Bon dia dushi

Anno Ludwig

Otingerzand

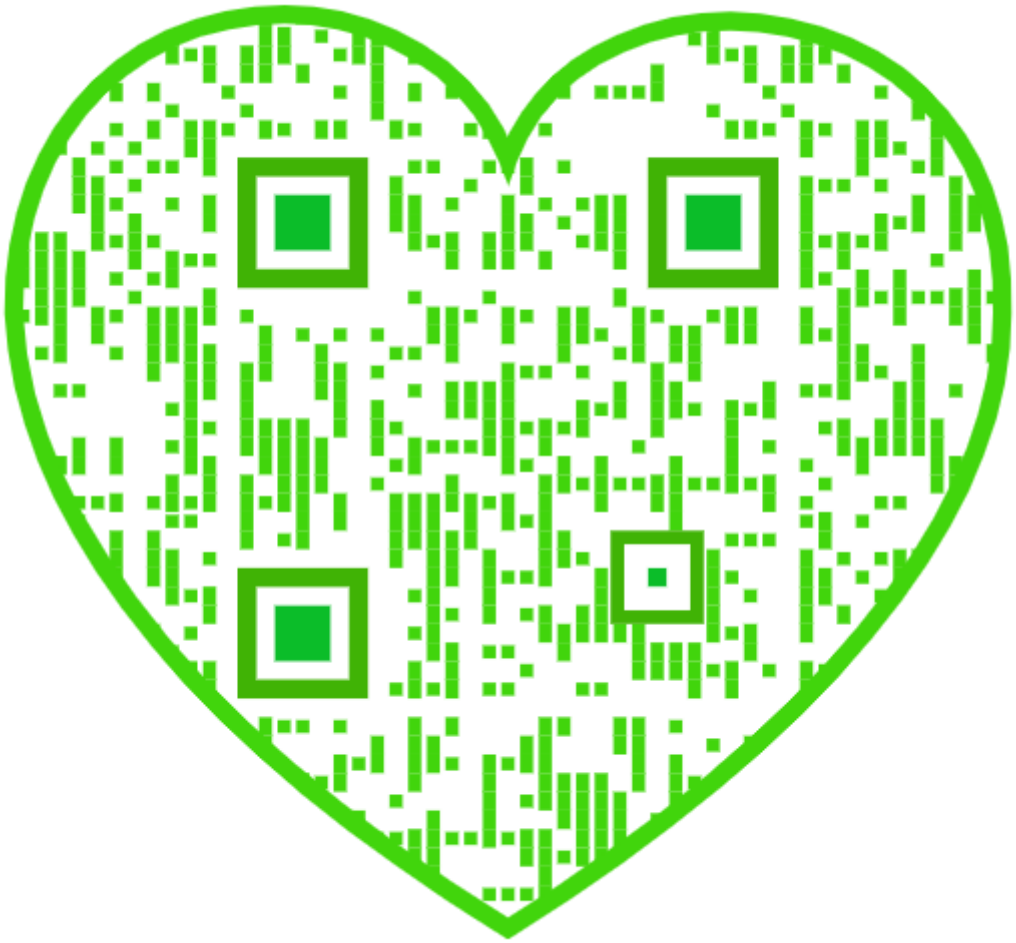

Vreemd hoe iets in het verschiet, eenmaal beseft,
verandert in iets dat je al kende;
En hoe wat aangetroffen wordt slechts kenbaar is

In het licht van waar je doorheen bent gegaan.

Seamus Heaney

(*Vereffeningen*)

Gerard Stout

Bon dia dushi

Anno Ludwig

Otingerzand

Ter Verpoozing

Uitgeverij Ter Verpoozing, Peize
ISBN: 978-90-73064-59-1
NUR: 301

© Gerard Stout

Verzameld werk deel II.

Deel I. De grote verzoening
Deel II. Bon dia dushi, Anno Ludwig, Otingerzand
Deel III. Binnen zonder kloppen
Deel IV. Drents Werk
Deel V. Drents Werk

Eerste druk 2014
POD: vermeerbestseller.nl (Emmen)
www.iwemabestseller.nl (Assen)
(En bij mij thuis af te halen).

Omslag (Drents landschap bij Bunne)
Vormgeving: Gerard Stout

Lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde
Grote Culturele Prijs van Drenthe 2014
Contact.: gerardstout@kpnmail.nl
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en / of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm, digitale bestanden of op welke wijze dan ook zonder schriftelijke toestemming van de uitgever. U kunt een enkele typefout ontmoeten.

Bon dia dushi

Hoog staat ze op prikhakken in de natte akker.
Felicity heeft hem gehoord.
Haar rug naar hem gekeerd, ze draait haar hoofd.
'Mooi op tijd,' zeggen haar ogen.
Vincent knikt.
'Precies op tijd.'
Woorden hebben ze niet nodig.
Vincent kent haar gang.
Vincent ritst zijn jas.
Vincent ritst zijn rits.
Felicity tilt haar kokerrok tot breed ceintuur.
Haar benen licht gespreid, slank als iepen.
Oneindig steviger dan de maïs in het drassige veld.
Zijn voeten kennen het pad.
Zijn oren kennen de klinkers.
Zijn handen omklemmen haar heupen.
Felicity buigt voorover.
Felicity hoeft niet te kijken.
Felicity weet alles door haar zinnen.

Bon dia dushi (Dag lieverd in het Papiaments) is een boek voor liefhebbers van taal en intrige. Tientallen spelers betreden het veld. Raak thuis in de condition humaine en leer uzelf in het voorbijgaan ontdekken.

Camera obscura

De montage was gemakkelijk geweest. Vincent had de klus in een weekend geklaard. Op een maandagochtend in mei hingen er in zijn huis camera's. In de woonkamer, keuken, bijkeuken, badkamer, de hal, op de bovenverdieping, tot in de werkkamer vormden videocamera's een gesloten circuit. Zelfs op de deur van het schuurtje had hij een camera gericht. Hij werd opgemerkt. Niets zou het alziende oog ontgaan.

De camera's reageerden op beweging, gestuurd door infra-rood. Zo was Vincent altijd in beeld als hij zich in en om zijn huis bewoog. Overal werd hij gezien, behalve op zolder en in de slaapkamer.

Op zolder stonden rijen dozen met albums, parafernalia uit voorbije jaren. De zolder was veranderd in verboden gebied en terra incognita. Zelden kwam hij op zolder.

In zijn slaapkamer had hij een televisie met een stalen draaihaak aan de voeteneindmuur geschroefd. Met de afstandsbediening kon hij vanuit zijn bed de video bedienen. In de slaapkamer was de video zijn enige kanaal. In bed kreeg hij elke avond de bevestiging van zijn aankomst, van zijn bestaan.

Hij werd gezien in het voorbijgaan. Overdag werd hij gezien op de hogeschool waar hij leraren opleidde in de biologie van de geboorte, de nageboorte, de dood en de nadood. In de late namiddag werd hij gezien door Boonstra die wandelingen maakte rond etenstijd.

Vincent zag zichzelf als hij in bed rustte en zich bekeek op de video.

'Goede dag, kerel.'

Felicity had hem geprezen om zijn handigheid, zijn gevatheid, zijn aandacht voor haar, om zijn lichaam met alle functionerende onderdelen; inwendig en uitwendig.

Na ruim vier jaar, in lijn met beschrijvingen van hormoonhuishoudingen in schoolboeken, leek de adrenaline van overgave en hartstocht uitgewerkt. De feromonen van Felicity hadden geen uitnodigende uitwerking meer op de driften van Vincent, ook dat was wederzijds.

Er was een milde vriendschap voor in de plaats gekomen, een natuurlijke gehechtheid gebaseerd op gewoonte. Elk ging een eigen pad, maar door de dagelijkse omgang werd die uiteenwaaiering van wegen aanvankelijk niet opgemerkt. Vincent had zich, achteraf gezien, in zijn ontwakende eigenheid teruggetrokken. Hij had zijn focus verlegd naar zijn eigen ziel en zijn eigen lichaam. Hij werd zichzelf steeds meer een raadsel, waar hij meende zichzelf te kennen toen hij Felicity in zijn huis aan de landweg binnenhaalde.

In retrospectief leek die koerswijziging een autonoom proces dat zich aan zijn invloed had onttrokken. Zijn geest leek een plan uit te voeren waar hij zich nog niet bewust van was. De geest gebruikte zijn lichaam om dat onbekende plan uit te voeren. Maar misschien was de volgorde andersom en bepaalde het lichaam waar de geest naar toe zou gaan.

De bioloog in hem was niet zeker van het antwoord.

Zijn lichaam is baas geworden over zijn geest, zonder een beroep te doen op dwang, en zonder dreiging met straf. Als vanzelf, zoals de brandganzen roepend langs zijn huis wieken en de instincten van het lichaam volgden.

De video-opnames in zijn lessen op de hogeschool en thuis helpen hem zijn genen te ontdekken. Hij brengt zichzelf in beeld, gestuurd door een vreemde wil, die hij, als het een naam nodig heeft, geest noemt of ziel. Hij is die god in het diepst van zijn gedachten, die in het binnenst van zijn ziel op een troon zit. Die god is autonoom, zoals het een god betaamt. Vincent voelt zich ondergeschikt aan die god, die onverschillig is voor bidden en smeken en die zich weinig gelegen laat liggen aan loftuitingen.

Felicity was gericht gebleven naar de buitenwereld, op het aardse, op rotsgrond, meer dan Vincent.

Sinds ze weg is, is Vincent geen moment meer alleen. Het lijkt alsof ze zich naast zijn god een zetel in zijn hoofd heeft veroverd.

Felicity had gevochten, als Vincent daar aanleiding toe had gegeven en in het verwijtbare verleden was gaan wroeten, een verleden dat veelal niet verder terugreikte dan tot de vorige dag, of tot het ochtendontbijt.

'Geen melk gekocht? Jij ook altijd,' of 'Jij ook nooit.'

De verslavende smaak van vruchteloze strijd. Hij had zoet kwijl in zijn mond voelen stromen. Genot zat voor hem ook in zeurderige en tergende strijd, ondanks zichzelf.

Elke week staat dat gedragspatroon wel in een krant of tijdschrift beschreven; elke week is er wel een interview met een slachtoffer van het eigen onhebbelijke gedrag, die zijn hart lucht over gewoonte als een gevaarlijke en verraderlijke schooljuffrouw.

Elke week zag hij zichzelf en zijn hebbelijkheden weerspiegeld in een student of in een collega.

Hij had de verhalen van daders en slachtoffers gelezen, maar de waarschuwing niet gezien. Kennisnemen is niet moeilijk; eigen maken van inzichten, dat was de bijkans onmogelijke opdracht.

Als een van de strijdenden dood is, lijkt het vroeg genoeg en eenvoudiger om gewoontegedrag te veranderen. Weduwen, weduwnaars, ze bloeien op na verloop van tijd en doen wat tijdens het leven van de ander niet mogelijk leek.

'Onze Vader die in de hemel zijt.'

Vincent sloeg een kruisteken; met zijn linkerhand.

'Eer aan de Vader en de Zoon en de Heilige Geest.'

De lucht trilt zachtjes na.

'Amen.'

Zo hadden ze conflicten onderdrukt en bijgelegd: vrijen. Het was een vast patroon. Avondeten, afwassen, krant lezen, thee en tijdens de thee een begin van een gesprek, een aanloop naar heftige woordenwisseling. Radiobehang op de achtergrond. En als afsluiting in een dwingende cyclus een overrompelende vrijpartij, met elementen van verkrachting. Het hoogtepunt tijdens de nieuwsberichten van 11 uur, hooguit uitgesteld tot de weersverwachting, tot de uitgeputte jongen rustte tegen moeders borst. Met het oog op morgen werd synoniem met de treurigheid van na het vrijen. De tranen kwamen, aanvankelijk.

'Kom Felicity, kom.'

Hij zag wat hij niet onder ogen wilde zien.

Felicity tilt haar kokerrok tot breed ceintuur.
Haar benen licht gespreid, slank als de iepen.
Oneindig steviger dan de maïs in het drassige veld.
Felicity buigt voorover.
Felicity hoeft niet te kijken.

Vincent schilderde, of droomde weg in vergetelheid bij de plas achter in het veld, getroost door rusteloze vogels. Felicity was een vrouw van beelden; woorden waren voor haar om mee te praten, niet veel meer dan om mee te praten.

Felicity buigt voorover.
Felicity hoeft niet te kijken.
Felicity weet alles door haar zinnen.

Vincent schoof het raam van de slaapkamer open. Aan de horizon, achter de bosrand kleurde de hemel lichtpaars. De spaarzame wolken waren donker aan de onderkant. Een merel liet zich horen, de eerste zwaluwen scheerden over het weiland.

Op een heldere zomeravond kon hij in de achtertuin de zon zien ondergaan. De afplattende schijf kleurde van geel naar rood en deed er zo'n vier minuten over om na het eerste contact met de einder onder de virtuele rand van de aarde te verdwijnen. Wie de afstand aarde – zon wist kon de diameter van de zon uitrekenen, en ook omgekeerd, wie de diameter wist, kon met de verdwijntijd de afstand bepalen.

Vincent had het opgegeven, met een zeker genot, de getallen te willen onthouden en de hersengymnastiek uit te voeren. Afstanden, hoeken, graden, radialen, golflengtes, vielen buiten zijn berekeningen. Niet langer telde hij koeien en schapen als hij langs een weiland fietste. Steeds minder wilde hij exact weten.

De gouden zonsopkomst was een woord: aurore. Een woord met *Au* van goud, van pijn en *ore* van erts, van een fonetisch horen; aurore een allesomvattend aanbreken van de dag, van de nacht.

Een koekoek riep met rollende keelklanken, die uitgerekter leken te worden. Het was alsof geluid in het donker langzamer door de lucht bewoog, alsof lucht trager golfde in het duister en vogelzang verder droeg. Overdag hoorde Vincent geen geluiden uit het bos, 's nachts meende hij reeën te horen, een vos, of de kiekendief die in de rietzoom een nest had en overdag zwijgend rondjes zweefde boven de plas. Een kuiken stelen, een gezin ontwrichten; een moord plegen om zelf te overleven.

Een bioloog ziet planten en dieren, een garagehouder ziet enkel auto's, een stratenmaker volgt het patroon van klinkers in de weg, een zieke ontgaat geen enkele apotheek. Slechts een peuter kijkt rond in verwondering.

Ongemerkt raakt een mens blind.

'Blijf je verbazen, laat je niet misleiden door je redenerende geest die het leven ingewikkelder maakt dan nodig,' vertelde hij studenten aan de hogeschool.

'Wie alles wil blijven zien is niet toe aan het einde van het leven. Leer te kijken, zet nadenken op een laag pitje als je buiten bent. Wat je om je heen ziet: bevruchting, geboorte, groei, aftakeling, dood, dat hoort zo.' Na klassikaal zwijgen:

'Tijdens een strenge winter vriest wel 70% van de zangvogels dood. Sommige soorten sterven uit. Ze komen niet terug. Hun plek wordt door anderen ingenomen. Daar is niets rampzaligs aan. Of missen jullie soms dinosauriërs?'

Elk jaar waren er tieners en twintigers met hang naar tyrannosaurus rex.

Niet elke student verstond de tale Kanaäans. Het is niet iedereen gegeven Corinthe te bezoeken en aldaar te verblijven. De kinderen waren niet alleen vreemdelingen in Jeruzalem, ze verdwaalden met zekere regelmaat in zichzelf. Ook dat hoorde zo.

'Een kat met afgehakte staart baart, tegen verwachting van een kindergeest, poesjes met een staart; verminking van het lichaam is niet erfelijk bepaald.'

Hij gaf zijn mening niet graag voor een ander.

'Ook geestelijke beschadiging komt niet uit chromosomen voort, netzomin als ontwikkeling en verheffing van de geest.'

Vincent drukt de video aan en spoelt de band terug naar het begin. Hij schuift een kussen onder zijn nek. Thee binnen handbereik. Op de bodem van de pot ligt een schijf citroen. De thee is lichtgekleurd in geelbruine tinten.

Felicity is dood.

Elke dag is hij met haar in gesprek.

Hij is er klaar voor. An de reize.

Microscoop

Op de keukentafel staan twee kistjes, het bovenblad en de bodem dertig keer dertig centimeter, hoog vijftig. Vincent had met gespreide hand de maat genomen. De afstand tussen zijn duim en pink is in uitgerekte positie precies twintig centimeter. Hij had de maat van de kistjes, groot uitgevallen houten dozen met gefineerd beuken buitenom, een zwart hengsel aan de bovenkant, met zijn gespreide hand gemeten.

Vincent wil de maat der dingen weten.

Ranke vingers heeft hij, soepel als van een leraar, geschikt om piano mee te spelen, of dwarsfluit. Passende handen, verfijnde motoriek voor een schilder van portretten.

Handen om haar te strelen, handen om te koesteren en te beminnen. Handen om te kneden en te knijpen. Handen als willig en gretig gereedschap voor dagelijkse dingen.

Handen om te wurgen. Vingers om aandachtig veters mee te strikken, om zorgzaam gefronste wenkbrauwen in een soepel patroon te strijken. Vingers om het onderste uit de kan te halen. Vingers om voor de neus te knippen.

De duim aan de rechterhand ontbreekt. Over de top van de stomp lopen lijnen in een fijne ster uiteen. In de personeelskamer gebruikte hij, de muis van de hand op de tafel en het stompje omhoog, de littekensterlijnen om de collega's mee te ordenen. Ieder op een vaste plek in de huiselijke kamer met mededelingenbord, koffieautomaten, plastic bananenbomen en abstracte kunst aan de verre wand. Aan de noordkant uitzicht op de parkeerplaats, afgeschermd door manshoge levensbomen. *Thuja Occidentalis*.

Iedere collega op een vaste plek aan gefineerde tafels; de plek bepaald door lesrooster en takenpakket. In de vroege ochtenduren altijd natuurkunde Nuyters op de noordpool van Vincents gemankeerde duim, en Merckenbauw in het oosten, uit Duitsland. Merckenbauw was achter Gramsbergen over de Duits-Nederlandse grub geboren. En Krommenagel die, als instituutsdirecteur, Drent van geboorte en Groninger uit verlangen, zijn plichten *eernsachtig* nam. Na de pauze verschoof het palet; Van der Vaart (Engels), Zwaneman (aardrijkskunde), Sparrenboom (economie) en Quaadstemeer (tekenen) aan het uiteinde. Sorgvliet met Nolbers om wiskunde en religie bij elkaar te brengen. Brakman (adjunct) gebruikte de pauze om de aanwezigheid van z'n personeel vast te stellen. De adjunct liep de hele duim in het rond.

'Ik onderschat mijn belangrijkheid nogal eens,' was de uitdrukking waar Brakman zich populair mee had gemaakt.

De natuur neemt een duim en geeft met gulle hand een nieuwe en verrassende wereld. Zodra iets verdwijnt, komt er een grotere wereld voor in de plaats. Een leven zonder nier of met één long ziet er verrassend uit. Zonder voeten is er een grotere en intensere wereld toegankelijk; voor wie wil zien en voor wie niet stil zit. Een handicap is winst.

Een windvlaag glijdt voorbij. De koele lucht verstoort kort de orde der dingen, tot door de kier van het kozijn zingende atmosferische gassen onderdeel van die orde in de keuken worden; afgevlakt, uitgedoofd, verdwenen. De tijd neemt alle gebeurtenissen naadloos in zich op, zoals de tijd Felicity heeft opgenomen, en Irma en Irma en Irma.

Zoals de geit van Barbara Middelkoop in de eeuwigheid is opgenomen. Middelkoop heeft een deeltijdbaan, ze staat met maatschappijleer in de lessen en met haar geitenmelkerij in de maatschappij.

Ze had juist een levensloopregeling voor zichzelf afgesloten. Een van de geiten was over de schutting gesprongen. Het touw waarmee het huisdier was vastgepind, bleek niet lang genoeg voor een veilige landing. De geit had zich gestrikt. Daar was in pauzes nog een week over gegrapt; behalve door Sorgvliet met een zus die zich had verhangen.

Vanuit de verte klinkt schor geroep van brandganzen. Zwaar wieken ze in dagelijkse herhaling op weg naar het noorden, een rondvlucht als oefening met wisse uitkomst.

Het onvermijdelijke vertrek dient zich aan, het luchtige leven van de vogels volgt het meedogenloze ritme van het instinct. Nog een paar weken dan is het vertrek definitief, de aankomst onzeker.

Vincent heeft de koffer nog niet gepakt. Hij weet de koffer te vinden, veel bagage heeft hij niet nodig. Voorlopig blijft hij thuis, hij hoeft niet op stap om een reis te kunnen maken.

Vanaf het gasfornuis klonk een ruisen dat in toonhoogte won en wegzakte op het moment dat de laatste opgeloste lucht het hete water ontsteeg.

Vincent draaide de gaspit op de laagste stand. Stoom verliet de ketel, wolkte kort en liet een mistig spoor na op het vensterglas. Verdwenen vuur maakte zichtbaar wat voor het oog verborgen was gebleven. Hete gassen waren aan het oog onttrokken, en kregen pas vorm toen de temperatuur daalde. Onzichtbare gebeurtenissen werden kort zichtbaar voor ze in vergetelheid verdwenen. Dat was pas natuurkunde van het vrije veld.

Een fasendiagram van water met condens, mist en nevel, met rijp en ijspegels. Nuyters zou het hart ophalen bij zoveel fysica in maatschappelijke context. Nuyters zou zijn tweede liefde kort vergeten met zoveel natuurkundige verschijnselen binnen handbereik.

Sinds de vlucht van Felicity naar het zuiden werd langzaam zichtbaar wat zich in verleden tijd had opeengehoopt. Sinds het vertrek van Felicity werd zichtbaar wat onopgemerkt aanwezig was geweest. Als stoom in een fasendiagram, als waterdruppels en ijskristallen in een contrail van een straalvliegtuig. Vincent had gerend, gedraafd. De ruiter in hem had in volle galop vergeefs een paard gezocht.

'Niet zo'n haast,' zei hij tegen overijverige studenten, 'niet zo'n haast, dan zijn we eerder klaar.' Vincent hoorde het paard zachtjes hinniken aan de keukentafel, achter een kop thee. Hij kende de theorie.

Vincent haalde het theezakje op en neer, liet het sachet kort tegen het glas van de pot plakken. Het kleffe residu gleed in de afvalbak op het aanrecht. Uit een keukenkastje pakte hij een glas en met de tuit van de kan tegen de rand schonk hij langzaam het glas halfvol. De afwaskrasjes op het glas verdwenen in het hete vocht. Uit de kraan liet hij koud water in het glas stromen.

Mengpatronen dwarrelden in willekeurig patroon door de vloeistof. Mengpatronen die Nuyters in de personeelskamer ongevraagd vertaalde naar temperatuurafhankelijkheid van de brekingsindex. Van water in dit onderhavige geval.

Wat niet begrepen wordt lijkt een product van natuurlijke willekeur, van toeval,' zei Vincent tegen zijn studenten als een recent waargenomen en nog niet verklaard verschijnsel ter sprake kwam.

'Feitelijke waarneming lijkt pas mogelijk als het verhaal, dat de gebeurtenissen een inbedding geeft, in de lucht hangt.'

En na onbegrijpende blikken.

'Je ziet niet, wat je niet wilt zien. Vaak kost het moeite te zien wat er is, en dat geldt niet enkel voor een onvoldoende op een toets.'

Vincent hoort de echo van zijn collega.

Nuyters houdt niet meer van zijn vrouw. Nuyters houdt van natuurkunde en van Herma. Dat laatste wil hij maar al te graag etaleren, dat eerste ook.

Nuyters is niet meer nieuwsgierig naar zijn huisgenote, hij laat zich niet meer verrassen door zijn slaapkamergeluk. Nuyters ligt niet met open ogen naar het plafond te staren, Nuyters houdt zijn ogen dicht en droomt als zijn eega hem tot paring probeert te verleiden. Zo ziet Vincent collega exacte vakken Nuyters, niet omdat het noodzakelijk de waarheid is.

Vincent wil Nuyters als blinde in zijn geest vastzetten, als epigoon van zijn eigen blindheid. Door op een afstandelijke manier naar Nuyters te kijken zoekt Vincent zijn eigen braille. Natuurkunde Nuyters als hoofdrolspeler in Vincents eigen blindenboek. De duimstomp als gevoelige stok.

Samenvloeien met Felicity, verteerd door haar meerwaarde, dat had Vincent gewild, tot hij ontdekte dat niet liefde, maar geilheid zijn dominante en allesverterende drijfveer was. Hoe teleurstellend voor een leraar biologie met belangstelling voor vogels.

Vincent had de houten microscoopkistjes van school meegenomen. Het magazijn was opgeruimd. De microscopen waren in de loop van de jaren defect geraakt. Na een excursie kwam een doos soms leeg terug. De microscoop was vergeten, niemand was aansprakelijk.

Onderwijs was in toenemende mate een leerproces zonder oog voor details, zonder heldere opvattingen over wat belangrijk en onbelangrijk is. Onderwijs leek een eindeloze verplichting juist die dingen te leren die onaangenaam zijn; rijen vreemde woorden, grammatica, voltooid verleden tijd. De wet van Ohm, de wet van Snellius, de appel van Newton die naast de boom valt en leerlingen uit het paradijs van onschuld en onwetendheid verdrijft. Zelden

werden Newton, Bacon, Aristoteles, Pythagoras als bevrijdende aartsengelen verwelkomd. Zelden zag Vincent een school waarin aansprakelijkheid zonder aarzelen en met overgave werd aanvaard.

Voor leerlingen bracht hij begrip op; hormonen stonden rationeel gedrag soms in de weg. Maar lerarenopleiders en leraren gingen, net als andere volwassenen, aansprakelijkheid zo mogelijk uit de weg.

Juridisering en bureaucratisering van overheidswege maakte dat steeds gemakkelijker. Als overal regels voor zijn, is nadenken niet meer nodig.

Orde was belangrijk, maar slechts in de zin van leerlingengedrag, van inperking van ongewenste verstoring van monologen. Enkel grote lijnen, van hogerhand tot in detail vastgesteld, leken belangrijk.

Het leslokaal leek een savanne bevolkt met tienduizenden reeën, antilopen, herten, buffels. De keuze voor een enkel individu met eigengereide eigenschappen uit die grijze kudde werd door curriculum, werkdruk en regelzucht onmogelijk gemaakt.

Regels zijn regels; niet alleen in lessen Duits gold: Ordnung muβ sein.

Nee, Merckenbauw stond niet alleen met haar roep om meer discipline in de lessen. Collega's en studenten, leerlingen in stageklassen, graasden als koeien in een wei met de koppen in dezelfde richting met als motto: jij + ik = wij.

Iedereen las dezelfde leerboeken, iedereen deed dezelfde toetsen, niemand leek aansprakelijk voor het leerproces, op de student na, die, als een brandgans de natuurlijke loop van de dingen wilde volgen. Kennis en vaardigheden verwerven leken daar niet bij te horen.

Eenvormigheid in vertier en oppervlakkigheid leek ook op de hogeschool aan de winnende hand.

Krommenagel, instituutsdirecteur van goede wil, had een probleem waar hij nog geen uitdaging van had gemaakt. Krommenagel formuleerde onderwijsstandaarden waaraan iedereen moest voldoen. Voldoende ruim geformuleerd om ontsnapping mogelijk te maken.

De vergrijzing van docenten. Moe en der dagen zat.

Meer dan één leidinggevende van het tussenmanagement trapte op de rem, niet omdat voortgang onnodig zou zijn, maar omdat onkunde over ontwikkelingen in het leslokaal op het HBO, MBO en VMBO een rol speelde. En latente angst om veranderingen waar te nemen.

'En alles loopt toch!'

Panta rhei voor wie dat wil zien.

Krommenagel: 'Het VMBO verandert per dag, maar lerarenopleiders blijven in het nauwe kader steken van het eigen vak. Ik zoek naar manieren om daar verandering in aan te brengen. Een bioloog mag gerust ook geschiedenis geven in de eerste klas van het VMBO, of wiskunde. Misschien stuur ik iedere opleider verplicht naar een VMBO-klas. Zelf aan de slag met pubers.'

Krommenagel was flink in uitspraken. De laatste grote onderwijshervorming dateerde wat hem betrof uit 1863 toen Thorbecke de hogere burgerschool startte. De uitvoering van vrome intenties was minder gemakkelijk. Ook al gaf

hij zelf het goede voorbeeld met vier hoorcolleges per week over vernieuwende didactiek en stimulerende werkvormen.

Achter vergaderdeuren overheerste angst voor de inspectie en de accreditatie; een kinderlijke faalangst die bestreden werd met rapporten met wenselijke inhouden. Mopperen was nutteloos, vond Vincent. Zeuren lost niets op. Het kostte hem moeite om zich te blijven verbazen.

'Ga je eigen gang.' Dat was Katzenellenbogen, synthetisch organisch chemicus.

'Steek geen energie in het management, tenzij je in de medezeggenschapsraad zit.'

Katzenellenbogen was sinds een half jaar voorzitter van de medezeggenschapsraad.

'Laat uitsterven, die nota's. Steek je energie in lessen en doe de ict thuis als dat gemakkelijker gaat. Trek je niets aan van de achterhaalde infrastructuur.'

Voor Vincent kon reageren.

'Jij, en ik hebben beiden last van de wet van de remmende voorsprong.' De synthetisch organisch chemicus vulde een maatcilinder met geconcentreerd zwavelzuur [H_2SO_4]. Straks zou hij een experiment voor derdejaars uitvoeren.

'Wat er ook gebeurt, jij en ik en een paar anderen lopen altijd aan tegen beperkingen op technisch en organisatorisch vlak.' En na een aarzeling. 'En wie weet op intellectueel vlak.'

Katzenellenbogen verraste de studenten met de dehydratatie van poedersuiker en kristalsuiker, een standaardmethode om norit te maken. De chemicus morste suiker over de vloer van het kabinet.

'Die voortrekkersrol is niet onze verdienste. Dat is onze rol, of had je dat nog niet ontdekt?' Hij wreef de kristalsuiker met zijn schoen tot poeder.

'Ga je gang met je lessen. Loop voor de muziek uit. Hij wees op de fles geconcentreerd zwavelzuur. 'En als het hoognodig is, heb ik middelen tegen acute diarree.'

De kristalsuiker kraste nog onder zijn schoenen toen de synthetisch organisch chemicus met het kantinedienblad met ingrediënten uit het kabinet verdween voor zijn bak- en braadpracticum. Vincent veegde de restanten in de afvoer; daar zou de ARBO-commissaris niets van merken.

Onderwijs was als het menselijk bestaan. Een Grieks drama; iedereen ziet dat het verkeerd afloopt, niemand reageert. Ja, toch, af en toe greep iemand in.

Josée met haar slagen in de lucht. Josée Grootgenoeg geeft geschiedenis. Zonder schroom had ze Vincent laten weten blij te zullen zijn met een koninklijke onderscheiding. Een lintje in april.

Ja, ze was pas 37, maar ze liep al vijf jaar met abonnementskaarten van de ijsvereniging. Ze was al twaalf jaar vaste bezoeker bij dementerenden. Bij haar in de wijk, dat wel, maar toch. En de schoolkrant en de fancy fair, ook al twaalf jaar, belangeloos, geheel belangeloos. Dat ze in haar lessen de Oranjes in goede zin ter sprake bracht, ach dat hoefde niet in de brief naar de burgemeester. En ook niet dat ze een zwak had voor Johan van Oldebarneveldt.

'Kop der veur.' Dat was adjunct Brakman.

Bij vlagen voelde Vincent een lichte storm in zijn hoofd en in zijn lijf opkomen als hij Grootgenoeg hoorde palaveren; een storm die bij vlagen aangenaam was, al wilde hij daar liever geen woord van hebben. Grootgenoeg gaf hem in herhaling wat hij had afgezworen. Grootgenoeg die hem enkel in verlegenheid kon brengen door dicht naast hem te gaan staan, met haar volumineuze boezem tot bijna onder zijn kin; als hij zijn schouders achteruit trok, en zijn kin vooruit duwde.

Als Grootgenoeg haar lijfelijke aura binnen zijn voelbare infrarood-stralingsafstand bracht, kreeg hij de aandrift de bron van de warmtestraling aan te raken, dan raakte hij de draad van het gesprek gemakkelijk kwijt. Misschien deed Grootgenoeg dat met opzet, hij wist het niet. Voor mindere zaken werden onderdanen tot ridder geslagen.

Met een bedachtzaam aandoende aai over z'n kale hoofd neutraliseerde Vincent roekeloze gedachten die Grootgenoeg in hem bovenhaalde. Felicity keek mee. Felicity zag alles wat hij dacht.

Grootgenoeg werd al jaren overgeslagen op school. Ze werd genegeerd. Ze had kleur bekend. Lichtbruin was ze.

Grootgenoeg bleef zitten waar ze zat, zonder onderscheid, zonder aanzien.

Vincent fronste zijn wenkbrauwen en draaide zijn bruin-groene ogen naar het buitenlicht. Oude gedachten aan heftig en onbesuisd gedrag brachten hem in verrukking, zoals een alcoholist of verslaafde aan drugs met enige spijt en met stil verlangen aan de roes kan terugdenken. Vincent had onstuimige herinneringen teruggebracht tot 291 Kelvin, of licht hoger.

Tot kamertemperatuur.

'Wat denk je?' had collega Nuyters gevraagd. 'Wat denk je, zou het een bezwaar zijn de afgeschreven computer mee te nemen? Ik heb een verre vriendin, armlastig als ik dat zo mag noemen. Die heeft er wel wat aan.'

Vincent kent de vriendin van Nuyters van naam en van een foto op een website. Hij had Herma van afstand in vlees en bloed gezien. Ze werkt in schaal 6 in de vestiging van de hogeschool naast het hoofdgebouw. Vincent kent haar van de beschrijvingen van Nuyters. Natuurkunde Nuyters met thuis een vrouw die naar het scheen –Van der Vaart wist dat – de logeerkamer had ingenomen. Maar naar verluid niet elke nacht – Zwaneman –. Ze had Nuyters niet weggestuurd, waarvoor zou ze ook? Na ruim dertig jaar samen levert scheiding veel ongemak – Grootgenoeg –.

Nuyters heeft Herma als achterdeur. De verre vrouw zonder computer is Nuyters' hoop in bange middagen na schooltijd. Nuyters heeft niet genoeg aan de relativiteitstheorie, heeft niet genoeg aan een tuinminnende echtgenote. Nuyters wordt dagelijks geplaagd door een energierijk vacuüm dat sinds twee jaar opgevuld wordt met Herma. Ook een natuurkundige ontsnapt niet aan behoeftebevrediging.

'Sommige vragen vergeet ik in hetzelfde tempo als het tempo waarmee een computer een foutmelding geeft,' had Vincent gezegd.

Een variant op: 'Ik versta je niet. Ik heb je vraag niet gehoord.' Om een

student duidelijk te maken dat hij niet aan frauduleus gedrag mee wilde doen, en geen trek had om aangifte van de ondeugende vraag te doen.

Toen Nuyters de genadezesvrager bleef aanstaren, had hij eraan toegevoegd: 'Fatel error. OK?' Dan een twee naar een zes was teveel genade.

Biologie en natuurkunde stonden ver genoeg van elkaar om geen brothers in crime te willen worden en dicht genoeg bij elkaar om ook zonder lichamelijkheid tijdens lessen van elkaar te kunnen houden.

Gedeelde ondeugd maakt het vergrijp minder ernstig, al denkt de schoolleiding daar in voorkomende gevallen anders over. Vincent ging elke aanleiding om in commissie op het hellend vlak te belanden uit de weg. Hij was vertrouwd met glijpartijen.

Nuyters had niets meer gevraagd en de computer voor transport op de materiaalkar klaargezet; een trage computer tegen heftig minnekozen. Naar verwachting in permanente bruikleen.

Een tweelingzus van Nuyters had zelfmoord gepleegd. Twintig jaar geleden, maar bij dergelijke voorvallen, zoals Nuyters had gezegd, speelt tijd geen rol. De verdrinking had een plaats op de eerste rij in het episodisch geheugen, zonder moeite maakte het via het declaratoire geheugen een uitstap naar het werkgeheugen. Daar kwam geen computer aan te pas.

Herma was uit hetzelfde hout gesneden, twintig jaar jonger dan Nuyters en licht suïcidaal. Dat smeedde een band waar de wettige echtgenote van Nuyters niet aan kon tippen.

'Thuis blijft Herma een abstractie,' had Nuyters in een openhartige bui onthuld. Nuyters hield van werk van Pollock en De Kooning, van Francis Bacon moest hij niets hebben.

Vincent zette het reële en tastbare theeglas op de tafel en streek met zijn wijsvinger over het etiket op de microscoopdoos; made in Japan, *Olympia*.

Wat hij met het kistje wilde, wist hij nog niet. Hij had geen minnares die hij met een geconfisceerd schoolcadeau of met de helft van een kerstpakket kon verrassen. De wijn uit het laatste kerstpakket lag onder een laag stof. Het vogelhokje dat als verpakking had gediend voor de wijn, was het huis van zes jonge mezen geworden; daar kon Herma niet aan tippen.

Olympia, naam van een microscoop, Griekenland zou de oorsprong moeten zijn, Hellas. De goddelijke berg was naar Nippon gekomen, door Japanners geleend en ingekapseld in een oude en verre cultuur. Elk leent wat hij kan gebruiken. Na verloop van tijd raakt de oorsprong op de achtergrond, zoals tulpen nauwelijks met Turkije worden geassocieerd, maar eerder met de Keukenhof. Vincent had met Felicity een experiment gedaan met *Queen of Night*. Ze hadden de paars-violette tulp in de groei gevolgd; op de vaas en in de tuin.

'Het is zaak dat de hogeschool veel minder met vette koeien en vette klei wordt geassocieerd,' zei Katzenellenbogen, die zelden naar een mening hoefde te zoeken. 'Minder met us mem en koeien in het algemeen. Die tijd van fokken om de kwantiteit van melk hebben we gehad.' Hij liet erop volgen: 'Over de

grub graag.' Meer buitenlandse studenten binnen de muren van de hogeschool om de cultuur te veranderen, bedoelde hij.

'De koeien zijn gedeformeerd door de fokprogramma's. De uiers zijn groot genoeg.' Hij glimlachte met een lichte trilling in zijn stem, alleen merkbaar voor de goede waarnemer.

'Om de beschaving naar een ander niveau te brengen,' liet Katzenellenbogen erop volgen.

Katzenellenbogen ging voor kwaliteit. Dat was op z'n minst verwonderlijk aangezien de chemicus een heftige doener was en regelmatig een steek liet vallen.

Brakman, adjunct, ging ook voor kwaliteit, maar hield de kwantiteit ook hoog in het vaandel. Hoe meer studenten, hoe meer euro's. Op strengere selectie aan de poort bij toelating had hij één antwoord: 'Ken net.'

'Kan niet ligt op het kerkhof.' Dat was Katzenellenbogen. 'En wil niet ligt ernaast.'

Katzenellenbogen was niet overmatig geïnteresseerd in tulpen, ook niet als ze *Queen of Night* heetten.

Katzenellenbogen ging voor natuurstoffen in plantencellen en dan met name voor de formule en de naam van de verbindingen. Scheikunde was niets duisters aan, vond de synthetisch organisch chemicus.

Alleen bij selectie van buitenlandse studenten kwamen de strengere eisen naar voren. Iedereen toelaten? 'Ken net.'

Vincent leende collega's en studenten om zijn gedachten te ontleden en te ordenen. Het kwam erop aan uit de veelheid van verhalen juist die elementen te halen die van belang waren. Katzenellenbogen was een goede bron. Brakman kon daar niet aan tippen.

'Geschiedenis wordt elke dag herschreven en aangepast aan de behoefte. Alle overtuigingen en waarnemingen passen in elk kader. Het milieu selecteert en bepaalt of ideeën wortel schieten.' Grootgenoeg was wijs voor haar leeftijd. Al werd Vincent snel infrarood door haar afgeleid. Hoe zou haar slipje in haar bilnaad schuiven? Dat soort vragen kwamen spontaan bij hem boven. Daar kon hij niets aan doen. Daar verzette hij zich niet tegen.

Studenten op de lerarenopleiding bewogen zich permanent in het spanningsveld tussen vakkennis, didactische methoden en pedagogische vaardigheden; naar beheersing van een reeks competenties die, naar het leek, vooral op een bewaarschool werden gevraagd. De helft van de streefdoelen bestond uit vaardigheden die tot voor kort in het repertoire van elke puber gemeengoed waren.

Interpersoonlijk competent, en leren samenwerken waren slechts twee van de doelen. Op een beschaafde manier omgaan met medemensen, met twee woorden spreken en vragen stellen in plaats van met de mond vooraan staan. Ze waren zo evident dat scholing overbodig leek. Niets was minder waar.

Niet alle gedachten die in Vincents hoofd voorbijkwamen sprak hij hardop uit. Dat Felicity hem met zijn simplistische voorstelling van verwerving van kennis en vaardigheden confronteerde was al vervelend genoeg. Hij hoefde

terechtwijzingen van Grootgenoeg, Katzenellenbogen, Brakman of van een relatieve buitenstaander als Boonstra niet.

De omgang met collega's en studenten had Vincent milder gemaakt, dat rekende hij dan tot uitdieping van zijn interpersoonlijke en reflectieve competenties. Zwijgen is goud, had zijn vader hem al lang geleden voorgehouden. Zijn vader had de kennis van tulpen en andere bloemen in het graf meegenomen.

Op Vincents twintigste verjaardag was zijn vader gestorven.

Au

'Nadenken is het hoogste goed, en dat is niet voor eenieder weggelegd.'

De prikkeling, tweede trimester, derde lesweek, eerste uur werd niet door iedereen opgepikt. Ook dat hoorde tot de traditie. Verwerving van kennis en vaardigheden leek vaak een mechanische exercitie. Dat was een constatering zonder spijt. Spijt levert immers niets op; het is een weinig vruchtbare emotie. Zelfs spijt hebben van spijt levert niets waardevols op, ook niet op een hogeschool die zich in het buitenland university mag noemen. Van der Vaart (Engels) buitte die omstreden naamgeving uit. Onder zijn email staat standaard *Professor of Professional Education*, een titel die in eigen land niet beschermd is en door iedereen gevoerd mag worden.

Tijdens een practicum ontleedden eerstejaars varkensogen. De achterkant, met zenuwvezel en blinde vlek, werd met een scalpelmesje verwijderd. Studenten keken vanaf de blinde vlek van een varken naar de wereld, voordat ze met een vingerbeweging de varkenslens verwijderden.

'Verhelderend, nietwaar? Weet je wat je ziet?'

'Pas als je een varken bent, kijk je als een varken', en na vragende blikken.

'Een varken, met veel fysiologische en genetische overeenkomsten met een mens, beschouwt het eigen kot als representatief voor de wereld. De moddelpoel, de weide, het hok; dat is de wereld. Een varken heeft geen weet van een abattoir, van een koelvitrine in een supermarkt of slagerij. Om die andere werkelijkheid te leren kennen is een praktijkschok nodig. Dat geldt ook voor de leraarsrol.'

De overdracht van pedagogische kennis en vaardigheden tijdens een ontledingsles bleek minder effectief. De aandacht van de studenten ging uit naar het varken, naar het zicht op elkaar door de ogen van big die niet ouder mocht worden dan een jaar; ARBO-regels drongen overal door. Ogen van koeien en schapen waren al jaren taboe in de biologielessen.

'Wie de natuur wil beheersen, moet haar gehoorzamen.'

Vincent wist niet of hij de natuur gehoorzaamde als Birgit Merckenbauw in het kabinet kwam om haar verhaal te vertellen. Hij wist niet of hij Herbert Katzenellenbogen de gelegenheid moest geven om de scheikunde voor

biologen te verklaren. Hij wist nog niet of hij Karel Zwaneman opnieuw de werking van insuline uit zou willen leggen.

'Leven is eenvoudig,' zei Vincent, 'maar het is moeilijk dat te ontdekken.'

'Onderzoek de blinde vlek van een varken.'

Bij die zin kwam Nolbers in beeld, en naast de godsdienstleraar ook Sorgvliet. Hij wist niet wie van de twee als varken of als blinde vlek fungeerde in de associatie.

Vincent zag een groenling in de meidoorn naar vroege zaadjes zoeken. Hij bleef staan en wachtte tot de vogel verder vloog. Darwin had de groenling bij de vinken in één geslacht ondergebracht. Het uiterlijk van het vogeltje leek die indeling te ondersteunen. Onderzoek naar chromosomen zette die biologie op de helling.

In de vijftiende en zestiende eeuw hadden Copernicus en Galileï de aarde uit het middelpunt van het heelal gehaald. Darwin had met enige durf de mens tussen de apen geplaatst en Freud was de boosdoener die de eigenwaarde van de mens verder had uitgehold door de onbewuste geest superieur over het handelen te verklaren. Als apotheose had de ontrafeling van de genetische code vliegen, varkens en mensen op een hoop gegooid. Marginale verschillen in basenvolgorden in DNA bepaalden de eigenheid van de mens.

Ecce homo.

Aan het hengsel van het microscoopdoosje hing een lustouwtje met een blikken sleutel.

Het metaal, door tientallen draaihanden licht verbogen, was aan de randen grauwgrijs gecorrodeerd. Het koordje was net lang genoeg voor de sleutel om de afstand tussen hengsel en slot te overbruggen.

Vincent wrikte het slot open en haalde het sleuteltje uit de gleuf. Het kistje was leeg op een houten raamwerk na, waarin de microscoop tussen groen vilt geklemd was geweest. De frisse kleur was verdwenen.

Waar de microscoop geklemd had gezeten, was het vilt platgedrukt en dungesleten. Boven in het doosje waren twee schuifla's van eenvoudig triplex; in elke schuiflade kokertjes voor vier lenzen. De kokertjes waren leeg. Hij had de lades zelf kunnen maken.

Vincent deed het deurtje dicht en draaide moeizaam het tweede kistje van het slot. Met de sleutel in het slot ging het deurtje niet verder dan op een kier, het strakke lustouw aan het hengsel hield het deurtje tegen.

Vincent liet de sleutel steken. Hij zag enkel de smalle donkere gleuf tussen deurtje en doos. Hij duwde het deurtje dicht en draaide de sleutel een kwartslag linksom. De beweging van zijn hand onttrok zich aan zijn wil. Zijn hand was autonoom.

Hij gehoorzaamde. Hij wist dat sommige handelingen zich aan zijn wil onttrekken; aanstormende gebeurtenissen die geen protest dulden en die zich op onverwachte momenten melden.

Vincent zette de kistjes op de vloer naast de linnenkast die strak tegen de kamermuur stond. Met zijn voet schoof hij de kistjes tegen de plint. De pootjes krasten over de plavuizen. Hij liet zijn duim over de zijkant van de linnenkast glijden.

In de loop van de jaren was het hout verkleurd naar donkerbruin. De haarvaten, de transportkanalen in het hout waren in de loop van de jaren duidelijker zichtbaar geworden. Foto-oxidatie en vergaande vernetting van eenvoudige moleculen tot een netwerk dat zich tot in het oneindige uitstrekte.

Katzenellenbogen kon ellenlange verhandelingen houden over de chemie van veroudering en ontbinding. De chemicus, – synthetisch organische chemicus – zei hij, omdat hij niet geïdentificeerd wilde worden met fysische en theoretische scheikundigen die te ver van de onderwijspraktijk zouden staan, was bij vlagen monomaan in zijn toelichtingen op de vakinhouden. 'Context eerst, concept komt later,' debiteerde de vijftiger die in gevleugelde uitdrukkingen grossierde.

Herbert Katzenellenbogen had zijn enige dochter verloren. Christiena was doodgeschoten door haar man. De schoonzoon had het kleinkind ontvoerd en voedde Hinri ergens in Afrika op. Naspeuringen hadden niets opgeleverd. Een jaar na de moord had Katzenellenbogen zich tot voorzitter van de ondernemingsraad laten kiezen. 'Vanwege de betrokkenheid bij het leven op school.' Enige humor kon Katzenellenbogen niet ontzegd worden.

Meer dan twintig jaar was de kast niet van de plaats geweest. Rag bleef achter zijn zwervende hand steken, een spin vluchtte weg langs het behang. Een kruisspin.

Familie van de *Araneidae*, van de orde van de *Araneae*, van het geslacht *Anthropoda*. Een *Araneus diadematus*.

De kast was gekoppeld aan Herbert Katzenellenbogen, aan foto-oxidatie, aan moord op een kind, aan een kleinkind in Afrika.

Het was een onwelkome koppeling tussen leven en dood en de dagelijkse omgeving. De koppeling was een feit, niets om boos over te zijn.

In de kast stond op ooghoogte een radio/cd-speler en een rek met enkel klassieke muziek, gerangschikt op componist. Muziek van Beethoven, Chopin, Dvorak, Schubert, Medtner, Grieg. Ouvertures die Vincent nooit zou spelen. De piano had hij verkocht, overbodig sinds Felicity het huis uit was gegaan. Overbodig sinds zijn duim van hem was gescheiden. De piano was een sta in de weg geworden, niet goedgemaakt door zijn *für E-li-se*.

Vincent streek zijn onderlip tussen wijsvinger en de halve duim. Zijn neusvleugels bewogen op en neer. Als in zijn hoofd muziek weerklonk – Beethoven, Chopin, Dvorak, Grieg, Medtner, Schubert – namen zijn neusvleugels de klanken over, alsof ze een onbekend zintuig in zich hadden. Klassieke muziek beroerde hem, ontspande hem en zette hem op vaste grond. Ook Hindemith en Shostakovitch, de ruige kant naar buiten, de a-tonale en vreemde wendingen hielden hem in prettig evenwicht.

Op de onderste plank in de linnenkast staan twee paar schoenen. Een zwart

paar met gaatjes, en, in lichtbruin leer, een paar met dunne zolen, enkel geschikt voor schouwburgbezoek of een dansavond. Op de schoenen ligt stof van jaren. Hij laat ze onberoerd, opstap als ze zijn naar herinneringen uit andere tijden. De Zweedse klompen staan onder de kast, klaar om in te stappen.

Tussen de linnenkast en het bureau in de hoek van de kamer hangt een schilderij met een portret van een jonge vrouw op een strand. Op het eerste gezicht lijkt het beeld op de verkleurde foto, die met een speld in het behang is geprikt. Wie beter kijkt ziet een *film still* digitaal tot korrelformaat opgeblazen.

Vincent schilderde uit noodzaak en om de tijd voorbij te laten gaan. Daar was tijd immers voor, om voorbij te gaan.

Vincent schildert naar foto's, stillevens naar voorwerpen op tafel, naar beelden uit geconstrueerde herinnering. De in olieverf geportretteerde herkent hij pas als het beeld uit het doek tevoorschijn kwam.

Niemand ziet zijn schilderwerk, vrijwel niemand. Vincent ontvangt geen bezoek. Vincent houdt niet van gezelligheid. Zwijgzaam bezoek haalt hij met zijn doeken binnen. Hij is kieskeurig in zijn gasten. De doeken verhuizen naar de zolder, vaak voor de olieverf is uitgehard, vaak voordat de portretten tot leven zouden komen.

Contactdozen

Op het tv-scherm aan het voeteneind van het bed is de keuken te zien. De opname van hedenavond. Vincent staat over het aanrecht gebogen, zijn hoofd als van een havik ver naar voren, de schouders door zijn moeder naar achteren getrokken.

'Schouders achteruit.'

Een correctie bedoeld om hem moed te geven de wereld met opgeheven hoofd tegemoet te treden. Zo leeft zijn moeder door in zijn lichaamshouding. Zo ziet hij haar hand terug in zijn geprogrammeerd gedrag.

Het licht van de plafondlamp (80W) weerspiegelt op zijn hoofd en trekt lichtgrijze schaduwen over de onderkant van de kastdeurtjes en over de vloer. In de hoek op het aanrecht staat een grijs plastic bakje met wit klapdeksel. In de zeephouder leunt een tube tandpasta tegen de tegeltjes. Twee tandenborstels steken naast een blokje zeep door het draadraampje van de houder. Op het andere eind van het aanrecht staat de koffiezetter; de plaats onopvallend bepaald door de contactdoos. Opmerkelijk hoe een elektricien de dagelijkse gang van miljoenen mensen bepaalt.

Vincent heeft zijn haar rondom met een tondeuse op de kortste stand gemillimeterd. Knippen en scheren, ook dat doet hij zelf. Als het kan, laat hij niemand aan zijn hoofd.

Sikhs laten hun haar groeien en snijden het nooit af omdat het onderdeel is van een groeiproces dat in het verleden is begonnen en dat tot in de verre toekomst zijn beslag moet krijgen. Germanen uit de tijd dat Rome de halve wereld beheerste, lieten het haar ruig en ongekamd tot ze een vijand hadden gedood. Ze lieten hun mannelijkheid en hun moed zien met hun verzorgde haartooi; als ze bloed aan hun handen hadden gehad. Pas wie een ander van het leven had beroofd kon voor de dag komen en respect incasseren, zoals studenten pas afscheid nemen van paardenstaarten en hanenkammen op de dag dat ze hun diploma in ontvangst nemen, en niet alleen met de geest afscheid nemen van de opleiding. Een enkeling komt eerder tot het inzicht dat het uiterlijk ook effectief gereedschap is om gedrag te sturen; de eerste stage is dan aanleiding voor een metamorfose; een ontpopping om de leraarsrol aan te gaan nemen.

Vincent heeft geen behoefte aan zo'n Germaans verleden met moord, doodslag en zelfoverwinning. Hij kijkt naar de nabije toekomst en meer nog naar het heden. Hij vermijdt associaties met voorbije zaken die, hoe wonderbaarlijk, in hun lichtheid ondraaglijk kunnen zijn.

Vincent luistert niet langer naar nieuwsberichten, die in de herhaling hun kracht verliezen, maar associaties zijn alom, alom aanwezig en alom een bron van strijd; om ze kwijt te raken, om te accepteren dat het leven zijn natuurlijke loop blijft houden.

'Zon, strand, knoop, stof, graf, zweet.'

Vincent duwt zijn lichaam verder van de matras omhoog. De video-band brengt de avond naar de nacht. Kip Madras bereidt hij volgens het recept op het doosje, marinade en saus uit een pakje. Hij ziet op de video hoe hij stukjes kalkoen in de vuurvaste glazen schaal laat glijden en het vlees met de spatel door de marinade duwt. Drie eetlepels olie, dat staat voorgeschreven op de verpakking. Hij houdt de fles scheef en telt tot drie. Hij schudt de zakjes leeg, tijm, dille, laurier.

Felicity had gelijk; hij wilde alles onder controle houden. Het zakje was nog niet leeg of hij had het opgeruimd, zoals hij ook de snijresten van de groente direct in de biobak had gedaan. Het aanrecht blijft rustgevend schoon.

Onder het zeepbakje is een verfklodder vastgeplakt aan het roestvrij staal. Het blokje zeep gebruikt hij om de verfkwasten schoon te maken nadat hij zich met olieverf aan een portret of abstract schilderij heeft gewaagd: schilderen en koken, handelingen vanuit eenzelfde bron.

A man alone in a room.

Hij had aanvankelijk niet het idee gehad dat hij het zelf was; die man op de video. Licht hoofdschuddend had hij naar de vijftiger gekeken die daagse handelingen in een weerkerend patroon uitvoerde.

Opgeheven rechterhand, veeg langs neusvleugels, strijkage langs de kin en nek. Handen in de zakken, schouders licht achterovergebogen, ogen op nauwe spleet, periodieke lipbevochtiging.

Hij zag zich een vreemdeling.

'Nu ga ik mijn handen wassen.'

Vincent hoort zijn stem, zonder de dempende klankkast van zijn hoofd. Hij reikt opzij en schenkt hete thee in het glas. De thee klatert zacht. Iel schuim kruipt tegen het glas omhoog. De bellen knappen. Onhoorbaar. Onopgemerkt gebleven.

De gebogen man aan het aanrecht.

'Ach jongen. De derde keer. Hoe vaak was jij je handen voor het eten warm op tafel staat?'

De man aan het aanrecht antwoordt niet. De man aan het aanrecht blijft verdiept in het voorschrift op de verpakking. Kip Madras.

De man aan het aanrecht bestaat niet meer. De enige die er is, is een man in bed met een glas thee in de ene hand en de afstandsbediening van de video in de andere hand. Vincent draait en draait het glas in zijn hand. De thee is lauw en geurt licht naar citroen.

De man op de video leest de verpakking opnieuw en snijdt peentjes in korte schijfjes.

'Je kortetermijngeheugen laat je in de steek, merk je dat?'

De kok op de televisie antwoordt niet en schuift de fijngesneden groente in de slabak.

Vincent neemt een slok van de thee. Hij ziet hoe rijst in de pan met water verdwijnt en het karton van de verpakking in de papierbak belandt.

'Tien minuten in ruim kokend water, net als macaroni en spaghetti.'

Wie brengt nog pannen met vier liter water aan de kook? Wie heeft pannen van dat formaat? Sorgvliet wellicht, de kokende wiskundige. Hoeveel broeikasgas zou dat opleveren? Rekenopgaven voor de eerstejaars. Vincent zet het glas op het bedkastje en vergeet de vragen. Hij kijkt.

'Je bestaat pas als je gezien wordt.'

Vincent kijkt. Hij wordt opgemerkt.

Het citaat van Felicity ligt op de middelste plank van de linnenkast tussen de cd's met klassieke muziek. Stijlvolle letters zwierig op de spiegelende ansichtkaart, die tussen Schubert, Grieg en Medtner een plek had gevonden. Een kaart van een verlaten strand op Aruba. Een strakke horizon met een zeilboot in de verte. Niemand te zien.

Niemand op het strand om notie van Felicity te nemen. Niemand om haar brede heupen te bewonderen, haar slanke benen, haar stevige borsten, haar halfkrullend haar met een enkele grijze in het diepzwarte. Niemand om haar bolrond hoofd met de twinkeling in haar ogen te bewonderen.

Niemand om haar te zien.

Felicity zonder hem. Haar woorden op de tropenansicht spreken zijn boekdoelen. Hoe lang geleden? Vijf jaar, tien jaar? Langer? Langer.

Dagen achtereen blijft het stil in de kamer tot de drang om Schubert, Medtner, Mahler, Grieg de stem van Felicity te laten vertolken te groot wordt en hij muziek de ruimte geeft. In zijn hoofd zetten de klassieken hem met de voeten op de grond en in de Zweedse klompen, en laten ze hem zweven.

De video-opnames waren voorspelbaar, steelse blikken in het begin, zenuwachtige lachjes, amateurtoneeltrekken op zijn gezicht, verstappingen en vallende kleerhangers die aan zijn onhandige bewegingen ontsnapten, afgeleid als hij was door de camera's.

Meerdere handelingen tegelijk uitvoeren bleek lastig te zijn als de uitvoering op video werd geregistreerd. Hij kende dat verschijnsel van stagelessen op oefenscholen. Studenten in hun leraarsrol vergaten pas verworven kennis en debiteerden hun primitievere denkbeelden over biologie. Zaadcellen waren weer zwemmende mannetjes op microniveau, longen waren blauw gekleurd net als in het torso-model op de demonstratietafel. Het menselijke hart kreeg de vorm van een zuurtje als de spanning opliep en leerlingen aandacht vroegen voor aardsere zaken als propjes in een prullenbak of een kapotte pen. Hersenen werden grijs en kraakbeen leek op plastic als in het skelet. Een amoebe was minstens twee handen breed, net als het model in de vitrinekast.

Management in de klas, ordeproblemen en handhaving van de eigenheid namen de studenten zodanig in beslag dat vakkennis tijdelijk verdween. De regie werd gemakkelijk overgenomen door pubers in het leslokaal. De stagiaires

verloren hun eigenheid. Ze lieten hun handelingen door de gebeurtenissen in de klas bepalen. Kinderen waren de baas. Het lichaam van de nieuwbakken leraar nam de regie over en hanteerde een effectieve overlevingsstrategie.

Het gedrag van de aanstaande leraar toonde een afspiegeling van ingesleten patronen in de huiselijke kring. Vader en moeder die op hun eigen wijze liefde en hartstocht uitleven, die op hun eigen wijze onmin vorm geven; telkens op eenzelfde manier.

Boosheid en drift van huis meegenomen en losgelaten op een klas vol kinderen met heel andere tradities. Tijdens voorbereidende lessen wees Vincent de studenten op hun opkomende Pavlov-reacties, niet als verwijt of als handelingen die verboden zouden zijn, maar als constatering.

'Wees blij met dit gedragsrepertoire dat je effectief kunt gebruiken als overlevingsstrategie in de klas. Wat ik graag zie is dat je dat gedrag leert herkennen, om het vervolgens bij te sturen of bewust in te zetten in de dagelijkse omgang met leerlingen.' Niet ieder begreep wat Vincent vertelde.

'En dat hoort zo.'

Hoe wonderbaarlijk weerspiegelt het gedrag van een klas de opvoeding van de leraar, die zijn weg zoekt in het klaslokaal. Waar Vincent zich voelde falen in overdracht van kennis en vaardigheden, liet hij bijsturing van studenten aan de leerlingen over. Wie niet horen wil, moet voelen. Dat zei hij niet hardop.

Na een paar dagen was de gekunsteldheid van Vincents video-optreden in eigen huis voorbij. Als hij de jas en de tas achter de voordeur had achtergelaten en hoorde hoe de video infrarood startte, knikte hij en keek hij met een welkomstgezicht naar de bovenhoek, alsof hij zeggen wou: ik ben weer thuis. Het was alsof hij zichzelf verwelkomde, en zo was het ook als hij in bed 's avonds de videoband afspeelde en zichzelf groetend het huis binnen zag stappen.

'Deur, kapstok, trap, jas, tas, raam, keuken, pan. Ach vent.'

Hij opent de dozen op zijn zolderkamer, zonder de trap te bestijgen. Hij bladert door gesloten albums. Hij put uit zijn verleden om contact met het heden vorm te geven.

Met de video maakt hij een nieuwe werkelijkheid van wat onontkoombaar voorbij is.

Stellvertreter

Onder in zijn rug flitste een pijnscheut tussen twee wervels. Een zenuw leek in de knel te zitten tussen lwk L4 en lwk L5. Vincent kende de nummers van de lage wervelkolom uit de biologiemethoden en kon de loop van de zenuwen in rode en blauwe lijnen weergeven zonder de bladzijde uit het boek op te slaan. Ischias, hernia of versleten kraakbeen als getuigen van jaren die onopgemerkt voorbij waren gegaan.

'Normale slijtage, niets om ongerust over te zijn,' had de neuroloog gezegd.

'Ouder worden is niets om je zorgen over te maken.'

Het was geruststelling van Seneca en Epicures, van Bergstra, Bacon, Montaigne, Valéry, van andere filosofen die inzichten van elkaar hadden overgeschreven om zich de verworvenheden eigen te maken, die niet in genen vast waren gelegd en eeuwenlang telkens opnieuw veroverd moeten worden; van leven ga je dood, en dat is niet uitzonderlijk.

Negeer je eindigheid om het eeuwige leven te verwerven.

Vincent had met genoegen die inzichten opgemerkt en was overgegaan tot de orde van de dag. De orde om inzichten aan zichzelf toe te voegen.

Merckenbauw van Duits had die inzichten op haar manier verworven. Ze was het kabinet binnengekomen met een grap.

'Bin ich falsch?'

Alsof ze per ongeluk het magazijn was binnengestapt. Haar voeten hadden het pad gewezen. Haar voeten, in zwarte pumps met halfhoge hakken hadden haar naar het kabinet gevoerd waar Vincent met een kijker het gedrag van heggenmussen rond de parkeerplaats bestudeerde. De vogels scharrelden onder de struiken en pikten zaadjes. Ze deden wat heggenmussen moesten doen, net als Merckenbauw deed wat op haar pad kwam. Ook zij volgde de halfhartige wegwijzer van haar onbewuste. Felicity was al weg, een half jaar, een jaar, anderhalf, een eeuw. De lerares Duits leek dat te weten.

'Ik ken je niet zo goed,' zei ze.

Seltsam im Nebel zu wandern.

Vincent bleef zwijgen en had de verrekijker traag op het bureau laten zakken. Ze vervolgde, de enkels tegen elkaar:

'Ik heb iemand nodig met een ruime blik, iemand die mij kan raden op details.'

Vincent had zijn wenkbrauwen traag naar boven voelen kruipen. Hij had de vogelkijker in de vensterbank gezet, het oculair naar boven.

'Interkollegiale Konsultation, vielleicht?'

Schuin achter Frau Kollegin schurkten boven op de stoffige archiefkast

enkele resterende microscoopdoosjes, alsof ze wisten wat er komen zou. Alsof ze wisten dat de lege ruimte op het punt stond gevuld te worden met onthullingen van een andere dan de driedimensionale orde.

De grijzende sluike lokken van Merckenbauw leken op de archiefkast te rusten. Strak tegen de bekraste kistjes. Vanuit zijn standpunt was een portretfoto van Merckenbauw beslist niet geslaagd. De scherpe kin kreeg bepaald teveel accent. De neusgaten waren te open aanwezig, alsof ze een wereld had op te snuiven. De haargroei in haar neus was minimaal. Dat was een vrouwelijke trek, genetisch bepaald.

Merckenbauw kende haar klassieken, ze had Wolfgang von Goethe gelezen, Robert Musil en Thomas Mann, in het Duits. Ze kende mannen met een waaier aan eigenschappen. Ze was op zoek naar een *Mann ohne Eigenschaften*. Niet haar man. Ze kende Walthers eigenschappen.

Merckenbauw kende de merken die hij het liefst had. Na het bier de jenever en na de jenever het bier; liefst trappist, palm, duvel, kriek of Hoegaarden witbier. Ook een alcoholist kon een kenner zijn, ook een klein speelveld kent varianten. Ze haalde zijn drank met kratten tegelijk. Birgit hield van Walther. Vincent wist hoe haar echtgenoot heette, maar hij kende de man met de slechte afdronk niet, de man met de losse handen, de man met theorieën om instinctief gedrag te rechtvaardigen. Merckenbauw noemde nooit zijn naam. Ze sprak van *hij* en *hem* en *zijn* als het over Walther Prins ging.

Sein oder nicht da sein.

In de loop van de jaren had Vincent iedere collega leren kennen, uit de eerste, tweede of derde hand. Als bij afspraak was op de hogeschool het privé-leven van iedereen geheim, niemand vertelde iets verder; ondertussen lag het dagelijkse leven op straat. Daar was geen homepage voor nodig.

'De wereld is een open boek,' zei Katzenellenbogen, als het aan de orde kwam, 'maar ieder denkt aanvankelijk dat het boek in het Chinees is geschreven, of in het Swahili.'

Katzenellenbogen kende de basis van beide talen, althans dat deed hij iedereen geloven met enkele uitdrukkingen. Katzenellenbogen was gepokt in de taal van het periodiek systeem der elementen, met name in de nomenclatuur van organische moleculen. Katzenellenbogen las wel eens een boek, daarmee onderscheidde hij zich van collega's.

Liefde, daar sprak Merckenbauw van in het kabinet met de monotone zang van de afzuigkast op de achtergrond. Ze bevochtigde haar lippen met trage rolbewegingen, en toen dat niet afdoende bleek, haalde ze een roodrose crèmestift te voorschijn die onder haar trage draaibeweging uit het gladde kokertje tevoorschijn kwam. Vincent zag hoe de vetstift van haar ene naar haar andere mondhoek gleed.

Vincents pakte de verrekijker en liet die in een la glijden. Van zo dichtbij waren lenzen niet meer nodig. Ook zonder oculair zag hij hoe rimpels in

het gezicht van Merckenbauw de harde trekken verloren. Onder haar zwak loensend linkeroog liet een schilfer blauw los. Ze draaide de stift terug in de koker. Haar lippen licht uiteen. Hoe zou haar begin van de wereld eruit zien, zo, met de knieën tegen elkaar?

Felicity luisterde mee. Ze zat zachtjes te lachen. Felicity daagde hem uit om mee te lachen. Felicity keek mee vanuit het kierende microscoopkistje op de archiefkast. Felicity vulde de ruimte, binnen en buiten.

'Liebe,' had Merckenbauw gezegd. 'Wahre Liebe.'

Liefde is ook: in elkaar slaan van de beminde, liefde is Vergewaltigung, Liebe ist kummer. Trouw; dat is ook jezelf slachtofferen.

Merckenbauw was bijbelvast. Ze kende haar klassieken, ze kende de bijbel die ze *oprjocht* in het Fries had gelezen; om de lokale bevolking beter te kunnen begrijpen. Met Walther was ze in Neukirchen naar een tentoonstelling van werk van Emil Nolde geweest. Expressionisme van ruim een halve eeuw geleden. Nolde kende de oorlog. Zij ook.

'In een maïsveld.' Ze had lichtrode oortjes gekregen toen ze dat vertelde. Het had Birgit niet belet op de terugreis in Hannover zwanger te raken. Hannover lijkt op *hang over*, had Vincent gezegd. Ze waardeerde die grap met tegenzin.

Merckenbauw negeerde de klop op de deur, ze negeerde de ruisende waterkoker, ze liet de éénkopsthee in het 100 mL Pyrex bekerglas koud worden. Merckenbauw vertrok na een uur. Vincent had niets toegevoegd aan wat Frau Kollegin al wist. Haar competenties waren niet verrijkt.

Merckenbauw was perfect op de hoogte van haar situatie en van de keuzes die ze maakte. Morgen zou ze weer met blauwe plekken op haar lijf de klas binnenstappen. De rok tot ver beneden de knieën. Morgen stond de voorbereiding van de Deutschland Reise op het lesrooster. Bezoek, vlak over de grub, aan voormalige concentratiekampen in Emsland.

Inzicht hielp haar niet verder. Vermoeidheid was haar redding; op lange of korte termijn. Haar eerste man had ze gecremeerd, zonder veel wrok. Hij was niet goed geweest. Om haar kind had ze zijn naam in ere gehouden.

'En zeg nou zelf,' had ze gezegd, 'wat stelt Prins als achternaam nou voor.' Als voorvoegsel had die naam haar Walther meer gepast. Haar enige zoon was beroepsmilitair geworden, en verlangde hevig naar een man-tegen-man gevecht, in Afghanistan bijvoorbeeld. Eervol sneuvelen en een staatsbegrafenis dat leek haar Adolf wel interessant. 'Dat heeft hij van zijn vader, niet van mij,' had ze toegevoegd.

Tien jaar geleden had Merckenbauw de nieuwe Walther gevonden. 'Wel gemakkelijk,' had Van der Vaart van Engels gegrapt. ''Wel gemakkelijk bij het klaarkomen; eenzelfde naam.' Van der Vaart was eerstegrader; gepromoveerd. Z'n neus met bijgeknipte haren, ging als vanzelf omhoog als hij sprak. Van der Vaart was getrouwd met Fokje. Twee kinderen die beide kandidaat-notaris waren.

In herhaling testte Merckenbauw haar fragiele vermogen tot incassering. Haar tweede Walther had vertrouwde eigenschappen. Groot was haar rek, ook na kapotte knieën, ook na herhaalde Vergewaltigung.

Vincent keek, hij zag beelden van bloeduitstortingen. Hij zag hoe Walther P. met geweld Merckenbauw penetreerde. Hij voelde klamme handen die om de slanke uitnodigende nek van Merckenbauw spanden. Vincent hoorde Felicity lachen terwijl Merckenbauw haar onthullingen deed.

'Prediker geeft me troost,' zei Merckenbauw, 'veel troost.' Toen was ze opgestapt. Tussen duim en wijsvinger had ze haar slipje rechtgetrokken. Dat was niet onopgemerkt gebleven. Vincent had bekerglazen in de vaatwasser gezet en haar gestifte lippen van het glas gespoeld.

Einsam is jeder Busch und Stein,

De heggenmussen hadden elkaar nagezeten, vrolijk, speels. Kwetterend paarden ze in het zicht van de bioloog. Vincent lachte. Felicity knikte.

Felicity trok het deurtje van het microscoopkistje achter zich dicht.

Jeder ist allein.

Vincent had Merckenbauw toegevoegd aan de vrouwen die als gefragmenteerd lichaamsdeel bovenkwamen als hij hun naam hoorde of als ze anderszins zijn hoofd in beslag namen. Merckenbauw kwam uit zijn geheugen allereerst als blauwe plek, als paarse striemen rond een strottenhoofd. Pas later groeide ze als spitsmuizige vrouw op hoge hakken in gekleed mantelpakje. In zijn beleving een mantelpakje met een grote scheur aan de voorkant. Het slipje in de bilnaad.

Araneus diadematus.

Felicity was een van de weinige vrouwen die hij als geheel had ervaren. Ze was niet enkel een mond, ze was niet enkel haar boezem of haar billen. Felicity was meer dan ogen en haar. Felicity was een eenheid; in het begin.

Merckenbauw was een lichaamsdeel. Merckenbauw was twee kale bloedende knieën met een gat in de rok, iedere keer als hij haar zou treffen. Zoals Katzenellenbogen via foto-oxidatie aan de linnenkast was gekoppeld.

Birgit had Vincent lange tijd niet weer opgezocht in het kabinet. Ze lachten minzaam en oprecht naar elkaar als ze elkaar op school troffen.

Katzenellenbogen, synthetisch organisch chemicus, sinds kort voorzitter van de medezeggenschapsraad en adviseur voor hopeloze en traumatische gevallenen, was, naar het scheen, haar volgende horde geworden voor tijdelijk houvast. Af en toe was het kabinet van binnen gesloten, dan werd de klop op de deur niet beantwoord.

Vincent draaide zich op zijn zij en liet zijn benen voorzichtig naast het hoge bed zakken. Hij scheelde niets, als hij kalm en bedaard zijn daden verrichtte. Er was geen andere kwaal dan slijtage tussen lwk L4 en lwk L5 gevonden. Rugklachten leken psychisch, zoals alle klachten waar geen oorzaak voor gevonden was.

‘Voor mensen die zichzelf niet overeind kunnen houden,’ had Van der Vaart gezegd. Van der Vaart volgde een traject dat hem gecertificeerd lerarenopleider zou maken. De weg naar dat certificaat was onhelder, maar de uitkomst stond al vast. Hij zou slagen.

Voor het salaris zou het niet uitmaken. Van der Vaart zat eind schaal 12. Als het meezat kreeg hij wellicht een laptop van de hogeschool wegens bijzondere inspanningen, maar dat was allerminst zeker. Van der Vaart had al een laptop. Aan een financiële prikkel ontleende een collega zelden bevrediging. Fokje zou trots zijn; de kinderen ook. Van der Vaart het meest.

Bij de klassieken had Vincent gelezen dat lichaam en geest twee te onderscheiden entiteiten waren, voor wie dat wilde. Die wilsbeschikking kon, na enige oefening weliswaar, een scheiding aanbrengen tussen lijf en ziel. Dat bracht de nodige voordelen, voor wie de mentale stap kon maken.

Die scheiding was een handvat voor advocaten met wetsovertreders als cliënt. Cocaïne, heroïne, codeïne, ethanol en andere drugs hadden vergelijkbare effecten op de geest; gebaseerd op chemie, op verstoring van evenwichten in de huishouding van hormonen, op veranderingen van concentraties van transmitterstoffen en van glucose in bloed en in zenuwen. Wie door een lichamelijke oorzaak een te lage hormoonspiegel had, was minder toerekeningsvatbaar en ergo: vrijspraak graag van al te menselijke onbenulligheden.

Walther P. had dat kunnen weten. Merckenbauw had het vaker dan eens aan hem verteld. Birgit wist wat goed was voor haar partner.

Het is de eerste les in het tweede trimester. Scheiding van lichaam en geest. De matte houding van studenten en collega’s stoort Vincent. Het is alsof een uitgesmeerd déjà vu vorm krijgt in lusteloosheid in de aftandse collegebanken. Met de nieuwbouw van de hogeschool gaat de reorganisatiebezem wellicht ook door de hoofden van diensthoofden en ontstaat nieuw elan.

‘Daar is over nagedacht,’ zei Katzenellenbogen. ‘Niet door mij, maar door bestuurders. Als je een organisatie grondig wilt verversen, kun je twee dingen doen: iedere docent naar de kledingwinkel sturen en een nieuw pak of een nieuwe jurk laten uitzoeken, of je kunt het gebouw veranderen.’

De synthetisch organisch chemicus was geen originele denker, dat was Vincent duidelijk, maar Katzenellenbogen had wel zicht op ontwikkelingen. De chemicus pleegde veelvuldig plagiaat: hij herhaalde wat hij elders had gehoord.

‘Een gebouw aanpassen is effectiever, voor je het weet komt het personeel gekleed in krijtstreep en deux pièces op het werk, met afritsbare broekspijpen of veterslips in de bilnaad. Daar hoef je niet veel voor te doen.’

Vincent draait de deur van het biologielokaal op slot. Hij schuift de tafels tot ze een ster vormen. In het midden de materialenkar. Hij hangt zijn jasje over de leuning van een stoel. Uit zijn schooltas haalt hij een dienblad met een stolp. Hij gespt zijn vlinderdas en trekt de gevlekte laboratoriumjas aan. Eosine, methyloranje, zwartomrande gaten van spetters zwavelzuur [H_2SO_4] in het katoen. Aan de deur morrelt een student.

‘Over exact één minuut binnenkomen.’

Vincent draait de deur van het slot. Hij klimt op de kar met laboratoriummaterialen. De kin vooruit, de schouders ver naar achteren. Het dienblad als een ober in de linkerhand. Zijn vlinderdasje knelt. Hij trekt zijn gezicht in neutrale ontspanning [pH=7].

De verwarring van de derdejaars uit zich in gelach en gewijs. Vincent nodigt zwijgend uit. Zijn vrije hand wijst naar de tafels en stoelen rondom.

Zijn ogen sturen het publiek. Hij voelt een warme scheut van schouders naar onderrug. In zijn schoenen gloeien zijn voetzolen.

Van onder de stolp verschijnt een rozegrijze massa op een bedje van zaagsel. Kronkelig als dikke wormen, als ondermaatse palingen in ontbinding.

‘Op deze kar vind je twee kilo hersenen, maar slechts de helft bevat verstand.’

Studenten grinniken. ‘Ecce homo, zie hier de scheiding tussen lichaam en geest.’

De slager had geaarzeld. Hersenen mogen niet meer in de vitrine. De tijd dat hoofdkaas werd verkocht is ingehaald door Kreutzfeld-Jacob, de vrijheid van denken en handelen is ingehaald door pest en onberedeneerde angsten. Hersenen van runderen kon de slager niet leveren, van jonge varkens; dat was geen bezwaar. Hersenen van twee biggen wegen evenveel als hersenen van een kind.

De derdejaars waren niet heet of koud geworden van de ober met hersenen op een dienblad. Grappig, voor even, en daarna was de orde van de dag neergedaald, een orde met spelletjes op een mobiele telefoon. Eén student had navraag gedaan naar hersenen en gedrag, naar het doel en de zin van de presentatie. Die ene onderzoekende geest was de winst van die dag.

Zwaneman heeft suiker. ‘Niet in de koffie.’ Een oprisping van collega Sparrenboom van economie; eerstegrader niet gepromoveerd. ‘Zwaneman, M.O-akte aardrijkskunde, maar dat kan rustig lesgeven op het HBO,’ grapt Sparrenboom.

Karel Zwaneman heeft diabetes mellitus. Hij heeft geluk. Zwaneman heeft een kwaal die als vuurtoren fungeert. Bij elke koffieronde, ‘zwart graag en geen suiker,’ neemt diabetes mellitus bezit van hem, en van het publiek in de personeelskamer.

De oogst was groot, in de eerste weken na de constatering van de kwaal. Karel Zwaneman spoot tijdens de middagpauze; in z’n bovenbuik, de broekriem op een ruime haak. Op verzoek van de directie heeft hij een implantaat laten plaatsen met doserende afgifte van insuline. Nog elke middag zwarte koffie, gepaard met ‘geen suiker’.

Zwaneman verandert van leraar aardrijkskunde in epigoon van een suikerzieke. Zwaneman is een ander. Zwaneman is een beter woord voor insuline die spuit in de Gordel van Smaragd.

Vincent ziet en voelt de kwalen van collega’s. Hij weet zich gewaarschuwd. Hij blijft opleider in biologie en wil dat beeld van vakman handhaven. Hij oefent in onverschilligheid tegenover zijn lichaam, op die terreinen waar zijn

eigengereid lichaam onverschilligheid tegenover zijn gedachten aan de dag legt. En dat is op vrijwel alle terreinen.

Het lijf regeert, al denkt de geest daar vaak anders over. Wie de strijd met een kwaal aangaat is permanent in oorlog, wie de kwaal en het lichaam negeert leeft in vrede.

Amputatie van een ledemaat, verwijdering van een orgaan, zou, zolang het niet de dood tot gevolg zou hebben, zijn identiteit niet aantasten.

Ook zonder benen, die afwachtend over de rand van de matras hangen, ook zonder de arm die gelukkig nog aanwezig is, ook zonder zijn duim die op een onverwacht moment aan feiten, in de verschijning van een eigenzinnige zeilboot, was geofferd, zou hij Vincent blijven.

Zijn geest bepaalt zijn persoonlijkheid, niet zijn lichaam, meent hij, ook al is zijn lichaam, zijn ruggengraat, af en toe nadrukkelijk aanwezig.

Ik proef mijn eigen niertjes, zei hij in de les als dat te pas kwam. Studenten bogen zich zelden over kruiswoordraadsels, laat staan cryptogrammen. Het deerde hem niet dat hij soms Chinees sprak, of Swahili. Linnaeustaal hoorde tot zijn leeropdracht, ook al was hij geen lector.

Hapana, hapana.

In de les koketteerde Vincent aanvankelijk– als een M.O-A Zwaneman – met zijn ontbrekende duim en hield hij quasi-onverschillig een krijtje tussen ringvinger en middelvinger. Na jaren had hij dat achterwege gelaten. Wie hem wilde leren kennen aan zijn woorden, had als opdracht goed te luisteren. Zijn lichaamstaal was voor geïnteresseerden. Wie hem moest kennen, die kende hem. Die kring werd tot zijn genoegen kleiner. Zijn portrettengalerij nam in omvang af. Als hij de reeks stillevens in olieverf onderbrak, verschenen steeds dezelfde hoofden.

Het waren portretten in felle kleuren met trekken van vrouwen die hij had ontmoet. Elk portret onthulde een facet van ontmoeting; opwinding, treurigheid, geilheid, troost; beelden van weemoedig en van opluchtend afscheid. Wat Vincent ook probeerde, elk portret bleef een deel van een niet te vangen geheel. Niet tot zijn wanhoop, maar tot zijn genoegen.

Wat af is, is niet gemaakt.

Oprechte liefde doet het onderscheid tussen de delen van de beminde verbleken, of niet soms Merckenbauw? Het is niet langer de neus, de oorschelp, het zijn niet langer de benen die de hartstocht aanjagen. Héél die andere mens is de bron van inspiratie en overgave, van verloren raken in het uiterste, gepaard gaande met een superioriteitsgevoel. De hele wereld aan zijn voeten.

In korte vlagen had hij die allesverterende hartstocht gekend. In de volksmond heette dat: hij loopt zijn pik achterna. Banaal, maar in die banaliteit een redelijk nauwkeurige en omvattende beschrijving van de blinde hartstocht.

Ook dat hoorde bij de ontwikkeling van de mens. En achteraf?

'Achternoa koakeln hounder,' dat was de Boonstra, de oud-journalist die twee zandpaden verder woont. Stadsfries van geboorte, Groninger uit verlangen. Kippen kakelen als het ei is gelegd, verbaasd en blij dat het persen voorbij is, onwetend van het volgende ei dat onderweg is en opnieuw voor een verrassing gaat zorgen. Boonstra, die in alle oprechtheid vond dat kinderen boven de twintig geen ouders meer zouden moeten hebben. Boonstra die verslaafd is aan de avondwandeling, en die af en toe een praatje maakt.

'Die ouderlijke liefde mogen ouders hun kroost niet meer aandoen,' zei Boonstra. 'Vader- en moederliefde staat eigen ontwikkelingen van kinderen in de weg, als ze geen tiener meer zijn.' Hij wist waar hij van sprak, zijn ouders waren beiden dood, nog maar pas. Boonstra had geen kinderen, hij had Alice.

Gedrag, zo weet Vincent uit de ethologie, als gevolg van veranderingen in hormonenconcentraties, krijgt belachelijke aspecten als het voorbij is. Als het geheel van dierlijke geilheid en ongestuurd driftleven voorbij is, blijft een glimlach, maar woekeringen smeulden in hem voort.

Zo leert de hovenier met zorg creëren,
het gebied dat voor geen onkruid zwicht.

Met woorden mocht hij een lustmoordenaar zijn, een Vergewaltiger. Met woorden in zijn hoofd was hij racist en minister-president, narcist en regent; zonder onderscheid.

In trage zinnen sloop een priester door zijn frontaal kwab. In zijn hoofd kende Vincent god en gebod. God immers had een plek in zijn hoofd gevonden. Naast Felicity zorgde god voor het vuren van zijn neuronen, voor zenuwimpulsen en voor sprongen over synaptische spleten. Soms wist Vincent niet of god en Felicity een en dezelfde waren. In ondoordringbare biochemie werd de almachtige beoordelaar de uiteindelijke regisseur van zijn lichaam en geest.

Professioneel maakte hij zich af en toe bekend, dat was dienstbetrekking, daar werd hij door de hogeschool voor betaald, – schaal 12 zonder uitzicht op 13 – dat had weinig met zijn onafhankelijke geest te maken.

Mensen herkenden hem aan zijn lichaam, zijn rond kaal hoofd en zijn licht achteruithangende schouders, zijn langzame tred en traag opstaan uit de bureaustoel. Hij was bekend om zijn gecertificeerde vakkennis en zijn didactische vaardigheden, om zijn bij tijden angstaanjagende afstandelijkheid, een afstand die een onverklaarbare warmte had, warmte als van een straalkachel. Enkel warm als de netspanning was aangesloten, met de mogelijkheid van binnenbrand en kortsluiting. Het was de bedrieglijke eenvoud van een geruisloos man.

'Laat dit niet alles zijn. Dit leven stil en donker,'

Sommige studenten waren bang voor zijn directheid. Zo gebeurde dat. Het liet Vincent koud.

'als het maandelijkse bloeden van de vrouwen.'

Vincent duwde zijn lichaam met zijn handen vanaf de matras omhoog. Hij liet de infraroodafdruk van zijn slapend lichaam achter zich; onzichtbaar portret van een nacht, elke steekmug kon het spoor van het ontwaakte lichaam vinden, zoals een vers lijk door infrarood opgespoord kan worden tot diep in de aarde. Na de dood ging het leven immers verder; ook in het lijk.

Met zeker genoegen verhaalde Vincent van de wormen en maden en de warmteontwikkeling in het kadaver als gevolg van anaërobe ontledingsreacties. Biologie gaat niet alleen over het leven voor de dood; ook erna is een wereld aan verrassingen te winnen. Katzenellenbogen wist daar ook alles van. Interesse in het lot van het lijk verbond Vincent met de synthetisch organisch chemicus.

Voor het bed stonden twee oude klompen. Zijn voeten gleden met een zekere graagte in het houten voetbed. De klompen, Zweedse met een leren kap, had hij van Felicity gekregen, kort na hun ontmoeting. Ze zette hem met beide voeten op de grond.

Hij hoorde muziek als hij de klompen om zijn voeten voelde. Peer Gynt op klompen.

'De liefde van de mens voor de aapmens is voornamelijk te danken aan het feit dat we ons uiterlijk graag afmeten aan die primaten: we voelen ons knapper. Een aap is een geliefd spiegelbeeld van de mens,' hield hij studenten voor, 'lelijker dan we zelf zijn en daardoor een bron van menselijk zelfvertrouwen.' Niet elke student was het daarmee eens.

Gorilla's, chimpansees, bonobo's; ze herinnerden hem aan koosnaampjes van zijn moeder. De koppeling met de oorsprong uit poep en pies en het ontstaan uit een dierlijke soort was in ouderlijke hartelijkheid snel gelegd. Net als geliefden er een voorkeur aan leken te geven elkaar met banale woordjes te veroveren; scheetje van me, apekontje, lekkere drol. Apen als beminden uit een niet te ver verleden. Geen wonder dat Boonstra, geen kinderen en zo zelf legitiem in leven, zijn verwekkers kwijt wilde.

Van alles wat hem omringde kwam een deel nooit op plaats van bestemming. De dagelijkse waarnemingen drongen zich in stille momenten in veelvoud aan Vincent op en vroegen om benoeming.

'Kraan, zeep, water, lucht, teen, schoen, mes.'

Vincent benoemde zijn omgeving om voorwerpen en gebeurtenissen te bezweren. Verbazing over materie en leven stak voortdurend en onhoudbaar de kop op. Verwondering vroeg om naamgeving. Met opborrelende naamgeving in een weerkerend bezweringsritueel, veranderden de feiten in een neutrale en hanteerbare realiteit.

'Kraan, zeep, water, lucht, teen, schoen, mes.'

Piaget had ongelijk met zijn indeling in ontwikkelingsfasen van een opgroeiend kind. Voelen, knijpen uit de *sensori-motorische fase* herkende hij, als hij schilderde en verf uit de tube perste, en met de kwast de olieverf op het doek zette. De *pre-operationele fase* met de voortdurende benoeming van voorwerpen had hij nooit afgesloten. Alle ontwikkelingen speelden zich tegelijk en voortdurend af, onafhankelijk van een leeftijdsindeling van wetenschappers.

'U bent uw tijd tien jaar vooruit,' had de huisarts gezegd.

Vincent leunde tegen de klerenkast en stak zijn voeten door de pijpen van het bordeauxrode slipje. De kleur bracht hem naar Merckenbauw. Het dunne lijf van Birgit, zoals ze die middag voor hem stond in het kabinet van het biologielokaal. Ze verstopte zich achter een miniem bordeauxrood slipje en dito beha. Hooggehakt keek de lerares Duits een kort moment uit de hangkast zijn slaapkamer binnen. Kleine borsten, een pluk zwart haar in de oksel, grijszwarte langs de rand van haar glimmend slipje. Ze wiebelde op de hoge hakken. Ze hield zich vast aan de zijkant van de hangkast terwijl ze haar benen in spreidstand plaatste. Geen inlegkruis. Een opgestikt roosje. Ze reikte nu ook de andere arm naar boven. Zwart en geurig okselhaar. Alles aan haar leek open. Birgit draaide de crème-stift naar buiten.

Araneus diadematus

De illusie in de hangkast nam bezit van Vincents lijf. Hij keek opnieuw. Als slecht fineer kwam Walther P. uit de achterwand van de kast tevoorschijn. Walther met zwijgende grijphanden. Merckenbauw loste weerloos op.

Vincent schoof de deur van de hangkast dicht. Zonder dat hij de dop van de houder had geschroefd, rook de kamer naar after shave en verschraalde bieren, naar esters, aldehyden en ketonen, naar boterzuur.

Merckenbauw zou bij haar Walther blijven. In herhaling. Merckenbauw kwam om te klagen, om af en toe haar thuis- en haar werkverhalen kwijt te raken en haar bedgeheimen te delen. Dat had niets met Vincent te maken.

Was geht's dich an?

Vincent verheugde zich op wat komen zou. Merckenbauw was geweest. Het zou een maand duren voor ze opnieuw haar verhalen kwam vertellen, dan mocht hij de plaats van Katzenellenbogen weer een warme namiddag innemen, als Stellvertreter. Hij keek ernaar uit.

Gute Nacht Freunde.

Felicity was niet teruggekomen. Ze was nooit verdwenen, ze leefde in zijn

huurwoning. Ze huurde de zolderkamer; permanent in de frontaalkwab.

Met zijn pink probeerde Vincent de prop water die zijn oor deed suizen, los te maken. Hij kon Felicity de huur opzeggen. Ze zou niet vertrekken.

Materiegolf

Op zaterdag deed Vincent inkopen voor de hele week. Hoe minder tijd hij in de stad doorbracht, hoe liever het hem was. De indrukken van eindeloze beweging, het kabaal, de stadslucht, de mensen zonder gezicht in nieuwmoodse kledij, in trainingspakken, pubergescheurde broeken, barokke outfit riepen weerzin in hem op. De uniformiteit verpakt in pseudo-individualiteit zonder een spoor van eigenheid haalde walging bij hem boven, die hij met moeite van zich af kon laten glijden.

'Navel, tulband, piercing, hoofddoek, schreeuw.'

De dictator en de regelaar streden in zijn hoofd met elkaar om voorrang. De tiran arresteerde de ene na de andere burger en wierp zwervers, schreeuwers, straatmuzikanten, kinderen, zeurende moeders in het gevang. De vrijetijdsambtenaar scheidde beleidsnota's af over herinrichting van de binnenstad en verwijdering van zwerfvuil. Hij slaagde er niet in onbegrip en ergernis te vertalen in een accepterende houding. De afkeurende emotie bleef dominant aanwezig. De stad was te vol, te levendig, een kakofonie van indrukken vocht in zijn hoofd om een plek. Vermijding van de prikkels leek vooralsnog de beste optie.

Ordnung muβ sein.

Merckenbauw keek om de hoek van zijn frontaalkwab. Ach, dacht Vincent, er is niet voor niets een pistool naar Walther genoemd. En weg was Birgit M. uit zijn schootsveld. Felicity keek uit de deur van de bovenkamer en lachte zacht. 'Wat zou je Merckenbauw aan willen doen? Zou je met haar hetzelfde willen doen als met mij? Draag je mijn slipjes nog?'

'Schoenen, aarde, lucht, water, vuur, vuur, vuur.'

Veel van zijn waarnemingen botsten met zijn gevoel voor beschaving en harmonie. Het kostte hem inspanning om ze te negeren en zich op prettiger waarnemingen te concentreren.

Weinig irriteerde hem meer aan nabije medemensen dan vastberaden domheid onder de vlag van vooruitgang.

In het gedrag en de opvattingen van synthetisch organisch chemicus Katzenellenbogen herkende Vincent zijn eigen gevoeligheden op dat terrein. Vincent genoot van de leraar scheikunde als die tijdens de lunchpauze milde verontwaardiging ventileerde.

Katzenellenbogen was rooms-katholiek – doe wel en zie niet om – opgevoed in de jaren vijftig.

Fietsen op zondag werd oogluikend toegestaan, en luisteren naar de VARA werd door de bisschoppen ontraden. Zondig gedrag was alom aanwezig, en niet alleen bij de Roomschen, zoals Katzenellenbogen zijn stamvaders noemde. Ook andere religies waren, in zijn bruingroene ogen, van de neiging tot het kwade doordrenkt.

Zendingsdrang en missionarissenneigingen van naïeve en goedmoedige collega's bezorgden de synthetisch organisch chemicus een hogere bloeddruk, net als studenten die hun geloof in de Heere al te nadrukkelijk naar voren brachten.

Expliciete geloofsovertuigingen waren een trigger voor sarcastische en ironische opmerkingen, en juist dat spel mocht niet gespeeld worden in een openbare hogeschool met een professionele omgeving.

Milde spot met overtuigingen van adolescenten vond geen rustplek in de lessen beroepsvoorbereiding. De accreditatie-commissie waakte als een genadeloze inquisitie over gedrag van docenten.

'Misschien ben ik minder geschikt geworden om met jeugd om te gaan,' verzuchtte Katzenellenbogen.

Katzenellenbogen had wens van zijn kleinkind, van zijn dochter. Beide nazaten zou hij nooit terugzien.

'Misschien ga ik me op generatiegenoten richten, om meer van dagelijkse dingen te genieten.'

Grootgenoeg had instemmend geknikt, net als LePoole van Nederlands en Merckenbauw die ook wel wat relativering kon gebruiken.

Die instemming uit de warme boezem van Grootgenoeg ontlokte Katzenellenbogen een vervolg:

'Gereformeerden zijn minstens zo gevoelig als fanatieke mohammedanen, als het de tekenen van de tijd betreft. Enige humor en progressie is beide religies vreemd.'

Katzenellenbogen was een paar dagen eerder naar een trouwdienst geweest van een ouderejaars student. Waar hij vrolijkheid en feest had verwacht trad een dominee naar voren met preken over hel en verdoemenis.

Nee, de trouwdag was geen dag voor het bruidspaar. De trouwdag was een dag voor de Heer en voor niemand anders. De dominee had een onuitwisbare indruk nagelaten, dat wel.

LePoole was met haar 35 jaar geen generatiegenoot van de twee decennia oudere Katzenellenbogen, maar dat was voor haar geen bezwaar om zich leeftijdgenoot te voelen.

'Met generatiegenoten bedoel je misschien ook collegae, of niet? Bedoel je dat je je ook op mij gaat richten?' Zonder antwoord af te wachten liet ze volgen: 'Ik voel me vereerd.'

Katzenellenbogen had het hart soms op de tong; dat was voor Vincent een goede aanzet om te zwijgen. Wat hij had willen zeggen, werd op z'n tijd door Katzenellenbogen naar voren gebracht, dat was genoeg. Ze hadden broers kunnen zijn, of zwagers.

De opmerking over humorloze religie werd genegeerd. Een van de vele basiskenmerken van leiderschap en superioriteit: negeren van een deel van de opmerkingen, ook al zijn ze terzake doende.

Zwijgen en negeren van vragen waren een krachtig wapen, om ware motieven boven tafel te halen, maar ze waren ook geschikt om ontwikkelingen te frustreren. Krommenagel als directeur en Katzenellenbogen in zijn zelfgekozen functie als voorzitter van de medezeggenschapsraad wisten daarvan mee te praten. Voorstel na voorstel, knikken van de uitvoerenden en als het moment suprème aangebroken was volgde een oorverdovende stilte. Waar aanvankelijk beweging was gesignaleerd bleek na enige tijd een fata morgana aanwezig te zijn. Trillende lucht veroorzaakt door warmteverschillen en verandering in brekingsindex.

'Domheid is het enige dat de naam slecht verdient.' Vincent had de uitdrukking van de synthetisch organisch chemicus geleend, en zich de opvatting inmiddels eigen gemaakt. Als domheid slecht mocht zijn, kon ergernis plaats maken voor verwondering; een vreugdevollere emotie dan irritatie.

Het had een vol trimester en twee lerarenvergaderingen geduurd om zich die inzichten eigen te maken. Al lag er af en toe nog een glijbaan gereed om in het oude patroon van modder en frisse klei te verdwijnen. Sommige inzichten vragen blijkbaar permanente strijd om behouden te blijven, vooral als de opvoeding weer naar voren dringt en de nieuwe inzichten zich nog niet hebben vastgezet in de veelvoud aan zenuwknopen in de hersenen die voor historisch besef verantwoordelijk zijn.

Instituutsdirecteur Krommenagel had historisch besef, een historisch besef, zoals hij zelf zei.

De eerstegrader geschiedenis, gepromoveerd op amfora's, lichtgebakken Etruskische waterkruiken met twee oren, al dan niet waterdicht, was zeker niet dom, maar op een ordelijke manier een personeelsvergadering voorzitten, dat was niet zijn sterke kant.

De instituutsdirecteur gaf geen les meer, de instituutsdirecteur maakte beleid. Dat beleid had alle trekken van een afwachtende houding. De tijd zou alles oplossen. Wie het personeel wil beheersen, moet haar gehoorzamen, maar wel wakker blijven, was het uitgangspunt van Krommenagel.

De sollicitatie van Barbara Middelkamp op de vacature van maatschappijleer was zo'n kenmerkend voorbeeld van beleid door af te wachten. Van der Vaart was ook participerend lid van de sollicitatiecommissie geweest. Zeer geïnteresseerd in de context-conceptbenadering van moderne maatschappijleer in kritische en kenmerkende situaties, speciaal in het VMBO.

Middelkamp had zich er goed doorgeslagen, af en toe aan de neus peuterend, afwachtend en zich met enkele algemeenheden van de vraag en het antwoord meester gemaakt.

Van der Vaart leek vooral geïnteresseerd in Middelkamps lichaamstaal, meer dan in haar antwoorden op de relevante context-conceptvraag. Leunen, buigen, de rand van de blouse omvouwend, de schouders naar achteren

om het bandje van een knellend kledingstuk te herschikken. Middelkamp buitte de triviale gedragsindicatoren uit. Ze had in haar studietijd in een kledingwinkel gewerkt. Ze was topverkoopster geweest, alle mannen had ze het idee gegeven dat ze zu haben was. Enkel dat gevoel was voldoende voor de heren, ongeacht status en financiële armslag om tot aankoop van tenminste een broek, pantalon, sokken of stropdas over te gaan.

Barbara Middelkamp had de bureaustoel professioneel naar achteren gereden, haar ene been over het andere geslagen en in snel tempo het jargon uit onderwijsland naar voren laten komen. Leerwerkplekken, werkleerplekken, werkplekleren nieuw leren, oud leren, leren leren, Piaget, Vyzotsky, de piramide van Maslow, het ijsbergmodel, de koelkastmethode van Bergstra, de groene aanpak van Koster.

Terloops had ze melding gemaakt van recente publicaties in de vakliteratuur, van haar hand, juist over dat onderwerp. Dat had ze vergeten in haar cv te melden. Ze wilde het artikel wel als pdf-bestand mailen, maar de commissie had dat niet nodig gevonden. De pantalons en de sokken konden worden afgerekend.

Bij de nabespreking leek het pleit aanvankelijk beslecht; niet geschikt, te detaillistisch, te ver van de leefwereld van de leerlingen. Krommenagel hoorde de argumenten aan. En bij de samenvatting beweerde de instituutsdirecteur het tegendeel van zijn aanvankelijke suggestie. Van der Vaart haalde in het pashokje, de broek op de knieën, als eerste bakzeil. Nee, ze was terzake kundig en de sollicitante had overzicht. Ja, ze stond tussen, naast en boven de leerlingen, dat was duidelijk.

De dame had overzicht aangaande ontwikkelingen in het onderwijs. Jazeker, ze zou een aanwinst zijn. De argumenten om haar aan te nemen bleken identiek aan argumenten om haar af te wijzen.

Dat was niet anders dan in de liefde, ouderlijke liefde en platonische liefde van heren op leeftijd op zoek naar een nieuwe pantalon inbegrepen.

De meerderheid van het personeel was niet geïnteresseerd in sollicitaties en in beleid. De leraren en leraressen wilden weten welke uren en welke klassen ze op hun rooster zouden aantreffen.

Roosters en lestijden leverden munitie om onvrede over beleid en beoordeling vorm te geven. Onvrede over door vakbonden bedisselde functiewaardering – en wie wilde nog lid zijn van de cao-reus met bestuurders in schaal 13 – . Over de functiewaardering was immers enkel pseudo-inspraak mogelijk, net als bij de jaarlijkse beoordeling.

Traineren op details en op zaken die zonder veel verzet op te geven waren leverde gemakkelijke bevrediging; hakken in de klei op uitvoeringszaken.

De primaire lerarenreactie tegen elke verandering bleek een effectieve en gemakkelijke manier om desinteresse voor de grote lijnen te maskeren; en onbenul.

'Nee, dan kan echt niet.' Zwaneman was daar heel helder in. 'Wat stelt aardrijkskunde als vak nog voor als studenten niet meer weten waar Bordeaux

ligt, of Mol?' Een routeplanner in de les was *not done* vond ook Van der Vaart. Het was niet duidelijk of Van der Vaart zat te stangen, of dat hij het onvermogen van Zwaneman om zich een ruimere blik aan te meten wou maskeren. Mededogen en liefdadigheid nemen soms vreemde vormen aan en komen soms uit onverwachte hoek. Van der Vaart wist London elk jaar te vinden, en Soho. Hij kan zich een reis naar Corinthe veroorloven.

Niet de studenten en het onderwijs waren belangrijk. Het ging om de goedkope oppas (Sparrenboom van economie, en ook Quaadstemeer van tekenen met z'n tweede leg), de gemakkelijkste uren in de onderbouw; jaargroep 1 (LePoole) of om geschikte tussenuren om met collega's te smoezen (Nolbers met Sorgvliet en Merckenbauw met Katzenellenbogen en anderen). Ieder leek een dubbele agenda op zak te hebben.

Krommenagel slaagde er telkens in om de personeelsvergadering in wanorde achter te laten. Soms verdacht Vincent hem ervan dat het opzet was. Uit de chaos kwamen steevast de besluiten tevoorschijn die leken voorgekookt. Hoe de instituutsdirecteur dat klaarspeelde bleef in nevelen gehuld, maar na verloop van tijd lagen er nota's over toetsbeleid, werktijden, onderwijsstandaarden, cum laude-regelingen, stageuitvoering vakantiekaarten, oppasvergoedingen, fietsvergoeding, beoordelingsregelingen, functiewaardering, en diploma-certificering met bezwaarprocedures die vrijwel steeds zonder kleerscheuren door de medezeggenschapsraad waren aangenomen.

Na elke instemming met voorstellen van de schoolleiding leek Katzenellenbogen tevreden. De voorzitter speelde het spel in de medezeggenschapsraad met verve, alsof hij echt betrokken was bij de gang van zaken. Vincent verdacht de synthetisch organisch chemicus van een dubbele agenda, maar kon er geen vinger achter krijgen. Nog niet. De uitvoering van beleid was een ander verhaal. Ook hier slaagde het personeel er bij voortduring in om creatief met de afspraken om te gaan.

Vincent had zich erbij neergelegd dat entropie altijd wint van energie, hoezeer die toenemende wanorde ook de treurigheid van de dagelijkse dingen verhoogt. Uiteindelijk was de positie van de eerste hoofdwet van de thermodynamica zonder bezwaar te wisselen met de tweede hoofdwet. Energie mocht wat Vincent betrof na chaos een plek vinden in de annalen; vooral verspilling van energie.

Elke week kocht hij hetzelfde voedselpakket, met lichte variaties al naar gelang het seizoen. Stabiliteit en houvast waren ook in kleine gedragspatronen te vinden. In huis droeg hij de Zweedse klompen. De voeten op de grond.

Vier dagbladen las Vincent in het weekend met nieuws in geringe varianten. De herhaling van aardse voorvallen in lichte schakeringen riep een vertrouwdheid bij hem boven als hij de stapel papier doorbladerde en hetzelfde bericht in andere setting tegenkwam; alsof hij in fotoalbums bladerde.

Vincents genot was; overal hetzelfde te lezen. Genot zoals dat hij voelde bij herlezen van boeken; de vreugde van herkenning. De vertrouwde zinnen waren een bevestiging van de kleuterwaarnemingen verplaatst naar een volwassener

waarneming van de omgeving. Herhaling is de meester van het genot.

Piaget had geen raad geweten met de belevingswereld van een kind, laat staan met de indrukken van een volwassene. De theorie ontleedde gedrag in deelgebieden met elk weer onderverdelingen. De versnippering gaf dan aanleiding om in nieuwe artikelen nieuwe inzichten naar voren te brengen, nieuwe inzichten die na verloop van tijd vervangen werden door weer nieuwere ontdekkingen.

De onderzoekers vergaten Quintillianus te lezen, of Bacon, of Montaigne. Dat was hun redding. De klassieken zouden pijnlijk de wijsvinger op de zere plek gelegd hebben van ontbrekende competenties: met aandacht kennis nemen van wat anderen al hebben bedacht. De boekenlijst van de studenten bestond immers al jaren uit dezelfde boeken, en lang niet elke opleider had het boek – door deskundige collega's aanbevolen – zelf gelezen, laat staan dat hij of zij in staat was open – gedragsindicerende – vragen over de inhoud te formuleren.

Uitzonderingen bevestigden deze regel: een enkeling las Prediker, maar die betrok dat boek enkel op de privé-situatie; bedoeld wordt natuurlijk Merckenbauw.

Ingezonden brieven in kranten volgden ook al jaren een zelfde patroon, voorspelbaar wat inhoud aanging, soms verrassend in woordkeuze en zinsbouw, zelden inspirerend. De brievenrubrieken als representatieve afspiegeling van processen en denkwijzen in de maatschappij en in de hogeschool.

De nadruk lag vooral op details en op verongelijktheid. Ieder voelde zich tekortgedaan. Visies op de te volgen koers en op grote lijnen waren zeldzaam, en als ze al naar voren werden gebracht reageerde een doctorandus van een of andere school, provinciaal of randstedelijk, dat maakte niet uit, met detaillistische bezwaren.

De beroepsdeformatie woekert in het onderwijs – zeuren en bezwaren bedenken waar creativiteit en innoverend optreden op de plaats zou zijn – als gevolg van overheidsbeleid dat langdurig de kennis en vaardigheden van de leraren heeft ontkend en met voortdurende instemming van de Tweede Kamer belachelijk heeft gemaakt.

Op grote schaal speelt zich af wat in de kindertijd is ingezet. Kinderen beneden de tien jaar zijn nieuwsgierig en willen ontdekken hoe de wereld in elkaar steekt. Ze bouwen zonder bezwaar uit sloophout een raket naar Venus of naar Mars. Die kinderambities verstoren de gemoedsrust van teleurgestelde en uitgebluste opvoeders. Het duurt niet lang voor de komende generatie in het gareel is geperst. De mensheid wil niet langer naar de planeten, maar komt er vandaan.

Vincent had het spel gespeeld. Na vijf berichten op de brievenpagina was het genoeg en had hij zijn bemoeizucht gestaakt. Hij was niet in staat met woorden overtuigend aan te geven dat kinderen uit India, China en andere landen, die als achterlijk werden weggezet, de toekomst zouden gaan bepalen. Hij vond geen vruchtbare bodem voor de stelling dat creativiteit een bron van plezier is

en overdracht van kennis en vaardigheden effectiever maakt dan behandeling van dichtgetimmerde curricula. Felicity had dat gevecht tegen windmolens eerder opgemerkt. Ze had hem niet geremd in zijn zelote schrijflust, maar gewacht tot het inzicht in hem boven zou komen drijven. Kwaliteit hield zich schuil in het vacuüm, zoveel was duidelijk. Dat wist Nuyters beter dan wie dan ook, sinds de fysicus Herma had ontdekt.

Niet elke indruk had hij met een ingezonden brief kunnen bezweren. Niet alle gebeurtenissen en waarnemingen had hij in plakboeken en in dozen op zolder kunnen wegzetten. Niet elke aandrift, niet elke daad liet zich in een louterend ritueel met de millimeterende tondeuse verwijderen. De video's gaven in herhaling zijn gedrag vorm.

Elke zaterdag een moot vis, roodbaars, kabeljauw zalm, forel, poon van de markt. Vis omdat het een vertrouwde geur naliet in de keuken en de kamer. Een irritante en bij vlagen aangename lucht als bewijs van een bestaan na de vangst, na de dood. Geur van gebakken en gestoofde vis als troost voor de dood. Of hij wilde of niet. Met elke vis in huis gleed Sorgvliet z'n hoofd binnen.

Sorgvliet van wiskunde met enige kennis van informatica. Steile magere vrouw met een natuurlijke neiging achterover te vallen. Permanent leek Sorgvliet de zwaartekracht te tarten. Sorgvliet was het tegendeel van een standaardwiskundige. Sorgvliet sprak niet van sommetjes. Ze had het in de personeelskamer nooit over integreren en kettingregel. Sorgvliet sprak enkel over opgaven als het gesprek over haar vak moest gaan.

Sorgvliet sprak over eten; dag en nacht. Elke hap in een boterham met kaas en sla, tomaat en olijf ging gepaard met hemels genot dat ze wilde delen. De zachtzure smaak van jonge veldsla, de ronde tinteling van olijfolie of de kruidige aroma's van walnotenolie. Vincent voelde zijn vocabulaire groeien met elke hap die tussen de smalle lippen verdween. Eten was de lust van Sorgvliet, en meer nog, praten over sapjes, koffie, karnemelk en thee; over chocolademelk in de personeelskamer helaas zonder slagroom: dat zou ook lekker zijn. Kiwi's uit Nieuw-Zeeland of uit Israël en heb je wel eens baklava geproefd, met veel honing en een vleugje anijs? Ja, die Turken kunnen dat wel. Mosselen, oesters, garnalen, zeepaardjes en ander zeefruit, heerlijk.

Sorgvliet had een maand verkering gehad. Dat was knap geweest van de veertiger in modieus mantelpak. Een maand was de minnaar onderwerp geweest van het dagelijkse menu in de middagpauze. De vocabulaire was door haar kortstondige escapade uit de keuken nauwelijks veranderd, zodat Sorgvliet na het voorgerecht naadloos aan het dessert kon beginnen. Cambozola, camembert, rocquefort, brie van de mat en het liefst geitenkaas. Chèvres. En met haar verjaardag een zelfgebreide appeltaart met goldringenetten en kaneel, en soms met stukjes peer; conferences of Gieser wildeman.

Maar het was vooral de geur van haring en makreel die Sorgvliet in zijn hoofd boven haalde. Vincent vond het prettig, zoals hij met stil genoegen keek hoe ze in de lage stoelen onder het raam haar tussenuur doorbracht. Benen wijd in haar strakke kokerrok en een wiskundemethode met de rug tussen

haar smalle bovenbenen. Alle lijnen uit het lood. De kleur van haar slipje was nog steeds een geheim. Felicity lachte mee, ze hoefde niet te kijken om de kleur te kennen.

Eten was voedsel voor Vincent; een aangename manier om het lichaam in stand te houden. De verhalen rond het eten interesseerden hem nauwelijks, net als dagelijkse nieuws. Lezen was voor hem het genot van de zinnen en de taal. Lezen was een woordendrug. De inhoud speelde slechts zijdelings een rol. Vergeten was regel, daar had hij zich mee verzoend, onthouden was uitzondering,

Hij zorgde ervoor de lijnen van de wereldgebeurtenissen te weten, zodat hij op school mee kon praten als dat nodig was. Alle onderwijs hoorde immers in een maatschappelijke context als aanloop naar conceptueel denken. Ook die modieuze *Tyrannosaurus rex* was nog niet uitgestorven. Het sociaal constructivisme voerde de boventoon. Vincent kende de terminologie; de betekenis ontging hem veelal. Soit.

De overgang naar eeuwige waarden bleek moeilijk, niet alleen voor politici en; ook voor leraren was dit een te grote stap. Nuyters wilde maatschappelijke ontwikkelingen aan de hand van de kosmologie nog wel eens in weidser perspectief plaatsen, maar ook hij dreigde slachtoffer te worden van zijn al te menselijke verlangens. Herma kwam vroeger of later in het gesprek binnensluipen en dan was van enige verrijking geen sprake meer.

Nuyters had zijn tweelingzus verloren, twintig jaar geleden. Zijn zus was in een halfopen inrichting opgenomen om met gesprekken in een desolate omgeving tussen tientallen verwarde medemensen een nieuw pad uit te stippelen en wanen achter zich te laten. Er was na ruim een half jaar psychiatrie voortgang geboekt, niet veel, maar voldoende voor Nuyters om voor kerstverlof te pleiten. Hij had het pleit gewonnen van de medische weerstand. Na samenzang onder de kerstboom en de jaarwisseling met vuurwerk had zijn zus in het koude water van de Beilerstroom haar eerste wens in vervulling laten gaan.

'Ook een fysicus kan dan verteerd worden door schuld en boete,' had Nuyters gezegd.

Dat schuldgevoel was minder geworden sinds Nuyters in Herma een protegee had gevonden.

'Niet bij elke misdaad hoort straf,' dat was Nuyters nadat de eerste euforie met Herma was getemperd en de verhouding op het oog een platonischer karakter had gekregen; met naast de escapades in tussenuren een vaste ontmoetingsavond in de week, als de wettige mevrouw Nuyters naar aquarelleercursus was. Kiezen is genieten, was door Nuyters ingeruild voor Kiezen is verliezen. Daar hielp geen minnekozen aan.

De uitwisseling van de persoonlijke bekommeringen met Herma was voor iedereen zichtbaar, er was dus geen sprake van een intieme relatie, bij het kopieerapparaat, in de fietsenstalling, in het kabinet of op de parkeerplaats, met de autosleutels in de hand. De deurklinkgesprekken vonden plaats op elke plek waar een geschikte klink te vinden was.

Katzenellenbogen had bij gelegenheid enkele treffende opmerkingen gemaakt over chemie van leed en trauma, en daarmee was de open verhouding tussen Herma en Nuyters geparkeerd. De aanvankelijke accreditatie van de fysicus en de bureaumedewerkster werd overvleugeld door het eerste kleinkind van Zwaneman. Weliswaar wat onverwacht, maar meer dan welkom.

'Mijn kleinzoon is ook diabeet. Dat is genetisch bepaald.' Met enige trots had Zwaneman toegevoegd: 'Erwin lijkt in elke geval op mij,' Het kleinkind kon het niet winnen van Herma.

'Herma, daar hoeven wij niet meer achteraan,' zou Boonstra gezegd hebben.

Boonstra's belangstelling voor buitenechtelijke escapades was doodgeslagen. Hij had lang genoeg bij de krant gewerkt.

In de personeelskamer overheerste de waan van de dag zonder dat iemand zich daaraan leek te storen. Kennis en vaardigheden werden afgemeten aan haast en overdaad, nauwelijks aan matigheid en bezinning. Veel en snel, dat was de leidraad, leek het. En zo mogelijk alles bij het oude laten, als dat zou kunnen.

De spanningsboog van studenten ging daar naadloos in mee. Minder dan vijf minuten bleef de aandacht gericht op een onderwerp of uitleg, daarna moest er een nieuwe impuls volgen. Van der Vaart van Engels deed zijn naam wat dat betreft eer aan. Engelse les via sms-spiekberichten, en dat in de bovenbouw van het HBO. Wonderbaarlijk.

Helemaal verwonderlijk dat Van der Vaart zijn innovatieve digitale didactische methode met veel aplomb in de lerarenvergadering naar voren bracht. Weliswaar in de rondvraag. Van der Vaart was voorstander van Amerikaanse didactiek: never a dull moment. De hele klas, elk lesuur in volle vaart van de ene naar de andere werkvorm.

Wat variatie en snelheid aanging leek Van der Vaart op Katzenellenbogen. Altijd wat anders, geen jaar gelijk. Katzenellenbogen trok zich weinig aan van regels en verordeningen, al wist hij die schoolse ongehoorzaamheid zorgvuldig buiten beeld te houden.

'Als de accreditatie mij op de pijnbank legt, is het vroeg genoeg.' placht de synthetisch organisch chemicus te zeggen.

Vincent deed op school met die illusie van vooruitgang mee. Het maandloon gaf hem de mogelijkheid zich in zijn eigen tijd op zijn eigen plek terug te trekken. Hij kon ongehinderd zijn eigen waarden vorm geven. De staat verschafte hem de middelen, hij stelde zijn eigen doelen.

Studenten liftten mee op zijn zelfgekozen ontwikkeling, als ze dat wilden. Vincent zorgde voor de verpakking en inhoud; op verzoek. Hij fungeerde op school als een microscoopdoos, het deurtje af en toe op een kier. Studenten en collega's hadden veelal genoeg aan de buitenkant. Inhoud, van welke aard dan ook, was zelden onderwerp van studie.

De competentie: *in staat tot reflectie*, werd door collega's soms letterlijk genomen. Josée Grootgenoeg had de spiegel uit haar garderobe meegenomen, gewikkeld in een bloemetjeslaken, om studentengedrag te reflecteren.

Ook op dat terrein kende haar ijdelheid geen grenzen. De koninklijke orde kwam dichterbij, zoveel was duidelijk. Josée Grootgenoeg als epigoon van doorgeschoten beschrijvingen van ontwikkeleisen.

Nadenken is het hoogste goed, ik tref het zo weinig.

Gesprekken tussen collega's en studenten beperkten zich tot de vorm en leken steeds meer op gescheurde puberbroeken, zonder dat iemand dat leek op te merken. En wie het opmerkte stoorde er zich niet aan.

Petten omgekeerd op het hoofd, alles bedekkend wat leeg en zinloos was; en bij vlagen voos. Bezonnebrilde hoofden zonder vragende uitdrukking, slechts nieuwsgierig naar de buitenkant; als een drugsverslaafde gepreoccupeerd met de dagelijkse dosis, leken de mensen om hem heen slechts belang te stellen in het keizerlijk uiterlijk en in de bovenproportionele koninklijke maten van Grootgenoeg op vrijdagmiddag als ze haar laaguitgesneden trui droeg.

Nieuwsgierigheid naar vakkennis en naar eruditie, naar enige wijsheid leken nauwelijks te vinden.

De context van Vincent leek steeds minder op die van zijn studenten. Al vroeg hij zich af of er ooit een parallel was geweest tussen zijn beleving en die van anderen. Wat door Felicity als rood werd ervaren, haar bordeauxrode slipje bijvoorbeeld, was wellicht voor hem een heel andere sensatie en een andere kleur. Felicity had hem toegelachen en haar kokerrok tot ver boven haar knieën opgetild.

'Is dit voor jou hetzelfde als voor mij?' Gevolgd door: 'Ach vent.'

Vincent was die middag niet op haar uitnodiging ingegaan. Hij had de vraag serieus gesteld en hij was op zoek naar een natuurwetenschappelijk antwoord, niet naar een vlucht in de lijfelijke natuur; hoe prettig verdovend ook.

Kleur – stond in een psychologieboek – kleur bestaat enkel in de beleving. De wereld is kleurloos, enkel de vertaling van licht dat op kegeltjes en staafjes valt zorgt via neuronen en axonen en de koppelingen daartussen, voor kleurbeleving. Dat was een sensatie. Voor Vincent was dat antwoord voorlopig afdoende. Toen had hij kunnen vrijen, maar toen was Felicity er niet meer.

Sorgvliet was er over toe gekomen, over zijn mijmeringen. Vincent had het psychologieboek juist dichtgeslagen en hij had die nieuwe waarheid tot zich door laten dringen, die tijdelijke troost van een natuurwetenschappelijke ontdekking bij alle onbegrip over de omringende wereld.

Sorgvliet stond schuin achter hem, achterovergeleund met een schoolbord-liniaal in de hand, rustend op de tafel naast het psychologieboek. Hij had haar willen knijpen, voelen. Vincent had zich over willen geven aan de sensori-motorische fase. Hij had haar bovenbeenwijdte tussenhandbreedte willen bepalen. Hij had haar begin van de wereld in zijn hand willen houden.

Voor zijn geestesoog zag hij de video-opname van die zaterdagnamiddag. Hij voelde hoe hij twee scholletjes en twee zalmforellen schoonmaakte. Ze waren in de aanbieding geweest. De infra-roodstraling van Sorgvliet liet hem voelen hoe

hij met de schaar de kieuwen wegknipte, met het mes de kop van de zalmforel afsneed, hoe zijn vinger in samenspraak met de gemankeerde duim de zalmforel van de ingewanden bevrijdde. Hij voelde opnieuw hoe de uitgeklede handbrede vis hem uit de vingers glipte en zonder kop en staart in de gootsteen spartelde. Toen Sorgvliet vertrokken was, geurde het kabinet als de visafslag.

De generatiekloof verwijdde zich, en niet alleen de kloof tussen hem en de studenten. De afstand met elk ander mens leek Vincent onoverbrugbaar. Zijn dagdroomkleur leek niet op de kleur van een ander.

Zijn beeld van een leerling, van een dier, van een huis, een steen, van welk onderdeel van de wereld dan ook, leek niet op wat hij voorgeschoteld kreeg van het beeld dat een ander ervoer.

In de kwantummechanica is er een voorstelling van materie als deeltje en materie als een elektromagnetische golf. Beide beelden zijn nuttig en beide voorstellingen zijn even waar. Vincent had het gevoel dat hij aan het eind van de golfvergelijking zijn wereldbeeld opbouwde, terwijl anderen op het materiedeel hun toevlucht hadden gezocht.

Nuyters was een afvallige, met Herma had de fysicus de elektromagnetische golven ingeruild tegen de platte materie. Alleen Katzenellenbogen leek zijn wereldbeeld nog op golfmechanica te baseren, maar dat was niet zo heel vreemd voor een synthetisch organisch chemicus.

Bevestiging van de wereld kreeg Vincent op de hogeschool en elders niet door omstanders. De video-opnames in zijn huis bevestigden hem in zijn bestaan.

Hij leerde zich te herkennen in de man die zich op de video aan dagelijkse beslommeringen overgaf en met zekere regelmaat zelfstandige naamwoorden met lichtgekleurde stem rondstrooide.

'Keuken, pannen, gas, prei, yoghurt, afwas, kwast. Kwast.'

Af en toe sloeg Vincent een kruisteken. Niet te vaak. Het kruisteken haalde Nolbers uit het godsdienstlokaal, dat op een moment van onoplettendheid omgedoopt was in: lokaal levensbeschouwelijke vorming.

Nolbers was tegen religieuze rituelen in de openbare ruimte. Nolbers was tegen gebruik van godsdienstige gebaren buiten de context van de godsbeleving.

'Dat is je goed recht,' had Vincent gezegd.

Hij had de concepten van religie ter sprake willen brengen, maar op tijd een slok thee genomen.

In de lerarenvergadering had iedereen gezwegen na het exposé van Nolbers. Sorgvliet had haar kruipende rokzoom dichter naar haar knieholte getrokken, als betrof het een strak vastgemaakt hoofddoekje. Katzenellenbogen gaf les en was afwezig. Krommenagel had de kring rondgekeken en tegen zijn gewoonte het zwijgen niet doorbroken.

'Dat is je goed recht,' had Vincent herhaald, 'en betekent dat ook dat die

overtuigingen enkel gelden binnen de muren van je lokaal, en wellicht binnen de muren van de diverse godshuizen?'

Nolbers had gezwegen en naar het plafond gekeken, alsof daar een antwoord was geschreven.

Met een 'Je hoeft niet te antwoorden,' had Vincent het ongemak van Nolbers doorbroken.

Het antwoord op de vraag naar de plaats van religie in de hogeschool was te onbelangrijk geweest. Er was geen draagvlak voor gedachtenwisseling over de plaats van religie, over acceptatie en over grenzen van zendingsdrang. Er was geen draagvlak voor gesprekken over de missionarissenhouding van Nolbers en van andere zeloten in de leer. Dat leek een gemiste kans.

Dat waren de feiten, niets om over te treuren.

De dogma's van Nolbers c.s. lieten Vincent koud. Het voorval had het lange gezicht van Nolbers gekoppeld aan Vincents gewoonte om op onbewaakte momenten een kruisteken te slaan, wijduit met de linkerhand, of met de stomp van de duim op het dijbeen; bijvoorbeeld tijdens personeelsvergaderingen.

Lieve Vincent

De brief begon met een innemende aanhef. *Lieve Vincent*. Ja, hij was die Lieve Vincent. Op de video had hij die leesfragmenten uren achtereen bekeken. In bed las hij de brief opnieuw. *Lieve Vincent*, met in eerste zinnen waarderende woorden over zijn karakter.

Lieve Vincent had het geluid van de video afgezet en van opzij naar zijn gezichtsuitdrukking gekeken. Ontspannen en rustig, licht samengeknepen ogen, een streel langs de kin, hand in de nek, een korte tong bevochtigde de onderlip, de onderlip omhelsde kort de bovenlip. Duim en wijsvinger van de linkerhand trokken een neushaar naar buiten.

'Je wist weer even dat je werd bekeken,' zei hij vanaf het bed. Je werd opgemerkt. Hij knikte.

De beelden op de video lieten zien dat hij niet ongevoelig was voor de complimenten; te lang geleden dat waarderende woorden hem hadden bereikt.

'De camera zat in je hoofd. Je keek mee. Je voelde je betrapt in je ijdelheid.'

Hij lachte zachtjes. De matras deukte onder zijn billen. Zijn rug zeurde tussen lwk L4 en lwk L5, z'n voeten gloeiden.

De tv liet zien hoe hij met de brief in de hand de voordeur was binnengestapt. In de hal naar het infra-rood had geknikt. Brief op het buikkastje. Jas aan de hanger. Tas op de vloer. Plassen, handen wassen, brief pakken, trap op. Bureaustoel scheef, zitten, benen over elkaar, benen naast elkaar, briefopener tussen duim en wijsvinger op scherpte, brief opensnijden, wachten, kijken, zwijgen, poststempel ontleden, wegleggen, wijsvinger over adres, handschrift testen, snijden, ruiken, zuchten, openvouwen. De brief rook naar methaan-amine, cadaverine, putrescine, naar bedorven vis.

De briefwoorden vlogen in telegramstijl voorbij. Het was de oefening voor eerstejaars in observeren zonder een waarde-oordeel aan de observatie te koppelen. Beschrijf het gedrag van je docent in 250 woorden. En als vervolg: beschrijf je eigen gedrag in 250 woorden.

De opdracht aan de studenten was enkel een opdracht aan zichzelf geweest. Een oefening in beschrijving van zijn eigen gedrag.

Nuyters: 'Alleen door te kijken, door afstand te nemen, kun je de natuur leren begrijpen.' Nuyters bedoelde; zichzelf te leren kennen.

Sinds Nuyters Herma van een computer had voorzien, had Vincent die uitdrukking niet meer uit de mond van de fysicus horen vloeien. Natuurkunde Nuyters had zijn natuur leren begrijpen, leek het.

De rukjes van zijn bewegende ogen had Vincent niet kunnen zien, wel de lichte grijns, de blik van voldoening over uitstel van handelingen, de halfslachtige blik naar de camera, de gloed van de streling van de innerlijke ziel. De onzichtbare opwinding. De woorden. *Lieve Vincent*. De mannelijkheid. De superioriteit. De kindsheid.

De video liet zien hoe Lieve Vincent een halve dag eerder, het hoofd nog

gevuld met namen van vissen en met de geur van het snijpracticum nog aan zijn handen, steun zocht aan een vel papier, aan een éénkantsbrief op crème papier. De eerstejaars hadden als voorbereiding op de excursie naar Terschelling vissen ontleed; poon, makreel, inktvis, haai, kwallen ook. Alles wat op de visafslag beschikbaar was aan soorten uit de zee, die alles in zich opnam. Lieve oude Vincent gloeide na van de brief, als eiste hij erkenning en bevestiging van zijn groot karakter.

Hij had een schouderklop, een warme hand nodig gehad. De letters in de zaterdagkranten waren vandaag niet genoeg. Het was pas donderdag. De grafdialogen met Felicity waren in een veraf surrogaat vergleden. De tijd had zijn standvastigheid ingehaald. Vandaag had hij een vrouw nodig om zijn manchetknopen vast te maken, tegen wil en dank, maar hij had haar nodig. Een vrouw om te strijken. Vandaag kreeg hij een ontbrekend deel van zijn sparing partner in een langwerpig couvert.

Lieve Vincent,

Vincent zag op de video hoe zijn kaal en gemillimeterd hoofd achterover boog, een kort stukje, hoe hij zijn armen strekte en zijn gefronste hoofd weer naar de brief neigde. De benen over elkaar, gekruiste enkels, rechtervoet op linkervoet en terug. Hij hoorde zijn urenoude ingehouden en traag ontsnappende zucht. Hij rook zijn adem, voor even.

'Dit is de aankondiging van je einde.'

Zijn stem klonk vlak en mild. Hij sloeg een kruisteken met zijn rechterhand. De koekoek riep vanuit de boom aan de rand van de tuin. Een lichte tocht gleed door de kier van het raam. Een duif roekoekoede.

Het was de aankondiging van haar einde. Kanker in haar lijf. Goede prognoses, hoop, gevolgd door een slechte afloop. Vincent voelde een warme gloed door zijn lichaam. Hij strekte zijn benen tot zijn voeten de rand van de matras bereikten. Ze brandden, een brand die overging in pijnlijk aangenaam steken. Vergenoegd leunde hij tegen het kussen.

De woorden waren in de derde persoon geschreven. Irma had al afscheid genomen en zij meldde het spoedige vertrek van haar lichaam.

Haar geest was voortijdig naar elders vertrokken, een tijdelijke plek op aarde weliswaar, maar buiten het bereik van haar lijfelijkheid en buiten de lijfelijkheid van een ander, van hem.

'Ze gaat deze wereld verlaten,' had Irma geschreven.

De zus van Nuyters had de wereld ook verlaten. Ze had zelf een dag en uur gekozen in het water van de Beilerstroom. Ze had enkel haar verstijfde en koude lijf als bericht achtergelaten; geen brief, geen teken van voorbij leven in de vorm van een schriftelijke of mondelinge boodschap.

Irma kondigde haar vertrek aan.

Ze was niet de eerste vrouw die op een wrede, maar ook weer milde en spannende manier, zijn leven had verlaten.

'Dood, graf, kist, koffie, adem, lijk, lijk, lijk.'

Irma was de eerste die hem in de liefde had ingewijd en hem een opening had laten zien naar een doorregende akker door iepen omzoomd. Niet dat ze kenner was. Ook voor haar was het de eerste keer geweest. Onhandigheid op een studentenkamer.

Een *coïtus puberalinensis,* geforceerd, met de treurigheid van na het vrijen, een treurigheid die kwam na een euforisch: ik heb het gedaan, ik heb het gedaan! Pas veel later had Vincent de Latijnse bevestiging van zijn gestuntel leren kennen. Zijn mannelijkheid had gekraaid bij die ontdekking; *praeter gallum qui cantat*. Woorden konden hem laten zingen, daar had hij geen bordeauxrode visgeur voor nodig. Woorden en zinnen waren echt, kleuren en geuren waren artefacten; kunstmatig samengesteld in de hersenen op het bed van de schedelbasis.

Na de coïtus met Irma had Vincent niet gekraaid. Hij had zijn moeder willen bellen om te vertellen dat hij het gedaan had. Irma fietste toen al naar haar kamer aan de andere kant van de stad.

Tegen de tijd dat ze thuis kon zijn had hij, de ogen wijd opengesperd – post coïtum – gedacht: was dit klaarkomen? Een huisgenoot had hem uit de droom gehaald.

'Hé, radio zachter.' Hij had de koptelefoon opgezet om naar Medtner te luisteren, en later naar actualiteiten – die hem niet bereikten, verdoofd als hij was geweest door de coïtus.

Vincent had als groene twintiger zelf in het reine moeten komen met zijn *post coïtum trauma* (p.c.t.). Dat was nu anders; de hulpverlening aan hogeschoolstudenten had groteske vormen aangenomen. Elke hobbel die niet via een online-verbinding werd opgelost kwam via de decaan in het psycho-sociale circuit terecht. Ook op dat terrein werd het uiteenvallen van gezinsstructuren, peer groups, scouting en trekkersverenigingen helder.

In toenemende mate groeiden jongeren in eenzaamheid op, en werden ze belaagd door hooggespannen verwachtingen. Ieder moest iets worden, ook als de mogelijkheden beperkt waren. Dyslectici die zich inspannen om leraar Nederlands te worden, autisten met een onwrikbare voorkeur voor een opleiding maatschappelijk werk en dienstverlening; juist dat te doen wat buiten bereik ligt.

Zo vloeide gods hemelwater over gods akker de hogeschool binnen. Een akker die van vruchtbare klei en aangemaakte dalgrond veranderde in een rotsige bodem. Het was alsof Nolbers met zijn bijbelse kennis en bijbelse vaardigheden Zwaneman van zijn fysisch geografisch terrein verdreef. Wonderen bestaan, helaas deed de hogeschool mee aan die dwaling. Niet elke gedachte slaagde erin wortel te schieten en een kennisbasis te vinden.

Met zijn moeder had Vincent nooit bedgeheimen gedeeld, ook later niet.

Zijn moeder wist van zijn woelige nachten. Zijn moeder deed de was, streek zijn lakens. Het enige dat ze streek sinds hij zijn kindertijd had verlaten, waren zijn hemden; de schouders achteruit op het knaapje.

Na die eerste keer met Irma, vervloog de belofte voor een vervolg.

'Ach jongen, nu al?'

Vincent was in z'n beleving opgegaan. Irma had zich tekortgedaan gevoeld door de debutant. Nu zou hij dat attributie noemen, Irma's onmacht om in hetzelfde tempo klaar te komen was niet zijn misdaad, maar háár schuld geweest.

Op een terras hadden ze koffie – cafeïnevrij – gedronken, over trivialiteiten gepraat, over de studie en over alles wat niet met de ontdekking van het braakterrein te maken had. Hun lichamen pasten op een natuurlijke manier in elkaar, maar dat was niet genoeg voor een langdurige verbintenis.

Elk mannenlijf past fenotypisch in elk vrouwenlijf, dat is niet zo bijzonder, hoogstens opmerkelijk. Ook kinderen die met de keizersnede zijn geboren, –Grootgenoeg bijvoorbeeld – zijn langs het natuurlijke kanaal verwekt, al dan niet met een wegwerpinjectiespuit.

Er volgden gesprekken met studiegenoten op een terras, in de trein, in de bus, in de bibliotheek, er volgden ansichten naar Irma met een bloedeloze tekst, en af en toe een lang telefoongesprek om in bedekte termen veranderingen van inzichten te bespreken; academisch theoretische verhandelingen over relaties met in achtname van distantie. Was dit echt geweest? Die golfbeweging? En wat was dat echte materialistische dan?

Irma was de eerste vrouw die hem, als oefening, in haar lijf had binnengelaten. Opmerkelijk.

Irma ging dood, binnenkort. Opmerkelijk.

Irma was niet de eerste van de vrouwen met wie hij had gevreeën met wie de dood een vroeg arrangement was aangegaan. Aan Felicity had hij gedacht toen hij de rechthoekige afscheidsbrief in de stander schoof.

Felicity was ongevraagd voorbijgekomen, zoals ze voortdurend uit haar dood opstond en Vincent reisgezelschap hield. In Buitenpost wachtte ze op de vertraagde trein. Bij station Hurdegaryp schoof ze op de bank tegenover hem. In Ljouwert liep ze met hem mee naar de overstap op het busstation. Elke reis was Felicity zijn medepassagier.

Felicity had de hand vertraagd die de afscheidsbrief in de stander plaatste. Felicity had hem langere tijd aan de bureaustoel gekluisterd gehouden. Felicity had hem aangekeken vanaf de hoek van het bureau waar haar foto had gestaan toen ze nog bij hem was. Vanaf die lege plek kijkt ze hem indringend aan, elke dag. Portret zonder kokerrok, zonder schoenen met naaldhakken.

Vincent noemde Irma op slag: Felicity. Elke vrouw met wie hij had gevreeën en die hem was voorgegaan in de dood, noemde hij Felicity.

Eén naam was genoeg. Irma was ook Felicity. Ook zij.

Vincent ziet op de film hoe hij de brief dichtvouwt en in de envelop terugsteekt. Hij schuift de envelop in het rekje op het bureau en verdwijnt uit beeld tot de camera op de overloop zijn stappen overneemt en registreert hoe hij de trap afdaalt en zonder jas aan te trekken naar buiten loopt.

Merckenbauw, ook altijd zonder jas naar buiten. Zonder bescherming. Op platte schoenen deze keer. In haar hand de tas van de slijter. Ze houdt van Walther die naar een pistool is genoemd. Ze zal de trekker niet overhalen. Ze schenkt klare. Ze heeft geen taal nodig om bedoelingen kenbaar te maken. Haar lichaam verraadt haar zinnen.

Vincent is nooit alleen, elke waarneming roept koppelingen aan ervaringen tevoorschijn. De wereld dringt achter de deur die permanent op een kier staat.

Merckenbauw zonder jas met een tas in haar hand, de rug naar hem gekeerd, de rokzoom net onder de knieën. Een enkele vogel scheert in de lucht zonder vleugelslag. Sorgvliet met een portie olijven. Boonstra kinderloos en zonder ouders. Zwaneman met de vingers in de suikerpot. Nuyters met *fatal error* en met Herma in het fietsenhok. Barbara Middelkamp met haar verhangen geit. Katzenellenbogen als synthetisch organisch chemische steun in bange dagen. Van der Vaart met Fokje. Vincent duwt de deur verder dicht. Irma die handen schudt met Felicity, in een maïsveld tussen de iepen. De deur blijft op een kier. De wereld wordt kleiner en past in het microscoopdoosje.

'Laat dit niet alles zijn.'

Vincent verdwijnt uit het zicht van de lenzen als hij het pad langs de schuur neemt naar de eendenkooi aan de bosrand. Naar de enige plek op zijn erf waar, op de slaapkamer en de zolder na, de camera's met autofocus hem niet volgen.

Irma had een dag na de coïtus gebeld. Hij had zijn zaad, – in alma mater schoolslag had hij gegrapt – in haar lijf achtergelaten; vergeefs, miljoenen vergeefse spermatozoïden. Ze had zijn humor niet begrepen.

Irma gebruikte geen pil, hij kende geen condooms. De natuur had haar bloed laten vloeien, diezelfde nacht nog.

'dit leven stil en donker…'

Ze was niet weer bij hem geweest, niet lijfelijk. Sommige ervaringen lenen zich niet voor herhaling, al wist Vincent toen nog niet dat alle belevenissen elkaar in eindeloze variaties opvolgen.

Nooit vrij ik tweemaal met dezelfde vrouw, nooit vrij ik tweemaal als dezelfde man.

'Ach kerel.'

'Ach kerel,' dat was Boonstra van twee huizen verderop. Boonstra die dagelijks zijn wandelingen maakt over het zandpad langs Vincents huis. Boonstra met verrekijker paraat om vogels na te kijken. Sinds Boonstra niet meer in de krant schrijft, gebruikt hij zijn kijker om op de hoogte te blijven.

Boonstra kijkt zelden recht omhoog. Vogels die boven hem vliegen laat hij ongezien. Ze laten hem onverschillig.

Vincent ligt tegen de heuvel aan de bosrand. Heuvel is een groot woord voor de zachte glooiing die zich aan de ene kant in het bos voortzet en aan de andere kant verglijdt in dichte rietkragen. Rondom liggen keutels van konijnen als door een milde hand slordig gestrooid. Achter de plas glinsteren rottende stengels van vergeten maïs.

De iepen langs de straatweg hebben blad verloren. Het heeft geregend, ontbinding schittert in goud in de avondzon.

Neuken, platter dan dat woord kan hij het niet zeggen. Na die brief had hij Irma willen neuken. Opnieuw. Zwijgend, fors en in gewelddadige golven. Hij had haar een litteken willen bezorgen, wild vlees voor altijd, voor altijd als een ingezonden brief in een krant om in een plakboek weg te stoppen, als een gemankeerde duim na een geile zeiltocht.

Vincent is blij dat hij dat verlangen aan niemand hoeft te zeggen. Niet aan Katzenellenbogen, niet aan zijn moeder. Zijn moeder is dood, ze is in haar hiernamaals. Zijn moeder weet wat hij denkt. Hij wil haar zeggen wat door zijn hoofd en door zijn kruis trekt.

Hij zwijgt en kijkt voor zich uit. Hij weet dat Felicity hem hoort. Ze hoort alles wat hij zegt. Soms haat hij haar alomtegenwoordigheid. Soms niet.

In zijn hoofd klinkt de nagalm van een nachtelijk weerbericht. In de natuur heeft nadenken geen zin. Kijken geeft zin aan het zijn. Als hij zelf dood is, en die tijd komt, zal hij nooit meer denken, dat is zijn hemel. Als zijn tijd stilstaat; dat is zijn hemel. De natuur; dat is zijn hemel.

Tegen zijn onstuurbare wil maken Sorgvliet, Grootgenoeg, en Merckenbauw deel uit van die natuur, en LePoole. De dames op school, onwillekeurig denkt hij in lijfelijkheid, in borsten, benen, billen en aan lichaamsdelen die niet met de tweede letter van het alfabet beginnen.

Drieletterwoorden komen veelvuldig voorbij, niet als woord, niet als beeld. De onzichtbare lichaamsdelen komen voorbij als abstracties. Vincent zoekt ze niet, ze zijn er. Dat is zijn kruis. Seneca gaf tweeduizend jaar geleden aan dat niet elke drift beantwoord hoeft te worden.

Impulsen verdwijnen veelal als ze geen aandacht krijgen. Nolbers wist dat.

'Het celibaat is maar een paar weken moeilijk, een paar maanden misschien, maar op den duur gaan de driften slapen als je ze met rust laat.' Nolbers kan het weten.

Vincent hoort in het vrije veld de krassende stem van de godsdienstleraar. Vincent ziet leunende Grootgenoeg vol aandacht naar de mislukte pater luisteren.

Nolbers, gescheiden na een korte en na een, zo hij dat zelf noemde; ongelukkige verbintenis, etaleert met zekere hartstocht zijn celibataire status. Nolbers rookt sigaren, niet elke dag, niet op school in de binnentuin. Nolbers rookt als een Norbertijner, als een Carmeliet, als een Capucijner.

Lijfelijkheid is uit te bannen door een laatste schot op braakliggend terrein.

Vincent had de gedachte in z'n hoofd voorbij zien komen, hij had gezwegen. Niet alles wat het hoofd bedenkt en toestaat hoefde hij aan de openbaarheid prijs te geven. Als dat nodig was, dan deed Katzenellenbogen dat voor hem, of Boonstra.

'Je hoeft niet alles te zeggen wat je denkt.' Dat was Katzenellenbogen. 'En alles wat je denkt hoef je niet te doen.' Hij wachtte even, niet omdat hij niet wist hoe hij verder zou gaan, maar om zijn woorden te laten dalen. 'Neem een voorbeeld aan studenten die zeggen dat ze een verslag zullen inleveren. Er gebeuren geen rampen als ze dat nalaten. Er gebeuren andere dingen die minstens zo belangrijk zijn. Een jongen ontdekt een meisje en andersom. Die verkenning gaat boven een verslag. De natuur maakt zelf een selectie en laat gebeuren wat nodig is. Wij hebben van dat concert geen programma.'

Vincent hoorde Medtner in zijn hoofd.

Katzenellenbogen rookt geen sigaren. Katzenellenbogen eet knoflook om stofwisselingsproducten van bacteriën in zijn gebit te verdoezelen.

Irma schreef niet dat ze bij hem zou komen om afscheid te nemen. Ze vroeg niet om een laatste schot. Haar afscheidsbrief was een mededeling zonder antwoordkaart. Op de video had Vincent gezien hoe hij rechtop was gaan zitten. In bed, met de afstandsbediening binnen handbereik, had hij een erectie gevoeld. Met haar dood voor ogen, had hij haar willen nemen. Zo simpel was dat. Voor die lijfelijke opwinding had hij niets hoeven doen, dat kwam vanzelf. Een handgebaar was afdoende. Dat hoefde moeder niet te weten, dat Felicity dat zag, dat was al erg genoeg. Gute Nacht.

'Es wird Zeit für mich zu gehen.'

Ganzen vliegen achter de boerderij van Mulder naar het noorden. Nooit ziet hij ze over het bos vliegen, altijd volgen ze de vaart, alsof ze in de buurt van water willen blijven, zelfs in de lucht. Hij voelt kou in zijn billen omhoog kruipen. Vincent blijft zitten, formuleert een antwoord tegen zijn erectie. Hij wil niet aan zijn geilheid toegeven; is het geilheid? Geilheid is een afgeleide grootheid. Geilheid is geen begin, het is een vervolg.

Geilheid is het begin van de wereld, volgens Quaadstemeer. De collega tekenen zweert bij Gustav Courbet.

Vincent wil binnen gebaande paden blijven. Hij wil heerser blijven over driften die door de gorilla's, de chimpansees en bonobo's uitgeleefd worden zonder dat ze zich bewust van hun daden zijn. Daden vol leeghoofdig vermaak.

Genot heeft voor Vincent een andere basis dan lijfelijke driften. Hij kent een basis van meertalige zinnen.

Radionieuwsdienst ABC, dat is zijn begin van de wereld, dat is zijn einde.
Gute Nacht Freunde.

In zijn hoofd groeien woorden tot zinnen. Hij hoeft ze straks enkel op te schrijven als hij weer binnen het bereik van de camera is. Irma wil afscheid

nemen en heeft zijn duwtje daarvoor nodig. Een stervende groet hem voor het laatst. Felicity wil opnieuw afscheid nemen. Met de dood binnen handbereik laat Felicity hem niet los. Nooit laat ze hem los.

Vincent is met het oog op zijn toekomst niet te beroerd Irma te helpen, haar te vermaken. Pas na ontleding volgt synthese, na synthese volgt het organische. Pas na afbraak, na ogenschouw van een ruïne is bouw van een paleis mogelijk. Katzenellenbogen kent veel antwoorden. Katzenellenbogen kent nog meer vragen. Never a dull moment.

Irma,

Je stuurt me een vreselijk bericht en je bent bloedserieus.

Bijna tien jaar heb ik je niet gezien en gesproken. Ik ervaar je brief als een voorrecht en als een welkom, hoezeer het ook je afscheidsbrief is. Ik heb een grote fantasie en een groot inbeeldingsvermogen, er zijn veel zaken groot in me en toch weer klein als ik je alinea's tot me laat doordringen. Ik hoor je karakteristieke stem, pinnig, snijdend soms, en ik zie je hoofd een beetje scheef gaan. Je benadrukt met je mimiek heftig je mening. Ik hoor je haastige stappen door de gang. Ondertussen controleer ik of de kaas nog op mijn brood ligt. Een beetje bang ben ik van zo'n sterke vrouw. Ik ben geen grote held, een kleine misschien. De kaas op jouw brood loopt geen gevaar, zo voel ik dat.

Misschien is je stem veranderd door de ziekte die je getroffen heeft.

Misschien...

Ja, wie me kent, kan met me lachen, al laat ik dat uitbundige vaak achterwege, dat heb je goed gezien. Bloedserieus ben ik ook, maar inmiddels met een relativerende ondertoon. Ik oefen in teruggetrokkenheid en laconiekheid.

Veel woorden, om te vertellen dat je me roert met je brief, en dat ik me vereerd voel, gevleid, bevoorrecht.

Laat ik bloedserieus en laconiek tegelijk zijn. Het kan pijnlijk klinken, dat is het wellicht ook. Boven mijn toetsenbord hangt een krantenkop van twee jaar terug: 'Het leven is hopeloos en dat hoort zo.' Ik zie die on-zin elke dag. Mijn toekomst is de jouwe en de jouwe is de mijne, aan filosofie heb je niet zoveel als de tijd je inhaalt. Of toch.

Jouw tijd lijkt korter dan de mijne. Ik weet niet hoe behoeften op de valreep veranderen. Vanaf het schavot ziet de wereld er vast heel anders uit. Ik weet niet wat je nog wilt en kunt. Ik weet niet of we elkaar nog wat te bieden hebben, of dat het zo genoeg is. Je stuurde me een waardevol cadeau met je brief.

Ik laat je de keuze. Je mag me bellen, schrijven. Voor wie me niet wil kennen, ben ik onbereikbaar.

Wat kan ik anders dan je bedanken voor deze bijzondere ontmoeting. Ik wens je het aller, allerbeste voor je toekomst. Ik groet je tot in het hiernamaals.

Vincent rekt achterover, leunt zijn rug tegen het klamme gras. De hemel boven hem trekt dicht in donker vocht. Zijn moeder hoeft niet te weten dat haar

zoon in het stille veld ligt en een woordenvloed verzint die enkel verhult: ik wil met die stervende vrouw neuken. Ik wil dat ze een deel van mij meeneemt, ik wil mijn zaad mee in haar kist, in haar brandend graf. Ach meid toch, nu al?

'Vuur, aap, noot Mies, pik, zaad, kut, kist.'

In de hal blijft Vincent staan. Hij kleumt en rilt. Hij knipt het licht aan en ziet hoe de camera met onzichtbaar licht scherp stelt. Hij wil gezien worden. In de spiegel kijkt een bleekscheterig hoofd hem aan. De ogen lachen voor wie kijken kan. Straks in bed wil hij weten hoe hij kijkt, hoe zijn ogen vervuld zijn van melancholie, hoe ze waterig en roodomrand zijn, als na een traag wegkwijnende dronkenschap. Hij wil zien hoe het leven in hem vecht om een plek te veroveren op de dood. Hij wil weten hoe zijn lichaam verraadt wat zijn hoofd niet kan bevatten.

'Hel, hemel, man, vrouw, kind, zee, zee, zee.'

Kistjes

De microscoopdoosjes staan niet langer naast de kast in de kamer. Vincent heeft ze naar de studeerkamer verplaatst, buiten direct zicht, de deurtjes op slot. Een dag later heeft hij ze op zolder geschoven onder het puntdak, naast dozen met uitgelezen boeken, tussen herbaria met vlekkerige bloemen, plakschriften en vergeelde albums. Mijn verleden staat in dozen, dat is een gedachte die bij hem bovenkomt als hij de zolder betreedt, en hij weet dat hij met het afdalen van de trap een deel van dat verleden mee naar beneden neemt. Felicity laat zich niet wegstoppen. Ze blijft en ze wil gezien worden, elke dag sinds ze is verdwenen.

Naast de linnenkast in de voorkamer haakt Vincent een schildersdoek aan spijkers. Het doek meet vijf handen bij zeveneneenhalve hand. Groot genoeg voor een klein beeld. Uit zijn hoofd schetst hij met geel potlood een microscoopdoosje. Het deurtje staat op een kier. Het ene doosje roept volgende doosjes tevoorschijn, grote doosjes aan de rand van het doek en kleinere naar het midden. Dit zelfportret in kleurpotlood bestaat enkel uit contouren. De werkelijkheid laat zich niet vangen in gele strepen op het witte doek. Het is stil in de kamer. Schubert klinkt in zijn hoofd. Zijn voeten steken in de klompen. Zijn vingers bewegen heen en weer om het rollende potlood. De punt is afgerond door het ruwe canvas.

De onderste la van de linnenkast is gevuld met tubes verf, met toepasselijke en ambitieuze merknamen: Rembrandt, Van Gogh. Die schilders wisten kleuren te mengen tot tinten die verf deden vergeten. Vincent haalt nuances uit platgeknepen tubes. Vincent weet van kleurenleer en golflengtes, dat brengt zijn vak met zich mee, maar het lukt hem niet zijn papieren kennis met kwast en paletmes in praktijk te brengen. Hij mengt de kleuren at random en laat zich verrassen door het resultaat. Hij doet wat buiten zijn mogelijkheden lijkt te liggen. Vincent verkent de grenzen van de huidige werkelijkheid.

'Wie geen les kan geven, leidt leraren op,' schertst hij op de hogeschool als studenten hem vragen naar zijn onderwijservaring in het voortgezet onderwijs. Hij geeft zichzelf les; dat is zijn les. Hij is zijn maat der dingen. Zijn rechterduim mist.

Vincent is een self made painter. Intuïtief kleurgebruik, zegt hij als zijn werkwijze een naam vraagt. Niemand die om een naam vraagt.

Oranjegele kistjes verschijnen op het doek in dunne streken. Oker, woestijn, lateriet, strand, graan, eidooier, aarde lenen hun kleurenpalet. Alle deurtjes op een kier.

Quaadstemeer had Vincent betrapt. De plastieken tas van de winkel met kunstbenodigdheden had uit Vincents schooltas gestoken.

'Of schilder je?' Quaadstemeer met een vlakke ondertoon die verongelijktheid en minachting uitstraalde, tegelijkertijd.

De docent tekenen en schilderen met expressionistische competenties

in zijn portfolio verdedigde het territorium. Een bioloog mocht dan enige tekenvaardigheden bezitten. Het was zaak dat de milieufreaks zich beperkten tot uiencellen, doorsnedes van *Sedum spectabile* of *Sedum Herbstfreude,* tot varkensogen, bacteriën en tot microscooppreparaten. Olieverf was voor kinderen en voor kunstenaars. Collega's hadden zich niet met de Kunsten te bemoeien.

Acryl, dat was pas echt, maar wel voor echte *artisans*.

'Chimpansees kunnen abstract schilderen, hun werk is niet onderscheidbaar van de *homo kwastiënsis*.' Het was een te gemakkelijke grap van Nuyters.

Een natuurkundige liet zich nog wel eens verleiden om vanaf de top een opmerking te maken om de pikorde te bevestigen. Vincent wist genoeg van theoretische ethologie om de opmerkingen van collega's van beeldende vakken te parkeren. Discussie over het supra-persoonlijke belang van cartoons, spotprenten, olie- en waterverfschilderen was voor koffiegesprekken in de personeelskamer als er een verjaardag viel te vieren of voor de melige conversatie op vrijdagmiddag als beleidsnota's van hogeren in de hiërarchie een laatste badinerende controle ondergingen. De accreditatie richtte zich bij beeldende vakken op juiste beoordeling van afstudeerwerkstukken, inclusief criteria voor borging van de kwaliteit. De accreditatie had geen oog voor de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie.

Quaadstemeer was er niet in geslaagd om heldere criteria vast te stellen voor de beoordeling van kunstzinnige uitingen.

'Een kwestie van smaak, want de vraag wie nu mooier was: Grootgenoeg, Sorgvliet of Merckenbauw was immers ook niet met objectieve maatstaven vast te stellen,' vond Nuyters. Niet voor niets liet Nuyters Herma buiten de opsomming. Het ene been van Herma was significant korter dan het andere, of langer, dat hing van de nulmeting af.

Katzenellenbogen wilde nog wel eens een toespeling over kunst maken, maar daar bleef het bij. Nuyters werd gespaard. Quaadstemeer was een aantrekkelijker slachtoffer als het om competenties ging. De tekenaar exposeerde zelden buiten de hogeschool. Het woord acryl kwam in de accreditatie niet ter sprake. Van der Vaart noemde het terloops, maar als hij over acryl sprak had hij het vooral over de vernieuwde badkamer (€ 30,000 and the crumbs) van zijn oudste zoon die bijna notaris was.

In een handleiding heeft Vincent gelezen dat donkere kleuren naar achteren neigen en lichte naar voren lijken te komen. Klein is ver weg en groot is nabij.

Dat perspectivistisch bedrog geldt voor kleuren en maten. Vincent probeert de tegenstrijdigheden elkaar te laten opheffen. Dat is zijn academische uitdaging. Klein op licht en groot op donker. Dichtbij en veraf vallen samen. Het platte vlak van het witte doek verandert in een heuvel, meer nog in een geel heelal met donkergroene randen. De doosjes lijken te zweven, ze vliegen naar het oneindige en komen tegelijkertijd uit het diepe verdwijnpunt tevoorschijn. Een onzichtbare hand uit het universum houdt de hengsels vast. God bewaakt en bewaart de ruimte, zet alle deurtjes op een kier.

Op de video ziet Vincent een monomane schilder. Enkel lijfelijk met kwasten en verf in de weer. Afwezig. Vincent houdt van deze fragmenten. Vaker dan eens viel hij in slaap als hij zichzelf bezig zag aan een schilderij.

Vormgegeven verwarring, verdwijning uit het heden en uit het hier. Ludwig Boltzmann, favoriete wetenschapper van collega Nuyters vanwege de wiskunde in de fysica, verhing zich om uit het fysieke heden te geraken. De Oostenrijker had een eenvoudige formule opgesteld om de entropie mee te omschrijven.

S = k ln W. Chaos S is een constante k maal de natuurlijke logaritme van het aantal mogelijkheden W. Die chaos paste bij Quaadstemeer; niet alleen in het leslokaal, ook in het hoofd en in de formulering van standpunten.

Boltzmann werd niet geloofd door zijn vakgenoten. Hij wilde gezien worden, maar niemand keek, tot hij de laatste stap zette. Zijn grafzerk laat in formule zijn verworvenheid zien. Het zijn de groten en de kleinen der aarde die de hand aan de ploeg en aan zichzelf slaan. Het zijn de scheppers die de verwarring en de chaos te lijf gaan. Het zijn de kleine diensthoofden die op de rem staan en chaos oproepen, terwijl de tijd voortschrijdt en inzicht mee op sleeptouw neemt. De grote diensthoofden zetten grote lijnen uit en schetsen kaders voor vooruitgang. De grote diensthoofden geven vertrouwen aan de uitvoerders en laten gods water door de stal van Augius stromen. Belegen stront en stro komen onder hun alziend oog op de akker terecht en zorgen voor vruchtbare bodems.

De boer ploegt de voren in een regelmatig patroon. Maïs en aardappelen vormen een akker met overzichtelijke rijen. Af en toe verstoort een voorbijganger het ritme op zoek naar een schuilplaats, op zoek naar geheimen achter de natuurlijke ordening. De wetenschapper oogst en ontleedt wat hem voor het scalpelmes komt. De bioloog snijdt en kleurt het kleine onder de microscoop. Waar zijn de overeenkomsten tussen het heelal en de atomaire werkelijkheid? Hout, ook al is het tot een plank verzaagd, leeft; immers atomen en moleculen trillen dat het een lieve lust is. Dat was Merckenbauw met haar ordening van: *mit, nach, nebst, samt, bei, seit, von, zu und zuwieder*.

Zwaneman vindt de boer als schepper onzin. De geograaf kijkt niet naar patronen op akker. Zwaneman – M.O-akte – kijkt naar heuvels en bergen en naar de zoetjes en de suikerpot in de personeelskamer.

Zwaneman zoekt karakteristieken in het landschap en laat leerlingen rijen plaatsnamen leren. Dat heeft hij altijd zo gedaan. Daar is hij ouderwets in. Groningen, Hoogezand, Zuidbroek, Sappemeer tot aan Ter Apel. Zwaneman is in Heiligerlee geboren, daar wil hij nooit over spreken. Hij wil geen klokkenluider zijn. Zwaneman maakt lawaai met insuline en Eilandjes van Langerhans.

Zwaneman heeft niets waar hij trots op is, Vincent had hem gevraagd, en een ontwijkend antwoord gekregen. De diabetes was meer dan welkom geweest. De kosmos is te groot voor geografen en de moleculen zijn particulier bezit voor scheikundigen, daar hoeft Zwaneman niets van weten.

Die materie is bezit van Katzenellenbogen. Ieder zijn perk. Sterker nog;

Zwaneman met enige trots in zijn stem: 'Ik wil daar geen weet van hebben. Landen en volken zijn mij meer dan genoeg.'

Op zondag speelt Zwaneman verstoppertje in het bos met een gsm. Schatgraven met hulp van een satelliet, maar hoe dat werkt met golven en materie, dat laat hem koud. De leerlingen lopen met hem weg. Ze mogen hem Karel noemen.

Op de hogeschool is Vincent meneer. Dat is voor de afstand. Dat is bescherming. Vincent is niet bang voor het kinderlijke beeld van een vijftiger in beweging. De man in bed en op het scherm zijn vandaag dezelfde. Vincent kan met kinderogen kijken naar zijn alter-ego. Hij benoemt wat hij ziet. Hij geeft zonder formules vorm aan zijn waarnemingen. Zonder moeite manoeuvreert hij tussen klein en groot. Dat gaat in zijn hoofd vanzelf. Dat kan hij zelfstandig. Hulp heeft hij niet nodig, niet van Zwaneveld, niet van Merckenbauw, niet van de parallelle lijnen onder de rok van Sorgvliet. Niet van Irma die dood gaat en die de andere kant van het heelal gaat verkennen.

Felicity, die kent hij bij zijn gang langs *up, down, charm*, langs sterrenstelsels en atomen.

Felicity is er ongevraagd. Ze is er altijd, in chaos en in regelmaat. Ze maakt hem niet bang. Af en toe zou hij haar even willen missen.

Katzenellenbogen heeft een affaire gehad, lang geleden. Intensief en slopend, verslavend als de drugs die hij met naam en structuurformule uit de handboeken kent.

Katzenellenbogen had het niet gezocht, niet bewust. Ach, hij had er niet meer over willen spreken, maar nu Felicity er niet meer is – Katzenellenbogen was de enige die naar Felicity had gevraagd – en nu Felicity er niet meer is, alleen daarom, wilde Katzenellenbogen zijn verhaal, voorzover relevant, wel vertellen. In fragmenten, niet omdat Vincent het niet zou mogen weten, maar omdat het belang van het verhaal langzaam was verdampt. Verdammt, zou Merckenbauw zeggen.

Katzenellenbogen weet hoe een deel van het verleden permanent aanwezig blijft. Katzenellenbogen weet en voelt hoe neurotransmitters in bepaalde cellen schijnbaar zonder slag of stoot hun plek kunnen verlaten en een herinnering in het licht kunnen zetten. Na verloop van tijd zorgen nieuwe zenuwschoten voor het inzicht en de koppelingen met het heden. Dan breekt een bevrijdende lach door het oppervlak.

'Laat het onbewuste zijn werk doen,' had Katzenellenbogen gezegd. 'Je bent er toch geen baas over. Leer er maar van te genieten, het is er toch.'

Verliefdheid en verdwazing liggen op eenzelfde kussen.

Aan avonturen zou Katzenellenbogen niet weer beginnen.

'Een amoureus avontuur bouwt op een gemeenschappelijk gemis of op een gemeenschappelijke ervaring,' had hij met een kortsluitende lach gezegd. 'Wie jong is heeft veelal nog weinig meegemaakt en zoekt de liefde vooral in oplossing van het gemis. Met de jaren raakt dat gemis op de achtergrond, dan zoekt een mens vooral naar het delen van een gemeenschappelijke ervaring.

Dat zou je ook weer gemis kunnen noemen, dat is waar.' Katzenellenbogen mist een dochter en hij mist een kleinkind. Dat deelt hij met zijn vrouw. Ze hebben die geschiedenis gemeenschappelijk. Dat lijkt tegenwoordig genoeg. De dood van een kind verdiept de liefde. Dat is een geschenk. Soms.

Eenmaal heeft Vincent Felicity voluit geschilderd. Naakt zat ze op een keukenstoel. De benen over elkaar. Rechter over linker. Ze wilde als Jezus, die ook de rechtervoet over de linkervoet kreeg gespijkerd.

'Een grapje,' zei ze.

'Ach vent.'

'Ach vent,' dat ze via hem van Boonstra heeft geleend. De woorden geleend, de toon en het timbre aangepast aan haar eigenheid.

Felicity hield van grapjes. Haar armen over elkaar geslagen, onder haar lichtbruine borsten. Haar tepels vol en rechtuit, niet van opwinding; van de frisheid in de kamer.

Meer dan een uur had ze roerloos naar hem gekeken, haar warme lichaam in een vaste pose, ontspannen, onbevangen. Naast onverschilligheid straalde ze betrokkenheid uit terwijl haar naaktheid op doek werd vastgelegd. Af en toe had ze thee gedronken en met de donkerbruine ogen bemoedigend geknikt.

Felicity hield van grapjes, meer nog toen het leven haar de poets bakte en haar lichaam het finale spel met haar speelde.

Ze deelden de humor niet.

De geschiedenis van Felicity nam een andere route dan die van Vincent. Assen, Beilen, Hoogeveen, Meppel, Erica, Elp, Smilde, 1, Borger, Lieveren, Gasselternijveenschemond, maar verder ging de topografie niet binnen de grenzen van de provincie, van het land, van het continent.

Het doek was niet naar haar zin. Felicity benadrukte het gemis aan gelijkenis. Ze vond zichzelf te zwaar, te wulps aangezet, haar gezicht was niet expressief genoeg, haar lippen te rood en haar tepels te groot. Ze had het op een neutrale toon gezegd. Ze hield niet van Dali, Magritte, ze hield niet van veel geel.

Een lach had ze geprobeerd, een kwinkslag. Ze had Vincent in zijn waarde gelaten, met alle respect voor de amateur die probeert weer te geven wat zijn geestesoog ziet. Vincent had een zeurende en mopperende toon gehoord uit de gulle gestifte mond die langzaam leek te krimpen. Ze had gelijk; hij was een amateur. Hij was nog gevoelig voor vermeende aantasting van zijn eigenheid, juist op die terreinen waar hij zichzelf talenten had gedacht. Haar waarheid werd te snel ook zijn waarheid. Dat gelijk pijnigde zijn ego, dat schuurde zijn ziel tot bloedens. En daarin verschilde hij niet van studenten en collega's, snel gepikeerd, niet geplaagd door blinde vlekken, en hakken in het zand, juist op die terreinen waar ze hun talenten het grootst achtten.

Hij had zijn plek willen verdedigen door in de aanval te gaan. Hij had gezwegen, niet in staat van enige afstand naar zijn handelen te kijken. Het had hem aan interpersoonlijke vaardigheden ontbroken, aan gedrag dat hij

dagelijks aan studenten probeerde over te dragen; naast doortastendheid vooral verbazing, verwondering en relativering.

'Kiezen is genieten, of, kiezen is verliezen? Waar kies je voor?'

Felicity gaf vorm aan haar onvrede, aan verhoudingen die scheef waren gegroeid en geen andere uitweg vonden dan stille verwijten en ondoorzichtig getreiter. Was het de groeiende woekering in haar lichaam die haar parten begon te spelen? Was het een lichaamstaal zonder passende grammatica, zonder heldere begrippen? Was haar ergernis een variant op het Papiaments die hij nog niet had leren verstaan?

Woekeringen spreken vreemde talen, pas als ze schreeuwen worden ze gehoord, verstaan worden ze zelden, net als studenten op stage die schreeuwend een klas tot kalmte proberen te manen. Voorbeeldgedrag van gedrag dat ze juist willen ontmoedigen. Alsof de mens geprogrammeerd is juist dat te doen wat schade berokkent, niet alleen voor de ander, maar ook voor hemzelf.

De zus van Sorgvliet wilde niet naar de arts. De zus werd lichter en opgewekter. De zus wist wat er aan de hand was, ze kende de geheimen van haar lichaam. Toen de chemokuur begon had zus gezegd: 'Ik doe die kuur ook een beetje om jullie een plezier te doen. Ik denk aan de achterblijvers. Want ik weet: chemicaliën helpen niet. Niets helpt, maar dat is geen ramp.'

Chemicaliën helpen niet, soms even om een traag proces te versnellen. Het lichaam is een complex organisme. Miljoenen moleculen spelen binnen smalle marges een levendig spel. Pillen, poeders, dranken en elixers verzwakken of versterken dat spel. Een chemokuur is uitstel. De chemokuur vraagt extreme aandacht in de maanden die aan het hijgende lichaam worden toegevoegd. Niet iedereen kiest voor dat genot.

Sorgvliet stelde voor haar zus de advertentie op. Ze had Vincent gevraagd de tekst te lezen.

'Always look on the bright side of life.'

'Kan dat zo?' *Troost had ze gezocht. Troost om het verlies van zoveel levenslust, kracht, optimisme en muzikaliteit.* Sorgvliet had de woorden niet kunnen vinden om troost te vragen, zei ze, terwijl haar lippen juist die woorden prijsgaven die aangaven waar ze behoefte aan had. Sorgvliet hoorde haar eigen stem niet, op zoek naar een passende tekst die voor nabestaanden bestemd was, met de liniaal in de hand

'Help me met de woorden.'

Vincent had zijn diensten verleend. Terwijl Sorgvliet over zijn schouder leunde, vocht hij tegen rijmpjes met olijven, wortelen, exotische groentes. Met de wijsvinger over de rouwtekst voelde hij zijn korte duim in de buik van de zalmforel, hij rook verse vis en sneed de kop met de heldere ogen van de zalmforel. Opnieuw spoelde hij de schol onder de kraan.

Hij zag opnieuw hoe de levenloze vis uit zijn handen glipte en levenloos in de gootsteen spartelde. In zijn hoofd tuimelden dolfijnen, zwaardvissen, sushies,

kaviaar, mosselen, oesters, garnalen over elkaar met al die andere lekkernijen die de lerares wiskunde zo smakelijk wist te bereiden en te verorberen. In het Noors heet dat *trøstespiser*; eten om troost te vinden. Nee, geen etenswaren in de advertentie van zus Sorgvliet; wel de naam van haar verhangen zus, met een kruisje achter de naam. Sorgvliet was nu de enige overgeblevene. Haar ouders waren vroeg gestorven. Boonstra zou blij voor haar zijn.

Vincent weet niet of hij de geschiedenis vervalst. Hij weet niet of hij zijn gedachten vorm geeft in gedrag dat niet op video staat, gedrag dat oncontroleerbaar opnieuw wordt afgespeeld in zijn hoofd. Hij zag een levenloze vrouw toen hij Felicity schilderde. Het beeld op het doek was zijn acceptatie van het eindige leven met Felicity, dat ziet hij nu de geschiedenis onherstelbaar zijn loop heeft genomen.

Het leek alsof Felicity er genoegen aan beleefde hem op subtiele wijze zijn beperkingen in te wrijven, *amateur* was haar favoriete woord, aanvankelijk als kooswoord voor zijn gedreven schilderwerk; tot de kanker haar in alle openheid bezocht. Na de fatale diagnose was een andersoortige humor bij haar bovengekomen, aanvankelijk met een wrange ondertoon, later met een ingehouden onverschilligheid, met een neiging naar vrolijkheid, zo had hij dat gevoeld. Wat haar werkelijke intenties waren, had zich in de loop van de tijd aan zijn waarneming onttrokken. Hij had haar niet meer durven vragen, ook niet na de nachtelijke nieuwsberichten van elf uur, ook niet na Gute Nacht.

'Ik zie dat er conserveringsmiddelen in jam zitten,' zei ze. 'Daar krijg je kanker van. Ik mag gerust jam. Ik heb kanker.'

Maar ook die herinnering aan de laatste jaren met haar is op drijfzand gebouwd, weet hij. De dood is een vaardig schilder met een bont palet. De dood laat gebeurtenissen vanaf het verdwijnpunt handig van kleur verschieten.

Voor hem lag de keuze nog open, Felicity was op een onbewaakt moment door haar eigen lichaam verraden, met alle gevolgen van dien. Na de avondthee en voor het late nieuws vloeide soms barmhartigheid over zijn lippen als hij met afgeknepen stem fluisterde: 'Dushi, had ik jouw kanker maar, dan kon jij leven.' De laatste maanden van haar kanker noemde Felicity hem geen amateur meer. Ze noemde hem geen professional. Hij likte haar wonden, ongevraagd. Hij wist niet meer hoe ze proefde.

'Huis, tuin, keuken, tafel, stoel, kind, kind, baby.'

Thuis bleef Vincent bij tegenslagen regelmatig in zijn kindertijd steken. De tafelpoot was schuldig en de stenen van de stoep verantwoordelijk voor het ongemak en de blauwe plekken, dat was de primitieve vorm. Nu waren het virussen, bacteriën, chemicaliën vermomd als medicijnen die voor ravage zorgden in het natuurlijke lijf. De schuld lag bij doornenstruiken en bij schimmels, bij koude en klamheid. Ook de tocht door de kier van het raamkozijn was een legitieme ziekteverwekker geworden. Zijn spectrum voor externe attributie bleef groot.

Op de hogeschool kopieerde Vincent met succes en met een zeker welbehagen, de rol van prototype van een oudere en wijzere docent; door de opleidersvakvereniging inmiddels gecertificeerd en bekwaam bevonden. Ook dat spel tussen de schuifdeuren had hij met verve gespeeld. Als de minister diploma's en certificeringen wil zien, dan kan dat. Katzenellenbogen had Vincent met die officiële registratie als erkend lerarenopleider gefeliciteerd, als enige.

'Ik wil je niet tekort doen kerel,' had Katzenellenbogen gezegd, 'maar ik begrijp dat die registratie meer voor de buitenwacht is dan voor werkelijke veranderingen binnen de hogeschool. Jij – en je gecertificeerde collega's – zie ik geen andere dingen doen dan voor voltooiing van dat traject. Je blijft wie je bent, je lessen gaan niet veel verschillen van de lessen tot nu toe.' Vincent had geknikt.

Zonder aanmoediging was Katzenellenbogen verder gegaan. 'Kijk de hogeschool wil graag 10% gecertificeerd personeel onder de docenten om de accreditatie netjes door te komen. Dat is niet toevallig het percentage lesgevers dat volgens onderzoekers openstaat voor vernieuwing en verandering. Kortom er verandert weinig tot niets; het kost veel tijd, dat wel.' Het bureaucratische circus was een zwakke plek bij de chemicus die overal verstand van leek te hebben en die zich niet geneerde voor boude uitspraken. Naar wie nooit wordt geluisterd, die blijft praten tot hij leert zwijgen.

'Die overige 90% van het personeel komt pas in beweging als de leiding in beweging komt en durft te doen waarvoor ze krijgen betaald (schaal 13 en hoger).' Bijna was het genoeg voor de synthetisch organisch chemicus.

'Zeg nou zelf, welke beloning heb je gehad van de zaak voor je certificaat? Waar zijn de bloemen, de sigaren en de bons bons?' Dat laatste sprak hij met nadruk op z'n Fries uit alsof Vincent de bons had gekregen: bons bons.

Onderweg naar huis liet Vincent die gecertificeerde lerarenopleider verdwijnen. Hij werd kind op weg naar jongvolwassenheid. Vaker peuter.

Hij wilde dat gevoel van onbevangen verbazing met Felicity blijven delen. Na vier jaar was zijn kinderspel haar te veel geworden. Waar bleef de volwassen man die ze in hem had gezien?

Vincent had gezwegen. Waarom zou hij nog zeggen wat hij dag en nacht aan verbazing uit zijn mond voelde vloeien; dat het onbevangen kinderlijke zijn genotype was. Dat hij weinig kon veranderen aan zijn gedrag zonder schadelijke gevolgen tot expressie te brengen, en dat gold ook voor collega's. Ook die waren gevangene van hun aard en opgesloten in de beperkte niche van tientallen dienstjaren en een weinig voortvarend beleid in een weinig inspirerend gebouw. De nieuwbouw van de hogeschool zou een uitkomst zijn, en een ontsnapping aan de bedomptheid. De plannen voorzagen in een transparant gebouw met veel licht en lucht. Collega's werden tot openheid verleid, – zei Katzenellenbogen, – veroordeeld – zei Quaadstemeer –, tot communicatie in open werkruimten met wisselende werkplekken.

De kanker in Felicity's lijf had de kloof niet smaller gemaakt. Over zijn

synaptische kinderkloof had hij geen vaste brug kunnen slaan. Elke dag zocht hij nieuwe woorden om verbinding te maken tussen kinderlijke verbazing over de biologie van ongeremde kankergroei en volwassen realiteit van celafbraak door juist die ongeremde groei.

De kanker bleek sterker. Vincent vond niet de tegenspraak die nodig was om bij Felicity te blijven, om samen een slot te schrijven. Zijn agressie groeide. Vincent had Katzenellenbogen veel ontweken in die jaren. Hij wist welke vragen de synthetisch organisch chemicus kon stellen. Vincent wilde ze niet horen. Vincent wist dat hij gekruisigd zou worden door te zwijgen. Hij was van de wereld, van deze wereld. Hij zou niet de eerste zijn. Zijn zwijgen had trekken van masochisme. Zijn lichaam verouderde in dat jaar in snel tempo, als ging het verouderingsproces gelijk op met de kanker in Felicity. Het carcinoom trok sporen in de tijd; zijn ziel bleef jong en liet zich niet uit de kindertijd ontvoeren.

Amen.

Bidden deden ze al lang niet meer samen. Sinds ze het ouderlijk huis op Aruba had verlaten kwam Felicity niet meer in de kerk.

Zij had haar wereld en hij de zijne.

Vincent schilderde geen lichaam, geen borsten, geen benen, geen billen. Hij schilderde geen trots lijf op het naakte doek. De schilder vertelde in verf wat er tussen haar en hem onbereikbaar ontbrak. Hij schilderde afstand, duisternis, geile duisternis in onaffe verfstreken, hij zette ongestreken lakens op het doek. Zijn boosheid over de onoverbrugbare afstand streek hij glad in olieverf. Hij schilderde carcinomen zonder het te weten.

Ook op school zweeg Vincent. Niets hoefde hij meer te beweren. Dat was een rustgevende gedachte. Beweringen groeiden als het ware vanzelf in de hoofden van de studenten met elk nieuw woord en elke spaarzame zin die hij over zijn lippen liet vloeien. De betekenis die Vincent aan zijn woorden gaf leek er weinig toe te doen. Elk had zijn eigen waarheid en zijn eigen leugen. Met zijn video-oog keek hij naar studenten. De behoefte om gebeurtenissen vast te leggen verzandde langzaam. Tienduizend foto's in het geheugen van de computer; om te kunnen vergeten.

Tienduizenden afbeeldingen in zijn hoofd om verkleuring van het verleden tegen te houden. Het zou een hopeloze exercitie worden.

'Als er al een noodzaak is, dan is er een noodzaak om het verleden van een andere kleur te voorzien. Het verleden is er om te veranderen, daar zijn we baas over. Over de toekomst hebben we geen zeggingskracht.' Katzenellenbogen had erbij geknikt. Vincent nam de synthetisch organische woorden mee. Het lukte hem nog niet ze aan zijn repertoire toe te voegen.

Vincent keek met ongewapend oog, de kijker lag in het kabinet. Hij zag bij studenten kleine veranderingen in oogopslag en mimiek. Dat was wat hij belangrijk vond, minieme veranderingen in het gezicht, een trilling door

het lichaam, een verontwaardiging in de stem, een onvast handgebaar, een beginnende glimlach, een trekkende wenkbrauw, een struikelende voet.

Veranderingen in woord- en beeldbeleving van studenten en een nieuw metastabiel evenwicht in de persoon boeiden hem. Assimilatie van inzicht, heette dat in de leerboeken. Dat had hij leren accepteren, leren waarderen, als hij er een naam voor had gevonden.

Pas als hij een woord aan waarnemingen had gekoppeld, – onverschilligheid, enthousiasme, bezieling, onhandigheid, trots, bevlogenheid, – bestonden de waarnemingen echt en verloren ze de smet van illusie die er aanvankelijk omheen had gehangen. Zelfs het abstracte kon hij concreet maken, enkel door er een passend woord aan te koppelen.

De tweedejaars bijvoorbeeld die als ontdekopdracht zijn moeder had geïnterviewd om zichzelf te leren kennen. Vincent had de dvd bekeken. Moeder en zoon tegenover elkaar in de huiskamer. Strak interieur. Schoon, bijna steriel. Sanseveria in de vensterbank. Parket op de vloer, staande schemerlamp met beige kap. Lichteiken tafel zonder kleedje, de bijbel binnen handbereik, en thee, koude thee.

De zoon vraagt aarzelend naar drijfveren van zijn moeder. Moeder slaat de bijbel open bij het leeslint dat als een slang tussen de bladzijden kruipt.

Prediker leest ze voor en op de achtergrond begint de vaatwasser aan de geprogrammeerde spoelgang. 'Als ik de liefde niet had,' zucht de vaatwasser. Na die vijf minuten moeder en kind is in Vincents hoofd de koppeling gelegd.

Geen Prediker zonder vaatwasser, geen vaatwasser zonder Prediker.

De lessen op de hogeschool leken toneelspel in een virtuele werkelijkheid, het was theatergestuurd gedrag. De finesses van dat spel had hij van Felicity geleerd, van haar tegenvuur, van de strijd om het territorium, van haar schilderij, dat als een bordeauxrode driehoek aan het hoofdeind van zijn bed hangt. Soms schemert ze door de half transparante verf; boos – aardig, koel, hartelijk, geil. Op late avonden als slaap op zich laat wachten en gedachten op hol laat slaan, lijkt het schilderij een afbeelding uit een hogere dimensie.

Een punt is een projectie van een lijn voor wie in de richting van de verdwijnende lijn kijkt. Een lijn is een enkelzijdige schaduw van een vierkant, zoals een vierkant één van de projecties is van een kubus. Zoals een kubus een projectie is van een vierdimensionale werkelijkheid. In zijn geestesoog wordt Felicity helder, als hij dat wil. Vincent wil Felicity niet op bezoek. Ze komt onaangekondigd als een brief.

Het kostte Vincent moeite een student de laatste jaren van de studie te begeleiden. Eenmaal losgeweekt uit de puberteit was hij ze het liefst kwijt. De eigengereidheid van de studenten leerde hem te weinig over zijn eigen ontwikkeling. Vincent voelde zich te weinig uitgedaagd om zijn grenzen te verkennen. De studenten verplaatsten zich naar zijn blinde vlek, buiten zijn favoriete speelveld. De gevoelszenuwen werden als het ware doorgesneden. Vincent raakte verveeld. Hij was uitgekeken op het patroon dat hij herkende in wat hem omringde. Ouderejaars leken op de zaterdagse kranten die voor het

middaguur als oud papier in de schuur terechtkwamen. Instituutsdirecteur Krommenagel had enkele malen met vragen geprobeerd nieuwe aanzetten tot een vruchtbare werkhouding te geven. Hoe kun je omgaan met studenten waar je op uitgekeken bent? Hoe kun je die toch nog van nut zijn? Hoe kun je de vlakke ontdekkingstocht opnieuw vorm geven met gereedschap dat je al kent? Krommenagel was verstrikt geraakt in de afzijdige reacties van de vergadering. Katzenellenbogen had een schaar uit zijn jaszak gehaald en was bezig gegaan zijn nagels te polijsten. Een teken van uiterste concentratie op zaken die buiten de orde van de vergadering lagen. Bij vlagen was Vincent jaloers op de schaar in de handen van Katzenellenbogen.

Als die ommekeer vroeg merkbaar werd, verloor Vincent de belangstelling voor de student. De aanzet naar volwassenheid vond hij interessant, de ontwikkeling en de verwarring, niet het vervolg, dat een onontkoombaar isolement, een onvermijdelijke Einzelgang inluidde.

'Ouder worden is een eenzame en eervolle aangelegenheid, waar elke jongvolwassene zo snel mogelijk aan beginnen moet.' Zonder ouders, als het aan Boonstra lag.

Krommenagel had, als start van de rapportenvergadering, geprobeerd een referaat te houden over jongvolwassenen en de psychologie van de zich ontwikkelende puber. Al na tien minuten overheersten schuivende en krassende stoelen. Cijfers, en anders niet. Dat was wat het gemene volk wilde. Het personeel had samen honderden jaren ervaring in het succesvol – erfolgreich, zou Merckenbauw zeggen – opleiden van leraren. Preken, verpakt als hoorcollege's waren voor collega's niet meer nodig. Katzenellenbogen had een dag later in het kabinet zijn collega's-in-vergadering vergeleken met publiek in het Colosseum in Rome, bloeddorstig in afwachting van de aanval op leerlingen die als geval werden betiteld en in die ontmenselijkte vorm een weerloze prooi leken te worden. Evenzogoed had hij de strijd welwillend toegelaten. Medeplichtig door niet op te treden.

In ijltempo werden in de vergadering de etiketten geplakt onder luid gekakel met krachttermen als: nerd, waardeloze student, hufter, galg en rad. 'Die krijgt nooit een diploma.' Alleen Josée Grootgenoeg had zachtjes gesputterd. Ze wilde wel een historische uiteenzetting over pedagogie.

Ze stond alleen. Grootgenoeg kwam uit de West. 'De wijzen kwamen daar niet vandaan.' Dat was Zwaneman.

Om half vier waren de piketpaaltjes geplaatst, de studenten gesorteerd en gingen de leraren naar huis. Alle bedoelingen van Krommenagel ten spijt.

Krommenagel had na afloop zijn leed bij Vincent geklaagd. Vincent was blijven zitten om niet met Grootgenoeg van geschiedenis in conclaaf verzeild te raken.

'Ik zoek ontwikkeling en groei,' had Krommenagel gezegd, 'maar waardoor vind ik dat zo weinig?' Hij had niet op een antwoord gewacht. Krommenagel wist het antwoord. Hij kende zijn beperkingen. Hij had alleen de vraag willen stellen en was vertrokken.

Het liefst had Krommenagel aan de poort gesorteerd en nauwelijks geïnteresseerde studenten buitengesloten. De lager scorenden had Krommenagel liever niet in de lessen, maar de financiering stond haaks op kwaliteitsbesef.

Grootgenoeg had op de gang gewacht en was later opnieuw de vergaderzaal binnengestapt.

'Bij elk voorstel komen academici allereerst met bezwaren,' had ze gezegd. Dat leek haar onontkoombaar. En bovendien, 'was de hogeschool er niet voor om ingedutte pubers wakker te schudden en ze hun eigenheid laten ontdekken?' De verleden tijd paste haar bij die historische uitspraak.

Dat de senioren onder de docenten die rol van pedagoog niet meer begeerden, dat zei meer over de senioren dan over de junioren op het hoogtepunt van hun viriliteit. Dat laatste had Grootgenoeg van Katzenellenbogen geleend. Vincent. had geknikt en geknikt en geknikt.

Grootgenoeg had zich omgedraaid. Vincent had gehoord hoe ze in een kiwi hapte. Hij was naar het kabinet gegaan om de ruis in z'n hoofd kwijt te raken.

Tevergeefs.

'Vincent.'

In de vlierstruiken op de scheiding tussen de school en de parkeerplaats zaten tientallen mussen in de zon. Af en toe vloog een mus op.

'Vincent, en waar ik zo'n hekel aan heb.'

Grootgenoeg had zijn geheime plek gevonden. Er volgde op hoge toon een relaas over de collega's die geen noodzakelijk weerwoord gaven tijdens vergaderingen. Over wiskundigen die zich als halve – ze bedoelde hele – autisten gedroegen. En over talenleraren die wel wat zeiden, maar altijd na afloop van de vergadering. De gemeenschappelijke ervaring tussen hem en Grootgenoeg groeide.

'Waardoor doet niemand een mond open?' Ze zweeg. Ze had haar handen gewassen, maar de geur van kiwi drong nog in Vincents neus. Geur heeft soms met organoleptische waarnemingen te maken, vaker niet. De panden van haar jasje stonden wijduit. De knopen zouden nooit de knoopsgaten kunnen bereiken. Behalve op een knaapje.

Als bij toverslag vlogen de mussen massaal weg. Dat hoort bij de grammatica van de roofvogels, wist Vincent. Vanuit het kabinet zag hij met regelmaat een buizerd voorbij vliegen.

Grootgenoeg mopperde in vertraagd tempo. Ze deed haar beklag over haar eigen gedrag. Ze zocht een uitvlucht voor haar gebrek aan moed. Ze zocht een excuus voor de lafaard in zichzelf, een lafaard die troost zocht bij de bioloog in het kabinet. De bioloog met oog voor vluchtende mussen. Ook Grootgenoeg had uiteindelijk gezwegen op het moment dat spreken gepast was. Of het een bezwaar was dat ze een sinasappel pelde en opat.

'We zijn alleen bereid te antwoorden op vragen die vermoedelijk aanstaande zijn,' had Vincent gezegd. 'Dat heb ik niet van mezelf. Ik leen dat van Paul Valéry.'

Grootgenoeg had nog nooit van die Fransman gehoord. Het speet haar dat

te moeten bekennen. Haar rug leunde tegen de koker van de branddeken. Ze leek ongemakkelijk te zitten op de laboratoriumkruk. Permanent bewoog ze haar voetzolen over de verbindingsstang onderaan de poten.

'Valéry heeft vijfentwintig jaar zijn mond gehouden na een afwijzing in de liefde. Hij nam de tijd om rustig na te denken. Na een kwart eeuw opende hij zijn hart en geest.'

De vis wordt duur betaald.

De mussen kwamen beurtelings en in groepjes terug. Het gevaar leek geweken. Grootgenoeg zocht een tissue om haar handen af te vegen.

'Je hoeft je niet te excuseren. Grootkans dat je opmerkingen over kwaliteiten van studenten nergens zijn geland. Op rotsige bodem, om in jouw taal te spreken.'

Grootgenoeg had vaker dan eens aangegeven liever op een bijzondere school les te willen geven, waar ze meer respect verwachtte voor haar levensovertuigingen. Dat was in lijn met Nolbers die zich neergelegd had bij maatschappelijke vorming, terwijl hij liever religie of nog liever godsdienst op het lesrooster had gezet. Grootgenoeg had het op het eerste gezicht niet op Nolbers. Nolbers rookte dikke sigaren en bezoedelde daarmee de tempel van de Heer. God zetelt immers in de mens, ja toch? Vincent beaamde Grootgenoeg met enig genoegen. Hij had een hekel aan roken en daarmee ook aan rokers. Wie rookt zorgt niet goed voor zichzelf, laat staan dat een roker goed voor een ander kan zorgen. Die opvatting zat muurvast in zijn hoofd.

Nolbers was geen echte getuige, had Grootgenoeg gezegd. Nolbers was na een paar maanden van het seminarie gestuurd. In de jongensslaapzaal had de aanstaande leraar maatschappijleer, met een cursus levenskunst voor *three free European credits*, ongevraagd bij andere kandidaat-priesters gevoeld of ze ook een ochtend-erectie hadden gehad. Dat was voldoende geweest om Nolbers van het seminarie te verwijderen. Kinderachtig vond Grootgenoeg. Een erectie is iets tijdelijks. Opwinding over voorbijgaande zaken vond ze zinloos.

Grootgenoeg vocht niet tegen Nolbers, Nolbers leek voor haar een *quantité négligeable* op leeftijd. Vanaf die onthulling gebruikte Vincent collega Nolbers niet langer als hulptroepen als Grootgenoeg bij hem bevrijding zocht van een religieus misconcept. En bovendien: misconcepten bestonden niet echt, enkel concepten en, had hij toegevoegd: misdienaarconcepten, koorknaapjesconcepten.

Vincent was, zij het met enige weerzin, op zoek gegaan naar voordelen van religies, dat maakte zijn gesprekken met Grootgenoeg, en niet alleen met haar, eenvoudiger en het verbreedde de basis van de intercollegiale consultatie. Goed voor een bijstelling van het zevende competentiegebod. Op zoek naar de positieve kanten van welke opvatting dan ook probeerde Vincent zijn ingesleten afkeurende en bezwarenzoekende beroepshouding te parkeren.

'Als je de uitspraak van Valéry omkeert, dan zegt Valéry dat je ook niet hoeft te antwoorden op vragen die nog niet gesteld worden.'

Grootgenoeg had enkel geknikt. De schillen lagen met een mix aan vluchtige terpenen na te geuren in de prullenbak. Haar lichaam straalde aarzeling uit, alsof ze op het punt stond een geheim te onthullen. De tijd leek er nog niet rijp voor. Houd me vast leek ze te zeggen. De buffelleren riem spande door de lusjes van haar rok. Een bloemige rok met wijde plooien aan weerszijden.

Vincent bleef op z'n hoede. Grootgenoeg hoorde niet tot het wild dat de jager in hem gemakkelijk losmaakte. Hij schatte dat ze niet de juiste feromonen verspreidde. Misschien, het zou kunnen, gebruikte ze medicijnen die haar feminine geurhuishouding verstoorden. Misschien waren het de terpenen uit de schillen van de Spaanse sinasappel met chiraal geraniol, farnesol en limoneen.

Grootgenoeg had niet langer haar best gedaan. Ze had haar hand op z'n onderarm gelegd, kort; onbewust wellicht. De nabijheid van haar infrarood uit haar open jasje, dwars door haar gebloemde blouse was verpletterend.

Grootgenoeg had voldoende aan haar eigen vragen en antwoorden. Ze liet niet zien dat er ruimte was voor overtuigingen en beslommeringen van de collega biologie, nog niet. Dat stoorde Vincent niet langer. De veldkijker was voor bij de plas in het veld achter zijn huis; die veldkijker had hij niet nodig gehad. Hij hoefde geen infrarood besturing van de videocamera's. De microscoopdoosjes op de kast klepperden zachtjes. De deurtjes op een kier.

Het staande doek ging liggen. Langzaam draaide het beeld met de wijzers van de klok mee, alsof de tijd vooruit werd gezet. De doosjes kantelden en bleven steken met de deurtjes naar boven gericht. Zestien lijkkisten met een handvat aan het hoofdeind, de deksels op een kier. In het midden de kleinste kist, de deksel gesloten. Plato en Seneca zouden zich in hun graf keren; van de lach.

'Irma.'

Onder het scherm van de tv flikkerde een rood puntje. *Stand by*. De vitrage wapperde geluidloos op de tocht door het bovenlicht. Een vroege duif liet zich horen. De eerste trein uit de verre verte imiteerde in herhaling de duif.

'Felicity.'

De matras stond in een halve boog. Het hoofdkussen was weggegleden. Vincent sloot zijn droge mond, draaide zijn hoofd en keek de kamer rond. Onherkenbare ruimte. De kistjes. De doosjes voor de microscopen. De tijd. De dood. Het einde.

Blind en mechanisch vinden zijn vingers de toetsen van de afstandsbediening. De video spoelt de band terug, eerst traag, dan sneller en weer vertraagd als het begin van de beelden nadert.

Vincent ziet hoe hij de doosjes schildert. De rug gebogen, een strakke nek, de handpalm op het doek, vingers om de steel van de kwast. De haren trekken een voorzichtige, strakke scheiding tussen groen en donkergeel.

Wat is, dat is.

De schilder schildert. Hij is afwezig. Hij heeft geen weet van grafkisten met deksels op een kier. Hij weet van geen droom. Herinnering is ver van hem. Hij weet niet van de daad. Er is geen ziel in de doosjes, geen geest in de kisten. Vincent verblijft in een vacuüm, gevuld met golven.

Op het bureau ligt zijn brief aan Irma, nog net in beeld. Woorden voor een lijk. Zijn zaad in het graf van een vrouw. 'Ach vent.'

'Vuur, aap, noot Mies, pik, zaad, kut, kist.'

Hij rilt onder het dekbed. Rilt van zijn ruisend bloed. Zijn ogen tranen.

De schilder verft onvermoeibaar aan kisten op een begraafplaats. De video zet de kneedbare tijd terug en neemt een voorschot op de toekomst. Microscoopdoosjes zijn grafkisten voor wie wil kijken naar het kleine dat op het doek tevoorschijn komt. De brief op het bureau kijkt toe, wacht op een zegel voor de laatste lichting.

Vincent zet het beeld stil en leest de brief vanaf het tv-scherm. Hij kent de woorden van Irma, van Felicity, hij kent zijn antwoord. De vraag was niet langer aanstaande.

'Ben je golf of materie, ben je materiegolf?'

De lage pijn in de rug trekt weg. Vincent raakt gewichtloos onder het dekbed. Voorzichtig ontsnapt een lach aan zijn mond. Zachtjes, hard genoeg om te horen hoe de brief aan de overkant van het graf langs de borstelharen door de gleuf schuift en op plaats van bestemming aankomt.

Bladerdoos

Boonstra wandelt over het zandpad dat langs het huis van Vincent naar het bosje leidt en verder door de weilanden naar de vaart waar ganzen hun houvast vinden. Vincent zit stil in de stoel achter het raam. Infrarood van de camera kijkt als een bunzing in het rond, gevoelig voor de beweging, niet voor de vorm van de prooi. Wie stil blijft zitten, wordt door de lens niet besprongen. Vincent blijft buiten beeld als hij niet beweegt. De video is een autonome regisseur, gestuurd door onzichtbaar warm licht. Het oog ziet wat zich in het kijkbereik afspeelt, maar registreert niet het vervolg van de beweging: Vincent stil in de kamer. Vincent slapend in de stoel. Vincent bewegingloos peinzend voor het doek, de kwast op de rug, de kwast tussen ranke vingers. Plotseling beweegt een ree, vliegt een ekster voor de deur van de schuur, een voorbijwaaiend blad laat zich registreren. Pas als buiten de rust weerkeert komt Vincent opnieuw in beeld.

Boonstra verleidt de camera. Hij loopt door het beeld, tot ook buiten op het pad alle beweging oplost en de video de tijd stil zet tot de volgende verandering.

Boonstra woont met Alice in de boerderij aan de vaart. Elke dag rond vier uur maakt de oud-journalist een wandeling. 'Gezond gemaakt, zo ben ik bij de krant vertrokken,' zegt Boonstra als zijn loopbaan ter sprake komt. 'Gesaneerd,' zegt hij na een korte pauze. Hij glimlacht erbij. Het ritueel gaat tot de laatste zin, tot het laatste woord, tot de laatste oogopslag. Telkens weer, telkens, zoals de clou van een grap veelal tweemaal wordt verteld. Vincent weet dat, hij heeft de tijd. Vincent kent de lengte van de pauzes tussen de woorden van Boonstra.

Boonstra loopt altijd linksom, langs de vaart, de dorpsrand voorbij, de iepenlaan en de afslag langs het huis van Vincent over het zandpad. Vincent heeft het bord dat de wandelroute aangeeft een kwartslag bijgedraaid. Wandelaars lopen rechtdoor en hervinden, onwetend van de korte omleiding, het pad waar de iepenlaan de vaart ontmoet. Hij houdt van die symboliek; ook met een omweg komt een mens op plek van bestemming, al wordt die bestemming veelal pas duidelijk als het eindpunt is bereikt.

'Wie geen doel heeft, komt overal,' zegt hij op de hogeschool, als het te pas komt. Het komt zelden te pas. De hogeschool heeft een doel. Nog niet iedereen is daarvan op de hoogte. Krommenagel mort als een zendeling.

Krommenagel voelt zich een missionaris in de diaspora. Ooit hoopt hij de provincialen op te stuwen in de vaart der allochtone en autochtone volkeren, met behoud van eigenheid, dat wel. Hij weet niet of die ommekeer in handelen en denken in het land van *Grutte Pier* en *ús mem* mogelijk is. Ook ontbreken van ontwikkeling heeft een eigen dynamiek, en een charme. Krommenagel heeft een stille droom. Soms heeft hij te veel haast, dan komt hij nergens en bij niemand.

Krommenagel verlangt naar de nieuwbouw van de missie. Hij verwacht dat er een ommekeer in denken en handelen komt als de eerste paal is geslagen.

Dat hoopt hij. Barbara Middelkamp steunt hem in die droom.

'Ga eens anders gekleed,' zei ze, en je merkt dat je je anders gedraagt. Krommenagel was doof voor haar tip. Krommenagel had aan grotere zaken gedacht.

'Ik heb vijf identieke hemden en broeken,' had hij gezegd. Als wilde hij elke twijfel over hygiëne wegnemen. 'Dat is mij genoeg.'

Vincent kent de tijd en het ritme van de oud-journalist, die met lichtgebogen tred zijn dagelijkse ronde doet in zijn leren jasje dat afgeleefde schouders omsluit. De verrekijker losjes in de binnenzak. Vincent kent de vragen van Boonstra naar het hoe en waarom die als een beroepsdeformatie ingesleten zijn en onafscheidelijk in het hoofd van de man meegaan.

Boonstra start elke ontmoeting met de nieuwsdienst. 'Heb je al gehoord?' Dan volgt een dagelijkse historische gebeurtenis, onderstreept met handgebaren en knikbewegingen van het hoofd.

Boonstra lijkt niet geïnteresseerd in antwoorden. Hij vraagt om te vragen en te registreren, meer niet, al weet Vincent dat niet zeker. Boonstra stelt vragen om zijn eigen verhaal te kunnen vertellen. Vincent leest kranten. Hij leest woorden en zinnen. Boonstra schrijft niet meer. Boonstra heeft het abonnement op zijn eigen blad opgezegd.

Het is kwart voor zeven. De interne wekker van Vincent loopt af. Het duurt nog een kwartier voor de wekkerradio het nieuws van zeven uur wereldkundig maakt. Hij is klaarwakker, zelden dommelt en doezelt Vincent als de slaap voorbij is.

Licht, lamp, deur, broek, kast.

Zachte woorden brengen hem terug in de dagelijkse werkelijkheid. Pas als woorden door zijn hoofd gaan weet hij dat hij bestaat en krijgt hij houvast in de chaos van de slaapkamerwerkelijkheid.

Felicity heeft haar rug naar hem gekeerd. Ze ontwaakt traag. Ze heeft geen moeite met haar werkelijkheid, haar bewustzijn doezelt met haar mee.

Felicity hoeft de nieuwe dag niet te veroveren. Voor haar zijn tijd en plaats vanzelfsprekendheden, daar heeft ze geen woorden voor nodig. Felicity heeft haar zinnen. Als hij Felicity over zijn ochtendmijmeringen vertelt, lacht ze zachtjes. Hij vertelt niet vaak. Vincent ruikt haar geur, hij ruikt de nacht, zachtjes streelt hij haar rug.

Rug, lucht, borst, lijf, oksel, navel, naad.

Vincent schuift haar slipje opzij. Felicity draait mee. In halfslaap weet ze wat gaat komen. Vincent is klaarwakker, gedreven. Haar benen licht gespreid.

De nieuwsdienst meldt een aardbeving, een moordaanslag, het weerbericht.

Vincent hoort de trivia uit de verte. Felicity spert haar ogen wijd. Vincent ligt zwaar op haar lijf. Zijn handen omklemmen haar heupen. Onder zijn bed staan de Zweedse klompen met de leren kapjes. Bij Moordrecht staat een file.

Vincent leest. Hij leest niet om beter te weten. Wat hij leert is meegenomen. Het ritueel van het lezen, de gang van voorbijgaande letters en woorden zijn de drijfveer een boek of krant te pakken. Uit de veelheid van zinnen komt af en toe een herkenningspunt voorbij; een déjà vu dat nog geen naam had. Op zoek naar zijn verhaal luistert hij niet meer naar het nieuws sinds Felicity is vertrokken.

Vincent gebruikt de krant als leverancier van mijlpalen. De afstand tussen de mijlen groeit. Af en toe vertelt hij de anekdote over de lengteverschillen tussen diverse Europese mijlen. Een Franse vorst stuurde twee onderdanen vanuit Parijs op pad om de mijlpalen te plaatsen. Elke maal dat de man en vrouw de liefde bedreven, in het Frans heet dat forniquer, zei hij dan met licht besmuikte stem, plaatsten ze een mijlpaal langs de route. De Noordse mijl meet, ver van Parijs, meer dan tien kilometer.

Jeg knuder deg.

Boonstra is rechtstreeks. Boonstra heeft geen omwegen nodig. Boonstra kent zijn aanwijsborden en afstanden.

Vincent heeft geleerd de vragen langs zich heen te laten gaan. Wie geschoren wordt, moet stil blijven zitten. Boonstra verpakt zijn beslommeringen en zijn gedachten in een vraag of in een gezegde: schapen zijn ervoor om geschoren te worden, ook als ze niet stil zitten. Dat is zijn manier om zijn verhaal te vertellen. De vragen van Boonstra zijn een afspiegeling van wat de oud-journalist bezighoudt. Hij heeft zijn leven leren structureren aan de hand van een vraaggesprek.

Politiek had zijn voorkeur. De laatste jaren sleet Boonstra op de kunstredactie. Muziek, ballet en dans met voor hem te weinig raakpunten. Literatuur had zijn voorkeur. Er was al een boekenredacteur. Hij was prettig verrast met het aanbod gezond gemaakt te worden. Santé.

Boonstra informeert beleefd hoe het met het schilderwerk staat. De wandelaar had regelmatig door het raam naar binnen gekeken. De video had de kijker betrapt. Vincent antwoordt standaard: 'goed, lichte vooruitgang, de techniek kan nog beter, schilderen heeft geen haast.' En als Boonstra blijft zwijgen, zegt Vincent: 'Wat af is, is niet gemaakt.'

Boonstra lijkt tevreden, hij vraagt niet verder. De status quo blijft gehandhaafd. Het gesprek is op de helft. Het afscheid komt veelal snel.

Vincent bespeurt een groeiend vertrouwen in de buurman. Tegen zijn zin voelt hij hoe hij naar Boonstra uitkijkt. Hij merkt dat hij in de tuin staat, de krant uit de bus haalt op tijdstippen dat Boonstra voorbijwandelt. Niet elke dag; vaker dan hij wil. Boonstra nodigt uit tot ontboezemingen.

Vincent merkt dat aan zijn gedrag. Zijn voeten brengen hem naar buiten, zijn benen arrangeren de ontmoetingen, zijn lichaam laat zijn geest weten wat nuttig en prettig is. Boonstra nodigt uit tot onthullingen door te zwijgen als de eerste vragen zijn vervluchtigd. Boonstra schrijft niet langer in de krant.

jou voete betwis nie die pad.

Vincent sloeg de ogen op. Hij bleef stil zitten. Hij tuurde tussen de sanseveria's en geraniums door naar buiten. Iedere ontmoeting levert een aandeel in expressie van gevoelens. De een wat meer dan de ander. Bij elk kan ik een deel van mijn ei kwijt, dacht hij. Dat is nodig om mezelf tot ontwikkeling te brengen.

Merckenbauw raakt de slaaf en de onderdanige in hem. Ze is slachtoffer van haar Walther P. Ze is zelf baas, net als de slaaf van de Romeinse veldheer. Toen de veldheer de slaaf te nabij kwam sprong de slaaf van het dak.

'Ik ben vrij, en u blijft gevangene van het leven.' Dat waren de laatste woorden van de slaaf, en dan in het Latijn. Merckenbauw raakte dat besef van vrijheid in gebondenheid bij Vincent, niet altijd tot zijn vreugde.

Felicity kwam voorbij. Hij zag haar donkere ogen. Hij voelde haar arm om zijn schouder. Hij voelt de steken van naaldhakken. De klikklak-hakken en de loodlijnen van Sorgvliet. Hij voelt de drassige akker aan de overkant van de straat, de maïs die in herhaling het land verovert. Iepen.

Boonstra zou het verhaal kunnen schrijven. Een bioloog op zoek naar onkruid op een maïsveld. Een halfbloed vrouw op naaldhakken. Een vrouw met hoge benen en een kokerrok. Een ontmoeting uit het niets. Een ontmoeting bij zinnen.

Ook zonder camera is hij in beeld. Hij is bang voor Felicity, nog steeds. Vincent weet geen woorden voor die angst. Hij weet niet waar hij bang voor is. Hij weet dat die angst aangeraakt wordt door Merckenbauw, door Sorgvliet, door Grootgenoeg, door LePoole, door de materiegolven van zijn vrouwelijke collega's. Welke daad uit zijn onvoltooide verleden tijd, welke gebeurtenis boezemt Vincent angst in? Steeds. Waar is zijn lichaam zijn wil voorbijgestreefd en heeft hij, ontoerekeningsvatbaar, zijn daden gesteld? Vincent weet wat hij niet wil weten.

Neem Zwaneman, suiker, en elke dag goed opletten met insuline en zoetjes in de koffie. Dat is eenvoudig. Een kwaal maakt het leven gemakkelijker. Altijd afleiding om niet bezig te zijn met herschrijving van wat geweest is. Met diabetes melittus zou Felicity hem minder in zijn greep hebben. Een partner met een drankprobleem is gemakkelijk.

Merckenbauw weet hoe ze haar dagen kan vullen. Ze hoeft niet naar zorgen op zoek te gaan. Zwaneman, Merckenbauw, die anderen op de bodem van de piramide van Maslow, languit liggend op de basisbehoeften en niet geplaagd, niet uitgedaagd door overzicht. Krommenagel wordt geplaagd door overzicht, met personeel dat naar de basis is afgezakt; stevig verankerd. Krommenagel

is een zendeling met houvast aan inboorlingen die een vreemde taal spreken. Krommenagel leeft met een droom van kneedbare en nieuwsgierige onderdanen. Die vraag naar de oorsprong van zijn onbegrensde driften komt te vroeg. De vraag naar de oorsprong van zijn dadenkracht wil Vincent nog niet horen. De vraag naar de aard van het pad tussen einde en begin.

maar die uitkoms is suiwer.

Wie een dwaalspoor volgt komt ook weer thuis. De tijd is een goede vriend bij die tocht. Boonstra schuurde met zijn wandelingen over dat zijpad langs het huis van Vincent. Boonstra wreef met fijnkorrelig schuurpapier over de steeds dunnere buitenkant van de schilder, van de leraar biologie, van de slaaf die meester wil zijn, van de gevangene van het voorbije die zijn kern gevormd weet door een vreemde wil.

Boonstra kon praten.
Boonstra kon zwijgen.
Boonstra registreerde.
Boonstra schreef niet meer.

Boonstra was milder geworden, keek af en toe om in wrok over onbenul van oud-collega's.

'De hoofdredactie van het *Dagblad van het Noorden* waarschuwt de president van de Verenigde Staten voor de laatste keer.'

Jaren had hij vol overgave op pagina zeven meegeschreven aan het dagelijkse redactiecommentaar op de wereld, tot het hem belachelijk voorkwam. Krantencommentaren vergleden naar effectbejag, naar een vorm om abonnees te plezieren door ze te bevestigen of te provoceren; dat laatste vooral niet te vaak. De strijd tussen vorm en vent was al jaren in het nadeel van de vent beslist. Model en meid, zo heette dat op de redactie, al waren de posters met schaars geklede vrouwen op last van de ARBO-commissie weggehaald en vervangen door kalenders met ontblote amateur-sporters. Amateurisme werd de maat der dingen.

'Als je dan bloot wilt laten zien, dan ook graag kwalitatief goed bloot.' Dat was Katzenellenbogen. De synthetisch organisch chemicus sprak geen voorkeuren uit. Hij weigerde dat goed nader te omschrijven. 'Zoals in het *Magazine*, het periodiek van de hogeschool.' Tijdens de vergadering van de medezeggenschapsraad had de voorzitter zich terughoudend opgesteld, dat paste een voorzitter immers, maar buiten de beraadslagingen om had hij zich met enige lichte verbazing en aanzwellende irritatie uitgesproken over de inhoud van het *Magazine*.

'Ik begrijp dat wel. De redactionele inhoud met naveltruitjes en bilpartijen hoort met de horoscopen en café-recensies tot de moderne piskijkerij. Buitenkant van de eigen populatie eerst. Van enige verdieping is geen sprake, maar dat geldt

niet alleen binnen de muren van de hogeschool.' Ook Katzenellenbogen keek gespannen uit naar de nieuwbouw. Scheikunde vond een plek op de bovenste verdieping, met uitzicht op het oosten. 'Kunnen we de wijzen zien aankomen,' grapte hij. De chemicus maakte zich weinig illusies. 'Ook Seneca schreef dat het volk liever spelen en sport heeft. Dat is nog steeds zo. Er is niets nieuws onder de zon.' Vincent hoorde een vaatwasser spoelen.

Nieuws en berichtgeving was, niet alleen in het *Dagblad*, – op verzoek van lezers – gericht op uiterlijkheden en muntte uit in oppervlakkigheid. Ook de *Leeuwarder Courant* schreef nauwelijks over onderwijs. Niet over de vakinhoud en niet over ontwikkelingen in didactiek of pedagogie; enkel als een leraar zich had vergrepen aan een leerling, of als, liever nog, een lerares vieslak had gedaan met een jongetje uit de derde klas, was er ruimte in de kolommen. Voor de lokale pers was onderwijs folklore. Niet uit onwil; er was op de redactie geen redacteur te vinden die zich in de gang van zaken verdiepte. Hoogvliegers vonden geen nest bij een lokale krant. Op de krant was geen bijbel en koran te vinden. Seneca en Quintillianus waren er onbekend. Valéry; nooit van gehoord. Hoogvliegers landden in het HBO; hard.

Ontwikkeling en verdieping was in de krant nauwelijks aan te treffen. Vermaak boven genot. Het fotogenieke uiterlijk boven innerlijke reflectie, boven verheldering van grote lijnen. Boonstra blikte af en toe terug, vermoeidheid sloop in zijn stem als hij de krant en zijn loopbaan niet kon vermijden. Alice stuurde hem naar buiten als die stemming bij Boonstra binnenkwam. Vincent knikte bij die samenvatting van de tijdgeest. De hogeschool met gadgets en gratis pennen, met iPod en muziekclips op kantinemonitoren paste uitstekend op de redactionele pagina's.

Sinds van ministeriële zijde hetzelfde patroon werd gepropageerd, niet met woorden, maar wel met daden, had Vincent zich minder verantwoordelijk gevoeld voor de oppervlakkige rimram over maatschappelijk relevante aanpak van jong talent en over contexten, concepten. Hij was niet de enige. Om zich heen zag hij collega's teruggetrokken op hun vakdomein. Pure wiskunde, pure geografie, zuivere maatschappijleer als houvast in de permanente woelingen van de dag. De waan van veranderingen om de veranderingen was al vaak genoeg voorbijgekomen en weer verdwenen. Kennis en vaardigheden van het vak leek een laatste bastion. Behalve voor Katzenellenbogen. De synthetisch organisch chemicus had vertrouwen in een andere wereld. 'Dat brengt mijn opleiding mee,' had Katzenellenbogen gezegd.

'Ik ben altijd nieuwe plannen aan het maken. Nieuwe verbindingen leg ik. Ik zoek nieuwe verbanden; al blijken die later vaak al bestaand.' Katzenellenbogen koesterde zijn klassieken. Katzenellenbogen geloofde niet in verandering van de wereld. De chemicus was overtuigd van de verandering van beschouwing, van een andere manier van kijken naar telkens dezelfde verschijnselen.

'Heel simpel. Als je ziek bent, zie je elke apotheek en drogist. Als je een nieuwe fiets wilt, weet je elke rijwielhandel te vinden. Gewone, altijd aanwezige zaken die je, zonder die beslommeringen, ontgaan. We zoeken de paarden waar we

op rijden.' Katzenellenbogen had zich een plaats in de medezeggenschapsraad veroverd. Zonder moeite, er waren geen liefhebbers geweest om aan het verandercircus mee te doen voor een ander perspectief op dezelfde zaken.

'Zijn er nog onontdekte eilanden?' Die vraag kon hem als onderwijsmetafoor dagenlang bezighouden, maar als Sorgvliet in mineur in de personeelskamer in een kookboek of wiskundemethode bladerde en meeluisterde naar de conversatie kreeg Katzenellenbogen ongevraagd haar steun.

'In Prediker staat al: er is niets nieuws onder de zon.'

De vaatwasser spoelde voor de laatste keer.

Genietsje hjoed fan it libben mei de frou dysto leaf hast

Sinds Vincent de videocamera's in en om zijn huis had geïnstalleerd, kwamen er geen gasten meer. Hij had geen behoefte aan mensen over de vloer. Hij koesterde zijn eigen gezelschap. De video was zijn vriend. Hij wilde geen Irma, geen Felicity. Hij wilde geen levende lijken over de vloer. Geen levende ziel.

Zijn zelfgekozen isolement leek bij vlagen met hem op de loop te gaan. Hij herkende dat van LePoole, Nederlands. In haar adolescentenjaren had LePoole een reis naar Patagonië gemaakt. Een eenzame trektocht door een groot land dat bij vlagen te leeg voor haar was geweest. Ze had een boek geschreven over haar belevenissen. *Sprong uit het duister*. Aanvankelijk had Vincent het niet willen lezen. Hij had zijn beeld van haar vast willen houden, een bereikbare vrouw, maar een die hij niet zou willen bereiken, niet na Felicity.

LePoole had het boek meegegeven, bij De Slegte zou het misschien nog te koop zijn, of in een antiquariaat.

Eindeloze wandelingen, beschreef ze, door een woest en vooral eentonig landschap, afgewisseld door spannende survivalkampen, beheerst door de jacht en door opkomende walging en aantrekking van doodslag op kleinwild. LePoole wilde wel en niet met haar autistische gids het bed delen. Haar geest wilde niet, het lichaam had een eigen programma.

De natuur bleek sterker dan de eigenzinnigheid van haar geest. Alles verkeerde, al was het maar voor de tijd van het isolement, in het tegendeel. Het bevredigde lijf lachte en sidderde van tevredenheid. De geest had het nakijken in de laatste hoofdstukken. Ook LePoole was zu haben, net als Merckenbauw net als Sorgvliet, net als Grootgenoeg.

Vincent had het Patagonië-boek in een doorgeefenvelop gestoken en teruggelegd in haar postvak in de personeelskamer. Een plakbriefje met: het was me een genoegen, meer had hij niet nodig gehad. 'Ik heb het gevonden,' had LePoole gezegd. Vincent had geknikt. LePoole was gezien. Meer was niet nodig. Ze was niet onopgemerkt gebleven.

LePoole was, nadat hij het boek terug had gelegd, veranderd, al had ze haar sproeten behouden. Het had lang geduurd voor hij de zwetende lichamen van LePoole en de Zuid-Amerikaanse cowboy op de inzichtloze vlakte, met de zon op hun lijven kwijt was geraakt. Gêne had hij gevoeld bij de expliciete

beschrijvingen op de laatste bladzijden. LePoole was door haar boek een lichaamsdeel geworden, meer dan een samenspel van lijf en ledematen. De onthullingen hadden zijn begeerte verstoord. Dat stemde hem tevreden. Innig tevreden.

Vincent hoort hoe hij schreeuwt tegen de verdrukking in, geluidloos, met de drift en drang van een kind dat weigert ouder te worden, dat weigert onder ogen te zien wat hem omringt. Hij voelt zich verdreven uit het aardse paradijs en weet nog niet dat de boom van de goede kennis buiten de tuin staat waar het water onderlangs stroomt. Toename van kennis en vaardigheden vormen aanvankelijk een beknelling, nieuwe kennis, wetenschap en groeiend inzicht verstikken in het begin wat een kind aan werelden heeft opgebouwd. De wereld verliest de maakbaarheid en de onschuld. Pas later leert het kind de rijkdom van de illustere wereld op waarde te schatten. Dat Vincent voor dat inzicht anderen nodig had, verdroot hem zeer. Het liefst zou hij zich in zijn teruggetrokkenheid aan eenmansfilosofie overgeven.

Er is een grens aan inzicht dat een mens kan verdragen. Dat geldt vooral voor ouderen, vond hij. Kinderen in de groei kunnen onbevangen de hele wereld, inclusief heelal, oerknal en atomaire wereld bevatten zonder verward te raken. Kinderen op de basisschool begrijpen de wereld, ze leven met de *Tyrannosaurus rex* en met exotische vogels. Kinderen in groep een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven kunnen tellen. Ze kijken niet vreemd op van *quarks, strange, love*.

Het zijn de pubers en de volwassenen die hun onschuld hebben verloren die niet meer in staat zijn tot verwondering, en daarmee de weg naar bevlogenheid hebben afgesloten. Totdat een muze hun pad kruist.

Nolbers is gestopt met sigaren.

Studenten en collega's zijn een andere orde van grootte, de school is een andere wereld. Zonder van gedaante te wisselen gaat in Vincents hoofd en lijf een knop om, zo soepel en zo natuurlijk dat hij er nauwelijks weet van heeft. De man die de school binnenging is een andere dan de man die het huis aan de landweg verlaat. De werelden hebben steeds minder met elkaar te maken en bij vlagen, onderweg naar huis, schilderend voor het doek, starend uit het raam, rugliggend in het gras, videokijkend in bed, weet Vincent niet of die schoolwereld wel bestaat. Het lijkt alsof zijn virtueel ego een digitaal klaslokaal binnengaat, een website waar niets echt is, waar de werkelijkheid bestaat bij de gratie van verbeelding en van interpretatie van digitale nullen. Het maakt hem rustig. Met een druk op delete zou de school er anders uit gaan zien.

Vincent voelt een haat-liefdeverhouding voor zijn bestaan in twee werelden. De school, de collega's, de studenten, ze zijn virtueel. In het leslokaal, tussen opgezette meeuwen, mussen, spreeuwen, vinken, koolmezen, kraaien, de *corvus corvus* en de uil die onder stof achter glas lijkt te mijmeren over zijn laatste vlucht, glijdt Vincent naar zijn huis aan de landweg en verder het veld in naar de bosrand. Hij hoort de kiekendief, de Vlaamse gaai, de specht, een leeuwerik. Hij ziet boerenzwaluwen hoog door de avondlucht scheren.

Hij had de soorten geteld: zilvermeeuw, kauw, kraai, ekster, huismus, ringmus, heggenmus, putter, groenling, sijsje, vink, goudvink, winterkoninkje, roodborst, koolmees, pimpelmees, staartmees, zwarte mees, spreeuw, Vlaamse gaai, reiger, kramsvogel, koperwiek, grote lijster, bonte specht, draaihals, fazant, ransuil, sperwer, bonte vliegenvanger, roodstaart, kwikstaart, zwartkop, braamsluiper, boomkruiper, boomklever…

Zijn echte wereld wordt begrensd door de hemel, die met oneindige diepte even zo goed aan het tegendeel doet denken; het paradijs en de hel als tegenpolen die hij in okeren microscoopkistjes in groen en geel veld verbeeldt.

'Hoe is het met je dochter?'

De ogen van Vincent knepen naar smalle spleten.

'Klas, zuurkast, microscoop, bord, krijt, madder, wiser.'

Vincent keek langs het hoofd van de student naar buiten. Een koolmees probeerde aan het kozijn houvast te vinden, tevergeefs. Gele borst, grote zwarte ogen, een vogel te klein voor de kleurenvlakken op het kleine lijf, leek het. De schouder van Vincent trok stram, bijna onzichtbaar. Hij voelde de zenuwbaan naar zijn voet en zette een stap opzij om de geleiding soepel te laten verlopen, om de afknelling op te heffen. Lwk L5 naar Lwk L4 en verder naar beneden als bron van een plotseling slapend been. De kwaal als vlucht uit het ongemak van de werkelijkheid. Z'n voeten gloeiden. Aan de rand van de zolen leken naalden te prikken.

'Vogel, tak, lucht, hand, oog, zang.'

Onzichtbaar en onhoorbaar voor de tweedejaars aan de andere kant van de practicumtafel gleed Vincent terug in zijn docentenrol. Op de vitrinekast stond een torso zonder linkerlong. Het hart was zichtbaar, licht beschadigd. De blauwe en de rode kleur waren in de loop van de jaren verbleekt.

De zon scheen in de ochtend het lokaal binnen. De schaduw kroop pas tegen de middag van het gemuteerde model vandaan in de richting van het periodiek systeem der elementen.

Af en toe kwam zo'n vraag voorbij. Een student die zich vergiste. Die de ene leraar voor de ander aanzag. Een student met oprechte belangstelling. Een student die een aanloop nam om over zijn zus te vertellen, of over vader of moeder, over een vriendin die weg is gegaan. Over de eerste keer op een studentenkamer, in het vrije veld.

Denk na, hield hij de studenten voor, bepaal hoe je met onverwachte situaties wilt omgaan. Denk na hoe je na een aanvankelijke verwarring je evenwicht kunt hervinden. Bedenk een ritueel, oefen dat ritueel.

Een klas kinderen stelt vroeg of laat vragen die raken op plaatsen waar je niet getroffen wilt worden. Een vragende leerling is een godsgeschenk. Je krijg de vraag gratis, een volledig antwoord hoef je zelden te geven. Een bevredigend

antwoord is genoeg. Je komt wellicht na enige oefening gemakkelijk weg met een list, als je buiten schot wilt blijven.

Quaadstemeer was het meest open boek. De tekenleraar en deeltijdkunstenaar had geen geheimen. 'Wat ik ben en hoe ik functioneer is aan mijn tekeningen af te lezen, waarom zou ik geheimen bewaren?' Quaadstemeer las geen boeken, geen kranten. Musea en films waren zijn informatiebronnen, zijn vertier.

Quaadstemeer vertelde over zijn gezin, zijn vriendinnen, zijn inkomen, zijn familie en het gebrek aan erkenning door mede-kunstenaars en door het grote publiek. Quaadstemeer etaleerde zijn onvrede in potlood en acryl. Hij had talent, maar niemand leek dat te zien. De baan op de opleiding was voor de broodwinning en om zijn kunstenaarschap te financieren.

'Als mijn vrouw een beter betaalde baan zou hebben, zou ik acuut met dit werk stoppen.' Ook daar was Quaadstemeer helder in. Collega's lachten mild. Elke maand kwam er wel een vacature uit de handen van een collega. Voor de vrouw van Quaadstemeer. Bij het vijfentwintig jarig dienstverband had het hogere management twee acryl *talking point I* en *talking point II* van Quaadstemeer aangeschaft. Een plek in de school was niet gevonden.

Niemand, op Sorgvliet na, had een tekening van Quaadstemeer gekocht.

'Omdat ik het goed werk vind, niet omdat je collega bent.'

Ook die openheid loste niet alle vragen op. De openheid betrof veelal wat iedereen kon zien. Andere vragen over de drijfveren bleven. Misschien was er niet meer.

De kindervraag mag je meenemen. Ben je homoseksueel, ben je een moordenaar, ben je een dief? Ben je mild, sociaal, dominant, overijverig, ben je bang? Wat is je leerstijl, cognitief, auditief, visueel, haptisch?

'Bedrieglijk eenvoudig?'

Je kunt op zoek gaan naar iemand die een antwoord weet. Naar iemand die je kan helpen een antwoord te vinden. Je kunt een krant lezen, een interview uitpluizen.

Je kunt Boonstra aanspreken en op zijn zwijgen wachten, dacht Vincent, maar dat zei hij niet.

'Hoe is het met je dochter?'

De schoolwereld werd na zo'n vraag op slag reëel. Het virtuele aspect verdween met een aardse vraag naar een dochter van vlees en bloed, van zijn vlees en bloed. Op zo'n moment gleed de thuiswereld het virtuele schoolgebouw binnen. Twijfel aan het bestaan van zijn huis halverwege de landweg kwam bij hem boven.

Umwertung aller Werte, zou Merckenbauw zeggen. Dan zag hij Birgit in d'r bordeauxrood slipje, met haar handen op de rug.

Om de sluiting van de beha los te maken. Twee haakjes, twee oogjes slechts. Een oogje scheef. Merckenbauw op zoek naar nietingeloste beloftes. Dat had ze gemeen met Krommenagel.

Bij Vincent kwam twijfel boven na een onverwachte vraag, als de vraag de roos trof. Twijfel aan de realiteit van de schilderijen aan de kamermuur, aan de verf, de kwasten. De camera's in zijn huis kwamen hem absurd voor als een fantasie voor een slechte tv-film.

Studentenvragen uit onwetendheid zijn een godsgeschenk. Vragen en antwoorden die een zere plek raken, verrijken het bestaan, maken bewust wat ligt te sluimeren. Pas door verwarring treedt er verandering op, kunnen nieuwe sporen worden gevolgd. De hakken uit het zand. Het is een godsgeschenk de wereld van boven te kunnen bekijken, zicht te verwerven over wat op aarde kruipt en krioelt. Felicity had gelijk. Hij hoort zijn eigen woorden met haar stem. Vincent voelt spierpijn in zijn kuiten. Het is alsof de lading van zijn voeten via de zenuwen weglekt; prikkeling alom. Hij wil gaan zitten. Hij blijft staan. Hij verlangt naar zijn Zweedse klompen. Hij hoort Grieg.

–Vincent staat op de tafel in het didactieklokaal. Zijn benen trillen niet. Zijn lijf kent het experiment. 'Metaniveau, wie weet wat metacognitie betekent?'

De woorden waren onbekend. Hij was op tafel gestapt om de begrippen aanschouwelijk te verhelderen. Lichaamstaal is een universeel verstaanbaar dialect. Langzaam wandelt hij over de tafels die in carré staan. Het is een apendans in vertraagd tempo. Studenten halen hun handen van tafel. Een enkeling laat zijn handen liggen, open, omgekeerd, als uitnodiging erop te stappen. Behoedzaam ontwijkt Vincent boeken, telefoons. Nauwkeurig stapt hij. –

Die jongen had niets met zijn dochter te maken. Vincent wil studenten niet van zijn kind vertellen. Ze is van hem en niet van een ander, zeker niet van een jongen die zijn lijfelijkheid aan het ontdekken is en zich op een studentenkamer alleen, of met zíjn Irma, aan experimenten over geeft.

'Gaan nagels sneller groeien als je masturbeert?' Een onverwachte en zinvolle vraag, niet enkel voor een bioloog. Een vraag zonder antwoord op het internet. Een vraag die uitnodigt tot experimenteren. Het onverwachte van de vraag had hem toch overvallen. Op school was niet bekend, had hij gedacht, dat hij een kind heeft. De jongen leek het te weten. Of verwisselde de student hem met een collega, of ? Zelfs Boonstra weet niet van zijn kind. Zelfs de journalist bleef onwetend. Dat wil Vincent zo houden, al is hij daar steeds minder zeker van. Deurtjes op een kier.

Kantelende doosjes. Meervoudige projecties van derde, vierde en hogere dimensies. De deksels lijken kleppen van een onderlosser, alles wat ze bevatten kan naar beneden vallen. De aard van wat zichtbaar is, hangt af van de eigen inbeelding.

‘Goed, lichte vooruitgang,’ had hij tegen Boonstra gezegd, ‘de techniek kan nog beter, maar dat heeft geen haast.’

Boonstra bleef zwijgen,

‘Status quo.’ Wat gezegd moest worden leek lang genoeg te hebben gewacht op woorden.

Vincent had zich omgedraaid en was naar het kabinet gelopen. Met wijds gebaar had hij de doos met bladeren op de practicumtafel leeggeschud. De kleppen van de doos veerden terug, de leegte in het karton werd onzichtbaar.

Het volume van de doos, ruwweg 20 x 30 x 40 cm^3 , kwam overeen met het molaire volume van een gas. Katzenellenbogen had dat geconcludeerd nadat Vincent met zijn gespreide hand de ruwe afmetingen van de doos had vastgesteld.

‘In de doos zit een mol gas bij kamertemperatuur; 24,5 liter gas. Dat zijn dan precies 6,02214x 10^{23} moleculen gas. Handig om te weten. Een mol in een lege doos.’

‘Doos, gat, zwart, leeg, vol, zon, zee, rots.’

Vincent had naar de bladeren op de practicumtafel geknikt, en een uitnodigend gebaar gemaakt.

‘Als jij de bladeren rangschikt, kunnen we met determinatie beginnen.’

De student had hem vreemd aangekeken.

Morgen zou hij zijn oplossing van het ongemak; omdraaien, doos pakken, leegkieperen, opdracht geven, aan ouderejaars laten zien als ontsnapping van een onverwachte vraag: niet antwoorden op wat pijnlijk was met een trefrake opmerking. Pijlpunt in de *rosaceae*. Zonodig zou hij weer op een laboratoriumtafel klimmen, of de mol van Katzenellenbogen tevoorschijn toveren uit de lege doos. De vraag naar zijn kind was na 25 jaren te schrijnend om er woorden voor te zoeken. Morgen, zou hij de woorden weten om in bedekte termen over zijn litteken te vertellen.

Boonstra was van voor de oorlog. Niet van heel ver voor de oorlog. Boonstra was tiener tijdens de bezetting. Onder de keuken van de boerderij was een waterbassin leeggepompt en van een luik voorzien. Daar schuilden onderduikers.

‘Tijdens de aftocht in ’45 kwamen Duitsers aan de deur. Soldaten van rond de vijftig. ‘Wir möchten essen.’ Moeder wees ze een plek aan de tafel. De mannen kregen wat beschikbaar was. Gebakken eieren, brood, rauwe melk, een vriendelijk woord.

Boonstra had de HBS niet afgemaakt. Hij had genoeg gehad van de bijlessen thuis. In Indië was hij welkom, dat meende hij. Hij ging voor z’n nummer. Tweeëneenhalf jaar met een dodelijke spuit in de Gordel van Smaragd. Toen hij terug kwam wist hij niet meer of hij bevrijder of bezetter was geweest. Landgenoten met het voordeel van de Spätgeburt wisten dat wel.

Vincent had willen weten hoe vaak Boonstra had geschoten. En hoe vaak het

schot raak was geweest. En hoe dat na jaren voelde? En of Boonstra zichzelf nog herkende in die soldaat in de tropen? Vincent had het niet gevraagd.

'Doden is heel eenvoudig. Het stelt niks voor.' Ongevraagd had Boonstra onthuld wat niet verborgen hoefde te blijven.

Vincents hand verdween in de zak van zijn laboratoriumjas. De hand kwam weer tevoorschijn en vond achter zijn rug de pols van de andere hand. De vingers leken toetsen van een piano te bespelen. In de weerspiegeling van het veiligheidsglas van de zuurkast knikte de bioloog hem geruststellend toe. De theoretisch etholoog gaf Vincent een schouderklop. In zijn hoofd klonk Medtner. Felicity speelde piano. Vincent voelde hoe zijn ademhaling de regelmaat hervond. Quatre mains, dat zou prettig zijn; in een maïsveld. Zijn neusvleugels trilden met de muziek in zijn hoofd op en neer. Radionieuwsdienst ABC. Gute Nacht.

Freude.

De student trok een kruk onder de tafel vandaan en schikte de bladeren op grootte. De jongen leek ongemakkelijk onder de blikken van zijn leraar. Morgen, later, zou tot de student doordringen dat hij een snaar van zijn docent had bespeeld, maar de klank niet had gehoord. Morgen, later, veel later misschien, zou de student beseffen dat er een wereld te veroveren is in een moldoos met gedroogde bladeren.

Zoals hij ben ik geweest, die afhangende schouders, die schutterigheid. Mijn kindertijd zit naast mij gebogen. Te ver om mijn hand er ook maar lichtjes op te leggen. Die van mij is ver weg en die van hem heimelijk als onze ogen. Geheimen, stil versteend, zetelen in de donkere paleizen van ons beider hart; geheimen moe van hun tirannie; tirannen bereid om onttroond te worden.

'Kijken, goed kijken en ontdek verschillende vormen.'

Zo herkende Vincent zijn vader in het glas van de zuurkast. Handen op de rug, schouders licht voorovergebogen, minzame knikken. Vragen negerend. Weinig woorden. Woorden die steeds schaarser werden toen de kanker een weg zocht in de borstkas van zijn vader. Verkramping en verbittering vochten om voorrang in het oudemannenlichaam. Nog een paar jaar, dan zou Vincent de leeftijd hebben toen zijn vader de handen niet langer op de rug bij elkaar hield.

'Ik zie, ik zie wat jij niet ziet.'

Onvermijdelijkheid als optelsom van genotype en fenotype. De trekken van zijn verwekker had Vincent aanvankelijk met weerzin, boosheid en verdriet in zich boven voelen komen. Later kwam met mildheid ook humor

bovendrijven, lichtheid met een soortelijke massa die slechts weinig verschilde van de dichtheid van opstandigheid en van woede.

Hij zocht een woord. Hij vond; milddadigheid, misschien was dat wat hem beroerde. Zachtmoedigheid klonk beter, zachtmoedig als tegenpool van heftig.

De student rangschikte de bladeren. De jongen zorgde voor orde in natuurlijke chaos. *Quark, strange, love, up, down*. Elementaire deeltjes vielen op hun plek.

'Vader, hoe ziet een atoom eruit?'

Vader houdt een steek in de aanslag, gereed om een mol te vangen.

'Ja vent. Daar vraag je me wat.' Vader fluistert om de mol niet te waarschuwen.

'Kijk om je heen en je ziet miljarden en miljarden atomen. Je ziet wat je ziet, maar je herkent het niet.'

Vincentje kijkt hem onbegrijpend aan.

'Kerel, je zoekt een paard en je zit erop.'

Vader wijst met de vork naar een zak met potaarde aan het eind van het tuinpad.

'Weet je wat in die zak zit?'

'Tuinaarde, dat staat erop gedrukt.'

'En hoe ziet die tuinaarde eruit?'

Vincentje loopt op zijn tenen naar de zak en wil een hand tuinaarde uit de zak halen.

'Ho, ho, dat mag niet.'

'Het is net als met atomen. Je weet dat ze er zijn, maar hoe ze eruitzien, dat zul je nooit weten.'

En na vragende blikken laat vader volgen: 'Ach vent. En zo is het hele bestaan. Je ziet de buitenkant, maar hoe het echte eruit ziet, dat zul je nooit weten.' Hij leek even na te denken en vervolgde: 'Zorg maar dat je die onzekerheid prettig gaat vinden. Dat er veel te raden en te ontdekken blijft.'

De steek schoot met een zwaai tussen miljarden moleculen de aarde in.

De ordening van de bladeren op de laboratoriumtafel vertaalt zich in Vincents hoofd in een voorzichtige ordening van losse bladzijden van zijn onvoltooid verleden tijd. Sprong uit het duister. Ludwig Boltzmann helpt. Elk patroon, hoe ingewikkeld ook, blijkt simpel verklaarbaar met mathematische aannames die zich eindeloos voortzetten. Uit chaos groeit harmonie.

Vincent wil niet weten hoe het met zijn dochter is.

Vandaag niet.

Fractals staan aan de wieg van grillige kustlijnen, zebrastrepen, sneeuwkristallen, aan de basis van willekeurige vormen van ribbels in girrelzand.

Het leven is gebaseerd op eenvoudige uitgangspunten, het is moeilijk, en uitdagend, die axioma's te leren ontdekken.

S = k ln W.

Ontkenning van de genetisch bepaalde axioma's is een doodlopende weg. Acceptatie is een begin van beheersing.

Vincent kijkt naar buiten. Boonstra loopt langs het lokaal. Karabijn losjes in de hand, patroongordel over de schouder. Klaar om te vuren. Boonstra schuurt langs de tere huid van een zachtmoedige minnaar, van een heftige echtgenoot, van een onbestorven vader met een ver kind dat voor de helft zijn chromosomen heeft meegenomen en dat haar eigen verhaal is begonnen.

Boonstra kan praten.
Boonstra kan zwijgen.
Boonstra heeft twee oren als uitnodiging om verhalen te vertellen.
Boonstra registreert.Boonstra schrijft niet meer in de krant.
Boonstra preekt niet vanaf een tafel in een leslokaal.
Boonstra waarschuwt niet langer presidenten.

De kijker hangt aan de kapstok.

De raaf vliegt uit het raambeeld.

'Felicity, Felicity, Felicity, iep, es, eik, els, wilg, Felicity.'

Wraak

Felicity had de mooiste borsten. Voor de woekerende kanker werd ontdekt. Peervormig met een nauwelijks voelbare tuit. Een grote tepelhof met donkere groeven. De linkerborst wat groter dan de rechter. De linkertepel licht ovaal, de rechter rondgekarteld.

Vincent had het lichaam van Felicity geprezen met de hartstocht van een jongverliefde. Niet dat hij een ideaalbeeld in gedachten had gehad, maar elke asymmetrie, mits niet te uitbundig paste in zijn verlangen. Wat scheef is wordt gezien. Wat harmonieus is, glijdt onzichtbaar voorbij. Elke gehandicapte krijgt aandacht. Een neger in een blank dorp passeert niet onbesproken, ook niet als de kleurling een *makamba pretu* is, een verwesterde neger. In de tropen blijft een blanke niet onopgemerkt. In de tropen doet een makamba er toe. In Drentse zanddorpen blaffen boerderijhonden negers achterna, de erfhond als verlengstuk en alter-ego van de mens, die aan zichzelf niet genoeg heeft.

Sparrenboom had een Mechelse herder aangeschaft, een reu. Sparrenboom, de enige homoseksuele docent aan de multi-sectorale hogeschool, voor zover bekend. Dat hondenbezit had kort geduurd. Na de vakantie had de econoom de hond ingeruild voor een vriend, een Turk. Een islamitische Turk die geen behoefte had aan een huisdier. Niemand in het esdorp keek verschrikt. Wat afwijkt mag gezien worden. Er waren liefhebbers genoeg voor de herdershond.

Het streelde Vincents ijdelheid als hij steelse blikken van voorbijgangers over het lichaam van Felicity zag glijden. Ja, kijk goed, ik ben getrouwd met een halfbloed, met een indiaanse, leek hij bij voortduren te willen zeggen. Ik beslaap haar. Mijn vrouw is anders. Hij wilde zeggen: ik ben anders, al lijk ik een geruisloos man. Eenvoud bedriegt. Maar dat besefte hij nog niet. Niet toen Felicity een halve pas voor hem uitliep. Pas nu ze weg is, en Vincent haar niet meer kan laten zien, weet hij: ik voel me anders dan anderen. Misschien ben ik gelijk aan de rest van de mensheid en is mijn afwijking van het gemiddelde wat gedachten en gedrag aangaat minder groot dan ik inschat. Maar toch. Niet iedere westerling, niet elke blanke durft het avontuur met een getinte vrouw aan. Het was zíjn ijdelheid, zíjn kinderlijke ijdelheid, niet die van Felicity. Het was een gelegitimeerde manifestatiedrang. Het was hartstocht, dat ook. Liefde; zo zou hij dat niet meer noemen. Dat woord was te groot geworden. Liefde maakt ongelukkig als het wordt uitgesproken en vastgezet. Liefde is er enkel in fractalen, in afgemeten stukjes die af en toe de kop opsteken.

Felicity liet zich op straat de belangstelling welgevallen met een natuurlijke pose. Ze had geen diepere gedachten over verschillen en overeenkomsten tussen rassen en volkeren. Felicity hield zich met het aardse bezig, met eten koken en kleren naaien. Felicity hield van huiselijke gezelligheid, van onbekommerd met vrouwen en mannen, in die volgorde, gedachten en verhalen over belevenissen van de dag de vrije loop te laten. Ze sprak over tuinieren, bloemen schikken en af en toe over een artikel in een glossy tijdschrift.

Op Aruba was ze manager van een hotel geweest, het werk had haar niet langer kunnen boeien nadat Vincent haar pad had gekruist.

'Bewondering hoort bij ons soort vrouwen, daar hoef ik niet dramatisch over te doen,' had ze gezegd. 'Dat weten vrouwen uit de tropen beter dan wie dan ook. Wij worden graag gezien. Wij worden graag bemind, daar hebben wij geen emancipatie voor nodig. Wij bestaan gewoon.' Ze was overgaan tot de orde van de dag.

Felicity had een lichte teint. Haar moeder was van gemengd bloed. Door haar aderen stroomde de erfenis van Zuid-Amerikaanse indianen. Ze had een genetische oorsprong van voor Columbus West-Indië ontdekte en de ondergang van generaties inluidde. Haar vader was een nazaat van een gereformeerde Zeeuwse slavendrijver en een animistische Afrikaanse slavin. De oergenen waren gebleven. Religies waren gesneuveld. Felicity geloofde in het leven en dat was haar voldoende. Ze had een heldere geest en geen behoefte aan variaties op horoscopen en piskijkerij. Ze had geen behoefte aan rationalisaties van gevoelens. Felicity wist alles door haar zinnen. Daar was ze helder in.

Felicity was het studieobject van Vincent, zijn levend model voor discussies over aanleg en milieu. Vincent voelde zich in het voetspoor van Darwin als hij met Felicity wandelde en haar gedrag observeerde. Hij was de belichaming van Darwin als hij met haar de liefde bedreef; een bioloog met passie voor zijn professie; op zoek naar zijn oorsprong. Felicity was zijn muze, zijn bijgeloof. Hij wist niet anders vanaf het moment dat hij haar had horen spreken. Met haar tong en taal had ze hem gewonnen. Dat was zijn invalshoek geweest: winnen, veroveren, verliezen; overgave.

Guillaume van der Vaart, die eigenlijk Willem heette, riep om de haverklap; *Britannia rules the waves*. De aanleiding om met die kreet, al dan niet zegzingend tevoorschijn te komen maakte hem niet uit.

Als Sorgvliet haar tweemaandelijkse wassen-en-water-golf-beurt had gehad, trad in de personeelskamer de Pavlov-reactie op. En indachtig Pavlov glimlachten collega's min of meer besmuikt om het ritueel af te maken. Jaren eerder volgde na de oprispingen van Van der Vaart het *veni vidi vici* van Wortelmann, maar die collega klassieke talen was met pensioen. Niemand durfde Van der Vaart te corrigeren. Correctiewerk gebeurde in het leslokaal, niet daarbuiten.

Krommenagel had Van der Vaart wel durven corrigeren, daar was hij instituutsdirecteur voor, maar Krommenagel hield zich node met dit triviaal gedrag bezig, vooral sinds Krommenagel met een vlek op de longen een maand in het ziekenhuis had doorgebracht. Longkanker en dat voor iemand die niet rookte, niet dronk en de gezelligheidskaarsen onder de afzuigkap uitblies.

'We doen mee met een loterij met allemaal nieten,' had LePoole gezegd.

LePoole die na jaren strijd met de ambtenarij het Franse mannelijke lidwoord aan haar achternaam vast had laten klinken. Het was een relativerende opmerking die bij die piketpaal in het bestaan van Krommenagel niet gepast

leek. Vincent had LePoole zwijgend bestudeerd. Is het agressie of is dit je eigen angst die je dit laat zeggen? had hij zich afgevraagd. Zou ik met je de pampa willen verkennen? Ook die gedachte kwam voorbij. Krommenagel ging nog niet dood.

'Het carcinoom is niet maligne, voor zolang het duurt. Om het positief te formuleren,' had Krommenagel gezegd.

Krommenagel nam zijn gespaarde vakantiedagen op en beloofde er vol tegenaan te gaan. Hij voorzag verandering van lucht. De nieuwbouw was een beetje zijn kind geworden, en de verandering van aanpak van het onderwijs. Het ene zou niet lukken zonder het andere. Het personeel was nog niet van hem af.

Van der Vaart had met Britannia en de waves de onderlinge omgang teruggebracht tot een knipbeurt bij de kapper, een dameskapper. Het was alsof het hele wezen van Van der Vaart met de woorden van de docent Engels naar buiten stroomde, en ongeremd bij Vincent naar binnen golfde. Vincent had gezwegen. Het werd tijd voor een kop thee in het kabinet. Het werd tijd voor een gesprek op niveau met Katzenellenbogen, over chemische reacties bijvoorbeeld en over chlorofyl en hemoglobine, desnoods over foto-oxidatie van lignine achterop de linnenkast en het DNA van de kruisspin, de *Araneus diadematus*.

Guillaume van der Vaart had van Fokje willen scheiden. Hij had een kort avontuur gehad met een Zuid-Amerikaanse. De vlucht naar Brazilië ging niet door vanwege praktische bezwaren. De praktische bezwaren, zonder weemoedigheid, bleken de alimentatie te zijn en het verlies van de helft van het woonhuis. Zijn zonen wilde hij buiten de affaire houden, ook al waren ze inmiddels notaris. Guillaume was niet alleen te zuinig voor de scheiding. Zonder gêne verkondigde hij dat hij zijn plas ophield tot hij op school was; dat spaarde water en een schoonmaakbeurt van het toilet. Van Fokje mocht hij thuis enkel zittend plassen, dat was modern, en het spatte niet. Quaadstemeer, van tekenen, die opmerkelijk genoeg buurman was van Van der Vaart, voegde venijnig toe dat Van der Vaart na het late journaal in de tuin waterde. Niet dat het geplas erg was, want zeg nou zelf: wat was er heerlijker dan wateren in de vrije natuur, vervelend was dat de *Ilex aquifolia J. C. van Tol* op de scheiding van de tuinen slachtoffer van het gezeik – excusez-le-mot – was geworden. Het was de kift wist Vincent. Quaadstemeer was sinds kort onder behandeling vanwege prostaatklachten. Quaadstemeer kon niet meer spetteren en spatteren dat het een lust had.

Felicity liet Vincent praten en filosoferen over genotype en fenotype. Het juiste antwoord liet haar onverschillig. Felicity had geen verhalen nodig. Verklaringen zocht ze niet. Felicity deed haar dagelijkse dingen en vertrouwde blind op haar vrouwelijkheid. Ze vond de bevlogenheid van Vincent prettig, ze viel voor zijn grote dosis kindsheid, al zei ze dat niet hardop. Felicity kookte, ze verzorgde de planten in de tuin. Ze verzamelde slakjes die zich aan dahliablad tegoed deden. Felicity deed.

Vincent had verteld van biologisch onderzoek. Ethologen hadden ontdekt dat sommige vogels het liefst paren met mannetjes met een symmetrische staart. Vrouwen zouden eerder en vaker een orgasme bereiken als ze vrijen met mannen met een symmetrisch gezicht. Felicity kon vrijen zonder woorden, zonder verhalen, zonder observaties en zonder analyse na afloop. Ze hield haar ogen dicht als Vincent haar besteeg. Wereldnieuws had nauwelijks haar belangstelling. De radio stoorde haar niet. Felicity nam het leven zoals het zich aandiende.

'Ik ben een genot-type,' zei ze. 'Ik ben een epigoon van de West. De wijzen kwamen daar niet vandaan, ik weet het. Elke nieuwkomer kwam voor ons uit het oosten, ook dat is waar. Ik ben lui en niet ambitieus.'

Zonder schroom zette ze zijn vooroordelen op een rij. Genoeg om Vincent zijn analyses terug te laten trekken en het dierlijke naar boven te laten komen. Vrijen kon Vincent, als hij de woordenstroom kwijt was geraakt. Zonder verhalen en verdichtsels, bleef hij tussen de lakens in dor en droog braakland steken, verscheurd in onbegrepen halfslachtigheid tussen golfbeweging en materie.

Het temperament van Felicity werd bepaald door de codes in de chromosomen, niet door taal, dat stond vast; voor Vincent. Ze werd gezien.

Felicity deed. Dat stond vast tot het knobbeltje in haar borst die andere genetische code tot expressie bracht.

De woekering, de potentiële woekering die zich op de achtergrond had gehouden en die zich om hem onbekende redenen liet gelden, had zijn twijfel aangewakkerd. Wellicht was er een ontwerper die er genoegen mee beleefde om de schepsels der aarde, en dan met name mensen met een actief bewustzijn – want waartoe zou leed dienen als het niet werd beseft? – eens flink de schrik aan te jagen.

Biologische theorieën schoten tekort. Boekenhulp van Darwin was onvoldoende. Darwin legde uit waar we vandaan kwamen, niet wat de bestemming van de mens is. Geen ID.

Het temperament van Felicity had wellicht met haar oorsprong te maken, met het eiland, de stranden, de ruigtes, de rotsen, de muziek, de autoritaire leraren, de gezagsverhoudingen, de kleurige rituelen in de kerk, de familiebanden in de clan, de taboes, de zonneschijn, het warme zeewater, de *divi divi*, het zout in de pap, het eergevoel.

Temperament en enthousiasme als optelsom van cultuur en natuur, niet anders dan aan de koude oostkant van de oceaan. Enkel de gradaties verschilden. De preutsere cultuur in de West, maar met uitbundiger erotiek, en een taboeovergoten naaktheid met mechanistische verbeelding van verleiding en verovering; geheel in lijn met de mechanisering van het wereldbeeld, zoals zich dat in de laatste eeuwen had voltrokken.

Het donkere zwaard van Damocles was naar beneden gevallen. Heftige brandende kaarsen komen eerder aan hun eind, zo was het toch? De zucht van een afzuigkap en zittend plassen speelden daarbij geen enkele rol. Die

onverschillige overgave van Felicity aan wat op haar pad kwam; had ze maar rustiger aan kunnen doen.

Felicity deed rustig aan. Ze had nooit anders gedaan. De kanker was niet goedaardig. De kanker was een killer. De kanker in haar borst duwde haar geest uit haar lichaam. Vincent kreeg een nieuw studie-object, zonder handboek. Hij kreeg een nieuwe species in de praktische ethologische schoot geworpen.

Het was wonderbaarlijk te zien hoe binnen een paar weken berusting een plaats in haar had gevonden. Felicity leek aanvankelijk uitgeblust en teruggetrokken. Ze keerde in zichzelf, zoals zwangere vrouwen dat doen en mannen overbodig laten lijken. Opgewekt was ze inderdaad. En haar opgewektheid sloot de wereld buiten. Het was een innerlijke vreugde, waar af en toe een glimp zichtbaar van was. Felicity was in de derde maand. Hun eerste kind, een meisje zou haar echo zijn.

Vincent; aanstaande vader van een halfwees. Hij voelde zich weduwnaar terwijl Felicity zachtzingend in huis rondliep of Medtner op de piano speelde, alsof er niets aan de hand was.

Felicity genoot van het voorjaar, wees op de kleuren van het nieuwe groen. Ze genoot van haar zwangerschap, liet zich het aangename gevoel dat door haar eigen hormonen werd opgewekt niet afnemen. De kanker woekerde voort. Ze wilde niet dat artsen ingrepen.

'Ik ken de geschiedenis van de vrouwen die me voorgingen,' zei ze. 'Borstkanker is een killer.' Om er zonder drama aan toe te voegen: 'Ik wil dat mijn kind leeft.' Haar ongeboren dochter was haar hoofdprijs.

Uitstel van het onvermijdelijke wilde ze niet. De ziekte had daarmee voor haar afgedaan. Felicity koos tegen cytostatica en voor haar kind. Wat Vincent probeerde, hij kreeg geen respons op zijn vragen. Ze wilde de laatste maanden niet laten bederven door haar kwaal. Niet door hem. Haar enige zorg was hun kind, haar kind, alles wat daarna kwam was onbelangrijk.

'Ik heb niet het eeuwige leven,' had ze gezegd. 'Ik ben slechts een tussenschakel, net als jij, net als ons kind. 'Take life as it is.'

Vincent accepteerde haar verhaal niet. Dat Felicity een uitdrukking van Van der Vaart gebruikte maakte de acceptatie van het onvermijdelijke niet gemakkelijker. Hij wilde de natuur niet zijn loop laten nemen. Hij wilde het onmogelijke en kon daar niet op wachten. Zijn woorden vonden geen weerklank.

Hij zweeg.

Hij dronk.

Hij sloeg.

Vincent sloeg Felicity als hij in drank zijn vergetelheid had gezocht. Hij sloeg zoals Walther P. zijn Merckenbauw sloeg.

De alcohol loste niet op wat hij kwijt had willen raken. De alcohol maakte zijn driften vloeibaar. Bloeduitstortingen ontsierden haar schouders, haar armen, haar benen. Vincent zoog niet meer aan haar tepels, hij koesterde niet langer haar gezwollen borsten, hij streelde haar hoofd niet meer. Vincent

dronk niet langer uit haar schoot. De radio bleef uit. Het oog was niet langer op de toekomst gericht. De wildeman was ontwaakt. De slavendrijver stak de kop op als de schooltijd voorbij was en hij uit het geordende bestaan in het huis stapte waar entropie zienderogen toenam.

Felicity bleef stoïcijns. De tweede hoofdwet van de thermodynamica liet haar onberoerd. Ze streek zijn hemden.

Op school meed Vincent Merckenbauw en hoe meer hij haar meed, hoe intenser Birgit haar best deed om haar leed bij hem te klagen. Merckenbauw wilde Vincent deelgenoot maken van haar geheime blauwe plekken, van haar striemen. Ontsnappen was niet mogelijk. Merckenbauw was hardnekkig. Een maand had Vincent Merckenbauw weten te ontlopen toen ze plots voor hem stond in het kabinet. De ogen groot, de pupillen groot, het leed groot, alsof ze met *Bella donna* was gedruppeld. Ze had de knoopjes van haar blouse traag losgemaakt en haar hemd opgetild. Haar lichaamsgrammatica zei: 'KIJK.' Hij had gekeken en haar roep met koude handen beantwoord. Z'n voeten gloeiden in zijn schoenen. Hij had zijn sokken aangehouden. Die eerste keer.

Felicity had geen weet van Vincents woekeringen in het kabinet. Felicity zweeg en neuriede. Ze wandelde langs de plas, fietste op mooie dagen naar het dorp om boodschappen te doen en ging met haar kind naar een museum, of zat op een terras naar voorbijgangers te kijken. 'Kijk een aanstaande moeder,' leken de blikken van flaneerders te roepen. Felicity vertelde haar ongeboren kind wat er in de wereld te zien was.

Na de zomervakantie was het schooljaar een week oud. Vincent vertrok naar het introductiekamp. Hij deed mee met de kennismaking van de eerstejaars op een afgelegen eiland. Felicity bleef thuis met haar watertrappelend kind.

Lijfelijk verzwakt, zelfverzekerd, weerbaar, trots. Ze telde de maanden en maakte de uitzet op orde. Ze regelde wat ze wilde regelen. Met haar kind bleef ze trouw aan de eerste wet van de thermodynamica.

De eerste avond dronk Vincent met de studenten tot collega's hem bij de schouder pakten en naar de kampeerboerderij brachten. Het gezichtsverlies was minimaal. Niemand had goed gekeken. Dronken was de norm, nuchterheid ongewenst. Beelden van overmoed waren in de nacht opgelost. Van der Vaart fungeerde met zijn dronkemanspraat als bliksemafleider voor collega's die hun zwakheden niet de baas konden blijven als ze een nacht van huis waren. Nuyters, na een pissig *the waves rule Britannia*, de hele avond aan de telefoon op gehoorafstand van de kampeerboerderij. Ieder moest weten dat hij contact maakte. Niet met zijn vrouw, ook dat wist iedereen, het deerde niemand. Zwaneman met de insulinespuit naast een kop zwarte koffie op de tuintafel. 'Ik moet zo spuiten.' Sorgvliet met haar neus tegen het kampeerboerderijkeukenraam.

'Ik zou parmezaanse kaas nemen, als ik jullie was.' Merckenbauw met een glas jus d'orange in elke hand en druk in gesprek met onschuldige pubers. Katzenellenbogen was onzichtbaar en onvindbaar, alleen bij verplichte onderdelen onderbrak de chemicus zijn fietstochten over het eiland. Dan deed hij van harte

mee op professionele wijze. Krommenagel kwam met een dagretour, als zijn gezicht gezien was, vertrok hij weer. Onopgemerkt. Vincent staakte de inname van bier en brandewijn. Deze eilander dronkenschap bleek een keerpunt te zijn.

'Soms moet je doen wat je niet wilt doen, om zeker te weten dat dat gedrag niet bij je past,' orakelde hij tegen eerstejaars. 'Doe wat je niet wilt, om het voor eens en voor wat langer zeker te weten.' Hij was dan een docent die zichzelf toesprak. Hij was dan een man die een piketpaal probeerde te plaatsen om er voor zichzelf een wegwijzer aan te bevestigen.

Na twee dagen op het eiland kende hij de namen van de nieuwe studenten en had hij een indruk van de eerstejaars die aan een nieuwe toekomst begonnen. Na twee dagen had hij Merckenbauw en LePoole van zich afgeschud. De avances van de talenwonders werkten niet meer. Af en toe wandelde hij met Sorgvliet. LePoole ging terug naar de vaste wal.

'Ik ben ongesteld,' had ze gezegd. 'Ik voel me zwak, ziek en misselijk.' Ook die details kon ze niet voor zich houden.

Vincent had Felicity niet gebeld. Hij had geen contact met haar gehad na de handtastelijkheden van het weekend. Haar buik had hij ontzien. Zijn kind had hij niet geslagen. De zwijgende moeder bleek onkwetsbaar te zijn. Groot was zijn woede. Op het eiland had hij de drank afgezworen. Hij zou zijn excuses maken aan Felicity. Hij zou haar wil respecteren, hij zou hun kind met liefde opvoeden. Hij zou zich overgeven. Hij zou de natuur gehoorzamen. Hij zou een voorbeeldig weduwnaar zijn. Collega's misten hem niet. Hij raakte zijn verhalen kwijt aan de zee. Met blote voeten in de koele branding oreerde hij tegen het komende en gaande water. De zee weigerde niets.

Het leek alsof Boonstra in de verte op een duintop zat en aantekeningen maakte. Het leek alsof Boonstra vast wilde leggen wat Vincent aan de zee toevertrouwde. Alles wat gezegd wordt, zoekt een haven en niet elke haven is op zee te vinden. Ach, de Noren en Denen hadden dat mooi opgelost; daar heette de zee *havn*. Zee en haven gelijk.

Felicity verdroeg Vincent. Ze kon hem missen. Ze bleef zolang ze dat nodig vond. De genetische verrassing had haar berusting gebracht en nauwelijks iets van haar levensvreugde weggenomen. Take life as it is. Ook dat onderdeel had ze in de chromosomen.

Vincent trof Felicity niet toen hij terugkeerde met vuile was en goede bedoelingen. In het huis leek weinig veranderd, maar onder zijn huid zong een wrang beklemmend gevoel, vermengd met opluchting. Er was iets mis, er was iets aan de hand dat geen woorden verdroeg. Op de boot naar de vaste wal had hij al een voorgevoel van onheil gehad. Zijn mobiele telefoon had het laten afweten. Hij had Merckenbauw niet willen vragen naar een telefoon, Sorgvliet ook niet. Nuyters had de batterij leeg.

Aan de wal had hij geweten waarom hij niet had willen bellen.

'Bus, fiets, lach, tas, meeuw, schaap, Mies, noot, aap.'

De leren koffer, lichtbruin als haar huid, met de brede gespen, met de zwarte plastic hengsels en het moeizaam sluitende slot en het blikken sleuteltje was weg. De koffer, twee handen diep, zes handen breed, vier handen hoog was weg. Het was op het eerste gezicht het enige dat weg was. Haar kleren hingen in de kast, leek het. Vincent voelde geen paniek. Er kwam een rust over hem. Het had er alle schijn van dat ze was weggegaan met enkel kledij die ze aan haar lijf had. Hij schonk alle drankflessen leeg in de gootsteen. Een dag later zag hij dat de hutkoffer weg was waarin ze haar eigendommen van Aruba had meegenomen. Ze was in de zevende maand. Prognose: nog vijf maand moederschap bij leven en welzijn. Prognose: flessenvoeding voor het kind. Hij was te laat geweest met zijn bekering, te laat had hij de tiran opgesloten. Zijn slavin was over de oceaan gesprongen. Hun kind zou wees zijn, zonder moeder, zonder vader. Hij zette de cd-speler aan: Medtner tot laat na middernacht. Zonder koptelefoon.

'Bed, tafel, deur, slot, licht, water, thee, brood.'

Vincent deed geen aangifte van vermissing, ook niet toen hij op het bankafschrift de overboeking naar het reisbureau zag. Zijn banksaldo was gehalveerd. De spaarrekening was leeggehaald. Felicity was terug naar haar wortels. Ze was als een oude eskimo die in zijn eentje de tocht naar de eeuwige sneeuw aanvaardde. Ze had haar deel van de erfenis en de kindsportie meegenomen. Vincent meldde zich ziek, twee dagen, toen ging hij terug naar school, alsof er niets was gebeurd. Het was alsof de tijd gefragmenteerd raakte. De klok stond stil. De jaren balden samen tot een fractie van een seconde. De foto van Felicity groeide niet mee met de tijd. Vincent sloeg zijn verjaardagen over. In zijn woede leek hij niet ouder te worden.

Hij deed het kabinet op slot, ook als hij binnen was. Meestal. Hij hield zijn schoenen aan. Meestal. Privé en school werden gescheiden zaken, meer nog dan ze al waren geweest. Collega's zeiden: 'Wat ben je veranderd.' Vincent knikte en lachte. Hij voelde tijdelijk ongemak dat overging in meewarigheid

De wereld om mij heen verandert ook, had hij gedacht, maar in een ander tempo, mijn klokken lopen niet meer gelijk met de klokken van school. Ik begeef me in een andere richting dan de collega's. Ik neem een stap en plaats me ver van het speelveld waar ik eerst spil en later linksbuiten was. Vincent wist dat hij naar een nieuw evenwicht schoof, zonder enig idee te hebben van de ligging van dat evenwicht. Hij wachtte tot een katalysator zijn pad zou kruisen om de reactiesnelheid te verhogen om de ligging van het evenwicht eerder te bereiken. Vincent was geserreerd, ingehouden, bedrieglijk eenvoudig. Hij voelde dat hij mak was.

Canis lupus albus .

Hij was woedend.

Nederlaag

Aan het begin van elk trimester maakte Vincent video-opnames van een les. 'Dat is om je gedrag te leren kennen,' zei hij. 'En dat is niet steeds aangenaam, soms is je zelfbeeld confronterend en wil je niet weten wat je doet.'

Niet alle studenten waren bereid voor de camera op te treden. Enkel de gedachte zichzelf terug te zien, riep weerstand op. Weerstand vergezeld van een glimlach, een droeve blik of tomeloze woordenstroom, vergezeld van wilde hoofdbewegingen en drukke handgebaren.

Vincent kende vergelijkbaar gedrag in de personeelskamer. Opmerkingen als: 'Dus jij beweert…' waren soms al genoeg om een andere mening te vernemen, of om terugkrabbelende manoeuvres waar te nemen. Josée Grootgenoeg was een van de weinige docenten die zichzelf de spiegel voorhield in aanwezigheid van anderen; al was het voornamelijk om de ogenschaduw bij te werken.

Ontwikkeling en gebruik van reflectieve vaardigheden (7e gebod) waren volgens oudgedienden vooral bedoeld voor studenten. Het adagium teach as you preach hoefde niet tot het uiterste uitgevoerd te worden.

'Ik wil wel eens over geld praten zonder me arm te voelen,' had Katzenellenbogen tegen Sparrenboom gezegd. En vervolgd met: 'Mag ik eens een les van je bijwonen, kan ik zien hoe je studenten inwijdt in de geheimen van pecunia non olet?'

Sparrenbooms lichaamstaal was overduidelijk geweest. De stap naar intercollegiaal overleg was nog te groot. Sparrenboom liep liever met de border collie op de struikheide dan een pottenkijker in zijn klas toe te laten. Krommenagel stelde geen *service level agreements* op met betrekking tot samenwerking. Ieder liet het erbij en ging door met besturen van zijn eigen koninkrijk. Het was Vincent niet duidelijk geweest of Katzenellenbogen een serieuze poging had gedaan om bij de econoom binnen te komen. Katzenellenbogen hield zich in de pauzes veelal afzijdig.

'Als ik iets belangrijks wil zeggen, dan doe ik dat wel in de medezeggenschapsraad,' had hij opgemerkt. Het was voor Vincent niet helder geweest of de synthetisch organisch chemicus de draak met zichzelf stak.

'Dit heet in de biologie vluchtgedrag,' zei Vincent in de lessen tegen de aarzelende studenten. 'Vreemd dat je jezelf niet onder ogen wilt zien, terwijl de hele wereld elk moment naar je kijkt.' Terwijl die woorden over z'n lippen kwamen, liep in z'n hoofd Merckenbauw naar het kabinet. Vincent hoorde haar klop op de deur en zag haar ranke postuur door het draadglas. Hij kon Merckenbauw binnenlaten terwijl hij met de studenten in gesprek was. Op meerdere plaatsen tegelijk aanwezig zijn, behoorde tot de mogelijkheden; weliswaar niet fysiek, maar in de virtuele geest was dat geen probleem.

Merckenbauw wilde het middelpunt van de wereld zijn, ze wilde iedereen laten weten dat Walther haar bedreigde met drank en verbaal geweld, om mee te beginnen. Ze wilde iedereen laten weten dat ze de bedrogen echtgenote was,

al jaren, maar ze wist dat zelf nog niet. Haar lichaam wist meer van woekerende geheimen dan haar geest, al waren de meeste collega's al een kwart eeuw op de hoogte van het geheim dat Merckenbauw als enige bewaarde.

Meckenbauw wilde Birgit heten, en tegelijkertijd verzette ze zich hardnekkig tegen haar spiegelbeeld. Iedereen mocht haar zien, als ze maar niet naar zichzelf hoefde te kijken.

Vanuit de hoek bij het raam voelde Vincent hoe Felicity naar hem lachte; als wilde ze hem zeggen: en jij dan? Kijk jij wel naar jezelf, of zijn al je observaties niet meer dan afleidingsmanoeuvres, om je eigen onwaarheden en hersenspinsels niet onder ogen te hoeven zien?'

En als hij opzij keek om Felicity niet te hoeven zien, hoorde hij haar zeggen: 'Je beslommeringen met Merckenbauw, met Birgit, zijn je dagelijkse oefening in wegkijken. Het is de herhaling van wat je altijd al doet, al honderd jaar. Wees gerust: Birgit, die ben ik ook, net als die andere vrouwen door wie je je het hoofd op hol laat brengen. Birgit heet ook Felicity. Je weet het wel, maar je hoeft dat niet elk moment hardop te zeggen.'

Vincent kreeg het warm. Het werd tijd zijn hoofd te verplaatsen en zijn gedachten niet langer in het kabinet te laten omzwerven. Hij voelde hoe zijn voeten gloeiden. Vincent liet de vrouwen alleen in het kabinet en keerde terug naar het leslokaal. Hij opende zijn handen, keek een student aan en dwong tot oogcontact als een luipaard dat zijn prooi met de blik fixeert, bereid toe te slaan op het moment dat de ander zou bewegen. Soms was de dwingende blik niet voldoende om de student over de streep te halen om zich te laten filmen.Het cognitieve weten geeft niet voor ieder voldoende houvast om stappen in het onbekende te zetten. De leerstijl van elke student bleef een verrassing, telkens weer. De een keek naar de plaatjes, de ander luisterde, een derde droomde schijnbaar het lokaal uit en haalde vervolgens de hoogste score op de toets. Vandaag geen kandidaten voor de test naar aanwezige handelingskwaliteiten. Niemand wilde voor het oog van de camera zijn kwaliteiten laten zien.

'Kijk naar mij en noteer wat ik aan eigenaardigheden en aardigheden laat zien.' En na een korte pauze. 'Na afloop van de les mag je vertellen wat je aan mijn gedrag hebt opgemerkt.'

'Schoenen, broek, neus, hand, hoofd, schouder, knie, teen.'

Het liet hem koud wat een student aan hem opmerkte. Het liet hem koud wat een collega aan hem opmerkte, meestal. De studenten leken dat te beseffen. De docent leek een kwetsbare opstelling te kiezen, maar was juist daardoor ongenaakbaar.

Een enkeling ging niet akkoord met deze aanpak van de les en besloot alsnog naar een medestudent te kijken, of naar zichzelf. Een leraar is niet interessant genoeg, en bovendien, die kende de kunstjes. Vincent knikte, de verwoording van inzicht was zijn genoegen. 'Methode, bedoel je, reflectie is geen kunstje.' En na een vragende of licht minachtende blik.

‘Het leraarsvak is een serieuze aangelegenheid. Een leraar is een kunstenaar, maar geen kunstenaar die kunstjes uitvoert. Een leraar werkt met hart en ziel, en met zijn lichaam om een glimp van het universum zichtbaar te maken. Een leraar zet de deur naar kennis en vaardigheden op een kier.’ Vincent voelde zijn pathos binnenstromen. ‘Een leraar stuurt Adam en Eva uit het paradijs. Een leraar leert leerlingen en zichzelf na te denken. En nadenken is het hoogste goed, niet ieder slaagt dat hoogste goed te veroveren.’

Merckenbauw verliet het kabinet. Felicity lachte Vincent toe. Quaadstemeer zat zittend te plassen, tekenblok op de knieën, broek op de schoenen.

‘Camera, oog, beeld, bord, blik, bloos.’

Op de video zag Vincent bij de evaluatie van de les hoe zijn linkerarm met de elleboog op demonstratietafel rustte, de hand geopend, de vingers lichtgekromd. Het was een uitnodigend gebaar, gevend tegelijk. Het was een piëdestal, een sokkel voor een beeldje. Hij kende de houding van enkele foto’s die thuis in het buikkastje lagen.

Hij was op zijn gemak bij de eerstejaars. Wellicht was dat handgebaar een deel van zijn foetushouding geweest. Ongeboren in een ontspannen houding in de warme moederschoot, een hernomen gebaar, zoals geheugenmetaal voor transplantaten een vooraf geprogrammeerde vorm aan kan nemen en bij een geschikte temperatuur de herinnering aan de natuurlijke vorm terugvindt. Zoals anderen in rust hun hand in de nek legden en de hals koesterden, zo vergezelde het handgebaar hem in zijn dagelijkse gang.

De hogeschool leek een therapeutische inrichting gericht op gedragswijzigingen van studenten. Het handelingsrepertoire van de aanstaande leraren was te beperkt om zich in de klassenpraktijk te kunnen handhaven. Oerdriften als agressie en vluchtgedrag, manifest in bovenmatige straffen, briefjes laten halen, na laten komen, schreeuwen en vormgegeven in ziekmelding, waren onvoldoende voor een prettig bestaan. Het was Vincent tijdens de lessen niet steeds duidelijk geweest wie de patiënten waren en wie de behandelaars, maar sinds hij in een tijdschrift een cartoon had aangetroffen over schapendrijvers en kuddes, had hij zijn perspectief bijgesteld.

De cartoon liet een kudde schapen zien en een herder met hond. Boven de schapen zweefde een taalwolkje: ‘Naar welke kant zullen we hem laten lopen?’ De gang van de herder met z’n hond werd bepaald door het gedrag van de schapen, niet omgekeerd. Zo was het voor Sparrenboom. Zo was het op school. De studenten vormden zijn kudde, hij was de herder en werd gestuurd door schaapachtig gedrag.

Hij realiseerde zich dat ook hij gevangene was van de omgeving. Ook zijn gedrag werd bepaald door de niche die hij al dan niet bewust was ingerold. De kleren maakten de man; er waren niet zo veel winkels waar hij zich een kostuum kon laten aanmeten.

Barbara Middelkamp zou Vincent ongetwijfeld kunnen helpen met haar

verkoopervaring. Na de kleding was ze overgestapt op geiten. In deeltijd verkocht ze geitenkaas en geitenmelk. Ze had haar activiteiten keurig gemeld en ze voldeed in alle opzichten aan de gedragscode nevenwerkzaamheden.

'Ik wil ook wel aan de kantine leveren,' had ze gezegd. 'Dat is gezonder en verantwoorder dan het junk food dat nu de boventoon voert.'

Gepast zwijgen was haar deel. Bijna alle collega's namen boterhammen mee van huis en maakten zich niet druk over het restauratieve aanbod. Barbara Middelkamp kreeg morele steun van Katzenellenbogen die zich zelden in de kantine liet zien. Hij hield niet van muziekbehang bij het eten.

'Laten we de frikadellen in de lengte halveren voor ze geserveerd worden,' stelde de organicus voor. 'Ik zet het op de agenda van de medezeggenschapsraad.'

Krommenagel was niet onwelwillend geweest. Hij had geen kleding nodig en met zijn allergie ook geen geitenkaas.

'In de nieuwbouw geef ik je een mogelijkheid. Herinner me er later aan.' De discussie had zich verplaatst naar de spelling van de vleeshap. Frikadel met of zonder de letter n.

Vincent had zich een herder gevoeld op de fiets, op de bromfiets van zijn zus, op het paard van de buurman. Het kindernest, de kleuterschool, de kerk, de plattelandscultuur, de puberteit, de onvervreemdbare schooltijd hadden zijn gedrag bepaald. Hij had zich heer gevoeld toen Felicity op het station zijn pad kruiste en hij gehoor had gegeven aan haar uitnodiging om mee te gaan.

Ze had niets gezegd, er waren geen woorden nodig geweest om, als bij toeval, elkaar opnieuw te treffen op de landweg met de meebuigende populieren.

Opmerkelijk was dat geweest. Zonder taal, zonder zinnen op een regel in een schoolschrift, was hij haar gevolgd, of zij hem. Het landschap, de akker, de rijpe maïs. Haar zinnen. Zijn zinnen. Hij wist niet meer waardoor hij zijn doorstart met Felicity had gemaakt. Ze was een geschenk uit de hemel. Ze had de tijd stilgezet.

Op een geschikte tijd zou ook hij uit deze schoolniche rollen en er naar verlangen schaap te zijn, geen ram, geen wolf. Hij zou stil zitten, zich laten scheren en de natuurlijke loop der dingen volgen. Hij zou de natuur en het leven beheersen, door haar te gehoorzamen. Alsof hij ooit anders had gedaan. Alsof hij nooit anders had kunnen doen.

Die omkering van perspectief, ook zíjn gedrag werd bepaald door de omgeving zonder dat hij er steeds greep op had. Ook hij struinde rond op de heide, op zoek naar de grens van *Erica tetralix* of *Calluna vulgaris* om een ander landschap te ontdekken. Ook hij speurde naar een ander landschap in een verloren tijd zonder dat hij zijn zwerversgedrag had benoemd in logische zinnen en begrijpbare taal.

De wetenschap overgeleverd te zijn aan de natuur gaf Vincent rust. Hij voelde zich niet langer aansprakelijk voor de ontwikkeling van de post-puberale studenten, daar waren ze zelf aansprakelijk voor, geheel in lijn met de filosofie van de hogeschool: zelfstandig en zelfverantwoordelijk aan de slag.

Vincent speelde zijn eigen spel. Vincent gedroeg zich als een schaap, soms

verkleed als witte wolf, als *Canis lupus albus*, en liet de herders alle hoeken van het gebouw zien. Opleider en studenten waren gevangenen van elkaar.

'Waartoe sta ik in deze klas, waartoe bevind ik mij bij jullie in dit leslokaal?'

Vincent stak zijn handen in zijn zak en liep met korte passen voor het bord heen en weer, begaf zich als een ram tussen de schapen in de schaapskooi. Een voor een keek hij de studenten aan. Oogcontact om ontsnapping te voorkomen. Hij wilde antwoorden. De vraag prikkelde als een meidoorn.

'Voor het geld, voor de mooie vrouwen, om ons kennis bij te brengen, om de tijd voorbij te laten gaan.' Vincent noteerde de antwoorden op het bord.

Zijn lichaamstemperatuur steeg. De lijst groeide. Het was tegen de beroepscode van gecertificeerde opleiders, tegen verantwoorde didactiek. Hij wilde zelf zijn antwoord kwijt. Straks zou hij ook deze drift aan zijn gehoor onthullen; zeg wat je voelt en leg je driften op tafel.

'Wat jullie doen is jullie zaak; niet de mijne. Ik ben hier om van jullie te leren.'

'Herder laat je schaapjes gaan.'

Hij staakte zijn kennis- en vaardighedenspel met de eerstejaars.

'Ach jongen, nu al?'

'Pauze.'

In het kabinet tussen wandplaten met moerasplanten, kikkers, salamanders, wormen, tussen stellages met microscopen, modellen van bloemen en bacteriën had hij dat lesfragment op de video vele malen bekeken tot een licht zelfmedelijden de plaats had ingenomen van de triomf. Het skelet leek hem verwijtend en bestraffend aan te kijken, alsof het geraamte zeggen wou dat hij zijn hand had overspeeld. Het kinderlijke triomfgevoel van een geslaagde les kreeg een besmuikt vervolg dat overging in een nederlaag. Nee, hij schaamde zich niet, maar volgend jaar zou hij de les op een andere manier beginnen. Deze aanloop was te bekend. Deze route hoefde hij niet langer te exploreren. Dit deel was voor eeuwig bevestigd en zou niet langer rondspoken om erkenning te vinden in benoeming van gevoelens en waarnemingen.

Meckenbauw, met hoog opgetrokken blouse en hangende borsten had hem wakker gemaakt. Eerst waren zijn driften ontwaakt en later was zijn besef gevolgd. Haar herder was een heer gebleken. Of nauwkeuriger: zijn heer was haar herder geworden. Niet haar lichaam had met onverhoedse ontlading zijn rede terug gehaald. Deze keer niet. Het waren haar woorden na afloop geweest.

'Er zijn heel veel beroemde mensen die ons kennen,' had Merckenbauw gezegd terwijl ze haar kokerrok in orde had gemaakt.

'Vind je dat niet bijzonder Vincent?'

Ze had met haar uitgesproken zinnen zijn zware hang naar beroemdheid omgekeerd en een laatste rustplaats gegeven.Fluisterend had Merckenbauw

lucht in een lange teug door haar kleine neus opgesnoven. Laboratoriumlucht met de geur van verenigde en weer gescheiden lichamen, vermengd met dampen van aceton (*propanon*), hexaan en di-ethylether. Het bio-chemisch experiment was voltooid. Bacteriën konden in de drogende sappen aan de productie van boterzuur en vis-amines beginnen. Er was een vergevorderde verslaglegging met haar fluisterzinnen ingezet. Ze had inderdaad geen zichtbare neusharen.

De gevleugelde uitdrukking van Brakman leek een rondtoer te maken langs de collega's. Ieder eigende zich de uitspraak toe. Uit Merckenbauws mond waren ze in Vincents geest geland.

'Er zijn heel veel beroemde mensen die ons kennen.'

Het was alsof haar lichaam hem toegang gegeven had tot een voltooide tijd. Twee beroemde mensen hadden elkaar in het kabinet beter leren kennen. Zo deed doctorandus Nuyters dat met Herma. Hij ook Brutus. Zij ook Jane. En Sparrenboom ook. Sparrenboom had zijn Turk geruild tegen een border collie; een teefje. Goed afgericht. De buren hadden geen bezwaar tegen het geblaf.

Dat Birgit zijn voornaam had genoemd in het chemicaliënkabinet, dat ze haar eigenwaarde oppoetste vanuit de under dogpositie, dat ze zich optrok aan leerlingen die hun leermeesters voorbijgestreefd waren en een zetel in de politiek hadden veroverd, of met gouden handdruk verwelkomd waren in zorginstellingen en de profitsectoren. Ach, hij had er geen gedachten meer aan willen wijden; dat Birgit Merckenbauw hem overvallen had en zijn driften had laten zegevieren, dat had hij achteraf al erg genoeg gevonden. Een teleurstelling die goed werd gemaakt door die enkele zinnen. Zijn behoefte om beroemd te worden was naar het leek op slag opgelost. Daar had hij vanaf heden geen synthetisch organisch chemicus meer voor nodig. De daad – op sokken – had de woorden bereikbaar gemaakt.

Ruim een half uur na zijn avontuur met Merckenbauw in het kabinet was Katzenellenbogen binnengekomen. Hij had zijn neus opgehaald en de doppen op de flessen in de tussenzuurkast aangeschroefd.

'Kijk je alweer naar jezelf? Wat wil je nu nog leren van je presentaties, of is het een verkapte vorm van zelfbevrediging om jezelf op de video te bekijken?'

Katzenellenbogen had geen antwoord afgewacht en was met een kilo-pot ijzer(II)oxalaat [FeC_2O_4] het scheikundelokaal ingestapt.

'Ik ga eens lekker wild doen. Ik ga lekker ontleden,' had hij gezegd. Witte jas aan. 'Materialistisch bedoel ik, maar dat had je wel door. Voor analyses op de divan stuur ik liefhebbers wel naar jou.' Katzenellenbogen snoof met veel lawaai zijn longen vol. 'Daar ben jíj goed in, ook zonder divan.' Zijn lachen had veel van bulderen. Katzenellenbogen was in zijn elementen, dat was duidelijk. De deur bleef op een kier. Even later klonk gejuich over de vonkenregen van pyrofoor ijzer uit de reageerbuis.

Achter in het veld, op de boomstronk bij de plas liet Vincent de gebeurtenissen de revue passeren. Verderop torende maïs hoog geelbruin naar de hemel. Het

zou niet lang meer duren voor machines met roterende messen de planten versnipperden, tientallen rijen tegelijk in monotoon tempo.

Die natte namiddag in de maïs. De open plek tussen de rijzende stengels en kolven. Wat was er nog waar van de ontmoeting op de akker? Wat was er van de druilerige dag overgebleven? Hoe lang was het geleden?

Als hij, aan de rand van de plas, de ellebogen op de knieën gesteund, naar het water keek, kwamen de losse draden van voorbije jaren bij elkaar in een ruw vezelig touw. Losse einden uit het verleden meldden zich zonder dat hij er moeite voor hoefde te doen. Ze vroegen als het ware om aandacht en aanraking, ze vloeiden ineen tot een draad als hij er enkel naar bleef kijken. Steeds meer gebeurtenissen raakten 'klaar'.

De illustere en illusoire handelingen, de stille en ongrijpbare provocaties die onverwacht en onaangekondigd in zijn geest boven kwamen drijven, bleven steeds vaker onder het oppervlak. Ze leken uitgespeeld. Studenten waren nog zelden noodzakelijk gereedschap om onvermoede fantasieën en driften te kanaliseren in barokke didactische werkvormen en prikkelende pedagogische aanwijzingen.

Vincent voelde dat hij langzaam in een leegte terechtkwam die hem aangenaam omhulde. Als de herder in de heide ligt te rusten blijven de schapen vredig in de buurt. De vredige schapen laten de herder rusten. Elke beweging van de herder roept commotie op en zorgt voor onrust. De metafoor van de breiende herder drong zich op. Het werd tijd een warme trui op de pennen te zetten, net als Sparrenboom. Hij strekte zijn stramme lijf. Zijn onderrug voegde zich moeizaam naar zijn stappen. Lwk L-4. lwk L-5. Normale slijtage, niets om zorgen over te maken. De zenuwen geven niet alle voetberichten door naar de hersenen, meer is er niet aan de hand.

'Verlaat besef van koude voeten,' had de neuroloog gezegd.

Vincents voeten gloeiden.

'Al wie met ons mee wil gaan, die moet onze manieren verstaan.' zong door z'n hoofd. Hij wist niet wie het lied had ingezet. Was hij het zelf?Was het Krommenagel die aangaf dat er voor de oude garde wellicht geen plek was in de kantoortuin van de nieuwbouw. De instituutsdirecteur was op zoek naar een nieuwe orde, naar nieuwe O.S.M. Naar ONS SOORT MENSEN, maar wel met een veranderingsgevoelige houding.

Was het Katzenellenbogen die telkens zachtjes floot als hij riskante chemicaliën voor de lessen klaarzette? Leverde Katzenellenbogen de wisselende melodieën in oneindige herhaling? Een vast lied bij een vaste proef. Het Wilhelmus bij de peroxide-klokreactie, een kerstliedje bij de zwavelwolk uit natriumthiosulfaat en zoutzuur.

Katzenellenbogen die ontsnapt was aan vervolging door de hogeschool ARBO-commissaris.

'De adembenemende chloordampen kwamen immers rechtstreeks uit chloorbleekloog uit het keukenkastje, dat kon toch niet gevaarlijk zijn.'

Ook voor Katzenellenbogen leek de tijd gecomprimeerd te zijn, sinds zijn

dochter was vermoord en zijn Hinri in Afrika onder de gouden zon in een Arabisch land werd opgevoed tot waarachtige Musilmann zonder blaffend, bijtend en jankend huisdier. Ook voor Katzenellenbogen verliep de tijd trager en speelde het leven een kwantummechanisch spel tussen golf en materie. Het had er alle schijn van dat ernstige ingrepen als moord en ziekte in de menselijke geest de Onzekerheidsrelatie van Heisenberg gehoorzaamden.Wie weet hoe snel de tijd verstrijkt, die weet niet waar hij is. Een jaar in een dag, bijvoorbeeld.

Wie weet waar hij is; in het kabinet bijvoorbeeld, die weet niet hoe snel de tijd verstrijkt. De tijd staat stil, vooral als Sorgvliet, LePoole, Merckenbauw of Grootgenoeg de stek in het kabinet opzoeken. Was het Felicity die in zijn hoofd tijd en plaats in beslag had genomen?

Boonstra wandelde op de landweg. Vincent stak zijn hand op. Hij wachtte tot Boonstra binnen spreekafstand was.

'Ach kerel, nu pas!'

West

Als ze nog zou leven, zou ze een jaar of vijfentwintig zijn. Zijn dochter. Vincent zat op het terras van Amigo. Hij had een plek in de hoek, dicht tegen het raam, uit de wind. Naast hem stonden een glas karnemelk en restanten van een salade. Oranjestad was weinig veranderd sinds de laatste keer dat hij op Aruba was. Drukker, dat wel, meer verkeer, meer mensen. Luidruchtig telefonerende toeristen, meer van hetzelfde.

Met een krappe vierkante meter per persoon, een ruim doek per individu, paste de wereldbevolking op een oppervlak niet groter dan Aruba en Ameland samen, de rest van de aarde zou woest en ledig zijn. Dat zou Nuyters aanspreken. Nuyters alleen met Herma in een leeg heelal. Sinds Nuyters zijn muze had gevonden, al noemde hij haar niet zo, want een muze was immers meer dan een inspiratie van het vleselijke, was de fascinatie van Nuyters voor de samenstelling van heelal toegenomen. De lichtjarengrote lege ruimte was zelfs in het ultieme vacuüm gekwantiseerd, wist Nuyters, ook in het niets was altijd wel iets te vinden. En na die constatering, die bijna wekelijks voorbijkwam, gleed Nuyters naadloos naar de behoeften van Herma, gevolgd door de tuin en de appeltaart van zijn vrouw. Het was alsof het noodzakelijke evenwicht niet verloren mocht gaan. Elke vrouw had recht op aandacht, al kon de aard van de aandacht wel verschillen. Zonder aandacht bestond je immers niet, of toch?

De school, de collega's had Vincent onwillig meegenomen naar het eiland. Hij was minder baas over beslommeringen dan hij had gewenst. Het lijf dicteerde ook hier zijn geest. Het lichaam liet voorbijkomen wat het beliefde. Het lijf had hem teruggebracht naar het eiland van zijn droom. Aanvankelijk onwillig, maar gaandeweg met meer genoegen. Niet alle herinneringen waren onwelkom. Wat nog geen rustplek had gevonden in zijn hoofd riep om handelingen. Aruba loste een deel van de verlangens op, dat hoopte hij.

Arubaanse jongens van onbestemde leeftijd hingen tegen de muur langs de kade, ze keken krachtig en stoer en riepen naar meisjes die in herhaling voorbijkwamen. Jonge vrouwen met heupwiegende gang op het ritme van alom aanwezige muziek. Hun tijdverdrijf was hetzelfde als die keer dat hij met Felicity het eiland bezocht. De temperatuur was gelijk, de luchtvochtigheid, de eeuwige wind, het doordringende en zweetklevende stof, de onveranderlijkheid van het bestaan was in alles zichtbaar. Hier groeiden de *divi divi* met de wind mee. Dit was haar eiland. Hier was ze geboren, hier was Felicity opgegroeid. Hier had ze haar kind gebaard uit haar van kankercellen vergeven lichaam. Hier was Felicity aan haar voortijdig eind gekomen.

Felicity had haar roots laten zien. Vincent herinnerde zich niet veel meer van het eerste bezoek dan haar lichaam dat een onweerstaanbare aantrekking op hem had uitgeoefend. Zijn hormoonhuishouding, zijn jeugdige geilheid, had hun eerste bezoek gedomineerd, geruïneerd dacht hij, terwijl hij naar

zijn ontbrekende duim keek. In een zeilboot hadden ze gevreeën. Zijn duim was bekneld geraakt tussen de bootrand en de losgeraakte giek. Felicity had gelachen terwijl ze kordaat en voorzichtig onder hem was uitgegleden. Hij had meegelachen en met verbazing naar zijn duim gekeken die met een enkel stukje huid aan zijn hand bungelde.

Pijn had hij niet gevoeld, ook niet toen Felicity, praktisch als ze was, het losse eindje huid had weggeknipt.

'Zo voelt besnijdenis,' had Felicity gezegd.

Pas aan land, aangekleed, en met verminkte hand in haar nageurende blouse gewikkeld en met de duim in de mond had hij onderdrukt gekraaid. Hij had willen schreeuwen. Hechting was niet meer mogelijk. Zijn lichaam had een eeuwigdurend souvenir verworven; een godsgeschenk dat hem gedurig herinnerde aan de beperkingen in de waarnemingen; door geilheid en pijn had hij slechts een klein deel gezien van wat er zich in veelvoud voordeed. Felicity, haar lichtbruine lijf, vol en open, uitnodigend en verslindend als de zee. Ze weigerde niets. Elke gelegenheid hadden ze aangegrepen om hun driften de vrije loop te laten. Een enkele maal waren ze betrapt door kinderen die van close up toekeken. In hun spel hadden ze de jongens niet opgemerkt. Het had niet uitgemaakt. Een glimlach was een teken van onschuld, van de kinderen, van Felicity, van hem. De mijlpalen stonden op Aruba dicht bij elkaar.

Overheerst door emoties en driften blijft een groot deel van de omringende wereld verborgen voor waarneming. Wat niet past, wordt niet gezien. Later, in een fotoalbum, in een toevallige krant uit de jaren van onbezonnenheid komt een aanvullende wereld tevoorschijn; wat onzichtbaar was, staat plotseling op de voorgrond. Het perspectief verschuift. De hervonden krant schrijft over woedende bosbranden, een neergestort vliegtuig, een crime passionele, een tsunami, een gouden of zilveren bruiloft. Alle rouwberichten lijken nieuw.

Verbazing over zoveel permanente blindheid overvalt hem als hij op zolder door getuigen van verleden tijd bladert. Wat is die drang jeugdherinneringen op te willen halen? Wat is de behoefte onaffe ervaringen alsnog in een doosje te willen doen? vroeg Vincent zich af. Hij had nog geen begin van een antwoord.

Er is wellicht een grens aan indrukken die een mens kan bevatten. Wat niet schikt blijft buiten de waarneming, maakt geen deel uit van de beleving. Tot tijd en plaats elkaar ontmoeten. Als er geen ontsnapping mogelijk is en de feiten zich blijven opdringen, dan treden ontkenning, woede en berusting om beurten op de voorgrond.

De dood van een beminde of van een gehate roept vergelijkbare gevoelens op van onmacht, verzet en verdriet. Het basispatroon lijkt in elke waarneming en beleving terug te komen. Zo eenvoudig is het bestaan, voor wie in staat is dat te zien.

Het lichaam maakt hormonen in hypofyse, pijnappelklier, zwezerik, schildklier, bijnierschors, de eilandjes van Langerhans of waar dan ook. Die hormonen sturen de ogen en de oren, bepalen de gevoelens die in het hoofd een vertaling vinden in tomeloze emotie of afgevlakte gevoelens.

Het lichaam heeft een eigen programma. De geest lijkt te volgen. De geest geeft een onbeïnvloedbare vertaling van wat zich in de buitenwereld afspeelt. De geest levert de beleving van werkelijkheid en illusies. De ontbrekende duim is een werkelijkheid, de reis naar Aruba is een droomreis. Vincent respecteerde Felicity's wens om zonder hem aan de andere kant van de aarde haar kind te baren en de wereld te verlaten. Haar vliegreis was een voorschot geweest op wat de kanker af zou maken. Een dag meer of minder had niet uitgemaakt.

Het vliegtuig had wat Vincent betreft tijdens haar retourreis halverwege in de oceaan mogen storten. Felicity had in de Bermuda-driehoek mogen verdwijnen. Dat zou pas een godsgeschenk geweest zijn. Een onvoltooid afscheid met raadsels omgeven, voor altijd vastgezet in het geheugen.

Als hij God was, zou hij genotypische wreedheid nog meer benadrukken. Na een kwart eeuw was de boosheid over haar vertrek nog onder de huid voelbaar. De tinteling spreidde van zijn voeten naar zijn benen, naar zijn rug tot in zijn vingertoppen. Hij wist dat hij, dat zijn lijf, was blijven steken in een zinloze emotie. Hij leek er niet aan te kunnen ontsnappen.

Merckenbauw kwam voorbij. Het geordende kabinet met de chemicaliënkar voor de deur geschoven. De stapel labjassen op de tegelvloer was niet nodig geweest. Hij had haar staande genomen, met uitzicht op flessen rokend salpeterzuur en een fles natronloog 5M met korreligwitte zoutuitslag onder de schroefdop. De heftige handen van Katzenellenbogen waren overal zichtbaar.

Sorgvliet had haar akte wiskunde gehaald dankzij haar ongelukkige ouders. Haar vader en moeder streden de laatste oorlog elke dag opnieuw over het hoofd van hun kind. Sorgvliet was ontsnapt in de wiskunde. Sommen maken om niet naar het getetter van de oorlog te hoeven luisteren, om niet als scheidsrechter te hoeven oordelen of met een grappig bedoelde actie de vredespijp aan te steken. Sorgvliet had willen huilen tegen de schouder van Vincent.

Vincent had de labjas aangedaan. Merckenbauw was koud weggeweest. Die keer had zijn verstand het gewonnen. De klok in het kabinet was stil blijven staan. Die keer.

Elk vakantieoord was beter geweest dan Aruba. Vincent had niet anders gekund dan deze vlucht. Scooters, salsa en stof. Felicity was een open zenuw met directe verbindingen naar cellen met externe secretie van adrenaline, met excretie naar cellen met een overdosis serotonine. En overal was de herinnering. Daar stond hij. Hij kon niet anders.

Hij had geen spijt van zijn jaren met Felicity, ook niet van de laatste jaren. Hij was trouw gebleven. Hij had haar niet weggestuurd, hij was niet weggelopen toen ze kanker kreeg en haar leven overzichtelijk werd. Hij was niet weggelopen toen zijn toekomst in een chaos veranderde. Hij had geen jeugdherinneringen opgezocht, geen oude en geen nieuwe vriendinnen nagejaagd.

Hij had nagelaten wat nodig was.

Felicity was veranderd door de woekeringen en door de zwangerschap. Ze had hem buiten spel gezet, ze was niet langer de vrouw met wie hij getrouwd was. Hij wist het uit de boeken; ziekte maakt een ander mens van een partner.

Vincent had gerationaliseerd tot hij zichzelf had geloofd. In handboeken vond hij ondersteuning van zijn opvattingen, zoals bij elke gedachte wel een boek te vinden is die een afwijking van het gemiddelde rechtvaardigt. Zelfs de grootste misdadiger vindt in de geschiedenis handreikingen om zich vrij te pleiten. De uitspraak *Ich habe es nicht gewußt* is slechts in de meest uitzonderlijke gevallen nodig voor een rechtvaardiging van gedrag.

Boonstra grossierde in dergelijke wijsheden. Wijsheden die terloops voorbij leken te komen, alsof ze pas eigen worden aan mensen die het werkzaam leven achter zich hebben gelaten.

'Boeken en lezen,' had Boonstra gezegd, 'het zijn stoffige bezigheden. wie wil er zich mee bezighouden?' Lezen was naast wandelen ongeveer het enige wat Boonstra deed.

Collega's, gewaardeerde lerarenopleiders, lazen nauwelijks. Literatuur wam niet ter sprake tijdens de lunch. Katzenellenbogen wandelde niet, hij las.

'Ontlezing merk je aan de korte lontjes,' zei de synthetisch organisch chemicus. 'Wie de klassieken leest, merkt dat de wereld er niet toe doet. Een lezer maakt zich niet druk en voelt zich niet snel aangevallen. Een lezer weet dat overgave de grootste overwinning is. Niet-lezers zwelgen gemakkelijk in het eigen gelijk. Dat geeft niet, maar als ze het mis hebben zijn ze ongenietbaar.'

Katzenellenbogen had lamsbout gegeten, met knoflook om boterzuur-producerende bacteriën in zijn sokken te doden. Bacteriën houden niet van knoflookgeur in zweet.

Felicity zou niet blij geweest zijn met zijn komst naar de West. Felicity had niet naar hem verlangd. Uit liefde voor hem wilde ze in afzondering sterven, dat was haar wens geweest. Vincent wist dat, Felicity had het hem vaak verteld; in z'n hoofd.

Vincent wilde niet weten wat zich onstuitbaar in zijn hoofd nestelde. Natuurlijk, Felicity had donkere plekken op haar lijf gehad, maar die waren nauwelijks te onderscheiden geweest van haar natuurlijke teint. Een lichte bloeduitstorting, niet erger dan na de val in de zeilboot. Zo erg was het niet. Ook in het oerwoud knakt een gorilla wel eens een zeldzame plant. Darwin lag daar niet wakker van. Niemand die daar wakker van ligt. De natuur is wreed, en ook een bioloog maakt deel uit van de natuur. De natuur denkt niet, de natuur doet.

Hij had haar geslagen uit onmacht en boosheid. Vanuit zijn genotype, zichtbaar in het fenotype. Zijn gedrag was een zorgvuldige marteling door een tiran, door een tiran die zijn geliefde tergde uit machteloze woede, en uit lust. Vincent had vertrouwd op de boodschap van de artsen: kanker in dit stadium: prognose vijf maanden, maximaal een half jaar, niet meer dan een half jaar. Genoeg om het kind ter wereld te brengen. Te weinig om het te zogen, te weinig om het kind te zien opgroeien.

Scooters raceten voorbij. Radiomuziek vermengde zich in het stof met uitbundig geschreeuw. Uitlaatgassen waaiden over straat naar zee. Vincent rook de lucht van trekzalf en van een lichaam in ontbinding.

De mededeling van de oncoloog had nauwelijks indruk op hem gemaakt. Hij wist voldoende van biologie, van weefsels en sneldelende cellen, van metastasen, uitzaaiingen en tumoren. In de beginjaren van zijn loopbaan kon hij de citroenzuurcyclus uit zijn hoofd op het bord schrijven en blindelings tekeningen maken van de plaats van organen in het menselijk lichaam.

'Dit zijn de hurken,' zei hij nadat de studenten de tekening van het menselijk lichaam hadden overgenomen, inclusief de kleurige ovalen rond het heupgewricht. 'Dit is de binnenbank van de luie mens. Ga er gerust op zitten.'

Zijn gevoel voor humor verschilde van het gevoel voor humor van publiek dat hij niet zelf had uitgekozen. Grapjes maakte Vincent niet meer vanaf het moment dat Felicity was verdwenen. Hij had het varken in zichzelf ontdekt. Hij was niet langer trots op die wroetende omnivoor die onhoudbaar bezit van hem had genomen.

Krommenagel, instituutsdirecteur met ingehouden grijns, met lippen gevormd voor de saxofoon en met handen voor een vermanend gebaar was een van de weinigen die de humor van Vincent kon waarderen. Krommenagel nam het leven serieus, voorzover het de dag betrof, de rest van het bestaan vergleed voor de instituutsdirecteur in relativering zoals de branding onverstoorbaar onder de maan heen en weer gleed over het strand. Steeds rustiger met het besef dat alles wat zich voordeed slechts herhaling op een aantal onuitgesproken thema's betrof. Krommenagel kende de thema's bij naam, sommige, maar sprak er niet over. Vincent voelde bij vlagen jaloersheid bovenkomen. Hij was jaloers op de bevrijdende lucht die om Krommenagel hing. Krommenagel liet zich in de instituuts-directeurskamer niet verleiden tot ontlading van onderbuikse driften, ook niet in het kabinet. Niet met Sorgvliet, niet met Merckenbauw en ook niet met Grootgenoeg ook al had ze de oudste geschiedenis bestudeerd, net als Krommenagel.

De begraafplaats bij Noord had hij gemeden. Andere begraafplaatsen had hij bezocht in de kleine week die hij rondreed in de gehuurde chevrolet. Hij wilde niet naar haar graf. Hij kon er niet uit de buurt blijven. De nissen met de kisten waren een kwelling die het verstand te boven ging. Open nissen met de kist zichtbaar om de dode de kans te geven terug te komen, of om het laatste nieuws uit het hiernamaals te komen vertellen. De zoete lucht van ontbindende en drogende lijken. Het zou minstens acht jaar duren voor er enkel botten in de kist zouden liggen. Dat wist hij van Katzenellenbogen, met zijn particuliere hobby om alles van chemische lijkontbinding te willen weten. Katzenellenbogen die de periode tussen de laatste adem en het rammelende geraamte in een formule wist te vangen. [$y = 1285 : x$, met y is aantal dagen tot skeletvorming en x = temperatuur] Hoe hoger de gemiddelde temperatuur, hoe korter de tijd. Een effectieve bezwering van de dood door natuurwetenschappen op de lotgevallen van het lijk los te laten.

In Noord lagen mummies in een muur, met eeuwigheidswaarde. Familiegraven, open en toegankelijk; verwanten in de dood verenigd. Felicity was alomtegenwoordig. De lucht was zwanger van haar geur. De lucht van trekzalf, smeersels en verband drong zijn neus binnen, nauwelijks overvleugeld door bloeiende oleanders.

Vincent was langs de kust gereden, de rotsachtige zuidkust met kruisen op plaatsen waar zwemmers waren verdronken, waar zeelui om waren gekomen, waar wanhopigen een eind aan hun leven hadden gemaakt door de hemel binnen te springen, zoals een kind aarzelt aan de rand van een regenplas, bang de wolken tegemoet te gaan, totdat moeder een hand vasthoudt en het kind de stap durft te zetten. De dood is niet meer dan een rimpeling in een regenplas, eenvoudig te bereiken als een vriend je vasthoudt. De wolken rimpelen mee.

Hier op de rots met de gravelparkeerplaats zou tussen de lege blikjes en flessen een kruis voor Felicity kunnen staan. Vijfentwintig jaar geleden. Hier had geen kruis voor haar gestaan, dat wist hij. Felicity had haar kind gebaard en was daarna gestorven, in een bed, in een ziekenhuisbed, niet in zee.

De zee zou haar weigeren.

Vincent wilde dat Felicity gestorven was met haar kind, hun kind, zijn kind, in een wieg naast haar, of hun kind op schoot bij een familielid, zuigend aan een neptiet op een fles warme melk. Zo was het gegaan.

Zo wilde hij het.

Felicity was niet alleen en in eenzaamheid gestorven. Echt niet. Echt wel. Yes. Op Noord was een nis waar ze rustte, waar af en toe iemand voorbijkwam om te groeten. Daar was hij zeker van, zo zeker als de *divi divi* weet uit welke hoek de wind waait.

'Zoek je iemand, misschien?'

'Bon dia dushi.' Ze had Felicity kunnen zijn. Statig, kort postuur, met brede heupen als van oude negerinnen, van grijzende indiaansen. Een breed achterste waar haar ouders trots op waren geweest, een vruchtbaar lijf, een achterste dat ver wegschoof van het ideaal figuur dat op Ameland overheerst. Ver weg van de smalle heupen, van de bovenbeenwijdte en tussenhandbreedte van Merckenbauw, bij wie zijn platte uitgestrekte hand ongemoeid op haar sacrale plek tussen linker- en rechterbeen paste.

Ze had de platte neus van Felicity met een opgeblazen piekje in het midden, zo lastig te schilderen, de vrouw die naast hem schoof had lichtkroezend haar als Felicity, permanent watergolvend. Vincent schoof zijn stoel naar achteren tot tegen de muur van het restaurant. Verder terug lukte niet.

'Bon dia dushi.' Opnieuw de lichte stem met warme toon.

Ze schoof aan zijn tafeltje. De ober bracht tonic met ijs en een schijf citroen; belletjes groeiden vanaf de bodem. Ze nam het glas en dronk. Ze leek geen woorden nodig te hebben. Ze zette de zonnebril af.

Hoe zou Felicity eruitzien als ze in leven was gebleven? Ook zo'n volle boezem in een blouse met ruches aan de randen en ook de bovenste knopen open? Uitnodigend? Vertederend? Onbereikbaar, vol overgave?

Het kostte Vincent moeite te zien wat er was.

'Kust, zand, terras, drank, vrouw, lucht, muziek, rots, zee, graf, wind, lijf, hitte, knie, tietje, tiet, duim, doosje, doos.'

Het kostte hem moeite de verdwenen jaren in het verleden te laten. Jonger, veel jonger, was ze. Felicity zoals Felicity in zijn hoofd voorbijkwam, niet ouder dan de laatste dag dat hij haar had gezien. Niet ouder dan de laatste foto.

'Bon dia.'

Uit het restaurant klonk pianomuziek. Vincent trommelde met zijn vingers. Blues, maar tussen de blues hoorde Vincent Medtner en Shostakovitsch. Hij hoorde Mozart en Bach. Peer Gynt zong door zijn hoofd. Vincent zag zijn huis achter aan de veldweg. Hij zag eenden in formatie overvliegen. Hij zag de prunus voor het raam. Het schilderij met de doosjes, het portret van Felicity dat al jaren diep weggeschoven op zolder stond, achter verhuisdozen.

Hij voelde hoe camera's zijn bewegingen registreerden. Hij voelde hoe hij onontkoombaar in het hoofd en het lijf van de vrouw naast hem werd opgezogen. Hij miste zijn Zweedse klompen. Er was geen Krommenagel in de buurt om hem te weerhouden van wat onontkoombaar te gebeuren stond.

Katzenellenbogen bereidde een vlammend experiment voor met geel zwavelbloem [S_8] en kaliumnitraat [KNO_3] in een reageerbuis. De synthetisch organisch chemicus had geen tijd voor de bioloog.

'Kom op vent.'

Vincent zocht niemand. Niet gericht.

Hij keek om zich heen, keurde jonge meisjes, lette op licht-getinte twintigers met trekken die hem vertrouwd voor zouden komen. Hij wist zeker dat hij haar zou herkennen. Zijn kind moest op hem lijken. Na een paar dagen waren de sterke temperatuurswisselingen in zijn lichaam verdwenen.

Nee, hij zocht niemand. Vroeger was hij hier geweest, lang geleden, niemand zou hem hier kennen. Zijn antwoord smoorde in het geknetter van een scooter. Vincent wenkte de ober. Met een zakdoek veegde hij stof van zijn leren schoenen, lichtbruine, zonder gaatjes.

Ze vroeg zijn naam. Hij zei zijn moeders naam, met tegenzin, als vreesde hij herkenning. Nee, die naam had ze nog nooit gehoord. Ze zei hoe ze heette. Vincent kende haar familie niet. Marguarita Goedgedrag. Hij kreeg het warm.

Marguarita wilde weten wat hij deed, zo in zijn eentje op het eiland. Musea waren er nauwelijks en stelden weinig voor. Hij leek haar geen man om de hele dag op het strand te liggen. Snorkelen, duiken, zeilen, nee, daar leek hij haar ook de man niet toe. Ze had een scherpe blik. Ze vroeg, de vragen verrasten hem. Steeds vaker gaf hij antwoord, alsof hij te lang had gezwegen.

'Amusement is voor de massa,' zei hij. 'Ik houd niet van volksvermaak.'

Hij vertelde niet wat hem naar Aruba had gebracht. Die vraag kon hij nog niet beantwoorden. Ze had de vraag gesteld. Het antwoord was bezig vorm te krijgen. Hij wilde het niet weten, nog niet.

Ze bracht hem naar Noord, reed door de straat waar zijn schoonouders woonden, waar Felicity was opgegroeid. Het erf was dor en kaal als in die tijd. Het hek was vernieuwd, hout met krullen in jugend stil. De verf gebladderd, er misten plankjes. Naast het huis was een schuur gebouwd met plaats voor twee auto's.

Niemand op het erf. Ramen geblindeerd. Over de tuinmuur was de zee te zien, zoals destijds.

Op de begraafplaats wees Marguarita de oude graven, de nieuwe waar de kisten zichtbaar waren. Ze leken in de verte op de microscoopkistjes, als hij het doek rechtsom draaide en de deksels naar boven op een kier leken te staan. Overeenkomsten tussen graven en kistjes drongen zich op. Wat echt was en zintuiglijk waarneembaar, was van geen belang onder de tropenzon. Moeiteloos gleed hij heen en weer naar zijn huis en het eiland, moeiteloos groette hij Boonstra en haalde hij post uit de brievenbus bij de hoofdweg.

Felicity liep zijn kamer binnen. Het raam kierde. Brandganzen gakten en oefenden voor de reis. Vincent voelde zich god, overal tegelijkertijd en alom aanwezig. Op aarde en in de hemel. Marguarita speelde met zijn gemankeerde duim. Er werd veel gestorven op dit eiland, meer dan vroeger. Marguarita zei het met een luchtige ondertoon.

'Er wonen ook meer mensen dan vijfentwintig jaar geleden.' Vincent zocht haar ogen.

Met gefronste wenkbrauw zei Marguarita: 'En seks is een killer.' Even hielden haar ogen hem vast, toen gleed haar blik weg. Ze had genoeg gezegd. Haar hand brandde op zijn onderarm.

Vincent zweeg. Een pijnscheut trok door zijn gemankeerde duim. In zijn rug protesteerden wervels, heel kort. Hij zou Marguarita niet voorrekenen dat alle vrouwen van de hele wereld op dit eilanddoek in de oceaan zouden kunnen staan. Vincent negeerde haar opmerking over aids. De rechtstreekse woorden schampten hem nauwelijks. Ze gleden weg in de trillende lucht boven het hete zand. Zijn lichaam nam de regie over. De afstand tussen drift en gedachte groeide.

Hij hoorde het ruisen van de zee. Hij liep een eindje voor haar uit, streek zijn hand over korrelig hete stenen, sleurde zijn voeten over gravelbeladen zand. Plastic bloemen bloeiden tegen de verdrukking in. Niets en niemand zou ze klein krijgen, stortregens nog hitte, waarheid noch leugen, droom noch waan. Foto-oxidatie misschien. Blauw licht met heftige fotonen misschien.

Er stonden geen namen op de zerken. Vincent wilde geen namen weten. Hij wilde weg van deze plek, die hij had gezocht en waar vertrouwdheid zwaar op hem drukte. Hij wist waar het gebeente van zijn schoonvader de tijd weerstond, hij wist waar het jonggestorven zusje van Felicity was bijgezet. Uit een ooghoek keek hij naar de verre kant van de begraafplaats.

Dichterbij hoefde niet. Plots voelde hij een heftig verlangen naar het heuveltje achter bij de plas. Achteroverleunen wilde hij, zijn rug tegen de aarde en met gesloten ogen naar de hemel kijken. Diep in het gras liggen en Boonstra

voorbij horen komen zonder te bewegen, zonder vragen. Hij verlangde er naar een verhaal te vertellen. Hij wilde vragen beantwoorden, hij had wens naar Boonstra. Boonstra keerde hem de rug toe. Vandaag niet.

'Laten we een vrolijker plek zoeken,' zei ze.

Vincent voelde haar hand in zijn rug. Zijn lichaam schokte als voelde het zich betrapt. Hij liet zich leiden, alsof zijn lichaam was vergeten hoe ontluisterend de eerste keer kan zijn. Iedere keer weer. De koelte van de air conditioning in de auto bracht Vincent terug op het eiland. Als hij zijn ogen sloot zou Felicity naast hem kunnen zitten. Hij zou haar geur ruiken. Hij zou haar willen vrijen, als hij zijn ogen zou sluiten. Hij hield zijn ogen open. Marguarita zong zachtjes met de radio.

'Take life as it is.' Ze stifte haar lippen.

Amusement, vermaak, wat was er tegen? Niet ieder hoefde het hoogste genot na te streven. Tussen vermaak en genot was een scala aan emoties, waar hij naar gerief uit kon kiezen.

'Gezelligheid is niet verkeerd, gezelligheid is niet verboden.' Boonstra keek om over z'n schouder en grijnsde. Boonstra had genoeg aan de gezelligheid met Alice, meer begeerde Boonstra niet. Boonstra was een andere man. Boonstra las boeken. Boonstra citeerde uit Ulysses van James Joyce, ook een man onderweg. 'Eigenlijk pleeg ik plagiaat als ik zonder bronvermelding een schrijver citeer, 'had Boonstra gezegd. 'Maar dan zou ik niet meer mogen spreken. De meeste woorden heb ik immers van mijn ouders geleerd.' Boonstra's ouders waren al jaren dood, tot zijn genoegen; al jaren zonder wrok omkijken. Boonstra had presidenten gewaarschuwd. Boonstra had geschiedenis geschreven.

Vincent neuriede mee. Denken kon altijd nog. Denken had hem lang genoeg in de weg gestaan. Hij voelde jeuk aan zijn rechterduim. Marguarita keek hem donkerbruin aan. Haar rechter wenkbrauw leek een beetje hoger en forser dan de linker, haar rond gezicht was spiegelbeeldsymmetrisch, onopvallend, bijna. Makamba pretu. Geen hond te horen.

Eenmaal een daad stellen, hoe klein dan ook, zou genoeg zijn. Ook een kleine daad vormt een mens. Grote daden zijn voorbehouden aan grote mensen. Kleinere geesten kunnen zich daar beter ver van houden. De brokkendoos ligt om de hoek voor wie zich laaft aan overmoed en overschatting. Hij stak het stompje van zijn duim kort in zijn mond. De jeuk bleef.

De jeuk bleef bij Quaadstemeer. Hij had zich na lang aarzelen en veel moeizame plasbeurten laten helpen. De chirurg was met een dunne buis zijn penis binnengegaan. Een schraper, camera en lampje maakten het mogelijk de aanslag te verwijderen. Als betrof het een zwanenhals onder de gootsteen.

'Nog maar twee centimeter, langer was mijn heer niet,' had Quaadstemeer gezegd. 'Bepaald ongemakkelijk, niets om jaloers op te zijn.'

Drie maanden later was het ongemak voorbij geweest en kon de tekenleraar niet nalaten over de groeistuipen van zijn penis te vertellen. Dat was de makke met kunstenaars, ze spraken vrijelijk over seks, alsof de Kunst ze toestemming

gaf om alle geheimen te onthullen. 'Twee centimeter was handig voor de chirurg, die kon dan overal bij, maar.'

Vincent was weggegaan. Hij hoefde niet alles te weten.

De empirie; onderzoekend leren door te handelen, de waarnemingen benoemen en conclusies trekken om verder te gaan, daar ging het om.

Katzenellenbogen hield vaker dan eens het langste eind in zijn hand. Dat weinigen luisterden scheen de synthetisch organisch chemicus niet te deren.

'Het leven heeft een eigen dynamiek. En of je wilt of niet, dat geldt ook voor school.' Katzenellenbogen relativeerde de medezeggenschap.' Als Krommenagel zijn schouders ophaalt over moties en besluiten van de medezeggenschapsraad, dan lig ik daar niet wakker van. Hij ook niet, vermoed ik.'

Katzenellenbogen combineerde op een vreemde manier gedrevenheid met laconiek optreden.

'Onderwijshervormingen worden niet op school gemaakt. Wij zijn bijna het eind van het parelsnoer. Door de maatschappij zweeft verandering. Wij vertalen die veranderingen soms op een barokke manier in nieuw leren. Soms liggen we dwars, maar dat helpt niet. Dwarsliggen vertraagt de komst van nieuwe werkwijzen hoogstens een beetje. Vertalen van wat ons omringt is een grote en uitdagende opgave, vraag dat maar aan Merckenbauw.'

Het kwam zelden voor dat Katzenellenbogen haar naam noemde. Birgit was een gemeenschappelijk zwijgen tussen de bioloog en de synthetisch organisch chemicus. Merckenbauw had een native speaker – *Original Sprecher* – uit Bavaria laten zakken voor een spreekvaardigheidstoets. Verkeerd Duits accent. 'Je kunt aan zijn uitspraak horen waar hij weg komt,' had Katzenellenbogen in perfect Hollands gegrapt. Merckenbauw was door Brakman zurückgepfeifft. 'Dit ken net,' had de adjunct gezegd. 'Red je er maar mee. Gruβ Gott.'

Vincent groette god niet, hij telde de geiten in het voorbijgaan. Dat had hij jaren niet gedaan. En na de geiten telde hij de mijlpalen en de *divi divi*, gedeeld door twee.

Marguarita hield een hand losjes aan het stuur. Haar vrije hand rustte op zijn knie. De weg slingerde langs de kust, bepaalde de route van de auto, bepaalde de draaiing aan het stuur, bepaalde de zenuwimpulsen, bepaalde de oogopslag. De bomen wezen naar het oosten, waar wijzen woonden.

Zonder vragen draaide ze een zijweg in. Na honderd meter eindigde het pad.

'Kill the engine,' dat was LePoole met haar Zuidamerikaanse herinneringen. Dat was haar omschrijving van haar avontuur in Patagonië. Dat was haar aanzet om van de aarzelingen in het vrije veld te vertellen, van haar gids in de pampa. Laat het lijf het pad bepalen. Overgave is de grootste overwinning. Haar lijf had gefluisterd; 'J' ai froid.' LePoole had niet anders gekund.

De ventilator draalde en zweeg. Marguarita kende deze plek. Het eiland was te klein om niet elke plek te kennen, voor wie er geboren is. Voor wie kon zien, had het eiland geen geheimen. De wind meldde zich ruisend door het halfopen raam.

'Kust, zee, boot, schuim, bed, man, vrouw, kind, duim.'

In de achteruitkijkspiegel rimpelde de zee. Marguarita keek niet naar hem, haar ogen zagen een andere wereld, haar eigen wereld. Afstandbestuurd draaiden de rugleuningen achterover. Haar lippen waren gevuld als haar borsten, als haar heupen, als haar achterste. Vincents waarden waren weerloos, ze waren overbodig. Vincent zocht woorden, zinnen.

Gute Nacht Freunde.

Zo voelden borsten, zo voelde buik, zo voelden billen, zo voelden dijen, zo voelde zijn lijf in het lijf van een ander. Zo proefde schoot. Haar mond bleef gesloten.

'Ach vent.'

Zonder lach kwam hij klaar.

Kruis

Marguarita had de autospiegel rechtgezet en was achteruit de weg terug gereden. Stapvoets. De zee lag er onstuimig en wild bij met witte koppen op de golven. Op het strand slenterden een man en een vrouw langs de branding. Verder leek het eiland verlaten, alsof tienduizenden van de aarde waren verdwenen. In de hitte waagde geen vogel zich in de dunne lucht. De hemel was strak blauw. Aan de horizon stak een enkel zeil door de einder. Een uitzicht als een ansichtkaart.

'Je bestaat pas als je gezien wordt.'

Vincent had de kruisen geteld die langs de weg stonden, sommige met plastic bloemen ernaast. Op het asfalt waren levens aan een einde gekomen, wrakken lagen als getuigen in het zand. Elders in het vrije veld waren levens begonnen. Hij had opzij gekeken. De einder lag strak tussen zee en lucht, al eeuwen lang. Al eeuwen lang een ongrijpbarehorizon.

Marguarita leek niet meer op Felicity, haar borsten waren groter, haar nek strakker, haar neus platter en het haar had meer krullen dan hij zich van Felicity herinnerde. Het leek op het kapsel van Sorgvliet, na het wassen en watergolven. De lokken haalden Guillaume van der Vaart in beeld. met *Britannia rules the waves*, en de beschouwende blik van Katzenellenbogen.

Vincent kreeg kramp in zijn onderlijf. Zijn rechterbeen begon te slapen. Hij ging verzitten; de tinteling trok weg. Hij keerde terug van zijn uitstapje naar school en keek opzij. Marguarita's blouse met de rafelrand leek minder modieus dan een uur geleden.

Hij was haar binnengedrongen; met de penetratie was de bioloog in hem wakker geworden. Zijn zwemmend zaad had de magie van het paringsspel meegenomen. Marguarita was niet langer het verlangen, de droom, de verwachting, de stille hoop dat het leven een andere loop zou nemen. Hij was niet langer de kemphaan met de veren omhoog, met de gestrekte nek. Marguarita was niet langer een voortzetting van het verleden. Marguarita was werkelijkheid, warme en golvende materie met gesloten mond; dat had hij tegen het vrijen, wakker worden uit de droom. Hij verlangde naar gloeiende voeten en een koude douche.

Marguarita zong luidop met de radio mee. Ze leende woorden van een ander. Het gezang dat hem op de heenweg had geprikkeld, deed Vincent niets meer. Het was een lied van niets, met lege woorden over liefde en dans na.

Vincent had het zangverhaal onzin gevonden en zich met moeite afgesloten van de melodie. Teksten van populaire liedjes waren of banaal, of te oppervlakkig, zelden poëtisch of verrassend en raadselachtig. Nee, dan Medtner, Schubert of Grieg, of stilte aan de plas bij het bos en de koekoek en de koerende duiven; de hoge toon van een nachtuil.

Hij had het koud gekregen in de gekoelde auto. Dat was voorbijgegaan. Zo was dat met Felicity gegaan. Eerst koud, dan vertrouwde lichaamstemperatuur. Afwijking bepaalt bewustwording van het gewone. De linkerhand in een bak ijswater, de rechterhand in heet water en daarna beide in een bak water op kamertemperatuur; zo eenvoudig is biologie. En nog later, niets eens zo lang daarna, was de agressie ontwaakt. Ze naderden Oranjestad. Ze naderden de scooters, de cafés, de claxonerende auto's, de bonte straatlopers. Hij voelde de emotie onweerstaanbaar bovenkomen. Moord was het minste wat hij moest doen.

'Doden is eenvoudig.'

Adrenaline stuurde zijn lijf. Vluchten was geboden, een aanval zou verkeerde gevolgen hebben. Niet-effectieve gevolgen noemde hij dat in de stagelessen; of beter, wel effectief, maar niet efficiënt. Marguarita zou zijn tiran niet leren kennen, dat was hem te min. Ze zou een te gemakkelijke prooi zijn. Strijd wilde hij enkel met gelijken.

Oranjestad was dichtbij. Hier op dit eiland was niets ver. Het vliegveld was op schootsafstand. Morgen kwam nader. Nee, hij had geen behoefte meer aan een wandeling langs de rotskust, hij hoefde geen dans na, loungen en flaneren was niet meer aan hem besteed. Zijn gaatjesschoenen hield hij in de koffer. De Zweedse klompen had hij thuis gelaten. Ze zette hem af bij het hotel. Nee, een handdruk was overbodig, een kus was niet nodig.

Op de hotelkamer knipte Vincent de tv aan. Amerikaanse stations, een lokale zender en een trailer van een film met koude naakten. Porno tegen betaling. Vincent zette het geluid af, deed zijn ogen dicht. Moeiteloos overbrugde hij de oceaan.

Boonstra liep over het zandpad, stak zijn hand omhoog en liet zijn vingers in gewoontegebaar over de sluitbalk van het weidehek glijden. Op het weidepaaltje op de hoek van het veld zat een roek. De vogel vloog op. De schuurdeur ging open. Vincent zag zich in werkkleding naar buiten komen. Een zomerbroek met verfvlekken op de dijen, een sweater van de hogeschool, morsige herinnering aan een lustrum, met een bont palet van schoongeveegde kwasten op de voorkant. Zijn hoofd was licht naar beneden gebogen, zijn schouders staken achteruit. Hij keek naar de grond, alsof hij zijn stappen met zekerheid op de goede plaats wilde zetten, alsof hij de zenuwen in zijn benen en voetzolen niet meer kon vertrouwen.

Vincent kende het pad. Hij wist de ongelijke stenen, de losse tegels. Hij was vertrouwd met de beelden. Hij vergat dat hij een lichaam had. Hij bewoog zich in de virtuele ruimte tussen schuur en woonkamer. Zijn hand droeg een fles terpentijn, zonder nadenken, zonder besef, zoals een vogel met ontspannen spieren de tenen gekromd heeft rondom een tak. Vasthouden gaat vanzelf.

Voor loslaten is inspanning nodig.

Hij had kwasten schoongemaakt en nam de fles oplosmiddel mee naar de hal. Hij schoof de fles met afgewerkte terpentijn in de schooltas. Morgen zou hij de fles met verontreinigde oplosmiddelen op school in een milieucontainer legen. De pure terpentijn was op. Vanaf nu gebruikte hij virginaal olijfolie om verf uit de kwasten te verwijderen en groene zeep om de olie weg te wassen. Terpentijn drong door zijn huid en veroorzaakte tintelingen in zijn vingers en lichtheid in zijn hoofd. Hij hoefde niet het pad van Van Gogh. Hij zou lessen uit de geschiedenis ter harte nemen.

'Chemici hebben oplossingen en biologen verdrinken erin,' zou Katzenellenbogen zeggen.

Vincent had kennis van zaken, van schadelijke gewoonten, maar hij slaagde er slechts langzaam in de gebruiken te veranderen, zoals misconcepten in de hoofden van studenten een hardnekkig leven bleven leiden. Misschien was het beter, beter voor de gezondheid om elke nieuwe waarheid niet te willen weten. Elke nieuwe waarheid zou immers geen stand houden tegen de tijd. Niet elke misvatting is merkbaar in dagelijkse handelingen, niet elke misvatting vraagt om rechtzetting. Wie meent dat de zon in de zomer dichterbij de aarde staat dan in de winter ondervindt daar geen hinder van. De voorstelling van de aarde als een pokdalige aardappel in een eindeloze leegte heeft ook z'n charme. Een misvatting is een arrogant etiket op een opvatting die achterhaald lijkt. Alles lijkt overal en altijd mogelijk. Komt niet elke opvatting op den duur in die vergaarbak terecht? Alles groeit overal, het milieu selecteert.

De camera in zijn achterhuis nam de beelden over. De afstand van de hotelkamer tot zijn huis was geen bezwaar. In fracties van seconden overbrugde Vincent de oceaan. Zoals in fracties van seconden Felicity bij hem op bezoek kwam, uit het graf op Noord, uit de hoek van de begraafplaats, vanaf het strand, bij de muur met de verdwaalde *divi divi* en de omgevallen vaas met plastic bloemen.

Vincent liet de matras aan het hoofdeind omhoogkomen. De ventilator zoemde. In de koelkast van de hotelkamer wist hij frisdrank, miniflesjes jenever, bacardi en witte wijn. Hij had niets nodig. Hij had alles gehad. Hij wilde weg van Aruba. Hij deed zijn ogen dicht, negeerde de zingende ventilator aan het plafond, negeerde de salsa-deunen vanaf de straat, negeerde de merengue, en stapte in het donker zijn huis aan het zandpad binnen.

Blindelings wist hij de weg door de kamers. De beelden kwamen zonder inspanning. Hij nam koude thee van zijn nachtkastje en keek naar de video aan het bedvoeteneind. Vincent zag hoe hij de schilderkleding uittrok en de broek en sweater in het achterhuis aandachtig over een spijker hing. Ongezien wist hij de spijker te vinden. Zijn witte benen staken af in het halfduister. Een rechthoekige baan licht viel over de vloer; het dakraam. Buiten het camerabereik ontbrak kort zijn hoofd.

Vincent liep de woonkamer in. Bleef in de deuropening staan. De schaduw van de linnenkast leek het doek in tweeën te delen, een lichte en een donkere kant. Het is dat ik niet zo snel kan schilderen, dacht hij, anders zou ik de

kleuren gelijk maken en het doek daarna weer in homogeen licht plaatsen, zo zou ik de schaduw vangen.

Vaak had hij zich afgevraagd hoe Rembrandt en Jan Steen, Frans Hals, de anderen de beeltenissen hadden vastgelegd. Camera obscura, dat was het, verkleind beeld, omgekeerd op een vel papier of op de wand van een vertrek. Of een simpele projectie met spiegel en lens, een rondbodemkolf gevuld met water die de werkelijkheid tot hanteerbare proporties terugbracht. De proef was eenvoudig en verrassend. Kinderen grootgebracht met elektronica raakten ontroerd door een simpel experiment, een bol met water als model voor het oog. Zien is niet gelijk aan kijken, zei hij, ieder jaar weer. Af en toe was er een kind dat een blik van verstandhouding wisselde. Eén keer zíen was genoeg in een mensenleven. Vincent sloot de ogen.

De microscoopkistjes zweefden in de ruimte. De deurtjes op een kier. Af en toe verbeeldde hij zich dat de deurtjes vibreerden, kort en heftig klepperden. De deurtjes klepperden als dorpsomroepers met een blijde boodschap. De deksel van het kleinste doosje ging open. Felicity stak haar hand op. Ze zwaaide. Vincent reikte naar haar. Ze deed het deurtje dicht. Vincent schreeuwde zich terug in de hotelslaapkamer van Amigo. Een pornofilm op tv. Een blanke man en een negerin heftig heen en weer. Missionarissenhouding. Geluidloos.

Vincent zag Nolbers. Nolbers met een wilde sigaar in zijn hand. Celibataire Nolbers die zijn zending met askruisjes tot ver buiten zijn grenzen vorm gaf. 'Nee, dit is geen sigaar,' zou Quaadstemeer hebben gezegd bij deze beelden van collega godsdienst. Voor Quaadstemeer was de sigaar, net als de pijp van René Magritte een teken van de tijd. 'Tekenen van de tijd,' placht hij te zeggen. 'Ha, ha, ha. De vergankelijkheid.'

Met die formulering kon Vincent het gemakkelijk eens zijn. De surrealisten had hij in zijn hart gesloten, al was dat hart dan ook geen hart.

Vincent herkende tegen zijn zin, en met alle respect, in de onderliggende oranje negerin de koninklijke onderscheiding, de kankerbestrijding-collecterende houding, de bestierder van de dementerenden wijkpost. Hij zag Josée Grootgenoeg. Nolbers schreef historie. Digitaal was alles mogelijk. Werkelijkheid en waan schoven in alle dimensies naadloos in elkaar. Digitaal herhaalde elke geschiedenis zich in veelvoud. Dat was in het dagelijkse bestaan niet anders.

Vincent zag de penetratie niet. Dat beeld viel onder extra betaling. Voor een fractie van de $100.- die Marguarita had meegenomen voor bewezen diensten kon hij de paring van Nolbers en Grootgenoeg bestuderen.

Liefde en kennis komen zelden gratis.

Vincent drukte de tv uit. In zijn hoofd gleed de film van de spoel. Hij drapeerde zijn hemd over de stoelleuning en streek met vlakke hand over de kreukels. Manchetknopen losjes in de knoopsgaten. Broek op de vouw. Handdoek op de zilveren stang, bijna droog en geurloos, geen lucht van huurauto, geen

zeelucht, geen geur van zeepjes, geen geur van zweet en trekzalf. Door het raam klonk eeuwige salsa-muziek, ver weg. Vincent hoorde enkel het ritme, woorden had hij niet nodig. Hij verlangde naar zijn huis aan de landweg. Hij verlangde naar zijn kwasten, zijn virginale olijfolie, zijn doeken.

Een portret zou hij schilderen, volgende week. Geen dag langer dan nodig wilde hij op dit eiland blijven. Felicity zou hij op het eiland achterlaten. Voorgoed.

Post mortem

Vincent had de brieven van het bewaarloket van het postkantoor gehaald. De post paste in de binnenzak van zijn jas, oogst van veertien dagen tropen. Een ansicht van Aruba met: welkom thuis. Meerdere zouden volgen, wist hij. Hij kende de inhoud, hij kende de afzender. De ansichten waren *film stills* van een nabij verleden.

De kussenenvelop gleed in zijn hand heen en weer. Aan de postcode op de achterkant, zonder straatnaam maar met huisnummer, zag hij dat het pakje van Irma afkomstig was. De envelop leek steeds zwaarder te worden. Hij voelde de scherpe randen door de verpakking. De postzegels rafelden, waren slordig gestempeld, ongeschikt voor een verzamelaar. De afvalbak bij de uitgang lokte. Wat zou ze sturen? Een boek dat hij haar had geleend, een boek uit eigen collectie, overbodig voor de korte tijd die ze nog zou leven, een doos chocolaatjes?

Irma was tot alles in staat, zoals mensen met de dood voor ogen alle remmen los kunnen laten en een barokke uitweg kiezen. De angst voorbij, of juist uit angst voor de dood toesnellen op de finish. Wie wilde nog een nieuw boek lezen met het einde in zicht? Niet iedereen was een navolger van Socrates.

Middelkamp, die met haar maatschappijleer midden in het leven stond, vooral sinds een van haar geiten zich had verhangen, had na bezoek aan de huisarts te horen gekregen dat de botontkalking aan de trage opmars was begonnen. Haar beenderen werden brosser en konden gemakkelijk breken. De collega's waren als eerste op de hoogte. Barbara Middelkamp had het hart op de tong, voor wat sommige zaken aanging. Vincent had die osteoporose nog dezelfde dag in zijn biologielessen gebruikt, zonder haar naam te noemen. 'Ouderen kunnen beter geen rabarber eten,' had hij gezegd. 'Wie weet de achtergrond van deze overweging?'

De eerste vraag betrof de betekenis van het woord overweging. Als een student de betekenis van dat woord zou kennen, was dat Vincent voldoende geweest om zelf de uitleg te geven over oxaalzuur in rabarber en calciumcomplexen met dit organische dizuur.

De uitleg ging naar binnen als gods woord in een ouderling. Oxaalzuur [$H_2C_2O_4$] is familie van ijzer(II)oxalaat [FeC_2O_4], en daar heeft Katzenellenbogen een pyrofore proef mee gedaan.

Zodra een natuurwetenschappelijk verklaring werd ingebed in formules en in een moeilijk woord werd gevat, leek het alsof twijfel aan het waarheidsgehalte niet meer mogelijk was. Het onbegrijpelijke leek per definitie waarheid. Natuurwetenschappen kregen zo onbedoelde trekken van verdunde homeopathie, piskijkerij en folkloristische kruidenkunde. Onvermogen om te begrijpen resulteerde in blind geloof.

'Dat is met wereldgodsdiensten niet anders.' Katzenellenbogen.

'Maar ik heb liever niet dat je dat hardop zegt.'

Katzenellenbogen was voorzichtiger sinds hij horoscopie en het christelijk geloof als gelijkwaardig had benoemd. De artikelen in de lokale pers en de correspondentie met ouders stak nog in een vet dossier in het archief bij Krommenagel, bepaald geen diamant in zijn overigens gaaf portfolio.

'Paarlen voor de zwijnen,' had Katzenellenbogen gezegd. Hij bedoelde kennisoverdracht in het algemeen en kritisch bevragen in het bijzonder, maar ook dat wilde hij niet meer buiten het kabinet laten horen.

Katzenellenbogen had Vincent *Handboek voor de levenskunst* van de Duitse filosoof Wilhelm Schmid geleend. Om de andere bladzijde was een hoek van een pagina omgevouwen en op schijnbaar willekeurige plaatsen stonden potloodpunten in de marge, telkens in de rechter kantlijn van de tekst. De synthetisch organisch chemicus had een ander boek gelezen dan Vincent, die de markeringen niet goed kon plaatsen.

'Ach kerel,' had Katzenellenbogen gezegd. 'Elk leest zijn eigen boek. Het maakt niet uit wat er geschreven staat. Binnen grenzen natuurlijk. Je hoeft de bijbel en de koran er maar naast te leggen. Ruzie over elke zin van het bestaan is het gevolg.' Katzenellenbogen had mild gelachen. 'En als je denkt dat je me kent door die stippen, dan vrees ik dat je je vergist.' Vincent kende Katzenellenbogen niet. Hij had het aangestipte boek geretourneerd en een onbeschreven exemplaar aangeschaft.

Vincent las nauwelijks nieuwe boeken. Hij beperkte zich tot klassiekers, minder dan tien wijzen had hij gevonden die zijn waarheid verkondigden. De rest leek overbodig. Hij had zijn bibliotheek grotendeels de deur uit gedaan op biologische vakliteratuur, een naslagwerk en enkele dichtbundels na. Een handbreed poëzie als troost en een armlengte proza van de groten die al waren waar Irma binnenkort naar toe zou gaan, waar ze wellicht al was.

Vincent kneep zachtjes in de envelop die veel weg had van een black box. De dichtgeplakte schoenendoos met prullaria als model van het onzichtbare.

'Probeer te ontdekken wat de inhoud van deze doos is zonder de verpakking te beschadigen.' Dat was de didactisch verantwoorde werkwijze om de omringende wereld te ontdekken. Schudden, voelen, ruiken en luisteren. Vincent gebruikte dat model als illustratie van mitochondrie, cel en ribosomen, om celbouw en atoombegrip te verhelderen. De werkwijze zou ook op mensen van toepassing kunnen zijn, maar zonder beschadigen en krassen leek het Vincent nauwelijks mogelijk om de ware aard van een ander, en van zichzelf, te ontrafelen. Zelfs met open ogen.

Vanaf het moment dat Irma's spieren vlees zouden zijn, zou hij haar Felicity noemen en haar bijzetten in de groeiende reeks gekenden. Het was gemakzucht, en meer nog zelfbescherming, om samen te ballen wat, van enige afstand bekeken, tot een en dezelfde ervaring behoorde en nooit terug zou komen. Nuyters herinnerde hem daar aan. Telkens als de fysicus zijn stoel achteruitschoof als inleiding van een bewering of een vermaning, zag Vincent de blik van Herma in de ogen van de doctorandus.

'Jij bent niet gepromoveerd,' begon Nuyters. Vincent wist dan wat ging

volgen. Een waslijst met klassieke boeken, bekende en minder bekende waarvan Nuyters veronderstelde dat Vincent die niet gelezen kon hebben. Immers, als hij die wel had gelezen, dan had hij andere conclusies kunnen trekken dan de onderhavige.

Vincent trok geen conclusies, niet in de personeelskamer en niet tijdens koffiepraat. Zelfs in vergaderingen hield hij zich gedeisd. Het belang van zijn mening ontging hem, althans het effect van zijn mening over de voortgang op school. Zwijgen was een krachtig middel om het eigen gelijk overeind te houden, ook binnen de context van de school. Zwijgers bepaalden sterker dan sprekers de sfeer. En de sfeer maakte uiteindelijk uitvoering van beleid mogelijk.

Nuyters was bezig aan zijn naschoolse opvang op zijn universiteit van het leven, nijver op onderzoek op het grensvlak tussen oprechte trouw en ongezuiverd bedriegen van een liefhebbende echtgenote. Herma was zijn gekwantiseerd vacuüm als natuurwetenschappelijk excuus voor barok gedrag. Uit het niets kon ze tevoorschijn komen en in het niets kon ze verdwijnen, geheel volgens de wetten van de opmerkelijkheid. Nuyters hield ook van Salvador Dali. Nuyters vloeide steeds meer samen met Herma. De ratio vergleed in de emotie en het belang van de buitenwereld vergleed in onvervuld en bij uitzondering stiekem bevredigd verlangen naar die ene puntmassa op dat ene lichaam, in dat enige heelal. Boeiende collega, ook Nuyters was niet gepromoveerd. Te pas en te onpas etaleerde hij dat gemis, zelfs nu Herma zijn lichaam en geest in beslag nam.

Op de laatste reünie had Vincent Wortelmann getroffen. Bijna 70 was de classicus. Blij verrast om te komen vertellen dat zijn vriendenclub aan het uitdunnen was. Ellenlange lijsten met gestorven familieleden en overleden oud-studiegenoten. Vincent had spijt in de lichaamstaal van Wortelmann gevoeld, of van trots, dat onderscheid was onhelder gebleven. Wortelmann oreerde alsof in leven blijven een verdienste was van de mens.

'Wie kent dag en uur,' had Vincent willen zeggen, maar het was niet nodig geweest. Wortelmann was hem voor geweest, alsof zinnen en woorden voorbestemd zijn om tot stem verheven te worden. Elke situatie roept zijn eigen vervolg op, ook daar hoeft een mens weinig voor te doen.

Als Boonstra zijn pad kruiste hoefde Vincent slechts naar een overvliegende kiekendief te wijzen om bij Boonstra 'kindermoordenaar' te ontlokken. De Pavlov-reactie lag op het puntje van de tong. Vincent realiseerde zich plotseling dat hij evenzeer slaaf van die gewoonte was.

'Kindermoordenaars gaan nogal eens vrijuit.' Dat was Vincents reactie na de woorden van Boonstra. Dan volgde een onopgeloste moordzaak uit de mond van Boonstra en een korte beschouwing van Vincent over de rechtspraak en het incasseringsvermogen van journalisten die niet in staat bleken de recherche te overtreffen. De dialoog had zich inmiddels in tientallen varianten geopenbaard. De zinnen gingen steeds meer op elkaar lijken.

Felicity was dood, met alle goeds dat daarbij hoort. Wellicht schreef Irma een

laatste maal uit het hiernamaals en verpakte ze haar groet in een kussenenvelop. Straks zou ze bij de schare horen van wie hij de rouwkaarten had verzameld in dierbare herinnering.

Elke dode bleef Vincent kwellen, tot hij ze voor een tweede maal had begraven.

Met een scheef oog keek hij in de postkantoorprullenbak. Onderin lagen resten van een kartonnen doos, een zakje met een boterham, sigarettenpeuken, kassabonnetjes, een klokhuis met bruine randen, met steeltje. Het aanzicht van de afgekloven appel zorgde voor een penetrante geur in de droge postkantoorlucht. Vincent hoorde bromvliegen in de steriele atmosfeer.

Zijn hoofd had genoeg aan beelden en geuren, geluid was overbodig. Het was alsof zijn oren en zijn neus met de gezichtszenuwen waren verbonden. Hij kon zien met zijn oren en met zijn neus. Als hij de envelop van Irma in het postkantoor achter zou laten, zou hij nooit weten wat ze hem wilde zeggen. Nooit zou Irma hem ter verantwoording roepen. Er was geen laatste wens, er was geen laatste wil die in vervulling zou moeten gaan.

'Jongen, zorg jij voor moeder als ik er niet meer ben. Jongen zorg jij voor je zusje als ik er niet meer ben. Jongen zorg jij voor je broertje als ik er niet meer ben. Jongen zorg jij voor de hond als ik er niet meer ben. Jongen sproei jij de tuin als ik er niet meer ben.'

Hij was Irma niets schuldig. Vrijen is nooit een belofte voor de toekomst. Geen enkele handeling is een belofte voor wat komen gaat. Vincent liet de envelop in zijn jaszak glijden. Buiten scheen de late zon. Een straffe wind duwde hem naar huis. Een kwikstaart vloog met hem mee.

Deducant te angeli.

Halverwege het zandpad lag een fluwelen mol op de rug; de korte pootjes omhoog, de spitse neus aangevreten. Aaskevers speelden met het dode dier en leken het lijkje te laten leven. De schilden schitterden veelkleurig in het avondlicht. Af en toe leek er een lichtflits van de vleugels te springen als de zon op het chitine weerkaatste.

Na de microscoopdoosjes zou deze mol een fraai tafereel voor een schilderij kunnen zijn; stilleven met aaskevers. Aarskevers, schoot door zijn hoofd.

De Heere zal uw ingang en uw uitgang bewaren.

Na de dood staken de sluitspieren en ontsnappen restanten van voedsel, zoals na de laatste ademtocht gedachten in het niets oplossen.

Vakkennis, vaardigheden, gevoel, trivialiteiten, de hele verzameling aan verworvenheden in een oogwenk tot niets gereduceerd, zelfs niet tot vacuüm. De encyclopedische kennis van plantennamen, vogelnamen, kleine geheimen, alle dagelijkse muizenissen uit de ordening van het geheugen verdwenen. Zo gemakkelijk. De hele rimram.

Ook zonder video kende Vincent zijn gezichtsuitdrukking, de dunne plooiing rond zijn mondhoeken, de lichte frons op zijn voorhoofd en zijn ogen die licht samenknepen. Japanners kijken naar de ogen als ze de emoties van een gesprekspartner willen raden. Europeanen kijken naar de trekken rond de mond. Quaadstemeer kijkt naar het kruis om het begin van een gesprek te vinden. Nolbers praat over het kruis. Taal en mimiek als afspiegeling van gedachten; wonderbaarlijk zoals woorden zich in zijn hoofd vertaalden in lichamelijkheid.

Een zin zorgt voor een glimlach, een alinea voor een erectie, een dichtregel voor tranen, zo hoort er bij elk woord een emotie. Ongrijpbare vertaling van woorden in gevoelens en een eeuwigdurende associatievloed. Zijn lichaam verstaat lettertaal, syllabes, logogrammen, iconen; vertaalt de letters in een woordenstroom.

Die worsteling om de kloof tussen mensen, culturen en generaties te overbruggen herkende Vincent bij zijn studenten, bij de studenten, zelden in een talige vorm. Vincent worstelt om met mededogen en mildheid, onbegrip en onkunde van studenten te accepteren. Boos wordt hij niet snel meer, van zijn ongecontroleerde heftigheid heeft hij afscheid genomen. Hij wordt niet langer getergd. De zenuw van ongeremde heftigheid heeft hij in zichzelf met zorg en spijt doorgesneden. Zachtmoedigheid is kalmerende balsem voor zijn bij vlagen onwillig lichaam.

Die driften, een ballast in de jonge jaren, een wijze van overleven in zijn jeugd, rusten door voortdurend ongebruik en raken langzaam in slaap. Zoals Nolbers geen moeite meer heeft om de sigaren in de doos te laten. Hij rookt niet meer, ook op dat terrein is hij celibatair geworden. Al verdenkt Vincent de collega maatschappijleer, annex godsdienst, van een dubbele agenda. Een man stopt niet zomaar met roken, zeker niet als het pensioen in zicht komt. Een man geeft niet zonder redenen een aangename gewoonte op, een vrouw ook niet. LePoole, Merckenbauw, Sorgvliet, Middelkamp, wie eigenlijk niet. Katzenellenbogen wellicht; de bedrieglijke eenvoud van een geruisloos man.

Vincent is tevreden met zijn verworven mildheid en zijn getemde heftigheid die zich in achterliggende jaren heeft aangediend. Op tijd voor de nieuwe generatie, te laat voor Felicity.

'Deze brief hoeft niet lang te zijn,' had Irma op een vouwansicht geschreven; een aquarel van een onbekend kunstenaar op de voorkant. 'Ik stuur je deze video om je een laatste groet over te brengen.'

Op de kaart was een waterig landschap in blauw en groen te zien, met overlopende contouren. Het had overal kunnen zijn. Het was nergens. Het was een ansichtkaart voor collega Quaadstemeer om aan te geven wat kitsch is, om aan te geven wat hij niet als product van competenties wil zien. Een aquarel is geen goede gedragsindicator. 'Te waterig,' zei Quaadstemeer om de lachers mee te krijgen.

Quaadstemeer tekende verdienstelijk, maar hij was geen gerenommeerd kunstenaar geworden. Dat speet hem. 'Ach was ik maar homoseksueel, dan

was mijn artistiek talent groter geweest en had ik de zalen van het museum wel bereikt.' Er was geen grein zelfspot bij die opmerking.

Sparrenboom had geen tekentalent. Sparrenboom blonk uit door zijn autistische trekken. In zichzelf gekeerd en de hele dag bezig met tellen en rekenen, en 's avonds een rondje om de hei met de border collie. Sparrenboom nam af en toe wiskundelessen van Sorgvliet waar.

Vincent liet de ansicht van Irma door zijn vingers glijden. De rechterbovenhoek licht gevouwen, alsof ze de kaart niet in één keer in de envelop had kunnen krijgen. Misschien had ze opnieuw een regel toegevoegd, geaarzeld over de laatste woorden die ze aan hem had gericht.

'Wat kan troost bieden?' had ze geschreven. Ze wist het niet, een bloem misschien, een blik op de tuin. Ze maakte foto's van hommels en van bijen, van meeldraden en stampers. Ze genoot van dagelijkse dingen. Van tulpen. Tulpen die de kop laten hangen als op schilderijen van oude meesters. Met Felicity had hij twee weken achtereen de lengte van tulpen gemeten en de meetwaarden in grafieken uitgezet. De *Queen of Night* groeide op de vaas even snel als in de tuin. De eerste vaasweek, daarna vielen de kroonbladeren. Buiten ging de groei door.

Bij de post was geen overlijdenskaart. Uit niets bleek dat de borstkanker Irma voor eeuwig van haar lichaam had bevrijd. Ze leefde. Vincent snoof aan de kaart, geen parfum, geen lijfelijkheid. De ansicht was geurloos zoals zijn beelden van Irma zonder geur waren.

In de woonkamer stak hij Irma'svideoband in de recorder. De kussenenvelop hield hij tussen zijn gevouwen handen als een zakdoekje in een zenuwdraai vast. Zaken en privé hield hij gescheiden, hij wilde haar niet weer in zijn slaapkamer, ook niet op het scherm. Irma was niet privé. Hij wilde zich niet door Irma terug laten voeren naar die studentenkamer die ver weg leek en niet langer onderdeel uit leek te maken van zijn geschiedenis. Hij wilde niet opnieuw die meewarige stem; 'Ach jongen, nu al,' toen zijn zaad bij de ontluisterende poging Irma binnen te dringen het laken bevlekte.

Irma wilde in zijn slaapkamer, zo leek het. Ze zat op de rand van een duobed en hield haar handen op schoot. Op het nachtkastje in de slaapkamer kleurde een gemengde bos bloemen met veel gele chrysanten, varentakken en gipskruid.

Vincent ging rechtop zitten, zijn onderarmen over de leuningen van de zwartleren fauteuil. Een tak van de berkenboom zwiepte voor het raam langs. De Japanse sierkers hield met moeite de prille bloesems vast. Aan het begin van het zandpad lichtte de straatlamp op. Een auto reed geluidloos voorbij. Boonstra had zijn ronde al gemaakt, hij was al thuis bij Alice. Boonstra die zich had voorgenomen zich niet meer met andermans zaken te bemoeien, enkel met eigen zaken.

'Mijn bemoeienissen hebben niets opgeleverd, behalve uw verontschuldigingen. Ik betreur dat, het laatste nog het meest.'

'Ik heb van interventies geleerd dat ik me met mijn eigen zaken moet bemoeien en niet moet proberen zogenaamd 'goed' te doen'.
Je maakt het anderen alleen maar moeilijk.'

Boonstra zou niemand meer waarschuwen.

Vincent zag beelden van het meisje van Edward Munch op de rand van een sterfbed, naakt, mager, onbegrepen. Hij zag *Olympia* van Monet, wulps, uitdagend met koele ondertoon. Zelfs een geraamte had charme. Soms werd een lijdster aan anorexia nervosa door verplegers verkracht, ook dat kwam voor. Driften maakten geen onderscheid. Vincent zag *Déjeuner sur l'herbe* met een begin van een ménage à trois. Bijna afgestudeerd was hij geweest. Studiegenoten Elsbeth en Ineke, op weg naar hun kandidaats, hadden hem verleid mee te gaan. Zonder drank, zonder roes. Zijn verstopte spijsvertering had hem gered, vond hij. Vanaf het toilet in het studentenhuis had hij stiekem de voordeur achter zich dichtgetrokken. Eenmaal thuis waren zijn straffe sluitspieren meewerkend geweest. Felicity had hem later wat meewarig aangestaard. 'Je had kunnen experimenteren met twee dames, vanuit biologische hoek, waar was je bang voor?'

Irma glimlachte vanaf het scherm. Ze streek het haar naar achteren en vouwde haar handen.

'Je zult wellicht verbaasd zijn mij zo te zien.' Vincent zette het geluid af.

Ze droeg een lange roze jurk, zonder plooien, strak satijnen stof en een hoge hals. Op haar platte borst een broche. Een gouden krakeling met glanzende lussen, de ultieme dood in oneindige aanloop. Irma veronderstelde, zoals ze telkens alles veronderstelde, zoals ze nooit zeker van iets was. Vincent las het uit haar gebaren en haar mimiek. Irma koos de veilige kant. Vincent had haar nooit op een uitspraak met een bodem betrapt. Hij wist dat zijn herinnering hem bedroog. Hij liet dat zo.

In zijn slokdarm steeg brandend maagsap op. Een wrange smaak trok door zijn mond. Irma gaf een afscheidscollege, ze vatte haar bestaan samen. 'En alle oude vrienden en bekenden,' daar hoorde hij bij. 'Read my lips.' Hij was een van mannen die haar had bezeten. Hij had Irma beslapen, dit lijk in wording. Ze bedankte haar leefgenoten voor wat ze had ontvangen. Vincent las haar lichaam. Eeuwen geleden had hij, na een mislukte aanloop, alsnog zijn zaad in schoolslag in haar achtergelaten, vruchteloos.

Irma probeerde op de valreep een plek in zijn herinnering te veroveren. Een nutteloze oefening. Na de dood is alles voorbij. Na de dood is er geen tijd, ook niet in de vierde dimensie.

'We zijn allemaal Schrödingers kat,' zei Katzenellenbogen. Hij kon het weten. 'We hebben allemaal een eigen doos in een zolderkast. Niemand kan ons zien. Pas als je uit je schulp komt, dan besta je. Pas als je gezien wordt, besta je. Soms gaat een doos open, dan blijkt er een lijk in te liggen.'

Nuyters gaf een aanvulling met een kwantummechanische beschouwing,

met theorie van Max Planck, Louis de Broglie, en Werner Heisenberg. Hij werd niet gehoord.

Katzenellenbogen doelde niet op kwantummechanische effecten. De synthetisch organisch chemicus verwees naar de vier vrouwen van Schrödinger. Eén wettige, en drie voor drie kinderen. Telkens had Schrödinger een dame uit een doos getoverd. Nuyters stond nog maar aan het begin met Herma.

De jurk van Irma trok strak om haar buik en om haar dijen. Ze was niet zwanger van hem geworden, niet zwanger van zijn plaatsvervangers. Vincent zag hoe ze haar benen licht spreidde. Het begin van de wereld. Het einde.

Quaadstemeer had de stapel tekeningen meegenomen naar de koffiekamer. Trots als hij was op het werk van de eerstejaars. Geef vorm aan de start van je ontwikkeling op de hogeschool. Je mag je laten inspireren door Gustav Courbet. De studenten tekenen hadden zich uitgeleefd. Diverse kleurige naakte onderlijven schoven in potlood, pastel en acryl over de tafel tussen koffiekopjes en oranjekoek door – Sparrenboom trakteerde op de roze glitterkoeken; hij had zijn rijbewijs gehaald.

'Dat lijkt meer op mislukt gourmet.' Dat was Guillaume van der Vaart. Dat had niemand anders kunnen zijn. Dat had Fokje kunnen zijn.

Irma's hand streek over haar verdwenen borst en vond rust op haar lege schoot. Haar ogen lagen diep.

'Ik wil met je neuken, voor eeuwig.' Dat las hij. Trots straalde uit haar blik, met opgeheven hoofd de laatste deur tegemoet. 'Kijk, ik durf,' leek ze te zeggen. Haar knieën gleden verder van elkaar.

'Read my hips.'

Op de valreep wilde ze hem in haar stoffelijk overschot. Gedrevenheid droop van het scherm. Vincent voelde een golf zoutzuur naar boven komen. Zijn tong welde naar voren. Hij hield zijn lippen stijf op elkaar. Hij voelde zenuwslaap in zijn benen, zijn voeten gloeiden, zijn vingers tintelden. Hij zag de dood geprostitueerd door een vrouw die hem ooit in kinderverrukking had gebracht. Hij toetste de video stop. Met zijn hand tegen de mond liep hij stapvoets naar het toilet. Hij had geen haast. Dit spoor wilde hij overal neerleggen als een vos die zijn territorium afbraakt.

'Laken, kots,hemd, bed, kast, kist kut.'

Uit de la van het buikkastje haalde hij de fotocamera. Buiten was het dokig. De ovale zon was twee minuten onder de einder. Vincent zette de pootjes van het statief in het zand. Boonstra was hier geweest, Vincent herkende het profiel van de schoenen. De mol lag op dezelfde plek, met dauw bedekt. De lucht was vochtig, het gras was nat. Boonstra had respect voor de natuur, de dode en de levende. De mol lag stil in het zand. De aaskevers waren verdwenen, die zou hij uit een schoolboek naschilderen, als dat nodig zou zijn, als het schilderij hem uit zou nodigen een levend wezen in het stilleven te zetten.

De sluiter bleef lang openstaan.

Frame

De camera's hadden twee weken afwezigheid geregistreerd. Bij elke beweging startte het infra-rood de opname.

Vincent zag fragmenten van voorbije tijd; een afspiegeling van een kindergedachte. Misschien was het hele bestaan gefragmenteerd en verstreek tussen elke ademtocht een eindeloze eeuwigheid. Niemand die dat aan kon tonen, geen experiment om te bewijzen dat het leven een continu verloop heeft, of dat het tegendeel waar is. Kinderen hebben een continu-idee van materie, alles in het bestaan is met elkaar verbonden. Er is geen horror vacuii tot de lerende mens van de boom van de kennis eet, dan stort de kinderwereld ineen. En gaat de poort naar het paradijs open.

Vincent speelde met kinderbeelden die hij op de hogeschool veelvuldig aantrof en met moeite uit de hoofden van de studenten kon krijgen. De opvattingen liet hij steeds vaker bestaan; zolang ze dagelijks functioneren niet belemmerden was er geen noodzaak voor verandering van inzicht. Wat eenmaal is vastgehecht laat zich moeilijk verwijderen. Die hechting treedt op na herhaling van handelingen, al is het slechts een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven keer in herhaling. Nuyters die Herma enkele malen een schouderklop had gegeven, en daarmee zijn vrouw in de logeerkamer had geparkeerd. Stoppen was niet meer mogelijk.

Ja, hij had Felicity geslagen en vernederd. Hij had zijn driften naar boven en naar buiten zien komen. Na die eerste klap was de tweede gekomen en de derde, daarna was het te laat geweest. En spijt loste niets op, niet voor Nuyters, niet voor hem. Niet voor Sorgvliet en niet voor Merckenbauw. De escapades met die collega's in het kabinet, in de spreekkamer, in een vreemd bed en in de natuur waar alle andere zoogdieren hun driften uitleefden, beperkte hij met zorg tot een enkele maal. Na drie maal zou hij in de voetsporen van Nuyters terechtkomen, zou hij opnieuw een Irma binnenhalen; een Felicity. Dat was zijn ratio nadat het lichaam de weg had gewezen naar de behoeften die hem parten speelden.

Vincent richtte zijn inspanning op nuttiger leerdoelen dan die van studenten; zijn eigen leerdoelen. Zijn lichaam liet hem alle hoeken van het kabinet zien, van de natuur, van de zandweg naar de eendenplas. Zijn lichaam stuurde hem naar de slaapkamer en de video. Zijn lichaam had hem naar Aruba gebracht, naar het strand, de rotsen, de zee en de begraafplaats op Noord. Zijn lichaam had Marguarita Goedgedrag toegelaten. Hij maakte zich geen illusies over de superioriteit van zijn geest. Slaaf van de driften en ondergeschikt aan de herhaling, zo ervoer hij zijn leven, niets om treurig over te zijn.

Eenmaal was hij in Assen, op zoek naar een boekwinkel, verkeerd gereden en het spoor bijster geraakt. Op die herfstdag, zonder zon, had hij de windstreken verwisseld en gemeend de stad van de noordkant binnen te zijn gegaan. Later bleek dat de zuidkant geweest te zijn, maar bij ieder volgend bezoek koos hij de

verkeerde route, ondanks zijn alertheid. Die dwaling was een aanzet geweest om op zoek te gaan naar zijn eigen misvattingen. Hij had meer gedragingen bij zichzelf ontdekt die op niets anders bleken gebaseerd dan op een foutieve programmering. Hij had ze gehandhaafd en geaccepteerd.

Pas het functioneren van kennis bepaalt de waarde in het dagelijks leven. Foute ideeën over bouw van moleculen en atomen staan een gelukkig en zinvol bestaan zelden in de weg. Het onderscheid tussen massa en gewicht is enkel voor astronauten van belang. Wie een merel voor een zaadeter aanziet kan toch van de zang genieten. Ook een cultuurvogel vergist zich wel eens en pikt een graantje mee met duiven en mussen.

Oude ideeën laten zich niet gemakkelijk verdringen. Tot moleculen en atomen ter sprake komen is er in het kinderhoofd geen tussenruimte in een blok ijzer, en later, als de nieuwe kennis een weg zoekt, zit er weerbarstig lucht tussen de moleculen van kristalsuiker. Ook de ruimte tussen stikstof en zuurstof in de ademtocht blijft gevuld met moleculen van lucht.

Het maakte niet uit welk beeld van de werkelijkheid bovendreef. De sollicitatiecommissie kwam opnieuw voorbij. Vincent was een van de uitverkorenen geweest om een nieuwe adjunct-instituutsdirecteur uit te kiezen. Krommenagel als zittend instituutsdirecteur, Van der Vaart omdat Zwaneman opnieuw geïmplanteerd werd, LePoole met haar kennis van de moedertaal en vooral omdat ze vrouw was, Bloem van de financiële administratie en Nuyters als toegevoegd lid.

Het was niet gemakkelijk geweest om uit de ruim honderd brieven een keuze te maken. Alle kandidaten beschikten min of meer over de vereiste kennis en vaardigheden zodat de selectie zich toespitste op trivialiteiten.

LePoole had een afkeer van *Times New Roman*, alle brieven met dat lettertype weigerde ze nauwkeurig te lezen. Over smaak viel met haar niet te twisten, verschrijvingen wilde ze wel door de vingers zien. Dat kon de beste overkomen. Nederlands was al moeilijk genoeg; eigenlijk alleen voor specialisten. Dyslexie was immers wijd verbreid. En mededogen verdiende ook op directieniveau een plaats.

Voor de ogen van Vincent, in de rol van toeschouwer, voltrok zich in herhaling een toneelspel voor vier heren, een dame en een sollicitant. Eigenlijk was niemand geschikt voor de baan van adjunct-instituutsdirecteur. De sollicitant beschikte, zoveel werd snel duidelijk, over kennis, vaardigheden en inzichten die bij leden van de commissie ontbraken of slechts rudimentair aanwezig waren. Het leek alsof een dagelijkse confrontatie van het eigen tekort te veel was voor de commissieleden.

Na wikken en wegen werd Brakman licht genoeg bevonden om de baan te vervullen, met de stem van LePoole tegen. Zij had liever Josée Grootgenoeg, die niet gesolliciteerd had, maar wel belangstelling zou kunnen hebben, op de plek onder Krommenagel gezien. Op nieuwe inzichten en voortvarendheid zat niemand te wachten. Expressieve personeelsleden waren er al genoeg. Daarbij moest de adjunct tegen Krommenagel opgewassen zijn, en dat lukte volgens de

commissie beter met een zwijger dan met een prater. Een vlotte man naast een ingehouden instituutsdirecteur, dat was vragen om moeilijkheden. Den Haag zorgde al voor genoeg onrust, daar hoefde een haantje niet bij. De argumenten voor vernieuwing werden zonder slag op stoot geparkeerd. Het provinciale aan de hogeschool was juist een sterk punt, dat mocht gerust benadrukt worden.

'Maak van je zwakke punten, je sterke,' had Van der Vaart naar voren gebracht. 'Yes.' Het pleit was beslecht.

Brakman werd benoemd onder verwijzing naar argumenten die eerder in de commissie waren gehanteerd om hem opzij te leggen. Brakman paste op de winkel en dat zou hij goed gaan doen. De uitvoerenden zaten niet te wachten op nieuw beleid. Er hoefde geen programma te komen voor aan te trekken Duitse, Poolse, Letse en Oezbeekse studenten. De hogeschool koos met graagte voor kwantiteit en negeerde kwaliteit van de instroom, dat paste beter bij de financiering.

LePoole claimde een vrije dag als compensatie voor haar lidmaatschap van de commissie. De hogeschool had standaard lettertype *Garamond* op de pc's geïnstalleerd. Brakman zou zich daaraan moeten houden. Dat ze het een schande vond dat ze niet langer zelf haar eigen screen saver kon kiezen en niet langer haar eigen fotoprogramma mocht installeren en gebruiken, dat vermeldde ze niet. De dirigistische aanpak van de ict kwam haar nu goed van pas. Brakman moest ook lijden, dat maakte haar leed kleiner. Ze ging akkoord. Ook omdat Brakman licht dyslectisch was. Dat was genotuleerd in *Garamond .12*. Krommenagel gaf haar zonder blikken of blozen de vrije dag. De lesuitval werd keurig geregistreerd.

Nuyters had zich nauwelijks uitgelaten over de kandidaten. Vincent had hem in een pauze naar de indrukken gevraagd, maar Nuyters had slechts over Herma willen praten. Nuyters had in Edwin Brakman geen rivaal gezien. Brakman was benoembaar.

Voor Vincent er erg in had gehad had hij Nuyters strak in de ogen gekeken en gevraagd: 'Nuyters, fysicus, gewaardeerd collega; 'houd je nog van je vrouw?'

'Herma,' had Nuyters geantwoord, 'Herma is slechts een goede vriendin.'

Nuyters had oogcontact gezocht en hem met doctors' stem toegevoegd:

'Maak je niet druk. Doe je eigen dingen, in lokaal, kabinet of elders.'

Vincent had een twinkeling menen te zien, en de oogopslag met een knipoog beantwoord, voor hij er erg in had gehad. Geheimen en school gaan niet samen. Iedereen weet alles, of liever: iedereen kijkt de hele dag naar je, maak je niet ongerust, je wordt wel gezien, ook al ervaar je dat niet steeds. Net als voor kleuren en geuren geldt, de beleving bepaalt de ervaring. Kleuren bestaan niet en moleculen, ook parfummoleculen, hebben geen geur. Het is het hoofd, het zijn de hersenen die de beleving geur en kleur en emotie verlenen. En dat is een geruststelling.

De camera had Boonstra geregistreerd met zijn dagelijkse gang, een collectant die lang bleef wachten, een man met een leren jack en een elektronische doos; de meteropnemer die het kaartje in de bus had laten glijden. Vincent had de meterstanden digitaal verstuurd.

De laatste minuten van de videoband liep een jonge vrouw in een korte magenta jas, een zwarte rok en paarse schoenen het beeld binnen. Ze duwde de belknop. Geluidloos zag Vincent de beelden op de video. Hij schoof naar voren op de matras, ging rechterop zitten. De vrouw, een meisje bijna, keek om zich heen, liep tot buiten het bereik van de camera. Ze belde opnieuw, draaide om en liep weg. Haar gezicht had hij niet gezien. Haar hoofd ging schuil onder een kek hoedje. Geen fiets, geen auto.

Twintig seconden stilleven van het zandpad, het schrikdraad om de wei, het droge gras. Vincent voelde hoe zijn voeten gloeiden.

'Wij zijn alleen bereid te antwoorden op vragen die vermoedelijk aanstaande zijn.' Paul Valéry liet zich horen.

In schemerlicht bewoog de voorovergebogen gestalte van Boonstra op weg naar Alice en dan opnieuw het beeld van de weide. De nacht. Het leven in stilte.

Zonder kennis van zaken, zonder beweging zette de band de tijd stil.

Microscoop

Vincent had de videoband tientallen keren teruggespoeld en het fragment keer op keer bekeken. Hij was benieuwd, maar niet van harte. Hij draaide zijn hoofd in herhaling opzij en schikte zich telkens in een andere houding op de matras. Zijn lichaam leek geen raad te weten met de overvloed aan indrukken uit die enkele seconden. Hij liet de beelden tegen zijn zin over het scherm gaan, maar zonder dat hij aan die weerzin gehoor kon geven.

Zijn zenuwen reageerden autonoom. Hij was niet langer baas over beelden en gedachten. Het was alsof de informatie uit de dendrieten en axonen naar alle plaatsen in zijn lichaam weglekte. De isolerende werking van de myelineschede leek opgeheven. De insnoeringen van Ranvier leken verbreed. Tintelingen doorkruisten zijn lichaam. De coördinatie van zijn ledematen raakte zoek. Vincent gehoorzaamde de signalen uit zijn lichaam. Verzet was zinloos. Hij keek in herhaling tot de beelden vertrouwd waren en hij ze zonder hulp van de video in zijn hoofd voorbij zag gaan. Hij had gevoeld hoe hij slaaf werd van de vrouw met hoedje en paarse schoenen op de video. Zijn lichaam had de regie overgenomen.

Irma was dood. Felicity was dood, net als die andere vrouwen gestorven waren, lijfelijk dood, of geestelijk in vergaande staat van ontbinding. Zinloos om elke minnares oneindige ruimte te laten innemen in de herinnering. In zijn hoofd kwamen voorbije hartstochten af en toe langs. Vincent had ze begraven, gecremeerd en gereduceerd tot oprispingen, tot dooltochten in een voorbije tijd. Bij vlagen kneedde hij de geschiedenis: nee, hij was het niet geweest die gezoend had, die hand in hand had gelopen, die gelachen had, die zich ingehouden had, die geslagen en vertrapt had. Het was een verdwaalde vreemdeling, een wetsovertreder die niet gepakt was, het was een dagdief geweest die in zijn verloren fotoalbum had gefigureerd.

Merckenbauw had uit *De Bioloog* een artikel van zijn hand van ruim tien jaar geleden gevonden.

'Nu leer ik je beter kennen en begrijpen,' had ze gezegd.

Vincent had haar scheef aangekeken met opgetrokken wenkbrauwen en met tegenzin gelezen wat hij honderd jaar eerder had geschreven over pedagogie in een biologische context. De zinnen leken van een vreemde. Zure wijn in oude zakken.

'Vergeten? Een deel van je leven vergeten? Onmogelijk,' had ze gezegd. Hij had haar niet tegengesproken. Hij liet Birgit genieten van het leven dat achter haar lag. Dat maakte hem sympathiek in haar beleving, en dat was niet verkeerd. Het was dat zijn naam boven het artikel stond genoemd, met functie erbij, maar voor het overige kwamen de beweringen hem vreemd voor. Het was een andere man geweest die zijn overtuigingen en lesaanpak op schrift had gesteld. Hij wilde door Merckenbauw niet afgerekend worden op wat hij in een ver verleden had beweerd.

Hij had Merckenbauw bedankt en zich blij verrast getoond voor zoveel belangstelling. Dankbaar was hij geweest, voor de rokzoom vandaag net boven de knieën en de blouse met de bovenste knoopjes op een kier. Het verleden liet hij het liefst rusten.

Vincent was nooit jong geweest, hij had geen verleden. De reis naar Aruba was een begrafenisritueel geweest, een bezoek aan een verre dode opgebaard in een schuifladengraf. Hij was nooit weggeweest van zijn plek aan het zandpad. Boeken had hij gelezen, videobanden gezien, reisgidsen doorgebladerd, gedroomd, dat had hij. Dat was zijn bestaan, zonder stilstaande fragmenten waarin tijd werd overgeslagen. Hij leefde in permanente stroom. Water in een rivier bereikt de zee en heeft immers ook geen weet meer van bergen, bruggen, strekdammen en kribben; geen weet van drassige maïsakkers en de Beilerstroom of het Lieverense Diepje.

Onder het hoedje kwam in een flits een donkere lok tevoorschijn toen ze het hoofd draaide en naar het zandpad liep, waar haar voetstappen door Boonstra werden weggewandeld in de laatste videominuut. De eerste keren had hij de donkere lok niet gezien, weggevallen tegen het verkleurde gras en het donkere zand. In de herhaling kwamen andere beelden tevoorschijn. De paarden achter in de wei, de raaf op een paal, verschuivende wolken, een okeren streeppatroon aan de hemel, de mol met de aaskever, een vlucht brandganzen.

De zoom van haar rok tikte tegen de achterkant van haar knieën. Ze had stevige kuiten en een vaste pas. Haar jas trok strak over de bovenkant van haar billen die in de gladde rok contouren liet zien. De stof glansde op als het schild van de aaskever, heel kort. Een lichtflits die in Vincents hoofd groter werd.

In sweater en schildersbroek stond Vincent in de kamer. Wijdbeens, een fijnharige kwast in zijn gevouwen handen op de rug. Hij wist niet wat hem naar het doek had getrokken, maar hij wist dat de vrouw op de video, de vrouw aan zijn deur, de hand op zijn deurbel, een rol speelde. Zijn buik bolde licht naar voren. Hij rook de lucht van verf en de bedompte geur van een nooit gewassen hogeschooltrui waar verf diep in de vezels was ingedroogd.

'Nee, de hogeschool kan geen andere koers varen zonder muffe truien en jassen de deur uit te doen.' Dat was Katzenellenbogen. Tijdens de koffiepauze was er gebak geweest van Middelkamp. De feestvreugde van de avond ervoor kwam uit haar mohair tevoorschijn. Rook en gezelligheid van een feestelijke avond. Katzenellenbogen bleef bij voorkeur in zijn lokaal of in het kabinet. 'Hier blijft de sfeer hangen, ook als ik er niet ben,' lachte hij minzaam met knoflookstem. 'Kijk,' ging hij onverdroten verder, 'kijk, een mens verandert niet veel. Wie flexibel en innovatief was op z'n twintigste, die is dat ook nog op zijn vijftigste. Wie van zekerheden houdt en zich zelden laat verrassen die merk je ook in latere jaren niet als voortrekker op.' Hij kwam op de praatstoel, al was dat dan ook een afgekeurde laboratoriumdraaikruk met drie in plaats van vier poten. 'De nieuwbouw, als dat doorgaat, is een mooie gelegenheid om de zachtmoedigen van geest, laat ik ze zo noemen, op een prettige manier

in hun niche te laten. De wereld schuift als het ware onder ze door, net als het water uit de koran dat onder tuinen doorstroomt. De hogeschool kabbelt op dit moment. Krommenagel is niet bij machte beweging te krijgen in de zandhakken. Dat hoeft ook niet. Wie niet mee wil met de nieuwe generatie, of wie de nieuwe generatie geen belangrijkere eigen plek gunt, die verdient zelf een staplaats, een monument voor bewezen diensten.' De synthetisch organisch chemicus noemde namen van kandidaten die hij in de medezeggenschapsraad zorgvuldig achter de kiezen zou houden. Vanachter zijn kiezen walmde knoflook naar buiten. Katzenellenbogen wist van zijn bedorven ademtocht. Hij stoorde zich daar niet aan. Zijn stofwisselingschemie was veranderd, in zijn nadeel, na de moord op zijn dochter en de ontvoering van zijn kleinkind dat als Musilmann in Afrika opgroeide. De dood verandert processen, ook als het leven verder gaat.

'Een gouden speld zou ik ze willen geven, en terecht verdiend, begrijp me niet verkeerd.' Zijn mimiek deed anders vermoeden.

'Het effect van een prijs is veelal dodelijk. Een hoge onderscheiding zuigt energie uit een mens. Het hoogtepunt is bereikt. De haan heeft gekraaid en de treurigheid van na het vrijen, je kent dat wel, neemt bezit van de verse kapoen.'

Het raam naast het doek was een donker spiegelend vlak. Het kozijn leek een lichte lijst om de nacht. De halogeenlamp weerscheen als een heldere maan in het glas. De onderste la met tubes verf en flesjes medium had hij op de eettafel gezet. De tubes lagen op een slordige hoop en flesjes medium stonden strak tegen de rand van de lade. Een papieren tissue met geel en bruin lag in de hoek. Het paletmes zat onder een tube geklemd.

In de hoek van de kamer was oud spinrag zichtbaar. Korte schaduwen op het behang waar hij spelden in gestoken had en waar ansichten aan korte boodschappen herinnerden. Een kaart uit Spanje, Griekenland, een groet uit Diphoorn. Plaats genoeg voor de ansichtkaarten uit de West met de bekende taferelen, in het bekende handschrift als bewijs van een reis naar een andere werkelijkheid. Vincent groet Vincent. Altijd iemand die aan hem denkt.

Aarzelend was hij aan de slag gegaan. Hij had de drempel genomen om in de late avond aan het schilderij te werken. Hij had zijn eigen barrière geslecht. De nacht was om te slapen en te dromen, late uren waren voorbestemd om naar de video te kijken. De schilderavond was een aanloop naar een rustig hoofd. Slaap en vermoeidheid waren verdwenen. Zijn lichaam maakte zelf stimulerende drugs. Hij schilderde doosjes, in extase.

Vincent zette een stap dichter naar het doek. Hij zocht zijn klompen, vond ze niet. Onder zijn gloeiende voetzolen voelde hij stappen in het zand. Hij zag Boonstra die op de damesvoetafdrukken had gestaan.

De microscoopkistjes hadden een iele kleur van dun opgebrachte verf. De kistjes zweefden in het heldergroene vlak, dat in het midden naar geel en wit uitliep. Het leek een lichtvlek middenin, zoals hij die kende als hij op de rug in bed lag en zijn ogen sloot.

In de schemering trokken kleurpatronen voor zijn ogen langs, dat kon zo

zijn, maar evengoed kwamen die beelden van binnenuit, zagen zijn ogen niets in het halfduister en speelden neuronen in zijn hoofd een natuurlijk spel met ionen en signaalstoffen, met chiraal serotonine en dopamine. De basisbiochemie in zijn hoofd speelde een eigen spel, dynamische evenwichten hielden hem voor de gek. In de lessen demonstreerde hij de hormonale verwarring die de natuur als vaste begeleider aan de mens heeft meegegeven.

'Doe je ogen dicht, kijk naar links en druk met je rechterduim op de linkeroogbal. Wat zie je?'

De studenten zagen lichtvlekken met gesloten ogen. Ze zagen wat niet te zien was, ze namen waar wat geen tastbare werkelijkheid voorstelde. Druk op het oog vertaald in een gewaarwording van licht.

'Bij wie geen lichtsignaal verschijnt, spring ik op de tenen totdat er sterretjes blinken.' Iedere student zag het licht.

De haren van de kwast trokken stroef door de pasteuze verf. Traag liet Vincent de verf in strakke lijn op het doek achter. Met de verf gleden zijn gedachten in de doosjes. De deurtjes op een kier. Hij gaf zich over aan tweerichtingsverkeer. Gedachten gleden zonder naam en zonder uiterlijk kenmerk golvend in de bruingele doosjes. *Quarks, strange, love*.

Uit de doosjes kwam onder zijn traag en kalm bewegende handen, ijle, gewichtloze lucht tevoorschijn, met een geruststellende lege ruimte tussen de moleculen. Hij zweefde voor het doek, een halve meter boven de vloer.

Felicity pakte de Zweedse klompen onder de linnenkast vandaan, legde haar handen op zijn afhangende schouders en voorkwam dat hij met z'n hoofd tegen het plafond stootte.

Dieven

Op een weidepaal halverwege het land van Mulder zat een velduil met een muis in de snavel. Even tevoren had Vincent door zijn kijker gezien hoe de vogel, de blik naar beneden gericht, hing te bidden en uit het beeldvlak verdween. In het weiland liepen, kropen, paarden en aten honderden muizen, spitsmuizen, veldmuizen, grasmuizen, grijze muizen, grauwe muizen; een muizenberg in twee dimensies, ongezien door de laatste koeien die met gevouwen voorpoten en wolkende condensadem op de winterstal wachtten, ongezien door Boonstra, ongezien door de spaarzame wandelaars, ongezien door Vincent die met de kijker tegen zijn trui met ongewapend oog naar de velduil keek. Hij keek als door een venster, een schilderij omlijst door een denkbeeldig raam. Hij had zijn blikveld afgeroomd, weggelaten wat hem niet paste, als had hij de begrenzing van de lenzen in de kijker geleend. Die vernauwing van kijken had hij zich in de loop van jaren eigen gemaakt als wapening tegen de veelheid aan indrukken die zijn zintuigen belaagden en overvoerden.

Na het vertrek van Felicity had Vincent in de natuur zijn evenwicht gezocht; een patroon, als aan vaders hand, weer opgepakt. Wandelingen langs de winterdijk, door hoogveen en bossen, door coulisselandschappen, en met Pinksteren naar een eiland. Na een wandeling langs overwoekerde paden, die vaker dan eens een dagmars bleek, was hij af en toe verwarder thuis gekomen dan hij vertrokken was, tot hij zich gerealiseerd had dat hij, hoewel het tegen de fysische werkelijkheid in zou gaan en niet bewijsbaar zou zijn volgens de gangbare natuurwetenschappelijke methode, alle indrukken in zich toeliet en geen onderscheid maakte tussen de ene en de andere waarneming.

Vincent had alles willen zien. Hij was een veelvraat. Hij had gemeend dat hij alles waarnam en in zijn hoofd opsloeg wat aan indrukken op zijn netvlies terechtkwam. Selectieve waarneming had een strijd geleken tussen zijn onderbewuste en zijn vrije wil, waar hij pas een balans in had gevonden nadat hij zich die strijd had gerealiseerd en er woorden voor had gevonden. Benoem je waarnemingen en noteer ze, was zijn adagium.Vanaf die tijd had hij geleerd te negeren wat niet in zijn kraam te pas kwam. De aanschaf van een videocamera op school had hem daarbij geholpen.

De opnames legden genadeloos bloot dat het oog slechts een zeer beperkt deel van de werkelijkheid in zich opneemt. Het merendeel gleed onopgemerkt voorbij. Een mens is blijkbaar enkel in staat te zien wat hij wil zien en wat zich in zijn hoofd aan verwachtingen heeft aangediend. Wat niet welkom is blijft buiten beeld. Getuigen van een ongeval rapporteren onderling sterk afwijkende feiten. Kleur, wind, temperatuur, tijdstip, aantallen betrokkenen, ze zijn afhankelijk van de waarnemer, niet van wat zich werkelijk voordoet.

Er is niet één waarneming, er is niet één gebeurtenis.

Zwaneman op stagebezoek of Van der Vaart achter in de klas met een notieblok. Voor de stagiaire was het een wereld van verschil. Zwaneman gefixeerd op vakinhouden, op Dokkum, Franeker, Harlingen, Makkum, Raerd, Tietjerk, Oost- en West-Stellingwerf, Sexbierum, Kollum, Paessens en Moddergat, op klimaatzones en een correcte benaming van toendra's, poesta's, prairies en pampa's.

Over orde in de klas zou je Zwaneman nooit horen. Hij wist niet wat dat was, leek het. Een student die tevreden was over de les en zich in de herrie prettig had gevoeld, met een atlas in de hand, roepend door de klas en zuchtend op weg naar de beltijd, die had aan Zwaneman een goede begeleider; of een minne; dat hing van het perspectief af. Zwaneman zag enkel topografie en fysisch geografische verschijnselen, de rest bleef buiten zijn blikveld. Wie niet vaardig was met een gsm in het bos, die kreeg van Zwaneman geen diploma. Voor studenten waren zijn kennis en vaardigheden de maat der dingen. Elke leraar aardrijkskunde moest minimaal 55% van de kennis en vaardigheden van de oude rot in het vak in huis hebben. Het kwam niet bij Zwaneman op dat elders in het land leraren sociale en fysische geografie afstudeerden die geen weet hadden van geografische speurtochten en van rijen plaatsnamen in voorgeschreven volgorde. Zwaneman zag vooral de bomen in zijn eigen bos.

Met alle hebbelijkheden van Van der Vaart, had deze collega wel oog voor didactiek en pedagogie. Voor een werkvorm klopten studenten nooit tevergeefs aan; de expertmethode, wisselende koppels, het café-spel, en sinds kort de Abu Ghraib-Amnesty-method. Tergen om vervoegingen van werkwoorden boven tafel en in de hoofden van de kinderen te krijgen. *I torture, you torture, we all torture* als variant op *I scream, you scream, we all scream for ice cream.* Al ging martelen en schreeuwen natuurlijk gemakkelijk samen.

Voor de weekhartigen was er ruimte om protestbrieven in het Engels te schrijven. Leerlingen kregen de mogelijkheid om de president van de Verenigde Staten voor de laatste keer te waarschuwen. Van der Vaart vond die activerende werkvorm een geaccepteerde manier om vervoegingen te behandelen.Schuttingtaal was toegestaan. *4letterwords :) please*, dat wel.

Vakinhoud stond bij Van der Vaart lager aangeschreven dan klassenmanagement. Dat gold ook voor Merckenbauw; *Ordnung muß sein*. Elk had zijn eigen blikveld, vooral gericht op de thuisterreinen van eigen kundigheid. In de personeelskamer reden deze opvattingen als stokpaarden tussen tafel en koffie-automaat heen en weer. Behalve voor Brakman, die gaf nauwelijks les en: Brakman dronk chocomel. Dat was een eerste niet onbelangrijke stap om zich blijvend van de andere medewerkers van de hogeschool te onderscheiden.

De ervaringen met selectieve blikken tijdens de video-lessen waren een aanzet geweest zijn huis van camera's te voorzien. Vincent had willen weten wat hij eigenlijk precies deed. Hij wilde weten hoe zijn lichaam hem dagelijks stuurde. Vincent wilde weten wat zich aan gebeurtenissen aan zijn blikveld onttrok, terwijl ze net zo manifest aanwezig waren als de waarnemingen die wel in zijn hersenen een vertaling vonden in virtuele beelden en in woord en gedachte.

De video-opnames werden een hulpmiddel, ze werden een permanente onderdompeling in een vertrouwde omgeving, een gewenning aan zijn eigen gedrag en een voortdurende reflectie als voorwaarde om wijzigingen in zijn gedrag aan te kunnen brengen, of om te aanvaarden dat zijn lichaam een vastgestelde en vertrouwde route volgde.

'Onbewust betekent ook onbekwaam. Wie zicht op zichzelf wil, stapt na deze fase naar bewust en onbekwaam. Je weet wat je onhandig uitvoert, maar bent nog niet in staat ander en passend gedrag te vertonen.' Het was een van de stokpaarden. Studenten die niet reageerden kregen de Pavlov-reactie over zich heen. 'Zijn er nog mensen die roken? Ben je je daar van bewust?'

Nolbers was al twee maanden gestopt met Havanna's, maar een kwart van de studenten stond regelmatig buiten in de fietsenstalling te smoken.

Katzenellenbogen vond dat de hogeschool zich moest profileren als kwalitatief hoogstaande opleiding voor niet-rokers. Wie kennis en vaardigheden in zijn kenniscentrum heeft, die is immers niet verslaafd, vond de voorzitter. Maar dat zei hij niet in de medezeggenschapsraad, daar waren het met name de leden die de agenda en de inhoud bepaalden. Een voorzitter past terughoudendheid.

'En dan bewust bekwaam tot het vanzelf gaat.'

Nolbers was gestopt, het leek alsof dat vanzelf was gegaan. Er zat een luchtje aan de plotselinge abstinentie van de leraar godsdienst, maar welk aroma dat was, dat was Vincent nog niet helder. Verslaving leek ook een genetische component te hebben, net als religie. Elk mens als drager van een hebbelijkheid, een beter excuus was moeilijk te vinden; ik ben het product van mijn genotype.

'Ik rook. Ik drink. Ik neuk. Ik sla. Ik geloof. Ik besta.'

Vincent had grenzen van zijn blikveld leren kennen door gedoseerd alle waarnemingen toe te laten. Thuis lukte dat door dagelijkse handelingen in herhaling terug te laten komen, in de natuur bepaalde de natuur zijn opnamevermogen en overheerste vergetelheid. Buiten in het vrije veld was bewustzijn niet nodig. Vincent wist na een dagtocht niet langer waar hij gewandeld had, hoe de plaatsen heetten die hij voorbij was gegaan. Een dag later wist hij nauwelijks te vertellen wat voor weer het de vorige dag was geweest. Hij was na een nacht de wandelroute kwijt die hij had afgelegd. Op school vertelde hij zelden wat hij gedaan had, niet omdat collega's dat niet mochten weten, of omdat ze niet vroegen, maar doordat de gebeurtenissen uit zijn herinnering waren weggegleden. Hij wilde niet onthouden wat zich buiten huis afspeelde. Hij wist genoeg. Het leek hem aanvankelijk een wilsbeschikking, alsof hij zelf die keuze had gemaakt om te onthouden en te vergeten, tot hij zich realiseerde dat hij aan de natuur gehoorzaamde. Zo was het altijd al geweest. Hij was zijn tijd geen tien jaar vooruit. Hij had zichzelf ingehaald.

Vincent had zich, nadat hij zich had gerealiseerd dat de overdaad aan indrukken hem telkens opslokte en verwarde, op vogels geconcentreerd, enkel

op vogels en hun gedrag. Die herinneringen bleven; voorzien van nieuwe blinde vlekken.

Hij hoorde brandganzen als hij zijn ogen sloot, het toeteren van overvliegende zwanen, het hoge gepiep van mezen, de nauwelijks hoorbare goudhaan. Hij kon het beeld van boomklevers voor zijn geest halen, de snelle vleugelslag van smienten en wilde eenden. Hij wist hoe hij in een bos door een specht was bedrogen, turend naar het gat in de boom waar de jongen zich schuilhielden. De specht had het nest vanaf de achteringang bevoorraad en hem vervolgens roffelend op een boomschors gegroet. Af en toe vloog Felicity voorbij. Hij kon haar voorbij zien gaan, zonder lang met haar mee te reizen.

'Er zijn klevers, duikers, lopers, sluipers, scharrelaars, eters, jagers, dieven, zuigers. Er zijn vogels van divers pluimage.'

Vincent zat op zijn eigen tribune met uitzicht vanaf de boomstronk aan de rand van het bosje, met uitzicht op de woonboerderij van Boonstra, met uitzicht op de schuur achter Hoeve Mulder waar een oude tractor door woekerend gras werd verteerd, met een blik op de iepen langs het kanaal waar af en toe een boot voorbij voer.

'Gras, koe, zwaluw, wulp, lucht, lucht, licht.'

De velduil wierp de muis omhoog en probeerde zijn prooi door te slikken. De muis was te groot en paste niet door het keelsgat. Na de vijfde keer gaf de velduil het op wierp zijn prooi in het gras, keek spiedend om zich heen en wiekte weg. Een meeuw kwam aangevlogen en roofde het achtergelaten lijk. Ieder kan zich verslikken in een te grote prooi, ieder rooft de resten van wat een ander achterlaat. De videoband spoelde terug en startte automatisch nadat het begin van de band was bereikt.

Vincent lag gekleed in ondergoed onder het dekbed. Hij had het koud. De beelden van het buitenveld weigerden te vertrekken, vluchtige mijmeringen zetten zich voort in vage contouren. Vogels zongen en floten, vlogen in formatie naar het noorden. Spreeuwen wolkten tot ver over het kanaal, splitsten in groepen, voegden zich samen. Niemand was verantwoordelijk voor de richting en de vorm van de vlucht, elk deed vrijwillig mee in een dwingend patroon. Wie lang keek, kon een leider ontdekken, alleen wie heel lang keek. Dat was op school niet anders.

Boonstra: 'Als je niet snel loopt en veel zwijgt, kun je directeur worden. Je wordt op die manier vanzelf door de tijd ingehaald.'

De video trok zich niets aan van de beeldvoortzetting in zijn hoofd. Een vrouw stond voor de deur. Ze droeg een hoedje, blauwgrijs in het avondlicht, de schemering haalde de kleuren weg. Haar gezicht was niet te zien, enkel haar hals, een stukje kin en een donkere lok staken onder de rand van het hoedje vandaan.

Herhaling drong zich op, zoals hij op de meest onverwachte momenten met déjà vu's werd geconfronteerd.

'Toeval bestaat niet,' zei hij in de klas, als dat ter sprake kwam. 'Alles is op z'n minst opmerkelijk. Wat wij als toeval zien is een signaal uit het onderbewuste om op een andere manier naar de dingen en naar de gebeurtenissen om ons heen te kijken. Wie wil kan in alles toeval zien. Dat is een van de basispunten van horoscopie, het is bedrog gebaseerd op een andere zienswijze, een van de vele die mogelijk is.'

Hij spaarde de natuurwetenschappen niet.Ook die manier van kijken schilderde hij af als een vorm van bijgeloof.

'Wetenschappers geloven,' zei hij, 'en gelovigen weten het zeker.'

Het waren colleges aan zichzelf gericht om te bevestigen waar hij in zijn onderbewuste al van overtuigd was. Zelden kreeg hij weerwoord.

Enkel met Katzenellenbogen was een vruchtbare filosofie over het *Sein* een genoegen; vaker dan eens afgesloten door Katzenellenbogen met een: god-zij-dank ben ik atheïst. De synthetisch organisch chemicus staakte zijn provocaties steeds sneller. De behoefte om als een hagenpreker zijn filosofieën de wereld in te dragen werd geleidelijk kleiner. Ook Katzenellenbogen kreeg genoeg aan zichzelf, met ontwikkeling van humor als een groeiende constante.

Filosofen uit vorige eeuwen, schreven over het heden in hun taal. De voorbeelden leken soms gedateerd, dat was het enige. Geen filosoof maakte melding van gsm of video, een vliegreis kwam zelden in de theorieën voor. De moderniteiten konden gemist worden. Ze waren slechts versiering en tijdelijke vormgeving van een eeuwige onderstroom. De geschriften van Seneca, Epicures, Tacitus, Quintilianus, Montaigne, Roditi, P.A. Bergstra, Valéry en Bacon pasten naadloos op nieuwe verworvenheden.

'Het nieuwe is immers uit het oude voortgekomen,' betoogde Katzenellenbogen, 'veranderingen lijken groot, het beeld van het heden is sterk verschillend met wat was; maar de inhoud blijft in grote lijnen ongewijzigd. Traditie is sterker dan de moderniteit toe wil geven. Een winnaar maakt in een koets met paard een triomftocht, verlangt naar een standbeeld, een laurierkrans. De oude vorm verschaft de meeste eer.'

Katzenellenbogen meed vakvergaderingen, juist vanwege zijn filosofische opvattingen. Katzenellenbogen hoefde de herhaling niet in stand te houden, daar waren voldoende liefhebbers voor. Katzenellenbogen gaf zich liever over aan stofexplosies en redoxreacties. Zijn lidmaatschap van de medezeggenschapsraad rechtvaardigde hij met dezelfde argumenten; voorliefde voor onverwachte explosies, rokend buskruit. Katzenellenbogen gaf gemakkelijk toe dat hij in dat opzicht niet consistent handelde. 'Vandaar dat ik synthetisch organisch chemicus ben, en geen theoretisch fysisch. Snap je?' Katzenellenbogen maakte van zijn hart geen moordkuil, eerder een insectarium.

'Vogels zingen nog net zo mooi en veelvuldig als in de Middeleeuwen,' zei Katzenellenbogen, 'de zang van een nachtegaal verschilt niet van het lied dat Socrates hoorde. Een velduil jaagt al eeuwen op een zelfde manier, een meeuw rooft wat te roven valt. Een mens is een scharrelaar, een jager, een kruiper en een vanger, als vogelaar weet je dat natuurlijk allang.'

Als de filosofie een hoogtepunt naderde was het tijd voor een reguliere les of een bespreking met een student.

Vincent onderdrukte de drang uit bed te gaan en de video-band op datum te controleren. Hij bleef kijken. De vrouw voor de deur draaide zich om, belde nog eens, haar stevige benen onder de zwarte rok brachten haar naar het zandpad, lieten haar uit het raamwerk lopen, lieten het vensterstilleven, het zandpad, de weidepaal en het stilgezette gras, tot Boonstra door het beeld liep en een blik naar het huis wierp.

Plots voelde hij de behoefte Boonstra aan te spreken. Voor Vincent een zin kon formuleren, was Boonstra uit het beeld verdwenen.

In de bewegingsloze momenten die volgden herstelde het stilleven zich, bevroor het beeld tot Vincent zichzelf aan zag komen en hij de sleutel in het slot stak.

De deur op een kier.

Nieuwe wereld

'Denk je nog wel eens aan vroeger?' Boonstra hield zijn handen in zijn zakken. Er was geen uitnodigend gebaar, geen aanzet om Vincent een antwoord te ontlokken. Vincent draaide zijn hoofd naar het bosje verderop. De paaltjes langs het fietspad vormden bijna een rechte lijn. Hoe verder weg, hoe beter de markeringen in een lijn leken te staan. Gezichtsbedrog, dacht hij, terwijl de onontkoombare vraag van Boonstra in hem doorzong. Het oog corrigeert en vervormt de waarneming tot gewenste werkelijkheid. Tot werkelijkheid van orde en symmetrie. De gezichtshelften van ieder mens zijn ongelijk, maar de verschillen verdwijnen in de hersenbeelden. Een mens ziet wat hij wil zien, niet wat er te zien is. Telkens als iemand die vraag stelde en naar zijn verleden informeerde, repeteerde in zijn hoofd die andere vraag.

'Weet je nog?' Wat is veranderd sinds Felicity verdween? Wat is veranderd sinds de doosjes op het doek verschenen? Wat is hetzelfde gebleven?

Boonstra keek met Vincent mee in de verte. Het leek alsof de vraag niet gesteld was. De woorden waren gepasseerd, toevallig was er een vraagzin tevoorschijn gekomen. De zin was vergleden tot voorbij de plas waar eenden een rustplek zochten voor de nacht. Boonstra was blijven staan. Vincent was op weg naar de brievenbus aan het begin van het pad. Een eerste stap naar buiten. De ochtend was ongemerkt voorbijgegaan met klusjes in de keuken, met verloren tijd in een uitgelezen boek, met muziek van Medtner en van Grieg.

De middag had Vincent vergast op een extra microscoopdoosje aan de rand van het doek. Het doosje leek van het doek te vallen. Het deurtje op een grote kier. Het doosje stond scheef, als de andere. In het deel buiten het gezichtveld kon een verrassing schuilgaan; leegte, een verhaal dat op een verteller wachtte. Pas na het avondeten was Vincent naar buiten te gaan. De schrapende groet aan Boonstra was het eerste woord van die dag. Boonstra had geen haast. Boonstra wist hoe een oprecht antwoord pas komt na zwijgen, korter of langer. Dat was zijn beroepsformatie, zwijgen maakte deel van hem uit. Een zomeravond in afwachting van de verdwijning van de avondzon. Twee zwijgende mannen in het vrije veld.

'Vroeger bestaat niet,' is op de hogeschool het antwoord van Vincent op de vraag naar herinneringen.

Het gesprek met studenten verschoof door een eenvoudige ingreep naar definities van heden en verleden. Zijn vaardigheid een gesprek een andere kant op te sturen liet hem heel zelden in de steek. Was het niet door een abstraherende vraag, dan wel door met een nadenkende blik te zwijgen, of door zich botweg om te draaien en weg te lopen. Studenten hadden veelal nog geen weet van gesprekstechnieken. De enkeling die antwoord wilde vroeg zelden naar het verleden van zijn docent. Vragen van studenten gingen vooral over de toekomst. Het heden kwam minder aan bod.

Wie geen inhoud kent, begint over procedures.

'Vragen naar de toekomst is nutteloos,' zei Vincent als een student geen bevredigend antwoord kreeg en door bleef vragen.

Middelkamp had vragen voor de toekomst. Barbara gaf maatschappijleer en ze had een slapende bevoegdheid voor geschiedenis. Elk jaar in november had ze twee weken ziekteverlof. Dan sloeg de depressie toe. In het derde jaar dat het leven haar te zwaar leek was Vincent bij haar op bezoek gegaan, half uit meelij, half uit nieuwsgierigheid, met een sluimerende behoefte het lichaam van Middelkamp te leren kennen; vanuit de biologie, vanuit de ornithologie, vanuit de geleedpootkunde. Middelkamp had hem aarzelend in haar herenhuis toegelaten. Ze had thee gemaakt, zonder koekjes. Ze sprak van herkansingen in het bestaan, van leven in herhaling. Ze liet hem haar huis zien. De hoge kamers, de hoge gangkast op de overloop. Het piano-krukje in de gangkast op de overloop. De strop boven het pianokrukje in de gangkast op de overloop.

'Het licht in de kast is stuk,' had ze gezegd. Vincent had het peertje vervangen. Veertig watt was ruim voldoende, vond ze.

Een week later was ze weer op school. De bui was overgedreven. Haar vraag over de toekomst was tijdelijk niet meer van toepassing.

'De kunst is te weten welke vragen wel en welke vragen niet van toepassing zijn.' De halve klas luisterde. 'Sommige vragen kunnen beter niet gesteld worden. Er bestaan nog geen antwoorden op vragen over wat morgen gaat gebeuren. Zinloos ze te stellen.' Een enkeling luisterde.

Vincent had weinig behoefte aan bespiegelingen over het voorbije. De toekomst baarde hem geen zorg. De tube gele verf was bijna leeg. Als er geen geel meer was, dan schilderde hij met groen, of met een andere kleur.

Boonstra beet kort op zijn onderlip en maakte zijn lippen vochtig. Vincent was op zijn hoede. Elk wordt besmet door zijn werk en neemt vaardigheden en hebbelijkheden van de dagelijkse broodwinning mee in zijn kleren en in zijn huishoudboodschappen. Boonstra was een voorbijganger en hoefde niet meer te weten dan wat aan het oppervlak waarneembaar was, al voelde hij soms een drang om zijn gedachten bij Boonstra de vrije loop te laten. Boonstra zette zijn rechtervoet op een paaltje. Hij leek niet van plan weg te gaan. Zijn behoefte aan een praatje was onvoldoende bevredigd. Misschien was de tijd langzamerhand rijp. Misschien hingen vragen en antwoorden in de lucht, zwaar genoeg om gesteld te worden en van een antwoord te voorzien. Vincent hoorde in zijn hoofd klanken van Peer Gynt.

'Vi træffes på sidste Korsveien, Peer.'

Elke herinnering bestond in het heden, ook al ging de woordenwisseling over zaken die zich in het verleden hadden afgespeeld. Als hij naar de voorbije tijd keek, was het alsof hij Chinese karakters bestudeerde. Hij kon de oprechte betekenis van de gebeurtenissen niet achterhalen, terwijl de karakters niet

ingewikkelder waren dan bijvoorbeeld blaasmuziek. Vroege jeugdervaringen leken op natuurbelevingen, daar hoorde geen verstand bij. De rede werd overbodig als herinneringen naar boven kwamen, observaties waren genoeg. De zang en de vlucht van een vogel behoeft geen uitleg. Een vogel zingt, een vogel vliegt.

Klassieke muziek gaf Vincent een beeld van werelden die niet bestonden, niet anders dan in verbeelding van een componist. Dvorak componeerde De Nieuwe Wereld en riep met zijn muziek de sfeer en de mogelijkheden op van de Verenigde Staten. Een geoefend luisteraar kon de aankomst na de zeereis herkennen, de dynamiek, de onbegrensde mogelijkheden. Tegelijkertijd bleef die beleving steken in abstracte beelden. Geen spoorrails, geen vliegtuigen, geen wolkenkrabbers, geen ontrafeling van erfelijke codes.

Muziek was een aanzet naar gevoelens, een opening naar beloften, maar geen concretisering van gedachten. De werkelijkheid hield met muziek een etherisch karakter, net als Chinese tekens met dikke en dunne lijnen, met, voor wie dat wilde zien, een afbeelding van een man of een vrouw, van een rijstveld of van een huis. De betekenis en beleving van klanken, karakters, woorden, van muziek en poëzie, van een verhaal, werd, net als de zang van een leeuwerik, enkel bepaald door de toehoorder.

Vragen over het verleden, over zijn verleden ging hij uit de weg. Natuurlijk had hij een goede tijd met Felicity gehad. natuurlijk had hij Middelkamp enkel getroost in haar depressie. Natuurlijk had hij de sisal strop in haar gangkast weggehaald. Natuurlijk bewaarde hij als een monnik afstand tot de collega's die hem als hoger honing omringden. Irma was dood net als die anderen die er niet meer waren. Omkijken naar Merckenbauw in het kabinet, naar Sorgvliet in het kabinet, naar Grootgenoeg in het kabinet, naar Middelkamp in de hangkast leverde niets anders op dan beelden van een chaotisch ingerichte chemicaliënkast met koningswater en koperkrullen. Voor elke kwaal is er een medicijn, voor elke terminale aandoening is er een gif van de firma Merck of van Boom uit Meppel. Veelal waren de gifmengers niet nodig. Virussen en bacteriën deden hun werk op efficiëntere wijze.

De geschiedenis wordt blijvend vervalst. Het is het lot van de mens aan dat bedrog mee te doen; wie niet bereid is die prijs te betalen, valt ten prooi aan verwarring en wordt het slachtoffer van de tweede wet van de thermodynamica.

$S = k \ln W.$

Boonstra haalde zijn voet van het paaltje. Er moest een stap gezet worden. Vincent voelde een duw in de rug. De vraag naar herinneringen leek met een wijde boog teruggekeerd. Ik ben niet alleen slaaf en slachtoffer, maar ook heerser en schepper, schoot door zijn hoofd. Dat was wat in het verleden had ontbroken; het besef ook schepper te zijn van de gebeurtenissen die het leven bepalen. Niet in de volle breedte, niet bij elke beslissing, waarvan het merendeel zich voltrekt zonder inspraak, maar het besef creator te zijn op die

enkele keerpunten die de koers lijken te bepalen. Alert op het juiste moment, en geen slachtoffer van de dynamiek van de dagelijkse dingen. Ook al blijkt die rol van schepper in retrospectief weer een illusie te zijn.

De zwijgende aanwezigheid van Boonstra was genoeg geweest om het zicht op de geschiedenis te verhelderen. De zolderdozen kierden. De gebeurtenissen uit het verleden losten op. Felicity loste op, zijn dochter loste op, de reis naar de West vervluchtigde, niets leek gebeurd te zijn. Er was geen nieuwe wereld en ook geen oude. De storm ging over in zacht herfst-winterlicht. Wat bleef waren flarden van Peer Gynt en de paarsrode avondzon die tussen donkere slierten aan de horizon raakte en steeds ovaler leek te worden.

'Og så får vi se,- om.'

Zijn overwegingen hoefden geen openbaarmaking. Niet via het woord. Het kistje op de rand van doek gaf een deel van het geheim prijs.

'Heb je wel eens heimwee naar de krant?'

Boonstra zette zijn voet terug op het paaltje. Even leek het alsof hij zijn elleboog op de opgeheven knie zou zetten en zijn hoofd op de handpalm wilde laten rusten. Een trage zucht. De avondlucht was nog te warm om de longstroom zichtbaar te maken. Vincent stak zijn handen in zijn zakken.

'Soms.' Boonstra pakte zijn gebogen knie vast en streek met de duim langs de binnenkant.

'Soms. Meestal niet.'

Vincent had kunnen vragen naar dat meestal en dat soms. Hij had die woorden kunnen herhalen. Het hoorde bij zijn gedragsrepertoire. Herhaling van antwoorden was een deel van zijn vraagtechniek, keurig uit boeken overgenomen en tot uit den treuren toegepast.

'Meestal niet,' herhaalde Boonstra, 'en nu ik het mezelf zo hoor zeggen, – je bent de eerste die me vraagt, – geloof ik dat ik nooit terug heb gewild.'

De mondhoeken van Boonstra trokken omhoog en leken naar zijn oren te reizen. De woorden die hij had prijsgegeven waren voor zijn eigen oren bestemd.

'Zinloze overweging. Heimwee. Vind je ook niet? Gedane zaken nemen geen keer.'

Vincent knikte. Zijn vraag was een aanzet geweest om Boonstra op een spoor te zetten en zelf buiten schot te komen. Geen bijzondere vraag, maar genoeg voor Boonstra om het handvat te vinden om te vertellen wat hij kwijt wou. Gedane zaken namen geen keer.

Kinderen leren spreekwoorden en uitdrukkingen uit het hoofd zonder de betekenis te begrijpen. Wonderbaarlijk hoe diezelfde gezegdes van pas komen als de geschiedenis heeft laten zien hoe geldig ze zijn en hoe onmisbaar als bagage als de tijd verstrijkt en belevenissen meedeelt.

'Elke krant is een dag later oud papier.

'Jarenlang heb ik met bovenmatige hartstocht achtergrondreportages

opgetekend. Aanvankelijk heel boeiend om te horen hoe mensen verstrikt blijven in hun verleden.'

Een uil vloog laag over.

'De jeugd is een lijmpot waaruit ontsnapping nauwelijks mogelijk blijkt. Om te overleven en een pad te vinden vloeit een mens nogal eens samen met vader en moeder of met een broer of zus. Elk mens die een voorbeeld geeft aan een ander, hoe barok ook, krijgt navolging. Ik ben er nog niet uit of de levensloop het product is van een genetisch bepaald patroon of dat de opvoeding het merendeel van het resultaat beïnvloedt. Een mens lijkt minder baas over z'n lot als het bij eerste oogopslag lijkt. Weinig mensen lijken daar berusting aan te ontlenen, ze blijven druk bezig zich aan het lot te ontworstelen, zelden met waarneembaar en bevredigend resultaat. Dat op te tekenen is een goede leerschool voor ontdekking en ontwikkeling van relativeringsvermogen. En op den duur heel vervelend, die herhaling.' Boonstra wisselde zijn voet. De linker stak omhoog. De rechter hield hem overeind.

'Als jonge hond op de krant wil je dat niet weten. Dat hoort ook zo. Een beginner leeft in de toekomst, slaapt nauwelijks uit nieuwsgierigheid naar de krant van de volgende dag waar zijn woorden in afgedrukt staan.' Een glimlach verscheen. 'Zo deed ik dat. Met je jonge collega's op de hogeschool zal dat niet anders zijn, vermoed ik.'

'Het duurde jaren voor ik tevreden was op het moment dat ik mijn verhaal af had. Het bedrukt papier,' Boonstra trok zijn ogen op spleten terwijl hij dat zei, 'het bedrukt papier kon me steeds minder boeien.'

Hij keek Vincent aan, vijf tellen oogcontact, alsof hij wilde controleren dat de dubbele bodem was begrepen.

'Dat waren mijn meest bevredigende jaren op de krant,' zei Boonstra. 'De laatste jaren keek ik vooral naar wat ik vroeger had geschreven. Het plezier aan mijn werk verdween. Mijn beste stukken ijlden als het ware de geschiedenis in. In hun vaart namen ze mijn bevrediging mee.'

Vincent zag hoe de linkerduim de binnenkant van de linkerknie masseerde. Over die massagebeweging had Boonstra niet nagedacht, gokte Vincent. Dat was een autonome reactie van het lichaam, een verlangen naar balans, een evenwichtige behandeling van de ledematen. Misschien was het een ongemak als tussen zijn onwillige rugwervels.

In de nadagen bij de krant had Boonstra de afdeling necrologie toebedeeld gekregen. Van beroemde landgenoten en van minder beroemde streekgenoten schreef hij het in memoriam, soms ver voor de dood had toegeslagen.

'Als de mensen dan werkelijk stierven, was ik steeds weer verbaasd dat ze nog in leven waren. Net alsof ik zelf het doodvonnis voltrok door er een stukkie over te schrijven. Zo kwetsbaar is een mens.'

Boonstra wees naar zon, de vingers los van elkaar in open handgebaar.

'Ik heb geen heimwee naar wat geweest is. Alice wacht, dat is genoeg.'

Boonstra keek niet om. Wat achter Boonstra lag, dat leek niet meer te bestaan.

De ogen van Vincent volgden het karrenspoor tot aan de straatweg. Zwarte kraaien keken schichtig om, krasten weg. De kras, de schrammen van Merckenbauw. Alom aanwezig.

Als Merckenbauw voorbij liep leek de gang naar de lerarenkamer te versmallen, alsof hij gedwongen werd dichter naar de lerares Duits te gaan, alsof hij haar aan moest raken. Vincent zag in zijn gang naar de personeelskamer kapotte bloedende knieën in haar grijze pantalon. Ze rook naar zure drank, uit haar openingen kwam de lucht van geweld en van schepping.

De vis wordt duur betaald.

Zonder afbraak en vernietiging is geen nieuwe vorm mogelijk. Dat had hij Boonstra willen zeggen, dat had hij Boonstra willen ontlokken om zichzelf te bevestigen en te verantwoorden.

Steeds kleiner liep Boonstra, hoofd in de nek, de schouders licht naar voren, steeds kleiner liep Boonstra uit het oosten naar het westen.

'Jeg siger ikke mer.'

Vincent haalde zijn hand uit zijn zak en keek naar de tube rode verf die tussen zijn vingers heen er weer rolde. Daar had hij de hele middag naar gezocht. Het doosje op het doek had een geel handvat gekregen. De tube met rood had zich tijdelijk onvindbaar gemaakt.

In zijn hoofd werd het lichter en klonk muziek uit een nieuwe wereld toen hij in het halfduister de klep van de brievenbus oplichtte.

Ansicht

'Charles Darwin combineerde honderden gegevens van tientallen onderzoekers en schreef *Origin of species*. Darwin heeft niet alles zelf bedacht, hij leende waarnemingen en interpretaties van anderen en noemt de onderzoekers met naam en toenaam in zijn boek. Welke waarnemingen ben ik aan het ordenen en welke aanvullende informatie heb ik nu in mijn hand?'

Vincent keek naar de brief met vignet van de biologische vereniging, met daarboven, tussen zijn duim geklemd, een langwerpige witte envelop zonder opdruk. Zijn woorden haalden nauwelijks de overkant van de weg waar een koe met gevouwen voorpoten naast de sloot lag te rusten, de uier als een onhandige grijswitte dooraderde zak tegen de achterpoot. Een gemanipuleerde koe als verbeelding van ingrepen in de natuurlijke gang van zaken, doorgefokt en ongemakkelijk bewegend onder de verstoorde verhoudingen van haar lichaam. De koe als vertegenwoordiger van een natuurlijke gang van zaken waarvan de mens geen deel lijkt uit te maken, waarvan de mens onzichtbaar en onschuldig op de achtergrond blijft, terwijl alle menselijke handelingen, ook genetische ingrepen, ook selectie van organismen, een natuurlijk onderdeel vormen van het bestaan. Ook een koe is een in elkaar geknutseld huisdier.

Elke handeling van de mens is kunstmatig en natuurlijk tegelijk. Merckenbauw leek aan het ene eind van die schaal te leven en Katzenellenbogen aan het andere uiterste. Merckenbauw verstrikt in de grammatica van de oosterburen met vaste regels en een genotypische neiging naar orde. Merckenbauw die uitbundig Thomas Mann en Robert Musil had gelezen, maar niet bij machte was zich aan Walthers ritme van drank en geweld te onttrekken. De bijbel kende ze van voor tot achter, de gereformeerde opvoeding had zijn sporen nagelaten. Kijk om, en voel je bezwaard. Altijd hing het zwaard van Damocles in haar donkere slaapkamer. De mens tot het kwade geneigd, maar geen permissie om het kwade uit te voeren. Geen andere uitweg dan gebed om het kwade vorm te geven, op drank na en op onverwacht en ongezocht overspel, al dan niet fysiek, al dan niet golvend, al dan niet materieel, al dan niet in het kabinet.

Tijdens vergaderingen hield Merckenbauw zich gepast op de achtergrond. Haar territorium was heel klein en een aanval bleek nauwelijks nog mogelijk. Wat haar restte was de moeite niet waard om nog te laten veroveren. Haar domein beperkte zich tot het leslokaal, tot de route tussen slijter en eigen erf, tot de slaapkamer die ze deelde met Walther P. Haar terrein leek niet groter dan een wisselend leslokaal met uitstapjes naar het kabinet tussen de lokalen van scheikunde en biologie; om bij te praten met Vincent. Om vergetelheid te zoeken en bevestiging van haar keuzes voor de dingen die ze deed en vooral voor wat ze naliet.

Katzenellenbogen leek aan het andere eind van de schaal te staan, de voeten stevig in de natuurwetenschappen met goddelijke permissie om aan alles te twijfelen. Atheïst dankzij de Voorzienigheid. Katzenellenbogen kende geen vaststaande

patronen, immers de natuur was ondoorgrondelijk en raadselachtig. De bijbelse verhalen waren zonder meer van toepassing op de natuurwetenschappen vond hij, alles was onzeker en onbetrouwbaar; en gewelddadig bovendien.

Hij had het oude testament gelezen en het aantal doden geteld dat in de diverse Joodse oorlogen was gevallen omwille van de Heer. Meer doden dan er ooit mensen geleefd hadden in die tijd. Dat was pas een wonder: elke historische waarneming was een wonder en multi-interpretabel. Dat was niets om zorgen over te maken. Met een lach wilde Katzenellenbogen graag een steun in de rug zijn voor wie nog niet had ontdekt dat de natuur maximale vrijheid bood en maximale beperking liet zien. Beide tegelijk. Het was volgens Katzenellenbogen aan de individu om keuzes te maken. Keuzes die voor een belangrijk deel gedicteerd werden door de chromosomen; graag of niet. *Take it or leave it*. Katzenellenbogen dacht na, daar liep hij niet mee te koop. Katzenellenbogen was een doener. Vooral een dader.

'Elke werkelijkheid is een droom die in vervulling gaat, even ongrijpbaar als een nachtelijke droom met elkaar in willekeur opeenvolgende beelden. Rood kan tegelijkertijd geel zijn, en omgekeerd, zoals in een schilderij meerdere werkelijkheden op een doek staan weergegeven. De kijker bepaalt wat in de verf is te zien. Soms is het leven enkel verf.'

Vincent voelde zich drager van een gefragmenteerd leven, met een vrijwel eeuwigdurende stilstand tussen de dagelijkse handelingen. Hij keek naar het bewegingsloze. Zijn bestaan was geen continuüm. Vincent viel in het tijdgat tussen de bewuste beleefbare delen van zijn leven, en zijn illusies.

'Ster, boom, schaduw, post, straat, uil, pad, klok, huis.'

Boonstra was al thuis. Boonstra kon niet over zijn schouder meekijken. Boonstra kon hem niet meer zien. Felicity keek mee. Hoeveel jaren was het geleden dat ze verdween, over hoeveel jaren sprak ze hem woordeloos toe? Hoeveel jaren had hij laten verdwijnen? Nog pas gisteren?

'Vijfentwintig, vijfentwintig, vijfentwintig.'

Zonder woorden kwamen dauwbeelden in zijn hoofd. Op ooghoogte trokken mistflarden voorbij. Hij voelde de brieven in zijn hand. Hij zag opkomende dauwbanken achter het bosje en achter de plas met eenden, boven de weilanden van Mulder waar de twee paarden bij een hek stonden. Mulder had het weiland van een nieuwe omheining voorzien. Het hek stond eenzaam midden in het grasland. De paarden hielden van het hek, meer van het hek dan van de scheiding met het buiten land.

De brieven hingen losjes in zijn hand. Het vignet in de linkerbovenhoek verbeeldde een vogel op een paal. Het was een universele vogel in zachtgroen, zonder specifieke kenmerken, een gestileerde vogel als afspiegeling van de beroepsgroep.

Zonder de envelop te openen kende Vincent de inhoud. Het was een uitnodiging voor een studiedag die eerder in het jongste nummer van *De Bioloog* was aangekondigd. Het blad leek een afspiegeling van congressen en studiedagen en van de vakbroeders. Samenhang ontbrak en ieder preekte voor eigen parochie. De artikelen sprongen van incident naar incident. Encyclopedische kennis werd in herhaling in een modern jasje gestoken. Juichtonen over internet en multimedia, die in de praktijk telkens meer van hetzelfde bleken te zijn en nauwelijks een bijdrage leverden aan verwerving van kennis en vaardigheden. Memoriseren leek overbodig door de instant beschikbaarheid van feiten en meningen. Wie een huismus, een ringmus een heggenmus wilde leren kennen hoefde de kenmerken niet te leren, een plaatje zoeken op internet leek voldoende.

'Wie heeft verkering?' Vincent vroeg het tijdens een practicumles. Er waren er altijd bij die verkering hadden. "Kijk goed,' hij richtte zich tot de anderen die geen losvaste vriendin of vriend hadden. 'Kijk goed hoe dat gaat. Nu hoef je zelf niet meer.' De opmerking was een aanzet om zelf het experiment aan te gaan, zelf in een varkensoog of in een vis te snijden, zelf een plant te determineren of een microscoop-coupe te maken en te kleuren.

'Als dit een kijkpracticum was, hadden we wel een tribune in het klokaal gebouwd.'

Multimedia en het internet waren digitale tribunes. Ze veranderden de lijfelijke beleving. Tegelijk paste ook deze moderniteit in de traditie. 'Wat ruikt het hier naar wc-spray.' Dat was een kind dat een boswandeling maakte met vader om de natuur uit de eerste hand te beleven.

'*Umwertung aller Werte,*' zou Merckenbauw zeggen. Ze werd verrast door de zang van een merel uit haar telefoon.

Onderwijs in de biologie, en misschien wel in de natuurwetenschappen als geheel, leek stil te staan. Vincent schudde zijn hoofd, als wilde hij de gedachten in de nacht achterlaten. Dat Katzenellenbogen nadacht over de voortgang in de natuurwetenschappen, en dat Nuyters in zijn vrije momenten over vacuüm verhalen ten gehore bracht, dat leek genoeg. Een bioloog hoefde zich daar niet in te mengen, ook niet als brug tussen de sociale wetenschappen en de talen. Een milde hoofdpijn brak door vlak boven zijn ogen. Er hing verandering in de lucht; verandering van inzicht en voortgang in het denken kondigde zich aan.

Het wachten was op een nieuwe Darwin om een overkoepelende gedachtegang uit te stippelen. Informatie over onderwijsomstandigheden was aanwezig en leek te wachten op een synthese. De ongewisheid over de ontwikkelrichting van het onderwijs was wellicht een afspiegeling van de ongewisheid van de ontwikkelrichting die de beschaving volgde. Een beschaving van onsamenhangende incidenten, opgesloten en kreunend in een te krap raamwerk. Een samenleving met trekken van een oververzadigde oplossing die plotseling kon uitkristalliseren tot een massieve brok zout. Een kristallisatie die met veel warmte gepaard zou gaan, onder vorming van een nieuwe ordening.

Wellicht werd de christelijke chaos, waarin elke oorspronkelijke leefregel geërodeerd was, vervangen door een islamitische wereldorde met vaste gedragsvoorschriften. De bijbel hoorde met het verhalende karakter niet voor niets bij de literatuur. De koran had meer van een scheikundeboek met kookvoorschriften en verordeningen, ondanks herhaalde beloften van prachtige tuinen waar water onderdoor stroomt. Nolbers zou wellicht aardige en onaardige opmerkingen over bijbel en koran kunnen maken; als de missionaris in spe buiten gevestigde kaders zou durven denken.

Katzenellenbogen was wellicht te verleiden tot milde of heftige provocerende of relativerende opmerkingen over verschillen en overeenkomsten tussen islam en christendom.

'Soms moet je je in het onheil storten om het te herkennen. Pas na de daad komt het besef: van zonde,' hoorde Vincent Katzenellenbogen zeggen. Zonde in de betekenis van jammer, wilde de synthetisch organisch chemicus laten weerklinken.

'Weet ie wat zunde is mien jong?' Vincent hoort zijn vader. 'Zunde dat is een old wief botter an het gat smeren en zölf margarine eten.'

'Maar pas op, voor je het weet word je door je overtuigingen verteerd en is er geen weg terug,' vult Katzenellenbogen aan.

'De deur van de hel ligt, en dat geldt voor ieder geloof, naast de hemelpoort.'

'god zij dank ben ik atheïst.'

Als studenten klaagden over leerlingengedrag tijdens stagelessen gaf Vincent troost en bemoediging met platitudes in de geest van: 'Het onderwijs is een afspiegeling van de samenleving. Accepteer de samenleving en probeer op z'n hoogst een detail naar je hand te zetten.' Was dat niet genoeg, of te etherisch voor de toehoorder dan raadde hij aan om de eigen houding te bepalen.

'Wat een leerling in de klas doet is onbelangrijk, belangrijk is welk gedrag jij er naast stelt. Daar ben je baas over; over je eigen gedrag. Steek enkel energie in zaken waar je invloed op kunt uitoefenen. Lach om de feiten, anders lachen de feiten jou uit.' Telkens als hij zich dat hoorde zeggen kwam twijfel boven. De eigen wil is een illusie, dacht hij. Ik wil verantwoordelijkheid nemen voor mijn handelingen, maar als ik naar mijn gedragingen kijk, zie ik dat de niet-gekozen omstandigheden mijn handelingen bepalen. Ik wilde niet alles doen wat ik gedaan heb. Ik heb echter gedaan wat op mijn pad kwam en ik heb te accepteren dat ik gehandeld heb in de context van mijn milieu.

De hemel was donkerblauw, tegen het zwart. Hij voelde hoe zijn borstkast opzette en weer inzakte. Aan de einder overheersten lichtblauwe tinten. Zo had hij de kleuren op doeken vastgelegd.

Zijn eerste pogingen op het doek perspectief aan te brengen hadden geresulteerd in ongenuanceerde vlakken die de kijker weliswaar meevoerden tot ver achter het doek, maar die verzuimden de achterliggende leegte in te vullen.

De microscoopkistjes zweefden in een heelal als de sterren aan de hemel. Ver weg en onbereikbaar, en zonder dat er een richtlijn uit te destilleren was. Zonder dat de afgelegde weg duidelijk werd en rust gaf aan de gebeurtenissen. Het was aanvankelijk een zo-moet-het Merckenbauwdoek, terwijl het finale resultaat een surrealistisch zo-kan-het-ook-zijn Katzenellenbogendoek was. De onontkoombare boodschap is wellicht dat er geen doel en geen richting is te ontlenen aan de sommatie van handelingen vanmiljoenen individuen. De tijdelijke en troostrijke richting wordt achteraf vastgesteld door een Darwin die de moed heeft te zeggen wat anderen denken, maar niet aan de openbaarheid durven prijs te geven. Alle vliegen, mieren en muggen op aarde zijn talrijker dan de mensheid; en dat geldt ook voor bacteriën en virussen; vibrerende en vermenigvuldigende moleculen, ook zonder plan voor de wereld.

Dat Grootgenoeg een hekel had aan Nolbers, dat de historica op wezenlijke punten, en vooral op religieus terrein, van inzicht verschilde met de tot fundamentalisme bekeerde gristen was geen bezwaar voor haar geweest om Nolbers binnen haar aura te loodsen. Haar warmte – Nuyters noemde dat hitte; gekwantiseerd in Joules en calorieën – was ruim voldoende geweest om Nolbers binnen te halen. Grootgenoeg en Nolbers hadden een gemeenschappelijke geschiedenis, ze waren representanten van een archetype, een archetype van misleide pubers.

Nolbers had een klasgenoot op het seminarie in de slaapzaal aan zijn gerief geholpen. De broeder-overste kende enkel de katholieke driftbeheersing. Nolbers was op staande voet de poort van de priester-opleiding uitgezet. Maar dat jongens onder elkaar experimenteren, ook met hun seksualiteit, dat zegt niets over geaardheid, dat zegt alles over levenslust. Nolbers werd niet begrepen, hij mocht geen geestelijk voorganger worden. Hij bleef op de zeef liggen.

Grootgenoeg had haar broer het verlies van hun vader leren verwerken. Josée, eerstejaars geschiedenis en op kamers, had haar vader dood aangetroffen in het ouderlijk huis. Laat in de avond trof ze het Newtoniaans afkoelende lijk van haar verwekker in het ouderlijk bed. Ze had haar jongere broer gebeld. Wat te doen, midden in de nacht? Tranen en stille paniek. In de verwarring en ontreddering had Josée haar broer gepijpt in de kamer naast de ouderlijke slaapkamer waar vader lag af te koelen. De aflegging van haar vaders lichaam, de crematie, het was haar ontgaan; gefixeerd als ze geweest was op haar 'vergissing' naast de dode. Nolbers was niet zonder reden gestopt met de bezoedeling van de tempel van de Heer. Grootgenoeg had hem met verve over de drempel in haar tempel geholpen. De raakvlakken van leed uit hun jeugd bleken voldoende voor de groei van hun geloof buiten de traditie van hun ouders. Tussen twee geloven lag niet langer het misconcept van een duivel.

Dood en schepping van nieuw leven, dood en seksuele driften lagen dichterbij elkaar dan gedragsbiologen in schoolmethoden durfden op te schrijven. Grootgenoeg had bij Vincent 'gebiecht'. Vincent had achteloos een pedagogisch-sociologisch tijdschrift uit de kast gepakt en een alinea over pijpen voorgelezen.

'Wetenschappelijk' onderzoek toonde significant relevant hogere percentages aan van kinderen geboren negen maanden na een sterfgeval. De woekering in het lichaam en de geest van Grootgenoeg van vijftien jaar verboden natuurlijke driften verdampte in het kabinet. Verdammt.

Ceci n'est pas une pipe.

Waarheden en halve waarheden, kwart werkelijkheden en feiten liepen in Vincents beleving steeds meer door elkaar. Het tijdelijke van elke nieuwe waarheid, het breekbare houvast van een zwart-wit beschreven en scherpzinnig geformuleerde evolutie zonder twijfel in een wetenschappelijke theorie, als opvolger van scheppingsverhalen, is voor sommigen te groot om onder ogen te zien. Het is onmacht om te willen zien dat ook de evolutietheorie een tussenschakel is en dat conclusies die uit onderzoek aan chromosomen worden getrokken evenmin waarde voor de eeuwigheid hebben als klassieke overleveringen in bijbel en koran. Voor wetenschappers en gelovigen geldt in gelijke mate: houvast bestaat niet, en dat is ons houvast.

Vincent hoorde de vaatwasser in het kabinet aan de laatste spoelgang beginnen. Als hij de liefde niet had gekend… Grootgenoeg zweefde met blosjes op de wangen naar het geschiedenislokaal. Grootgenoeg had na afloop haar lippen gestift. Ze had Vincent gezoend. Haar tempel was niet langer bezoedeld. Haar tempel was gereinigd.

De langwerpige envelop bevatte niet meer dan een enkel opgevouwen vel. Vincent woog de brief in zijn hand, wreef met duim en wijsvinger over het gladde papier. De postzegel was tot op de kartelrandjes vastgeplakt, zorgvuldig, net als de plakstrook aan de achterkant die geen rafelrand bevatte om voor peuterende vingers een begin van een opening te vinden. Er stond geen afzender op de envelop. Netzomin als op de andere brieven met zijn adres in het zelfde handschrift die in de hal in de bovenste la van het buikkastje lagen. De brieven met dit eigen handschrift gleden ongeopend in de la, telkens weer. Vincent kende de inhoud zonder de enveloppen open te snijden. Felicity en Irma en Irma en Irma en die anderen hoefden hem niet te vertellen wat hij in die brieven uit de nieuwe wereld geschreven had.

Nadat Felicity was verdwenen, nadat in herhaling andere vrouwen die zijn pad hadden gekruist, na haar waren gestorven, had hij afleiding gezocht in boekbesprekingen. Hij schreef met enige regelmaat over biologieboeken en aanverwante uitgaven. Na verloop van enkele jaren zag hij dat zijn besprekingen een afspiegeling waren van zijn hersenspinsels en dagelijkse belevenissen, verpakt in beschrijvingen van boeken en cd-rom's. Het vakblad las hij nauwelijks. Bij elk nieuw nummer bladerde hij snel tot aan het eind van het bulletin waar recensies lezers tot aankoop moesten overhalen.

De inhoud van een boek was een aanzet om zijn gedachten te ordenen. Die ordening had steeds minder met het boek te maken. Vanaf het moment dat

hem duidelijk was geworden dat hij zijn eigen ontwikkelingsgang projecteerde in de boeken, had hij aanvankelijk met meer vreugde de recensies geschreven. De besproken boeken had hij aan studenten gegeven; de inhoud telde niet meer. Hij had de boeken niet willen houden, zoals een zondaar zijn biechtvader niet telkens onder ogen wil zien. Wat telde was de ordening van gedachten.

Oefening van eerherstel.

Die ordening van gedachten was een proces met een eigen dynamiek. Inzichten verschenen niet in de hectiek van de dag en de opwinding van het moment, maar hadden hun eigen tijd. Vincent had de ordening van gedachtespinsels gevonden in terugtrekkende bewegingen. Hij was gaan zwijgen en had de overvloed nieuwe indrukken die in groter gezelschap op hem af kwam op afstand gehouden. Hij had daar geen bijzondere inspanning voor hoeven plegen, de natuur had dat voor hem geregeld. Hij had enkel aan de natuurlijke drang hoeven gehoorzamen. Hij kon niet anders.

Vincent had aanvankelijk kindergenoegen ontleend aan de verhulde openbaring in het vakblad van zijn dagelijkse werkelijkheid. De beelden kregen vorm in woorden, de woorden vormden zinnen, de zinnen vloeiden samen tot een artikel en de artikelen vonden een uitweg in De Bioloog. Af en toe smokkelde hij een afbeelding van een van zijn doeken naast de tekst. Als hij het gedrukte exemplaar uit de wikkel liet glijden en de pagina opsloeg met zijn naam en zijn woorden, was het alsof zijn geschiedenis vervluchtigde. De bespiegelingen aan de hand van vakliteratuur werden een afsluiting van een periode. Ze waren de noodzakelijke herhalingen om Felicity, om Irma, om een dode mestkever met glimmende schilden, een rovende kiekendief een rustplek in zijn leven te geven. Hij schreef zijn eigen alinea's om zijn eigen geschiedenis een basis en een rustplek te geven. Die uitlaatklep voorkwam dat hij intense avonturen met Sorgvliet, met Grootgenoeg, met Merckenbauw, met een Irma en Felicity zou beginnen.

De beschouwingen in het vakblad vormden onderdeel van een vergeetkromme, een asymptotische curve van dagelijkse beslommeringen uitgezet tegen de tijd. Hoe verder in het verleden een voorval zich had afgespeeld, hoe harmonischer die geschiedenis leek te zijn; vertaald in: zo moest gebeuren wat zich heeft voorgedaan. De taal beschermde hem tegen wat hij niet langer wilde, tegen wat niet langer bij hem paste. Zijn naam stond onder de besprekingen, maar het was alsof die Vincent, die schrijver van overwegingen en leverancier van aanbeveling of veroordeling, een ander was dan de lezer van hetzelfde verhaal. Dat lezers niet op zijn besprekingen reageerden was winst. Hij zou zich slechts met moeite hebben kunnen verdedigen tegen kritiek op artikelen die hem niet langer toebehoorden. Postuum leek schrijver de huidige Vincent toe te spreken vanuit een graf, vanuit een kist waar de deksel nog niet gesloten was, maar nog slechts op een smalle kier stond; die mens was je.

Voor hij zich omdraaide stak Vincent in een laatste gebaar opnieuw de hand

in de brievenbus. Tegen de wand vond hij een ansicht die hij bij de eerste lichting gemist had.

Zijn hoofd ging met korte schokjes heen en weer. Vanuit zijn voeten kroop een tinteling omhoog die hem deed wankelen. Zijn voeten gloeiden. Vincent stak de brieven in zijn zak en hield de ansicht voor zich uit. Ook zonder te lezen wist hij wat hij kon verwachten. Hij hield de kaart met het vertrouwde handschrift met beide handen omhoog. In het duister onderscheidde hij de zinnen naast zijn adres.

'Nee, nee,' klonk over zijn lippen. Zijn hoofd bewoog zachtjes op en neer.

De koe aan de overkant leek niets gehoord te hebben. In de verte leek zijn huis te groeien. Vincent hoorde zijn deurbel. Hij zag een kek hoedje, hoorde voetstappen op het pad.

Papier, inkt, duim, wijsvinger, oog, zenuw, lucht, schemer.'

De ansicht gleed in het borstzakje van zijn hemd.

Aurore

Ze was op tijd. Precies op de tijd die ze op het kaartje had vermeld. Vincent had koffie gezet. Ze wilde liever thee. Je en jij zouden ze zeggen, om het leeftijdsverschil te overbruggen, en andere kloven die hen van elkaar scheidden. Halverwege twintig, schatte Vincent, misschien was ze wat ouder. Hij wist op een maand nauwkeurig hoe oud ze was. Aurore.

'Mooi uitzicht,' zei ze. Aurore stond met de rug naar Vincent. Ze keek naar buiten, naar de Japanse sierkers, naar de struiken en het nestkastje met jonge mezen met hun hoog gepiep. Misschien keek ze met een scheef oog naar de doosjes op het schilderij. Dat was niet te zien.

Aurore stond midden in de kamer, voeten naast elkaar, de schouders strak, met een lichte boog naar achteren. Het kozijn van het raam deelde haar lichaam in tweeën, rechts sloot haar lichaam op het doek aan, links trok het een grens door de weilanden en de weg in de verte waar de lijndienst van Arriva voorbijreed. Ik kom eraan. De Japanse sierkers stond in bloei. De bloesems leken licht te geven. Zo had Van Gogh geschilderd, lichtpaars, met witrose zweem. De billen van Aurore bolden naar achteren, volumineus, geaccentueerd door de holle rug die deels werd verborgen door het korte jasje. Haar rok kwam tot vlak boven haar knieën. Boven het jasje stak de rode kraag van de blouse scherp af. Ze had korte donkere krullen.

Vincent stond in de deur naar de keuken. Hij zag Aurore in tegenlicht en kwam de woonkamer binnen met thee. Zijn hoofd en ogen maakten een licht golvende draai, als wilde hij zijn dochter in eerste aanzet door zijn bewegingen in zijn hoofd vastleggen om haar later, als ze weg was, te kunnen schilderen in rood en goud. Haar achterkant, met donkerblauw hoedje.

Zo prepareerde hij beelden om ze later in verf vorm te geven. Zo had hij de grafmuren van Noord in zijn hoofd vastgelegd om er doosjes van je kunnen schilderen. Doosjes die hij voor zijn bezoek aan Aruba in het kabinet van het biologielokaal had uitgezocht om nog onbekende redenen. Doosjes op zolder die een gelijke vorm hadden behouden, maar door zijn aandacht van inhoud waren veranderd, alsof ze in het kabinet een stille wenk waren geweest om vorm te geven aan een ver en nabij verleden. Doosjes als afspiegeling van graflades op een eiland. Een kwart eeuw geleden had hij op een zelfde manier met licht tollend hoofd op het strand met Felicity naar de tropenhemel gekeken. Hij had haar oneindigheid en haar plaats willen vatten en Felicity af willen meten aan de hemel. Hij had haar mee terug willen nemen; naar zijn huis bij de eendenplas. De kanker was sterker geweest.

Felicity was sterker geweest.

De thee kleurde lichtbruin met okeren tinten. Het raam weerspiegelde in de glazen pot tot een gedeformeerde rechthoek. Ruimtelijke meetkunde voor Sorgvliet. Het natte theezakje uitgezakt in de gootsteen. Extractie en scheidingsmethoden voor Katzenellenbogen.

Vincent zette de theepot op de tafel en liep terug naar de keuken. Hij haalde glazen en suiker. Zijn voeten brandden in de zwarte gaatjesschoenen. Hij had ze afgestoft en tot glimmens toe gewreven. Onder de linnenkast klepperden de Zweedse klompen. Een dienblad was te zwaar geweest voor wat hij te tillen had. Hij had zich niet vertrouwd met thee en glazen op een dienblad. De kleine last was, met Aurore binnen bereik, teveel voor zijn tintelende vingers en trillende handen. Zijn lichaam leek onwillig feiten onder ogen te zien. Feiten die met een ansicht zijn bestaan binnen waren gegleden.

'Ja, mooi uitzicht. Ik ben er tevreden mee.' Hij hoorde zijn monotone timbre. Hij merkte dat zijn ogen door het raam wegkeken naar buiten en traag naar het doek met de doosjes vergleden. Een sering op het doek zou levendiger zijn, of een Japanse sierkers met uitzicht op de Olympus. De sturing over zijn zintuigen leek Vincent in de steek te laten. Het automatisme van de handelingen leek opgeschort. Het was alsof het onwillekeurige zenuwstelsel tijdelijk staakte, hem uitdaagde en hem voor elke waarneming en handeling verantwoordelijk maakte. Zonder gerichte aandacht leek hij de koers kwijt te raken. Spreken ging niet vanzelf, maar lukte enkel door gericht de stembanden tot trilling te brengen. Enkel bewust van zichzelf bleef hij bekwaam in zijn handelen.

Vincent voelde een prop in zijn keel, een kleverige dot alsof hij warme melk had gedronken en de slijmproductie in zijn keel had versterkt. Zijn kennis over de samenstelling en het gedrag van eiwitten, koolhydraten en micro-organismen baatte niet. Hij haperde met woorden, gewend aan zwijgen als hij was. Zijn blik bleef halverwege de kamer hangen. Slechts vaag zag hij de omtrekken van het venster met pastelkleuren van zuring, fluweelgras en boterbloemen in het weiland en diffuus blauwgrijze ochtendlucht. De afstand van jaren tussen Aurore en hem was niet te overbruggen, niet in de korte tijd die verstreken was sinds hij haar had binnengelaten.

De minieme omvang van de verstreken uren, dagen, maanden, jaren verwarde zijn beleving en was tegelijk een opluchting. Het was alsof tijd niet bestond. Meer dan dertig jaar inspanning aan de hogeschool, meer dan dertig jaargroepen in de lessen, meer dan dertig collega's meer dan dertig jaar in zijn niche. Ieder was ouder geworden.

Merckenbauw grijs en der dagen zat, Katzenellenbogen met zijn eeuwige explosies, Van der Vaart met vulgaire grappen verpakt in pseudo-aristocratie, de eeuwige worstelingen van Nolbers, LePoole, Sorgvliet en Grootgenoeg. Sparrenboom in gevecht met de ziel van zijn border collie, Quaadstemeer nog steeds geen museumstuk. Zwaneman als eeuwig suikerpatiënt en Krommenagel die elk jaar met pensioen leek te gaan, maar altijd aanwezig bleef. De tijd stond stil. Er was niets nieuws.

Felicity had de tijd stilgezet. Haar afscheid had de tijd stilgezet. Haar klok bleef de laatste dag herhalen. Tot vandaag. Aurore als gouden zonsopkomst van een nieuw tijdperk. Aurore als voortgezette illusie.

Vincent wilde haar contouren beurtelings wel en niet in zich opnemen.

De weerstand om betrokkenheid bij zijn dochter toe te laten was nog niet verdwenen. Zijn hoofd tolde, zijn hersenen leken hem uit te lachen.

De vaatwasser spoelde.

Ja, de tijd is gefragmenteerd. Tussen de gebeurtenissen staat het heelal stil.

'Thee, suiker, vloer, verf, kast, kist, oog, kind, kind, kind.'

Met de verdwijning van Felicity had hij het bestaan van Aurore opgeschort. Hij wist dat ze geboren was, hij wist dat hij haar nooit zou willen zien, niet als ze geboren was, niet wanneer ze ouder zou zijn, niet als ze dood zou zijn; nooit. Sinds de dood van haar moeder had Vincent die bloedband doorgeknipt. Een vervolg wilde hij niet. Ze bestond niet. Heftigheid en zachtmoedigheid zijn ongeschikt als de dood om de hoek komt kijken. Voor zijn noodzakelijke daad had Vincent de rekening betaald. Hij zou niet terugkomen op zijn besluit. Hij had betaald in terugkerende buien van halfwaan, van jaren in slopende onmacht, in onmogelijke relaties met vrouwen die de een na de ander onder zijn handen stierven, alsof hij na die ene daad geen recht meer had op eerherstel. Het lot leek een spel met hem te spelen. Het lot had hem veroordeeld waar een rechter in gebreke was gebleven. In overtreding van de moraal, van vigerende ongeschreven regels, ligt straf al opgesloten, daar is justitie niet voor nodig. Terugblikken is zinloos, voor zover die gebeurtenissen niets toevoegen aan het heden.

Vincent was gaan schilderen. Verjaring kreeg in olieverf een hanteerbare vorm. Alle daden willen gehoord worden, ook door de dader; vooral door de dader. In verf maakte hij beelden die een afspiegeling vormden van de gedachten en beelden die in zijn hoofd voorbijkwamen, ook al was niet steeds helder wat de voorstelling betekende. Hij herkende elementen van de impressionist Gustav Klimt, van Salvador Dali, van René Magritte en andere surrealisten. En nu stond ze daar.

'Jeg skal vugge dig, jeg skal våge.'

Vincent keek voorzichtig naar de onuitwisbare afdruk van haar moeder. Aurore was Felicity, ze was Felicity meer dan dat ze een nazaat van hem was. Vincent wilde niet dat ze zijn kind was. Hij wilde dat ze een andere man haar vader noemen zou. Ze was zijn geesteskind. Aurore was onontkoombaar Felicity.

'Gebruik je suiker in de thee?' Zwaneman gluurde om de hoek van de deur.

Aurore trok haar wenkbrauw aanminnig omhoog. Haar vraag deed pijn. Het was een aangename pijn, een pijn die zachtjes achter zijn ogen brandde. Tranen wilde hij niet.

'Ik ken je niet zo goed,' zei ze.

Zo gaat dat, dacht hij, alle clichés vechten om gehoord te worden. Geen enkele

kan worden overgeslagen. De vraag naar suiker in de thee, zijn ontmoeting met Aurore en de eerste gedachtewisseling was als een bezoek aan een vreemde stad. Eerst de toeristische bezienswaardigheden, de Eifeltoren, het vrijheidsbeeld, de Dam en de Euromast, der Brandenburger Tor, Bartje; ze zijn onontkoombaar, als het atomium en de tower bridge, als het Peerd van Ome Loeks, als ús mem. Onontkoombaar als de haven in Oranjestad en de begraafplaats in Noord. Details laten zich pas ontdekken als obligate lijnen zichtbaar zijn geworden.

'Jeg skal vugge dig, jeg skal våge.'

Vincent liet zijn blik over haar ronde gezicht gaan, haar lichtbruine teint, haar donkere ogen met wenkbrauwen die smaller waren dan het gezicht nodig leek te hebben. Aurore had lichtbolle wangen en aanleg voor een dubbele kin. Dat had ze van haar moeder, net als de mild tuitende borsten, die na het zogen van een kind zouden gaan hangen.

'Het is ongevaarlijk om je ogen de kost te geven,' zei de stem in zijn hoofd. Vincent wist wel beter. Hij hoorde Katzenellenbogen.

'Kijken is ongevaarlijk en zien ook,' had Katzenellenbogen gezegd. Vincent had het verschil tussen kijken en zien ter sprake gebracht en de diepere betekenis van die woorden. 'Dat geldt voor jou, misschien, maar dat onderscheid is kunstmatig. Het onderscheid tussen kijken en zien is angst. Als je bang bent jouw werkelijkheid onder ogen te zien, dan beperk je je tot kijken, dan houd je afstand. Als je de angst voorbij bent, durf je het leven en alles wat het te bieden heeft onbevangen waar te nemen. Angst is een deel van je. Niets om bang voor te zijn.'

Vincents keek. Zijn blik gleed over het lichaam van Felicity's kind. Hij zocht zichzelf in het lichaam van Aurore, die zich had omgedraaid en hem zwijgend met haar donkere ogen stond op te nemen. Hij speurde naar afdrukken van zijn eigen lichaam, van zijn hoofd. Waar kon hij zijn zaad herkennen, waar was gegroeid wat hij had geplant? Niet in haar korte stevige benen, niet in haar brede heupen en uitstekende billen. Aan de buitenkant van haar lichaam kon hij niet ontdekken waar zijn beeld en gelijkenis begon. Misschien heeft ze eenzelfde lever, of alvleesklier, of longen, of pijnappelklier, het wormvormig aanhangsel of de twaalfvingerige darm, misschien is de omvang en vorm van haar hart een afspiegeling van mijn hart. Erfelijke eigenschappen gaan verder dan de buitenkant, hield hij de studenten voor. Het innerlijk, de blaas, de maag, de lever, de milt, de nieren, spieren, organen, zenuwcellen, elk onderdeel draagt delen van de chromosomen van de vader en de moeder. Soms komt, althans aan de buitenkant, de moeder meer tot expressie dan de vader. Dat zijn uiterlijkheden, over het innerlijk is weinig bekend. Slechts zelden legt een chirurg organen van kinderen naast organen van ouders.

Aurore keek met indringende blik naar haar vader. Ze trok haar mondhoeken licht naar achteren.

'Zal ik thee inschenken?'

Ze wachtte het antwoord niet af. Aurore ging zitten en liet voorzichtig twee klontjes suiker in haar glas vallen. Vincent zag hoe tengere handen de glazen schikten. Misschien speelde ze piano.

'Jeg skal vugge dig, jeg skal våge.'

Krinkelende waterwolkjes maakten een draai boven het glas en verdwenen onzichtbaar in de kamer. Ze had zijn handen. De suiker kreeg een matgrijze kleur en zakte langzaam in elkaar voor ze oploste en de moleculen zich overgaven aan een oneindig aantal mogelijke ordeningen.

$S = k \ln W$.

Ze dronken zwijgend thee. De een leek op de ander te wachten. Na een kwart eeuw zwijgen, ontbraken woorden en zinnen. Er was nog geen stilzwijgende afspraak van wederzijds begrip. Woorden leken overbodig geworden, tijdelijk. Aurore keek om zich heen. Haar blik bleef bij het doek steken. Aurore fixeerde op een doosje aan de rand en kneep haar ogen op een kier.

'Je bent op Aruba geweest. Op Noord.' Aurore bracht het glas naar haar lippen en dronk voorzichtig. Ze zette haar voeten naast elkaar. Ze droeg zwarte schoenen met een brede band over de voet. Vincent knikte, nauwelijks merkbaar. Hij had zijn ogen dicht.

'Zee, Amigo, hoedje, terras, divi divi, stof, steen.'

Hij was op Noord geweest, hij was langs de zuidkust gereden, hij had aan de noordkust geparkeerd, hij had in de achteruitkijkspiegel het strand gezien met twee wandelaars. Hij had de kruisen en de autowrakken gezien. Hij had gezien wat hij al kende. Aurore wist wat hij had gezien.

'Klopt,' zei hij. 'Klopt, ik ben op Noord geweest.'

'Heb je me gezocht?'

Het was een retorische vraag van zijn kind. Het was een kindervraag.Felicity kwam voorbij: 'Spreek je uit, vertel de waarheid aan je kind.'

'Spreek, je zwijgtermijn is verjaard.'

De zwijgtermijn van Katzenellenbogen was ook verjaard. Hij was de troost in bange dagen van Birgit, al jaren.

Merckenbauw was niet langer bang voor Walther P.

Birgit Merckenbauw was niet langer bevreesd voor collega's met oordelen achter de voortanden. Birgit had haar steun gezocht bij de synthetisch organisch chemicus. De organicus was de beroerdste niet geweest. 'Chemici hebben oplossingen,' zei Katzenellenbogen. 'Of niet soms?'

Katzenellenbogen dronk bij gelegenheid een glas witte wijn. In het kabinet. Bij hoge uitzondering met Merckenbauw.

Katzenellenbogen was een kenner. Hij dronk Spätlese uit de koelkast, en huiswijn als hij uit eten ging, wat hij overigens zelden deed.

'Huiswijn is goed, een restaurant schenkt geen bocht. Ik ben misschien en oude zak, maar daar hecht ik aan: een goed glas huiswijn.' Zolang het maar geen Algerijnse wijn was, of wijn uit Tunis.

'Maar ook dat verandert wel,' had Katzenellenbogen gezegd. Mijn kleinkind woont daar. Ik haat de ontvoering, maar ik kus de grond onder de voeten van Hinri. Zo is dat. Het duurt nog een paar jaar, dan drink ik ook weer Afrikaanse wijn. Omzien in wrok levert niets op.'

Maar Katzenellenbogen had toch aan het kortste eind getrokken, naar het leek, de Endlösung van Walther Prins was voor Merckenbauw sterker gebleken; 100% proof. Met dank aan Katzenellenbogen voor bewezen lichamelijke en spirituele diensten in het kabinet. Birgit had zich na opening van zaken en na Vincents lichamelijke en geestelijke bijstand op haar territorium teruggetrokken, met dank aan de support. Met dank aan Vincent voor de tussenoplossing om van Katzenellenbogen los te geraken. Katzenellenbogen kon opnieuw aan herbenoeming van zijn teleurstelling beginnen. Dat lukte snel. Na doorbreken van het zwijgen van Merckenbauw had Katzenellenbogen het kabinet tot zijn koninkrijk gemaakt. 'Ach kerel, we zijn nu echte zwagers,' had Katzenellenbogen tegen Vincent gezegd. 'Ook gij Brutus. Dat we ooit dezelfde vrouw zouden vrijen, dat hadden we nooit achter elkaar gezocht. Wat een verrassing.'

Katzenellenbogen was niet zwaar teleurgesteld. 'Ach, kort wel natuurlijk. Ook ik ben gevangene van mijn verslavingen. Maar de feiten lachen me uit als ik stil blijf staan bij het verleden. Elke dag is een verrassing, daar leef ik me in uit. Ik zou niet anders willen.'

Katzenellenbogen had oplossingen. 'En biologen drinken oplossingen, of niet. Eigenlijk ben je geen echte bioloog, zo van de blauwe knoop.'

Vincent keek langs Aurore naar buiten. Het voorjaar vond hij het mooiste seizoen, als het voorjaar was. In het najaar hield hij het meest van het najaar, als de storm overgaat in zacht herfst-winterlicht. De winter was in de winter op z'n best, net als de zomer het beste in het midden van het jaar paste. De wisseling van de seizoenen, de verschuiving van kleuren in het blad, de trage groei die plotseling zichtbaar wordt als de blik van de kijker er blijft hangen. Elk detail dat belangrijk wordt onder de waarneming van de voorbijganger. Daar hield hij van. De gedachteloze natuur en de natuurlijke cyclus van kalme en heftige bevruchting, van geboorte, groei, van aftakeling was de basis van zijn harmonie.

Telkens als hij met de studenten het vrije veld in was getrokken, was die overgave aan de natuur gegroeid. Hij was genoodzaakt te benoemen wat hij in de natuur zag. De schimmels en mossen op de bomen, met hun voorkeur voor de vochtige kant van de stam. De grassen en plantjes naast het fietspad, langs schelpenpaadjes, in wegberm, gevormd door ingrijpen van de mens

die het milieu verstoorde en geschikt maakte voor kalk- en zoutminnende organismen, ook op plaatsen ver van de zee.

Aurore bleef hem aankijken. Ze leek te weten wat zich in vijfentwintig jaar aan veranderingen had voltrokken. Wat gebeurd was, wat verjaard was en bewaard was gebleven. Alsof de gebeurtenissen, eenmaal voorbij en in het langetermijngeheugen opgeslagen, wonnen aan eeuwigheidswaarde.

Vincent voelde zijn spieren verslappen. Nee, hij zou niet huilen, zoals hij niet gehuild had op Aruba, niet de eerste keer op het eiland, niet de tweede en niet de derde keer. De tijd was nog niet rijp om te zeggen wat vijfentwintig jaar ongezegd was gebleven.

'Je mag me nog thee inschenken, als je wilt,' zei hij.

'Straks laat ik je de tuin zien en de plas verderop. Als je dat wilt.'

Aurore pakte Vincent bij de bovenarm en voelde hoe haar vader kort verstrakte onder haar aanraking. Ze keek op zijn horloge. Het stond stil. Al 25 jaar stond het uurwerk stil.

Vincent reikte naar haar hand, maar voor hij haar vingers had bereikt stak ze haar hand in het jaszakje en klapte haar telefoon open.

'De bus komt over drie, vier, vijf, zes, zeven, acht minuten. Ik wandel naar de halte,' zei ze, de buskaart in aanslag:

'Je hoeft niet mee te gaan. Ik vind het pad.'

Ze stak haar hand uit. Hield kort en krachtig zijn hand vast. Hij deed zijn ogen dicht.

'Ben je bang?' Ze wees naar de camera in de bovenhoek van de hal.Toen liet ze zijn hand los.

De duim van haar rechterhand ontbrak.

Video

Vincent had gezien hoe Aurore kleiner werd op weg naar de bus. Hij had een stille hoop gekoesterd dat ze om zou kijken en zou zwaaien, of misschien haar hand tot heuphoogte zou opheffen, zoals prille minnaars dat doen bij een tijdelijk afscheid vol beloften voor een vervolg. Aurore liep rechtop, rechte rug en strakke pas.

'Ach vent, nu al.'

De bushalte was links van het pad. Aurore was achter een beuk verdwenen en niet weer tevoorschijn gekomen. Ze had niet omgekeken. Vincent had gewacht tot de bus was gestopt, een paar passen had hij naar voren gezet als wilde hij naar haar toe, toen had hij zich omgedraaid. Zo was Felicity ook weggegaan, over het zelfde pad met strakke pas, zonder omkijken. Zo was Irma vertrokken, die keer. Felicity liep trager misschien dan Aurore. Dan Aurore die, warm en veilig in het vruchtwater, nog niet geboren was. Nee, Felicity had niet omgekeken naar het huis waar ze met Vincent de jaren had doorgebracht. Ze had niet omgekeken naar de akker waar haar kind was verwekt, naar de plaats waar de aanzegging van het einde haar had bereikt.

Vincents huis was het huis van de aangekondigde dood, ver weg van de plaats waar ze rust zou vinden.

Makamba pretu.

Verbazingwekkend, hoe kleine voorvallen een geschiedenis naar het heden verplaatsen. Soms zet het ontbreken van een verwacht gebaar de geschiedenis in beweging. Die gemiste trilling van een hand, die ontbrekende oogopslag, die trage tred zichtbaar in een haastige stap.

'Ik heb een cadeau voor je waar je misschien genoegen aan beleeft als ik er niet meer ben,' Felicity had het zonder blikken of blozen gezegd.

'Gefeliciteerd.' Ze had de felicitatie met een glimlach overgebracht, en een korte zoen.

'Als ik er straks niet meer ben,' had Felicity gezegd.

Zo eenvoudig was het.

Vincent deed de deur van het schuurtje dicht. Aurore had in de deuropening gestaan en gezien hoe twee fietsen in een rek geparkeerd stonden. Een damesfiets met platte banden. Het sleuteltje met een touwtje door het oog aan een spijker naast tuingereedschap, roestig aan de randen. Aurore had hem kort aangekeken en haar hoofd lichtjes naar beneden gebogen, schouders naar achteren, de wenkbrauwen opgetrokken, alsof ze over de bovenrand van een virtuele bril keek. Ze was het schuurtje niet binnen gegaan.

Vincent had zich klein en machteloos gevoeld, niet in staat ook maar een glimp van de gedachten van Aurore te raden, niet in staat een voorzichtige vraag te stellen of een luchtige opmerking te maken. Hij had naar de grond gekeken en met zijn hand over het ruwe hout van de openstaande deur gewreven. Spinnenrag overbrugde de kier tussen deur en kozijn. Hij had gewacht tot Aurore uitgekeken was.

'Mag ik je tuin zien?' had ze gezegd. Ze had het sleuteltje, licht verbogen, dat ze als vanzelf door haar handen had laten gaan, aan de spijker teruggehangen. Ze had niets gezegd. Zonder woorden was ze sterker dan hij ooit met taal zou kunnen zijn. Vincent wist nog hoe hij zich voelde toen hij de fiets van Felicity op slot had gezet. Felicity was in de vijfde maand. Ze wilde niet meer op de fiets over het rulle zandpad naar het dorp. Felicity wandelde, ze had alle tijd.

Zijn omarmend gebaar achter het zadel was een afsluiting geweest, zoals elke handeling in de nabijheid van Felicity een deel van een slotakkoord werd.

Felicity leek volop te leven, terwijl zijn leven naar het einde leek af te glijden. Zijn bestaan had hem een omgekeerde wereld geleken, een tegenspraak die hij niet verenigen kon met de medische feiten. Hij schreeuwde: wie heeft hier nu eigenlijk kanker? De vraag drong zich alle dagen aan hem op en benauwde hem, zonder dat hij een begin van een antwoord vond. Felicity hoefde hij niet te vragen. Hij wilde haar niet vragen naar haar woekeringen. Ze deed elke belangstelling voor haar ziekte met een zwijgende glimlach af. Van geen belang. Haar dood was van geen belang. Ze leefde immers en ze droeg nieuw leven bij zich. Wat wil een mens nog meer?

Op een schap, vlak onder de dakrand stond de lege doos waarin de videocamera verpakt was geweest. Het karton was verkleurd en door muizen aangevreten. Op de buitenkant van de doos waren flarden van de afbeelding zichtbaar.

'Pak maar uit.'

Toen de buitenkant van de doos het cadeau had verraden, had ze gezegd: 'Ik weet dat je niet van dit soort fratsen houdt, maar in een nieuwe situatie komen nieuwe vaardigheden van pas.' Felicity had hem aangekeken met een blik die zeggen wou: 'De camera is van jou, neem maar aan. Als ik er niet meer ben mag je alles wegdoen wat je niet past.'

Het cadeau had hij als wraak gevoeld. Subtiel, indringend en onweerstaanbaar. Ook als hij de camera weg zou doen, zou dit cadeau hem blijven achtervolgen. Het was de blik van Felicity die hem zou blijven achtervolgen. In twee pakjes had ze tien videobanden met een opnameduur van elk drie uur toegevoegd.

'Ruim genoeg voor een studiebelastinguur,' had hij gezegd, 'een student zou er blij mee zijn.'

Zijn beroepsdeformatie hielp hem uit het ongemak, maar hij was niet blij geweest. Vincent had Felicity gezoend. Ze stiftte de lippen. Een zoen van bros rubber. Onwennig en opstandig als een kind. Een kind dat een te groot cadeau

had gekregen en sprakeloos was, alsof een tegenprestatie zich opdrong en een dankbare ontvangst in de weg stond.

'Sov du, dyreste Gutten min.'

Straks zou hij de videobanden van die namiddag bekijken en opnieuw beleven hoe Aurore met de rug naar hem toe in de kamer stond, hoe ze aanbelde, met hem naar de schuur wandelde, hem bij zijn bovenarm pakte, heel even toen hij zijn jas had aangetrokken.

Het was, op de eerste en laatste handdruk na, de enige aanraking geweest.

Vincent liep naar de plas bij het bosje. Hij wilde niet naar binnen. De opkomende avondkou deed hem goed.

'Ja, ik ben bang, ik ben bang,' zei hij zachtjes. 'Kind, ik wil je vertellen waar ik bang voor ben, maar de tijd is nog niet rijp. Ik durf je niet te vertellen wat ik je zeggen moet.' Hij keek naar het begin van de zandweg. Boonstra zou over een uur langskomen.

Felicity was uitgehuild. Ze had haar tranen verloren. 'Het water is op,' had ze gezegd.

'Er is een zee vol water,' had hij geantwoord, 'en de zee weigert niets.' Zijn woorden waren niet aangekomen. Felicity had geen tranen meer. Ze had geen verdriet meer. Ze had Aurore, ze droeg haar kind bij zich en was verzekerd van een vervolg na haar dood. Dat maakte haar rustig.

De zelfverzekerdheid van Felicity had Vincent opstandig gemaakt. Opstandigheid die langzaam in woede was overgegaan. Zijn kind had hij ontzien, haar moeder was onkwetsbaar. Aurore was veilig in het lichaam van haar moeder. De koffiebruine huid van Felicity kleurde donker op haar rug, haar benen, haar armen, haar hoofd. De kanker maakte haar onkwetsbaar. Niemand kon haar het leven afnemen, ook Vincent niet.

Een half uur proefopnames; een half uur beelden van zijn verjaardag in de buitenlucht. Brandganzen boven de vaart. Ongemakkelijke beelden van wat een luchthartige dag had moeten worden. Een ontspannen Felicity die al wist dat ze zou vertrekken en het vliegticket in haar tas had. Vincent die zich betrapt voelde in zijn verloren onschuld, onhandig, kwetsbaar in eigen aangezicht en uit zijn heerserrol geworpen door een derde oog dat als een indringer zijn bestaan onbarmhartig registreerde. Hij was blij geweest dat hij naar het introductiekamp met de eerstejaars kon vertrekken. Hij had de beelden niet teruggekeken. De band lag verloren tussen video-cassettes.

De avond gleed in eigen tempo voorbij. Wie de natuur wil beheersen, moet haar gehoorzamen, dacht Vincent. Wat voor de geschiedenis geldt, dat geldt ook voor de tijd. Niets is in staat de geschiedenis een andere wending te geven, vooral niet de geschiedenis die voorbij is gegaan. Wat overblijft is een

herkleuring van feiten. Feiten die zich niet laten vangen in welke taal dan ook. Alle beschouwingen die niet met de tijd meeleunen zijn tevergeefs en een opeenhoping van verspilde moeite. Nodeloze en noodzakelijk verspilde moeite.

Een veldmuis ritselde in het losse blad.

'Heb je me gezocht?' Aurore had de vraag gesteld. Daar bij die boom waar de velduil een vaste plek had. Verderop, waar de hemel door de takken kleurde.

'Heb je naar me uitgekeken?' Aurore had gehoord dat hij op Aruba was geweest, dat hij het graf vanFelicity had bezocht. Dat hij een rondrit op het eiland had gemaakt. Een dorp in de provincie bewaarde meer geheimen dan een eiland in een oceaan.

'Heb je gezocht?'

Aurore was blijven staan, schuin voor hem, zonder om te kijken, zonder verder een woord te zeggen. Aurore. Hij had het lot de gelegenheid gelaten. Hij had gehoorzaamd aan de loop van de dingen, hij had de beleving gehoorzaamd om zichzelf baas te kunnen blijven.

Bon dia dushi

De videoband met opnames van de brandganzen had nog in de camera gezeten. Op het vliegveld had de douane Vincent gevraagd de camera te openen. Met tegenzin had Vincent het verzoek ingewilligd. De douanier had hem zijn tas willen laten uitpakken, alsof hij een crimineel an de reize was met snode plannen. Oppervlakkige controle leek niet genoeg.

'Bon dia.'

Vincent mocht doorlopen, alsof hij door de taal van kleur was verschoten. De taal maakte familiebanden en zette de verhalenmachine in beweging. Ieder zou vanavond weten dat hij was aangekomen. Hij was gezien, zijn komst was niet onopgemerkt gebleven. Een oude bekende had voet op het eiland gezet. Het had hem goed gedaan, maar bij de uitgang van het vliegveld, wachtend op een taxi, bekroop hem het gevoel dat iedereen op hem lette. De zonnebril leek niet genoeg om achter te schuilen. Warmte veranderde in hitte. Hij zou niet lang ongezien blijven tussen zoveel kundigheid.

Vincent had niet meer gedronken sinds hij op Ameland door collega's uit de kroeg was gehaald, sinds Felicity van huis was gegaan en haar Isphahaan had opgezocht. In het vliegtuig had hij geslapen om tijd en afstand te overbruggen. Hij voelde zich bekeerd en rustig. Vincent liep over van goede voornemens. Hij wilde op de valreep, de valreep van Felicity, goed maken wat mis was gegaan. Felicity zou hem in goede herinnering meenemen in haar graf. Dat wilde hij. Hij voelde zich niet schuldig over zijn daden. Een andere, minder standvastige echtgenoot, had kwadere daden op zijn geweten gehad. Vincent had zichzelf hervonden en onder controle. Zijn geest was baas over zijn lichaam, zonder een beroep te doen op dwang en zonder dreiging met straf, maar misschien was de volgorde wel omgekeerd: het lichaam dat de weg wees, zoals de brandganzen roepend langs zijn huis wiekten en de instincten van het lichaam volgden. Verontwaardiging slijt, aversie gaat voorbij, wie boos is heeft zichzelf wat te verwijten. Hij had zichzelf tientallen brieven en kaarten gestuurd om zichzelf een hart onder de riem te steken. Brieven die hij aanvankelijk had geopend en herlezen, brieven die hij steeds vaker ongeopend in het buikkastje had laten glijden.

Oranjestad was warm, rond 30 graad Celsius, zoals het hele jaar de temperatuur vrijwel gelijk was. Zoals het zeewater constant van temperatuur en golfslag was, zoals de droge dagen elkaar opvolgden, op een spaarzame regenbui na. De wind waaide stof tot diep onder zijn kleren.Vanaf elk terras klonk salsamuziek. Hij verlangde naar de zang van een merel en het lied van een koolmees of winterkoning. Er was niemand om zijn aankomst op video vast te leggen. Hij had geen voorbijganger gevraagd de camera te bedienen. Hij had zijn aankomst niet gemeld. Felicity zou hem niet met open armen ontvangen.

De opgewonden stemming van het eerste bezoek aan het eiland kwam niet

terug. Hij miste de lichamelijkheid, de hartstocht van het eerste bezoek. De aankomsthal was gewoon. De taxi's waren niet bijzonder. De kleuren en de warmte, de muziek, het geschreeuw van gekleurde jongens, de flanerende meisjes, ze deden zijn bloed niet sneller stromen. Hij voelde zich bekeken. Niet met bewonderende blikken zoals zijn eerste keer met Felicity naast zich.

Vincent wist hoe zijn lichaam hem naar Amigo had geleid. De videocamera zwaar in zijn hand. Een strooien hoed op zijn hoofd, een zonnebril om de omgeving aan zijn zwervende blik te onttrekken, een zomerjasje om niet te veel toerist te zijn. Zweetplekken in zijn lichtblauw hemd met gouden manchetknopen.

'Om losse einden bij elkaar te houden,' Felicity.

Vincent had geprobeerd onzichtbaar te blijven op het eiland. Hij voelde voortdurend hoe hij faalde.

'Bon dia dushi.'

Felicity keek op. Ze zette haar glas op het tafeltje. Ze lachte. Ze knikte. Ze beantwoordde zijn groet. Onbereikbaar, ongenaakbaar, onaangedaan. Aan één blik had Vincent genoeg. Ze had geweten dat Vincent zou komen voor een laatste groet. Ze was gewapend en had het ritueel honderd maal gerepeteerd. Eénmaal was genoeg geweest. Ze wist dat ze niets te verliezen had. Vincent was een vreemdeling.

'Bon dia.' Felicity wenkte een ober, wees naar een stoel aan de andere kant van het tafeltje waar de resten van een salade en een halfgevuld glas karnemelk op een opruimer wachtten. Haar gezicht was licht ingevallen. Ze had haar ogen en haar gezicht opgemaakt. Zilvergrijs glitter boven haar ogen en een rode mond, haar lippen leken groot. Ze was aantrekkelijk, nog steeds, in haar ruimvallende trui en haar kleurige rok tot over haar knieën. Haar buik weer plat. Ze droeg donkerrode schoenen met hoge hakken. Felicity pakte de zonnebril. Vincent legde de camera op een stoel en liet zijn blik kort heen en weer gaan tussen Felicity en haar laatste verjaardagscadeau dat in de zon brandde met een halfvolle videoband. De ober bracht tonic met ijs en een schijf citroen. Felicity nam het glas en dronk. Ze leek geen woorden nodig te hebben. Ze zette de zonnebril op.

'En ons kind?'

Uit het restaurant klonk pianomuziek. Vincent trommelde met zijn vingers op het tafeltje.

'Een meisje, en alles is goed. Je hoeft je geen zorgen te maken.' Haar stem klonk zachtmoedig en mild.

Vincent had meer willen weten. De vragen waren hem ontschoten. Hij wist niet meer waarom hij op dit terras zat. Hij wist niet meer waarvoor hij naar Oranjestad was gevlogen. Alleen voor deze mededeling, leek het. In Noord had hij niets meer te zoeken. Felicity was mooi en was mooi genoeg, mooi genoeg om dood te gaan. Haar houding, haar oogopslag, haar gebaren leken

al een voorschot op de finish van de kanker te nemen. De vredigheid van een gestorvene had beslag van haar genomen.

'En jou, hoe gaat het met jou?' Schubert, Mozart, Medtner, Grieg. De wind waaide de klanken weg.

'Gutten har hvilet ved sin Moders Bryst.'

Vincent voelde hoe woorden afgeknepen uit zijn mond kwamen. Hij keek naar haar trui, z'n blik gleed naar beneden, over haar platte buik, haar benen, naar haar voeten met gelakte nagels en ging terug naar haar hoofd, naar haar ogen die achter de donkere glazen verborgen bleven.

'Onveranderd,' zei ze. Ze stiftte haar lippen. 'Status quo.' Met een kort gebaar zette ze de bril af en keek hem aan. Vijf tellen. Ze zette de bril weer op. Ze was er klaar voor. Ze hoefde niets meer te zeggen.

Vincent zocht naar woorden. Hij wilde spijt betuigen. Hij wilde ongedaan maken wat was gebeurd. Hij wilde haar billen zien. Hij wilde weten hoe haar benen haar lichaam droegen. Hij wilde haar borsten voelen, met de knobbels en de uitzaaiingen. Hij wilde de lucht van bederf ruiken, van trekzalf.

Hij wilde de waarheid weten over haar bestaan, dat aan de andere kant van het tafeltje geen geheimen meer had. Vincent wilde zien wat hij niet zag, wat er niet was. Hij dronk het glas leeg en liet de ijsblokjes in zijn hand glijden. Tussen zijn vingers liep het koude water in het stof van het terras. Hij keerde zijn hand om. Het water liep over zijn pols en trok een natte armband.

'Laten we een eindje gaan rijden.'

Vincent kende de wegen. Een grote lus langs de kust, rondom, met geregeld een doorsteek dwars over het eiland en doodlopende wegen naar het strand. Felicity knikte af en toe of maakte een handgebaar om de route aan te geven. Daar de divi divi, daar een vervallen huis, daar een heuvel, overal zee. Felicity zette de autoradio uit. Ze zwegen. Vincent voelde een stekende druk in zijn maag. Zijn ingewanden bevatten te veel lucht. Hij zweette. De air conditioning in de huurauto deed hem rillen. Hij keek in de spiegel. Enkel zee.

Wat wil je nog meer over dit onderwerp weten? Het was een standaardvraag die Vincent onder elke toets zette. Hij wilde niet dat studenten tevreden en volleerd het tentamen achter zich lieten. Hij wilde dat elk antwoord een nieuwe vraag zou oproepen. Nieuwsgierigheid is de wortel van je ontwikkeling, van vooruitgang, van groei. Hij wist geen vraag. Aruba hielp hem niet verder.

Felicity stak geen hand uit. Felicity leidde hem naar een zijweg zonder routewijzer. Naar het noorden, onbereikbaar ver, lagen de Bovenwindse eilanden; Saba, St. Eustachius en St. Maarten achter de horizon. Ooit zouden ze daar naar toe. Samen. Felicity trok haar schoenen uit en liep langs de vloedlijn. De zee spoelde over haar voeten. Ze had de nagels in dezelfde kleur als de lippen.

Vincent liep hogerop over het harde zand. Hij hield de camera tegen zijn schouder en filmde de vrouw in verte. De lens maakte haar kleiner. Vincent zoomde. Felicity bleef ver weg. Felicity werd niet groter. Haar rechterarm hield ze onder haar borst, als wilde ze vasthouden wat van binnenuit verdween. Haar vrije hand zwaaide een hoedje heen en weer. Haar dunne haar waaide met de *divi divi* mee. Vincent filmde hoe Felicity in de auto stapte, hoe ze hem naar de westpunt reed. Hoe ze uitstapte, zwaaide, instapte, naar de zuidkust reed, uitstapte, over de zee naar het zuiden wees. Daar in de verte was het onzichtbaar vasteland. Hieronder beukte de zee tegen de rotsen.

'Hoe heet ze?'

Felicity keek naar de zee beneden. In de verte kleurde de zon goudgeel tegen de einder. Haar wangen bolden lichtjes in het begin van een lach. Ze keek opzij, boog haar hoofd en liet haar blik over de rand van de bril glijden. Vincent voelde hoe het bloed uit zijn gezicht wegtrok. Hij snoof de zeelucht diep naar binnen. Hier condenseerde adem nooit. Hier was het nooit koud en kil genoeg voor een zichtbare ademtocht. Als haar adem nu zou stokken, zou dat onmerkbaar verlopen in de permanente wind en het eeuwig ruisen van de zee. Felicity draaide haar hoofd. Ze stond rechtop. Van opzij was ze mooi. Van voren was ze mooi. Haar lippen gingen een eindje van elkaar en sloten weer. Haar hoofd maakte een korte ruk. Ze liep naar de rand van de rots.

'Ik ben vrij.' klonk het in Vincents hoofd.

Take life as it is.

Vincent durfde de vraag naar de naam van zijn kind niet te herhalen. Hij was slaaf van zijn hoofd. Nauwkeurig stapte hij over de rotsen. Aandacht bij elke stap, bij elke beweging. Hij zakte voorzichtig en bedachtzaam door de knieën en filmde Felicity vanaf de aarde.

'Je bestaat pas als je gezien wordt.'

Groots en hemels stak Felicity af tegen de diepblauwe hemel die in lichte tinten vergleed aan de horizon. De branding beukte beneden. Het zou nog jaren duren voor het eiland zou zijn verdwenen en alle herinneringen had gewist.

'Vergeten? Een deel van je leven vergeten? Onmogelijk.'

Vincent voelde de vraag opnieuw in zich bovenkomen, dringend, eisend als de vraag onder aan de toets. Hij wilde haar naam weten. Hij wilde zijn dochter kennen. Felicity was hij kwijt. Nooit zou hij haar weer bezitten.

Ze stond met de rug naar hem toe. Felicity zonder jas met een tas in haar hand. Een enkele vogel scheerde in de lucht zonder vleugelslag. Haar billen waren stevig, trokken ronde contouren in de kokerrok. De wind waaide de stof tegen haar benen. Van achteren was ze mooi. De ster op zijn duim jeukte.

Vincent zette de videocamera klem op een rots en knielde achter de zoeker.

Felicity stond groot en ongenaakbaar in beeld. Haar voeten tot aan de rand van de okerrode rotsen. Vanaf haar troon, vanaf haar schavot, zag de wereld er vast anders uit. Haar lichaam leek al in de hemel opgenomen. Ze tilde haar hand licht omhoog als het begin van een groet.Het leek of ze afscheid wilde nemen.

Felicity tilt haar kokerrok tot breed ceintuur.
Haar benen licht gespreid.
Oneindig stevig.
Felicity buigt voorover.
Felicity hoeft niet te kijken.
Felicity weet alles door haar zinnen.

Vincent sprong, rende naar haar toe.

Vincent sloeg zijn arm om haar heen, trok haar hoofd naar achteren. Door haar trui voelde hij in wilde vloed de harde knobbels, waar hij niet langer woorden vond.

Zijn vrije hand trok haar slip naar beneden.
Hij wist wat hij moest doen. Hij kon niet anders.
Ze schreeuwde niet, niet meer.

De lucht trilde zachtjes na.

Vincent was naar Noord gereden. Het huis was geblindeerd. Niemand die zich op het heetst van de dag liet zien. Achter de pasgeverfde muur deinde de zee. Er was geen wieg, geen moeder met een kind, geen oma, geen opa, er was geen levende ziel.

'Amen.'

Op het vliegveld had hij zijn haar laten millimeteren op de kortste stand van de tondeuse. Hier hoefde hij niet meer te zijn. Geen nacht wilde hij nog op dit eiland te slapen. Hij wilde geen namen meer kennen.

'Bon dia dushi.'

Hij wilde niet gekend zijn.

Vincent deed een stap achteruit. De doosjes op het doek leken terug te wijken. Hij zette de kwast in een glas met virginale olijfolie en schroefde de tubes dicht. Morgen kwam Aurore. Dat wist hij zonder ansicht. Ze zou vragen stellen. Aurore zou willen weten wat de tijd had uitgewist.

Vincent hing zijn verfbroek in de schuur en kleedde zich om. Zwarte broek, blauw hemd met gouden manchetknopen, een das losjes om de hals. Zwarte gaatjesschoenen. Tijd om naar buiten te gaan: an de reize. Tijd om een wandeling naar de plas te maken en de vlucht van brandganzen in zich op te nemen.

Vanaf de hoofdweg kwam Boonstra hem tegemoet. De tijd was rijp. Vincent hoefde enkel mee te leunen met de gebeurtenissen die zich meldden. Eerst Boonstra, daarna Aurore. Een kind hoeft niet alles te weten. Wat niet ongezegd kan blijven, vindt elders een uitweg.

'Goeden avond, kerel.'

Vincent was vastberaden. De uitweg uit het verleden was een zandpad, de aarde. Hij wist wat hij Aurore zou zeggen. Hij wist wat hij zou vergeten als ze hem vragen stellen zou. Hij wist welke stappen hij op zijn zandpad uit zou wissen voor ze van de bus naar hem toe zou komen. Een kind hoeft niet alles van haar moeder te weten. Een kind heeft genoeg aan het genotype van haar verwekkers. Het fenotype is onvervreemdbaar eigendom van de bezitter. Elke aanraking leidt tot besmeuring. Hij zou Aurore niet aanraken, niet raken zoals hij Felicity voor de laatste maal had aangeraakt. Boonstra knikte, maakte met zijn hand een zwaaigebaar.

'Storm op komst,' zei hij.

Donkere wolken kwamen aanjagen uit het oosten. Een enkele lichtflits was te zien. De donder bijna onhoorbaar in een lange lage roffel. De mannen keken zwijgend naar het onweer. Ze hadden geen haast. Ze kenden geen angst voor de natuur. Vincent en Boonstra schuilden voor ongemak als dat kon.

'Wacht de bui bij mij af.' Zei Vincent. 'Alice weet waar je bent.'

Boonstra stapte de woonkamer binnen en keek naar de microscoopdoosjes op het doek. Vincent bleef achter hem staan. De deksels leken zachtjes te klepperen en het ritme van de donder te volgen. Vincent liet zijn handen op de tafel rusten en bewoog zijn vingers in een voorzichtig pianospel.

'Kleurig,' zei Boonstra. 'Apart.'

Vincent reageerde niet. Hij liet zijn hand over zijn hoofd naar achteren glijden tot diep in zijn nek. Hij trok de stropdas zachtjes aan.

'Ik zou ze niet in mijn kamer willen hebben. Op zolder misschien, en dan met de deksels dicht.'

Vincent voelde hoe het bloed zich een weg naar zijn hoofd klopte. Hij ademde diep. Door zijn borst trok een snelle pijnscheut. Verwarring heeft soms een naam, dan weer laat een onaangekondigde verandering zich voelen in plotselinge stroomstoten in het lichaam. Hij maakte de stropdas los en trok de leren gaatjesschoenen uit zonder de veters te ontstrikken. Zijn voeten gleden als vanzelf in de Zweedse klompen.

'Elk zijn keuze,' zei Vincent. Hij draaide zich om en haalde uit de keuken twee flesjes bier. Boonstra stond naast het doek, streek met zijn vinger voorzichtig over de drogende verf.

‘Elk zijn keuze,’ herhaalde Vincent. Hij zette de flesjes op tafel.

‘Neem het niet zo zwaar,’ zei Boonstra, ‘het is geen misdaad te doen wat je doen moet.’

‘Doden was eenvoudig. Het stelde niets voor.’

Boonstra stak zijn vingers achter de rand van het doek, als wilde hij weten wat er verborgen was. ‘Het leven is geen halszaak, als je begrijpt wat ik bedoel.’ Zonder antwoord af te wachten liet hij erop volgen:

‘Voor alles geldt een verjaring. Aansprakelijkheid kent zijn tijd. Als je stil blijft staan, begeef je je op zwak ijs, dan haalt de historie je in. Af en toe moet je gebeurtenissen wegzetten.’

Voor Vincent er weet van had pakte hij het doek aan de zijkant vast en knikte hij naar Boonstra.

‘Zit wat in. De zolder,’ zei hij, terwijl hij het doek met de microscoopdoosjes naar voren haalde.

De zolderkamer met de dozen. De dozen met wat verleden tijd was geworden.

‘Help me tillen, als je wilt.’ Vincent trok de knoop uit de das.

Het weerlichtte, een donderslag volgde als slag op stoot. De mannen leken het niet te horen. Behoedzaam klommen ze de trap op, als waren ze op weg naar de top van de Olympus, zwoegend met het universum in de handen.

‘Nog hoger,’ zei Vincent. ‘Tot op het zolderplatje.’

Regen kletterde op het dak. Op de trapleuning bleef een veeg rode verf achter. De hemel leek opengebroken. Zwijgend daalden ze af en keken elkaar met een lichte verbijstering aan, als leken ze overvallen door hun onweeromzoomde handelingen. Vincent hing zijn jasje over de leuning van een stoel. Met twee korte bewegingen trok hij de gouden knopen uit de manchetten en stroopte de mouwen op. Boonstra keek toe en rechtte de schouders. Hij zei niets.

Vincent maakte de flesjes open; eiwitschuim kwam uit de hals tevoorschijn. Met lichtgebogen hoofd, de ogen naar boven gericht, keek hij naar de lege plek op de muur. Zijn blik gleed van het behang langs het kozijn naar buiten. De bloesems van de Japanse sierkers lagen op het gras. Een houtduif koerde. Het is volbracht.

‘Ik zal je een film laten zien,’ zei Vincent, ‘een film over vroeger. Over brandganzen.’

mei 2006

Deelnemers:

Vincent Höhenzoller (biologie)

Felicity

Aurore

Bloem (controller/fin adm.)

Boonstra (journalist)

Edwin Brakman (adjunct instituutsdirecteur)

Marguarita Goedgedrag (Aruba)

Josée Grootgenoeg (geschiedenis)

Herma (administratie)

Irma (video-bericht)

Herbert Katzenellenbogen (synthetisch organisch chemicus)

Krommenagel, (instituutsdirecteur, geschiedenis)

LePoole (Nederlands)

Birgit Merckenbauw (Duits) x Walther P.

Barbara Middelkamp (maatschappijleer)

Nolbers (godsdienst)

Nuyters, natuurkunde (Herma als vriendin)

Quaadstemeer (tekenen)

Sorgvliet (wiskunde)

Sparrenboom (economie)

Guillaume van der Vaart (Engels) x Fokje

Wortelmann (klassieke talen)

Karel Zwaneman (aardrijkskunde)

Met dank aan:
W.F. Hermans, James Joyce, Elisabeth Eybers, Bernlef, Leonard Nolens, Willem Kloos, Bijbel, Gerard Reve, Koran, Peter Huchel, Brederode, Martin G. Koster, Henrik Ibsen, Edvard Grieg, Montaigne, Francis Bacon, Piter A. Bergstra, Schubert, Seneca, Quintilianus, Paul Valéry, Herman Heijermans, Wilhelm Schmid, Rabelais, Seamus Heaney…

Olieverf op doek 1,60 x 1,00 m

Bon dia dushi is een voorloper op *Wending*, mijn afscheid van de hogeschool. Bijna 200 schilderijen zijn te vinden in *Het bonte palet*. Achtergronden heb ik beschreven in *De Grote Verzoening*.

ANNO LUDWIG

het verleden is de toekomst

de macht van de afwezigheid

1

Negentien jaar ben ik. Het is veertig jaar vóór Anno Ludwig. Ik ben de middelbare school voorbij en toe aan vaste verkering. Negentien ben ik. Ik heb een stevig lijf, stoer is het woord dat van toepassing is, maar ik gebruik dat woord niet. Ik ben zuinig met woorden. Bij vlagen ben ik onhandig, slungelig staat in de boeken, maar dan gaat het over tieners aan het begin van de puberteit.

Ik wist wat het was: puberteit. Puberteit was niet hetzelfde als pubertijd. Ik was twaalf, dertien en ik las Archie de man van Staal, Kuifje, Sjors en Sjimmie, Donald Duck. Ik vond een idool in Willy Wortel. De stripboeken las ik bij mijn neef. Ik was sterker en ik had meer lef, maar hij had een abonnement op de stripbladen, mijn vader en moeder vonden een abonnement nergens goed voor. De plaatjesboeken las ik bij mijn neef. Boeken voor groten las ik in de bibliotheek. Echte boeken. Grote boeken voor volwassenen en kleine boeken voor tieners. Ik las over puberteit en pubertijd.

De bibliotheek was een kleine barak in het plantsoen, op de kruising van vier plantsoenstraten. Oost, zuid, west, noord, met de wijzers van de klok mee. De straten waren niet langer dan honderd meter, toen ik elf was. De straten kwamen uit op de zijden van het vierkante plantsoen, ook honderd meter in het vierkant, toen ik elf was. Het gras, de struiken, de bomen, bij elkaar kon het nauwelijks de naam plantsoen dragen, maar zo stond het op de straatnaambordjes, vier keer. Plantsoenstraat-Oost, Zuid, West en Noord. Ik kwam uit het Noorden. Eiken staken langs de randen van het plantsoen hoog omhoog, de zonnewijzer naast de ingang weigerde dienst in de schaduw van het loof.

De zijstraten rond het plantsoentje stonden niet haaks op het park, alles liep scheef. Ik was een kind en ik raakte de weg kwijt van huis naar bibliotheek. De bomen, de berberis, de ligusterhaag en de schuttingen rond de bibliotheek maakten van het plantsoen een doolhof.

De tijd stond stil in het centrum van Erica, maar de kerktoren van de R.K. Kerk stak driehonderd meter verderop boven de huizen uit. Ik kon altijd zien hoe laat het was. Ik wist altijd uit welke hoek de wind waaide.

De bibliotheek was een grijze houten barak met een gaskachel achter de uitleen. Buiten stond onder een afdakje een gele fles met BENEGAS naast de dubbele deur, strak tegen wand onder de raampjes van de wc met een bril van zwart eboniet met een scheur erin en kalkaanslag aan de onderkant, net als bij ons thuis. De bibliotheek had een houten vloer met stof in de naden. Alles aan de barak was van hout. Alles aan de barak was stof.

'Een jeudenhok,' zei mij vader. De barak had Joden gehuisvest, maar daar wist ik verder niets van. Als kind hoefde ik niet alles te weten, al wilde ik dat wel: alles weten.

J. en P. Nowee met Arendsoog en Karl May met Shatterhand en Winnetou, de Duitser met zijn indianenboeken, ik las ze allemaal.

'Te laat, te laat,' zei Winnetou, 'het zaad is al naar binnen toe.'

'Dat komt, dat komt,' zei Shatterhand, 'omdat je geen kapotjes kent.'

Winnetou kende geen kapotjes.

Ik kende ook geen kapotjes. Ik kende nog geen schuddende hand, ik kende enkel de dichtregels die mij in het hoofd vibreerden. Ik hield van het rijm en het ritme. De cadans van *kapotjes kent* was geen poëzie, maar dat wist ik nog niet.

Biggles de oorlogsvlieger las ik ook. Alle boeken van K. Norel. Oorlog was het, en als het dat niet was, dan was het strijd. Strijd om mijn kinderziel achter me te laten en een begin te maken met grotejongenworden. Zo zei mijn vader dat:

'Het wordt tijd dat je een grote jongen wordt.'

Ik wist niet hoe dat moest: grotejongenworden. Vader zei niet wat ik doen kon om dat voor elkaar te krijgen. Ik durfde hem niet te vragen.

Zo voltrok de kindertijd zich. Ik was van na de oorlog, maar de strijd lag voor me. Ik begon een vermoeden te krijgen van het leven dat me te wachten stond. De ontdekkingsreiziger in me stond op het punt wakker te worden. De uitvinder was op weg naar zijn laboratorium.

Vragen stelde ik, alle kindervragen. Op school en tijdens de lessen van pastoor Van Kesteren op de woensdagmiddag. Pastoor van Kesteren die tot onze verbazing ook een moeder bleek te hebben.

Ik stelde vragen tijdens de speciale week aan het einde van de lagereschooltijd. Retraite voor zesdeklassers, al wisten we niet wat dat woord betekende. In *Het Gebouw*, het verenigingsgebouw van de roomsen, de katholieken zoals wij ons noemden, zagen we films. Voor het eerst. De anderen – de fienen – zeiden we, de gereformeerden hadden hun theater in *Het Schienvat*, eenmaal per jaar. Wij gingen naar *Het Gebouw*, het fiene *Schienvat* was verboden terrein.

Na de vakantie zou ik naar de HBS gaan, de hoogere bulten stront. De HBS heette niet zo omdat stront vruchtbaar was en de akkers geil maakte. Boeren, arbeiders en middenstanders hadden aanzien. Wie doorgeleerd had was een intellectueel; hoogere bulten was een scheldwoord voor wie aan het plaatselijke belang probeerde te ontsnappen.

Op een laken dat aan het toneelgordijn was vastgemaakt zagen we, zesdeklassers, de film *Als de kraanvogels vliegen*. De eerste film die ik zag. Zwart-wit met het ritmisch geraas van de projector midden in de toneelzaal. De kraanvogels vlogen door een niet gestreken wolkenlandschap. Ik zag ze vliegen. Ik had nog nooit een kraanvogel gezien.

Hoe of het ging? schreef een van de zesdeklassers op een briefje. We durfden niet hardop te zeggen wat ons het meeste dwars zat. Opschrijven van die vraag was al teveel gevraagd, voor mij. Ik was blij dat er een jongen was met

meer kloten. Het was helder. Een stier deed het met een koe, een ram met een ooi, een haan met een kip. Maar hoe ging dat tussen mannen en vrouwen, en jongens en meisjes?

'Ik kan me niet voorstellen dat het op de fiets gebeurt,' zei de pater die speciaal voor de vorming van de zesdeklasser op de drempel naar MULO en HBS uit Emmen was gekomen.

'Niet op de fiets,' herhaalde hij.

En toen was het vragenuur voorbij.

Ik was lopend naar *Het Gebouw* gekomen, we woonden niet meer dan vijfhonderd meter verderop. In de schuur stond mijn kinderfiets, zonder verlichting en op de beugel van het spatbord een schoenpoetsdoosje van Erdal met de helften van een knijper onder postbode-elastiek die tegen de spaken ratelden en mij het gevoel gaven op een brommer te rijden. Na de vakantie zou ik een nieuwe fiets krijgen, om naar de HBS te gaan.

'Niet op de fiets.'

Mannen en vrouwen deden niet op de fiets wat ze doen moesten om een poppie te maken. Dat had ik in die week geleerd. Die kennis was voldoende om naar de HBS te fietsen. De fiets was voor de rit naar school en terug.

Eenmaal in de week mocht ik in de bibliotheek twee boeken lenen, dat was meer dan genoeg volgens vrouw Lange. En dan alleen boeken met gele etiketten op de rug, niet de boeken met rode plakkers. De rode boeken waren voor de groten, niet voor jongetjes die groot wilden worden.

Menslief ik houd van jou, las ik. Ik wou dat iemand van me zou houden, al wist ik niet wat dat was; houden van. Ik kende een dierlijk verlangen naar een warm nest en naar stro, naar stro in een trijpen zak.

Op de knieën tussen de boekenrekken las ik de boeken die ik niet lezen mocht. Onzichtbaar en dicht bij de vloer, bang dat ik betrapt zou worden tussen de rekken voor de groten. Een schijterig kind was ik. 'En hij,' die hij dat was ik.

'En hij stond voor de etalage van een winkel,' las ik. 'En zonder dat er iets bijzonders te zien was voelde hij een gloeiende warmte in zijn onderbuik. Hij,' en ik was die hij ook, al lag ik op de knieën tussen de oorlogsromans en de boekjes over wildwest, zonder uitzicht op een etalage. 'Hij leunde met beide handen tegen het glas. Het koude glas tintelde door zijn handen. Zonder dat hij iets kon doen zocht met schokken de warme gloed een uitweg.'

De vlekken in het ondergoed, in de lakens. Ik had de grauwgrijze plakkerige korstjes in de lakens net ontdekt. Elke ochtend de vieze vlekken, ook zonder uitzicht op de potten en pannen en de cassettedoos met Sola messen en vorken in de winkel van Stoffer Stoffers aan de Verlengde Hoogeveense Vaart.

Stoffers was van de fienen. We kochten alleen bij Stoffers omdat er geen roomse winkel met keukenspullen was.

Moeder heeft het vast geweten, van de lakens en het ondergoed. Misschien heeft ze het tegen vader gezegd. Ik wist van de bevlekking en dat was meer dan ik wilde weten. Ik was een kind, en ik wist nergens van. Ik durfde niets te vragen, het was alsof elke vraag aan een volwassene een aanval was op wat ze zeker meenden te weten.

In de bibliotheek vond ik een boekje over grotejongenworden. De titel weet ik niet meer. Ik durfde het boekje niet te lenen. Elke woensdagmiddag was ik om half drie in het plantsoen. Ik wilde weten wat ik moest weten.

Tekeningen van lichamen van baby, peuter, kind, tiener, volwassene en oude van dagen op een rij. Kleine, heel kleine tekeningen, maar er mankeerde niets aan mijn ogen. Ik las wat er geschreven stond. Ik begreep niet wat ik las, maar ik begreep wel dat het belangrijk was om te weten.

Wat ik las kwam van een ander speelveld. Ik was nog geen negentien en ik begreep nog niet wat er geschreven stond. Het ging niet over fietsen. Het ging over etalages en de warme vloed uit mijn stijf plassertje. Het ging over mijn 'puntje' dat een eigen richting wees. Mijn jongkereltje in de slobberige onderbroek die zich niks leek aan te trekken van wat in mijn hoofd rondspookte. Dat was bijzonder, heel bijzonder. Ik was geen baas over mijn lichaam.

En toen was het boekje weg. Een ander had gedaan wat ik niet had gedurfd.

Ik liep langs de rekken met boeken voor grote mensen.

'Jongetje, wat ben je daar verloren?' Dat was vrouw Lange, de vrouw die de stempels in de boeken zette en de naam van de lezer opschreef. 'Dat zijn geen boeken voor jongetjes.' Het leek erop of ze medelijden met me kreeg toen ze zag hoe klein ik werd in mijn te krappe truitje, in mijn te lange korte broek en de hoge veterschoentjes. 'Wat in die boeken staat is te slim voor jou. De verhalen voor grote mensen laten zien wat er allemaal mis kan gaan in het leven van een mens. Dat is niet goed voor jou. Voor jou moet het nog goed aflopen.' Het was alsof ze niet langer tegen mij sprak, maar haar boodschap aan de ganse wereld verkondigde. 'Een kind heeft recht op een zorgeloos bestaan. Een kind moet de schoonheid van het leven ervaren en niet de minne kanten. Dat komt vroeg genoeg.' Ze zette een boek recht.

'Wat in boeken staat, dat gebeurt nooit in het echt. Misschien een beetje, maar nooit zo erg. Wat je in het echte leven overkomt is te groot voor boeken. Als je wilt weten hoe het echte leven eruitziet kun je beter naar muziek luisteren, of naar kunst. Klanken en beelden zijn ouder dan woorden en zinnen.' Ze keek mij aan en streek met haar hand door mijn lichtgolvend haar. 'Lees jij maar Bas Banning en De Kameleon, dat is beter voor jou.' Ik streek met mijn hand over mijn hoofd, als wilde ik haar aanraking wegpoetsen. 'Lezen is heel goed, maar wat je leest moet niet allemaal tegelijk in dat kinderkoppie van jou terechtkomen. Je kunt heel veel van boeken leren, maar ze moeten je niet het gevoel geven dat je alles wat je op je pad tegenkomt al hebt meegemaakt.

Leven is heel veel in herhaling, dat klopt. Schrijvers laten je dat zien. Het ergste overkomt je vanzelf, daar hoef je niet naar op zoek. Het ergste moet je niet te vroeg overkomen, de aardigheid aan het leven kan dan verdwijnen en weerzin kan een plek in je vinden. En als je dan veel weerzin tegen het leven voelt...'

Van de tafel met kaartenbakken en stempels werd de monoloog onderbroken. 'Francien, Francien, kom je even.' Vrouw Lange streek mij een tweede keer over mijn hoofd en ging terug naar de uitleen. Ik wachtte zolang het mij goed leek en ik leende Bas Banning. *Trammelant in Trinidad* had ik al uit, maar een kind moet soms iets. 'Goed zo, jongen.' Het waren droeve ogen die me aankeken. Droeve ogen van iemand die misschien teveel boeken had gelezen.

Drie weken later kon ik verder lezen in mijn boek met tekeningen. Vrouw Lange was er niet meer. Na een half jaar in de bibliotheek in het plantsoen wist ik van de puberteit en wat dat met een jongen doen kan. De rebelsheid, de ongeremdheid, de dwarsigheid en het verlangen naar conflicten met vader en moeder en andere groten. Ik wist alles van de onhandige bewegingen en van haar dat overal groeit. Overal. Bij meisjes op andere plekken dan bij jongens. Primair en secundair haar, dat was het.

Alleen van jongens wist ik dat. Van mezelf. Meer wist ik niet. Ja, ik wist van de lakens en van ruggenmergtering en van kaalheid. Dat wist ik ook. Dertien was ik. Ik was er klaar voor. Mij zouden ze niet krijgen. Ze: dat waren vader en moeder, de meesters op school, de leraren, de pastoors en paters op school en in de kerk. Ze: dat waren de hormonen die door mijn bloed stoomden. Ik bleef weg van etalages, het hielp niets. Ik kende de puberteit uit de boekjes. Ik was er klaar voor. Ik was er klaar mee, dat dacht ik.

Dat dacht ik. Mijn lichaam had een eigen programma. Ik had niets met winkels. Winkels dat was plicht. Haal dit, doe dat. De suiker is op. Haal azijn en waspoeder, ook na zes uur bij de achterdeur van de winkel. En een half pond boter. Leeuwenzegel of PIM margarine. Nee, geen bleu band, blue band was voor de fienen. Dagelijkse boodschappen en gecondenseerde boosheid vonden elkaar door het afdwingen van dienstbaarheid bij kruideniers die moeite hadden rond te komen en blij waren met elke klant, ook om zes uur na sluitingstijd. Ook rond achten. Er was geen televisie, er was geen journaal. Er was werk tot beddegaanstijd.

En na dat boekje over liefde werd etalage en winkel synoniem met een warme golfstroom. Een warme golfstroom die onbeheersbaar aanzwelde. Ik zag de meisjes met donkere lokken, meisjes met lichtblond haar. De gymnastieklessen bij *Sport-Lust* werden een warme golfstroom. Haar op secundaire plekken van het lichaam. Bij *Sport-Lust* keek ik in de etalage en ik wist niet wat ik zag. Ik dacht dat ik ziek was, gestoord op z'n minst. Maar mij mankeerde niets.

De kleine dood, zo stond het in het boekje in het plantsoen. Het orgasme is een kleine dood. Wat een orgasme was, kon ik niet vinden. Het woord stond niet in de Katholieke Encyclopedie. In dat boek ontbraken meer woorden.

De kleine dood, die kende ik. Ik was een jaar of acht. In het kippenhok achter ons huis speelden we doodgravertje. Kippen waren er enkel nog in het achterste deel van de schuur. Eieren waren zo goedkoop dat zelf kippen houden niet meer loonde. Twintig kippen scharrelden om ons huis voor het sentiment. Barnevelders en witte kippen, kippen die door een luikje in de achterwand naar de buitenren konden.

De vloer van de schuur was schoon zand. Mijn zusje, mijn neef van de Donald Duck en nog een paar kinderen uit de buurt speelden in het halflege kippenhok. We hadden voorzichtig bij elkaar in het ondergoed gekeken, maar dat spel was te gevaarlijk. Doktertje spelen, dat mocht niet. Niemand had het ons verteld, we wisten het van nature.

Doodgravertje, dat was andere koek. Achter ons woonde Jans van Ommen. Hij was doodgraver. Hij liep naast de zwarte paardenkoets als er iemand naar het kerkhof werd gereden. Paarden met zwarte dekken en een koetsier op de bok. Doodgaan en begraven worden dat had stijl, dat was voornaam. Begrafenis kwam na de grote dood. Wat na de kleine dood kwam, dat wist ik niet.

We waren zeven, acht jaar en we waren er klaar voor. Mag ik doodvallen als 't niet waar is. Zo vloekte mijn vader, de zeldzame keren dat hij vloekte. Hij leefde nog toen ik negen was en zijn woord was waarheid. Ik was er klaar voor.

Mijn zusje vond het niet grappig; op de grond liggen met zand over de benen en de rok, met zand over en in de blouse. Ze was een schijtert, maar ze was nog een kind en ze was mijn zusje.

Ik was geen schijtlaars. Met groot vertoon keek ik de dood in de ogen. Op het vlakke zand in de schuur lag ik languit op de rug. Mijn neef duwde een bosje touw en een takje van de berberis tussen mijn handen. Ik was een katholieke dode met de ogen dicht. Dat wist ik: doden hebben de ogen dicht. Doden houden de handen met een rozenkrans bij elkaar. Zand op de schoenen, zand op mijn blote benen, zand op mijn korte broek, zand op mijn truitje. Zand op mijn hals. Ik keek stiekem, maar ik bewoog niet. Zand op mijn kin, zand op mijn haar. Overal zand.

Zand op mij mond en zand in mijn neus.

'Wat spoken jullie uit?' Dat was mijn vader. Zand op mijn lippen.

De kippen kwamen kakelend binnen, de haan kraaide. Het kleinvee had de stem van mijn vader gehoord. Verder was er geen leven in het kippenhok. Mijn vader klopte het zand van mijn kleren en streek mij door mijn haar. Mijn neef stond buiten te kijken. Dat duurde niet lang, in een oogwenk was ieder verdwenen.

'Ik denk dat het nog te vroeg is om je te begraven,' zei mij vader. 'Jouw tijd komt nog wel.' Hij streek mij opnieuw door de haren, traag en stevig. Ik durfde hem niet aan te kijken. 'Wij zijn allemaal ter dood veroordeeld,' zei hij. Ik voelde zijn zware handen op mijn schouders. Ik voelde hoe zijn handen onder mijn oksels gleden. Ik spuugde zand uit. Ik had dorst, maar ik durfde niets te zeggen. Vader tilde me op. 'Nee jongen, jij gaat nog niet naar de hemel.'

De stem van mijn vader klonk anders dan ik hem kende. Misschien hoorde ik de stem van Onze-Lieve-Heer.

'De hemel is niet voor kinderen.' En of hij het vaker had gezegd: 'Een kind in de hemel, dat is de hel.' Mijn vader klopte het laatste zand van mijn broek en wreef over mijn blote knieën. 'Je gaat naar mamma. Ze zal je in de tobbe zetten met warm water.' Met een slag klemde hij me tussen zijn arm en heup en liep met me naar buiten. Mijn zusje en mijn neef waren aan het schommelen. Ze zagen me niet, of ze deden alsof.

Ik was nog lang geen negentien. Ze zagen me niet. De doodgravertjes zagen me niet.

Op de deel van boer Eising aan de overkant van de straat werd een kalf doodgeschoten. De koeien achter de voergoot schrokken, maar voor de slager het mes in het vlees had gezet lagen ze alweer te herkauwen. Alles wat verschrikkelijk is, duurt maar even. In de tobbe voor de kachel. In de tobbe met warm water en naast me moeder met een warme handdoek, dat duurde een eeuwigheid.

2

Het gebeurde in die dagen in het fietsenhok van de HBS, strak achter de houtwal met het strubbenhout. Essen en eiken in herfstblad, lang geel en dood gras. Ik zag geen paddenstoelen, het was te lang droog geweest sinds het begin van het derde schooljaar. Aan de rand van de houtwal het droge gras dat ik in brand stak toen ik negen was. Gras dat geurde en een loopneus veroorzaakte en de ogen in tranen zette als de brand erin zat. De rook kwam altijd naar me toe, nooit waaide de rook bij me vandaan. Ik liep in mist, maar ik wist niet anders.

Ik had de leraar scheikunde geholpen met het opruimen van het leslokaal. Ik mocht de bekerglazen schoonspoelen, de reageerbuisjes borstelen met reageerbuisborstels en ze op de kop te drogen hangen. Ik mocht de wasbakken met VIM schuren en ik mocht de stoelen recht achter de laboratoriumtafels zetten. Het was het mooiste uur van de dag met Op de Weegh tussen kabinet en klaslokaal.

Het was bijna vier uur. Josée probeerde haar fiets uit het rek te trekken. Ze deed alsof ze dat niet kon. Ze wou dat ik bij haar kwam. Ik voelde dat, maar ik had er geen woorden voor. Mijn lichaam wilde naar haar toe, om een hand uit te steken. Naar de fiets.

Mijn verstand hield me tegen. Ik wist nog niet hoe ik die strijd tussen gevoel en verstand kon voeren. Ik was nog geen veertien en ik had *Fabriek van officieren* van Kirst nog niet gelezen. Alles wat ik deed, leek me te overkomen alsof ik er geen baas over was. Daar stond ik in het fietsenhok met mijn eigen fiets – zonder versnellingen – aan de hand, en het meisje, een halve kop kleiner dan ik, met een blouse dubbel zo vol als die van mij, druk met haar fiets, met Sturmey Archer versnelling en nieuwe snelbinders op de bagagedrager.

Ik liet mijn fiets tegen de wand van het hok zakken en ik zag mezelf op pad gaan. Josée keek triomfantelijk. Dat ging bij haar ook vanzelf, denk ik nu. De tas met boeken en de boterhammen die ze niet had opgegeten, lag op de zanderige tegels. Ze had de tas versierd met balpenstrepen, met viltstiftnamen van popgroepen die ik niet kende. Ik pakte het stuur van haar fiets. Zij pakte mijn handen. We waren alleen. Josée, ik en de fiets. Dat kon ik heel goed: een meisje helpen om de fiets uit het rek te halen.

Achter de houtwal reed het verkeer voorbij. Geraas en dan weer stilte. Zo ging het ook in mijn hoofd achter mijn ogen. Achter de houtwal lag de dure buurt van Emmen. Bungalows met 300 vierkante meter grond rondom. Alle kamers op de begane grond. Geen verdieping op het huis, een verdieping die verhoging zou moeten heten: geen verdieping. Ramen tot aan de grond. Een antenne op het dak en een televisie die vanaf de straat te zien was.

Wij hadden een tuin van bijna 400 vierkante meter, maar geen ramen van de dakgoot tot het grind dat rondom het onkruid weg moest houden. Wij hadden vensters met kleine ramen met een houten kruis in het glas. Herinnering aan de oorlog. Das Kreuz vom Kriege. Groot glas zou gemakkelijk breken als er opnieuw bommen zouden vallen. Er vielen geen bommen, al jaren niet meer. Korea was in tweeën geknipt en niemand hoefde meer naar het Oosten. Wij hadden de NAVO, die in het buitenland NATO heette en wij hadden de EGKS voor kolen en staal.

'Bedankt,' zei ze. Josée hield mijn hand vast. Met haar voet zette ze de staander van haar fiets uit. Ze boog het hoofd een eindje naar voren, ze leek nog naar de staander op de stoffige vloer te kijken. De fiets stond vrij, alleen. Met z'n tweeën stonden wij alleen. Ze voelde aan de band of er nog voldoende wind in zat. Er zat nog genoeg wind in de band. We stonden alleen tegenover elkaar. Ik wist niet wat ik zeggen kon, Josée zweeg met me mee. Achter haar zakte de zon tussen de gleuven van de planken en scheen flikkerlicht door het onrustige blad van de eikenbomen.

Met meisjes kon ik niet praten. Ik was veertien en op die leeftijd raak je de woorden kwijt als meisjes dichtbij staan. Alles wat je dan wilt zeggen, lijkt niet echt te zijn als je je eigen woorden en zinnen hoort. De twijfel komt met hakkelende woorden stotterend naar buiten, net alsof de stem de oefening nodig heeft om het ongemak te overwinnen.

Ik raakte mijn onzekerheid niet vanzelf kwijt. Ik probeerde na te denken voor ik iets zeggen zou, maar dat ging me niet gemakkelijk af. Zwijgen, dat lukte me meestal wel, daar was ik goed in: zwijgen. De twijfel aan wat ik echt vond en wou raakte ik niet zo eenvoudig kwijt.

'Kijk,' zei ze. 'Kijk.'

Josée hield me met haar ogen vast. Groene ogen met bruine streepjes. Een grote zwarte stip midden in elk oog. Daar zat de lens, dat was het kijkgat. Lichtrode glans had ze op haar wangen. Het haar hing halflang aan weerszijden van haar hoofd, los, niet in een paardenstaart, er zat geen speld in, geen haarband, geen elastiekje om het haar bij elkaar te houden. Los.

'Blijf kijken,' zei ze. Josée had weinig woorden nodig om mij te vertellen wat ze kwijt wilde. Meisjes, vrouwen spreken een andere taal, dat werd mij duidelijk. Het werd tijd dat ik die taal leerde begrijpen. 'Ik wil dat je blijft kijken.' Ik was een rappe leerling. Misschien werd ik intellectueel. Ze kneep de ogen dicht, bijna. Langzaam knoopte ze haar bloesje los. Bovenste knoopje, een knoopje lager, nog een knoopje lager. Nog een. De laatste boven de rand van de rok. Vaalwitte blouse met coupenaden. De randen van de kraag waren lichtgrijs en vettig. Het was geen nieuwe blouse. Het was een oude blouse. Een hemd met dunne schouderbandjes kwam tevoorschijn. Satijn, ik kende dat van het ondergoed van mijn oudere zus. Gladde stof, dunne stof met de randjes omgezoomd.

Het meisje hield me met haar ogen vast. Josée trok tergend traag de blouse bij de rok uit. De panden opzij. Wit vel scheen door het satijnen hemd. Geen bustehouder, zo noemde mijn moeder de bh. De borsten van mijn moeder had ik nog nooit gezien. Niet bij mijn weten. Ik ben niet met de fles grootgebracht, maar ik werd aangelegd. Hoe dat was, zonder tanden in de mond aan de tepel zuigen, dat weet ik niet meer. Als mijn vader niet in de buurt was en moeder had zich omgekleed om naar een verjaardag te gaan, of op zondagochtend naar de kerk, dan vroeg ze mij de haakjes van de bustehouder vast te maken. Ik stond achter haar en drukte de haakjes in de oogjes. Ik voelde het vette vel op haar rug. Mijn moeder, het lichaam van mijn moeder kende ik van haar rug. Van de voorkant van vrouwen had ik geen weet.

'Kijk,' zei Josée. 'Kijk. Ik wil dat je kijkt.' Met gekruiste armen trok ze het hemd omhoog, de zoom tot aan haar kin. Twee borsten staken strak vooruit, een beetje naar opzij, maar vooral vooruit. Twee straffe tepels wezen naar mij. Het was alsof ze me aankeken. 'Kijk,' herhaalde ze. Ik keek, ik kon niet anders. 'Kijken,' klonk het vanachter het satijn. Het was alsof ze voelde dat ik me wilde wegdraaien. Het was alsof ze voelde en zag dat ik er vandoor wou. Ik streed mijn strijd. Ik bleef staan en ik keek. Ik durfde niet anders: schijterd. Mijn handen gingen als vanzelf de hoogte in. Ik deed een stap achteruit en een stap vooruit. Zo had ik dat geleerd door af te kijken. De pastoor op zondag in H. Mis. Een stap achteruit, een stap vooruit en de armen langzaam omhoog naar de hemel voor het *Gloria* begon. En later nog een keer met het *Credo*. Ik geloof. Dat was het *Credo*, het geloof in het goddelijke.

De tijd stond stil in het fietsenhok. De zon wachtte met ondergaan. De eeuwigheid had een aanvang genomen, ik was net veertien Mijn koude handen naderden het warme lichaam van Josée. 'Genoeg. Dichtbij zat,' zei Josée. Het bestek in de etalage van Stoffer Stoffers. 'Wied zat.' Ze zette een korte pas naar achteren en liet haar billen op de bagagedrager met nieuwe snelbinders zakken. De armen in de hoogte. De borsten vol vooruit.

'Handen op de rug. Handen op de rug.' Ik was geen baas, niet over mijn lichaam, niet over mijn geest. Ik deed wat Josée mij verordonneerde. Ik raakte het eigenaarschap over mezelf kwijt. Mijn wil gleed bij me vandaan. Ik kon me enkel overgeven aan wat op mijn pad was gekomen. Josée zat op de bagagedrager, ik steeg boven haar uit, maar ik voelde me lakei bij de koningin. Ze liet de armen een eindje zakken. Ze hield me met haar ogen vast. De tong een eindje uit de mond, de lippen rolden over elkaar; de dikke lippen.

'Waarom hebben negers dikke lippen?' Ik vroeg het de pastoor. Aan wie had ik het anders moeten vragen? Ik had een missieboek meegekregen. Missionaris in Afrika, dat leek me wel wat toen ik elf was en nog geen weet had van puberteit. Zilverpapier uitdelen en in strooien hutjes op bezoek bij arme negerkindertjes. De pastoor gaf me een missieboek met beschrijvingen van

kralen, van kerkdiensten in de open lucht, en van de doop van heidekinderen. Heide, dat was Erica. Dat begreep ik heel goed. Op de helft van het boek, bijna op de helft van het dikke boek vond ik zwart-wit foto's van een jonge negerin in een rokje van raffia. Enkel gekleed in een rokje van raffia en ringen om de lange nek. Bloot was niet bloot als de huid zwart was, of donkerbruin. Zwart en bloot dat was voor heidekinderen en voor missionarissen om aan te kleden en om de ziel blank te maken. In het boek stond niets over dikke lippen. Foto's vond ik van zwarte strakke borsten, maar niet zo groot als de memmen van mijn moeder.

Josée trekt de wenkbrauwen op. Ze rolt de lippen opnieuw over elkaar, alsof ze steeds dikker worden. Mijn lichaam wil wat doen, ik weet niet of ik dat wil.Ik wil het niet. Ik doe mijn handen op de rug, de linkerpols in de rechterhand, strak tegen het horloge. Ik zet een stap naar voren, en nog een. Josée duwt haar borst naar voren. Ik zuig mij vast aan haar tepel die onder mijn zuigen steeds groter lijkt te worden. Ik zuig met losse handen, met mijn handen op de rug.

'Niet bijten,' zegt ze. 'Zoegen, goed zo.' Mijn lichaam gloeit. Ik heb het heet, maar ik zweet niet. Traag voel ik het satijnen hemd over mijn hoofd glijden. Josée duwt mijn gezicht tussen haar borsten. Met de ogen dicht zoek ik de andere tepel, maar voor ik die vind duwt ze mij bij haar vandaan. Ze kan niet verhinderen dat mijn hand kort haar lichaam raakt. Mijn hand zoekt het pad van haar zijkant naar haar voorkant. Josée doet een stap opzij. Nog net kan ze de fiets pakken die aan een vrije val was begonnen. Ze lacht. We zeggen niets. Ik kijk hoe ze de knoopjes van de blouse vastmaakt, de jas van de fiets pakt, de handen in de mouwen steekt, de rits dichttrekt. Ik sta en weet niet wat te doen.

Met een voet drukt ze de staander in. Als ze de fiets draait komt ze dichtbij me. Een hand aan het stuur. Ik ben verstijfd. 'Tot de volgende keer,' zegt ze. Met haar vrije hand knijpt ze me in mijn broek.

Mijn moeder vindt het maar niets. De leraar helpen met opruimen en dan ook nog huiswerk erbij. Ze brengt me thee op het kantoortje, zo heet de kamer waar mijn bureau staat. 'Volgende keer vroeger naar huis komen en niet zo lang op school blijven.' En in de deur van het kantoortje voor ze naar de woonkamer gaat. 'Je verleert je verstand nog eens.' Ik zeg dat ik haar niet begrijp. 'U wilt dat ik leer en als ik dan leer, dan is het ook niet goed.' Mijn moeder laat me met rust. Ze heeft belangrijker zaken te doen dan de strijd aan te gaan met een puber die de puberteit uit de boekjes kent en die nog lang niet toe is aan de dagelijkse lijfelijke ervaringen van diezelfde puberteit. In schrijf in een schrift: Lieve Josée. Dan stopt mijn pen. Ik kijk naar het kladblok met scheikundige formules, met Engelse woordjes, met jaartallen van stadhouderloze tijdperken. *Mit nach nebst samt bei seit von zu zuwieder ausser*

aus gemäß entgegen und gegenüber. Als ik mijn ogen dicht doe zoek ik de tepels van Josée, als ik mijn lippen over elkaar laat rollen en spuug uit mijn mondhoeken ontsnapt, zoek ik warme borsten onder satijn. Ik houd mijn handen op het bureaublad, de handen tussen de bladzijden van het aardrijkskundeboek met schema's van verschuivende continenten. Ik voel haar greep in mijn kruis. Ik houd van jou, Josée. De woorden branden me op de tong. Ik krijg ze niet op papier.

De volgende dag fiets ik met ongemak in mijn kruis naar school.'Ik kan mij niet voorstellen dat het fietsend gebeurt,' Ik sta op de trappers.

In de pauze zie ik Josée. Ze trekt de wenkbrauwen bijna onzichtbaar omhoog. Fractie van een seconde. Microseconde, milliseconde, nanoseconde, ik leer natuurkunde en mechanica. Voor ik haar kan groeten gaat ze met andere meisjes een wc in. Meisjes op school: altijd naar de wc.

De bladzijde scheur ik uit mijn schrift. Niemand hoeft te weten dat ik van Josée houd. Niemand hoeft mijn leugen te lezen. Mijn lichaam wil baas spelen over mijn geest. Ik heb het heus wel in de gaten. Donderdagmiddag in herhaling. De herfst begint eernsachtig, de zomer is echt voorbij. Het regent achter elkaar door en de temperatuur is vijf graden gezakt. Ik help opnieuw in het laboratorium. Ik breek twee bekerglazen. De leraar verwijt me niets. Hij geeft me veger en blik. Ik mag eerder weg, maar ik heb geen haast om te vertrekken. Ik blijf. Ik blijf tot de laatste bel bijna gaat.

Josée wacht mij op in het fietsenhok. De fiets op de staander. We praten, we lachen en wachten tot de laatste leraar het fietsenhok heeft verlaten.

Josée kan snel. Ik kan snel. Ik heb bijgeleerd. Ze staat met haar rug tegen de planken. Zonder dat ze wat zegt doe ik mijn handen op de rug. Met de mond op een kier, het hoofd licht uit balans maakt ze opnieuw de knoopjes los. Een vuurrode blouse, een zijden hemd. Ik voel de glans op mijn gezicht, de hitte in mijn borst. We doen waar we goed in zijn. Ik zuig de een tepel strak, ik zuig de andere tepel strak. Josée laat het hemd over mijn hoofd zakken. Ik voel haar hand. Ik laat haar geworden.

Mijn moeder laat me mijn gang gaan. Ze zegt er niets meer van dat ik laat thuis kom. We zoeken harmonie en geen strijd. Mijn vader heeft een boek gelezen over puberteit. Hij weet hoe dat gaat als jongens haar krijgen op secundaire plekken. Mijn moeder vraagt of ik de haakjes van haar bh in de oogjes wil vastmaken. Ze gaan naar een condoleance. Ik doe wat ze vraagt, maar het gaat met steeds meer tegenzin. Het vette vel tussen de sluiting.

Lieve Josée, lieg ik op papier. Ik voel mijn hand in mijn kruis.

Ik leer. Ik leer de sterren van de hemel. Elke avond zit ik op mijn kantoortje. Ik zal bewijzen dat ik de beste ben. Alles weet ik van geschiedenis, van aardrijkskunde. Ik ken de Franse woordjes. Le fermier fumait la pipe.

Ik leer wat Josée niet leert. Ze is blijven zitten. Ze zit twee klassen lager. Tweemaal is ze blijven zitten. De vierde had ze kunnen doen, ze doet de

tweede klas. Ze heeft witte en rode blouses. Ze heeft platte schoenen en laarzen tot vlak onder de knieën met veters aan de rand als Old Shatterhand aan zijn cowboylaarzen. Ze heeft een fiets met versnelling. Josée heeft wind in de banden. Met haar leren schiet het niet op. Ik vraag mijn moeder een nieuw kladblok. Ik werk als een paard. 'Allez votre corridor,' grap ik. Josée begrijpt me niet, ze gaat haar gang.

Donderdag breek ik maar één bekerglas. Ik weet het motblik en veger te vinden; alles SPIC & SPAN. Een tien voor schoonmaken, zegt Op de Weegh. Op het proefwerk had ik een acht. Het hoogste cijfer van de klas. Dat ga ik Josée straks niet vertellen. Ik kijk wel uit. Ik word intellectueel. Voor de laatste bel gaat heb ik het lokaal op orde. Eerst naar de wc, dan naar het fietsenhok.

De spanning zakt. Het lichaam weet wat het wil. Het lichaam weet wat het krijgt.

'Doe driemaal hetzelfde en er is een gerede kans dat je eraan verslaafd raakt,' zei de leraar godsdienst. Ik wist wat dat was: gerede kans. 'Bidden voor en na het eten, als het eenmaal de gewoonte is kun je niet meer zonder.' Ik kon wel zonder bidden, maar het mocht niet. Ik geloof in andere zaken dan god en gebod, maar niemand die het weten wil. Ik zeg niets over god die niet bestaat. Ik laat elk zijn eigen waanidee, maar ik laat me niets op de mouw spelden. Ik ben wijzer. Als het me lukt, zeg ik niet wat ik heb bedacht. Intellectuelen praten niet veel. Ik wil mijn wijsheden wel hardop zeggen, maar dan hoor ik ook bij het leger van de dommen die dat ook doen. Als het een beetje kan, dan zwijg ik.

De heupen licht uit evenwicht leunt Josée tegen de houten wand. De zon is al achter de horizon. Het regent zachtjes. Fiene regen, zegt mijn vader. Gereformeerde regen die overal doorheen gaat. Hij bedoelt de Calvinistische moraal. Ik let goed op bij de godsdienstlessen. Het is een donkere namiddag. De rode blouse met knoopjes. De rok korter dan de rok van vorige week. Paarse gladde pumps. Ik leun tegen een paal en ik kijk. Dat kan ik wel, dat heb ik geleerd van Josée; hoe ik kijken en leunen kan. Met de handen achter mijn rug. Het is dat ik honderd gulden van mijn vader krijg, en het rijbewijs mag halen als ik voor mijn achttiende niet rook, anders zou ik nu de brand in een sigaret steken. Ik wacht. Josée laat mij haar lippenstift zien. Donkerrode lippenstift.

'Kersen,' zegt ze. Ze heeft de lippen rood en glanzend, nergens spuug. Ze trekt het hemd omhoog. De linkerborst komt tevoorschijn in het namiddaglicht. Rond en blank, en strakke tepel. Ik ken die tepel van mijn lippen. Ik ken de lucht van haar lijf. Ik ken mijn verlangen. Met de lippenstift trekt ze kringen om haar tepel. Donkerrood in het halfduister. Ik voel hoe de ogen me in de oogkassen draaien. Mijn lijf gaat tekeer, alsof het vel te krap om mijn lichaam spant.

Ik kijk naar de golfplaten op het fietsenhok. De golflengte is een paar

centimeter. Vijf centimeter tussen twee toppen van de golven, en tussen de dalen. Mijn hoofd buigt naar beneden. Ik moet kijken naar de straffe tieten, of ik wil of niet. Twintig, vijfentwintig centimeter tussen de toppen van Josée. Het helpt mij niets om aan wetenshap te denken. Mijn lichaam roert zich. Mijn lichaam roert zich meer dan ik wil, nu en hier om bijna vijf uur in het fietsenhok van de HBS.

Josée draait de rode staaf traag uit de koker. Ze reikt mij de stift en tilt haar hemd verder omhoog. Ik teken de andere tepel. Ik maak de kringen steeds kleiner. Mijn bloed neemt de regie over. Ik druk mij tegen haar aan. Ik zuig de lippenstift. Mijn hand zoekt een weg. Haar korte rok was niet voor niks. Ik weet het. Ik voel het. Ik voel de hand van Josée in mijn kruis. Ik heb niets te willen. Ik denk aan Hiroshima en Nagasaki. Ik denk aan atoombommen die fuseren en ontploffen. Mijn verstand is enkel toeschouwer. Ze trekt de rok recht en bergt de lippenstift in haar tas. Nee, ze kan de blouse zelf dichtknopen. Ze heeft mijn hulp niet nodig.

'Ik had een acht op scheikunde,' zeg ik als ze voor me de fiets naar buiten schuift en haar voet op de trapper zet. 'Het hoogste cijfer van de klas.' Mijn vader is heel tevreden. 'Een acht is niet niks,' zegt hij. Hij kan het niet laten. De woorden moeten hum uitweg vinden. 'En ook een punt voor schoonmaken van het laboratorium, of niet?' Hij lacht er een beetje bij. Dat betekent dat hij niet meent wat hij zegt. Hij weet niet hoe hij zeggen kan dat hij trots op me is. Ik reageer niet. Als ik niks zeg ben ik intellectueel. Dat is mijn genoegen.

Lieve Josée, lieg ik op paper. Het is niet de eerste keer. Als ik de schwere Wörter ken, scheur ik de bladzijde uit het schrift. Er zijn verzetsstrijders geweest, opgesloten in het Oranjehotel in Den Haag, die hele boeken hebben opgegeten om het bewijs van verzet te vernietigen. De waarheid zal nooit geopenbaard worden. Als het me lukt, dan zwijg ik en als ik niet kan zwijgen, dan lieg ik. Ik stop de snipper met de twee woorden in de mond. Ik kauw op *Lieve Josée*. Ik wil niet wat mij in het fietsenhok gebeurt. Ik wil mijn verstand erbij houden, maar ik ben een puber. Ik lach als ik mezelf in mijn kruis knijp.

'Lieve Josée,' hoor ik mezelf fluisteren.

'God bestaat niet,' fluister ik. 'En wie niet bestaat kan niets verklappen.'

Vrijdag het eerste uur vrij en dan twee uur Frans.

'N'escalier pas dans l'espérance,' grap ik, 'Trap niet in de hoop.' Juffrouw Medoc vindt het geen gepast grapje. In de pauze zie ik Josée uit het lokaal van Duits komen. Ze komt niet naar me toe. Ze loop niet dicht bij me langs. Ik kijk naar haar uit, maar ik zie haar niet meer. Ik durf niet te vragen waar ze is. Niemand weet van Josée en mij, samen. Na twee uur algebra opnieuw geen Josée. Meisje smoezen in de namiddagpauze bij de wc's. De wc's bij de hoofdingang zijn op slot. Ieder weet wat hij niet hoeft te weten. Ik hoor wat ik niet weten wil. 'Een meisje uit de tweede klas heeft de muren van de wc, de hele wc, onder de stront gesmeerd. Haar eigen stront.' Een halve lach. 'Haar

eigen stront.' Een hand voor de mond, alsof de mond dit niet gezegd had willen hebben.

Ik hoef niet te vragen wie het meisje uit de tweede klas is die gedaan heeft wat ze niet kon laten. Straks heb ik economie, boekhouden en het laatste uur godsdienst. Ik denk dat ik het laatste uur spijbel. Als ik kloten heb.

3

De week erna kwam Josée niet op school. Maandag niet, dinsdag niet, woensdag niet. Ik wist dat ik nergens meer op kon rekenen. Donderdagmiddag veegde ik het scheikundelokaal. Op de Weegh zette de potjes en schaaltjes klaar voor vrijdag. Vrijdag was de practicumdag. 'Je bent zwijgzaam,' zei Op de Weegh. Op de Weegh heeft een scherp verstand. Ik help met opruimen en klaarzetten omdat de leraar een scherp verstand heeft. Ik ben graag in gezelschap van geleerde mensen die doorgeleerd hebben en die mij kunnen vertellen over wat me in het leven te wachten staat. Ik weet nog niet precies wat een intellectueel is, maar misschien hoort Op de Weegh tot die knappe koppen. Ik wil schreeuwen over het uur na het laatste uur. Ik voel hoe ik een beetje lach, misschien is het verlegenheid, misschien is het schaamte. Mijn lichaam jeukt, maar ik ken de betekenis van die jeuk niet. Josée kan ik vanmiddag wel vergeten. Niet alleen vanmiddag. Het zal me niet meevallen haar te vergeten, de dagen die komen. Op de Weegh weet nergens van, dat laat ik liever zo.

'Je bent een denker,' zegt Op de Weegh. Ik hoor dat hij me een denker noemt. Ik groei. Uit de schoenendoos leg ik op elke tafel strookjes lakmoespapier en een spatel. Bij zuur kleurt lakmoes rood en bij soda kleurt het blauw. Aan de kleur kun je zien wat je hebt, dat is de lakmoesproef. De spatels zijn van platina of van roestvrij staal. Ze reageren niet. Je kunt er gevaarlijke stoffen mee uit potjes scheppen. Drie ronde filters en een glazen trechter leg ik op elke tafel. Ik ben alert. In de boeken staat dat mensen gaan vertellen als je ze prijst. Op de Weegh rammelt aan mijn deur, de deur van mijn ziel. Het lijkt erop dat hij naar binnen wil. Misschien wil hij dat ik naar buiten kom en het achterste van mijn tong laat zien. Halverwege in de twintig is hij. Hij leert nog voor doctor of voor doctorandus, dat weet ik niet meer. Op de Weegh heeft al een diploma zeggen klasgenoten, maar hij is nog niet afgestudeerd. Hij heeft nog geen titel, dat duurt nog een half jaar. Dat weet ik, al weet ik het niet zeker. Als de spullen op de tafels klaar liggen wijst Op de Weegh me op de stoel achter de demonstratietafel. Hij gaat zelf op een oude stoel zitten met ronde armleuningen. Hij houdt de benen gestrekt. Hij heeft geen haast. Op het rechterbord staat het programma voor de volgende dag. Welkom, uitleg, proefjes, opruimen, verslag, good bye en dan is het weekend. Nog één nacht slapen, nog een eeuwigheid te gaan.

De klas weet alles van Op de Weegh. Hij heeft geen verkering, daar heeft hij nog geen tijd voor. Hij wil eerst de bul en als hij de bul heeft dan ziet hij wel. Dat vertelde hij in de eerste week na de vakantie. Zelden zag ik een leraar met zoveel harmonie tussen woord en daad. Hij heeft geen geheimen lijkt het. Hij zegt wat hij meent en hij meent wat hij zegt. Ik weet niet wat hij achter

zijn kiezen houdt, maar veel kan het niet zijn. Ik zit op de troon op wieltjes, beweeglijk en gemakkelijk van plek te veranderen, ingeklemd in de krappe ruimte tussen demonstratietafel en schoolbord. Mensen die zeggen dat ze wel zien waar ze terechtkomen, mensen die zeggen dat ze de toekomst het werk laten doen, die mensen hebben allang vooruitgekeken. Die hebben hun plannen al op de plank liggen, maar dat zeggen ze niet. Ze zijn voorzichtig.

'Ik wil je niet laten schrikken,' zegt Op de Weegh. Hij legt de linkervoet over de rechtervoet en steekt beide handen achter zijn nek. Dan gaat hij rechtop zitten. De handen op de knieën. 'Misschien moet ik je dit niet zeggen, maar ik zeg het toch.' Ik houd mij aan de tafel vast en ik probeer niet met de stoel te draaien. Ik voel dat ik stil moet zitten. Als ik me in gedachten een paar jaar ouder maak, kan ik stil zitten. 'Ik had een broertje. Jan, net zo oud als jij nu bent.' Zijn stem klinkt ineens een stuk lager, en zachter. Ik hoor geen gedrevenheid, geen enthousiasme. Dit is niet mijn leraar. Dit is de mens achter de leraar. Op de Weegh wacht. Ik kan ook wachten. Zwijgen kan ik ook, als een grote. 'Hoe oud ben je nu? Zestien?' Ik knik. Ik ben zestien, maar ik voel mij ouder. Een volwassene is met mij in gesprek. Ik groei.

Op de Weegh buigt verder naar voren. De panden van zijn colbert glijden naast zijn bovenbenen, 'Jan was ook zestien. Ik was negentien.' Hij gaat rechtop zitten. 'Jan zei nooit veel. Ik was veel aan het woord. Misschien dat Jan daardoor veel zweeg, maar dat weet ik niet.' Zijn ogen gaan van mijn ogen naar zijn handen op zijn knieën en terug. 'Jan kreeg hoofdpijn, migraine. De hoofdpijn ging niet voorbij. Een maand later was hij dood. Het was eind september. Zes jaar geleden. Zo lang alweer. Gisteren. De laatste bel gaat. Op de Weegh lijkt het niet te horen. 'Je doet me aan mijn broertje denken, dat moest ik je zeggen.' Zijn ogen raken mijn ogen. 'Nu heb ik het gezegd.' Kort kijkt hij me aan, dan wrijft hij met zijn linkerhand over de rug van zijn rechterhand. Hij lijkt veel ouder dan vijfentwintig, en jonger tegelijkertijd. Dat heb ik vaker gezien, ik weet nog niet hoe dat kan. Het overkomt me vaker; ik zie heel veel dat ik nog niet begrijp, mijn begrip loopt achter en haalt met vertraging de werkelijkheid in. 'Begrijp je waarom ik dit moest zeggen?' Op de Weegh kijkt mij kort aan. Hij heeft de vraag aan zichzelf gesteld. Hij hoeft geen antwoord van mij. Retorische vraag, zo heet dat. Garminge van Nederlands zei dat. Retorische vraag: je weet het antwoord al. 'Ik was negentien en ik begreep er niets van, van de dood. Nu ook nog niet. Zes jaar later.' Ik begreep niets van Josée. Ik begreep niets van de muren van de wc. Ik begreep niets van het satijnen hemd, van de zijden blouse, van de rode lippenstift. Ik begreep niets van de rode kringen om haar strakke titten. Titten, dat zeiden de jongens uit de zesde klas. Ik durfde dat woord niet te gebruiken. Ik durfde niet aan de titten van Josée te zuigen, maar ik had het gedaan. Ik durfde niet met mijn wijsvinger, maar ik had het gedaan. Ik durfde niets te vragen. 'Antwoorden krijg je niet door vragen te stellen,' zei

Op de Weegh. 'Meestal niet.' Mijn oren horen de woorden die ze zochten. In mijn broek voel ik een levendigheid waar ik, ook na al die jaren, nog nauwelijks vertrouwd mee ben. De werkelijkheid van het scheikundelokaal haalt begrip bij mij binnen. 'Ik ben jaren verward geweest door de zoektocht naar een antwoord. Mijn dode broer. Het was niet mijn schuld, ik weet het, maar weten helpt niet altijd.' Weten helpt niet altijd. Ook die woorden zingen in me. Ik weet er alles van. Ik hoor wat er gezegd wordt, ik zie wat er gebeurt. Ik denk dat ik begrijp hoe een lamp branden kan, hoe een steen naar beneden valt en hoe een vogel vliegen kan op ijle lucht. En op hetzelfde moment dat ik het hoor en zie, glijdt het begrip bij me vandaan.

'Waarom?' vraag ik me af. 'Waarom?' Ik krijg geen antwoorden. Zonder kloppen gaat de deur van het lokaal open. 'Met een dik kwartier doen we de school op slot.' De conciërge redt mij. Hij redt Op de Weegh. We kunnen het lokaal verlaten zonder dat het ons inspanning kost een afscheid te bedenken. 'We zouden juist vertrekken, of niet?' Ik knik en draai op mijn stoel een halve slag. Ik hoef geen negentien meer te zijn. Morgen is er weer een dag. Morgen ben ik opnieuw zestien en ben ik opnieuw welkom in dit lokaal. Het staat al op het rechterbord.

'Misschien ben je nog te jong en had ik je dit niet moeten zeggen,' zeg Op de Weegh als we buiten voor de school staan. Ik zet mijn schooltas op de grond, dit kan me niet lang genoeg duren. 'Voor mijn bus gaat,' zegt Op de Weegh, 'heb ik nog een kwartier. Je leest graag, dat weet ik. Ik heb een goed boek voor je.' Hij zet zijn tas met boeken en proefwerken op het muurtje tussen school en fietsenhok. De zon heeft zich vandaag niet laten zien, het is grijs en grauw. De hele wereld heeft meegeholpen om er een treurige dag van te maken. *Catcher in the rye* staat op het omslag. 'Vanger in het graan,' zeg de leraar scheikunde, 'van J.D. Salinger.' Hij laat de bladzijden langs zijn duim en wijsvinger voorbijgaan als een stapel speelkaarten.

'Vanger in het graan. Het is een gekke titel, maar het is een boek over een jongen zoals jij. Holden, zo heet die jongen, Holden. Holden vraagt aan een stuk door. Daar gaat dit boek over, en over antwoorden die je misschien niet zult krijgen.' Op de Weegh steekt zijn hand uit. 'Je mag het houden,' zegt hij. 'Ik heb het uit.' Het is in het Engels, dat zal me nog niet meevallen. 'Eigenlijk heb ik het nog niet uit: dit boek, maar soms moet je boeken wegleggen en dichtlaten, ook als je ze nog niet uit hebt.' Ik knik. Hij gaat me te snel. Mijn verstand loopt vertraagd achter de zinnen aan. Voor ik hem kan bedanken zegt hij: 'Een andere leerling is nu aan de beurt om mij op donderdagmiddag te helpen.' Op de Weegh lacht erbij. Ik lach niet. Hij slaat de tas onder zijn arm en loopt de laatste meters met me mee tot het fietsenhok. Verderop bij de bocht is de bushalte. Honderd meter, niet meer. 'En vergeet Josée.' Hij kijkt mij strak aan. Ik krijg het warm. Hij gniffelt. 'Met Josée komt het goed. Er wordt goed voor haar gezorgd.' Ik blader door het boek van Salinger. 'Er zijn

enkel ervaringen, en je kunt je ervaringen kleur geven, als je dat wilt. Als je het wilt ben je de baas over je ervaringen, maar je moet dat niet steeds willen.'

Ik neem het bospad naar huis. Dennen, sparren, eiken en Canadese bomen in herfstblad. Grote bruingele handen met rode en gele vlammen. Maple leaf, symbool van Canada, van bevrijding door Canadezen. Hommens had de oorlog meegemaakt. Elke geschiedenisles ging over oorlogen. De Grieken, de Romeinen, de Spanjaarden, de Hoekse en Kabeljauwse twisten. De katholieken tegen de protestanten. De Duitsers, elke les kwamen de Duitsers voorbij. Dat vond ik knap van die man. De Joden, daar had hij het niet over. De Joden waren voor de leraar godsdienst. Met de Joden wilde Hommens niets te maken hebben. Ook dat was bijzonder. Hommens was een Jood, dat wist ik van Benneveld van godsdienst, maar Hommens wilde dat niet weten.

Aan de bosrand laat ik mijn fiets in een greppel zakken. De aardappelakker ligt kaal en strak. De afdrukken van de tractorbanden en de banden van de rooimachine zijn nog te zien. Hier en daar steken aardappelrangen uit de aarde. Ze rotten heel langzaam. Ik pak een groot blad van de maple leaf. Het blad is in het midden geknikt. Vóór de knik is het blad nog groen, achter de knik vlammend rood en geel en bruin. Er is ook kauwgom van maple leaf, ahornsiroop bestaat ook. Siroop voor in de karnemelksepap. Ik weet het weer. Ik was de naam kwijt; ahorn, Canadese esdoorn. Josée met kauwgom in de mond, met trage bewegingen van de kaak, met grote bruingroene ogen in het fietsenhok. Josée met het hemd boven de rokrand. Josée met de lippenstift. Ik pak *Catcher in the rye* uit mijn tas en loop langs de greppel verder het bos in. In geel en bruin gras laat ik me zakken. Op de Weegh had het boek uit. Hij had het boek niet uit, maar hij wou het kwijt. Ik sta aan het begin. Het Engels valt me niet mee. Een jongen ligt op de bank bij een psychiater en vertelt wat hij kwijt wil raken. Ik lig op mijn rug tegen de greppelwal. Het ahornblad tussen de bladzijden. Vandaag kom ik weer te laat thuis. Het maakt me niet uit. Ik moet doen wat ik doen moet. Josée.

Ik kijk naar de auto's die een kilometer verderop langsrazen. Met mijn ogen open zie ik alles. Ik zie Josée. Ik kijk over verlaten aardappelland. Ik zie Josée. Achter mij het bos, boven mij ahornblad en onder en achter mij het vlammende laken van het herfstblad. Uit mijn broekzak pak ik de lippenstift die ze me meegaf, die laatste keer. De lippenstift die ik niet terug gaf. Ik knoop mijn broek open. Ik schuif de rand van het elastiek naar beneden. Ik hoef daar niets voor te doen. Ik lig in de etalage van mijn land. Niemand kan me zien. Ik zie mezelf, en langzaam verdwijn ik uit mijn gezichtsveld. Niemand heeft mij geleerd wat ik moest doen, Winnetou niet, Old Shatterhand niet. Mijn hand weet de weg. Het gaat vanzelf. Ook als ik het niet zou willen, gaat het vanzelf. Ik wil het. Het moet. Ik trek met de stift een rode kring en voor ik voor de derde maal in de rondte ben hoor ik hoe mij een diepe zucht uit mijn keel ontsnapt.

4

Het is het laatste lesuur op vrijdag, een dubbeluur. Ik maak een zelfportret. Bijna iedereen is al naar huis, de school heeft lang genoeg geduurd. Ik hoef nog niet naar huis. Ik teken voor de derde keer een zelfportret. We konden kiezen; wasco, houtskool, olieverf, acryl. Ik verf met acryl. Ik zit op een te hoge kruk achter de tekentafel. Ik begin hinder te krijgen van mijn rug, te lang zit ik voorovergebogen. Het blad van de tafel staat scheef, het papier is met plakband op de hoeken vastgemaakt. Een rechthoekig spiegeltje met een barst erin ligt naast het papier. Verder potjes verf en kwasten langs de bovenrand van de tafel. Mijn hoofd is een ei, maar dan tegen het rechthoekige aan. Ik heb geen vierkante kop. Maar het scheelt niet veel.

'Denk erom,' zei Bussemaker, 'denk erom: niet in spiegelschrift.' Spiegelbeeld bedoelde hij, maar misschien wist hij nog dat ik een week eerder een bladzijde met spiegelschrift had ingeleverd. Ik wilde laten zien dat ik dat kon: de wereld van de andere kant bekijken. Boven mijn linkeroog heb ik een moedervlekje, een kleintje, maar het vlekje maakt mijn gezicht a-symmetrisch. Mijn neus is recht en staat middenvoor. Ik heb dat nagemeten door een foto dubbel te vouwen, klopte precies. De neus van Bussemaker staat scheef, heel scheef. Hij wil geen weet hebben van zijn scheve haakneus, daarom wijst hij iedereen op afwijkingen van het schoonheidsideaal. Zo maakt hij zijn eigen afwijkingen onzichtbaar. Bussemaker heeft een goede hand van tekenen en hij geeft prettig les, maar hij is een minne man. Bussemaker komt uit het Westen. Zijn vrouw heeft een galerie in Klijndijk met eigen werk in de verkoop.

'Het Westen, daar kwamen de wijzen niet vandaan,' zei mijn vader. Die paar woorden waren voor mij een bevrijding. Ik maakte mij niet langer druk over de minachting en de arrogantie van Bussemaker. Die paar woorden van mijn vader maakten dat ik op een ander speelveld terechtkwam. Tekenen, de technieken, kon ik van deze leraar leren, verder niet veel. Dat besluit gaf mij innerlijke rust, vooral in mijn hoofd. Niet langer voelde ik mij de mindere, ik werd de jongen uit het graan, ik was uit het veen getrokken, maar ik begon dat minder erg te vinden. Donkerblond haar heb ik, met een slag erin. Donkere ogen onder zware wenkbrauwen. Ik kan heel donker kijken, als het nodig is. Ook als het niet nodig is heb ik een duistere blik. Josée was niet bang voor mijn duistere oogopslag. Josée tilde haar blouse op. Dat heeft een ander meisje nog niet voor mij gedaan, niet waar ik bij was. Ik ben Josée bijna vergeten, dat denk ik, dat hoop ik, dat wil ik. Twee jaar geleden; de openbaring in het fietsenhok. Anderhalf jaar geleden dat Op de Weegh zijn bul haalde en van de school vertrok. Anderhalf jaar voorbij dat ik niet aan verkering durfde te beginnen. Ik durfde wel, maar ik wist niet hoe te beginnen. Lippenstift,

korte rokjes, de draai met het hoofd, de terloopse aanrakingen, met me op willen fietsen. De meisjes. Ik weet er alles van. Ik ken de opwinding, ik ken de kracht van het verstand dat de opwinding onder controle houden kan. Ik ben de domste niet. Ik ben de slimste niet. Bij vlagen plaagt me dat. De dikke klodders verf waren nog niet helemaal droog. Acryl met olieverf gemengd, maar ik had het portret al mee naar huis genomen. Ik was er trots op. Door de felle scherpe kleuren leek ik niet op het portret, maar het was toch echt. Ik was het in realistisch abstract. Dat zei ik. Ik had nieuwe woorden geleerd, maar ik wist ze nog niet te gebruiken. Ik zei de woorden hardop om mijn stembanden te laten wennen aan realistisch abstract, aan kubistisch, aan figuratief, aan naturalistisch.

'Je hebt een vierkante kop,' zei mijn vader, 'die heb je van opoe Griepstra.' Mijn vader leunde met zijn handen op de keukentafel en keek aandachtig naar mijn schepping.

'Vlekkie aan de goede kant,' zei hij. Hij wees naar het vlekje boven de linkerwenkbrauw. 'Je hebt goed opgelet.'

Hij keek mij aan. 'Of heb je een foto nageschilderd?'

Ik voel een hand op mijn schouder. Ik wil weg. Ik houd er niet van als andere mensen mij aanraken, ook mijn vader en moeder hoeven me niet aan te raken. Ik heb liever dat ze van me afblijven; dat heb ik ze nog niet verteld. 'Uit de spiegel,' zeg ik.

Zijn hand gaat van mijn schouder. We staan naast elkaar, rechtop. Moeder komt kijken. Mijn zus gaat naar boven, naar haar slaapkamer. Angela hoeft niet te zien wat ik heb gemaakt. Ik maak te veel. Angela kan heel goed koken. Ze kookt bijna elke dag.

'Er zat een barst in de spiegel.' Ik wijs naar de rode bliksemschicht die heel dun over mijn gezicht loopt. Dat kostte mij een punt. Ik kreeg een acht voor mijn werk, meer dan een zeven, omdat ik realistisch had gewerkt en tegelijkertijd abstract. Ik had geschilderd wat ik had gezien; een gezicht met een scheur.

Opoe Griepstra is de oma van mijn moeders kant. Mijn moeder heet Griepstra, maar dat is niet haar echte naam Opoe en opa Griepstra hebben moeder grootgebracht. Moeder heeft geen vader.

'Verkracht, verkracht, verkracht.' Dat was een week geleden. Moeder moest het driemaal zeggen, net als het Agnus Dei op zondag aan het eind van de Latijnse Mis. Eenmaal was niet genoeg om het geheim dat ze bijna achttien jaar voor mij verborgen had gehouden te vertellen. De zenuw-inzinkingen van moeder waren zo menigvuldig dat ik niet anders wist.

'Het hoort bij Annechien,' zei vader.

'Ze kan er niet over dat ze een kind van een verkrachter is. Ik heb haar er niet minder om.' Vader zei niet: ik houd niet minder van haar om haar verleden. Dat had ik goed gehoord. Hij zei het niet, maar de boodschap aan

mij en mijn zus was er niet minder duidelijk om. Of we maar van moeder wilden blijven houden. Ik wou weten hoe dat gegaan was. Ik wou weten hoe mijn vader met mijn moeder de liefde bedreef, ik wou weten of ik met overgave gemaakt was, met liefde als dat woord niet te heftig zou zijn. Ik wou weten of mijn vader dat al wist, van die verkrachting van oma, voor hij mijn moeder trouwde. Ik wou weten wanneer mijn vader voor het eerst in de etalage had gekeken, maar ik hoor Op de Weegh zeggen: zeldzaam dat je antwoorden krijgt op je vragen, en zeker niet van andere mensen. Hij bedoelde dat ik bij mezelf te rade moest gaan. Dat wij moeder maar even lief en aardig zouden vinden als voor de onthulling. Hysterie hoorde bij vrouwen, had Hommens gezegd. Dat is in de hele geschiedenis van de mensheid al zo. Vrouwen konden niet met oorlogen omgaan. Vrouwen konden niet vechten, als het erop aankwam vluchtten ze in hysterie. Hommens had het meer op mannen, en dan met name op kerels in uniform. Kerels in leer, maar dat wist ik in de tweede klas nog niet. De Griekse beginselen, ik kende ze niet. Steeds kwam er meer bij wat ik niet wist. Annechien Griepstra, mijn moeder, was al een paar keer opgenomen in Zuidlaren. In *Licht en Kracht*. 'Om tot rust te komen.' Mijn vader kon het zo mooi zeggen, en als mij ernaar werd gevraagd, dan zei ik het ook: om tot rust te komen. We hadden daar geen afspraak over gemaakt, dit ging zonder overleg. Hysterie en een gestoord hoofd, dwangbuis en pillen, dat hoefde de wereld niet in. Angela had blosjes op de wangen, en een korte rok. Angela had lippenstift en Angela had verkering. Voor de eerste keer. Ik wist dat het niet waar was, die eerste keer. Angela had al honderd maal verkering gehad. Ik had Angela met Frans betrapt. Ik had Angela met Klaas betrapt. Ik had Angela met Wolter betrapt. Het stelde niets voor. Handjes vasthouden bij de achterdeur en dan losse handen achter de regenput. Losse handen achter de eik bij de oprit. Ik heb de slaapkamer aan de voorkant van het huis, ik kon alles horen bij het afscheid. Ik kon raden wat er onder het raam gebeurde. Ik was ervaringsdeskundige, vond ik, wat afluisteren aanging.

'Ik heb verkering,' zei Angela. Vader legde de krant opzij. Ik liet een lepel vallen, met opzet. Iedereen wachtte. Ik wachtte. De mededeling was zo nieuw en onverwacht dat niemand wist wat te zeggen. 'De soep is bijna klaar,' klonk uit de keuken. Mijn maag trok in een kramp. Ik voelde onrust in mijn lijf. 'Dan gaan we zo aan tafel,' zei vader. Op moeder na, zat iedereen al aan tafel. 'Ik slik de pil,' zei Angela. Het was de verkeerde zin op het verkeerde moment. 'Al twee maanden.' De pil, de paus en promiscuïteit. Neuken in de rondte. Iedereen zweeg. Angela kijkt om zich heen alsof ze zelf de paus is, de hoogste in gezag en in daadkracht in het vrijstaande huis met een gemaaid gazon en grind langs de muren, een plantentuin naast het huis, een moestuin achter. Een tuin met waslijnen van staaldraad tussen betonnen palen die sinds een week ondersteuning hebben van een draaimolen met spinnenwebdraden van plastic. De vooruitgang in de achtertuin en nu ook

vooruitgang in woonkamer en slaapkamer. Angela is de domste niet. In ons gezin, als ik dat zo zeggen mag, is ze de knapste wat uiterlijk aangaat. Ze heeft een gaaf gezicht, ovaal, eirond met bijna een Griekse neus, een beetje aan de grote kant, maar doorlopend in één lijn vanaf het voorhoofd. Ze heeft wel wat van de plakplaatjes van de Griekse godinnen van geschiedenis uit de eerste klas. Een mond om te zoenen, niet door mij, door jongens twee jaar ouder dan Angela. Ze houdt niet van dat jonge grut, zoals ze zegt. Smalle ogen en smalle wenkbrauwen, oren met korte lellen die niet los van het hoofd heen en weer zwabberen. Donkere krullen, en af en toe een gebleekte lok. Angela is van deze tijd. Ze is haar tijd vooruit. Ze heeft een volslank lichaam als de negerin in het missieboekje, een beetje zoals mijn moeder eruit zag toen ze jonger was. Angela heeft weinig van vader, of het moet het verstand al zijn. Angela zou van een andere vader kunnen zijn, maar met zo'n moeder: dat geloof ik niet.

'Verkering?' Vader heeft het woord opnieuw uitgevonden, zo klinkt het. Net alsof hij het kwijtgeraakt was. 'Verkering.'

Ik wil vragen wie de gelukkige is, maar ik weet op mijn tong te bijten. 'Met Harm,' zegt Angela, 'met Harm.'

Ze draait haar heupen als ze dat zegt. Haar kont draait mee. Angela draait haar kont zoals Josée haar kont draaide. Angela houdt haar hoofd op de universele vrouwenmanier scheef, scheef als alle vrouwen en meisjes die net verkering hebben, vrouwen die de pil slikken en de paus tarten, vrouwen die neuken of met neuken willen beginnen.

Het bloed is moeder naar de benen gezakt, als van een zelfmoordenaar die aan een strop hangt. Ze heeft geen kleur meer op haar gezicht. Ik maak me niet ongerust. Ik kijk en ik ben benieuwd hoe dit verder gaat. Ik voel mij een toeschouwer op de tribune, als een bezoeker in een schouwburg. Ik zit in de zaal en op het toneel zie ik een schepping van Harold Pinter. Bij Engels hebben we Pinter gelezen. Harold. De ruige binnenkant van de *homo sapiëns* naar buiten gekeerd. Misschien wordt dit een verjaardagspartij. Angela is jarig, maar ze moet nog twintig worden. 'Harm Smeenge.'

'Harm Smeenge.' Vader proeft de naam, ik zie het. 'Harm Smeenge.' Harm Smeenge heeft de ruige kant niet naar buiten gekeerd, maar zijn binnenkant is waarschijnlijk een variatie op de binnenkant van het gemene volk. De Smeenges zitten in de politiek. De vader van Harm is notaris. De vader van Harm heeft meer dan tweehonderd bunder land in de veenkoloniën op de grens met Groningen. Pachters bewerken het land van de Smeenges. De vader van Harm zit voor de liberalen in de Emmer gemeenteraad. De vrijer is goedgekeurd, al zullen vader en moeder dat niet hardop zeggen. De pil houdt hen tegen. Harm Smeenge is om te oefenen vermoed ik, maar misschien is dat de kift en ben ik jaloers. Ik ben nog niet veel verder gekomen dan zuigen aan de titten van Josée. Niet verder dan mijn wijsvinger.

Over de tafel kijk ik naar Angela. Als haar blik de mijne treft, steek ik mijn middelvinger in mijn mond. Langzaam glijdt mijn natte vinger tussen mijn lippen naar buiten. Angela grijnst, schudt haar hoofd. We begrijpen elkaar, dat hebben we met elkaar afgesproken. De Smeenges zijn boven onze stand. De Smeenges mikken op roomboter. Wij zijn margarine.

Mijn moeder is niet verkracht. Moeder is het kind dat kwam toen tante Alie verkracht was. Tante Alie was zestien. Moeder werd een kind zonder vader. Annechien, kind van een veel te jonge moeder. Annechien werd niet weggemaakt. Niemand vond dat goed. De pastoor niet, die werd niet gevraagd. De dokter niet, die werd ook niet gevraagd. Een vader was er niet. Het was tussen de oorlogen. Het was crisis. Tante Alie wist wie de dader en de vader was, maar ze zweeg. Annechien ging naar Bep, de oudere zuster van Alie. Bep had al twee kinderen, net uit de luiers, daar kon Annechien gemakkelijk bij. Griepstra was een gemakkelijke naam. Iedereen zweeg. Alie ging van school. Leren was nergens meer voor nodig. Alie werd hulp in de huishouding, nu eens bij die dan weer bij een ander. Alie was getemd.

Annechien Griepstra was in de dertig toen ze mijn vader trouwde. Opoe Alie ging dood in hetzelfde jaar. Het alsof Alie klaar was met haar leven nu haar enige dochter onder de pannen was. De laatste tien jaar van haar leven was Alie huishoudster bij pastoor Van Kesteren. Ze woonde in hetzelfde huis, in de pastorie naast de R.K. Kerk. Het was een groot huis, groot genoeg om elkaar uit de weg te blijven. Niemand sprak er schande van. Opoe Alie ken ik alleen van een foto. Vierkante kop. Zwijgzame vierkante kop. Mijn moeder wist een jaar voor de dood van haar moeder dat haar vader nooit opgepakt was, dat er geen aangifte was gedaan, dat haar vader in de buurt woonde, dat haar vader zijn dochter nooit heeft erkend. Moeder kent de naam van haar vader niet. Opoe Alie heeft het nooit gezegd. Opoe Bep is mijn opoe niet. Griepstra, zo heet moeder niet.

5

'Je bent de domste niet,' zei Hommens toen hij mij het diploma overhandigde. 'Johannes de Mens, de wereld zal nog veel van jou horen.' Ik heb de HBS achter me gelaten. Na de vakantie ga ik naar Minerva. Hommens grijnsde erbij. Ik wist hoe ik kon kijken zonder te verklappen wat me door het hoofd raasde en in mijn lijf opborrelde. Ik wist dat ik met goede cijfers zou slagen. Hommens vertelde mij niets wat ik nog niet wist. Ik had geleerd om te zwijgen op momenten dat het beter is te zwijgen. "Wovon man nicht kann reden, darüber muβ man schweigen." Bij presentaties, feestelijkheden en droeve gebeurtenissen houd ik mij stil. Ik meende het ware kenmerk van een intellectueel te hebben ontdekt. Mijn kennis en kunde waren niet meer besteed aan de leraren van de HBS. Met het afscheid van de hoogere burgerschool verdwenen ook de leraren. Hommens was gaan samenwonen met zijn kameraad; twee kerels onder een dak. De HBS werd veranderd in HAVO en het katholieke verdween uit de naam. De tijd versnelde. Van Kesteren was al dood, dat was zijn geluk. Hij hoefde niet meer te zien hoe de roomsen het geloof in de ene Heilige Vader en de Zoon en de Heilige Geest vorm gaven met beatmuziek en cabaret in de kerk. Van Kesteren kon niet meer verklappen wat tante Alie bij hem had gebiecht. Moeder zweeg niet tot de examens voorbij waren. Het was vrijdag laat in de namiddag. Angela wilde naar haar verkering. Harm Smeenge was een doorzetter, een terriër, en Angela wist niet van ophouden. Angela met haar dikke kop van de pil en haar op plekken waar dat niet hoort bij secundaire geslachtskenmerken van jonge vrouwen. De pil; ook voor haargroei. Angela deed wat ze wilde. Vader en moeder waren geen baas meer over hun dochter die een begin had gemaakt met haar twintigste jaar.

'Kijk naar onze Johannes,' kreeg Angela te horen. 'Onze Johannes doet zoiets niet.' Ik was het voorbeeld van de familie, tegen mijn zin, maar ik stak geen tijd en moeite om me van die voorbeeldrol te bevrijden. Ik trok mij terug als die woorden, of soortgelijks, langs kwamen. Plaatjes draaien op mijn kantoortje, met de koptelefoon op en de deur op een kier. *Yellow submarine* en *Fool on the hill*. Als ik de deur naar de hal open zag gaan, zette ik de platenspeler in de pauzestand. Angela deed wat ik niet durfde, na Josée. Alles deed ze met Harm Smeenge. En Harm, Harm deed wat een zoon van een notaris met tweehonderd bunder land moest doen met een aantrekkelijke meid, want dat was Angela. Angela had wat ik verlangde maar niet durfde na te jagen. Ik wist dat ik mij niet moest aanstellen. Uit de psychologieboeken wist ik wat jeugdzondes, pekelzondes en jeugdtrauma's waren; inprentingen op de verkeerde tijd met een onuitwisbare indruk, die naarmate de tijd verstrijkt veranderen in een behoefte en in een verslaving. Met alleen hersenkracht

waren deze trauma's niet te verwijderen. En dan had ik de muren van de meisjes-wc niet eens gezien na de exercitie van Josée. Ik kende de lucht van Josée nog, haar lucht aan mijn wijsvinger; de lucht van haar stront op de HBS was me bespaard gebleven. Soms is er een andere ingrijpende gebeurtenis voor nodig om oud zeer kwijt te raken, ook dat stond in de boeken. Angela mocht niet naar haar vrijer, ze moest thuis blijven. Ik wachtte op de ingrijpende gebeurtenis die mij een stap vooruit zou helpen. *One step* en dan de *giant leap*. We zaten elk aan een rand van de tafel, keurig in het vierkant. Dik kleed met schroeiplekken van sigaren en lichtbruine vlekken van koffie en koffiemelk.

'Moeder wil het zelf vertellen,' zei vader. Ik meende de helft al te weten. Vader met de ellebogen op de tafel, enkel het geruis van de wind door het bovenraampje dat op een kier stond. Een auto reed door de straat; een Volkswagen wist ik zonder opzij te kijken. Moeder heeft de handen onder de kin. Het hoofd is te zwaar. Ze gaat rechtop zitten. Dikke ogen, rode randen van het schreien. Dat heeft ze vaker. Moeder is licht hysterisch, dat was de diagnose en ze voelt zich er prima bij. Ze heeft vergunning om zich aan te stellen. De rest van het gezin heeft vergunning de hysterie te negeren. Moeder is helder, lijkt het. De laatste weken lijkt ze voortdurend helder als ze mij thee brengt op mijn kantoortje. Ze wilde dat ik voor mijn examens zou slagen. Ik ook.

'Ik heb kanker.' Moeder kijkt langs me heen. Haar blik gaat naar de coniferen die de scheiding vormen met de buren. De afscheiding voor de buurman die te vaak naar binnen staat te loeren en die nu tussen de coniferen door naar ons huis kijkt. Met enige regelmaat knoopte hij zijn broek open en haalde hij zijn apparaat tevoorschijn. Ieder moest het zien. Annechien draait haar ogen naar boven en ze krijgt een roze gloed op haar wangen.

'Borstkanker.' Angela trekt haar leren jasje uit. Het komende half uur kan ze niet weg. Harm Smeenge moet wachten. Angela zucht.

De eerste vriend van Hommens had ook kanker. Zijn eerste 'vrouw' is dood, zei Bussemaker na de tekenles. Hommens kwam twee weken niet op school, daarna was alles weer gewoon. Alles gaat voorbij zei Bussemaker. Nog even, dan hebben we kerstmis ook weer gehad. Van tekenen ging de les over in linoleum snijden en collages maken van papier, lapjes, ijzerdraad en vodden.

Schreien, janken, lachen, ik weet niet wat het beste is. Ik voel geen koude rilling door mijn lichaam. Ik word niet heet. Ik krijg geen hoofdpijn. Nooit weer vette haakjes door oogjes, gaat door mijn hoofd. Dan voel ik een glimlach verschijnen. Ik kijk moeder aan. Ik zie haar tranen en dan voel ik, zoals Jacques Perk dichtte: "Welaan, welaan, ik voel aan mij een sierlijke stijfte ontstaan, bedoeld wordt natuurlijk onderaan." Niets van alles wat voor de hand ligt gebeurt en wat ik niet wil dat gebeurt. Mijn moeder zegt dat ze sterven gaat en ik krijg een erectie. Als ik mij al druk maakte over de dood,

dan was het de dood van negers in Angola en Mozambique, de dood van negers in Guinee Bissau. Ik maakte mij druk over Portugezen en andere kolonialen die niet van ophouden wisten. Dood is vrijheid en verlossing. Dat is niet alleen zo voor onderdrukte negers, dat gold ook voor Jezus aan het kruis. Niet dat de Christus met spijkers door zijn handen en voeten, en een steek van een lans in zijn zij tegen de vader zei: 'Ik ben blij dat het lijden nu voorbij is.' Nee, dat zei onze held niet.

'Waarom heb je mij dit aangedaan?!' Dat was het. Een treurig zelfmedelijden. Vanaf het moment dat dat besef tot me doordrong viel het kruis in me om. Ik geloofde niet langer wat ik geloofde.'

Vader gaat van tafel. Hij haalt koffie.

'Dat mij dat treffen moet,' zegt moeder.

6

Veronica is net twintig, zegt ze. Ik hoef niet te liegen over mijn leeftijd. Misschien is ze achttien, misschien is ze negentien. Misschien spreekt ze de waarheid. Ik geloof haar niet, maar ik knik. Ik wil geen tiener meer zijn, ik wil bij de groten horen. Het wordt tijd. Veronica heeft haar kin op de rand van het roeibootje. Het haar hangt nat langs haar smalle hoofd. Blauwe ogen heeft ze, smalle wenkbrauwen en ogen die mij helder en groot aankijken. Ondeugend, maak ik van haar oogopslag. Veronica heeft expressie. Alle spiertjes in haar gezicht kan ze bewegen, dat heb ik wel eens anders gezien. Josée kon dat ook, maar Veronica kan het beter. Mijn moeder kan dat niet, de laatste jaren kijkt mijn moeder met een vlak en uitdrukkingsloos gezicht, alsof ze al van de wereld is. Volgens Veronica komt dat van de pillen, de tranquilizers en de aspirines. Prednison zorgt voor een dik hoofd. Mijn moeder heeft al jaren een gezicht als een zandverstuiving. Ik durf dat nu hardop te denken, nu ik weet dat ze malheur aan haar borsten heeft, nu ik weet dat ze dood gaat. Mijn medelijden met haar is verdwenen, vervluchtigd.

"Wat heb ik eigenlijk aan mijn moeder gehad," vraag ik me af, "behalve dat ze me in de wereld heeft gezet?" Ik krijg geen antwoord. In de verte lichten de oranje en gele tentdoeken op in de zon. We varen halverwege het eilandje in het midden van het Lago di Como. Ik zie wat ik nog nooit heb gezien, het vreemde raakt me aan. "Beauty is in the eye of the beholder." Zo begon Keats, of was het Shelley? Poëzie om de wereld te verklaren en om inzicht in het bestaan te verwerven. De Engelse lessen volgde ik graag. Ik heb gevoel voor taal, elk taal erbij maakt mijn wereld groter. A joy forever.

Van der Vaart wist ontzettend veel van Engels, van de taal en van de cultuur. Zijn aristocratische houding verdroeg ik niet zo goed, maar dat hoorde bij de Britten, begreep ik later. Van der Vaart had geleerd om zich als Brit te gedragen, maar misschien was het ook wel andersom, een aristocraat die noodzakelijkerwijs leraar Engels werd. Onderkoeld, beschaafd, ongemerkt nadrukkelijk aanwezig. Nooit zou ik kameraad worden met Van der Vaart. Dat hoefde ook niet. Ik had mijn herinneringen aan het scheikundelokaal, aan Op de Weegh en aan Josée. Herinneringen in soorten en maten waar ik mijn voordeel mee deed. Na de vakantie is er een nieuw begin. Ik ga naar Academie Minerva, universiteit van de Schone Kunsten. Vader en moeder waren het er niet mee eens, ze denken nog steeds dat ik naar die andere universiteit ga. Ze denken nog steeds dat ik scheikunde ga studeren aan de Rijksuniversiteit. Misschien hoef ik moeder de waarheid niet meer te vertellen, ze is aan de chemokuur. Morgen is onze laatste dag in Italië. Morgen rijden we tegen het vallen van de avond naar huis. Het is mooi geweest vond moeder. Het is mooi geweest vond vader. Van Angela had de vakantie nog weken mogen

duren. Ze verlangt naar Harm Smeenge, maar ze mist hem niet. Vader en moeder weten het niet, maar Angela is alle dagen en nachten druk met Italiaanse jongens. Naast haar tentje brengt ze in bikini hitsige mannetjes het hoofd op hol. Aan het strand, uit het zicht van vader en moeder, draaien de jongemannen om haar heen als strontvliegen om een paardenvijg.

Het geflikvlooi staat me tegen. Ik zei dat tegen mijn zus.

'Je bent jaloers,' zei ze. Ze hoefde niet lang nadenken over mijn motieven om haar de les te lezen. 'Je bent strontjaloers. Doe er wat aan.' En toen ik tegensputterde. 'Ik heb aan één vader en moeder genoeg. Ik hoef jou er niet bij.' Ik slikte geen pil en ik had geen kapotjes. Ik had Veronica van drie tenten verderop. Ze vond mij aardig, dat dacht ik. Ik wou het graag geloven. Haar vader en moeder hielden hun dochter goed in de gaten. Haar vader en moeder kenden de Italianen. Veronica mocht met mij naar het strand, ze mocht naast mij liggen op haar eigen badlaken. Na twee dagen mocht ik haar rug insmeren met NIVEA. Na een week smeerde ze mijn rug in met NIVEA. Op de helft van de vakantie verruilde ze het badpak voor een bikini. Ik droeg een flodderzwembroek, een andere had ik niet. Een zwembroek met halflange pijpen en binnenbroekje. Ik voelde armoede zoals armoede voelen kan. Het is onze laatste dag op het Lago di Como. De laatste dag met Veronica op het meer. Ze woont in Rotterdam, haar hele leven al. Erasmiaans gymnasium heeft ze afgesloten, en een jaar au pair in Frankrijk. Veronica kent haar talen. Haar vader en moeder zijn beide dominee. Nederlands Hervormd, gewoon hervormd.

Na de vakantie begint Veronica met theologie, niet om het geloof, maar om de religies. 'Moslims veroveren de wereld,' zei Veronica. Ze zei niet: 'Kijk met mij mee en zie hoe ik gelijk krijg met mijn voorspelling.' Zo stellig was ze niet. Ze was stellig en bedachtzaam. Het leek haar niet uit te maken hoe ik haar uitspraken woog. Ze liet haar woorden niet gemakkelijk van haar weegschaal glijden. Ik proefde balans. Ik voelde me als of ik opnieuw godsdienstexamen deed in de vierde klas van de HBS. Veronica stelde de vragen en ik moest antwoorden. Veel te snel gaf ik ondoordachte antwoorden, de eerste dagen en als ik verstrikt raakte in mijn woorden en de zinnen stotterend naar buiten kwamen, haalde ze me uit mijn ongemak.

'Insmeren, graag,' zei ze dan. Ze zei niet: 'Invetten.' Invetten, dat was van Angela. Angela had de Italianen het woord geleerd. De jongen in de kiosk kende aardappelen, appelmoes, hagelslag, drop, pindakaas en invetten. Als ik een stokbrood kwam halen kreeg ik er pak eierkoeken bij. Gratis.

'Eierkoeken voor Angela.' En als ik me omdraaide om naar de tent te gaan. 'Invetten.'

Voor ons katholieken waren de hervormden niks. Nederlands Hervormd; Nederlands Niks. Het katholieke geloof was het enige, echte en ware geloof. Alle anderen vergisten zich. Alle anderen gingen naar de hel, of ze gingen

na de dood nergens naar toe. Zo werd het mij verteld. Ik geloofde. De twijfelgevallen onder de roomsen kwamen in het Voorgeborchte, Protestanten en fienen werden zelfs daar niet toegelaten. De pater, de karmeliet kon het zo mooi vertellen.

'En als een arbeider een wiel aan een auto monteert, de schroeven vastdraait, dan weet hij: straks gaat de chauffeur veilig op pad. De bestuurder vertrouwt op de Heilige Christoffel en op de monteur die de auto met zorg gemaakt heeft.' Het was niet genoeg. 'De arbeiders zijn het instrument van God, van Onze Lieve Heer. De trotse werkers in de wijngaard.' Ik sprong over mijn schaduw heen. 'En de arbeider in de fabriek van machinegeweren?' De karmeliet keek mij aan. Ik begon te gloeien. Vuur stroomde uit de ogen van de pater. Hij trok zijn wenkbrauwen omhoog en liet zijn hoofd in de nek zakken. Hij zweeg en sloeg de bladzijde van het godsdienstboek om. Ik bladerde mee. Ik kon niet anders.

'Lees jij de eerste drie alinea's voor,' zei hij.

'Begin bij: En op het derde uur van de dag zocht de eigenaar van de olijfhof opnieuw arbeiders.' Het was alsof ik niets had gevraagd, het was of ik niets had gezegd. Ik las de tekst. Geen woord, geen zin drong tot me door. De hele klas moest de antwoorden op de vragen aan het einde van het hoofdstuk opschrijven, dat kon in de les, scheelde met huiswerk maken. Veronica trekt aan de rechterroeispaan en ik aan de linker-. Het duurde even voor we het ritme te pakken hadden. We hadden zicht op de oever die met elk slag van de roeispaan heen en weer schoof. We hadden de rug naar het ons onbekende eiland gekeerd. We wisten niet waar we zouden belanden.

'We kijken in het verleden, met de rug naar de toekomst.' Veronica lachte en liet het blad van de roeispaan over het water glijden, een draai naar links. 'De toekomst ligt achter ons, in onze geschiedenis, die vóór ons ligt,' zei ze. Met haar studie theologie zou het beslist goed komen. 'Alles gebeurt in herhaling, ook al geloven we dat nog niet.' Veronica wist het zeker. Ik twijfelde nog. Ik keek over mijn schouder naar het eiland. Het bootje draaide en zigzagde. 'Wie een rechte koers wil varen, die moet standvastig zijn en recht in de leer.' De karmeliet kon me nog meer vertellen. Roeien valt niet onder religie. Ik wou uit het zicht van vader en moeder op de tuinstoelen voor de bungalowtent. Ik wou uit het zicht van de wereld. De zon brandde op mijn rug. Ik was bruin tot aan de rand van mijn zwembroek. Veronica was bruin tot de rand van het broekje. Bruin op de rug, tot waar ik crème had gesmeerd, tot aan de onderste wervels, tot aan het staartbotje. Tot de rand waar ik crème had gesmeerd en verder.

Veronica was niet rooms, dat was mij heel helder.Voor ik er op verdacht was legde ze de roeispaan binnenboord en liet ze zich over de rand vallen. Ik kon niet anders dan haar achterna het water in. Ik kreeg koude voeten. De bovenste laag van het meer was warm, dieper was het water koud. Dat klopte

met de fysica. Koud water is zwaarder dan warm water; de dichtheden waren niet gelijk voor warm en koud. Wie stil staat krijgt koude voeten, ook in het water.Veronica kwam naast me boven. Ik voelde een hand op mijn schouder, met de andere hield ze de rand van het bootje vast. Ze drukte me onder water en ging met me mee. Het was alsof we in dovenland terecht waren gekomen. Tegelijkertijd kwamen we weer boven. Ik lachte, Veronica lachte en ze dook opnieuw. In de verte het eiland, naast mij het bootje. Veronica was een fantastische zwemster. Ik voelde haar borsten tegen mijn rug, ik voelde haar been tussen mijn benen. Ze nam me mee onder water. Ik raakte mijn woorden kwijt. We kwamen boven.

'Aan boord,' leek ze te zeggen. Het bootje was te smal om om beurten aan boord te gaan. Het zou kapseizen. We klommen elk aan een kant naar boven en rolden tegen elkaar. Dat was wat ik wou, dat was wat Veronica wou. Mijn lichaam wist het. Veronica sloeg haar arm om mijn nek en drukte mij tegen het hout van de bodem. Ik greep opzij om de handdoek te pakken, er schoot een bliksem door mijn vinger. Ik kreeg een houtsplinter onder de nagel van mijn middelvinger. Dit was niet het moment om te schreeuwen. Veronica's mond greep mijn mond. Dit was het moment waarop ik had gewacht. Dit was de toekomst die achter mijn rug had liggen wachten. Ik kreeg de achterkant van haar bovenstuk te pakken. Blind kon ik met één hand de sluiting losmaken. Die handigheid was de verdienste van mijn moeder. Veronica schoof haar armen uit de lusjes. Mijn handen vonden haar klamme borsten. Ik sperde mijn mond als een mereljong van een dag oud die een schaduw boven het nest ziet. Ik hield mijn mond wijd open om haar tong diep in me te zuigen. Veronica zat schraag op me. Ze drukte met haar hand mijn kin naar boven.

'Niet zo gulzig jongen, niet zo gulzig,' zeiden haar ogen. De dochter van de dominees gleed naast mij op de bodem van het bootje. De ene borst strak tegen mijn borst, de ander straf naar voren, haar tepel schreeuwde: 'Zuig mij, zuig mij, zuig mij.' Ik was niet doof. Het was de derde maal dat ik een tepel zoog, de tweede maal na het zog van mijn moeder. Mijn moeder die mij melk had gegeven, mijn moeder die me voeding en opvoeding had gegeven. De helft van haar genotype en een onbekende helft van haar fenotype. De hand van de domineesdochter omklemde mij in de binnenbroek van mijn zwembroekje op eenvertrouwde plek. Een plek tot dat moment alleen bekend bij mijn old shatterhand. Ik hield mijn ogen dicht. Ik schaamde mij nergens voor, heel bijzonder vond ik dat. Ik dacht aan de stelling van Pythagoras, ik dacht aan de grootste rivier van Zuid-Amerika, ik dacht aan Duitse voorzetsels en naamvallen. Le fermier fumait une pipe. De Wet van Lavoisier. Strangers in the night. Ik dacht aan stront op de muren. Ik hoorde een sonore kreet en voelde hoe mijn lichaam het eigen programma afwerkte. Niets hield mij tegen. Niets in mijn hoofd hield mijn buik, mijn geslacht tegen. Niets. Veronica liet mijn zaad en haar kwijl in slierten tussen haar

lippen door op mijn buik vallen. Ze streek mijn sperma in kringen over mijn bruine harige buik en borst terwijl ze haar tong tussen mijn tanden drukte. Gulzig was ik met smalle mond. Gulzig was ik met dikke lippen.

'Nu is het mijn beurt,' zei ze. Veronica wipte haar billen omhoog van de bodem van het bootje. Met vlotte hand schoof ze haar broekje van haar benen. Ze pakte mijn hand, ze wees naar haar donkere haar met lichte golven. Veronica bracht mijn hand naar haar glinstering. 'Kalm aan,' zei ze 'We hebben alle tijd en ik heb geen haast.' Veronica strekte zich uit en legde de badhanddoek over haar gezicht. Haar blote hals, haar strakke tepels, de lichte golvingen op haar verkleurde lichaam, haar buik. Een moedervlekje op haar linkerborst, klein vlekje op een homogeen veld. Ik zette mijn lippen op haar huid. Ik slikte, ik slikte en proefde haar borst, niet alleen haar borst en navel. Mijn tong over haar huid, haar zoute zweet in mijn mond. Ik volgde het spoor terug. Ik zag wat ik nog nooit had gezien. Ik voelde wat ik nog nooit had gevoeld. De oorsprong van de wereld. Het schilderij van Gustav Courbet, het beeld uit het Medisch Handboek voor Missionarissen. Alles aan haar lichaam was nieuw en onbekend voor me, vertrouwd als stil verlangen. Wass woll das Weib? Mijn lichaam wist wat het meisje wilde. Ik liet mij tussen haar opgetrokken knieën zakken. Ik was negentien. De sierlijke stijfte was opnieuw ontstaan, dat ging vanzelf in het zicht van de haven. De zee onder mij, de hemel boven mij.

"Onze Johannes doet zoiets niet." Ik hoor mijn moeders stem. Oh dood die waarheid zijt. Ik hoorde niets meer. Mijn lichaam nam de regie in handen.

'Rock, rock, rock my boat.' Nader tot U. Mijn lichaam bonkte de bodem uit het bootje. Ik voelde hoe Veronica mijn geslacht met het hare vastkneep. Opnieuw werd ik bevrijd. Van onder de handdoek met de contouren van haar gezicht klonk een lange ademstoot, een zucht met een steeds hogere toonhoogte. Ik liet mij zakken en sloeg mijn handen om haar nek. De dunne witte handdoek was het enige tussen haar en mijn gezicht. In het katoen zag ik de ogen, de neus en mond van Veronica. Vlak voor we bij de steiger waren, sprongen we overboord en zwommen de boot naar het plankier. Veronica trok aan het touw, aan de achterkant duwde ik de boot. Ik wreef me over mijn buik. Ik voelde onder water de hand van Veronica. De lucht van onze verhitte lijven bleef in het Lago di Como. Wij hadden een geheim, niemand zou het weten. Zonder zoen, zonder aanraking, zonder woorden gingen Veronica en ik elk een kant op. Moeder lag te slapen. Ze kon niet goed tegen de hitte. Vader zat achter een glaasje bier, de laatste flesjes voor de terugreis. Angela lag naast haar tentje, ze las een boek.

'Hallo. Ik kleed mij om en doe droge kleren aan.' Angela had me niets gevraagd. 'Ik kom zo,'

Angela had niets gevraagd. Ze trok haar wenkbrauwen op en pakte de zonnebril van het badlaken. 'Straks?' Ze zette de bril op. Ik voelde mijn

billen gloeien. Ik voelde de zonnebrand van de boottocht. Ik snoof aan mijn natte zwembroek. Ik snoof in de witte handdoek; open water en Veronica gleden mijn neus binnen. Niet alles van haar was ik kwijtgeraakt aan het Lago di Como. Haar lucht zat in mij. Ik wreef me over mijn buik, het was haar streling. Veronica maakte deel van me uit. Mijn apparaat wist wat dat wilde zeggen. Ik luisterde. In korte broek kroop ik uit mijn tentje. Hemd met lange mouwen tegen de steekmuggen die zouden komen tegen zonsondergang. In een pan onder de luifel van de bungalowtent vond ik koude macaroni met tomatensaus. Ik spoot er extra ketchup bij. Iedereen had al gegeten. Iedereen was klaar met Como, met de camping. Iedereen wou naar huis.

'Wat lees je?' Angela hield het boek omhoog. In de schemering kon ik de titel van het boek niet zien. 'Kom mee,' zei ze. 'We maken een wandeling en ik vertel je wat ik gelezen heb, als je dat wilt.'

Ik loop met Angela langs het smalle strand. De zon raakt de toppen van de heuvels. In het zuiden staat de halve maan, een kommetje op z'n kant, een beetje uit het lood. Zo kende ik de maan niet.

'Moeder gaat dood,' zeg ik. Ik wilde over van alles praten, maar niet over de boottocht, de koude voeten, het bovenstukje en de splinter onder de nagel. 'Dat weet ik,' zegt ze. Het water van het meer ligt spiegelglad naast ons. 'Doodgaan is eenvoudig,' zeg Angela. Met haar badslippers schopt ze zand naar voren. 'Je hoeft er niets voor te doen.'

We zwijgen. Angela vertelt niets over het boek. Ik praat niet over de boottocht naar het eiland. Ik vertel niet over de toekomst achter mijn rug. De nacht koelt af. De muggen zijn weg. Het is bijna elf uur als we terug zijn bij de tenten.

'Het laatste stuk loop ik alleen,' zegt Angela. 'Daar staat je vriendin, je moet afscheid nemen.' Ik krijg een kleur, maar dat is in het halfduister niet te zien, denk ik. Angela wacht mijn antwoord niet af. Weg is ze. Op het bankje aan de andere kant van de steiger zie ik haar zitten. Veronica. Ik voel hoe mijn hand over mijn buik wrijft als ik op haar toe loop. Veronica gaat staan en wacht tot ik voor haar sta. Witte blouse met knoopjes tot bovenaan dicht. Korte gele zomerrok. Blote voeten met de nagels gelakt. Ze houdt haar handen in de plooien van haar rok, zakken misschien, in het dunne katoen. Ik steek mijn hand in mijn broekzak en schik mijn stijgend lid. Mijn lichaam weet wat het wil, alles is warm in mij. Ik ruik haar warme adem. Ik tuit mijn lippen en beroer haar mond. Zonder woorden sla ik mijn arm om haar middel en druk Veronica tegen me aan. Ik wil dat ze mijn opstandigheid voelt. Ze drukt haar onderbuik naar voren. Ik ben welkom. Ik hoor bij de groten. 'Je voelt lekker,' zegt ze als ze mijn mond los laat. Ik zoen opnieuw en met mijn arm om haar schouder trek ik haar bij de bank vandaan. We lopen de nacht in naar het zuiden. De camping gaat over in een boomgaard. Appelbomen, kersen, vijgen, perziken. Tegen de helling staat een boerenschuur. Koeien dromen in

de hoek van het weiland. Hogerop ligt al dauw tegen de helling. Ik wil zeggen dat ik morgen vertrek. Veronica weet het al. Ik wil zeggen dat ik niet meer in God geloof. Ze weet het al. Ik wil zeggen dat ik schreien zal. Ik weet dat ze me niet zal geloven.

Veronica zit niet op woorden te wachten. Met de rug staat ze tegen een appelboom. In haar hand heeft ze een rijpe perzik. Ze neemt een hap, sap krult uit haar mondhoeken, ik neem een hap van haar. Ze voedt me. De perzik valt in het gras. Met de vrije hand maakt ze het bovenste knoopje los. Ze knikt. De spiertjes in haar gezicht praten met mijn ogen. Ik weet wat me te doen staat. Door haar hemd zie ik haar tepels als donkere vlekken in een wit veld. Veronica trekt de zoom van haar rok omhoog. Ze buigt haar rechterbeen, een hoek van 30 graden tussen haar bovenbeen en haar standbeen. Ze knikt. Ik gesp mijn riem los. De korte broek zakt in het gele gras. In maanlicht kruipt mijn lid boven het elastiek uit. Eén handbeweging is genoeg. Veronica trekt de zoom van haar rok verder omhoog. Haar rug tegen de boom, met haar hand houdt ze haar hemd voor haar ogen langs. Een slipje was overbodig voor de dochter van de dominees. *Nimmer dralend*, dat stond op de kaft van mijn schoolschriftjes. Een ridder met lans op een steigerend paard. *Ten strijde tegen de slordigheid*. Een aanmoediging voor jongetjes. Ik aarzel niet. Met korte heftige stoten dring ik in haar. Mijn blanke sabel diep in haar schacht. Mijn lippen om haar oor, mijn tong diep in haar opening.

'Hoor mij,' kreunt Veronica.

Ik hoor alles wat ze zeggen wil.

Haar armen als accolades om mijn lijf. Alles staat stil, en toch beweegt het. Über allen Gipfeln ist Ruh.

Een uur later kruip ik in mijn tentje. Ik doe geen oog dicht. Ik ruik Veronica. Ik raak verdwaald in mijn hoofd. LUL + KUT = NEUKEN stond op de muur van de fiene kerk. Ik verloor mezelf in de kleine kathedraal van een domineesdochter. Ik ontdekte mezelf in de kleine kathedraal. De hitte van de ochtend brandt me het tentje uit. Ik spoel me schoon onder de lauwe douche. Ik haal een stokbrood en Edammer kaas. Ik drink koffie. 'Eierkoeken voor Angela,' zegt de Italiaan in het winkelhokje. 'Invetten.'

Ik loop langs het strand. Straks gaan we weg. Nog eenmaal zwem ik in het Lago di Como. Alle kleren houd ik aan. Op de steiger droog ik in de zon. Het is een ander meer dan gisteren.

De auto is ingepakt. Het is vier uur in de namiddag, bijna dertig graden in de schaduw. We gaan weg, maar niet voor het een uur of zes is en het koeler wordt. In de avond en de nacht is er minder verkeer. Vader blijf gemakkelijke wakker in het donker. Moeder hoeft niet te praten in het donker. Angela vindt alles goed. Ik wil blijven, maar ik wil vooral weg.

Veronica is met haar ouders op weg naar Turijn. We zullen elkaar schrijven, dat hebben we elkaar beloofd, maar we weten geen adressen van elkaar.

Angela ligt naast mij tegen de helling van de heuvel. We slaan de uren dood tot het vertrek. Verderop staat de appelboom met een droge perzik in het gras. 'Gefeliciteerd,' zegt ze. 'Waarmee?' vraag ik. 'Daarmee,' zegt ze. 'Waarmee?' Mijn hand wrijft over mijn buik. Er gebeurt niets. 'Je hoort bij de groten, de volwassenen. Je hoort nu bij de groten.' Ik kijk opzij. Angela blijft naar de hemel kijken. 'Je bent geen uitzondering meer. Je doet mee met ons.' Ik voel het nog niet zo. Ik kijk haar niet aan. Mijn zus hoeft niet te zien hoe ik mij voel. Ik wist niet dat het zo duidelijk te zien was. Ik was er al bang voor. 'Moeder kan nu doodgaan. Je hebt laten zien dat je een man bent.' Man, zegt ze. Niet: kerel. De hemel kleurt recht boven me donkerder blauw dan boven de bergtoppen. Angela heeft haar handen onder haar hoofd. Ze kijkt naar boven, niet opzij. In de korte mouwen zie ik zwarte stoppeltjes. Ze had de tondeuse vergeten mee te nemen. 'En als ze zwanger wordt?' vraag ik. Ik hoef niet te wachten op antwoord. 'Schietert. Ze wordt niet zwanger.' Ik wachtte. 'Nee?' Ik hoor de aarzeling in mijn stem. 'Schietert.'

'Niet elk schot is een patrijs,' zei Bussemaker. De tekenleraar hield ervan om over de *daad* te spreken. De *daad* als basis van de beeldende kunsten, verbeeldende kunsten, zei Bussemaker. 'Alle kunst gaat over de kunst der kunsten.' Bussemaker was me te plat. Ik mocht hem niet. Geile plaatjes en schilderijen, daar kwam Bussemaker regelmatig mee aandragen. Het wond me op, maar het was mij niet genoeg. Grote mensen moeten bij hun kroost niet komen aanzetten met exhibitionisme. Ik wist dat er iets miste in zijn betoog, maar ik wist niet wat. Ik moest naar Minerva om dat uit te zoeken, ik moest naar de kunstacademie om mijn vragenzaad kwijt te raken.

Angela heeft nagedacht. Ze gaat rechtop zitten. Ze leest *De geverfde vogel* van Jerzy Kosinski.

'Veronica deed wat ze deed. Dat heeft ze me verteld. Vandaag krijgt ze opoe op visite. Opoe op visite. Snap je?'

'Het maandelijkse bloeden van de vrouwen?'

'Het maandelijkse bloeden van de vrouwen.'

7

'Negentien, jij bent negentien?' Ik knik. Boekbinder weet hoe oud ik ben. Ik kan zeggen dat ik bijna twintig ben, maar dat maakt niets uit. Het is september, maar voor mijn gevoel is het nog steeds augustus. Ik ben nog met mijn hoofd in Italië. Mijn lichaam is nog onderweg, ik heb mijn plek van bestemming nog niet bereikt. Ik zit met Boekbinder in een verder leeg lokaal van Academie Minerva. Op de tafel voor ons ligt mijn werk in een portfolio. Ik kende het woord niet; draagblad op z'n Frans. Veronica had het vast geweten. Veronica leerde mij de weg en de woorden op het Lago di Como. Portfolio, Porto bello, mooie haven. Veronica had het allemaal.

'Je bent toegelaten,' zei Boekbinder. 'Je mag op Minerva beginnen.' In zijn stem hoor ik een *maar* met puntjes erachter. 'Maar.....' gaat hij verder.

Hij strijkt met zijn hand over zijn kalend hoofd. Boven zijn oren losse toefjes grijs haar, zoals dat bij kunstenaars hoort. Boekbinder is zijn eigen cliché. Maar misschien hoort dat zo. Boven de vijftig, schat ik, kunstenaar in bloei, of de bloei voorbij. 'Ach wat zal ik er verder over zeuren. Je bent toegelaten, we verwachten veel van je.'

Boekbinder heeft de wereld in herhaling voorbij zien komen. Wat hij mij zeggen wil, dat zegt hij niet. Zijn boodschap is een andere dan hij vertelt, maar ik kan nog niet te pakken krijgen wat hij mij zeggen wil. Mijn hart bonkt in mijn borst. Ik voel hoe mijn hand over mijn buik strijkt.

'Maar,' zegt Boekbinder met vlakke stem. 'Maar vertel me eens wat je werk voorstelt.' Boekbinder weet allang wat het voorstelt. Hij wil het van mij horen. In het portfolio zit een map met mijn schilderwerk, een map met een paar tekeningen in houtskool en pastelkrijt en een paar foto's van schilderijen die te groot waren om mee te nemen. De schilderijen staan nog in het berghok van het tekenlokaal op de HBS. Ik durfde ze niet mee naar huis te nemen. Moeder zou het niet mooi vinden. Moeder kon me niet als kunstenaar zien, als kunstenmaker, maar ze wou het er verder niet over hebben. Ze vond dat ik een echt vak moest leren, voor de bestaanszekerheid. Ik moest een vrouw zoeken en voor een huis met kinderen zorgen. Dat was genoeg, meer dan genoeg. Angela en ik, dat waren er maar twee. Vijf kinderen had ze gewild. Wij waren haar niet genoeg. Het was anders gelopen. Aan drukke bezigheden had het niet gelegen. Het huishouden was het enige waarin moeder had geëxcelleerd, met hulp erbij. Dat was de tijd, getrouwde vrouwen hoefden niet buiten de deur te werken. Moeder was overal druk mee, maar vooral met zichzelf. Toen de kanker werd geconstateerd werd ze rustiger, ze kon aandacht geven aan wat buiten haar voorviel. Haar vriendelijkheid ging met sprongen vooruit; nooit te laat om hartelijk te zijn, alles werd winst in haar nadagen.

Achteruitkijken werd haar kwaliteit.

Het was aan het eind van de vierde klas, het begin van de vijfde misschien, Josée was mij overkomen en ze had een grotere indruk op me achtergelaten dan stereometrie in de wiskundelessen. Maar Josée had niet op alle fronten de overwinning behaald. De bouw van atomen en moleculen was een van de weinige onderwerpen die mij meer kon boeien dan de vrouwelijke vormen onder strakke hemdjes en te krappe spijkerbroeken. Ik was ontzettend nieuwsgierig naar de ware aard der dingen, maar ik kon het pad naar bevrediging van het verlangen van mijn ziel nog niet vinden. Ik moest voor mijn gevoel alles zelf ontdekken. Niemand die mij een stap op weg hielp, zo voelde ik dat. De leraar scheikunde, Op de Weegh, was van school vertrokken. Hij had zijn bul, en met die bul kreeg hij werk op een ziekenhuis in het zuiden van het land. Sinds hij had gezegd dat ik niet weer hoefde te komen om het lokaal op te ruimen en materialen klaar te zetten was hij achter de houtwal gezakt. Van hem kon ik niets meer leren. Ik moest het doen met het Engelse boekje dat ik in herhaling had gelezen. Hele alinea's van Salinger leerde ik uit mijn hoofd, maar na de lessen scheikunde kon ik niets meer met hem bespreken, niet in het lokaal, niet in het fietsenhok. Om met Hommens te spreken: Op de Weegh ging achter de witte wieven aan. Josée was misschien een van mijn witte wieven geweest.

Witte wieven waren ook verpleegsters, het waren vrouwen die mannen het hoofd in toezel brachten. Witte wieven waren doorzichtig en ongrijpbaar en ze waren overal tegelijk. Ik kreeg langzaam zicht op die mythologische figuren. Ik kon overal naar kijken, maar aanraken was er voor mij nog niet bij. Overdag en in de nacht kwam ik ze tegen. Maar alleen in mijn bed, met het licht van de straatlantaarn op mijn hoofdkussen trof ik ze niet. Tussen de lakens moest ik alles in mijn eentje voltooien.

Ik aarzel bij het eerste schilderij. Het is een karig hutje op de heide. Ik zeg Boekbinder dat het over de dood gaat. Het is een schilderij in okertinten, een van de vele schilderijen in die kleuren. Aardse kleuren, bruin, geel, oranje. Ze stralen geen plezier uit, niets van opgewektheid. Vlak en somber, maar er zit meer diepgang in de schilderijen dan op het eerste oog lijkt, voor mij.

In de vijfde klas kreeg ik tekenles van Annette D'Anleau. Zij maakte het verschil. Ik maakte voortdurend schilderijen, op een doek, of op plankjes. Gesso als basis en dan olieverf en acryl. Het ging vanzelf, zo leek het, heel natuurlijk. Ik schilderde landschappen, portretten, stillevens, fantasietaferelen. Alles achter en door elkaar. D'Anleau zei me één onderwerp te kiezen en daar mee bezig te blijven. Ik deed het niet, niet omdat ik dat niet zou willen, maar omdat ik niet anders kon. Dat zei ik niet.

'Je hebt van alles in je portfolio,' zegt Boekbinder. 'Wat ik mis is een rode draad. Wat ik mis is consistentie en een richting.' Ik sloeg de bladen om. Wat Boekbinder me vertelde, had ik al in herhaling gehoord. Ik wist het al.

'Maar,' zegt hij, 'dat leren we je hier wel.' Uit de brede zak van het blauwe katoenen jasje haalde hij een doos sigaren tevoorschijn. Wilde Havanna's. Scherpe en milde rook tegelijk, heel anders dan de lucht van Ritmeester sigaren waar mijn vader regelmatig de brand in stak. Boekbinder blaast rook in mijn richting, boven mijn hoofd langs alsof hij me heilig wil maken met een vluchtig aureool boven mijn hersenen. Dat is het niet. Boekbinder wil mij laten zien dat hij mij minacht, dat hij ver boven me staat, en dat ik veel van hem kan leren.

'Aan de schilderijen herken je de mens,' zegt Boekbinder. Ik bladerde verder. De blauwe rook veranderde in een grijze wolk en daalde neer op mijn hoofd, mijn haar, mijn huid, mijn jasje. De rest van de dag zou ik naar Boekbinder ruiken. Adolf Hitler schilderde ook. Dat zei ik niet, ik keek wel uit. En Ensing aan de Verlengde Hoogeveense Vaart, die schilderde ook, kozijnen en deuren. In de oorlog. Met Hitler en Ensing liep het verkeerd af, na de oorlog. Ik wist niet wat mij dwong om te schilderen.

'De geest zweeft er nog boven.' Het schilderij stelde niets voor, de vijfde klas.

Als D'Anleau langs kwam, sprak ze korte zinnen als: 'Pak de ziel.' of 'Pak hem.' Ze rook lekker, meestal. Ze rook lekkerder dan Bussemaker die in de derde klas was gebleven, als tweedegraads leraar. D'Anleau was eerstegraads met ambitie. D'Anleau zette ons aan om een tentoonstelling in te richten. Ze wilde dat ons werk bij de diploma-uitreiking in de zaal zou hangen. 'Express yourself,' zei ze. 'Feel free.' Het Nederlands was niet in staat die snaar bij ons te raken. Pas met het Engels kwamen we in beweging. Als we heel rustig werkten draaide ze in de les muziek van de Beatles en de Rolling Stones. Ik kon ruiken als ze ongesteld was. Ik schreef het zelfs in mijn agenda, alsof het mij aanging. In code vanzelf. Op de een of andere manier werd ik gefascineerd door het bloed van de tekenlerares. D'Anleau had zich de eerste les met een etsnaald geprikt, bij mijn tafel. Haar bloed op mijn zakdoek, lichtrood en later okerbruin. Het was de bloedbroederschap die ik kende van Old Shatterhand en Winnetou. D'Anleau had de kleur van een jonge big, varkenskleur met lichte sproeten aan weerszijden van de neus. Kort en mollig was ze, halfhoge hakken en korte rokken, en witte blousjes met rafelrandjes, lang voor die in de mode waren. Ze liep enigszins achterovergebogen, de heupen naar voren. Wonderlijk hoe ze rechtop kon lopen met het zwaartepunt van haar kruis zo ver naar voren. Verkering had ze niet, D'Anleau; verkering, dat wisten we van elke lerares.

Als ik de lucht van D'Anleau had opgesnoven en het penseel van het palet haalde kwam de goede kleur vanzelf. Ik hoefde niet na te denken over het nummer van het penseel, de dikte van de haren. De verf had de juiste dikte, enkel door haar lucht.

Een, twee streepjes. The final touch, en dan zat het leven in het schilderij.

De ziel kwam uit de verf. Ik zag het zelf ook, maar hoe ik het had gedaan, dat zag ik niet. De ziel kwam uit D'Anleau. Op het eind van de middagles, het was maart, het lokaal was bijna leeg, vroeg ik D'Anleau hoe dat kon. Hoe de ziel in een kunstwerk tevoorschijn kon komen. Ze glimlachte en hield mij bij mijn schouder vast. Dat had ze nog nooit gedaan.

'Er zijn vragen die je beter niet kunt stellen.' Ik voelde mijn wenkbrauwen naar boven gaan. 'Dit is een van die vragen, Johannes de Mens, die je beter niet kunt stellen.' 'Johannes,' zei ze. 'De Mens,' zei ze. Ze liet haar hand op mijn schouder liggen. Zwaar was die hand, zwaar, net zo zwaar als het kind op de schouder van de heilige Christoffel, de schutspatroon van de reizigers, zo voelde dat. 'Ik probeer het je uit te leggen,' zei ze. 'Ga zitten Johannes, ga zitten.' Ik ging rechtop zitten op de kruk achter de ateliertafel. De laatste leerling verliet het lokaal en deed de deur achter zich dicht. D'Anleau en ik: wij met z'n twee, met uitzicht op tekeningen, schilderwerk en kasten met potjes en kwasten. Somber licht van het noorden en een fietsenhok dat langzaam in grijze nevel verdween. Maart roerde zijn staart. D'Anleau trok een tweede kruk dichterbij. Ze was niet ongesteld. Volgens mijn agenda was ze halfweg de maandelijkse bloeding. Ik snoof haar lucht diep in mijn longen. Ik wachtte en ik voelde mij onrustig door haar nabijheid. Zelden dat een vrouw mij zo nabij kwam, na Josée.

'Je hebt nog weinig lessen kunstgeschiedenis gehad,' zei ze, 'en als je met die lessen begint, begrijp je misschien niet waar het over gaat.' Haar hand zwaaide laag over het blad van de tekentafel. De verfklodders waren al droog. Een klodder liet los en viel op de vloer. D'Anleau zag het niet, ze keek naar voren, het leek alsof op het schoolbord stond geschreven wat ze zeggen wou.

'Van het begin tot aan het einde, tot nu toe, want er is geen einde, kunnen we de ontwikkelingen in de kunsten heel goed duiden. De grotschilderingen in Frankrijk, het beeldje van Willendorf, vuurstenen, gereedschap, kralen, de hunebedden, giften in grafheuvels. Het lijkt, als we terugkijken, allemaal of er een plan is geweest. Logisch dat het zo is gegaan, en dat zeggen we ook.' D'Anleau komt op dreef. Ze praat alsof ze de hele dag nog niets heeft gezegd. Ze is de hele dag aan het woord. Er zit geen rust in de lerares, lijkt het. Ze praat om het zwijgen onder controle te houden.

'We vergeten gemakkelijk dat we zelf die logica en die volgorde in de kunst aanbrengen. Terugblikken is gemakkelijk met een geschiedenisboek op schoot, en dan maakt het niet uit of het algemene geschiedenis is, kerkelijke geschiedenis of kunstgeschiedenis. Natuurlijk, we moeten ons verleden kennen. We kunnen alleen groeien en veranderen als we af en toe over onze schouder naar het verleden kijken. Maar als we op de berg staan als Casper David Friedrich en naar de overkant kijken, of naar een berg aan de overkant waar we tegen opzien, dan weten we niet hoe we verder gaan.' Dit gaat niet over kunst. Dit gaat over Annette D'Anleau die achteromkijkt

en voorbereidingen treft voor een metamorfose. Annette D'Anleau is de *Wanderer über dem Nebelmeer*. Ik weet niet wat komen gaat, ik voel klam zweet in mijn oksels. Met haar wijsvinger schreef ze een V op de tekentafel.

'Veiligheid; de logica van het verleden, die we zelf hebben gemaakt, geeft ons een gevoel van veiligheid. We willen graag dat er een plan is, dan hoeven we zelf niet na te denken.' De V is klaar, nu komen er meer letters. 'Het pad dat je gaat, en dat kunstenaars de afgelopen eeuwen hebben gevolgd, dat pad lag er al.' Ik voelde een hand op mijn bovenbeen. 'Veiligheid,' zei D'Anleau. Ik rook rozen en amandelen. Ik rook parfum, ik rook milde zweetlucht; boterzuur, had Op de Weegh gezegd; butaanzuur, propaancarbonzuur.

'Wij zoeken veiligheid.' D'Anleau zoog me mee in haar verlangens. Ik hoefde geen veiligheid. Ik wou avontuur, maar ik wist niet waar ik kon beginnen. Ik zat in de vijfde klas en ik was nog geen negentien. Haar verlangen naar veiligheid was een warme zoekende hand. Uit de verte hoorde ik haar stem. 'Wij zijn alleen in staat vragen te beantwoorden als die antwoorden in de lucht hangen. Wat eraan staat te komen, daar kunnen we mee overweg. Wat nog te ver is moeten we afblijven.' Het leek alsof ze over een ander sprak, maar ik wist zeker dat ze zichzelf bedoelde. Haar hand verschoof.

'Laat ik het anders formuleren. Wat het doel van de kunst is, dat weten we niet. Hoe een kunstwerk tot stand komt, dat weten we niet.' Haar hand ligt stil op mijn bovenbeen. Mijn lichaam komt in beweging terwijl ik stil zit en naar haar luister. De warmte komt van alle kanten. Ik voel me licht in mijn hoofd. Ik hoor mijn bloed door mijn aderen stromen, naast mijn ogen, door mijn oren. Ik voel mijn neusvleugels wapperen, alsof ze willen vliegen.

'Het is een cliché,' zegt ze, 'maar clichés zijn vaak waar.' Ik voel hoe ze naar mijn zwaartepunt opschuift. Ik snuif als een paard. 'In een blok marmer zit al een beeld. De beeldhouwer hoeft het er enkel uit te hakken.' Het is geen beitel die me raakt. Ik krijg hoorcollege voor één persoon. Ik luister. De hand van de beeldhouwer vormt mij. Ik moet nog ontdekt worden, misschien was D'Anleau een van de ontdekkers die mij de weg kon wijzen. Misschien ging ze verder waar Josée was gestopt. D'Anleau liet me los. Het was nog niet de tijd om me uit het marmer te bevrijden.

Annette D'Anleau ging achter mij staan. Ik voelde haar buik tegen mijn rug. Ze legde mij twee vingers op mijn ogen. Dat had nog nooit iemand gedaan.

'Je hebt veel in je. Je hebt veel talenten. Iedereen heeft talenten, maar jij hebt meer dan het gemiddelde.' Ze praat over zichzelf, ik voel het. Mijn knieën gaan uit elkaar. Mijn bovenbenen vormen de letter V. De V van veiligheid, of van een ander woord. De muizen van haar handen raken mijn gloeiende wangen.

'Ooit komt er iemand die de kunstenaar uit je tevoorschijn beitelt.' D'Anleau drukt met haar vingertoppen mijn ogen diep in de kassen, kort. Ik voel haar duimen in mijn oren. Ik zag sterretjes. Achter de sterretjes zag ik de

etalage van Prinsen Meubels op Erica. Drie maanden na nieuwjaar nog steeds de kerstlampjes achter de zithoeken en de slaapkamermeubelen. Ik zag het Sola bestek in de etalage van Stoffer Stoffers aan de Verlengde Hoogeveense Vaart. Ik liep door het plantsoen, op zoek naar het jeudenhok, op zoek naar de bibliotheek en ik raakte het pad kwijt.

'Of er voorzichtig uitboetseert.' Haar handen gleden langs mijn hals. 'Ik mag het niet zeggen, maar ik zeg het.' Haar handen gleden van mijn hals naar mijn borst. Bij mijn hemd naar binnen. Haar had ik daar, secundair haar, dat voelde ze. 'Ik zal die kunstenaar niet zijn, en dat spijt me. Ik zal jou niet ontdekken. Dat spijt me.' Ik voelde een natte afdruk in mijn nek. Ik durfde me niet om te draaien. D'Anleau stond met gloeiende hoofd op grijpafstand. Ik bleef zitten. 'Bedankt,' zei ik. Het was het stomste dat ik gezegd had, tot dan toe.

Ik was tot Minerva toegelaten en ik was benieuwd of ik de ziel van de kunsten te pakken zou krijgen. Het lijkt erop of Boekbinder een rituele dans met me uitvoert. Volgens instructies moet hij mij als *sophomore* een eerste maal doorzagen en verstandige dingen tegen me zeggen. Hij doet wat hij volgens de regels van Minerva moet doen. Ik heb hem misschien al geparkeerd als onbelangrijk. Misschien kan ik nog iets van hem leren, maar... Ik voel het '*maar'* in me bovenkomen. Ik ben negentien en ik weet dat ik me nog niet tot de wereld van de volwassenen mag rekenen, maar... De kunstenaar die in me woont zegt me dat ik uitzicht heb op een groots leven en dat ik me niet vergis. De eerstejaars-bij-Minerva-in-mij zwijgt en wacht op wat komen gaat.

'Je mag je werk weer mee naar huis nemen,' zegt Boekbinder. Hij drukt de stomp van zijn sigaar in een onderschotel van een bloempot. 'Je mag je portfolio ook in je kastje doen.' Boekbinder steekt de doos Wilde Havanna's in zijn jaszak. 'Als je nog geen kastje hebt, kun je een sleutel afhalen bij de werkplaatsassistent. Spaart je gesjouw.' Hij had net zo goed kunnen zeggen: "Gooi je kliederwerk in de container van de stort." Dat leek me dichterbij de waarheid die hij me zeggen wou. Boekbinder schuift de stoel naar achteren en zonder wat te zeggen loopt hij het lokaal uit. Ik kijk om me heen. Verfwerk aan de muren, potten met kwasten in de kast, verfspatten op de vloer. Buiten schijnt de late zon. Het is alsof er nooit iemand in het lokaal is geweest. Als ik mijn ogen dichtdoe en over mijn buik wrijf, voel ik de borsten van D'Anleau tegen mijn schouders, ik voel de varkensroze boetseerhanden door mijn haar. Ook daar. Ik voel de hitte in mijn lijf. Ik heb een bult talent, ook daar.

Die namiddag in maart werd ik kunstenaar.

8

Overdag ben ik op Minerva. Ik volg lessen. Ik luister naar leraren die ik met de voornaam aan mag spreken. Ik zeg meneer Boekbinder, ik zeg mevrouw als de leraar een vrouw is. Het zijn bijna enkel mannen in de kunsten, dat is al eeuwen zo. Ik ben een kunstenaar in hart en ziel, maar ik weet niet of ik hier in de stad op de goede plek terecht ben gekomen. Het ligt niet aan de inhoud van de lessen, dat is het niet. De technieken van schilderen, beeldhouwen, knippen en plakken, het is prima de luxe voor elkaar. Wereldgeschiedenis van de kunst van H.W. Janson, van het eerste tot het laatste hoofdstuk, alles komt voorbij. Ik heb het boek al uit, beter, ik heb het van de eerste tot de laatste bladzijde gelezen. Van de dageraad van de mensheid tot nu toe. Het prille begin, de Egyptenaren, de Grieken, Etrusken, die nu Toscanen heten, de Romeinen, de Kopten, de middeleeuwen en de invloed van de kerk en de adel. De beeldenstorm en de groten uit de Gouden Eeuw die achter ons ligt. Ons volk, wij stelden wat voor in de geschiedenis. Onze voorouders hebben ons op de kaart gezet. Onze verworvenheden uit het verleden worden op de Academie breed uitgemeten. En met een schuldgevoel dat niet zo heten mag, wordt alles weer gerelativeerd en weggegooid. We mogen trots zijn op onze voorvaders, maar we blijven na de chirurgische ingrepen van Luther en Calvijn ook doorgewinterde Calvinisten. Niemand die daar woord van wil hebben. De beeldenstorm is collateral damage; onbedoelde schade, maar achteraf niet zo gek.

'Het nieuwe komt uit het puin tevoorschijn,' zegt Boekbinder.

De leraar heeft een boek geschreven over kunst en kunstenaar: *Door destructie naar constructie*. Het is verplichte lesstof. Verplichtingen staan mij tegen, maar vaker dan eens pakken ze goed uit. Op de lagere school leerde ik de tafels van één tot en met twaalf uit mijn hoofd. Dat moest. Ik kreeg er plezier in, wat moest veranderde in een verlangen.

Boekbinder geeft in zijn opus praktische handleidingen verpakt in vaktaal met veel te veel woorden om helder te maken wat zijn bedoeling is. Als ik in zijn te dikke boek lees, ruik ik de lucht van sigaren.

Elk jaar maakt Boekbinder zijn eigen paasvuur. Elk jaar stapelt hij het werk dat hij in het afgelopen jaar heeft geschilderd op elkaar, en dan steekt hij er de brand in. De foto's van de vuren staan in het boek. Het werk dat hij in brand heeft gestoken staat in diepdruk op elke bladzijde. Verdienstelijke schilderijen, elk jaar met een vast thema. Een jaar met hooimijten, enkel hooimijten. Een jaar met portretten, enkel zelfportretten. Een jaar met synagogen, enkel synagogen. De brand erin.

'Trouw,' zegt Boekbinder. 'Je moet trouw blijven aan wat je doet.'

Als ik zwijg gaat hij verder. Boekbinder is niet te stoppen als hij op dreef

is. 'Trouw.' Hij slaat met zijn vlakke hand op de tafel. 'Trouw; het heeft niets te maken met de protestantse krant. Het heeft niets met religie te maken. Religie en kunstenaarschap gaan niet gemakkelijk samen, dat is mijn mening. Ieder kan leren trouw te blijven.' Boekbinder wacht, alsof hij merkt dat hij een zijspoor voorbij moet gaan.

'Trouw aan een hooimijt. Trouw aan portretten. Trouw aan wat je onder handen hebt. Wat je beter niet kunt doen is van alles en nog wat bij en door elkaar schilderen en boetseren. Dat mag eventjes, korte tijd, maar niet te lang. Dat schiet niet op. Trouw is alles.' Boekbinder wacht.

'Voor mij.' Hij had de synagogen in de Kristallnacht in brand gestoken. Op de dag van de herdenking, een paar dagen voor Sint Maarten. Boekbinder had dat detail niet willen vertellen, maar eenmaal aan de praat had hij niet kunnen zwijgen. Geheimen onthullen zichzelf. Ik had het boek *Door destructie naar constructie* opengeslagen op de bladzijde met de synagogen. Een foto van de brand over een dubbele pagina. Het leek of Boekbinder ongemakkelijk was geworden over zoveel openheid. Alles wat hem in zijn bestaan bezighield was in de openbaarheid terecht gekomen. Een mening is goed, maar de hele dag je eigen mening, je eigen gelijk onder ogen zien is misschien niet goed voor je gezondheid.

'Jede Konsekwenz führt zum Teufel,' zei Boekbinder. Het had er alles van dat hij toch op het zijspoor was beland, maar hij herstelde zich. Vuur dat was de constante van zijn werk. Ik had het met enige aarzeling gezegd. Boekbinder had er naar gevraagd. Boekbinder was vooral met zichzelf bezig, zoveel was me na een paar weken duidelijk. 'Dat heb je goed gezien,' zei hij. 'Dat heb je goed gezien.' En alsof hij niet gehoord had wat ik eerder had gezegd. 'Natuurlijk niet alleen het fysieke vuur, de vlammen, de brand. Ook het metafysische vuur.' Boekbinder haalde zijn sigaren tevoorschijn. We mochten meeroken, als we wilden. Met z'n vijven waren we. Drie mannen en twee vrouwen. Ieder rookte mee. Meneer Boekbinder, Lisbeth die beeldhouwer wilde worden, Marjoke met lapjes en textiel, Hendrik met tekenen, Pius voor het verfwerk en ik. We waren indianen, we rookten als Sioux en Apaches om te bewijzen dat we bij elkaar hoorden. Vijf man en de chief aan de sigaar. Ik kreeg een bittere smaak op mijn tong. Sigaren waren niet aan mij besteed. Roken moest je leren, ook daar hoorde trouw bij. 'Phoenix herrijst uit de as, eenmaal in de driehonderd jaar. Zo was het bij de Griekse vuurvogel. Maar wij mogen zonder wroeging elk jaar uit de as tevoorschijn komen.' Boekbinder tikte de kegel in de hand en wreef met zijn duim door het grijze poeder. 'Alles heeft met alles te maken. Aswoensdag en de zekerheid van het sterven. As komt in de molen te pas, en as is verbrande turf.' Boekbinder keek naar mij. Ik knikte. De bekentenis van zijn eigen brand in zijn eigen Kristallnacht, – 'Ik heb niets tegen Joden, ik heb Joden onder mijn beste vrienden.' – had de tong van Boekbinder in beweging gezet. De

vurige tong, leek het. Ik dacht aan de as van de Joden in Dachau, in Bergen Belsen, in Theresiënstadt, voor mij een verbastering van Toeristenstad. Als ik dat boek zou schrijven, dan was het om die woordspeling. De Toeristenstad was mijn Kristallnacht.

Ik drukte mijn sigaar uit. Ik was blij dat ik meneer en mevrouw zei als ik de leraren bij naam noemde. De Einzelgänger in mij deed een stap naar voren.

'Vuur verbrandt, maar reinigt ook.' Boekbinder zoog aan zijn sigaar. 'Dat ben ik helemaal met je eens,' zei Boekbinder. En zonder pauze ging hij verder. 'Het gaat te goed met de wereld. De solidariteit met elkaar zakt weg. We hebben geen gemeenschappelijk ideaal meer. Alles verloedert. Misschien is het goed dat er weer een oorlog komt, een echte.'

Het werd snel stiller in het lokaal. We hadden geen zin aan een exposé over de lusten en de schoonheid van de echte oorlog. Er waren genoeg oorlogen gaande in Azië en Afrika. We hoefden er geen grote oorlog meer bij. Vietnam moest stoppen, Angola moest stoppen en de apartheid in Zuid-Afrika moest stoppen. Lisbeth wilde weg voor de winkels zouden sluiten. Ze kreeg nog bezoek, zei ze. Ik was net zo'n hypocriet. Ik ging met haar mee. Lisbeth stak een hoofd boven me uit. Lange benen, lang lichaam, slank lijf, een mooie ranke lange nek, heel mooi voor een hanger of een halsband. Kort recht haar, blond tegen het gele. Ze droeg schoenen met platte zolen. Buiten de deur van Minerva haakte ze haar arm bij me in.

'Goed dat er weer een oorlog komt.' Haar stem zocht de hoogte.

'Goed dat er weer een echte oorlog komt.' Lisbeth kneep in de mouw van mijn jas om haar woorden kracht bij te zetten. Ze hield haar mond dicht bij mijn gezicht, haar ogen nog dichterbij met vuur uit het blauwgroen. Een stem als schuurpapier, grel en bitter. 'Goed dat er weer een oorlog komt, maar wel een echte.' Ik hoorde hoe ze scheldwoorden achter haar kiezen hield. 'De hufter,' probeerde ik. 'De hufter, de hufter. Boekbinder was van de verkeerde kant.' Haar stem ging opnieuw de hoogte in. Ze zette haar tas met boeken en beitels op het trottoir. Het was schemerig en mistig. Het zou gaan regenen, straks. De platanen hadden het blad al laten vallen. 'Nazi?' vroeg ik.

Ik wachtte tot de stadbus voorbij was. Zwarte dieselwalm kolkte uit de uitlaat. Lisbeth hoestte. 'Gestapo?' De woorden gaven haar lucht. Leek het. De greep om mijn onderarm verslapte. Ik had blijkbaar gezegd wat ze had willen zeggen, of iets wat in de buurt kwam van wat ze had willen horen. Er verscheen een glimlach op haar gezicht.

'Kom bij me eten,' zei ze. Ze liet mij los en pakte haar tas. 'Nee, niet van de Chinees. Ik kook.' Het leek erop dat ik het goede had gezegd op het goede tijdstip. Voor haar.

Ze maakte chili con carne. Ik keek de kamer in de rondte. Kamer-en-suite met schuifdeuren op de helft. In de achterkamer een cilinderbureau en een eenpersoonsbed, een staande schemerlamp die ze aangeknipt had

toen we binnenkwamen. Gele chrysanten op een vaas; goldjebloumen op z'n Gronings. Dat woord schoot me door mijn hoofd, daar hoefde ik niets voor te doen, dat woord kwam vanzelf uit het niets. Een open kast met handdoeken en kleren op stapeltjes. Kunstboeken op de onderste plank om de kast stevigheid te geven. Alle vijftien delen van Encyclopedia of World Art 1959 – 1968.

'De wc is beneden, tegenover de trap,' zei Lisbeth.

'Het is een smeerboel. We wonen met vijf meiden in dit huis. Schoonmaken is niet onze liefhebberij.'

Met de klink van haar kamerdeur in de hand hoorde ik:

'Als je papier nodig hebt, dat ligt hier in de kast.' Het socialisme en communisme was ook hier blijkbaar doorgeschoten. Ik kon zonder.

Langs de muur was de rand van de lambrisering volgepakt met beeldjes. 'Eigen werk en ik heb ook wat gekocht,' zei Lisbeth die mijn ogen had gevolgd.

Lisbeth wist wat trouw was. Op de richel stonden dierenfiguren, niet groter dan een centimeter of dertig; kleine beeldjes met een ruwe buitenkant. Ik ontdekte en wolf en een hert, een hond en een kat. Een rij vogels met en zonder verf op de veren. De grote vogels net zo kleurig als de kleine vogeltjes.

'De meeste figuren heb ik al gemaakt voor ik naar Minerva ging,' zegt Lisbeth.

'Ik heb nog niet veel nieuw werk gemaakt. De Academie is niet goed voor me, nog niet. Ik hoor teveel. Ik lees teveel. Plotseling moet ik in een traditie staan en dat kan ik niet. Ik weet niet wat dat is: in een traditie staan.' Ze pakt een grote geverfde vogel van de richel.

'Dit is mijn favoriet.'

Lisbeth reikt mij de vogel aan. De veren steken alle kanten uit. De klei is geverfd en de vette vegen laten zien dat ze de vogel vaak heeft vastgehouden.

'Kennis van zaken remt mij.' Ik geef haar de vogel terug. Ze zet het beeldje terug op de richel en strijkt hem over de rug. Ik krijg het warm van dat gebaar. Ik weet niet wat mij gebeurt. 'Introspection,' zegt Lisbeth. 'Zo heet dit nummer.' Chili con carne had ik nog nooit gegeten. Thijs van Leer had ik nog nooit van gehoord. 'Carne is vlees,' zeg Lisbeth. 'Net als in carnaval en in carnal knowledge. Alles is vlees.' In de boekenkast zie ik boeken over beeldhouwen. Brancusi, Henri Moore, Michaelo Angelo. Een ansichtkaart met de Venus van Milo. Ik ben blij dat we vanillevla als toetje hebben. Ik mis mijn tandenborstel en tandpasta. Ik heb graag een frisse mond. De chili en de bonen met pepers plakken in mijn mond, maar ik vond ze wel smakelijk. Dat was mijn opvoeding: alles eten en alles lekker vinden. Aan de wastafel in de achterste kamer wrijf ik met mijn wijsvinger mijn tanden schoon. Er staat maar één tandenborstel in de beker op de glasplaat. 'Gebruik gerust mijn borstel,' hoor ik uit de voorkamer. 'Eten en geen tanden poetsen vind ik

maar niks.' Ik hoor hoe ze lacht. Mijn lichaam krijgt het warm. Misschien ga ik Lisbeth aardig vinden. Ik wil naar mijn kamer, ik wil weg. 'Misschien vind je dat raar, maar dat vind ik nu eenmaal zo: tanden poetsen moet.'

De Bohemian rhapsody kende ik wel.

Ze maakt koffie. Ze schenkt rode wijn. Vijf lp's heeft ze. Meer nog niet.

De tweezitsbank geeft uitzicht op de Noorderhaven. In deze tijd van het jaar zijn er geen bootjes die afmeren. Het geeloranje natriumlicht van de verlichting trekt lange strepen in het water bij de brug. De rode lamp vlak boven het water houdt de schepen tegen. De verlichte ramen van het kantoor aan de overkant kijken ons aan. De schoonmakers zijn nog bezig. De klok van de Aa-kerk slaat elf keer. Ik tel mee, al heb ik al gezien hoe de wijzers op de pendule tussen de dierenbeeldjes naar boven schokt.

'Mijn vader was bij de NSB.' Lisbeth wacht. Ik hoef niets te zeggen. De vlakke stem van Lisbeth zegt wat ze zeggen moet.

'Hij heeft zijn buurman verraden.' Op elke knie heeft ze een hand. 'Die buurman is nooit teruggekomen.' Ik zit rechts van haar. Ze knijpt me opnieuw in mijn arm, nu zonder de mouw van jas ertussen. De linkerarm heeft ze strak voor haar borst langs. Haar linkerhand stevig om mijn bovenarm. Ik ken dat gebaar. Zo pakte mijn moeder mij bij mijn arm als ik te traag was met het opruimen van rommel om het huis. De kneep in mijn bovenarm is een rechtzetting. 'Zo, en niet anders.' 'Zo, en snel een beetje.' Over heel veel zaken heb ik een mening. Het maakt niet uit of ik een mening heb of niet; ik heb een mening en een oordeel, maar ik hoef die niet steeds naar voren te brengen. Andere mensen zeggen vaak genoeg wat ik denk, andere mensen verwoorden wat ik voel. Ik heb niet de behoefte met woorden mijn gedachten en gevoelens onder de aandacht te brengen. 'Ik had het voordeel van de Spätgeburt.' Lisbeth draait haar hoofd naar me toe. Ik voel dezelfde gloed uit haar ogen als in de namiddag op Minerva. De Kristallnacht van Boekbinder zit haar hoog. 'Ik had daar niets mee te maken, met de oorlog. Ik heb mijn vader en moeder niet uitgezocht. Jij niet, niemand kan mij iets verwijten. Haar greep om mijn bovenarm verslapt. Haar hand glijdt mijn elleboog voorbij en komt bij mijn pols, mijn hand. Ik laat mijn vingers om haar vingers glijden. Uit onwennigheid pak ik met mijn vrije hand het glas met wijn. Ik zeg niets, met een vette smaak in de mond van zure wijn en zoute pinda's.

Mijn lichaam weet allang dat het *point of no return* lang en breed voorbij is. Ik moet eraan geloven. Het is twaalf uur. Om duistere redenen gaat het licht bij de Vishoekbrug op groen. Niemand die het ziet, geen boot die voorbij de brug kan. Het sein staat op groen, maar de brug blijft dicht. We liggen op het eenpersoonsbed onder het witte laken. Lisbeth heeft haar slipje aan. Ik heb mijn slipje aan. We doen niets, dat hebben we afgesproken. Lisbeth zit tussen twee maandstondes in. Ze is halverwege. Voor een kind is het nog te

vroeg, zegt ze. Kapotjes heeft ze niet, zegt ze. Eine Spermatozoe genügt. Ik zeg het niet.

'Ik ben nog maagd. Dat had je niet gedacht, hè ?!' Ik had het niet gedacht. Ik had nog geen gedachten over haar maagdelijkheid voorbij zien komen. Ik weet niet hoe dat gaat: de ene gedachte komt voorbij, de andere blijft weg. Lisbeth heeft ronde borsten, als de Maagdenburger halve bollen van de natuurkundeles. Ik doe mijn plicht en ik zuig haar tepels stijf. Ook daar had ik nooit over nagedacht. Het ging vanzelf. Een hand op haar slipje, niet erin. Ik hoor de lucht in en uit haar luchtpijp gaan. Licht astmatisch is ze, dat is niet handig bij beeldhouwen, maar ieder moet doen wat hij moet doen. Het schuren en polijsten van haar beelden laat ze achterwege, het is: ruwe bolster, blanke pit. Ik hoor de klok tweemaal slaan. Voortdurend sta ik naast het bed en zie ik mezelf op een smal matras tegen een lange ranke vrouw aangeschurkt onder een dun wit laken. Lisbeth trekt het laken weg, ze laat het katoen op de vloer glijden. We zien elkaar. Haar hand tilt het elastiek van mijn slipje omhoog. Ik voel een glimlach op mijn gezicht verschijnen. Ik zie haar wenkbrauwen fronsen. Ze buigt haar hoofd. Met haar tong trekt ze een spoor over mijn borsthaar en verder naar het voeteneinde. Dat had Annette D'Anleau niet gedaan. Dat had Annette D'Anleau misschien gewild. Het smalle bed is breed genoeg voor twee volwassenen in de lengte. Ik druk mijn billen omhoog. Dat hoef ik maar eenmaal te doen. Lisbeth knijpt met haar linkerhand mij zachtjes in mijn verstrakkend scrotum. Ik voel haar lippen. Ik voel haar tanden. Niets heb ik meer in te brengen. Mijn lichaam neemt het commando over. Lisbeth zit schraag op mij. Ik hoef niet te zien wat ik proef.

'Met jou kan ik praten,' zegt Lisbeth. 'Ga niet weg.' We staan naast het bed, stijf tegen elkaar. Ze buigt haar hoofd, maar dan laat ze me los zonder wat te zeggen. Onder het bed haalt ze een houten kist tevoorschijn. 'Bestekdoos,' grijnst ze. Op blote voeten sta ik op de doos, op mijn tenen. Lisbeth kijkt me recht in de ogen. De gloed is er nog steeds, het felle vuur van de vorige avond op Minerva is weg. Vrouwen kunnen met me praten, ik hoef niets te zeggen, langzaam wordt me dat duidelijk. 'Ik vind je knap en warm.' Ik knik. Knap, warm. Mooi. Opnieuw groeit mijn talent. Het is een hooimijt in brand. Het is vuur. De bestekdoos is mijn podium. Ik sta op mijn tenen, alles kan ik bereiken, tot in de hemel. Ik ben warm met een klamme rug. Het is alsof ik naakt voor een openhaardvuur sta. Ik verlang naar mijn hemd, ik verlang naar mijn broek, naar mijn schoenen. Lisbeth wrijft over mijn rug. Ze houdt mij vast 'Blijf bij me,' zegt ze. 'Blijf.' Ze zegt niet dat ik de enige man ben die haar begrijpt.

9

'Je bent groot geschapen, heb ik gehoord.' Als Marjoke ziet dat een glimlach op mijn gezicht verschijnt en dat ik een rood hoofd krijg, zegt ze met overwinnaarsblik in haar ogen:

'We zijn kunstenaars. Je hoeft niet te blozen.' We staan strak tegen de toog geleund van café de Kale Jonker. Geel licht komt uit peertjes van 25 Watt onder grote lampenkappen van zwart email. Blauwgrijze rook reikt tot aan het donkere plafond. Bier, wijn en jenever tot aan het einde van de toog. Jazz met veel saxofoons. Improvisaties op de piano. Chet Baker. Ik hoor nauwelijks wat Marjoke zegt, ik hoor de sax. Het is een bronstig hert, het is een mannetje dat burlt om een vrouwtje te versieren. Ik hoef niets te doen. Het lichaam van Marjoke heeft geen verrassingen meer voor me, de buitenkant. Marjoke doet textiel, vilt en wol. Ze maakt wandkleden van leren lapjes. Ze is model bij de tekenlessen, voor de bijverdienste. Marjoke heeft het lichaam van een model. Borsten die er mogen zijn en haar waar haar hoort te groeien. Marjoke kan heel mooi zitten. Ze kan poseren met de benen kruislings over elkaar, met de benen gespreid, met de benen opgetrokken en de beide voeten naast haar billen op het krukje. De schetsen van haar naakte lijf heb ik niet meer. Ik kreeg de geest niet te pakken als ik Marjoke tekende. Het acryl bleef droog en mat. Ik wist niet hoe dat kwam. Marjoke prikkelde me niet als ze met de benen wijd op het krukje zat onder een grote schemerlamp om licht en donker te benadrukken en met rondom een man of tien die haar roze lichaam tot in detail aftastten. Ik zocht een plek opzij. Ik hoefde niet te zien wat ik niet wilde zien. Ik was geen *beaver hunter*.

'Is het waar?' vraagt Marjoke. Ik voel haar lippen tegen mijn oor.

'Doe ik je wat? Krijg je een stijve van me?' Haar spitse tong glijdt in mijn oor. Praten lukt me niet meer. Ik knik. Ik voel haar hand in mijn kruis. 'Ik wil zeker weten of het waar is.' Ze zet haar linkervoet op de stang die onderaan de toog een steun is voor elke gast die op één been wil staan. Ik houd mij vast aan mijn bierglas. Dit heeft mijn vader mij nooit geleerd. Hier heb ik geen opleiding voor gehad. 'Het is waar, ik voel het.' Ze bijt in mijn oor, ik voel haar tanden. Zo ging dat ook bij Van Gogh. Marjoke rijdt met haar onderlijf tegen me aan. De sax, de sax, ik hoor de saxofoon.

'Veel geel,' zei Boekbinder. 'Je schildert als Van Gogh. Veel geel.' De gele verf was de enige overeenkomst. Nou ja, ik was meer dan eens in Nieuw-Amsterdam geweest. De slagerij van Veldkamp stond naast het hotel waar Vincent van Gogh had geslapen, maar dat wist ik in die tijd nog niet. Vader en moeder huurden een vriesvak in een schuurtje achter de slagerij aan de Verlengde Vaart. Dat was vóór de tijd dat iedereen een vriezer in de keuken kreeg. De aardgasleidingen waren net aangelegd, het geld stroomde het

land en de schatkist binnen. Iedereen werd op slag rijk door de bel onder Slochteren. De socialistische vriesvakken in het schuurtje achter slagerij Veldkamp hadden hun langste tijd gehad. Ieder kon koken en vriezen zonder van anderen afhankelijk te zijn. Warmte en koude werden een individuele aangelegenheid. Bijna niemand had nog een schuur achter het huis met een stierkalf voor de slacht. Zwien op ledder, dat zag je niet meer. Bob Dylan zong: 'The times they are changing.' En zo gebeurde het in die dagen.

'Maar je komt al aardig in de richting van je onderwerp, van je passie.' Boekbinder wees met zijn hand de reeks schilderijen langs. Ik had een serie zelfportretten gemaakt in olieverf en acryl. 'Naïef, kubistisch, abstract, realistisch. Je verft er wat in om.' Daar kon ik het mee doen. Daar deed ik het mee. Het was een Academie-manier om te zeggen dat mijn werk niets voorstelde. Verven als werkwoord, dat was not done. Een kunstenaar schilderde, een verver verfde. Marjoke had meegeluisterd. Het was geen meeluisteren; iedereen kreeg overal commentaar op. De vrouwen maakten mooi werk, vooral als de vrouwen mooi waren, of van de tongriem gesneden waren, of de broek aan hadden en die ook wel eens van hun billen wilden doen. Minerva was niets voor bakvissen van het platteland die niets wisten van de Beatles, Rolling Stones, of Led Zeppelin. Minerva was niet voor gewoon volk met gewoon talent. Van die paar woorden van Boekbinder – Je verft er wat in om. – had ik veel geleerd. Marjoke zei niet dat ik mooi of boeiend schilderde, ze zei dat ze me mee wilde naar de Kale Jonker. Na afloop van de lessen.

'En die lessen zijn nu voorbij.' De portretten die weken in het lokaal hadden gestaan, borg ik in mijn kastje. Mijn kastje hoefde niet op slot, niemand zou er met mijn verfwerk vandoor gaan. Het was eind april. De tulpen stonden in bloei. Ik had beter moeten weten. Hendrik had me gewaarschuwd. Hendrik kon mooi tekenen. In houtskool had hij Marjoke krachtig getroffen. Boekbinder was lyrisch geweest. Hendrik, die kon kijken. Hendrik zag wat anderen niet zagen en Hendrik wist dat andere, dat anderen niet zagen, met een paar streken en vegen vast te pakken. Hendrik zag waar Boekbinder het hele uur naar had gekeken. Marjoke nodigt zichzelf bij mij uit. Haar arm om mijn middel. Haar hoofd tegen mijn schouder.We lopen langs Minerva naar mijn kamer. In een plas water smeren we modder op onze handen. We maken afdrukken op de ramen van Minerva. Kunst is altijd tijdelijk. Het is geen installatie, het is geen schilderij, het is geen beeld, geen kleed aan de wand. Mene tekel is het niet. Het zijn vier modderhanden op de ramen. Marjoke wrijft haar handen droog aan de pijpen van mijn broek. Ze weet waar ze wrijven moet. Ze wrijft het verstand uit mijn lijf. Het mag geen lopen meer heten, we zijn een vierpotig dier, we zijn een strompelende symbiose. Te veel van de studiebeurs is in het café achtergebleven. Ze houdt me aan mijn broekriem vast als ik mijn water klaterend in de Westerhaven laat lopen.

'Je woont hier mooi,' zegt ze. 'Mooi schoon.' Steriel bedoelt ze, ik voel het, maar dat zegt ze niet. Ik ben dronken, maar mijn verstand is helder. Marjoke trekt een plaat uit de hoes en Willy Boskovski laat een Weense wals horen. 'Je bent muziekliefhebber,' zegt ze. Ze trekt haar jas uit. Ze trekt haar blouse uit. Ze schopt haar schoenen onder de wastafel. 'Heb je wat te eten?' vraagt ze. Ze laat haar broek zakken. 'Of ik wat wil eten?' vraag ik. In geel slipje, witte beha en sokken met Nijntjes erop staat ze voor mijn boekenkast. 'Warm graag.' Ik draai een blikje knakworstjes los en maak ze warm op het gasfornuis.

Marjoke ontkurkt een fles wijn. Ze draait rondjes op de bureaustoel. Enkel nog een geel slipje. Ze heeft veel hout voor de deur. Ze is groot geschapen.

Haar ogen gaan van mijn hoofd naar mijn schoenen en terug. Ik ken mijn plichten. Op de stapel handdoeken ziet ze de tondeuse van mijn vader. Ik had die meegekregen om op de kapper te bezuinigen.

'Dat heb ik nou altijd al gewild.' Haar gele slipje belandt in de boekenkast. Marjoke steekt de stekker in de contactdoos. De tondeuse knipt in de maat van de Wiener wals.

10

Tot in de namiddag bleef Marjoke onder zeil. De zon vol op de ramen. De hitte achter de gordijnen. Ik was allang uit bed. Ik had een koude douche genomen, de geiser had kuren. Beneden in de keuken had ik koffie gedronken en het aanrecht afgeruimd. Ik had de afvalbak geleegd en de plastic zakken met huisvuil op de stoep gezet. De lege flessen omgespoeld, alles schoon en proper.

De douche SPIC & SPAN. Het kwam goed uit dat de andere kamerbewoners niet thuis waren. Ik schaam mij nergens voor, maar... Marjoke sliep door alle onrust heen. Haar lichaam onder het dunne laken. De rode nagels van haar tenen over de rand van de matras. Ze leek op een lijk op een sterfbed. Misschien was dat ook goed geweest, de grote dood na de kleine. Ik werd onverschillig. De arm van de platenspeler stond dichtbij het gat. De lucht was zwaar van zaad, zweet en tranen. Ik at een rauwe ui om de smaak van de knakworstjes en die andere smaak kwijt te raken. Ik depte after shave om mijn hals en om de kin. Zelden gebruikte ik *Russisch leder* op mijn huid. Als ik geen zin had de twee trappen naar beneden te gaan, naar de wc om mijn water kwijt te raken, sprenkelde ik de after shave in de wastafel als dat nodig was. Geurtjes vond ik voor vrouwen, niet voor echte mannen. Marjoke lag op haar zij. Ik hield mijn wang bij haar mond. Ze ademde zure lucht. Met de zon op de ramen kwam de temperatuur in mijn kamer ruim boven de twintig graden. Deze lippen had ik een paar uur eerder gekust. Ik had haar tanden ver van elkaar geduwd, haar tong had ik in mij binnen gelaten. Marjoke kreunde zachtjes in haar slaap. Brandend maagzuur kreeg ik van haar adem. Ik pakte mijn schetsboek. Met houtskool schetste ik het lijf dat als een model op de matras lag. Het laken opzij. *L'origine du monde*, maar dat was het niet. Kale rotsen op de branding. Wat ik vastlegde was eerder het einde dan de oorsprong van de wereld. Marjoke was opnieuw het model op Minerva, niet de vrouw die me had geraakt, niet langer de vrouw die ik in herhaling had gepenetreerd. Ze was een model in diffuus zonlicht. Een model met de benen wijd, met uitzicht op de binnenste en buitenste schaamlippen, met de mond op een kier. Een model met zwarte toefjes haar in de oksels en geblondeerd haar op het kussen. Ze was een vrouw met een rossige huid van na het knippen en scheren van de derde oksel. Marjoke was ver weg en sliep als een vrouw slapen kan na de daad in herhaling. Ik was wakker als een man wakker kan zijn. Omne animal post coïtum somne, praeter gallum qui cantat, varieer ik in potjeslatijn. Ik maakte zwart-wit foto's van dichtbij. Ik had alles vastgelegd wat ik vast wilde leggen, om het te kunnen vergeten. De tepels, de welving, de kale schrale stoppelvlakte, niets hoefde ik meer aan te raken. Ik had gezien wat ik niet had willen zien. Ik had het gehad.

Toen ik terugkwam was ze weg. Op het briefje had ze onder mijn goedemorgengroet geschreven: Ik heb op je gewacht, maar niet zo lang. En in het Fries. 'Oant sjen.' Dat dacht ik niet: dat tot kijk. 'Alles geht vorüber. Alles ist vorbei,' zong Heino tot het gaatje. En zo was het. Ik was te schor om mee te zingen.

Ik las wat niet op het briefje stond. Niets: bedankt voor de avond, de nacht, voor de kunst, voor de wijn, de scheerbeurt, de knakworst. Niets. Terwijl Marjoke sliep, of buiten westen was van de drank en het neuken en terwijl ze het land van de kunstenaars nog niet opnieuw had bereikt, was ik naar Minerva gefietst. Het schetsboek in mijn tas. Waarvoor ik dat boek had meegenomen wist ik niet. Het was nog voor de middag. Ik wou haar niet wakker maken. Wat had ik nog met haar te bepraten? Wat had ik haar nog te zeggen? Was dit het begin van verkering? Na een nacht in mijn bed, na een nacht in herhaling? Na een nacht in haar, in herhaling. Ik wist het antwoord op die vragen. Ik dacht dat ik de antwoorden kende. Bij Fred van der Werff had ik dozen gehaald, groot genoeg voor de schilderijen. Mijn kastje op Minerva haalde ik leeg. Drie maal op en neer naar mijn studentenhuis met dozen schilderijen en tekeningen. De sleutel liet ik bij de portier achter, van de borg kocht ik koffie met appelgebak bij café Wapen van Groningen, met uitzicht op de Kale Jonker. Dat café maakte mij niet langer warm of koud. Ik zou er nooit weer een voet binnen zetten. Ik las de krant en keek bij vlagen uit over het Gedempte Zuiderdiep. Ook zonder aspirine zou ik mijn hoofdpijn kwijtraken. Mijn hoofdpijn had een bericht voor me. Ik wilde dat bericht nog niet kennen, maar ik wist dat het inzicht onontkoombaar was. Terug op mijn kamer zette ik de ramen wijd open. De lakens en het wasgoed stopte ik in een vuilniszak. Een pluk haar in een envelop. Ik stak de herinnering aan Marjoke tussen de bladzijden van *De donkere kamer van Damokles*. Later, als er een later zou zijn, later zou ik die zwarte krulharen opnieuw tegenkomen, met een andere connotatie als van een halve nacht van dierlijke symbiose, de uren van kunsten door kunstenaars, kunsten van een kunstenmaker met een kunstenaar. Marjoke was de kunstenaar.

In de wasserij in de Nieuwe Boteringestraat zit een man op leeftijd op de houten lattenbank die tegen de muur is geschroefd. Een jaar of zestig, schat ik. Op de roodgeverfde betonnen vloer staat een weekendtas. De tas lijkt leeg. De rits is dicht. Hij kijkt naar het raampje van de wasmachine. De trommel gaat heen en weer. Op het water staat schuim. Hij is net met de was begonnen. Ik laad de machine. Alle was bij elkaar, wit en bont. Het hoort apart, maar ik gun mij de tijd niet de was te sorteren, en bovendien is één portie goedkoper. Het laken pers ik als laatste door de patrijspoort. Ik ruik de lucht van Marjoke, ik ruik mijn lucht, ik ruik synthetische zeep. Ik doe het deurtje dicht en draai de knop van het wasprogramma. Niet te heet. Dit gaat een uur duren, maar ik heb alle tijd. Ik ga niet weg. Nog niet alle drank is uit

mijn hoofd en aderen verdwenen. De man naast mij trekt zijn jasje recht. Hij haalt een bril uit de binnenzak en bladert door een dun smal boek. De titel kan ik niet lezen. Ik wil het weten, net alsof een stem in mij zegt dat het belangrijk is om de titel van dat boek te weten. De machine met mijn was heeft het water ingenomen. Het stromen is gestopt, ik hoor zacht gekraak van uitzettend metaal. Dat is de verwarming. Dit duurt een kwartier. Als het water warm genoeg is gaat de trommel heen en weer.

Voor de vijfde keer kijk ik opzij. De man drukt zijn rug tegen de leuning van de bank.

'Houd je van lezen?' vraagt hij. Lage sonore stem. Om mensen rustig te maken is zo'n lage stem heel geschikt; alle opwinding zakt weg en de adrenaline in het bloed neemt af. Wat een stem al niet kan doen. Ik voel dat hij geen antwoord verwacht. Hij maakt een begin met een gesprek. Hij had allang gevoeld dat ik een praatje wilde maken, maar de eerste stap niet durfde te zetten. Vandaag niet.

'Soms ben ik meer een plaatjeskijker dan een lezer,' zeg ik 'Maar als het een goed boek is...' Het is alsof ik de woorden nog niet kan vinden.

'Een boek moet wel ergens over gaan, dan wil ik nog wel eens...' Achter het oog van de machine komt schuim op het water. Het waswater oogt troebel. Dat kan de zeep zijn, de spiegeling van het wasgoed, het kan de trommel zijn. Ik kijk.

'De krant,' zeg ik. 'Ik lees kranten.' De man strijkt met zijn hand door het haar. Hij kijkt naar mij, en naar het oog van zijn machine. Hij zwijgt. Hij kijkt, de bril heeft hij, met de pootjes dichtgevouwen, in zijn linkerhand. In de rechterhand houdt hij het boek.

'Ik zat op Minerva,' hoor ik mij zeggen. 'Kent u dat, de kunstacademie?' Hij knikt. Hij kent Minerva.

'Ik zat op Minerva en daar kregen we vooral boeken met afbeeldingen, van musea, van oude en nieuwe gebouwen, van grottekeningen en zo...' De klok tikt twee stappen verder. De trommel draait rondjes. Het water klotst heftig tegen het glas.

'Van stromingen, van renaissance, van minimalisme. Barok, Jugend Stil.' De man stopt zijn bril terug in zijn jaszak en legt zijn handen losjes op zijn bovenbenen. Beide voeten op de vloer.

'Ik ben vandaag met Minerva gestopt,' zeg ik.

'Ik ben geen kunstenaar.'

Zonder dat de man een woord zegt, praat ik verder. 'Ik dacht dat ik kunstenaar was, maar nu weet ik het niet meer.' Ik voel hoe mijn ogen naar boven draaien. Ik wil niet huilen, maar mijn ogen lijken andere plannen te hebben. 'Ik denk dat ik geen kunstenaar ben.' Terwijl de was wordt gedaan vertel ik van mijn vader en mijn moeder. Dat moeder dood is en dat vader leeft en dat ik op kamers woon en dat ik zwaar heb gedronken en dat ik

dingen heb gedaan die bij kunstenaars horen. 'Vrouwen en zo,' hoor ik mezelf zeggen. En dat ze mij in verwarring brengen. En dat ik een leraar scheikunde had die mooi kon vertellen. Dat ik het practicumlokaal mocht opruimen toen ik in de derde klas zat. Van Josée in het fietsenhok zeg ik niets. Ik noem geen namen. Zolang ik praat blijven mijn tranen weg. Van onder de lichtgrijze wenkbrauwen kijken warme bruingroene ogen me aan. Dat warme maak ik er zelf van. Dat weet ik. Het maakt mij niet uit dat ik mijn eigen wereld in elkaar flans. Geen mens stikt in zijn eigen leugens, ook Johannes de Mens stikt niet in zijn leugens. Er steken een paar zwarte haren uit zijn neus. Die haren had hij weg kunnen knippen, maar dat heeft hij niet gedaan. Zijn blauwe hemd heeft hij tot bijna boven dichtgeknoopt. De boord is grauwwit op de rand. Ik zie nog net een manchetknoop aan de hemdsmouw bij de pols tevoorschijn komen.

'Boeiend,' zegt hij. Zijn hoofd gaat langzaam op en neer. 'Boeiend, heel boeiend.' Ik wacht op een vraag. De vraag komt niet.

'Ik schilderde zelfportretten. Ze waren niet goed genoeg.' We zwijgen. De machines lijken tijdelijk gelijk op te gaan. Draaien, trillen, klotsen, razen, brommen, fluisteren. De man drukt zijn duim en wijsvinger aan weerszijden tegen de brug van zijn neus. Het lijkt alsof hij het smalle stuk fijn knijpt. Hij gaat rechtop zitten en slaat het boek open.

'Boeiend,' zegt hij. En dan: 'Hoe oud ben je, als ik dat vragen mag?'

'Negentien,' zeg ik. 'Ik voel mij negentien, maar ik ben al ouder.' En om het zeker te weten zeg ik: 'Negentien, eigenlijk ben ik negentien.' En zonder dat ik baas over mijn woorden lijk te zijn, vertel ik wat ik zeggen moet. Ik hoor mezelf praten. Ik hoor me dingen zeggen die ik nog nooit van mezelf heb gehoord; ook niet van een ander.

'Ik kan je niet alles uitleggen en verklaren,' zegt de man. 'Misschien wel niets.' Hij strekt zijn armen en houdt zijn knieën vast. Tussen zijn armen en zijn lichaam maakt hij twee bijna gelijkzijdige driehoeken. De basis onder zijn linkerhand is het smalle boek met het crèmegeel omslag. Ik weet de titel nog steeds niet. Ik durf het niet te vragen. Ik wil zijn verhaal niet onderbreken. Ik kan mijn aandacht nauwelijks bij zijn verhaal houden. Ik voel dat het belangrijk is wat hij zegt, maar ik moet me dwingen om te luisteren.

'Misschien heb ik het mis. Ik ken je niet goed. Ik ken je alleen van je verhalen, van je belevingen. De feiten zijn misschien anders, maar dat maakt niet uit. Het zijn jouw belevingen. Dat telt.' De centrifuge begint toeren te maken. 'Je bent in de bloei van je leven, je staat aan het begin. Bij jou is de basis negentien. Dat is geen verkeerde leeftijd. Elk mens heeft een startpunt. De piketpaaltjes gaan de grond in en wat volgt zijn variaties op de talenten die op een bepaalde leeftijd, en bij jou is dat negentien, vastgelegd zijn.' Hij wacht even.

'Als ik het plat zeg,' gaat hij verder, 'dan zijn alle talenten netjes klaargelegd

om te ontdekken. Dat is je opdracht voor wat op je pad komt: ontdekken en gebruiken wat je aan talenten in je hebt.'

De man doet me denken aan Tom Poes en Olie B. Bommel: 'Ik wist niet dat ik het in me had.'

'Misschien ken je Tom Poes,' zegt hij. Ik weet wat hij zeggen gaat. Ik krijg het warm. 'Tom Poes is de slimste. Tom Poes is een denker. Olie B.Bommel is een doener. Als Bommel Tom Poes niet in de buurt heeft, dan maakt hij brokken.'

De wijsvinger en de duim gaan opnieuw naar de neuswortel. Hij steunt zijn hoofd een paar tellen.

'Als de denker en de doener niet samenwerken dan kom je in barokke situaties terecht. In de kunst zie je dat bij de beeldenstorm en bij de renaissance, en de klassieke stijlen. Kapotmaken en dan opnieuw beginnen, en met herinneringen die je niet meer wilt weten, maar die wel blijven. Alles komt in je leven een aantal malen voorbij. Het is aan jou om de harmonie tussen denker en doener te ontwikkelen, en...' Hij aarzelt. 'En er je voordeel mee te doen.' Hij glimlacht.

'Maar,' zegt hij. 'Voor het zover is..... ik zeg het misschien wat kort-door-de-bocht, kom je in een kroeg een vrouw tegen die dezelfde kwaal heeft: disharmonie tussen verstand en gevoel. Met drank groeien de lusten, en als in de boekjes staat dat potentie minder wordt bij gebruik van veel alcohol, dan mag je van mij aannemen dat dat niet geldt voor jongemannen van negentien.

Hij grijnst, maar niet zo dat het plat is. Hij spreekt met respect over wat ik de afgelopen nacht had ontdekt. De centrifuge gaat naar het hoogste toerental.

'De nieren doen het goed, en de doorbloeding van de organen is ook heel goed. Als je negentien bent.' Hij knikt naar het oog voor hem. Ik knik. Het is alsof ik een bekentenis doe. Ik krijg het gevoel dat ik me moet schamen. Tegelijk valt een onvermoede rust over me.

'Dit hoort bij de ontdekkingstocht waar je aan bent begonnen.' Zonder zijn armen te bewegen, zonder dat hij zijn lichaam gebruikt om zijn woorden kracht bij te zetten praat hij verder.

'Het lijkt net alsof je je soms vergist, maar dat is niet zo. Alles wat je doet is onderdeel van een groot plan om je talenten bloot te leggen.' Ik hoor een tegenspraak met Annette D'Anleau, de tekenlerares die de gebeurtenissen op een rij zet, dat geschiedenis noemt en waarschuwt om daar geen conclusies voor de toekomst uit te trekken.

'Ik heb geen recept om jou de weg te wijzen. Ik kan alleen zeggen dat je je neus achterna kunt lopen. Je neus wijst je de weg.' Hij pakt een zakdoek, en alsof hij er een bedoeling mee heeft, veegt hij over de neuzen van zijn schoenen. Hij grijnslacht naar me.

Zijn machine mindert vaart. Hij pakt zijn tas en ritst de tas los. 'De deus ex machine zegt dat het tijd is om te stoppen.' Hij staat op en legt het boekje op

de bank. 'Als je van lezen houdt, is er heel veel geschreven over het pad dat je gaat. De bijbel, de koran, voor wie dat wil. Maar dat zijn niet de beste boeken om je verder te helpen. Er zijn betere, veel betere.' Hij wijst naar achteren. 'Ook Meneer Teste geeft antwoord op een hoop vragen. Maar...' Hij vertraagt zijn stem en maakt het geluid donkerder. 'Maar Meneer Teste geeft alleen antwoord als je aan de vraag toe bent gekomen. Als je geen antwoord krijgt, dan ben je nog te vroeg met je vraag. Meneer Teste was het alter ego van Paul Valéry. Bij mij op school was dat: Meneer Van Dale wacht op antwoord. Later ontdekte ik Paul Valéry.' En alsof hij het nogmaals wilde verhelderen. 'Over een jaar of wat begrijp je hoe het kon dat je met die meisjes bent meegegaan, begrijp je hoe het kon dat je met ze in bed terecht bent gekomen. Later begrijp je je "vergissingen" en je ziet dan dat het niet echt een vergissing was.' De man stopt de laatste stukken wasgoed in zijn tas. 'Gebeurtenissen moeten gebeuren, daar hoef je niet van te schrikken.' Het boekje ligt nog op de bank. 'Ik wens je een prettige dag,' zegt hij. *Een avond met Meneer Teste*. Paul Valéry. Ik hoor mijn machine vaart minderen. Ik loop op een draf naar buiten. Drie huizen verder haal ik hem in. 'U vergat uw boek,' zeg ik. 'Bedankt voor het gesprek.' De man neemt het boek en schudt zijn hoofd. Ik pak mijn lakens in. Tussen het beddengoed vind ik een geel slipje met de lucht van synthetische zeep. Ik ruik eraan. Dat boekje. Dat boekje was voor jou, schiet door mijn hoofd. Als vanzelf slaat mijn hand tegen mijn voorhoofd. Het lijkt erop dat ik alleen met omwegen op plek van bestemming kan komen.

11

'Kijk naar links, kijk naar rechts. Volgend jaar zit een van je buren er niet meer.' Dat is het welkom in de grote collegezaal van het scheikundig laboratorium aan de Bloemsingel 10. Meer dan honderd eerstejaars op de houten banken in het theater. Smalle banken, krappe stoelen als in de kerk op Erica. Rechtop zitten en na een half uur het ongemak van de krappe ruimte voelen. Aandacht voor het lichaam, aandacht voor de geest. Natuurlijk, de ontwerper van deze zaal heeft erover nagedacht; leren is lijden, net als in het geloof. De professor is gekleed in net pak. Jasje met de middelste knoop dicht, wit hemd zonder borstzakje, een blauwe das met in geel een deel van het periodiek systeem van de elementen. Ik zie symbolen van halogenen en edelgassen. Het maakt mij blij, een feest van herkenning. Wis en zeker; ik heb het een en ander geleerd in de achterliggende negentien jaar. De verschillen met Minerva hoef ik niet te zoeken. Ze liggen voor het oprapen. De professor heeft zich geschoren, het haar netjes geknipt en in korte slagen achterover gekamd en geen kleurspoeling om de grijzen te verbergen. Verzorgde handen, de broek en het jasje passen bij elkaar. Het is geen driedelig grijs kostuum, maar duidelijk anders dan de schmutzige blouse van de kunstenaar. Geen verfvlekken op de mouwen, geen plakkaatverf op de schoenen, geen rafels aan de broekspijpen. De deskundigen hebben het haar niet naar alle kanten uitstaan. Dat past me. Niets lijkt hier met elkaar te vloeken. Sinds mijn overstap heb ik mijn haar kort geknipt. Ik scheer mij elke dag. Ik gebruik deodorant om mijn oksels fris te houden. De after shave, ik krijg flesjes met verjaardagen, gebruik ik nog steeds om de wastafel schoon te maken. Ik kijk niet naar links en ik kijk niet naar rechts. Ik kijk vooruit. Op de achterkant van het vel papier met het programma maak ik een tekening van wat ik zie. Het schoolbord, het krijt in het krijtbakje, een aanwijsstok, een tafel met een wasbak en een kraan aan het einde van de demonstratietafel. Aan het andere eind van de tafel liggen werkhandschoenen naast een zinken emmer op een witte handdoek. Op een broodplank ligt een hamer. Drie grote tl-lampen in een bak boven de beukenhouten tafel. Op de tafel een dik handboek en een doos met kleurkrijtjes. In de linkerhoek van de collegezaal beneden bij de nooduitgang en bij de deur naar het walhalla van de hoogleraren staat een man in een grauwwitte jas met een bril met grote glazen. Hij houdt zijn handen gevouwen, vlak boven zijn kruis. Zijn kin steekt naar achteren, hij staat kaarsrecht. Uit zijn jaszak hangt een rode rubberen slang. Zonder dat ik het wil verander ik in de laboratoriumassistent. De hoogleraar is Op de Weegh. Ik mag het laboratorium opruimen en spullen aangeven als ernaar wordt gevraagd. De hoogleraar knikt. Ik leg de slang op de tafel. Achter de deur van de nooduitgang haal ik een blauwe container met een hengsel. Ik

ken mijn plek. Ik weet wat van me wordt verwacht.

'Bijna alles, maar niet alles,' zegt de hoogleraar terwijl hij de handschoenen aantrekt, 'wat je op het gymnasium hebt geleerd over de scheikunde, moet je hier weer afleren.' Hij noemt de HBS niet, voor hem lijkt er enkel een gymnasium te bestaan. De HBS doet nog niet mee op de universiteit. Ik zeg niet dat hij zich vergist. Ik heb nog heilig ontzag voor intellectuelen. De labassistent tilt de container hoog boven de tafel. Ik til mee. Ik haalde witte dop van de hals. Uit de hals van de thermoskan kolkt een witte damp, een heldere vloeistof klokt in de zinken emmer. De damp golft over de tafel en zakt naar de vloer. Voor de rook de houten vloer raakt is ze weg.

'Dit is vloeibare stikstof,' zegt de hoogleraar. 'Nee, niet de rook die je ziet. Stikstof is kleurloos, geurloos en onzichtbaar voor het menselijk oog. Het absorptiespectrum ligt lager dan 220 nanometer, buiten het zichtbare gebied.' De professor zegt het zonder zijn gezicht te vertrekken, alsof alles heel gewoon is. Dat is het misschien ook wel. De assistent slingert de rode slang een keer door de lucht, dan geeft hij de slang aan de professor. De professor steekt de slang in de emmer met vloeibare stikstof. 'De temperatuur is min 193 graad Celsius. Dat is het kookpunt van stikstof, heel wat lager dan het kookpunt en dauwpunt van water.' Natuurlijk, water: dat is de rook die we zien. Het is de theaterrook van Minerva, maar nu gemaakt met vloeibare stikstof en niet met vast koolzuursneeuw; niet gemaakt met droog ijs. De rode slang ligt dof en wit uitgeslagen van ijskristallen op de broodplank. Met een klap van de hamer spettert het rubber in harde splinters uit elkaar. 'Niets is wat het lijkt te zijn,' zegt de hoogleraar als het geroezemoes is opgelost. Met de handschoen veegt hij splinters op een hoop in het midden van de tafel. 'Rubber is rekbaar, soepel, en het herneemt de oude vorm na bewerking. Jullie zien nu dat dat niet meer kan. Bij lage temperatuur veranderen de eigenschappen. Een klap van de hamer is voldoende om de entropie, de chaos, te laten toenemen.' De assistent komt met een veger en blik. Als de alma mater een moeder is, dan heeft ze oog voor huishouden en properheid. Dat past me. Ik zuig eenmaal in de week mijn kamer. Ik maak de wc en de douche schoon, ook als huisgenoten die taak laten liggen. De assistent pakt een brokstuk van de slang en buigt het tussen duim en wijsvinger. Hij kijkt de collegezaal in, kort, alsof het niet past de hoogleraar voor de voeten te lopen.

'Vergeet alles wat je op het gymnasium hebt geleerd, en begin hier opnieuw.' De hoogleraar kijkt van links naar rechts en laat zijn blik over de eerstejaars op de achterste rij gaan. Ik schuif mijn tekening onder de bank.

'Ik wens jullie een goede tijd op de subfaculteit scheikunde. Goede morgen.' De deur naar achteren hoeft hij niet zelf open te doen.

Wat later een ouderejaars student bleek te zijn, stond op van de eerst rij. Hij las een lijst met namen voor. De groepen die de volgende dag op de practicumzalen werden verwacht. Geen creativiteit. Gemakkelijke indeling:

120 eerstejaars, zes groepen van 20, en na kerstmis vier groepen van 20. Groep drie met bijna allemaal Jansens en Jong, met alleen variatie in de spelling. Alle Vriezen in de laatste groep.

'Jongen,' zei mijn vader toen ik hem had verteld dat ik geen kunstenaar zou worden, 'jongen, ik kan je niet half vertellen hoe blij je me maakt.' Mijn vader blij? Hij werd pas blij toen moeder dood was. Vader en moeder waren trouw aan de regel: met elkaar leven konden ze niet en zonder elkaar leven wilden ze niet. Van hogerhand was er een oplossing gekomen. Kanker kan een cadeau zijn. Mijn vader volgde de boekjes. Eerst ontkenning, dat duurde niet lang; een lijk maakt een grote indruk echt een lijk te zijn, daarna boosheid; waarom moet mij dit overkomen, waarom jij eerst en niet ik, dan een korte tijd van intens verdriet, dat duurde minder dan een week en dan de opluchting dan het lijden voorbij was. Het was mij niet helder wiens lijden hij bedoelde als hij zei: 'Het lijden is voorbij.' Dat was de Drentse taal. Wij Drenten zeggen *het* lijden in plaats van *mijn* lijden. Wij Drenten doen het zonder bezittelijke voornaamwoorden. Het lijden is voorbij. Moeder kon in haar graf niet meer lijden, maar het was ook zijn lijden, de strijd met moeder die hij niet stoppen kon, omdat hij eraan verslaafd was, net als aan de Ritmeestersigaren. Het was de eerste keer dat ik mijn vader een gevoel hoorde benoemen: blij. Misschien dat mijn pubergeheugen mij in de steek had gelaten en dat mijn vader vaker dan eens had gezegd wat hij voelde, voor moeder, voor Angela, voor mij, maar dat ik het nooit had opgemerkt. Ik dacht ineens weer aan de man in de wasserij. Het citaat van Valéry, mijn verhaspeling van de woorden van D'Anleau. Misschien was ik er – negentien jaar – nu pas aan toe om de strekking van die woorden te begrijpen. 'Je moeder zou er niet blij mee zijn geweest,' zei vader. 'Moeder had liever dat je kunstenaar zou worden. Natuurlijk wel met een baan als leraar ernaast; voor de inkomsten en voor de zekerheid. Moeder zag de kunstenaar in je. Ik niet.'

Vader kneedde de geschiedenis naar zijn weldunken. Dat werd me duidelijk. Ik had mijn overstap een maand verzwegen. Minerva was een mislukking, een afgang. Minder voor mezelf, dan voor mijn vader. Aan hem de taak om het aan de familie te vertellen, aan de buren, aan zijn collega's. "Mijn zoon stopt met Minerva. Het was niets voor hem. Hij gaat nu scheikunde studeren. Heel wat anders." Dat soort dialogen gingen door mijn hoofd als ik bij Wapen van Groningen op het terras zat. Koffie met appelgebak, als een Pavlovreactie in herhaling.

Ik keek met scheve blik naar de Kale Jonker. Ik keek of mijn verleiding langskwam. Mijn lichaam was verslaafd aan andere zaken dan mijn verstand. Ik zou laten zien wie de baas was. Marjoke kwam met de fiets aan de hand bij me staan. Ze wou geen koffie en ook geen wijn, ook niet toen de ober voor de tweede keer langskwam. Marjoke wou verkering, ik voelde dat ze verkering met me wou. Ik bestelde een tweede kop koffie. Weg was ze.

Zelfs verkering had ik niet aan mijn jaar Minerva overgehouden. Er mankeerde niet veel aan, maar ik was op tijd gewaarschuwd door Hendrik, die met houtskool verder ging. 'Als je driemaal het bed met haar deelt, Hendrik had het over Lisbeth, dan heb je verkering. Pas op.'

Ik had hem verteld van de vogelbeeldjes van Lisbeth. Hendrik kende de beeldjes.

Ik had hem niet verteld van de tweede keer. De laatste keer. Na de nasi goreng, na de zoute pinda's en voor de derde fles wijn was ik vertrokken. In mijn huis had ik het slipje van Lisbeth dat ik had meegenomen, ik weet niet waarom ik dat deed, in de vuilniszak gegooid. Mijn verlangen bleef, maar mijn verstand vond het niet goed. Ik leerde mijn verstand te gehoorzamen. Dat Marjoke nog een maal op bezoek kwam, dat was een voetnoot in mijn geschiedenis. Sinds Marjoke en sinds de overstap naar de universiteit had ik geen vrouw meer op mijn kamer toegelaten. Ik was niet met een vrouw meegegaan. Mijn lust was weg. Het was alsof mijn verstand mij andere belangrijke zaken had te melden. Atomen, moleculen, reacties, syntheses en ontledingen zouden mijn leven gaan bepalen.

In de vakantie had ik geen tijd om mij met vrouwen bezig te houden. Ik fietste naar Kopenhagen en weer terug, tent op de bagagedrager. Twee pannetjes in de fietstassen en verschoning voor een paar weken. Alle dagen tegen de wind in. Pas na drie weken kreeg ik het gevoel dat ik de wind mee had, ongeacht de richting van de wind. Ik was de kunstenaar in me kwijtgeraakt. De chemicus was geboren. In statu nascendi.

'Moeder zag in jou een kunstenaar. Ze herkende in jou een deel van haar eigen karakter en haar eigen capaciteiten die ze nooit had leren benutten. Ze had beeldhouwer willen zijn. De tijden waren anders. Je moeder had een eigen verleden.' Nooit had ik geweten van mijn moeders affiniteit met kunst. Ik had het nooit opgemerkt. Ik was een kind. Mijn moeder kende haar verwekker niet, mijn moeder kon niet bouwen op haar karaktertrekken en eigenaardigheden. Op eigen houtje, zonder hulp van haar ouders, moest ze haar eigenheid in kaart zien te brengen, dat was haar nauwelijks gelukt. Mijn vader was blij met mijn overstap. Hij had zelf naar de universiteit gewild, maar.... Na het gesprek was de lucht geklaard. Ik ging terug naar Groningen en ik liet vader op Erica achter. We schudden elkaar de hand, dat hadden we nog nooit gedaan.

Op de zaal sta ik naast Maring, Meesters, Messchen, Minnema, van Mook en Mulder aan dezelfde hardhouten practicumtafel. Verderop staan Nagtegaal, Nieters, Nozema en andere volgers van het alfabet. We kregen een naambordje om op onze laboratoriumjas te naaien.

'Dat moeten jullie zelf doen. Naaien. Of je kunt je moeder laten naaien.' We keken wat onwennig om ons heen. 'Dat naaien.' En na een voortdurende stilte. 'Met naald en draad.' De promovendus lachte zelf het hardst om

zijn grap. Een enkele gniffelde mee. Het schudden van de kaarten voor de pikorde was begonnen. Ik wilde zeggen dat mijn moeder dood was, maar ik zweeg. Het etiket met Johannes de Mens kon ik zelf op mijn witte jas maken. Als het moest, kon ik naaien. Om beurten houdt de promovendus glas en ander materiaal omhoog en noemt hij de naam. 'Erlenmeyer 250 milliliter. Spatel groot. Suberietring, thermometer 360 graden, petrischaal met deksel, mortier met stamper.' In koor zeggen we de nieuwe woordenschat na. Ik streep op een lijst de inventaris aan. Wat aan het einde van het jaar mist, dat moet ik betalen. Rond vijf uur is de eerste instructie voorbij. Ik heb een namenlijst van mijn jaargenoten. Achternamen en een voorletter. Ik ken niemand van de dertien jongens en zes meisjes uit groep 1C. Buiten voor het lab aan de Bloemsingel staat een jongen met een rode muts bij het hek. Hij schreeuwt en zwaait met een folder van de Groninger Studentenbond. Politiek en inspraak. De macht van het kapitaal en van de fascisten en wat Marx en Engels daar van vinden, en Fré Meis. Van afstand ken ik de revolte. Op Minerva was er beweging onder de kunstenaars. Ieder wilde anders schilderen dan de generaties voor hem. De leraren van Minerva wisten hoe ze de studenten in het gareel konden houden. Meeleunen, gelijk geven en na een half jaar schilderden, boetseerden, knipten en plakten de studenten als al eeuwen geschilderd, geplakt en geboetseerd werd. Ik kreeg een krantje. In baksteenrode chocoladeletters: zegetocht dialectisch materialisme boven een foto van spandoeken in Frankrijk. In Parijs was er van alles aan de hand. De marxist wil een gesprek met me aangaan, maar ik heb al genoeg instructie gehad. Ik wil niet langer luisteren, als ik wat wil, dan is het zelf iets zeggen. Ik steek het krantje in mijn tas. Ik ben universitair student. Bijzonder is dat. Op de Grote markt zet ik mijn fiets bij Vindicat in het rek. Ik ben geen lid. Ik ben nergens lid van. Elk lidmaatschap kost geld, en dat heb ik bijna niet. Elk lidmaatschap zorgt voor verplichtingen en dat past me niet. Ik houd van vrijheid. Het liefst heb ik met niemand en niets te maken. Mijn kunstenaarsziel is omvangrijk wat inhoud en volume aangaat.

Het trapportaal van de mensa is schmutzig en donker. De eetzaal met uitzicht op de Grote Markt is half gevuld. Ik zoek een plek aan het raam. Niemand vraagt of ik lid ben. Iedere student kan in de mensa eten. Mensa sana in corporo sano. Een gezonde geest in een gezond lichaam. Er zijn drie menu's. Het verschil zit in gebakken aardappelen, patat en gekookte aardappelen. Vandaag is er rode kool met hamburger. Vlees bij elk menu, ook voor vegetariërs.

'Doe mij maar rode kool met gebakken aardappelen en hamburger,' zeg ik tegen de ober. De man in het glimmend zwarte jasje heeft hier vaker gegeten. Het jasje kan niet meer dicht. Hij houdt enkel een dienblad in zijn hand.

'Wat wil je? 1,85; 1,95 of 2,25? Met gebakken aardappelen kost Fl. 1,95.

'1,95,' zeg ik. Ik voel hoe ik heel klein word. De ober staat te dichtbij. Hij

gebruik geen deodorant. Glad geschoren, dat wel. De yoghurt en de vanillevla zijn even duur. Ik wacht tot ik een andere tafel een toetje hoor bestellen. Ouderejaars, corpsballen, schreeuwen door de zaal. 'Vanillevlaaaaaaaa.' En dan gelach en een bestelling voor bier. Nee, niet voor pils. Op Vindicat bestel je bier, dat wist ik. 'Het enige Groninger woord met 27 a's: vanillevlaaaaaaaaa.' Als de ober voorbijkomt steek ik mijn hand op. 'Yoghurt graag,' zeg ik. 'A of B?' 'A,' zeg ik voor ik op het bord kan kijken. 'Dat is dan vanillevlaaaaaaaaa.' Voor de eetbeleving en voor de prijs is het warm eten goed genoeg. Voor de smaak hoef ik hier niet vaker eten. Buiten wordt het drukker. Het is koopavond. Dat staat me aan. Straks ga ik de straat op, wie weet tref ik een bekende.

Op de Grote Markt haal ik bij Scholtens de boeken die ik morgen nodig heb. Morrison & Boyd: Organic Chemistry, Bijvoet: Thermodynamica voor Universitaire studies. A.I. Vogel: Semiquantitative Analysis of Inorganic Compounds. Ik reken af. Niets bijzonders hier in deze boekwinkel. In deze winkel is iedereen academicus of leert ervoor. Ik ben op slag een gewoon mens.

12

'Met genoegen,' zegt de voorzitter van de examencommissie. Ik zit op een steile stoel aan de lange kant van een eiken tafel. Aan de andere kant staat een hoogleraar zonder baret, die heeft hij zojuist afgezet. Naast hem zitten een secretaris en nog een paar hoogleraren. Dit is een belangrijke bijeenkomst, zevenendertig jaar vóór Anno Ludwig Op de tafel voor mij ligt de bul, de kandidaatsbul, op een groene vilten onderlegger. De vulpen ligt ernaast. Ik heb de kop er af. Ik heb het hoofd door het halster. In rap tempo haalde ik de tentamens en met cijfers ruim boven het gemiddelde was ik de eerste van mijn jaar die alles op orde had. Na mij volgt bij deze uitreiking nog een rij ouderejaars. Ze deden een jaar langer over het pad naar de kantjes.
Aan de wand hangen portretten van rectores magnifici. Dienaars van de wetenschappen. Mensen die hun sporen in het leven hebben verdiend. Portretten in olieverf; een fijnschilder heeft zich op de karakteristieke koppen geworpen. Er is geen abstracte streep te ontdekken. Donkere kamers, donkere toga's, donkere gezichten. Wetenschap is een eernsachtige aangelegenheid. 'En dan mag je het document nu tekenen om het rechtsgeldigheid te verlenen. Komt u maar.' De toespraak is me ontgaan, een toespraak die niet langer duurde dan drie minuten, zo stond het op het programma. Ik werd in beslag genomen door de hoge zaal, door de zware gordijnen, het glas in lood en de kleuren van de zon op tafel. Geen bloemen, geen boeken, niets: een kale tafel met mijn bul en mijn handtekening. Achter mij zitten mijn vader en mijn zus. Angela heeft niets met scheikunde, vader een beetje. Vader volgde ooit de landbouw-winterschool. De afkortingen van kunstmest – N, P, K – , de symbolen voor chilisalpeter, fosforzure kalk en kalkammonsalpeter en heeft hij nog paraat. Ze zijn trots. Angela kwam uit zichzelf naar het Academiegebouw aan de Broerstraat. Ik had haar een kaart gestuurd met de dag en de tijd. Ik had niet gezegd dat ze moest komen. Ik had niet geschreven dat ik graag wilde dat ze bij de uitreiking zou zijn. Zo doen we dat bij ons in de familie. Vader en zus zijn gekomen voor een ceremonie van drie minuten en voor koffie met appelpunt op het terras van Bommen Berend. Alledrie nemen we appelpunten met slagroom. 'Echt Sahne,' zegt vader tegen de ober. Echte Sahne om moeder te gedenken. Moeder met Duitse wortels, met familie Griepstra in Rütenbrock, dorp van niets met een begraafplaats, Kirche, Konditorei en Kruidenier. Een enkele maal gingen vader en moeder op bezoek over de grub, na de oorlog. Vader sprak over Poepen, het klonk niet als een scheldwoord. We hebben uitzicht op het Carillion. Angela is er eerder op de dag geweest. Ik zie in haar tas pakpapier van die muziekwinkel. Als ze mijn ogen volgt geeft ze mij de lp. Beethoven heeft ze voor mij gekocht. *Alle Menschen werden Brüder*, de negende met slotkoor. Opnieuw

een stille wens in een doorzichtig cadeau. Mensen geven elkaar wat ze graag zelf willen ontvangen, ook dat is bij ons in de familie niet anders. Ik zoen haar op beide wangen. Nee, het is geen zoenen, in onze familie zoenen we niet. Zoenen heeft de lading van incest, van verboden vruchten, van alles wat verboden is en buiten de deur moet blijven. Moeder zette de zwart-wit televisie uit als mensen met hun hoofden te dicht bij elkaar kwamen. Mannen en vrouwen, natuurlijk. Televisie kon me niet boeien, dat is zo gebleven. Ik wilde het onzichtbare zien. Van vader krijg ik een nieuw horloge.

'Om bij de tijd te blijven, jongen. Ik meen het.' Vader raakt van slag. Ik ben halverwege naar wat hij zelf graag had gewild, een academische titel. Hij loopt tegen de zestig. Hij kan zijn gevoelens niet langer verbergen, zijn lichaam neemt de regie over. Oude mensen huilen, ook als ze dat niet willen. Bij ons in de familie is dat niet anders. Vader snuit zijn neus en kijkt in de zakdoek voor hij het katoen dichtvouwt en in zijn broekzak steekt. Hij kijkt alle kanten op, als hij mij maar niet hoeft aan te kijken. Op de bul staat: Kandidaats scheikunde. Op de achterkant staat: S1, met genoegen. S1 dat is scheikunde voor scheikundigen, anders dan scheikunde voor farmaceuten met S2, of voor biologen met S3. Ik had willen vertellen van retorten, van destillaties en herkristallisaties, van ester en ether en van de Lobry de Bruyn Alberda van Ekensteinomlegging, die niets met moordzucht heeft te maken, maar alles met bakken en braden en de bruine korst op gebakken brood. Mooie naam voor zo'n chemische reactie. Ik had willen vertellen van de Grignardreactie in droge ether en de lucht van anethool uit een kolf die nauwelijks in de hand paste. Vader en Angela hoefden er niets van te weten, beter, ze vroegen nergens naar. Ik spitte in het appeltaartje en keek naar de draaideur van V&D aan de overkant van de straat. In V&D had ik voor het eerst een roltrap gezien. Dat was mij bijgebleven. Moeiteloos omhoog en naar beneden met de trap als metafoor van de ontwikkeling van het Nederlandse volk. Het leven voltrok zich zonder inspanning op het pad dat al klaar lag. What goes up, must come down, zong Bette Middler tussen de tweede en derde verdieping.

Na de eerste kop koffie hoefde ik niets meer over scheikunde en studeren te vertellen. Angela had alle aandacht nodig voor de jongemannen die op het Kwinkenplein voorbijkwamen. Ze had nog geen vaste verkering. Ze was serieel monogaam, zo noemde ze dat. Vader hoefde dat niet te weten, hij zou niet vrolijk worden van die strapatsen, al leek het doen en laten van zijn kroost hem steeds minder uit te maken.

'Er staat niet S5,' zegt Angela. Ze schuift mijn bul terug in de envelop. 'Scherp,' zeg ik. 'Je hebt een scherpe blik.' Angela heeft een tong als een scheermes. Ze moet me laten voelen dat ze de baas is en dat ze mij – ook al heb ik een bul, en is zij niet verder gekomen dan een middenstandsdiploma en een getuigschrift voor pedicure erbij – dat ze mij moet laten weten dat ik

niet boven haar sta. Ze laat me weten dat ik me niets moet verbeelden met een bul op zak. Ik zwijg. Angela heeft dat nog nodig. Het is goed zo. Alles zeggen maakt niet gelukkig. Mij mankeert niets aan mijn verstand. Ik krijg geen S5. Als ik mijn doctoraal heb en mij over een paar jaar doctorandus mag noemen, dan mag ik alsnog in militaire dienst. Ik maak me daar niet druk over. Het einde is nog ver weg. S5 is mij te min. Ik ben niet gek. Het carillon van de Martini klingelt er vrolijk op los.

'Goeie middag, jij ook hier?' Dat is vader die mevrouw Loman groet. Mevrouw Loman met een plastic tas van V&D met bijna niets erin, de tas is platter dan haar bovenlijf. Ik hoor aan vaders stem dat het afgesproken is. Vader wil verkering met mevrouw Loman, maar hij wil er nog niet voor uitkomen. Een man van achter in de vijftig met een vrouw van nog geen veertig. Wat zouden de buren zeggen? Wat zouden zijn kinderen denken? De buren praten, de kinderen zwijgen en zeggen niets als hun niets wordt gevraagd. De onrust in het land en in Europa begint grootse vormen aan te nemen. Het wordt rumoerig in Parijs en Berlijn. Er hangt wat in de lucht. Vader zei het al: "Het zou goed zijn als er weer een oorlog kwam. Een echte." Oorlog was om de boel op orde te brengen. Vader maakte zich druk over de wereld en de politiek. Ordnung muβ sein, zo was dat in de jaren vijftig. Maar nu zijn we verder, jaren verder. Het vuur van de hervorming en van de restauratie is uit hem verdwenen. Vader heeft zijn vrouw achter de beukenhaag achtergelaten. Hij staat alleen in de wereld met een dochter zonder eerbaar werk en met een zoon met een verse bul. Beide kinderen kosten de staat nog geld. Ze leveren geen bijdrage aan de maatschappij. Vader maakt niet langer gebruik van zijn spreekrecht omdat hij als enige in de familie een betaalde baan heeft. Vader adviseert het bestuur van de NAK, de keuringsdienst van aardappelen en granen. Dat gaat hem redelijk af, al wordt hem steeds minder vaak om advies gevraagd. Vader heeft geen groot woord meer. Ik had allang in de gaten dat hij nieuwe verkering zocht met mevrouw Loman. Hij wou er geen woord van hebben. Ik begrijp dat wel. Verliefde mensen leven in een plaggenhut, groter is de wereld niet voor *lovers*. Yoko Ono in bed met John Lennon. De wereld van de nieuwe generatie is niet groter dan een matras in het Hilton hotel in Amsterdam. De hele wereld staat er op de neus bij, in afwachting van de daad. Net alsof het veel voorstelt. De daad.

Mevrouw Loman schuift een stoel bij. Ze wil ook koffie met appelgebak. Vader dringt aan, we nemen allemaal nog een keer koffie met appelgebak. Voor de gezelligheid en het is per slot van rekening ook feest. Mevrouw Loman hoeft niets te verbergen. Lies heet ze, maar ze wil graag dat we Lisa zeggen; geen Lies en geen mevrouw Loman. Lisa heeft een affiche meegebracht. Een poster in een lijst. Het is een dankbaar cadeau; een gestileerde stier van Han Jansen. Op de afbeelding een deel van de achterpoten van de stier, en het gereedschap in sprekende kleuren. Ze heeft smaak. Wat weet deze vrouw van

mij? Wat heeft vader over mij verteld? Lisa Loman, vrouw van bijna veertig met een kort bovenlijf en een wijdvallende blouse tot aan haar hals dichtgeknoopt, een blonde bos haar met rechte krullen dat loshangt. Of ik het mooi vind, de reproductie, wil Angela weten. Ik vind het mooi. Ik zeg dat het een schot in de roos is. Angela vraagt welke roos en welk schot. Ze heeft er verstand van en ze heeft er gevoel voor, maar ik laat haar opmerking voor haar eigen rekening. Dit is niet de tijd om de zelfkant van de maatschappij onder de loep te nemen. De reproductie zou heel goed bij Angela passen. Ik zeg dat ik er blij mee ben en ieder lijkt me te geloven. Wat een mens geeft zegt iets over de gever. Ik doe het pakpapier terug om de poster. De afbeelding zal zijn plek wel vinden. Angela wil geen wijn. Ze heeft andere besognes in de stad. Ze wenst ons een goede dag. Angela hoeft vader niet terug te brengen naar huis. Lisa Loman is zijn steun en toeverlaat. De verkering is dikker aan dan ik had gedacht. Het staat mij aan. Ik hoef mij niet langer zorgen te maken over mijn verwekker. Twee glazen wijn en een schaaltje bitterballen later breng ik ze naar de bus. Mevrouw Loman zoent me driemaal op mijn wangen. Links, recht, links. Als vanzelf leg ik mijn handen op haar heupen, zo ben ik geconditioneerd. Het is alsof ik Josée bij haar heupen vasthoud in het fietsenhok. Ik voel opnieuw de heupen van Lisbeth, met blote voeten sta ik op de cassettedoos. Ik krijg het warm. 'En dat je verder een mooie avond hebt.'

Ze schudt me opnieuw mijn hand. Ik had haar al losgelaten. 'Met je vrienden en vriendinnen,' zegt ze. 'En ik heb graag dat je me Lisa noemt.' Vader knikt. Hij heeft zijn portemonnee in zijn hand. Voor hij de bus instapt geeft hij me vijfentwintig gulden. 'Voor vanavond.' Dan rijdt de bus het Gedempte Zuiderdiep af, de Heerestraat in. Ik sta bij de halte op het Gedempte Zuiderdiep. In de plastic tas een lp met de negende van Beethoven met slotkoor, een kopie van Han Jansens schilderij met de pik en de balzak van een stier in pronte kleuren en in een grote envelop de kandidaatsbul. Ik mijn broekzak een briefje van vijfentwintig. Ik hoef niet naar de mensa. In mijn koelkast staat nog chili con carne van gisteren; dat moet eerst op. In V&D ga ik tweemaal op en neer naar de bovenste verdieping. Als ik weer beneden ben, voel ik mij een ander mens. Ik weet niet hoe dat kan, maar het is zo. Ik voel mij negentien en ik brand van verlangen om de wereld te veroveren.

In de Oude Kijk in 't Jatstraat is een winkel van SIW. De stichting internationale werkkampen organiseert werkvakanties in Afrika. Ik sta voor de etalage met mijn bul in de plastic tas. Het raam is dichtgeplakt met affiches. Het kost niets om in Afrika te werken en te wonen. Ik hoef alleen het vliegkaartje te betalen. Ik ga naar binnen en na een half uur sta ik weer buiten met het betalingsbewijs tussen mijn bul en de bol; de stier op het doek. Over drie weken ben ik in Kameroun. Ik wist nauwelijks waar ik het land op het zwarte continent kon vinden. La brousse, het oerwoud. Het is alsof het besluit buiten mijn medeweten tot stand is gekomen.

'Loop je neus achterna.' Ik hoor de man in de wasserij. Ik zie de trommel met de was voor me draaien. Wit vlokkig schuim boven smerig water. Het boekje van Paul Valéry dat ik hem nabracht. Ik gaf weg wat ik op dat moment nodig had. Het lijkt erop dat het verleden me heeft ingehaald en dat ik weer op het spoor zit dat voor me is uitgestippeld. Natuurlijk, er is geen pad voor me uitgestippeld. Ik maak mijn eigen pad terwijl de dagen verstrijken. Het laatste college over kwantumfysica gaat door mijn hoofd. De kat van Schrödinger. Schrödinger had geen kat. Erwin Schrödinger had nagedacht over materie en golven. Hij wist hoe de wereld in elkaar stak. Materie is niets anders dan een vorm van energie. Er zijn meer vormen; elektromagnetische golven zijn een andere vorm. De les zat vol formules. Ik begreep ze, maar ik kon ze nog niet navertellen of uitleggen. De kwantumwereld was een wereld waar ik nog geen weet van had. 'Je kunt dit gemakkelijker begrijpen als je vergeet wat je al heb geleerd,' zei de professor.

'Dat is ook zo met andere zaken die je in je leven tegenkomt. Het verleden kan een belemmering zijn om te zien wat voor je ligt.' En hij sprak verder.

'Kijken is niet zo gemakkelijk, zien, inzicht verwerven is heel lastig. Je probeert nieuwe informatie vast te maken aan wat je al weet. Meer dan eens stuurt de oude kennis en de bezonken wetenschap je een verkeerde kant op.' En om het te verhelderen. 'Niemand weet hoe atomen en moleculen en hoe lichtkwanta eruitzien. We zoeken een voorbeeld of een analogie die we wel begrijpen en we doen net alsof we snappen hoe die metafoor op atomaire schaal uitpakt.' Schrödinger was een Oostenrijkse jood. Hij was Rooms-katholiek en hij was getrouwd. Een knappe kop. Hij had drie dochters bij drie verschillende vrouwen, met zijn eigen vrouw had hij geen kinderen. Of hij een kat had, dat wist de professor niet, maar in de natuurkunde had Schrödinger wel een kat. De kat zat in een doos. De wetenschappelijke vraag was: leeft de kat of is de kat dood?

Het natuurwetenschappelijke antwoord was heel eenvoudig: de kat is dood en hij leeft. Tegelijkertijd. Ik begreep gelijk hoe dat kon. Het was een variatie op de kruisdood van Jezus. Hij is dood, en toch leeft hij. Iedereen die het geloofde kon het zien. Of iemand dood is of leeft, zie je pas als je kijkt. Zolang je niet kijkt is iedereen dood en levend. De kijker, de ziener, geeft de waarde aan wat hij waarneemt. Ik stond in de Oude Kijk in 't Jatstraat met een plastic tasje met schilderij, bul en een bewijs van toegang tot Douala in Kameroen. In gedachten liep ik in een tropisch oerwoud en tegelijkertijd was ik in Stad. Het was mogelijk om op twee plaatsen tegelijk te zijn. De ene plaats was niet echter dan de andere.

Als ik mijn kamer binnenstap, brandt een schemerlamp en hoor ik Randy Newman. "No one likes us, I don't know why..." De gordijnen zijn half dichtgeschoven. Dat doe ik nooit. Ik woon op de eerste verdieping met uitzicht op de diepenring. Niemand kan bij me binnenkijken.

‘Gefeliciteerd.’ Lisbeth legt haar handen om mijn hoofd. Ik leg mijn handen op haar heupen. ‘Ik had gehoord dat je je kantjes hebt gehaald. Je bul. Vandaag.’

Ze pakt de tas met poster en bul. ‘Is dit hem?’ Ze wacht niet op antwoord. ‘Hoe kom je hier. Heb je al gegeten?’ Ik hoor de vragen uit mijn mond komen. Ik zeg de woorden zonder nadenken. Alles wat gebeurt zonder dat ik erbij nadenk moet misschien wel zo zijn. Spijkerbroek en rode schoenen met hoge hakken die Lisbeth nog groter maken dan ze al is. Een witte blouse met bloemetjes op de kraag geborduurd. Ik raak verward, even. Frans van beneden had haar binnen gelaten. Hij had niet gevraagd waarom Lisbeth een bos seringen had meegenomen. We eten chili con carne.

We drinken Gewürtztraminer, een hele fles. Ik geef mij over. Het moest zo zijn. Ik loop mijn neus achterna. Lisbeth geurt naar seringen en is omgeven door een geur die ik niet thuis kan brengen. Dat hoeft ook niet. Ik heb mijn bul, mijn kantjes.

‘Ik heb S1,’ had ik gezegd. ‘Kijk maar, geen S5.’ Ze had het diploma bekeken. Ze had het schilderwerk van Han Jansen bekeken. ‘Mooi werk,’ had ze gezegd. ‘Details verraden het geheel, maar alleen als je goed kunt kijken.’ Lisbeth liet haar vingers over de details van het stierkalf gaan. Mijn eerste jaar op Minerva was niet voor niets geweest. Ik ken de taal van de kunstenaar. Misschien was het tijd om de artiest in mij opnieuw wakker te kussen. Misschien was het tijd om de chemie te verlaten en het pad naar het realisme of surrealisme in te slaan. Ik liet de gedachte voorbijgaan. Nu nog niet. Ik moest eerst naar Kameroen. Het vliegkaartje was betaald, dat had mijn lichaam geregeld, daar had ik niets voor hoeven doen. Doornroosje van de verf en het witte doek in mij, die schone slaapster mocht nog even in dromenland blijven.

‘Nu weet ik ook waarom neuken wel naaien wordt genoemd.’ Lisbeth ligt met haar rug tegen mijn buik. Ik hoor en voel dat ze lacht. Met haar hand tussen haar benen door houdt ze mijn wortel bij het uiteinde vast. Ze wil niet dat ik uit haar glijd.

‘Ik trouw niet met je,’ zeg ik. Ze draait haar hoofd op haar soepele nek. Ze had me niets gevraagd. De atlas en de draaier doen het goed bij haar. Ik heb de linkerhand op haar rechterborst. Haar tepel strak tussen mijn vingers. Zo heb ik dat graag. Mijn rechterhand rust op haar gladde buik, mijn duim in haar navel. Als Lisbeth zich omdraait schiet de covalente binding tussen haar en mij los. We zijn opnieuw twee aparte moleculen. Na het vrijen zolang mogelijk in haar blijven, mijn verschrompelend geslacht dat zich terug trekt uit de grot van Plato; dat zijn gouden momenten. Ik voel mij een schaduw van wie ik was. Ik was een teken aan de wand dat in het licht verdween. Mene tekel.

‘Ik trouw niet met je,’ herhaal ik.

'Wat ben je een geweldig man. Je bent een lieverd,' zegt Lisbeth. Geen spoor van ironie. 'Je bent inderdaad van het platteland.' Ze draait zich naar me toe en bijt me zachtjes in mijn neus. 'Trouwen, hoe verzin je het.' Met haar vrije hand zoekt ze mijn geslacht. Haar hand om mijn scrotum. Ze knijpt zachtjes. Ze knijpt steviger. 'Trouwen? Trouwen? Trouwen.' Lisbeth drukt mijn rug tegen het matras. Ze klimt op mij. Als een ruiter zit ze te paard. Ik kan haar gezicht niet zien. Het licht van de straatlantaarn maakt van haar hoofd een schim. 'Wat heb je op de universiteit geleerd? Scheikunde?' En alsof het niet genoeg is. 'Het eerste jaar op Minerva liep je wellicht voor de muziek uit. Je wilde wat nog niet kon. Zeg maar als het niet zo is, zeg maar als ik me vergis.' Ik krijg geen kans om een antwoord te geven. Onder haar analyse stroomt bonkend bloed naar mijn kloppend lid. Als ik erotische plekken heb, als ik erogene zones bezit, dat zijn die in mijn hoofd te vinden. Als mijn woordencentrum in mijn *corpus nigra* wordt geraakt, heeft dat zonder omwegen uitwerking op de zwellichamen op andere plekken in mijn lijf. Woorden raken me meer dan cellen, zenuwen, organen, aders, spieren, bollingen en openingen.

'In de twee jaar bij scheikunde heb je misschien met niemand gesproken. Misschien was je enkel bezig met retorten en reageerbuisjes. Johannes de Mens heeft geen mens gesproken Alleen met de Mens in gesprek. Lisbeth lacht om haar woordspeling met mijn naam.

'Johannes de Mens,' herhaalt ze. 'Mens, mens, mens.' Lisbeth tilt haar billen ritmisch omhoog. Haar knieën aan weerszijden van mijn lichaam. Langzaam schuift ze op mij. Ik glijd bij haar naar binnen. Ik kan niet langer luisteren, maar ik geil op haar woorden. Ik wil bewegen. Lisbeth houdt me tegen. Ik strek mijn handen. Ik wil haar borsten voelen, haar tieten. Bloed bonkt in mijn slapen. Lisbeth houdt me tegen en drukt mijn polsen tegen het matras. Ik hoef niet de sterkste te zijn, vandaag niet. Niet om middernacht. 'Ik zag je vaak in de stad lopen,' fluistert ze met haar gezicht dicht boven mij. 'Je zag me niet. Ik verlangde naar je, maar je zag me niet.' Lisbeth beweegt haar onderlichaam traag op en neer. Ik had geen mens gezien in de twee jaar na de opening van het academische jaar in de grote collegezaal van Bloemsingel 10. Ik sprak met geen ander dan de studenten die in het alfabet om mij heen gegroepeerd waren. Maring, Meesters, Messchen, Minnema, van Mook en Mulder. Ik kon heel snel studeren met de blik op het oneindig kleine. Moleculen mon amour.

'Ik kom te vroeg voor jou, ik weet het wel, maar ik kon niet langer wachten.' Lisbeths gezicht komt steeds dichterbij. Haar ogen zijn heet en waterig.

'Je bent nog een kwajongen,' zegt ze. 'Je bent geen twintiger, je bent jonger. Je vliegt nog.' Ze zakt diep op me en als een jonge vogel open ik mijn mond om de worm uit haar mond in mij op te nemen. Ik voel hoe ze haar knieën spreidt, haar voeten naar achteren drukt en languit op me gaat liggen,

voorzichtig, zonder dat ik uit haar glijd. Ze drukt haar tong diep tussen mijn tanden. Haar tong is haar taal. Haar tong is de vurige vlam van Pinksteren, het is de ademtocht over mijn *corpus nigra*. Eén lichaam zijn we, met twee verbindingen. Klem lig ik onder haar lange lijf. Ik kan geen kant op. En toch beweeg ik.

13

Ik zit op een bank in de vertrekhal op Zaventhem. De vlucht SN310 naar Douala is vertrokken. Ik zag het vliegtuig opstijgen. Ik moet een week wachten op de volgende vlucht; terug naar Stad of een week in de stad van het Manneken blijven. Ik blijf. Ik ging naar de ambassade van Kameroun voor een visum. Ik had mijn paspoort en de formulieren een week geleden opgestuurd, het pakket was niet aangekomen, zeiden ze. Op de Nederlandse ambassade kan ik morgen een nieuw paspoort ophalen en opnieuw proberen om een visum voor Kameroun te bemachtigen. Een hotel is me te duur. Ik slaap in de vertrekhal. Ik ben niet de enige. Ik ben de enige blanke die op de banken slaapt. Overdag kijk ik naar landende en opstijgende vliegtuigen. Ik was me in een bathroom, verschoning voor een week heb ik in een plastic tasje.

Ik had Lisbeth niet verteld dat ik naar Kameroun zou gaan. Niemand had ik dat verteld. Angela niet, vader niet, Lies Loman niet. Mevrouw Loman die ik nog steeds geen Lisa noem. Een week voor vertrek was ik bij vader op bezoek. Als hij zou sterven in de tijd dat ik weg was, –er kon immers van alles gebeuren, met iedereen –, zou ik hem in elk geval hebben gegroet. Niet dat het veel uit zou maken. De meeste mensen raken uit het oog als je er geen acht op slaat. De dood van vader hield me niet bezig. Ik zag dat hij minder werd, sneller dan ik had voorzien. Hij wist nog van Bommen Berend en van koffie op het terras. Hij wist nog dat ik mijn kandidaats had gehaald, later op de dag herinnerde hij zich dat. Hij zou met werken stoppen, zei hij. Zijn slavenbestaan had lang genoeg geduurd. Maar hij had er niet onder geleden, zei hij. "Van hard werken is nog nooit iemand dood gegaan." We lachten het onderwerp weg met een glas bier en halve droge metworst. Mevrouw Loman was er ook. Ze leek niet van plan te vertrekken. Leek mij prima, voor vader.

Een jongere vrouw voor vader die snel ouder werd. Lies zoende me op beide wangen, bij het komen, en toen ik mijn handen op haar heupen liet rusten kwam ze dichterbij staan. De derde zoen. Tweemaal was ook goed geweest, eenmaal een zoen was ook prima geweest. Ik stapte niet naar achteren toen ze me met haar onderbuik raakte. In de zomervakantie zes weken naar een werkkamp in Kameroun, ik zou terug zijn voor iemand me kon missen.

Twee dagen voor ik naar Brussel vertrok vond ik een briefje van Lisbeth in de bus. Ze wou een afspraak met me maken. Ze schreef het zonder omwegen. 'Ik wil graag nog een keer met je vrijen. Past dat? Ik denk het wel. Ik hoop het. Ik weet dat *het* past.' Ze had *we* doorgestreept en er *het* van gemaakt. En onder P.S. stond: 'Je hoeft niet met me te trouwen, wees niet bevreesd.' Het ontbrak er nog maar aan dat er een tekening bij stond van een bloemetje

en een bij. Ik wou het niet, maar mijn lichaam reageerde op de herinnering die van verleden tijd een tegenwoordige tijd maakte. Alle herinneringen vinden in het heden plaats, zo is het. Ik was druk met inentingen en andere dringende zaken. Ik moest op tijd naar Brussel om op de ambassade mijn visum op te halen. De pas en papieren had ik aangetekend naar Bruxelles gestuurd. Ik wilde met de noorderzon vertrekken, al was het maar voor zes weken. Als Lisbeth zou komen, zou ik mijn mond voorbijpraten. Ik wil niet voortdurend verantwoording afleggen over mijn daden. Deze reis was een van de ondernemingen die ik zelf moest doen, voor eigen rekening. Op mijn bureau lag een kladblok met vluchtnummers en een adres in Kameroun, en het bericht dat ik op een of andere dag terug zou komen, met D.V. eronder. Ik houd wel van een grap, al lijkt het erop dat niet veel mensen mijn gevoel voor humor delen.

Heel wonderbaarlijk hoe snel een week voorbijgaat als je niets te doen hebt. Misschien is dit een oefening in oud worden en in traag tempo doen wat kan en niet doen wat moet. Zeven nachten in een vertrekhal. Gisteren kreeg ik mijn nieuw paspoort en op de ambassade kreeg ik een stempel met verlof om Kameroun binnen te gaan, en mijn 'verloren' paspoort dat plotseling weer was opgedoken. Opeens had ik twee bewijzen van bestaan. Ik was mezelf in tweevoud. Ik was een golf en ik was materie. Ik bestond twee keer. Ik kon op twee plekken tegelijk zijn, ik was overal en nergens met twee paspoorten. Mij kon niets meer gebeuren. Ik bestond, dat was bewezen. Eén van die bewijzen was uit Afrika afkomstig, net als de homo sapiëns. Bij de landing naar het vliegveld van Douala had ik beide passen nodig. Het onweerde en we vlogen door de oplichtende wolken naar de aarde. Het leek alsof het vliegtuig op het water van de Atlantische Oceaan zou landen, het leek alsof de wielen de golfdaken van de sloppenwijken van Douala zouden raken. Mijn twee identiteiten smolten samen in de hitte van de tropenlucht. In een missiepost vond ik een eerste onderdak. Mijn rooms verleden kwam me van pas, en mijn kleur. Mijn eerste palmwijn dronk ik met Frans Lichtenvoorde, een witte pater uit Uden. Het speet me dat ik geen sigaren bij me had, maar dat gaf niet, zei de pater. Hij rookte niet. De volgende dag vond ik een taxi voor een rit *dans la brousse*. De plek in het oerwoud heette Boumben. De chauffeur kende de plek. In een Peugeot 404, quatre cent quatre was de merknaam, zaten we met acht man een uur krap op elkaar gepakt. De blanke – dat was ik – mocht naast de chauffeur zitten en ik mocht ook het dubbele betalen. Dat was nieuw voor me. Les nègres discrimineerden niet, maar ze maakten wel onderscheid. De laatste vijf kilometers liepen we door het oerwoud. De chauffeur wilde niet verder tot de plek van bestemming, niet zonder bijbetaling. Des chèvres; geiten waren we voor hem. Het was de macht van de gewone man, van de gewone zwarte man. Elk werd er slachtoffer van: zwart, bruin en blank. Ik ben principieel in deze zaken. Ik loop liever in

plaats van mijn overtuigingen tegen te spreken. Het viel niet mee, de hitte, de afstand. Mijn overtuigingen bleven overeind. Het zou me in Afrika steeds minder vaak overkomen. De hitte en de drukkende luchtvochtigheid zorgden langzaam voor haarscheurtjes in mijn eigen gelijk. Ik wilde er nog geen woord van hebben. Het werkkamp werd door een Duitser bestierd. Dat had mijn vader moeten weten, en mijn moeder, en Angela en mevrouw Lies Loman. Ik kan ze het vertellen als ik weer terug ben. Mijn moeder kan ik het nu al zeggen. Ze is dood en met iemand die dood is kun je de hele dag in gesprek. Gerhard Kratz had een half jaar geen Duits gesproken. Dat gemis moest hij goedmaken, leek het. Hij ratelde *comme une mitrailleuse*, als een *Schnellfeuerkanon*. Ik had op Zaventhem een week niets gezegd. Ik wist hoe ik kon zwijgen. De bomen zijn dubbel zo groot. Het gras is een keer zo groen. De wegen in de rimboe zijn een keer zo slecht. De nachten zijn dubbel zo donker. De jongens en de meisjes, zwart, bruin en lichtbruin. De lichtbruine nègres zijn de mooiste, dat zeggen de donkerbruine nègres en de zwarte negers. Noir is een verboden woord.

Schwartze zegt de Duitser. Hij zegt: liebe Schwartze. Hij zegt dat ze drie dingen niet kunnen – les africains – :abstraheren, redeneren en filosoferen. Daar hoef je niet zwart voor te zijn, om dat niet te kunnen, maar dat zeg ik niet. Het zat hem hoog, alsof hij dat in jaren niet heeft kunnen zeggen. Wat je niet kwijt kunt raken, dan kan merakel plagen. En als het dan naar buiten kan, wordt het vergroot en barok, dan lijkt het meer dan het is.

Mijn Duits is niet goed genoeg voor filosofie, voor abstracties en voor redeneringen. Mijn Duits is goed genoeg.

'Je hebt lang genoeg de wereld de rug toegekeerd. Scheikunde is daar een prima vak voor. Je miniatuurwereld is je eigen speeltuin met atomen en moleculen. Ik kan dat zelfbevlekking noemen, maar dat doe ik niet. Dat woord is rooms besmet. Je hebt niet geleerd om van je lichaam een tempel van genot te maken. Je hebt niet geleerd het genot te ontplooien van je organen, van je zenuwen, bloed, huid, spieren en sperma. Je weet dat je een geslacht hebt, groot geschapen, dat ook nog, maar je houdt je handen het liefst boven de lakens. Je bent cerebraal, en dan is scheikunde een fantastisch vak. Kunst, dat is heel wat anders.' Lisbeth was fel toen ze dat zei. We hadden onze kleren allang weer aan. Ik was gewassen en ik had de baard eraf. Lisbeth had haar lange lijf bij de wastafel gewassen, van boven tot onder. Ze was betrokken bij mijn wel en wee. Ze wou iets van me, dat voelde ik, maar ik wist niet wat en ik durfde haar het niet te vragen.

Ik neem niet gemakkelijk nieuwe inzichten over. Ik aarzel om me inzichten eigen te maken en het eigenaarschap van de kennis en kunde te omarmen.

Terughoudendheid en afwachten zit in mijn genen. Ik heb op mijn chromosomen eigenschappen die me verder helpen en genen die me in mijn leven belemmeren. Ik heb geen andere genen, wat Lisbeth er ook van zegt.

Lisbeth naast mij, op mij, met mij verenigd in dit krappe zweterige kamertje van het werkkamp in de brousse bij Boumben, Lisbeth maakt van mij opnieuw een paard. Mijn geslacht schreeuwt om haar omarming. Lisbeth vergist zich, ik weet het zeker. Ik ben niet de mens die zij denkt dat ik ben. Ik ken mijzelf. Ik help mezelf terwijl jongens en meisjes aan de andere kant van de deur over de veranda heen en weer slenteren. De krekels weten niet van ophouden. De lucht is zwaar van negerzweet en kruiden uit de brousse. Ik hoor de eerste regendruppen op de golfplaten, dan breekt de hemel. Het regent, het regent dubbel zo hard als ik gewend ben. De eerste dag, de eerste nacht dans la brousse. Ik droom dat ik in Afrika ben. De volgende ochtend word ik wakker van het Volkswagenbusje. Ik ken de klank, de bromtoon van de motor. Mijn vader had een Volkswagen met hetzelfde geluid onder de motorkap. Gerhard Kratz zorgt hier voor alles wat een mens nodig heeft. Ver van huis doe ik niet anders dan op een plek te zijn waar ik niet ben. Ik blader in mijn paspoort zonder visum en berg het ver weg. Er is stokbrood, baguette in het Frans, er is geen kaas, geen confiture. Er is stokbrood en thee. We gaan aan de slag.

Onder leiding van Kratz bouwen we een gemeenschapshuis met een medische post en wasruimtes. Alles wordt door de Duitse kerk van Kratz betaald. Het wordt een stenen gebouw onder Duitse architectuur; vakwerk met kleine ramen, een brede omloop om het hele gebouw en betonnen veranda. Verder op de heuvel is plaats voor een kerkgebouw, de palen, planken en golfplaten liggen al klaar.

'Jij kunt rekenen,' zegt Gerhard. De kerk is een rechthoek van 15 keer 20 meter. 'Hier is je duimstok en daar is je personeel.'

Kratz wijst naar de jongens en meisjes die staan te wachten op wat komen gaat. 'De kerk hoort op het hoogste punt van de heuvel. Of niet?'

Nader tot God, denk ik. Ik knik. 'Bonjour.' 'Bonjour monsieur.'

Ik schud de handen van mijn personeel. De jongens op blote voeten en in korte broek. Ieder draagt een shirt of blouse, niet alle kledingstukken zijn zonder scheuren en rafels. De meisjes zijn gekleed in wikkelrokken met het hoofd van de president op de billen en om de borst. Ze praten in de stamtaal, zangerig en lacherig. Ze willen me aanraken. Ik lach terug. Ik laat gebeuren wat moet gebeuren. Ze weten waar de kerk moet komen en ze willen de palen in de grond zetten.

'Attend.' Ze wachten. Zonder wat te doen ben ik de baas. Ze luisteren naar me. Ze wachten. Ik voel me opgetogen en belangrijk. Ik voel me geweldig. 'Oui Massa.' Ja, ik ben de baas. Baas zijn is heel gemakkelijk. Ik heb er de juiste genen voor; hier in de rimboe. Twee palen op vijftien meter van elkaar en met de stelling van Pythagoras reken ik uit waar de andere palen moeten komen. Ik reken de vierkantswortel uit van x-kwadraat plus y-kwadraat. Ik trek strepen in de laterietgrond. Deze kerk staat in het midden en wordt

een rechthoek zoals er in het hele oerwoud geen rechthoek is te vinden. Tegen de middag staan de palen in de grond. In de namiddag spijkeren we de dakbalken vast en tegen de avond liggen de eerste golfplaten op het dak.

"Ik bouw een kerk in Afrika," schrijf ik in mijn dagboek. Ik zit op mijn brits in mijn slaapkamertje. Twee meter keer twee meter in het vierkant en een eenpersoonsbed met een dunne slaapzak die ik niet nodig heb. Ik bouw een kerk in Afrika, ik moet het opschrijven om het echt te maken. Pas als het op papier staat en de inkt droog is, dan is het waarheid.

Des nègres kunnen misschien niet filosoferen, abstraheren en redeneren; ze kunnen wel concretiseren; met hout en ook met cement. Ze kunnen hard werken. Zweten dokter.

De eerste dagen konden ze hard werken. Na twee dagen was het tempo eruit. De jongens en meisjes, rond de twintig en wat ouder, zaten liever te dammen op een dambord met bierdopjes. De meisjes zaten bij elkaar in de keuken, een afdakje achter golfplaten. Ze kookten en ze bakten. Ze lieten cassave, tarot en zoete aardappelen gaar worden. Ze wasten af, gras was de afwaskwast. De pubers luisterden naar James Brown, de hele avond. Ik zaagde planken op maat en boorde gaten in de grond voor de zitbanken in de kerk. 'Vous pouvez travailler beaucoup.' 'Van hard werken is nog nooit iemand gestorven.' Ik hoor mijn vaders stem. Na een week besloot ik dat ik achter de muziek aan zou gaan. Gerhard Kratz nodigde mij uit om bij hem in zijn stenen huis te komen eten. Het eerste en enige stenen huis in Boumben. Hij woont alleen in een huis vijf kilometer van het werkkamp. Vanaf de heuvel heeft hij uitzicht over het riviertje Dibamba. Alle dagen rijden trucks met opleggers door het dorp met tropisch hardhout, azobé voor bruggen en meubels in die Heimat. Gerhard is van de blauwe knoop, al drinkt hij af en toe een glas palmwijn; zure witte melk met alcohol. 'Jij moet jezelf nog bewijzen,' zegt hij. Hij heft het glas. Ik knik, maar de strekking van zijn opmerking dringt niet tot me door. 'Ik houd van inspanning,' zeg ik. 'Ik ben graag bezig. Stilzitten is niets voor me.'

'Heel veel mensen zullen profijt van je hebben.' Zwarten kunnen niet abstraheren, filosoferen en redeneren, maar deze missionaris heeft mijn aard binnen een paar dagen scherp op zijn netvlies. Gerhard ziet mijn kwaliteiten. Ik voel me warmer worden in de zwoele tropennacht. 'Misschien moet je het wat rustiger aandoen. Wat jij doet, dat doen anderen niet.' Hij kijkt me aan en zwijgt, alsof hij zeker wil weten dat zijn woorden mij bereiken. 'Als je alles doet, als je alles in je eentje doet, dan blijf je ronddraaien in je eigen wereld, dan maak je van de wereld een onbewoond eiland. Op Robinson Crusoë na.' Het is alsof ik Lisbeth hoor preken. 'Daar is niets verkeerds aan. Alleen op de wereld kan heel prettig zijn.' Ik heb hem door. Hij heeft het niet over mij. Hij vertelt zijn eigen verhaal. Hij zit alleen in de tropen, in de brousse, ver weg van Sahne en Sauerkraut. Ik kijk naar het dal dat beneden ons in

maanlicht glinstert. Het regent hier elke dag. Blad is voortdurend nat en als de avond valt trekken dunne flarden mist over de rivier. Krekels weten niet van ophouden. Ik hoef niet meer naar hem te luisteren. Hij heeft zijn eigen verhaal. Graham Greene schreef *Heart of the matter, das Hertz aller Dinge*, of om het met Goethe te zeggen: *des Pudels Kern*. Bij Goethe veranderde de poedel in de duivel. Graham Greene schreef over een man met ambities die in donker Afrika in gevecht raakt met de engel. Met zijn eigen engel als de apostel Paulus die in de bijbel zijn verhaal vertelt. Niet iedereen kan van de engel winnen, niet iedereen treedt in het voetspoor van Faust en ruilt zijn ziel in bij de duivel.

Gerhard brengt mij laat in de avond met de Volkswagenbus terug naar het kamp. De werkers zitten om het kampvuur. Jongens en meisje dansen op James Brown. Ze raken elkaar niet aan. Ze bewegen. Ze neuriën mee. Er is palmwijn, er is bier, van alles is er een beetje. Ik kijk. Ik kan niet dansen.

'Bonne nuit, bonne nuit,' roep ik in de rondte. Voor vandaag heb ik voldoende indrukken. Sarriëtte wil mij naar mijn slaapkamertje begeleiden. Niet meer dan dertig passen van het vuur. Ze houdt mijn hand vast met twee handen. Ik word er verlegen van. Meisje van veertien, vijftien misschien.

'Il me faut inviter,' zegt ze. Ze wil met me mee naar Pays-Bas. Ik weet dat afwijzen niet helpt. Alleen antwoorden die ze wil horen zijn goed. 'Bien sur,' zeg ik. Ik leun tegen het beschot en houd met een hand de sluiting van de deur vast. Sarriëtte gaat niet weg. Ik breng haar terug naar het kampvuur en ga naast haar in het gras zitten. We kijken in de vlammen. Ze danst voor me. Haar heupen nodigen me uit. Haar zwarte huid glinstert in het licht van de maan. In haar kroeshaar steken balpennen. Une Bic pour écriver. Ze wil met me corresponderen. Ik dans. Sarriëtte brengt me opnieuw naar mijn slaapkamer en ik breng haar opnieuw naar de slaapzaal van de meiden. Het vuur is bijna gedoofd. Ik lig op mijn rug op mijn slaapzak. Hagedissen schieten langs de houten wanden omhoog. Vanavond is er geen invasie van mieren, geen slangen in de slaapvertrekken.

'Sie sollen nicht herum lieben,' zei Gerhard Kratz. Hij keek mij recht in mijn ogen, beide handen aan het stuur. Het was een bevel, ik voelde het. Hij had de motor van de Volkswagen uitgezet, alsof hij de woorden goed tot me wilde laten doordringen. Ik wist niet of hij het tegen zichzelf zei, of dat de boodschap voor mij was bestemd. Ik was niet van plan geweest om in de rondte te vrijen. Ik was van plan om rechthoekige kerken te bouwen, en medische missieposten. Boven mij hangt een hagedis op de kop aan een balk. Het diertje kan vallen, maar het valt niet. Ik weet niet waarom ik in Boumben ben. Ik weet het wel. In de Kijk in 't Jatstraat kocht ik een vliegkaartje, daarom ben ik hier.

14

Ruim vier weken ben ik in Boumben, met nog een krappe week in Kameroun voor me. Ik zie verschil tussen de africains. Ik praat niet meer over Schwartze en nègres. De ene africain is de andere niet. Jacques Mbebi is een paar jaar jonger. Zijn vader leeft niet meer, omgekomen in het oerwoud door de honger van een viper, een wurgslang. Zijn moeder heeft een andere man, meer dan een andere man om in haar levensonderhoud te voorzien. Jacques zorgt voor zijn broer en zusjes, zegt hij. Al het werk op het kamp doet hij zonder beloning. Hij hoopt een baantje over te houden aan zijn vrijwilligerswerk. Kost en inwoning hoeft hij niet te betalen. Of ik hem mee kan nemen naar Pays-Bas.

'Peut être,' zeg ik. 'C'est possible un jour.' Iedereen maakt het elkaar naar de zin door te zeggen wat de ander graag wil horen. Sarriëtte brengt me elke avond tot aan de deur van mijn slaapkamer. Ik breng haar weer terug naar de slaapzaal. Dat doen we een aantal malen. Ze is negentien, zegt ze. Ik zeg dat ik ook negentien ben. Ik weet dat ze jonger is.

'Vrouwen in Afrika zijn eerder aan seks toe,' zegt Gerhard. Hij zegt het voorzichtig, maar ik begrijp hem. 'In Afrika worden de mensen niet oud, ze moeten eerder met kinderen beginnen.' Opnieuw hoor ik een waarschuwing. Kratz is niet getrouwd. De veertiger woont alleen. Kratz houdt niet van gedoe tussen passanten en africains. Ik ben het met hem eens, zeg ik. Ik voel hoe mijn huid op mijn voorhoofd samentrekt. Van mijn binnenkant krijg ik andere berichten dan wat ik mezelf hoor zeggen. Ik lieg niet, maar mijn lichaam kent een andere waarheid. Gistermiddag kwam Lydiënne uit Kribi in het kamp. Kribi ligt aan de kust, meer dan honderd kilometer naar het zuiden. Lydiënne draagt geen wikkelrok. Ze draagt een korte broek en een bijna witte blouse. Om haar voeten rode pumps met halfhoge hakken waar ze nauwelijks op kan lopen. Ze is lichtbruin en het haar heeft ze ontkroesd, de halve slagen bijeen door pommade. Ogenschaduw en valse wimpers ontbreken er nog aan. Ze is van mij gecharmeerd. Ze heeft een mooi lijf en een gulle mond, alles aan haar is uitbundig. Ik zie dat wel. Ze hangt voortdurend om me heen. Waar ik ben, daar wil zij zijn, tot op het lavabos toe, een rieten krulschutting om een gat in de grond, onderaan de heuvel. Ik wil horen wat Gerhard van Lydiënne vindt, maar ik durf hem niet te vragen. De laatste avond bij hem thuis. Nog een paar nachten en ik vlieg terug naar waar ik vandaan kwam.

'Waar kom je vandaan?' vraag ik. Gerhard zet de thee op de tafel en kijkt naar de rivier in het dal beneden ons. We zitten op de veranda. De avondzon zakt in snel tempo over de rand van de aarde. Over een half uur is het donker. Op de tafel staan wierookringen klaar. Als de muskieten komen gaat de brand erin. Muskieten houden niet van rook en sterke luchten.

'Bayern,' zegt hij. 'Ik kom uit Bayern. Realschule, Hochschule, Universität, so wie das geht.' Ik zoek Duitse woorden om opnieuw een vraag te stellen. Het hoeft niet meer. 'Mijn vader was lid van de Schutz Staffel. De *SS*.' De thee wordt koud. Vogels schreeuwen nog een keer voor het helemaal donker is. 'Misschien had ik dit niet moeten zeggen, maar nu ik eenmaal ben begonnen kan ik net zo goed verder vertellen.' Zijn hoofd glijdt naar achteren in zijn nek en weer naar voren. Hij zit rechtop naast me op de houten stoel zonder kussen op de zitting. Het is alsof hij zijn lichaam in de juiste stand moet zetten om het verhaal de uitgang te wijzen. Blijdschap komt niet naar buiten als je ver voorover zit gebogen en verdriet ontsnapt moeilijker met de armen in triomfgebaar in de hoogte gestrekt; bij européains. 'Mijn vader was leraar geschiedenis aan de Hochschule. Hij wist van heden en verleden. In huis sprak hij niet over zijn werk. We spraken over de tuin, het eten, Fuβball en muziek. Het gesprek ging overal over, maar niet over wat achter ons lag. Heel langzaam kreeg ik er weet van. In de fotoalbums waren er geen bladzijden met portretten en andere kiekjes van de jaren tussen 1939 en 1945. Ik zag dat wel, maar ik vroeg er niet naar. Kratz neemt een slok thee.

'Wonderbaarlijk hoe je als kind bepaalde vragen niet stelt. Op, ik zou bijna zeggen geniepige wijze, maar dat is het niet, op bijzondere wijze laat je die vragen achterwege. Op een niet uitgesproken manier praat je niet over wat taboe is. Niemand heeft het gezegd, maar iedereen weet het. Ik knikte. Dat god niet bestaat, dat wist ik al sinds Sinterklaas was verdampt, maar ik kon dat niet hardop zeggen. Dat vader op moeder was uitgekeken en dat moeder haar depressies als gevangenis voor vader gebruikte, dat kon ik niet zeggen. Dat Angela hoereerde, dat kon ik niet zeggen. Dat de pastoor een kind had bij mevrouw Röling, dat kon ik niet zeggen. Dat Klein Rieksie met zijn dochters deed wat de kerels tegen betaling met Angela deden, dat kon ik niet zeggen, en dat zei ik ook niet.

'Für den Frieden in huis hield ik me aan die afspraak. Ik wilde alles over mijn vader weten. Dat recht heeft een kind, meende ik. Ik wou weten hoe hij bij de *SS* terecht was gekomen. Ik wou weten hoe hij zover had kunnen komen dat hij Joden, homoseksuelen en zigeuners in de nek kon schieten.' Kratz ademt zwaar. Hij blaast lucht ver over de balustrade van de veranda. In de stilte is het water hoorbaar dat beneden om de stenen spoelt.

'Mijn vader was een goede man. Nach dem Kriege kreeg hij opnieuw een baan aan het gymnasium. Hij gaf les over de Grieken en Romeinen. Eenmaal is hij gekozen tot de leraar van het jaar. Op de foto in de Windinger Anzeiger voor het schoolbord. Het was heel normaal.'

'Ganz normal,' zeg ik. Ik houd mijn rug strak tegen de leuning. Ik wil voorover gaan zitten, mijn hoofd laten hangen, met mijn ellebogen op mijn knieën rusten. Ik doe het niet. Mijn geest is nu de baas over mijn lichaam. 'Ja,' zegt Gerhard, 'ganz normal.' Hij staat op en gaat naar binnen. Als hij

terugkomt heeft hij een doos sigaren in zijn hand. 'Ik rook niet, maar nu rook ik wel,' zegt hij. Hij houdt me de doos voor. Ritmeester, korte sigaren, bijna vierkant. Ik zuig voorzichtig als hij me de brandende lucifer voorhoudt. Ik probeer niet te hoesten, een korte kuch ontsnapt me. 'Voorzichtig,' zeg Gerhard. 'Alles wat je voor het eerst doet, daar kun je beter langzaam mee beginnen. Voor je het weet overtreed je de regels en help je jezelf in problemen.' Hij steekt de wierookringen aan. Door de rook van sigaren en de smeulende ringen blijven de muskieten weg. 'Ik heb een goede jeugd gehad, maar er hing in huis altijd het ongezegde in de lucht.' Bij een sigaar hoort het hoofd in de nek, hoort een rookkegel schuin omhoog, horen getuite lippen en een ontspannen gezicht. Ik zie het niet in deze tropenavond.

'Ik was achttien. Mijn moeder was een jaar eerder overleden. Ik kwam in huis van het gymnasium. De achterdeur was niet op slot. Dat was niets voor vader.' Gerhard trekt aan de sigaar en blaast de rook recht naar voren. Met zijn vrije hand slaat hij een muskiet op zijn bovenbeen.

'Tegen de onderkaak.' Gerhard houdt de klamme kant van zijn sigaar onder tegen zijn kin. 'Hij lag in uniform op bed. Het pistool op de vloer.'

We eten zwijgend de gebakken vis en de zoete aardappelen. We eten zwijgend de compote van mango, kiwi, papaja en ananas. Ik raak de smaak van de sigaar maar moeilijk kwijt. Op het kampement laat Kratz de motor van de Volkswagen draaien. Hij geeft me een hand. 'We zien elkaar aanstaande vrijdag, dan ben ik op tijd hier om je naar het vliegveld te rijden.' Ik knik, ik druk zijn hand net zo stevig als hij in de mijne knijpt.

Jacques staat buiten de wagen op te wachten. Achter hem staat Sarriëtte en achter Sarriëtte staat Lydiënne. Het lijkt erop dat ze me hebben gemist. Ik krijg de kans niet om naar mijn slaapkamer te gaan. James Brown wacht.

'Demain,' zegt Jacques. 'Morgen is er een kerkdienst in de nieuwe kerk.' Hij ziet hoe ik naar de meisjes aan de andere kant van het vuur kijk.

'Des femmes. Naturellement des femmes.'

Hij lacht erbij en slaat zijn arm om mijn schouder. Ik schrik niet langer. Een man mag mij hier aanraken.

'Beide vrouwen vechten om je,' zegt hij.

'Ze willen met je mee naar Europa. Daar is het leven beter dan hier dans la brousse. Sarriëtte wil met je mee, maar ze weet nog niet dat ze hier in Boumben achterblijft. Ze wil een kind van je, dan weet ze dat ze je na kan komen.' Ik sla mijn arm om de rug van Jacques. De meisjes staan op en dansen in het donker. 'Lydiënne is van een ander volk. Ze komt van Kribi. Ze had gehoord dat er een blanke man in Boumben was aangekomen. De tamtam werkt hier heel goed.' Als ik zwijg en naar de dansende vrouwen kijk, zegt hij: 'Die van Kribi zijn een ander slag mensen. Ze hebben veel verbeelding, het stijgt ze naar het hoofd. Lydiënne vindt ons maar niets. Ze minacht ons. Wat mij betreft mag ze snel verdwijnen.'

Lydiënne komt mij halen. Ze wil met me dansen. Ik ga mee, James Brown helpt me in de benen. Funk van James Brown. Lydiënne pakt mijn handen vast, ze draait haar heupen. Ze heeft haar lippen geverfd, het haar recht omhoog, maar ze zegt niets. De batterijen van de grammofoon zijn leeg. De muziek sleept zich naar het slot. Ik ga onder aan de heuvel naar het lavabos achter het krulriet. Als ik boven kom staat Sarriëtte te wachten. Er brandt nog een olielamp. We wandelen het pad van het werkkamp naar de bosweg op en neer, hand in hand. Ik weet niet hoe het verder moet. Ik ken de gewoontes niet. Elke stap die ik dichter naar haar toe ga is een reuzenstap. Haar handen vasthouden, dat kan en dat mag, een hand op haar heup, onze lippen dichter bij elkaar, mijn hand op haar billen onder de wikkelrok, mijn hand op haar borst, mijn hand tussen haar plooien, mijn handen door haar kroeshaar. Ik ken het pad niet. Ik voel het verschil met wat ik achter me heb gelaten. Met Lisbeth. Ik ken deze jonge vrouw alleen van de buitenkant. Ze is zwart. Sarriëtte wandelt me naar mijn kamer. Ik breng haar naar de slaapzaal van de meiden. Ze brengt me weer terug. Ik sta met mijn rug tegen de deur. Ze staat strak voor me. Ik houd mijn handen om haar stugge kroeshaar en laat ze zakken naar haar hals, haar zwarte hals, ik houd mijn duimen onder haar kin. Oogwit en witte tanden in het tropenduister.

'J'ai froid,' zegt ze. 'J'ai froid.'

Ze heeft het koud. Zweet loopt over mijn rug. Ik ken mijn plicht. Vrouwen in lange witte jurken en mannen in pak, niet iedereen, maar de meeste mannen hebben een jasje en een net hemd aangetrokken. Vijf gelovigen worden in de rivier gedoopt. De dominee in het zwart staat tot zijn knieën in het water. In de bocht van de rivier wachten de baptisten op de reiniging. Een palaver van een kwartier in de eigen taal. De dominee zwaait met zijn armen, wijst naar het water, wijst naar het volk, het oerwoud, wijst naar de hemel. De gelovigen zingen en dan gaat elk van de dopelingen kopje onder. Het water van de Dibamba neemt de zonden mee. De zondaars kunnen opnieuw beginnen met een schoner leven. In processie gaat de gemeente naar de nieuwe kerk op het kampement. Onderweg zet de predikant een lied in, de gemeente volgt. De vloer van de kerk is aangeharkt, op tafel staan twee grote blikken van poedermelk van de Friese Vlag. De planten in de blikken laten het blad al hangen. Tegen de achterwand hangt een groot kleed met een tafereel uit Lapland. Drie rendieren op een vlakte en bergen met sneeuw op de achtergrond. Op de voorgrond een Lap in traditionele kleding bij een hondenslee. De voorkant van de altaartafel is bedekt met een wikkeldoek met het hoofd van de president. In de zoom staat: Twentsche Stoomdrukkerij. Dat is onze ontwikkelingshulp. Als iedereen een plek heeft in de nieuwe kerk op de nieuwe banken begint de dienst met gezang. Jacques zit links van mij, Sarriëtte aan mijn rechterkant. Voor mij staat Lydiënne. Ik ruik parfum. Ik ruik africains. Jacques geeft mij een blaadje met de tekst. Ik zing mee, zo goed

en zo kwaad als ik kan. Ik hoor erbij, ik ben een van hen.

De dominee leest uit de bijbel, er volgt een psalm en nog een psalm. Dan komt een lied van eigen volk. De dominee houdt een preek in het Frans. Het gaat over amour en le Dieu en over Jésus. Ik ken de verhalen. Twee vrouwen stappen naar voren en steken de kaarsen op de kandelaars aan.

'Et maintenant.'

'En nu geef ik graag het woord aan onze gast uit Hollande. Onze noeste werker in de wijngaard. De man van het eerste, tweede en derde uur.'

Jacques pakt mijn arm en geleidt mij naar voren. Ik sta op de plek van de dominee. Gods volk zit voor me en wacht op mijn blijde boodschap.

Jacques doet een stap opzij. Sarriëtte gaat verzitten, ze kan tussen de gelovigen op de eerste rij doorkijken. Lydiënne heeft haar lippen vuurrood geverfd. 'Bon jour,' zeg ik. De woorden stromen zoals ze nog nooit hebben gestroomd.

'Je suis heureux d'être ici.' Ik ben niet alleen blij dat ik hier ben.

'Ik ben ook blij omdat ik met iedereen kennis heb gemaakt, dat ik heb mogen zien hoe iedereen van elkaar houdt hier dans la brousse. Ik ben blij te horen hoe iedereen vol overgave met elkaar zingt en de Heer prijst. Jullie leven het leven zoals Jésus dat heeft bedoeld; broeders en zusters met elkaar.' Gods volk murmelt instemmend. Dit horen ze graag.

'Als ik straks terug ben in mijn eigen land, Pays-Bas, dan zal ik de gelovigen van mijn kerk vertellen van de liefde, de l'amour, en van de hoop, de l'espérance, en van het geloof van de mensen in Boumben. Ons nieuw dorp tussen Sananga en Wouri, als het aardse paradijs ooit tussen Eufraat en Tigris.' Het murmelen zwelt aan en de gelovigen klappen in de handen met zo'n flux de paroles.

'Met de doop in de rivier, waar ik bij mocht zijn, veel dank, zijn ook mijn zonden opnieuw weggewassen en sta ik opnieuw dichter bij Onze-Lieve-Heer en bij zijn volk dat in deze kerk elkaar nabij is.' De gemeente applaudisseert en begint te zingen. Ik herken de wijze van *De Heer is mijn herder*. De dominee geeft mij een hand. Jacques leidt mij terug naar mijn bank op de derde rij. Sarriëtte lacht haar tanden bloot. Ze pakt mijn hand vast, heel kort. Terwijl ze met de anderen meezingt landen mijn voeten langzaam op aarde.

15

Op vliegveld Zaventhem raakte ik alles kwijt. De tas met tandenborstel en de halve tube Prodent tandpasta, de stinkende handdoeken, de stinkende hemden en onderbroeken, het scheerapparaat dat ik niet had gebruikt in de stroomloze rimboe, de schaar en de pleisters die ik niet aan Sarriëtte had gegeven toen ze ernaar vroeg voor Gerhard Kratz met de Volkswagenbus het kampement op reed. En wat mij het meeste speet; de aantekeningen van wat ik had gedaan en had gedacht, vooral van wat ik had gedacht. De diefstal van mijn tas voelde alsof ik mijn inzichten kwijt was geraakt, zesendertig jaar vóór Anno Ludwig. Bijna alles was ik kwijt, de adressen en de namen van les africains. Een kort moment van onoplettendheid bij de kiosk. Lezen wilde ik, ik vergat mijn tas toen ik de laatste *Volkskrant* uit het rek nam. Net op tijd voor het dagelijkse nieuws. Mijn twee paspoorten droeg ik op mijn lichaam, net als mijn huissleutel en de diarolletjes. Een linnen zakje met kleine spullen en een paar ansichten, meer hield ik niet over aan mijn avontuur dans la brousse. De verzekering betaalde eenentachtig guldens, dat was later. Dat was precies het bedrag dat ik aan premie voor een onbezorgd leven had betaald. Ik was terug op eigen bodem. Het was zaak mijn ogen open te houden.

Lisbeths briefje lag nog net zo op mijn bureau als acht weken geleden. "Ik wil met je vrijen." De inkt was lichter geworden na acht weken in daglicht, het papier kleurde grauwgeel. De kwartjesplanten stonden er nog net zo bij als acht weken geleden. Ik leegde een glas water op de aarde in de pot, alsof dat het broodnodigste was na aankomst. *Keep the aspidistra flying*, dacht ik. Het boek van George Orwell had ik gelezen in mijn tweede jaar terwijl ik eindeloos ether destilleerde om het zo zuiver mogelijk te maken. De verdroogde kwartjesplant als metafoor voor Job op de mestvaalt. Koester het lijden, en wat er ook gebeurt, er blijft altijd leven in tijden van tegenslag. En na verloop van tijd komt het verlossende water. Ellende had ik niet meegemaakt. De diefstal op Zaventhem was niets, dat Lisbeth er niet was, enkel haar vergeelde briefje, het was niets. Dat moeder dood was, dat vader dementeerde, dat ik mislukt was op Minerva, het stelde niets voor. Drenthe; land van dubbeltjes en kwartjes, volk van verkleinwoordjes, niets veranderde. Het stond al in de bijbel beschreven. Prediker wees mij de weg. Ik had het kunnen weten. Op een dunne laag stof na was er in mijn kamer weinig veranderd. De blauwe en oranje A.I. Vogel lagen nog net zo op de hoek van het bureau als ik ze had achtergelaten. *Inorganic and Organic Chemical Analysis.* Ik kon zo weer met scheikunde aan de slag, als ik zou willen. Ik zette de ramen open. Het was een zonnige dag, bijna Bommen Berend met Gronings Ontzet, paardenkoersen en kermis op de markten. Tegen de kade voor mijn huis lagen zeilbootjes. De Emmabrug ging voortdurend open en dicht. Ik

hoefde niets te doen om de tijd voorbij te laten gaan. De hele dag en avond kon ik in de vensterbank zitten en naar buiten kijken. Ik maakte me een kop nescafé en keek over het water. De lucht was helder, een schiere avond voor vuurwerk. In Boumben was Gerhard Kratz bezig met de ananasplantage, met cacaoboompjes onder de azobé, met kiwi's en papaja. En tegen de avond zou Sarriëtte het koud krijgen. De nègres hadden opnieuw des singes, apen, op het menu en krokodillen, bosratten en slangen. Apen aten ze. De schedel van *mijn* aap had ik gelukkig gered van de dief op Zaventhem. Ik had de kop meegenomen in de linnen tas op mijn borst, bang dat mijn bagage opengemaakt zou worden door de douane en ik het restant van het *bush meat* af zou moeten geven. Angsten, die net als de andere bangigheden irrationeel en zelden terecht zijn. Lydiënne was misschien terug in Kribi of op zoek naar een andere Européain om haar leven meer kleur, fleur en vooral meer lijfelijk genot te geven. Negerinnen weten wat vrijen is, die mythe moest ik in leven houden. De brug ging omhoog en de brug ging naar beneden. Ik was moe en blij tegelijk, en dan weer droevig en uitgelaten. Ik wilde thuis zijn op mijn kamer en ik wilde de stad in. Zonder paspoort naar de Grote Markt, niet bang voor wurgslangen en krokodillen. Ik wilde het spookhuis voorbij. Ik dacht niet na. Ik volgde mijn lichaam. Driemaal de roltrappen van V&D op en neer, pas toen kreeg ik het gevoel dat ik weer op aarde was. De Jacobijn was dicht; geen appelgebak, geen slagroom. Geen bar met muziek van Aritha Franklin uit het behang. James Brown had ik nog in mijn hoofd.

Ik dronk koffie bij Bommen Berend. Ik wachtte op het terras aan het Kwinkenplein op een bekende om mee te praten. Ik was op zoek naar een oor om mijn verhaal in leeg te schenken, maar ik zag niemand. De tweede kop koffie liet ik half leeggedronken achter. Ik moest weg. Terug naar mijn kamer brachten mijn voeten me naar de Folkingestraat. Het was niet de kortste weg naar huis. Op nummer 79 belde ik aan. Het bleef lang stil. Ik belde opnieuw.

'Nee, die woont hier niet meer.' Lisbeth was weg.

De jongen, van Vindicat atque polit met blauwe blazer en gouden stiksel op de revers, zei dat ze was afgestudeerd; voorzover hij wist, maar hij wist niet alles. Lisbeth was bij zijn weten naar Brabant verhuisd en aan het werk in een galerie, maar misschien ook niet. Hij had geen adres, en als hij dat wel had gehad, dan zou hij mij het adres niet geven. Ik was hem onbekend. In de luttele minuten dat het gesprek duurde, had hij mijn zwakke plek gevonden en begon hij te blazen. Mijn verlangen naar een oor, naar een lijfelijke aanraking, naar een vrouw in mijn bed was mij van het gezicht te lezen. Mijn lichaam stond op schreien en op knappen. Wat ik aan indrukken in de brousse had opgedaan moest naar buiten, maar ik kon geen uitgang vinden. Mededogen kon ik onderaan de trap van de Folkingestraat 79 niet verwachten. Een van ons tweeën moest de baas zijn en ik was dat niet, onderaan de smalle trapopgang. Ik liep door de rosse buurt van de Nieuwstad, langs Minerva,

maar ik ging niet naar binnen. Bij de kunsten had ik niets te zoeken, nog niet. Ik was mezelf kwijtgeraakt, dat werd me helder. Ik kon mezelf niet vinden op die eerste dagen terug uit Kameroun.

Ik lig op mijn rug op mijn bed en ik kijk naar het plafond. Gipsplaten met grijs papier er omheen. Studentenhuisvesting heeft het gips laten aanbrengen, tegen brand, tegen tocht en koude in dit aftandse huis. Over een paar jaar gaat alles tegen de vlakte en kan de vooruitgang zijn loop nemen.

Mijn hele kamer is grijs met een boekenkast tegen de muur en een affiche met in dikke rode letters: krijgen we nog tijd voor actie? Elke ochtend zie ik die woorden. Misschien word ik erdoor gestuurd. Modigliani, Cobra en het melkmeisje van Vermeer. Namaak uit de erfenis nadat moeder de tijd achter zich had gelaten. *Ceçi n'est pas une Vermeer* aan de muur boven de gaskachel, het meisje is mijn moeder met een barst in het melkkannetje.

Op de tafel ligt een stapel kranten van acht weken buitenshuis. Een kleinere stapel met rekeningen en afschriften van de giro. Drie ansichten van vakantiegangers die me laten weten hoe ver en hoe lang en het weerbericht elders in Europa. Geen adreswijzigingen. Een zwart-wit kaartje van de r.k. kerk op Erica in een envelop. Een handschrift dat ik niet ken.

"Wij zijn benieuwd te horen hoe het met je is," schrijft Lisa. De nieuwe vrouw van mijn vader wil weten wat ik doe en ze wil vooral vertellen hoe het met vader is, en met haar. "Misschien kun je me bellen." Onderaan de kaart staat boven het telefoonnummer van mijn vader in kleiner handschrift: "Liefs van vader en van Lisa." Daar zat ik op te wachten. In het studentenhuis is geen telefoon. Als ik wil bellen moet ik naar buiten. Bij het station zijn telefooncellen en bij het postkantoor op de Munnekeholm. Telefoon heb ik niet nodig. Niemand die mij belt en ik bel ook niemand. Mijn vader had een hekel aan bellen, nu misschien ook nog. Wij waren de eersten in de straat met telefoon. De hele straat kwam langs voor boodschappen. Een stuiver in een kopje voor elk gesprek. Vreemden belden 05914-451 en dan werd ik de straat opgestuurd om de mensen op te halen die geen telefoon hadden. Ik heb er mijn weerzin aan telefoneren misschien aan overgehouden. Conditionering, ik weet het, maar het ongemak is er niet mee voorbij. Inzicht kan een goede hulp zijn, maar het is niet genoeg om gedachten en patronen die in de kindertijd zijn aangebracht als noodzakelijke schema's en slaafs gedrag te veranderen in een houding die dichterbij de volwassen werkelijkheid komt. Ik lig in mijn ondergoed op de rug en ik heb geen haast om naar mijn ouderlijk huis te bellen. Flarden van de kermis waaien vanaf de binnenstad mijn kamer binnen. Het is ruim twintig graad Celsius. Het is een warme avond. Ik luister naar het bootjesvolk buiten voor mijn deur, ik luister naar het verkeer over de Eeldersingel. Als ik mijn hoofd draai zie ik de donkerblauwe lucht en de top van de plataan voor mijn huis. Het blad begint al te verkleuren. Lisbeth komt mijn kamer binnen. Ze is zwart. Ze heeft een kroeskop. Voor ik een vraag

kan stellen heeft ze haar kleren uit. Zonder dat ik wat doe lig ik ineens naakt op mijn bed. Lisbeth steekt haar tong uit. Ze trekt een slakkenspoor van mijn lid naar mijn mond. Ik spreid mijn benen. De zwarte madonna schuift op mij. Ze drukt mijn schouders tegen het matras. Ik verzet mij niet, ik ben niet sterk genoeg.

'Ach jong,' zegt ze. 'Ach mien jong.' Ik wil wat zeggen, maar ik vind geen woorden. Niets kan ik zeggen. 'Nu al!'Ik doe mijn ogen open. Naast mij kijkt een jonge negerin schuin naar beneden. Met een punaise had ik de ansicht uit Douala aan de gipswand geprikt. De negerin lacht, maar ze lijkt me niet te zien. Ik was mij aan de wastafel en schud after shave in de rondte. Het is nog geen negen uur. Tijd om te telefoneren.

'Ik ben met werken gestopt,' zegt vader. 'Vervroegd pensioen.' Lisa kijkt mij aan. Ze knikt. Ze corrigeert niet. Ze zwijgt en schuift over de tafel een glas melk naar vader. 'Ja jong, morgen heb ik een belangrieke vergadering. Ik bin veurzitter. Het giet der om spannen.' Vader is in de war. Hij valt terug op zijn basisgereedschappen en zijn jeugdtaal. Het Algemeen Beschaafd is weggezakt, lijkt het. Het is snel gegaan. 'Gewone dementie,' zegt Lisa als we even later in de keuken staan. 'Maar gewoon is ook bijzonder.' Ze legt haar hand op mijn schouder. Misschien wil ze mij troosten, maar ik voel het eerder als het omgekeerde. Ze zoekt steun bij mij. Ik vind alles goed. 'Ik had het mij anders voorgesteld, maar nu het zo gelopen is, is het zo.' Haar hand glijdt van mijn schouder. Ze draait haar hoofd. Haar ogen zoeken de vetbolletjes die in de soep drijven. Ze draait het gas onder de aardappelen op de hoogste stand. Ik snijd tomaten en was de jonge prei uit eigen tuin. 'Ik ben nooit getrouwd geweest,' zegt ze, 'dat weet je.' Het lijkt alsof vertrouwelijkheden gemakkelijker over het aanrecht gaan als we elkaar niet aankijken. 'Ik was zestien toen ik besloot non te worden. In die tijd wist ik niet beter. Het leek me fantastisch, de hele dag bidden in een eigen kamer en niets met de wrede wereld te maken hebben.' Ik reik haar het zout. 'Mijn vader en moeder vonden het geweldig. Een van de tien kinderen die haar leven aan Onze-Lieve-Heer zou geven. Dat was goed voor de zielen van de familie, alsof ik een makelaar werd bij God om voor iedereen een huis in de hemel te regelen.' Ik begin aan de vierde tomaat, meer dan genoeg voor de salade, maar voor de voortgang van het gesprek is het niet verkeerd om door te gaan met de dingen waar ik mee bezig ben. Lisa loopt de woonkamer in en komt meteen terug.

'Hij is in slaap gevallen,' zegt ze. 'Beter zo.' De onderbreking heeft haar plan niet veranderd. 'Ik ging bij de Clarissen. Van de heilige Clarissa. Dat was direct na de ULO.' Ze legt de deksel scheef op de pan met aardappelen. Een pulserende stoomwolk volgt het klepperen van de deksel. 'Het was een jaar van proberen, een proefjaar. Maar na dat jaar kon ik niet terug. Tijdens een heilige mis ben ik ingezworen. Gelofte van armoede en van gehoorzaamheid

en kuisheid. Zo ging dat. Die geloftes in een kerkdienst met zang, kaarsen, preken en orgelmuziek met nieuwe kleren en nieuwe sluiers maakten mij heel gelukkig. Het was trouw aan God de Heer. We waren met vijf zusters die in die dienst het wereldlijke afzworen. Ieder beloofde wat ze niet kon overzien.' Ze draait aan het gas zonder dat er een noodzaak is. 'Misschien is het bij een huwelijk niet anders. Je begint aan iets wat je niet kent en waarvan je de gevolgen niet kunt overzien.' 'Zo is het misschien,' zeg ik. Ik schuif de tomaten en gesneden ui met de sla in een glazen kom. Uit de kast pak ik de flessen met saus en tomatenketchup. Vader houdt van slasaus en ketchup uit een fles. Dat is nog steeds zo. Ik heb nog niet aan trouwen gedacht, niet voor mezelf. Misschien ben ik een late roeping, niet alleen voor wat het huwelijk aangaat. 'Misschien geldt dat niet alleen voor intrede in een klooster of een huwelijk,' zeg ik. 'Misschien is het ook zo met de keuze voor een opleiding of een beroep.' Ik wil meer vertellen en mijn gedachten hardop zeggen om te horen wat Lisa van mijn meningen vindt. Ik merk hoe de koelte die ik tussen Lisa en mij in stand heb gehouden langzaam wegzakt. Ze wordt een mooie vrouw van tegen de vijfenveertig met dun grijs haar in een staart. Ze wordt een vrouw van vandaag in haar spijkerbroek en wandelschoenen. Niet veel vlees op de botten, maar dat hoort bij iemand die in Emmen is geboren. Stadse mensen zijn slanker dan dorpse lui. Zo zeiden we dat vroeger. Als er geen verschillen tussen mensen bestonden, dan maakten we zelf het onderscheid om onze eigenheid neer te zetten.

'Dek jij de tafel?' vraagt ze. Het is alsof ik mijn moeder hoor. Lisa wacht niet op antwoord. Ik weet de weg in de keukenkastjes en in de kelderkast. Ik weet waar ik borden en bestek kan vinden. Het plastieken kleed ligt nog steeds op de plek waar moeder het opborg.

'Ie ok hier,' zegt vader als ik hem wakker maak.

'Ja ik bin er ok,' zeg ik. 'We gaan zo warm eten. Ik maak de tafel klaar.'

'En moe, waor is moe?' vraagt vader. Zonder aarzeling laat ik mijn automatische piloot het werk doen. 'Die staat in de keuken,' zeg ik. 'Moeder komt zo.' Lisa staat in de keukendeur en heeft nog net gehoord wat ik zei. Ze krijgt een lichte blos op haar gezicht. 'De soep,' zegt ze. 'Hier is de soep. We kunnen eten.'

'Ik heb je vader voor de televisie gezet,' zegt Lisa. Ze komt naast me staan en kijkt met me naar de planten in de moestuin. Het loof van de aardappelen is bruin en geel. Verderop staat boerenkool en spruitkool naast een veldje met prei. Op de scheiding met de buren staat een dubbele rij afrikaantjes, de bloei is er allang uit. Het zaad zit er nog op. Zo houd je mollen uit de tuin, met afrikaantjes. Achterin de tuin is een hoekje land met chrysanten waar het mooiste vanaf is. 'Na vijfentwintig jaar in het klooster was het ineens voorbij.' Lisa steekt haar hand uit naar de paal van de waslijn. Het draad met een enkele knijper eraan wipt op en neer. 'Van de ene op de andere dag ben

ik vertrokken. Niemand kon mij tegenhouden. Mijn jongste broer heeft me in huis genomen.'

'Dat werd tijd,' zei hij. 'Kloosters zijn uit de tijd. De wereld is groter dan een kamertje voor jou alleen.'

Ik kijk naar de waslijn en de knijpers. 'Mijn broertje betaalde mijn nieuwe kleren. Voor het eerst in vijfentwintig jaar ging ik naar de kapper.' Lisa laat de paal los. De knijpers wippen opnieuw op een golvende waslijn.

'Mijn broertje was in die tijd de enige van de familie die niet meer getrouwd was. De getrouwden vonden het maar niets dat ik het klooster verliet en het huwelijk met kerk en God beëindigde.' Met de punt van mijn schoen schrijf ik een cirkel in de droge tuingrond. Vragen stellen is overbodig als het begin van het verhaal er eenmaal is. Het verhaal zoekt zijn eigen bedding en elke vraag is niet meer dan een omweg. Ik deel de cirkel in tweeën.

'Ik was een jaar van God los,' zegt Lisa. Ze lacht erbij, en geeft me met haar hand een zachte duw in mijn zij. 'Ik was een jaar van God los toen ik je vader ontmoette.' Ze wacht even en kijkt hoe ik de zandcirkel in vieren deel. 'Dat is nu meer dan acht jaar geleden.'

Acht jaar geleden woonde ik nog bij mijn vader en moeder. Acht jaar geleden fietste ik nog naar de HBS. Acht jaar geleden verloor ik mijn kuisheid in het fietsenhok. Acht jaar geleden was ik de hulp van Op de Weegh en spoelde ik reageerbuisjes in het kabinet. Moeder bracht mij thee en een zakje rozijnen in mijn kantoortje terwijl vader op de Boerenleenbank met Lisa verzilverde waar hij niet voor had gespaard. 'Ik kwam op het kantoor van de Boerenleenbank,' zegt Lisa, 'niet omdat ik goed was in kantoorwerk, maar de directeur kende mijn familie en zorgde ervoor dat ik een baan kreeg.' We lopen verder de tuin in, tot aan de erfscheiding. 'Op de gulden staat: God zij met ons. Daar moet ik vaak aan denken, maar dan maak ik ervan: ons kent ons. Ik kwam terug in het klooster met o.s.m. met *ons soort mensen*. Wij helpen elkaar als we uit hetzelfde hout zijn gesneden.' Ik wil Lisa vertellen van Sarriëtte en van Jacques, van Lydiënne en van Gerhard Kratz en hoe ze elkaar helpen als ze van de zelfde negerstam zijn en hoe ze elkaar, zwarten onder elkaar, het leven zuur maken als ze niet van dezelfde stam zijn. Ik hoor Jacques vertellen van de stammenstrijd en de haat tussen de volkeren dans la brousse. Dat de blanken een verademing zijn, les Européains aimes tous. Dat was nog te bezien. De blanken houden niet van alle africains, en omgekeerd is dat ook zo. Ik hoef niet te zeggen dat ik discrimineer. Ik maak onderscheid tussen ons soort mensen en ander soort mensen. De kleur heeft er niet altijd mee te maken. Lisa pakt de schoffel die tegen de laatste waslijnpaal staat en schoffelt speenkruid los; niet omdat het moest, maar omdat het zo te pas kwam.

'Ik maakte verslagen van vergaderingen van het bestuur. Met je vader keek ik de verslagen na. Van het een kwam het ander. Heel snel kwam van het een

het ander. Je moeder was toen al ziek. Dat maakte het gemakkelijker.' Moeder was manisch depressief; misschien kwam van het een het ander. Vader aan de minnares; dan moeder aan de pillen, of was het moeder aan de pillen en zocht vader buiten de deur wat hij in huis niet meer kon vinden?

'Ik moest vijfentwintig jaar inhalen, zo leek het. De vergaderingen waren eenmaal in de maand. Dat was me niet vaak genoeg. We namen de tijd voor de notulen.'

We wandelen terug. Ze steekt de schoffel met en uithaal midden in de zandcirkel. 'Vreemd dat ik je dit allemaal vertel.'

Lisa kijkt me aan en steekt haar rechterhand naar me uit. Ik pak haar hand met beide handen vast. Ze heeft het water los in haar ogen.

16

Ik buig mij over thermodynamica, over entropie en enthalpie. Dure woorden voor de leer van warmte, chaos en hitte. Ik heb een plan, een rode stip aan de horizon. Zo snel als het kan wil ik het land verlaten en me bezighouden met wat er echt toe doet. Vader is aan het dementeren. Hij is er nog te jong voor, maar op alle terreinen zijn pioniers nodig om het gebied te verkennen. Hij kent de wereld van zijn jeugd. Hij weet dat hij met moeder is getrouwd. Moeder leeft opnieuw voor hem. Lisa speelt het spel, ze is trouw, en die trouw bewonder ik in haar en diezelfde trouw verafschuw ik in haar. Vijfentwintig jaar van het leven wegkwijnen in een kamer van twee bij drie, kleiner dan mijn kamer aan de Sluiskade, en dan het leven oppakken met een man die zijn kindertijd binnenglijdt. Ze gaat van de ene cel naar de andere gevangenis. Ik ga dat anders doen. Met Menckema en Meulema, de jaargenoten rond Johannes de Mens, – de *would be* kunstenaar en student scheikunde met S1 op zak, de bul met academisch genoegen – door het alfabet tot elkaar veroordeeld, heb ik afgesproken dat we binnen twee jaar ons doctoraal halen. Ik ga dan naar Afrika. Ik zag het oerwoud, ik zag des nègres, ik zag de ruimte in het bos. Ik zag vooral de ruimte in mijn hoofd. Niemand die daar in die leegte bij me binnendrong, en ik voelde hoe de wereld om me heen steeds hartelijker werd. Het was alsof mijn verleden, hoe kort ook, de HBS, de kerk, de familie geen rol van betekenis meer speelde.

'Goed dat je niet op Minerva bent gebleven,' zei Siemen Menckema toen ik hem van mijn plannen vertelde, 'dan had je niet meer te bieden dan de kunst van het negerhutten schilderen. Straks kun je in Afrika voor de klas en de negers echte wetenschap bijbrengen.' Hij lachte erbij, zoals een Groninger lachen kan; zonder geluid en met een twinkeling in zijn ogen die bijna niet te zien is.

'Ik ben geen racist,' ging hij verder. 'Wat ik maar wil zeggen. Intrinsieke domheid en kennis van de wetenschap heeft niet veel met elkaar te maken. Iedereen kan de wereld leren te begrijpen. De kleur doet er niet toe. De kleur van hersenen is voor iedereen gelijk.' Het was alsof hij op drift kwam.

'Mijn broer leert voor chirurg. Ze snijden voortdurend in varkens en ook in lijken. Aan de binnenkant is er geen verschil te zien, ook niet tussen negers en witten; blanken dus. De lever en de longen hebben een gelijke kleur, alcoholisten en rokers tel ik dan niet mee.' Hij is bijna klaar.

'Aan de binnenkant zijn we allemaal gelijk. Aan de buitenkant niet, en dat vind ik heel prima. Ik zie graag een mooie meid; van de buitenkant.' Siemen Menckema is klaar. Hij draait de heetwaterkraan dicht en zet de bekerglazen en kolven in het rek te drogen. Ik ruik het zware aroma van para-methylsulfonzuur. Die lucht blijft overal aan hangen. Het is een boeiende proef

om dat stofje uit tolueen te maken, opstelling bouwen, roeren, verwarmen, ijs toevoegen, filtreren en afzuigen. Het maximale aantal toegestane woorden op de practicumzaal is voor vandaag ruimschoots overschreden. Ieder heeft nu genoeg aan zijn eigen gedachten. Ik kan negerhutten schilderen. Onder mijn bed op de Sluiskade staat een doos met olieverf en kwasten. Alleen scheikunde, alleen de wetenschap dienen maakt mij niet gelukkig.

'Ach wat geluk,' zei Menckema de volgende dag, 'geluk bestaat niet. Groot geluk in elk geval niet. Als er al geluk bestaat, dan is het klein geluk.' Menckema is een Groninger van het Hogeland. Het was de laatste keer dat ik op het laboratorium van mijn schilderwerk zou vertellen. Boekbinder schilderde hooimijten, het hele jaar. Ik begon met negerhutten. Of ik wou of niet. Ik schilderde negerhutten in een droog landschap.

'Of ik regelmatig wilde bellen,' had Lisa gevraagd voor ik naar de bus liep. 'Niet dat je vader er veel van zou onthouden, maar...' Het was voor haar. Ik had dat al gevoeld. Achter in de tuin, na de bekentenissen uit het Clarissenklooster en de Boerenleenbank hield ze mijn hand vast op weg naar het achterhuis. Voor we de achterdeur binnen gingen, had ze me vastgepakt. 'Haold me evies stief,' had ze gevraagd. 'Houd me even vast.' Ik voelde me een kind van negentien dat zijn moeder vasthield. Ik voelde mij een hulpverlener en een steun en toeverlaat. Lisa voelde iets anders, vast en zeker. Vijfentwintig jaar niet aangeraakt en niet stevig vastgehouden door een ander, door een man. Vijfentwintig jaar de rijkdom van een kloostercel en de armoede van de geest. En toen Onze-Lieve-Heer zijn schaap liet gaan om de echte wereld te proeven, stuurde hij mijn vader op haar pad. Man in geestelijke en lichamelijke armoede. Job op de mestvaalt. 'Jij krijgt het niet gemakkelijk in je leven,' zei mijn vader. 'Jij moet je bed delen met een vreemde vrouw.' En alsof hij niet duidelijk genoeg was geweest. 'Ik heb het gemakkelijk. Ik kan elke nacht met je moeder slapen.' Slapen dat kon hij, met moeder, maar zijn laatste waakzame jaren had hij met Lisa vooral wakker gelegen op de Boerenleenbank. Terwijl Lisa me in een losse houdgreep vasthield bij de achterdeur voelde mijn lichaam het eigen verlangen naar wat dichtbij was. Mijn lichaam was geen negentien meer. Mijn lichaam was jaren ouder en wist wat het nodig had. Op de drempel van mijn ouderlijk huis liet ik me niet langer commanderen door mijn verstand. Ik trok het lichaam van de verlaten kloosterzuster stijf tegen me aan en ik zoende haar op beide wangen. Ik veranderde in een kamerbewoner die te lang geleden uit Afrika terug was gekomen, ik veranderde in een kwajongen die zijn eigen lichaam leerde te ontdekken door het lichaam van een ander te gebruiken. Op tijd liet ik Lisa los, misschien te vroeg.

Lisa werd *mama Italia*, de oudere vrouw die jonge Italianen het neuken leerde. Een waarlijk liefhebbende vader in Rome, Napels en in Como leerde zijn zoon roken als hij dertien was, wijn drinken als hij veertien was en bracht

hem naar *mama Italia* als hij zestien was. Ik kon al neuken, maar ik had last van achterstallig onderhoud. Ik zoende Lisa vol op haar mond. 'De afwas staat nog op het aanrecht,' zei ze.

Elke week belde ik, in het begin. Eenmaal in de maand bekeek ik de aftakeling van vader van dichtbij. Lisa was blij als ik kwam. Ik was blij als ik uit Erica vertrok.

En als er geen verkering is om mee te vrijen en het lijfelijke zijn beperkingen voelt, moet er afleiding komen. De afleiding kwam van Jannie Dommering die in de Heerestraat met pamfletten van het Angola Comité liep te venten. Angola was ook Afrika, net als Mozambique en Guinee Bissau. Portugal was geen Afrika, maar dat wisten de Portugezen nog niet. Ze hadden het kunnen weten, want wij hadden al jaren eerder Indonesië verlaten. De Portugezen wisten het nog niet, net zomin als de Zuid-Afrikanen nog geen weet hadden van het abstractievermogen en de filosofische trekken van de zwarten. Jannie grossierde ook in protesten tegen de oorlog in Vietnam. Het leek erop dat de hele westerse wereld zich verveelde en de rest van de wereld op de kaart moest zetten; Vietnam vooral door het van de kaart te vegen met bommentapijten en napalm. Het was de chemische invalshoek die mij nieuwsgierig maakte. Napalm was witte fosfor in olie. Als de olie verdampte, en dat was in de tropen niet zo moeilijk, dan kwam de fosfor in aanraking met waterdamp en met zuurstof uit de lucht. Ik kende de proef van de vrijdagmiddag: uit verveling een fosforbrand in de wasbak aan het eind van de practicumtafel. Witte rook en vuur zonder dat er een lucifer aan te pas kwam. Jannie luisterde naar mijn scheikunde en ik kocht vijf adressen uit een telefoongids van Chicago. Voor vijf gulden kreeg ik een voorbeeldbrief om naar die Amerikanen te sturen. Johnson moordenaar. In Angola hadden de negers geen telefoon en geen telefoonboeken. Ik kon de negers in Afrika enkel steunen door stiekem stickers op lantaarnpalen te pakken en in het donker te roepen dat er een einde moest komen aan de apartheid. Ik had de moed van een jongen van negentien die halfweg de twintig was. Ik stuurde Bill Westenbrink aan de Seventh Ave. Chicago Illinois een ansicht met de molen van Erica. Johnson molenaar. Ik schaamde me dat ik de kaart had verstuurd. De andere adressen gooide ik weg.

De kerstdagen vierde ik met vader en Lisa op Erica. Het ging niet goed met de man van net zestig. Lisa kwam de kamer in met koffie en een plak oud wijf op het schoteltje. Vader dacht opnieuw dat Lisa moeder was. 'Ik bin met je trouwd.' 'Dat zou je wel willen,' zei Lisa. Het was een versleten grap. De grap was er niet voor niets. Vader kreeg een pruilende trek om zijn mond. 'Natuurlijk, we zij al vijfendertig jaar getrouwd. Kijk maar.' Lisa pakte de trouwfoto van vader en moeder van de televisie, een lichtbruine afdruk in een zilveren lijst. 'Kijk dit ben jij, en ik sta naast je.'Ik kon haar wel zoenen.

Siemen Menckema gaat op vakantie naar Warschau. Siemen is er eerder

geweest in de weken dat ik in Kameroun was. Hij vraagt of ik met hem mee ga. Hij gaat op de fiets, met een omweg door Zweden en Finland. Het is eind mei. Ik koop een racefiets met twaalf versnellingen. We lenen een tent en kookgerei. En een dag na het laatste tentamen passeren we voor de middag al de grens bij Bunde. We hebben de wind in de rug.

In Duitsland en Denemarken zijn weinig fietspaden. Dat is heel mooi. We fietsen om beurten op kop en we hoeven niet met elkaar te praten. De eerste kilometers gaan mijn gedachten nog met me op de loop; de tentamens, de dementie van vader, het leven van een kloosterzuster na het leven van een kloosterzuster, de negers in Afrika en Amerikanen in Vietnam. Tussen Bremen en Hamburg raak ik Jannie Dommering van het Angola Comité niet kwijt, maar na de laatste lange helling, een lekke band en de kinderkopjes die mij zadelpijn bezorgen, verdwijnt ze uit mijn hoofd. Het is dat ik telkens de rug van Siemen Menckema zie, ander was ik hem ook kwijtgeraakt. Misschien is het beter om alleen te zijn, gaat mij door mijn hoofd, door hersenen met dezelfde kleur en vorm als van Siemen, als van mijn vader, als de hersenen van Lisa en van Bill Westenbrink aan de Seventh Ave. Chicago Illinois, die misschien ook tegen de oorlog is; tegen alle oorlogen en tegen de oorlogen in Zuidoost-Azië in het bijzonder. We slaan de tent op in Kolding, we kamperen in Åbenrå met de mooie klank in de naam. We fietsten, zetten een tent op, breken een tent weer af. Menckema kan koken. Hij heeft er meer slag van dan ik.

'Je bent een echte organisch chemicus,' zegt M. 'Je kunt goed afwassen.' 'Nee, ik bedoel er niets mee.' Ik kook de volgende dag. M. komt van het Hogeland. Mensen van achter de dijk zeggen niet zo veel, en met hun beperkte woordenschat door gebrek aan conversatie aan de keukentafel zeggen ze soms iets anders dan wat begrepen wordt. Ik ken M. een beetje na een jaar aan dezelfde practicumtafel. Als M. zwijgt is hij op z'n best. Zwijgen kan hij heel goed, maar als hij spreekt zijn misverstanden gemakkelijk geboren. Die kennis en het inzicht in de Groninger sproak en de Groninger volksaard komen op campings van pas. We spreken een mondvol Engels en Duits en vaker dan eens hoor ik ons op een kinderlijke, bijna infantiele, manier met andere buitenlanders converseren. Onze woordenschat is beperkt. In onze moedertaal hebben we twintig woorden om rotzakken en klerestreken van een naam te voorzien, en wellicht twee woorden om aardig tegen elkaar te zijn. In het Engels, Duits en Frans leunen we op een enkel woord waaraan elke nuance ontbreekt.

'Ze wou niet,' zei M. op de camping twintig kilometer boven Göteborg. Hij had een Zweeds meisje – mokkel, zei M. – laten weten dat hij haar aardig vond.

'I love you, zei ik,' zegt M. 'Maar ze wou niets van me weten.' Andere woorden om aardige dingen tegen een meisje te zeggen in het Engels kende

M. niet. Ik ook niet. We zijn Husqvarna voorbij. De wegen zijn heuvelig en vooral heel lang. Het is warm en drukkend in de bossen. M. rijdt een kilometer voor me. Hij heeft een krachtiger lijf dan ik. Zijn conditie gaat met de dag omhoog. Dat laat hij me voelen. Ik ben snel moe en ik moet vaak rusten. Ik zeg dat ik een foto wil maken, dat ik een inscriptie wil lezen op een bord bij een monument. Ik bedenk steeds meer uitvluchten om niet aan een stuk door op de pedalen te staan. In Stockholm zijn we op de helft van de vakantie en op de helft van de reis. Er is enkel nog een weg terug. Ik hoor mijn vader.

'Jongen, hoe ver kun jij het bos inlopen?' Ik wist het niet.

'Tot de helft, want dan loop je er weer uit.' Ik was een kind. De draadjes in mijn hersenen om dat te begrijpen waren nog niet aan elkaar geknoopt. Het onderscheid tussen in het bos lopen en het bos inlopen kreeg ik nog niet helder.

Op de boot naar Turku rust ik uit. De zee is glad en strak. Verderop varen meer boten, en ik zie vooral veel water. Even na drie uur in de middag zijn we aan de overkant. We kunnen een camping zoeken, maar we kunnen ook nog een eindje fietsen. We fietsen. Het wordt niet helemaal donker, maar het is wel minder licht dan rond het middaguur als we rond elf uur in de avond in Helsinki een plek op de camping vinden. Bijna 200 kilometer achter elkaar zonder iets te zeggen. Ik hield het vol omdat we over de helft waren, alsof het paard in mij de lucht van de stal al opsnoof.

Siemen rijdt een rondje om Helsinki. Alle dagen bij elkaar op de lip; ik wilde een dag alleen zijn. Alle dagen ben ik alleen. Over de helft van de reis komen mijn vader, Lisa en Angela dichterbij. Ik probeer mijn zus te bellen, dan mijn vader. Ik krijg het niet voor elkaar. Het lukt het telegraafkantoor niet om contact te maken. Op een terras aan de haven lees ik *de Volkskrant* van twee dagen geleden; een dunne zomerkrant met een foto van het strand bij Scheveningen. De drie van Breda, en Johnson Molenaar. Niks. Het is zomer en de wereld staat stil. Ik lees het weerbericht en ik lees het recept. Ik lees omdat ik niets denken wil. Het meisje twee tafels verderop ziet misschien dat ik honger heb, affectiehonger. Ze komt bij mij aan het tafeltje zitten en vraagt de ober nogmaals hetzelfde te brengen.

'Ik zag aan je fiets en aan je kleding dat je uit Nederland komt,' zegt ze.

Ze noemt de krant op mijn tafeltje niet. Ik zou elke Finse krant herkennen, met vrijwel geen woord dat mij bekend voorkomt. De mensen denken en praten hier, met die andere taal, misschien heel anders dan bij ons. 'Ik ben vorig jaar in Leeuwarden geweest en in Amsterdam.' Ik zeg waar ik vandaan kom. Ze heeft nog nooit van Groningen gehoord, Erica kent ze niet. Ik zeg niet dat ik nog nooit in Leeuwarden ben geweest. Ik zeg dat Finland, Suomi, een mooi land is en dat de heuvels tussen Turku en Helsinki veel vals plat kennen. 'Zeven,' zegt ze. 'Er zijn zeven heuvels tussen Turku en Helsinki.'

Met haar hand maakt ze bogen over het tafelblad. Haar hand komt steeds dichterbij. Ze komt uit Tampere, dat ligt bijna 170 kilometer naar het noordwesten. Ze fietst ook graag, maar ze is met de trein naar Helsinki gekomen. 'Katri,' zegt ze. 'Johannes.' Ze heeft een strakke handdruk, warme droge handen. 'Je hebt een gemakkelijke naam. Johansson, die kennen wij ook.' Katri zoekt de overeenkomsten, niet de verschillen, lijkt het. Ze is een stevige meid van achterin de twintig schat ik. Een bont hemd met lange mouwen onder een zwart vest, alle knoopjes dicht. De blouse heeft een mondriaanopdruk. Ze laat mij haar map zien. Het is een portfolio met kunstwerken. 'Ik kom net bij een sollicitatie vandaan. Bij de gemeente heb ik gesolliciteerd bij kunstzaken.' In de map veel foto's van olieverven en pasteltekeningen, van houtskool en van beeldend werk. Het zijn portretten, stillevens, een enkele vogel en stadsgezichten. Veel bossen en meren, geen wonder in dit land met duizenden meren en plassen. Het hele traditionele scala is er. Dat haalt ze uit een grote envelop experimenteler werk. Acryl met grove streken en bonte primaire kleuren. Ze doen me denken aan schilderijen van Boele Bregman uit Friesland. 'Het gaat om kunst en cultuur voor burgers, vooral voor mensen die nooit schilderen, tekenen of boetseren.'

'Verheffing van het volk,' zeg ik.

'Zo kun je het zeggen,' zegt ze.

In het Engels kon ik het niet anders zeggen: "Uplifting of the people." Naast haar kon ik het niet anders zeggen. Ik drink de sinas op. Ik kijk om me heen om de ober te vinden. Ik moet nodig naar achteren, maar ik wil eerst een nieuwe bestelling. Ik wil niet dat ze weggaat. Katri zit er nog als ik terugkom. Sinas en cola in lange glazen, met ijs. Ze legt *de Volkskrant* op de lege stoel naast haar.

Ik wil haar vertellen van de fietstocht, met twee mannen in een kleine tent, koken in aluminium pannetjes, de muggen, de bossen, de heuvels, de zadelpijn, de koude douches en schone kleren die er niet meer zijn. Terwijl ik de woorden en de zinnen zoek, vertrekt de veerboot met scheepshoorngegalm van Helsinki naar Gdansk. Over twee dagen nemen we die boot naar Polen, vanaf Helsinki de kortste weg naar Warschau.

'Ik heb een manisch depressieve broer,' zegt Katri. 'Niet dat het belangrijk is, maar een keer in de zoveel tijd moet ik dat vertellen.' Bruine ogen heeft ze en donkere wenkbrauwen, een hoekig hoofd. Ze ziet er niet heel Fins uit, voorzover ik daar al kijk op heb. 'Je lijkt me een geschikte man om vandaag mijn verhaal aan te vertellen.' Ze wacht niet op mijn toestemming, ze weet dat ze mijn toestemming heeft.

'Arne is twee jaar jonger. Mijn broer is 25. Hij studeert inmiddels drie jaar aan de universiteit; economie. Maar het schiet niet op. Hij gebruikt de universiteit om zijn tijd voorbij te laten gaan met de studiebeurs als inkomen. Zo hoeft hij niet aan het werk en heeft hij toch geld. Hij heeft twee jaar op

kamers gewoond, sinds kort woont hij weer bij vader en moeder thuis.' Ze neemt een slok van de cola. Het ijs rammelt in het glas. 'Hij is niet manisch depressief, maar als ik dat zeg gelooft niemand me. Je bent geen arts, krijg ik dan te horen. Dat klopt, ik ben geen dokter.' De ogen van de vrouw naast me lijken even vuur te schieten, dan gloeien ze na alsof de grootste hitte al voorbij is. 'Mijn vader en moeder houden niet meer van elkaar. Ik weet niet of ze ooit van elkaar hebben gehouden. Dat maakt ook niets uit. Gebrek aan empathie en hartstocht is kenmerkend voor Finnen. We hebben nooit geleerd om aardig voor elkaar te zijn. We missen de vaardigheden voor vriendelijkheid en empathie. Houden van, dat is zo'n groot woord. Niemand heeft er wat aan. We kunnen onze gevoelens nauwelijks vormgeven, communiceren lukt met veel alcohol, op het gebied van kunst en cultuur zijn we krukken.'

Ik begin haar aardig te vinden. Ik zie raakvlakken, zoveel raakvlakken dat ik mijn handen door haar donkere haar wil laten gaan. Mijn lichaam is ontwaakt.

'Dat gebrekkige gevoelsleven hebben mijn vader en moeder geërfd van hun voorvaderen. In Finland, bij ons in de familie in elk geval, zie ik dat zo. De opa's van weerskanten, vaders- en moederskant, eindigden hun leven in drank en in het koude water van het Näsijjärvi bij Tampere.' Ik voel mijn wenkbrauwen een eindje omhoog gaan. 'Niet dat ik daar wakker van lig. Ook niet van mijn vader die aan de drank is. Ook niet van mijn moeder die er een andere man op na houdt, een andere man die ook aan de drank is, maar weer niet zo stevig drinkt als mijn vader.' En met enige triomf in haar stem: 'Mijn broer kent zijn voorgeschiedenis. Hij drinkt ook. Hij is bang dat hij als zelfmoordenaar in het water zal eindigen. Dat is zijn depressiviteit; weigering om het eigen leven op te pakken en blijven steken in zieligheid koesteren en achteromkijken.'

'Scheikunde,' zeg ik als ze mij vraag wat ik studeer. Ze heeft gezegd wat ze kwijt wou. We kunnen over belangrijker zaken praten. 'Grappig,' zeg ze. 'Mijn vader werkte op het laboratorium van de universiteit. Hij had de sleutel van het magazijn met chemicaliën en oplosmiddelen. Hij maakte zijn eigen drank door de ethanol van het laboratorium te verdunnen.' Aan Bloemsingel 10 hadden we dat ook geprobeerd. Ethanol 98% in cola. Er zat geen smaak aan, niet anders als een scherpe brand op de tong. De gezelligheid ontbrak bij de pure alcohol.

'Ik ken mijn vader niet anders dan met een zure ademtocht,' zegt Katri. Ze neemt mij mee naar een galerie twee straten verderop. Ze is een kop kleiner dan ik. Nette zwarte broek en gemakkelijke platte schoenen met gespen erop. Katri legt mij uit wat voor werk de schilder Tove Jansson maakt en hoe deze vrouw in de Finse traditie past. De wanden zijn gevuld met cartoons, de figuren lijken op gestileerde nijlpaarden. 'Moomins zijn ons nationaal cultureel erfgoed,' zegt Katri. 'Tove Jansson is voor de kunst wat Jean Sibelius voor de muziek is. Elke Fin kent de stripfiguren.' De familie Moomin doet mij

denken aan Barbapappa en Barbamamma. Ze hebben niets van Kwik, Kwek en Kwak of van Katrien en Willy Wortel. 'Trouw,' zegt ze, 'dat waardeer ik aan Tove Jansson, dat ze trouw blijft aan haar thema. Alles wat ze maakt is hetzelfde, en in die eenvormigheid weet ze de verscheidenheid te pakken.' Ik knik. De blaas begint me te plagen, ik kan niet goed meer luisteren.

Katri legt haar hand op mijn schouder. Ze raakt meer knopjes dan op dit moment goed voor me is. Ik wil dat ze alles in me raakt, niet hier in deze galerie; zelfs hier in deze galerie met Moomins. 'Deze vrouw heeft me geleerd dat er belangrijke zaken zijn en onbelangrijke zaken. De comics zijn belangrijke zaken. De geschiedenis en de *roots* van de familie zijn belangrijk, maar ook niet. Dat vader en moeder niet van elkaar houden, dat mijn broer manisch en dan weer depressief is, dat hoort allemaal bij het bestaan. Dat ik me daar niet druk over hoef te maken, en dat ik mijn eigen schilderijen kan maken, dat is ook waar.'

Siemen M. schetste vrouwen in café De Negende Cirkel in de Poelestraat met een paar woorden: "Dat mokkel heeft zaadvragende ogen." In de Wolthoorn in de Kromme Elleboog waren het weer ogen van mannen, politici vooral, die zonder schroom lieten zien wat ze kwijt wilden. We kwamen niet zo vaak in de Wolthoorn. Katri heeft warme ogen, milde ogen, gloeiende ogen met passie. Katri heeft een warme hand, ze is gehuld in het sandelhouten parfum dat ze gebruikte bij de sollicitatie en dat ook nu nog van pas komt. Katri geeft mij de vakantieherinnering van het Lago di Como, maar dan een paar jaar later. Ik dobber niet met haar in een roeibootje. Ik sta met een overspannen blaas naast een kunstenares in Bäcksbacka galerie.

'Fijn dat je met me hebt meegekeken naar de kunst van Tove Jansson. Het doet me altijd goed als ik kunst aan een ander kan laten zien. Het Porvoo eiland waar ze veel van de moomins heeft gemaakt is niet zo ver uit de kust. Je kunt er met een boot gemakkelijk komen. De moeite waard.' Ze mag mij de hele stad laten zien. Alles mag ze me laten zien, ik heb niets voor haar te verbergen. Als het kan fiets ik de dertig kilometer naar de haven waar de boot naar Porvoo vertrekt; met Katri. 'Ik ben van plan een museum van de grond te krijgen in Tampere, een museum speciaal voor het werk van Tove Jansson. Een Moominmuseum dat lijkt me geweldig.' Katri heeft een rode stip aan de horizon. Ze is een vrouw met ambitie, en met ambitie begint het leven. Alles in het bestaan begint met drang.

'Heb je nog wat uitgevoerd?'

Siemen M. ligt naast mij op het rolmatje in zijn lakenzak. Het is middernacht. Aan de hemel zijn sterren te zien, maar echt donker is het niet. We hebben kapucijnen gegeten uit blik, met dobbelsteentjes spek en gebakken uien. Ik heb niet veel gegeten, maar het eten ligt me zwaar op de maag. 'Nee,' zeg ik. 'Niets bijzonders.' Dat zijn al twee woorden teveel. 'Ik ook niet,' zegt hij en draait mij zijn rug toe.

Ik wacht even, dan kreun ik zachtjes. Ik wil niet praten, niet met Siemen M. Hij mag denken dat ik slaap.

Ik slaap niet. Ik zit opnieuw aan de haven. Ik loop opnieuw door de galerie. Ik kom opnieuw van de HEREN en opnieuw is Katri verdwenen. Ik had het kunnen weten. Ze had me gewaarschuwd. Ze sprak me aan om haar verhaal te vertellen. Niet meer. Naast mij beweegt het zware lijf van Siemen M. in de lakenzak. Ik ken de bewegingen. Ik wil dit niet van een ander meemaken. Ik wil de korte stotende keelklanken niet van een ander horen. Luisteren moet ik, ik kan niet anders. Mijn ongemak groeit, ik lig niet te wachten op mannelijk solospel in dit tentje. Dan hoor ik Katri's stem.

'If you can't beat them, join them.' Ze had het over haar vader en haar moeder, over haar broer, over drank en depressie. 'I have beaten them. I am of the blue button.' Ze dronk niet. Ze lachte. Ik voel een glimlach op mijn gezicht komen. Het kreunen naast mij neemt staccato in tempo en volume toe. 'If you can't beat them. Join them.' Ik hoef niet elke nacht met mijn engel in de arena.

17

In Gdansk wordt de brievenbus op het postkantoor elk uur gelicht. Dat is het gevolg van het communisme, de staatshuishouding en het dialectisch materialisme. Alles tot in de puntjes geregeld. De verworvenheden van het Oostblok zijn niet niks. Maar ik voel mijn eigen superioriteit achter mijn ogen drukken. Wij hebben het beter voor elkaar met onze PTT. Eén buslichting per dag en de volgende dag de brief in de brievenbus. Dat moet je in Polen maar afwachten. Als ik de gietijzeren lijst met lichtingstijden zie, elk uur, dan schreeuwt in mijn hoofd: wij zijn beter. De wijzen kwamen uit het Oosten, ze gingen naar het Westen, nu zijn de wijzen in het Westen te vinden.Hoe gemakkelijk is het om jezelf beter te vinden dan de ander, vooral ver van huis waar niemand verantwoording vraagt voor de overtuigingen. Ik laat de ansicht voor vader en Lisa in de gleuf glijden. Over vijf minuten is het bericht uit Gdansk onderweg naar Erica. Een ansichtkaart met de winkelstraat en huizen uit de Hanzetijd. De kaarten met kerken en kathedralen liet ik in het rek liggen; waarschijnlijk had ik Lisa er een plezier mee gedaan. Katholieken en kloosters als dragers van gewone groeten uit het oosten, ik liet het na.Ik kom weer met mijn voeten op aarde. Schone straten hebben ze hier. De mensen zijn netjes aangekleed, in de winkelstraat en op de terrassen geen vrouwen met 'blote' jurken en geen jonge meiden op hoge hakken. Kuis en fatsoenlijk. Overal in de stad is de weelde van de Hanzetijd te zien. De tijd die voorbij is en weerspiegeld wordt in mooie gevels, vakwerkhuizen, de oker, zachtgroene en zachtgele pasteltinten van muren en kozijnen. Meer dan de Zweden en Finnen lijken Polen op ons eigen volk. Eerst zag ik verschillen, maar overeenkomsten nemen langzaam toe. Boers en gewoon, niets bijzonders aan de buitenkant, en vriendelijk, dat ook.Siemen is in het telegraafkantoor. Hij probeert naar huis te bellen. Zijn vader is jarig. Ik hoef niet te bellen, mijn vader heeft nergens nog weet van. Misschien dat Lisa op me wacht en naar me uitkijkt. Ik bel niet, het is me te duur, en dichterbij huis hoef ik niet te weten wat er ginds gebeurt.

Van de veerboot uit Helsinki reden we langs de scheepswerven, langs lawaai van staal op staal. Langs de werf als de smederij van Berndt Smid, naast mijn ouderlijk huis. Nergens orde in de chaos. De werf in Gdansk en de smederij van Smid waren mooie voorbeelden van entropie. Hier kan niets moois uit groeien. De arbeiders aller landen zijn hier met elkaar verenigd als metselzand.Warszawa is 344 kilometer verderop langs eenbaanswegen zonder fietspad. We rijden over platteland dat in niets verschilt van ons eigen land. Vlak, bossen, dorpen, wind, regen en zon. Eén verschil is er; de tijd. Ik herken in dit land het land van mijn vader en moeder toen ze net zo oud waren als ik nu ben. Op de foto's en van de verhalen herken ik in de Poolse

boer de buurman van de overkant van de straat met een eenpaardsploeg en een paard voor de maaimachine. Dertien was ik. Ik hielp in de rogge, ik zette schoven in hokken, in de brandende zon. Tegen de avond had de zon mijn hoofd verbrand en was ik onzichtbaar onder stof. Mijn armen en handen waren tot bloedens toe bekrast met rooie striemen van het stro. Achter de maaimachine ving ik de schoven. Op het platteland van Polen hoor ik mijn vader: "Dat waren nog eens zomers, jongen. In de oorlog, 1943, wat een merakel mooie zomer. Kom daar nog eens om."

Ik zie restjes van mijn kindertijd. Witgrauwe lakens aan een waslijn, tarwe, rogge, haver en korenbloemen blauw om ons heen, paard en wagens en gasten van een trouwerij op een boerenkar. Eenpaardswipkarren. Aardappelvelden, kinderkopjes en zandpaden. Groepen populieren verspreid in het land. Houtwallen en drassige veengebieden in los verband. Telegraafpalen en mussen op de elektriciteitsdraden. Bijna geen trekkers en machines. Paardenwerk en Slavenwerk in plaats van ronkende en rokende Hanomag en McCormick. We hebben bekijks van kinderen en krijgen bewonderende blikken op onze fietsen met twaalf versnellingen. Misschien vergis ik mij. Ik hoop dat ik me niet vergis. Twee dagen later rijden we Warschau binnen.

In een hoge flat aan de zuidkant van de stad treffen we Bogdan. Siemen kent Bogdan uit het Tatragebergte. Vorig jaar werkte Siemen twee maanden in de fabriek in Kraków aan verbetering van de productie van DDT. Het gif was al op z'n retour, maar de mensen in Afrika konden nog niet zonder. Malariamuggen hadden een hekel aan dichloordifenyltrichloorethaan. Meer gif maken voor minder zlotties, dat was wat ze wilden. Bogdan was het hoofd van het laboratorium en hij was het afgelopen jaar naar Warschau overgeplaatst. Hij was een goed logeeradres na vijf weken in een te krappe tent die inmiddels doordrenkt was van de geur van jongemannen. We kregen elk een aparte kamer en er was een hete douche met schone handdoeken. Er was stamppot en er was roggebrood met gerookte ham, er was schapenkaas en er was kool. Er waren bonen en karbonades, verse worst in dikke soep. Er was romige melk rechtstreeks van de boerderij. Er was kumis en er was drank. Gebak was er, veel zoet gebak. Alexandra was er.

'Ze is voor jou.' Siemen knikt naar Alexandra. 'Niet voor mij.' Hij grijnsde. 'Ze is voor jou.' Ik hoorde de Hogelandster praat. In de pikorde in het noorden was de hiërarchie helder. De Friezen deden voor de Groninger niet mee vanwege hun gorgelende keelklanken en overdreven regionalisme. Friezen waren een kinderachtig volk; ze kwamen niet over de grub, op een stuk of wat na. Vondeling en Gerbrandy lieten het heitelân in de steek om aan het onbenul van eigen volk te ontsnappen. Drenten waren in de ogen van de Stadjers en Hogelaandsters armelui van het land van dubbeltjes en kwartjes; de hele wereld als verkleinwoord; krenterig en kinderachtig, en ook nog preuts. De padvindertjes heetten trekkerties in het land van Bartje, en dat

was niet voor niets. De Groninger was te eerlijk om aardig te zijn. Met de kop der veur, met botheid in de dagelijkse omgang met anderen en met eigen volk, om misselijk van te worden. Niet dat ze het zelf in de gaten hadden. Drenten waren te vriendelijk om eerlijk te zijn, en als de koeien mooier werden dan de famkes dan was je in Fryslân. Elk volgde de eigen natuur. De Noordelingen discrimineerden niet, ze maakten onderscheid, verschillen waren er genoeg. Ik zei niets. Dat was mijn kracht, vond ik: mijn mond dicht en de woorden achter mijn kiezen houden.

'Je mag haar hebben.' Siemen M. verleende mij een gunst. Ik had de Groninger niets verteld van Katri op het terras, in de galerie en later. We hadden het niet gehad over andere zaken dan fietsen, kampeerplekken en de veertijden van de boot naar Polen. Als het er op aankwam waren we na vijf week op de fiets door Europa met elkaar uitgepraat. Ver van huis waren we elkaars gevangene. Alexandra was een fragiele vrouw met niet veel vlees op de botten, maar ze had donkerbruine ogen met vuur. Ze had donkerblond haar met een slag erin. Het haar reikte bijna tot in haar nek. Op haar kleine neus rustte een bril met dikke glazen. Min, de glazen waren min. Als ik wetenschappelijk onderzoek mag geloven dan kijken mannen bij een eerste blik vooral naar de borsten van een vrouw. In Kameroun kijken mannen vooral naar de breedte van de heupen, de dikte van de kont. Dat heeft Darwin zo bepaald; brede heupen, een dikke kont maken geboortes gemakkelijker, het kanaal is groot bij een breed bekken. Een dikke kont heeft veel zitvlees. Goed om de hele dag mee onder een mangoboom te zitten en sinasappels en bananen te verkopen. Alexandra heeft niets van dat alles. Onder haar wijdvallende egaal zachtgroene rok zijn haar vormen nauwelijks te ontdekken. Ze draagt grijze kousen tot vlak onder haar knieën. Voor een nageslacht lijkt ze niet de meest geschikte kandidaat, maar ze speelt piano en dat spreekt in haar voordeel. Bij mij. Siemen kent een paar woorden in de taal, maar hij blijft al snel steken bij *piwo* voor *bier* en *bosje moi* voor *godnogantoe*. Hij houdt niet van zoet, maar van zijn zuinigheid merk ik niets als hij taartjes krijgt geserveerd. De Polen zijn niet krenterig met gebak en andere versnaperingen. De familie schenkt thee en serveert gebak voor de derde keer. Alexandra is de nicht van Bogdan. Ze is begin twintig en niet getrouwd, ze heeft geen verkering. Haar vader is professor in de wiskunde. Broers en zussen heeft ze niet. Haar moeder heeft kanker en gaat waarschijnlijk binnen een paar jaar dood. Niemand die er een zinnig woord over kan zeggen. Elke zondag gaan ze naar de kerk, om god; maar ook om de communisten te treiteren. Alexandra wil alles van mijn familie weten, van mijn studie aan de universiteit, wie dat betaalt en wat mijn resultaten zijn, en wat ik ga doen als ik mijn bul heb. Ze vraagt naar vriendinnen en naar studentenleven. Dat doet ze niet rechtstreeks, maar met een omweg. Ze wil weten of ik verkering heb.

'Johannes has not a girl friend.' Dat is Siemen M. Ik voel dat ik een rood

hoofd krijg, dat gaat vanzelf. Alexandra vraagt naar zaken waar ik geen antwoord op heb. Ze vraagt naar het pad dat voor mij ligt. Ik ben nog druk met het pad dat achter mij ligt. Ik voel mijn zadelpijn. Tegen elf uur, met mijn vel strak gespannen van gebak, aardappelen, vlees en opnieuw zoetigheden trek ik mij op mijn kamer terug. Bogdan brengt zijn nicht naar huis. Negentien verdiepingen lager zie ik de auto van de parkeerplaats rijden. Warschau ligt aan mijn voeten. Ik kan krijgen wat ik wil. Morgen gaan we naar een kerkdienst. Alle katholieken danken Onze Lieve Heer. Het geloof houdt de communisten onder de duim.

'Wij geloven in God,' zei Bogdan. 'Mijn naam – Bogdan – betekent: door god gegeven. Ik ben een geschenk van god.' Ik hoorde een kleine letter voor de allerhoogste. 'Wij geloven in god,' had Alexandra gezegd. 'Jullie in Nederland zijn bezig afscheid te nemen van de Roomse Kerk. Jullie hadden monseigneur Bekkers. Hij preekte het geloof op zijn manier, en heel veel mensen liepen met hem weg, maar hij was het begin van het einde. Het is maar goed dat kardinaal Alfrink op het rechte pad bleef.' Ze was op de hoogte van de reuring in de roomsche kerk. Ze las de krant, ze hoorde op de radio de zorgen van het Poolse episcopaat over de schapen in Nederland. 'Het celibaat, de eucharistie, seks voor het trouwen, anticonceptie, het is een glibberig pad, een glijdende schaal. Als je slechts één wonder van de moederkerk in twijfel trekt dan komen de andere er als vallende dominostenen achteraan.' Dat zou de god van Holland niet laten gebeuren. Monseigneur Bekkers verhuisde als jonge man naar de eeuwige jachtvelden. De valse profeet – in de ogen van de wijzen uit het Oosten – , was op tijd thuisgehaald door *bosje moi*. Alexandra sprak vrijmoedig en met kennis van zaken over geloof en ontwikkelingen in de maatschappij. Ze had erover nagedacht. Misschien kon ze dat tijdens pianospelen. Ze was een vrouw met minder vlees in haar blouse dan Lisbeth, maar misschien met meer verstand in haar hersenen. Ik droom dat ze haar rok laat zakken. Ik zie hoe Alexandra in witte slip voor mijn bed staat. Ze trekt met gekruisde armen in één haal haar hemd en blouse uit. Grote memmen wijzen me tegemoet. De donkere driehoek springt uit de witte slip. Ik glijd van het matras, ik glijd op haar knokig lijf. Voor ik in haar binnendring voel ik mijn hete zaad in mijn onderbroek.

'Dzien dobry. Thee, goedemorgen,' hoor ik in herhaling. Bogdan kijkt om de deur van de slaapkamer. 'Goedemorgen, goedemorgen. Ik kom van bed.'

Bogdan rijdt ons met de auto naar de kathedraal. Alexandra staat al bij de kerk te wachten.

'Hoe lang gaat dit duren?' vraagt Siemen M.

'Met anderhalf, twee uur is de dienst afgelopen,' zegt Alexandra. Ze draagt een zwart jasje over een witte blouse met stiksels op de kraag en op het borstzakje. Zwarte platte schoenen en een handtasje met een zilveren gesp.

'Dan geloof ik dat ik niet mee ga,' zegt Siemen. Hij wacht onze reactie

niet af. Hij geeft Alexandra een hand, knikt naar mij en zegt: 'Ik heb het adres. Ik vind het pad naar huis. Moi.' Alexandra schudt haar hoofd, bijna onmerkbaar, en pakt mij kort bij mijn bovenarm. De kerk is bijna vol. Aan de rechterkant vinden we een plek onder de statie: Jezus valt voor de tweede maal onder het kruis. Ik versta de bisschop niet, maar het Latijn begrijp ik als de beste. Alexandra zingt mee. Gloria in excelsius Deo, Credo in unum Deum, Sanctus, Sanctus, Sanctus en het Agnus Dei. Ik ken de wijze en de woorden. Zachtjes zing ik mee.

Ik doe wat ik niet wou. Ik krijg het er warm van. Alexandra raakt me kort aan, onze blikken treffen elkaar. Vanachter haar dikke glazen lacht ze naar mij. Kleine ogen heeft ze. Terwijl het kerkvolk naar voren gaat voor de communie zingt het koor Marialiedjes in het Pools. Ik tel acht pastoors en kapelaans om het brood dat vlees is geworden uit te delen. Ik heb het gevoel dat Alexandra met me meetelt, alsof ze weet wat in mijn hoofd omgaat. Buiten de kerk zijn nog eens acht pastors druk bezig met de ouweltjes. De kerken in Warschau zijn te klein. Buiten op het plein staan honderden gelovigen in afwachting van het lichaam en bloed van de Verlosser.

'Ik geloof niet meer in god,' zeg ik. Ik zit naast Alexandra op een terras in het Lazienkowskipark. Na afloop van de kerkdienst namen we de bus naar het park. Het was twee cent per persoon voor een rit van twintig minuten. Bijna alles is hier gratis. De zon schijnt. Moeders en vaders met kinderen en kinderwagens wandelen door het park. Een ober in het zwart met een universeel vlinderstrikje heeft twee thee gebracht, en een appeltaartje. Universeel Europees Gebak.

'Dat maakt niets uit,' zegt Alexandra. 'Het maakt God niets uit of je gelooft of niet.' Het staat me niets aan. Elke bewering die ik doe lijkt ze te ontkrachten door me gelijk te geven door mijn gedachten te honoreren om mij vervolgens met een omweg toch weer in een hoek te zetten. Ik prik in mijn taartje om niet direct te antwoorden. 'Je kunt het ruim zien,' zegt ze. 'God bestaat misschien niet. Het hangt er maar net vanaf welke god je nodig hebt.' Alexandra maakt een wijds gebaar met haar hand. We zitten ver genoeg van andere tafels. Ze spreekt zachter. 'Natuurlijk hebben we hier een God nodig. We mogen niet alles zeggen wat we willen. De staat houdt ons goed in de gaten. Elke agent weet dat je hier bent en met ons spreekt, en dan is het heel fijn om met je naar de kerk te gaan. In de kerk heeft de staat niets te vertellen. Het is onze manier om onafhankelijk te zijn onder een ....' ze fluistert bijna onhoorbaar, 'onder een dictatuur.' Alexandra legt haar hand op mijn pols. 'Zo blijven we geknecht, en zijn we toch vrij.' Ze glimlacht. De zon schittert in de glazen van haar bril en het restje thee in het kopje voor ons. 'Als deze strijd met het communisme voorbij is. – En dat hangt in de lucht, al weet het Westen dat nog niet. – Als deze strijd voorbij is blijven we nog jaren rooms katholiek, dat is dan gewoonte en houvast. Mensen veranderen niet

graag. Iedereen wil houden wat hij heeft, ook als dat verkeerd is en niets aan het geluk toevoegt.' Alexandra laat mijn pols los. Het kleine geluk van haar warme hand ben ik kwijt. Ik heb de herinnering.

Voor verandering van luchten fietste ik met Siemen M. naar Stockholm, Helsinki en Warschau. Voor de verandering ging ik naar de katholieke kerk. Voor de verandering zit ik met een Poolse pianiste in het Lazienkowskipark met uitzicht op een beeld van Chopin. Voor de verandering kijk ik naar stelletjes met kleine kinderen en kinderwagens, een vredig tafereel in een communistisch land met beperkingen van woord, beeld en beweging. In de *Meska toaleta* was ik mijn handen en laat ik koud water over mijn polsen stromen. Ik weet niet waarom ik dat doe. Hand in hand lopen we naar de bushalte. Dat heb ik nog nooit gedaan; op straat hand in hand met een vrouw. Hand in hand zonder dat ik mij moed had ingedronken. Drieëntwintig ben ik, kwajongen van negentien.

Bogdan regelt treinkaartjes tot Regensburg. Fietsen door Oost-Duitsland lijkt hem geen goede gedachte. 'Oost-Duitsers zijn niet zo rooms als de Polen,' grapt Alexandra.

We zijn op tijd op het station. De fietsen mogen niet mee, zegt de conducteur. Daar staan we dan met treinkaartjes en fietsen op het perron. Bogdan loopt met de conducteur naar het eind van het perron. Alexandra staat dicht tegen me aan. Ze houdt mijn hand niet vast, ik steek mijn hand niet uit. Siemen houdt de fietsen vast en geeft commentaar op wat er te zien is en op wat er niet te verstaan is. Ik luister niet. Ik hoor Schubert op de piano bij Alexandra in huis. Haar vader zit in de hoek van de kamer met een wiskundeboek. Moeder is in de keuken druk met taart en thee. Alexandra achter de vleugel. Ik keek uit over Warschau. Ik wist niet waar ik was.

De muziek tilde mij op. Mijn hele bestaan leek mij licht en aangenaam. Ik voelde me bevrijd van wat me bedrukte. Ik had geen vader meer die kinds werd, ik had geen tentamen thermodynamica meer met entropie en met $S = k \ln W$. Ik werd niet afgeleid door mijn opstandig geslacht. Ik zweefde terwijl ik met mijn handen achter mijn rug naar de ondergaande zon keek.

De conducteur komt terug met een grote rol pakpapier. De fietsen krijgen een plek op het balkon. Het papier moet verbergen dat er fietsen staan.

Nog vijf minuten voor we naar het westen rijden. Ik schud Bogdan de hand. Ik pak de hand van Alexandra met beide handen vast. We hebben niets afgesproken. Dat ze een keer naar Drenthe zal komen. De een of ander keer. Dat ik haar zal weerzien in Warszawa. Dat we elkaar zullen schrijven.

Ze geeft mij een pakje dat ik in de trein mag uitpakken. Ik buig een eindje voorover en onze wangen raken elkaar twee maal. Mijn onderlichaam glijdt naar voren. De fluit. Een derde maal haar wang tegen mijn wang. Mijn handen vinden haar smalle heupen, opnieuw de fluit, dan stap ik de trein in.

'Of heb je verkering?' vraagt Siemen M.

Als ik hem kon wurgen, dan had ik dat gedaan.

Ik zeg niets. Ik maak het pakpapier los. Een grammofoonplaat van Zuzaná Ruczickova met pianomuziek. In een kleiner pakje zit een boek van Henryk Sienkiewicz. De eerste Poolse Nobelprijswinnaar voor literatuur. Quo vadis? Roman over het Christendom in het oude Rome, lees ik op de achterkant. Dat moet ik lezen. De trein rijdt naar Berlijn en Regensburg. Waar ga ik heen?

18

Russisch als bijvak naast de scheikunde. Ik had er nooit over nagedacht. Dat overkomt mij vaker. Ik doe wat op mijn pad komt en veel later, en dat veel later is soms maar een kwartier, maar dan is het al te laat, veel later kijk ik om me heen. Veel later dringt tot me door wat ik heb gedaan.

'Zo jongen, wat heb je nu weer bij de kop?' Dat is de stem van mijn vader. Ik doe wat ik niet kan laten. Misschien laat ik het leven mij overkomen en heb ik er part noch deel aan. Ik ben daar nog niet uit. Het was het cyrillische schrift. Het was de letter R in spiegelschrift. Op de Spoetnik stond CCCP en dat moest ik lezen als SSSR. De C was niet alleen honderd of de troepenmacht van de centurion, het was de tank van het Nederlandse leger, het was een muzieknoot, het was de lage C en de hoge C. De derde letter in het alfabet was eb en vloed. In Carel was die letter de K van Karel. Vanaf de derde klas was het koolstof met atoomnummer zes en massa twaalf. Met isotopen erbij, koolstof dertien, koolstof veertien, koolstof elf. Allemaal C. In het Russisch was de C de letter S van de socialistische sovjetrepublieken, de eerste letter van sojedenietse, de verenigde sovjetrepublieken. De P kwam van de Griekse rho, net als de letter R, maar niet in spiegelschrift. In de vierde klas van de HBS kwam een generaal van het leger om over de koude oorlog te vertellen. Hij hield een causerie over onze strijdkrachten en dat wij bereid waren om met andere landen van de NATO tegen de Russen te vechten. Ons werd niets gevraagd. Wij waren bereid. De Noord-Duitse laagvlakte, die was voor ons, met Seedorf en de Lünebürger Heide als meest oostelijke front. De Russen zouden nooit tot onze grens komen. Wij waren sterker. Dat was al zo na de luchtbrug op Berlijn, dat was in de tijd dat Kennedy de Russische raketten van Cuba wegjoeg. Dat was voor de PSP affiches met een blote vrouw en een blote koe verspreidde.

Cuba, ook al met een C die geen C was. De kantine op de HBS kreeg een andere naam. De J.F. Kennedyzaal. Iedereen was er verguld mee. Nooit werd de kantine zo genoemd. Van alles veranderde, maar het meeste bleef gelijk. Het Roomse bestuur wist nog niet van de escapades van de Amerikaanse president en Jacqueline was nog niet getrouwd met de Griekse reder. Oh Jasses Onassis. Fahrah Dibah was nog de sterkste vrouw op aarde. De prinses had onder een *Pers* gelegen. Ik zat in de vijfde klas en ik begreep er niets van. Het was na de treinreis door Polen en Oost-Duitsland twee dagen stevig doorfietsen van Wolfsburg naar Stad. We zeiden niets meer tegen elkaar; uitgepraat als we waren. Siemen wilde aan een stuk doorfietsen, maar het was mij te ver. Voor het donker thuiskomen was onmogelijk. We sliepen een nacht in Kirchlinteln in een gasthaus bij Wilfried Klaiber Am Kreuzberg. Het was een prima pension voor de laatste nacht in het buitenland.

Er lag geen brief van Alexandra in de bus. Dat kon ook niet. Particuliere post ging naar het Westen als er een trein met toeristen op het station in Warsawa stopte. De Westerling die niet te bang was uitgevallen kreeg een brief mee van een Pool met het verzoek die in het Westen in de bus te doen. Buslichting elk uur in Gdansk en tweemaal daags op het station in Warszawa. Ik luister naar werk voor viool en orkest van Henryk Wieniawski uitgevoerd door Orkiestra symfoniczna filharmonii narodowej. Het zijn mazurka's en polonaises. Als de naald het einde heeft bereikt doe ik het kalmer aan met het Italiaanse concerto in F Major BWV 971 van J. S. Bach op de piano door Zuzana Ruczicková. Op de hoes van de plaat staat Zuzana in mosgroen jasje met een witte kraag tot strak onder haar kin. Haar mond op een smalle spleet en blauwgroene ogen achter een bril met zwaar montuur. Ze heeft het haar opgestoken als een pruik uit een toneelwinkel, een filmster gelijk. Ze lacht naar de luisteraar, het blijft serieuze muziek. Haar linkerhand met gouden horloge rust op klep van de vleugel. De nagel van haar duim is lichtroze gelakt, in een andere tint dan haar lippen. Ik kan net niet zien hoe laat het is. Zuzana lijkt op Alexandra, maar zeker weten doe ik dat na vier weken niet meer. Ik heb geen foto van Alexandra. Dat ging vanzelf. Ik had nog ruimte voor zes foto's op het rolletje. Oost-Duitsland wilde ik nog vastleggen. Die valse zuinigheid laat mij nu raden naar mijn Poolse pianiste uit Warszawa. Ik heb de foto's nog niet laten afdrukken. Alexandra is er niet bij. Oost-Duitsland ook niet. Ik hoef de vakantiefoto's niet te zien.

Van Siemen kreeg ik het adres van Alexandra. Ik schreef niet. Ik wacht. Misschien wil ik veroverd worden. Mijn hoofd staat nog niet naar trouwen en een gezin stichten. Ik weet nog niet waar mijn hoofd naar staat. Siemen gaat verder met technische scheikunde. Ik zie hem nauwelijks nog. Hij heeft zijn studie en laboratoriumwerk aan de andere kant in het gebouw. Naast de lessen Russisch in de binnenstad verdiep ik me in organische chemie. Het is onderzoek naar het hoe en waarom van de materie met een C. Bakken en braden, zeggen de andere chemici. Wij, de organici, staan niet in aanzien. De fysisch chemici en de theoreten – *theo reet*, zeggen wij – dat zijn de goddelijke onderzoekers. Zij zijn in staat sommen te maken en zij kunnen dieper nadenken dan de koks achter hun bruisende kolven. Kop en kont zijn in een theoreet verenigd, en god erbij. Organische chemie is bakken en braden in kolven en potjes. Het is de chemie van gif mengen en van roeren, van stank en kleuren, van schuim en explosies.

We laten ze praten. Organische chemie heeft gezorgd voor aspirines en insuline, voor slaappillen, voor benzine en plastic. Organische chemie stond aan de wieg van de pil. De handen van de organici blijven niet schoon, dat geldt ook voor boeren en tuinders; dragers van de maatschappij. Aan het eind van een practicumdag was ik mijn handen in benzeen, alle vuil lost op. Het gaat heel goed met mijn studie. Ik schiet op. Na de vakantie is het

protestseizoen opnieuw begonnen. Ik loop mee in demonstraties tegen koloniale Portugezen in Afrika en voor de laatste keer roep ik: Johnson molenaar. Dan heb ik mijn bijdrage aan een betere wereld geleverd. In Tibet gaat er ook van alles verkeerd en er zijn meer landen met ontevreden en onderdrukte volkeren. Op Vuurland zijn de padden in gevaar, vooral als ze in het paarseizoen de weg oversteken. Ik leer Russisch om de medemens te begrijpen, als we elkaar om te beginnen maar verstaan. Zo snel als het kan wil ik de universiteit verlaten. Ik wil het land uit. Geen hoogleraar die me vraagt of ik een promotieplaats wil; ik voel me niet gepasseerd. Vader en Lisa laten me niet gaan zolang ik niet ben afgestudeerd. Vader kan niet meer voor me zorgen en Lisa wil niet voor me zorgen, denk ik. Ik moet zelf mijn broek ophouden en met een bul is dat gemakkelijker dan zonder bul.

Vijf weken na terugkeer van het oostfront zie ik mijn verwekker en mijn nieuwe moeder. Vader kent me niet meer, Lisa kent me.

'Aardig tegen hem zijn, dat is het enige en dat is genoeg,' zegt Lisa als we samen de afwas doen. 'Hij is terug in zijn kindertijd en dat was een mooie tijd als ik hem mag geloven.' Vader had een mooie kindertijd. Voor hij twaalf jaar was stierf zijn vader. Opa verdronk in het Dommerskanaal. Zo maar; verdronken in stil water. Opoe kwam de dood van opa niet te boven, ze raakte verward en depressief. Vader zorgde voor zijn moeder, zo goed en zo kwaad als dat ging. Het ging goed, zo jong als hij ook was.

'Mooie kindertijd,' zeg ik tegen Lisa.

'Mooie kindertijd, zeg dat wel.' Ik wil niet alles vertellen, maar nu ik eenmaal een begin heb gemaakt met mijn verhaal komt er geen einde aan voor ik het allemaal heb gezegd. Zo gaat dat met mensen die op de praatstoel komen. Alles moet naar buiten, pas dan is er ruimte voor nieuwe zaken.

'Het enige dat groter wordt als je er iets vanaf haalt,' zei vader. Ik was een jaar of negen. 'Een gat mien jong. Een gat.' Ik kon het amper bevatten. Een halve dag later begreep ik wat vader had gezegd. Dat gat lijkt me achteraf bekeken het moment dat ik tot de jaren van verstand kwam. Ik kon redeneren en nadenken. Ik kon feiten op een rij zetten en conclusies trekken. Vanaf dat moment, vanaf dat gat. Ik had een begin gemaakt.

'Vader heeft zijn neef vermoord,' zeg ik. Ik schuif de koffiekopjes in het keukenkastje. Ze blijven met de klamme bodem op het kastpapier steken. 'Met een bongel. Met een houten bongel.' Het was een tafelpoot die in de schuur van de boerderij lag. Een oude tafelpoot van een oude tafel. Lisa wast de borden en het bestek. Het kijkt alsof ze slechts het weerbericht hoort; morgen iets hogere temperaturen. En dan nu de mededelingen voor land- en tuinbouw. "De berichten ingesproken voor het dekstation van Achterste Erm moeten opnieuw. Het bandopnameapparaat deed het vannacht niet." Lisa spoelt de pannen en kommen met heet water uit de geiser en laat ze uitlekken op het aanrecht.

'Mans had een kwade dronk. Hij dronk, hij zoop tegen de klippen op. Hij was slager. Paardenslager.' Mijn opoe wilde Mans geen geld meer geven voor een borrel. Mans kwam verhaal halen. Mes in de hand. Mijn vader stond tussen Mans en zijn moeder. Het kind moest iets doen. Dertien was vader.' Lisa slaat een kruis. Het is een klein kruis tussen kin en borst, bij lange na raakt ze de uiteinden van de schouders niet. Een gewoontegebaar, schat ik, een manier om het ongelofelijke een plek te geven of om het boze af te schermen. Lisa heeft een groot hart. De moord op Mans komt niet in haar hart. Ze laat buiten haar wat ze niet binnen wil hebben. Vrouw van half in de veertig. Ik voel me jaren jonger nu ik dit familiegeheim heb verteld.

'Vader is er niet voor veroordeeld. De rechter sprak van noodweer. Mans was al eens eerder opgepakt. De mensen kenden Mans. Voor iedereen was het beter zo. Iemand moest het doen. Mans had het gedaan.' Lisa zegt niets. Zonder me te vragen zet ze een ketel water op het gas en pakt ze het pak met koffiebonen. Ze geeft me de koffiemolen. Ik voel me opgelucht, maar minder opgelucht als ik had gewild. De lucht in de keuken drukt nog zwaar op me. Het aroma van de bonen en het lawaai van de roterende messen doen daar niets aan af. Ik moest kwijt wat zich plotseling aandiende. Het leek alsof ik biechtte bij de uitgetreden non. Vader zit in de stoel te slapen. Zijn hoofd hangt scheef tegen de leuning. Ik hoor zijn rochelende adem. Hij rookt niet meer. Hij heeft geen weet meer van Agio, Elisabeth Bas en Ritmeester. Een jaar of negen, zo oud is hij nu. Dokters zeggen dat het zo jaren kan doorgaan. Een uur later loop ik met vader in de tuin. De late vruchten sterven af. Boerenkool, prei en aardappelen die nog niet zijn gerooid. Stokbonen met droog blad aan de palen ritselen in de warme nazomerwind. Knopjeskruid en roet vinden de weg waar de tuinman verstek laat gaan.

'En heb je Angela nog gesproken, de laatste tijd?' Ik stel vader de vraag voor ik er erg in heb. Vader kijkt me aan. Een kinderlijk gezicht met wenkbrauwen die kort omhooggaan en een mond die scheef wegzakt. Ik krijg geen antwoord. We lopen tot de laatste waslijnpaal. Vader drukt zijn onderlijf naar voren. Hij plast tegen de paal zonder zijn broek los te knopen. Eerst zie ik een triomf op zijn gezicht, dan begint hij te huilen.

'Angela belt eenmaal in het halve jaar. We weten niet hoe het met haar gaat. We weten niet wat ze doet.' Lisa verbetert zichzelf. 'Ik weet niet wat ze doet.' Vader zit in de luie stoel. Schone broek. Het warm eten is juist voorbij. Vader zakt weg in halve slaap. 'Ik breng hem naar bed,' zegt Lisa. 'Ben je er straks nog?' Ik knik. Vandaag neem ik de laatste bus naar Stad. Ik hoef niet mee de trap op. Lisa redt zich met vader. Ik lees de Emmer Courant. Verscheiden mensen zijn dood. Ja, zo is dat: verscheiden mensen zijn dood. Ik ken de namen. De gereformeerden, de fienen, Doornbos, Hadders en de roomsen: Kolker, Sijbon, Lohues. Deze streken kennen geen geheimen. In de keuken brult de geiser. Ik zet het bovenlicht open voor verse lucht. Gas kan ook

onvolledig verbranden en kolendamp opleveren; koolstofmono-oxide. Ik ben niet voor niets chemicus. Lisa staat onder de douche, het krappe kamertje in de afgetimmerde slaapkamer. Eenmaal in de week gingen we onder de douche, vaker was te duur. De gasfles moest minstens een week meegaan. Kind van twaalf dertien jaar onder de douche in doorweekte witte onderbroek. 'Naar boven kijken als je je puntje wast.' Mijn moeder leerde me hoe het hoorde. Ik neem de woorden uit de krant niet langer in me op. Angela, ik weet wat ze doet. Ik wil het niet weten. Was ze maar non in een klooster, dat was beter geweest, misschien. Lisa komt naar beneden in een witte katoenen jurk, een jurk die onder water transparant wordt. Rode ossenbloedkleurige schoenen, geen kousen, geen sokken. Ze heeft dunne benen, dunne dijen, geen haren op haar scheenbeen. Niet eerder zag ik haar zo transparant.

'Misschien kun je mij een glaasje port inschenken,' zegt ze. Ze maakt de bovenste knoop van haar jurk dicht en dan weer los. Lichte sproeten heeft ze daar. 'Ik ben blij dat ik eens met een normaal mens kan praten, een gewoon mens.' Ze trekt de ceintuur een beetje aan, niet te strak. 'Mensen gaan niet graag op bezoek bij kindse mannen. Wat zouden ze ook. Ik kan ze geen ongelijk geven, maar...' Ze maakt haar zin niet af. 'Een glaasje port, daar heb ik zin in.' En als ik niet snel genoeg opsta zegt ze: 'De fles staat in de kelderkast op de middelste plank. Glaasjes kun je wel vinden.' Ze loopt me achterna de keuken in, alsof ik de weg niet weet. Ik ken elke hoek in dit huis. De losse trapleuning naar de kelder, de weckflessen, de potten met zuurkool en snipperbonen in het zout. Rabarber van vijf jaar oud, en ouder. Gehaktballen en karbonades in weckflessen onder een laag vet. De tafelpoten achterop de onderste plank in de kelder. Alles in huis weet ik te vinden. Ik sta met mijn onderrug tegen het aanrecht. De ene hand op het granieten blad, de andere hand om de steel van het glaasje port. Lisa staat strak voor me. Lisa staat binnen mijn tuinhek. Ze zegt niets, alsof ze mij wil laten zeggen wat haar op de lippen brandt. Ik neem een slokje. Lisa kijkt mij van onder haar wenkbrauwen indringend aan. Kraaienpootjes heeft ze. Haar ogen lijken in haar oogkassen te drijven. Ik ben half in de twintig, maar ik ben jonger. Ze wacht tot ik mijn glaasje heb weggezet. Ze leegt haar glas en zet het glas achter mijn rug op het graniet.

'Hoe is het met de seks?' vraag ik. 'De seks tussen vader en jou?'

Als ik mezelf deze vragen hoor stellen weet ik niet of Lisa dit wou vragen. Ze lacht me integen en komt nog dichterbij. De zoom van haar jurk raakt mijn broekspijp. 'Mien jong,' zegt ze. Ze knijpt haar ogen op spleetjes. 'Mien jong.' Ze staat op haar tenen, heel even. Ik voel haar handen in mijn oksels. Ik voel hoe haar handen langs mijn zij naar beneden glijden. Lisa zakt door haar knieën. De rand van het aanrecht drukt boven tegen mijn onderrug, mijn billen. Lisa weet hoe ze een riem losmaakt. Lisa weet hoe een rits naar beneden glijdt. Lisa weet hoe ze een onderbroek afstroopt. Met beide handen

houd ik me aan het aanrecht vast. De keukenlamp brandt niet. Er komt enkel een baan licht uit de woonkamer en diffuus licht van de oktoberavond door het buitenraam. Ik hoor een late vogel, een nachtegaal misschien, maar ik weet niet of die vogel in het najaar zingt. Misschien is het een merel die roept voor het slapengaan. Ik haal mijn hoofd uit mijn nek en kijk naar voren, naar beneden. Lisa ligt voor me op haar knieën op de kokosmat. Haar hoofd gaat zachtjes heen en weer. Ik laat het aanrecht los en neem haar hoofd, de zwarte lokken, de donkere haren met de natte grijze punten in mijn handen. Mijn pinken glijden in haar oren. Haar tong, haar lippen, haar tanden. Ik voel ze allemaal, met losse handen. Met mijn ogen dicht hoor ik het presto van het Italiaans concert in F majeur Major BWV 971 van J. S. Bach op de piano gespeeld door Zuzana Ruczicková. Ik voel hoe Lisa slikt en opnieuw slikt. Dan staat ze op. Opnieuw staat ze op haar tenen en snoert ze mijn mond met haar lippen. Ze laat mijn lippen niet los als ze de rits omhoog trekt.

'Zo, dat heb ik nu ook eens gedaan.' Weg is ze.

Een paar minuten later komt ze terug met mijn jas en tas. 'Als je de bus nog wilt halen is het nu tijd om op te stappen.' Ik pak mijn jas en tas zonder vragen.

'Ik breng je wel met de auto naar de halte. Vader kan wel tien minuten alleen slapen.'

Zonder dat ik erom heb gevraagd hoor ik het allegro. Twintig seconden langer duurt het allegro dan het presto. Het lijkt een eeuwigheid. 'Een groot deel van mijn ziel kan genieten zonder te begrijpen en dat deel is groot in mij,' zegt Lisa. De bus rijdt als een slaapkamer door het duister.

19

De ansicht uit Warszawa verwart me. Alexandra nodigt zichzelf uit om met de kerstdagen bij me te komen. In Warszawa had ik gezegd dat ze elk moment langs zou mogen komen, dat ze van harte welkom was, dat we contact zouden houden en al die andere beleefdheden die mensen uitwisselen als ze weten dat ze elkaar nooit weer zullen ontmoeten.

Ik had me vergist. Ik wou geen woord hebben dat ik me had vergist. Gastheer zou ik zijn, een goede gastheer. Het paste me wel. Lisa was te oud voor me. Lisa had me veel te bieden, vooral omdat ze zelf tijdens haar leven onder de nonnen veel tekort was gekomen. Maar dat was niet wat me voor de toekomst voor ogen stond: het gemis van een ander aanvullen. Ik had genoeg aan mijn eigen tekorten. Alexandra kwam, als ik er op terugkijk, als geroepen. De Poolse pianiste was een *deus ex machina* om mij uit mijn vrijgezellenbestaan te verlossen, zonder dat ik mij er zwaar over hoefde te verantwoorden. Dat laatste was vreemd, want als het erop aankwam hoefde ik mij immers tegenover niemand te verantwoorden. Vader kinds, moeder dood en zus Angela in erbarmelijke omstandigheden waar ik niets aan kon veranderen. Erbarmelijke omstandigheden waar ik enkel over kon zwijgen, en dat was al moeilijk genoeg. Als het er op aankwam had ik alleen met mezelf te maken, misschien was dat het grootste probleem.

Ik vulde de papieren in en verklaarde dat ik alle onkosten van Alexandra voortvloeiend uit het verblijf in het Koninkrijk der Nederlanden zonder voorbehoud voor mijn rekening zou nemen. Het ging vanzelf. Dat haar vader hoogleraar was in de wiskunde maakte het ook nog gemakkelijker. Alexandra stapte als laatste van het laatste balkon tweede klasse met een bruinleren koffer en een handige tas.

'Garosji denj,' zei ik op het perron in Hengelo. Het was niet de meest handige begroeting. Russisch was de taal van de onvriendelijke beer uit het oosten. Niet alle Polen waren blij met de ongevraagde vriendschap met de Slaven. Mijn Russische woorden waren meer een etalage van mijn kennis van de taal en van het cyrillische schrift dan een begroeting. Ik was op zoek naar een boerenkar voor volkstoneel en dat podium vond ik op het perron van Hengelo. De joker in mij met honger naar erkenning was groter dan ik wilde erkennen.

'Ik ben blij je te zien.' Misschien was haar begroeting een cliché bij gebrek aan beter. Ik wist het niet. Alexandra had in elk geval haar huiswerk goed gedaan. Ze begroette mij in mijn eigen taal. Het begin was er. Ik zette haar koffer op het perron en legde mijn handen op haar heupen over de lange donkerbruine jas. Ze had niets in de jaszakken. Ik voelde de rondingen rond haar taille. Ik voelde het vlees en de botten. Ik voelde wat ik wilde voelen.

Kleren waren mij nooit te dik als ik mijn handen op de heupen van een vrouw liet zakken, alles voelde ik; in mijn hoofd. Ze droeg platte zwarte schoenen, om haar polsen een gouden horloge en een gouden schakelband. Ze had een nieuwe bril met een modieus montuur, het haar opgeknipt met de nek vrij en een kekke gebreide wollen muts. Alexandra lacht naar mij terwijl ik haar opneem. Ze kijkt wat verbaasd, alsof ze me niet meer helemaal herinnerde. Drie voorzichtige kussen op haar wangen. Dat kussen is nog maar net mode en ik voel mij er nog steeds ongemakkelijk bij, maar wat moest ik? Hand vasthouden is ook alleen maar hand vasthouden.

'Dobsje.' Veel tijd hadden we niet op het perron. De trein naar Almelo en Mariënberg stond al klaar voor vertrek. 'Daar ligt Vroomshoop, een vroegere veenkolonie. En daar achter ligt Den Ham.' Ik wees uit het raam van de boemel. 'Mensen in deze streken zijn arm. Regelmatig wordt er iemand doodgestoken.'

Ik vertelde wat ik zag om het zwijgen te verbreken. Bij gebrek aan onderwerpen waar we allebei kennis van hadden kon ik niets beters verzinnen dan over het landschap en de dorpen te vertellen. We hadden nog niet lang genoeg aan elkaar gesnuffeld; als hondjes draaiden we om elkaar, Alexandra en ik, tegenover elkaar in de tweede klasse. 'Straks komt Mariënberg, Gramsbergen, Hardenberg. Elk plaats heeft de naam *berg* aan het eind, maar er zijn hier geen bergen.' Alexandra knikt.

'Het lijkt hier wel wat op het noorden van Polen,' zegt ze. We knikten om beurten.

'Het wordt al vroeg donker,' zeg ik. De conducteur zet zijn pet af.

'U bent al lang onderweg,' zei hij tegen Alexandra. Hij wachtte niet op antwoord. 'Polska?' Ik kon niet anders dan knikken. Elke man die niet aan een vrouw kon komen, had altijd de mogelijkheid om een Poolse vrouw te beslapen. Poolse vrouwen waren trouw, willig en heel goed wat huishouden aangaat. Poolse vrouwen waren natuurlijker en aardser dan vrouwen van eigen bodem. Een Poolse vrouw had niets synthetisch. Een Poolse vrouw was organisch en minder hysterisch. Zo zou het zijn. Ik was geen ervaringsdeskundige, nog niet. Het vooroordeel dat ik niet aan een vrouw zou kunnen komen kwam er ook nog bij. Die hobbel moest ik nemen als ik meer wilde dan haar hand vasthouden. Ik kon wel een vrouw vrijen, maar het leek erop dat ik ze niet zelf uitzocht. De meisjes kozen mij om mee te spelen. Dat zou me niet weer gebeuren. Als ik aan de vrouw moest, dan zou ik haar zelf uitzoeken.

'Mooi. Mooi,' zei de kaartjesknipper. 'Ik heb ook een Poolse.'

Ineens was ik de rechtvaardiging van zijn huwelijk. Ik veerde op en ik voelde mij belangrijk voor tenminste een van de reizigers in de trein. De conducteur knipte twee gaatjes in het kaartje van Alexandra. Hij zette zijn pet op, keek mij aan en gaf mij het treinbiljet van Alexandra.

'Prosje,' zei hij. De conducteur zweefde door de coupé. In Mariënberg wachtten we op de trein uit Zwolle die een kwartier vertraagd was.

'Maak je niet druk,' hoor ik mijn vader zeggen.

'De trein komt zo. De rails liggen er al.' Ik slik die herhaling in. Ik ben geen negentien meer, ik ben niet kinds. Als ik geen woorden kan vinden voor contact en kennismaking, niet in het Pools, Hollands of Drents, niet in het Russisch of Duits dan moet het maar in het Latijn. Alexandra rilde. Ze leek niet gewend aan decemberkoude. Ik sloeg mijn arm om haar donkere jas, ik vleide mijn arm voorzichtig om haar schouder.

'Quo vadis?' zei ik. Alexandra legde haar arm om mijn middel en trok zich aarzelend tegen mij aan. We hadden flink kunnen verkleumen op het perron, maar ik kreeg het steeds warmer. Ik wist niet of het ongemak dat ik voelde van Alexandra kwam of van het vooruitzicht straks oog in oog te staan met Lisa die ik sinds de laatste ontmoeting in de keuken niet weer had gesproken. Het ongemak aan het aanrecht. Ik veegde langs het glas en staarde de duisternis in. Ik zag Alexandra weerspiegeld, ze streek met haar hand haar korte haar naar achteren. Haar hand ging met een golvende beweging langs haar wang, kin en hals. Dat had mijn hand moeten zijn. Ik durfde nog niet.

In Nieuw-Amsterdam stapten we uit. De rug naar de graansilo's en de aardappelmeelfabriek. Onder ons, ons belang, eigen belang. De boeren noemden alles bij de naam. In het donker kon ik de woorden op de silo's niet lezen. Ik wist de grote blauwe letters op de loodsen. Het volk wist waar het belangrijkste in het leven te vinden was: bij elkaar. Het was de solidariteit van het aardappelland, van turfgravers en opstoekers. Het was de solidariteit van eigen volk. Alexandra en ik richtten de blik naar het oosten, naar Erica. Het was mijn eerste maal in een taxi. De taxi met meer dan 80 km op de teller langs de onverlichte Verlengde Hoogeveense Vaart. Twee kinderen op de achterbank, ver van elkaar, te ver van elkaar in de rook van de chauffeur die mij een North State aanbood bij het instappen.

'We zijn er zo, het is dichtbij.' Alexandra knikte. We waren er zo.

Lisa had gebak en andere zoetigheden. Ze had koffie en thee. Alexandra dronk geen koffie en thee. Ze had haar eigen kruiden in haar handtas. Een meelkoekje was haar genoeg.

'Niet om onbeleefd te zijn, maar ik verdraag geen koffie en thee.'

Vader stak zijn hand uit, pas nadat Lisa hem uit zijn stoel had geholpen. Opstaan voor dames was hij kwijt, handen schudden was hij kwijt. 'Moi,' was het enige dat hem over zijn lippen kwam. Vader lachte, een kinderlachje met vrolijke oogjes. Zo kende ik hem nog niet. Kinds, maar hij leek niet op het kinderportret uit het fotoalbum. Lisa aaide vader over zijn kale schedel en haalde hem aan, haar blik strak op mij gericht. Toen ze mijn ongemak zag, en het haar blijkbaar voldoende was, liet ze me los, ze grijnsde en draaide haar hoofd naar Alexandra met een innemende lach. Ik grijnsde terug, ach wat

zou ik mij nog langer ongemakkelijk voelen over zaken die niets voorstellen. Lijfelijk contact in de keuken, dat was ons belang geweest en eigen belang. So what, ook een non kent verlangens.

Het was te laat om nog naar de Stad te gaan. En over twee dagen was het eerste kerstdag en de kerkdienst wilde Alexandra niet missen. Rooms was ze, ook in het buitenland. De roomse kerk was altijd in de buurt. Lisa liet Alexandra de logeerkamer zien. Ik liep mee. De kamer boven aan de voorkant van het huis. Het was de slaapkamer waar ik tot mijn achttiende de nachten had doorgebracht. Naast het eenpersoonsbed lag een matras op de vloer met een slaapzak erop. Twee handdoeken en twee washandjes op de enige stoel in de slaapkamer.

'Hier kun je je kleren kwijt.' Lisa deed de hangkast aan het eind van de overloop open. Naast oude jassen en een pak van vader was er onder een plank voor hoeden en petten ruimte voor de jas en jurk van Alexandra.

'Vader slaapt in de achterste kamer,' zei Lisa. Ze wachtte en kwam dichter bij me staan als wilde ze me nog steeds intimideren. 'En ik heb de kamer van Angela.' Ik ging geen stap opzij. 'We redden ons ermee,' zei ik Ik knikte naar Alexandra.

'Goede kamer. Gutes Zimmer.'

Alexandra keek mij vragend aan. 'Alles komt wel weer goed,' zei ik. 'Don't worry.' Ik ging een halve stap dichter bij Lisa staan. 'Ich mache alles wieder gut.' Kort legde ik mijn hand op Lisa's schouder. 'Bedankt voor je goede zorgen.' Lisa was nog niet klaar met ons. 'And here is the bathroom.' Lisa opende de deur naar haar slaapkamer. Om in de douche te komen moest ieder door de kamer van Angela. De douche was vijf jaar geleden in de slaapkamer gemaakt We waren één familie. Alle vormen van alle lijven waren bij iedereen bekend. Er waren geen geheimen tot op het ondergoed. En voor de aanleg van de douche was de aftimmering van een deel van de slaapkamer het gemakkelijkst en voordeligst geweest. Lisa sliep niet meer bij vader in een bed, ze had de kamer van Angela in gebruik genomen.

Ik lig op mijn rug op de matras. Alexandra is in de douche. Ik hoor het water stromen. In onderbroek en hemd lig ik onder de slaapzak op het laken. Ik houd mijn handen onder mijn hoofd. Aan het hoofdeinde van het bed brandt een bedlampje. Het schuine plafond is mij vertrouwd; zachtboard met bruine vlekken in verschoten beige schilderwerk. Sinds ik het huis uit ben is er niets aan deze kamer opgeknapt. Aan het hoofdeinde laat het behang los. Het eikenhouten kruis met koperen corpus houdt het behang op zijn plek. De uitzethaak van het raam ligt in de vensterbank, nog steeds niet weer aan het raam geschroefd. In dit huis staat de tijd stil. In dit huis loopt de tijd terug. Alexandra komt binnen in een lang hemelsblauw nachthemd met dikke sokken om de voeten. Gouden knoopjes bovenaan en borduurstiksels op de kraag. Ze had de maagd Maria kunnen zijn, volgens Jan van Eyk.

'Dobre notsj.'

'Ook goedenavond.' Kruidenthee, rooms, pianomuziek en Pools. Hoe heb ik het voor elkaar gekregen? 'Dobsje.' Op kousenvoeten loopt ze als een balletdanseres langs het matras, knipt het licht uit, trekt de sokken uit en schuift tussen de lakens. Het gordijn is niet helemaal dicht, er mist een haakje aan de gordijnrail. Licht van de straatlantaarn voor het huis glijdt naar binnen tot op het hoofdkussen van Alexandra.

'Licht uit en slapen!' Dat was mijn moeder, en als ik om tien uur het licht in de slaapkamer nog niet uit had, kwam vader onderaan de trap. 'En wordt dat nog wat?!' Ik wachtte niet tot vader de trap opkwam. Ik las Biggles, Arendsoog, Bas Banning, Karl May bij het licht van de staatlantaarn. Ik las K. Norel met *Varen en vechten* en later las ik *De donkere kamer van Damokles* van W.F. Hermans in het publieke licht.

'Slaap je al?' Ik stel de vraag die alleen met nee is te beantwoorden of een stilzwijgende instemming veroorzaakt. 'Prosje?' 'Ik vroeg of je al sliep.' Ik wilde weten of Alexandra al sliep. Dat leek de vraag. Mijn lichaam vertelde dat het wakker was. 'Prosje?' Mijn lijf in de slaapzak reageert voor ik wat zeggen kan. Het is mij helder. Mijn lichaam wil piano spelen. Ik wil muziek horen, een ouverture als het kan, een mazurka. 'Hoe is het met je vader en moeder. Is je moeder nog steeds ziek?' De moeder van Alexandra is nog steeds ziek en dat gaat pas voorbij als het einde van de rit is bereikt. De medische stand van zaken – the state of the art – in Polen is anders dan hier in het Westen. Minder ver, lijkt ze te willen zeggen, maar ze zegt het niet. Ze zegt niet één neerbuigend woord over haar land en volk. Het valt me op. Alexandra vertelt van ziekenhuizen, van röntgenstralen en van foto's in dokterskamers. Ze vertelt van cytostatica die duur zijn en die via omwegen uit Rusland komen. Alles in Polen gaat met een omweg. Dat is bij ons anders, denk ik, wij zeggen zaken die gebeuren en gebeuren moeten zonder omhalen. Wij communiceren rechtstreeks. Wij, wij die anders zijn, gaan recht op ons doel af. Ik ben blij dat ik het niet hardop zeg, ik voel twijfel in me bovenkomen. Misschien moet ik het hardop zeggen om te weten dat ik met misvattingen rondloop. Ik vraag niet naar Alexandra's belevenissen, ik vraag niet hoe het met haar gaat, nog niet. Ik heb een aanloop nodig.

'Ik las in Henryk Sienkewicz,' zeg ik. Het boek dat ik van je kreeg. Het gaat over de Romeinen. Geschiedenis. De Nobelprijs voor literatuur voor een boek over geschiedenis van katholieken in het oude Rome.' Ik wil niet zeggen dat ik het maar niks vind, al ligt het oordeel me voor op de tong. Deze vrouw dwingt mij vanaf het matras veertig centimeter boven mij, tot mildheid en voorzichtigheid. Op mijn rug met uitzicht op de ronde lamp met dode muggen in de glazen bol ben ik overgeleverd aan de Poolse vrouw schuins boven me op het matras dat me jaren heeft gedragen. Ik houd mijn handen – uit eerbied – boven de slaapzak. Ik richt mijn blik op de lichtbundel

van de straatlantaarn. 'En je schilderwerk?' vraag ik. Ik wil niet slapen. Ik wil mijn lichaam bevrijden van de driften die naar boven komen. Ik zoek een pad naar de top van de heuvel naast mij. 'Ik ben ontslagen op de muziekschool,' zegt Alexandra. Ik hoor hoe ze zich draait op het matras. Het was niet wat ik vroeg. 'Ze zeiden dat er te weinig leerlingen waren en dat ze me niet meer konden betalen. Dat zeiden ze.' Ik zwijg. Zwijgen en stilliggen kan ik heel goed als ik de prooi in het vizier krijg. 'Nu heb ik meer tijd om te schilderen.' Ze begon met een verhaal dat weinig te maken leek te hebben met mijn vraag, maar met een omweg komt ze waar ze wil zijn. De logica wilde eerst een basis leggen. Het verhaal moest kloppen en het klopt als er en context is. Enkel ja of nee is onvoldoende.

'Ik schilder onze datsja in het Tatragebergte in olieverf op een plank. Het huisje is een houten hut van dikke boomstammen. We wonen er in de zomer als het in Warszawa te heet is. Ik schilder in grijs en bruin met veel donkere tinten. De bosjes en struiken zijn groen met oranje. Het lijkt herfst op de plank. De ramen zijn donker. Ik bekeek het schilderij de dag voor ik mijn koffer pakte om naar jou te gaan. "Het lijkt wel herfst," zei ik tegen mezelf. "Hoe kan dat, ik ben in de lente van mijn leven, en toch schilder ik herfst." Met gele en witte verf heb ik nog geprobeerd het beeld luchtiger en lichter te maken. Ik weet niet of dat gelukt is. Niet genoeg in elk geval.' Het is stil. Nog een halve nacht en een dag en dan komt de kerstnacht. Nog vierentwintig uur en ik zit voor het eerst in jaren weer in de kerk. Ik lik mijn lippen nat. Alexandra heeft geen werk meer in Warszawa. Ze kan het land uit. Ze mag het land uit omdat haar moeder ziek is en misschien dood gaat. Zieken en stervenden laten levenslustige en onderzoekende Polen weer naar huis gaan. Altijd blijft er familie achter het ijzeren gordijn.

'En jij?' vraagt Alexandra. Ze fluistert en ik wil in die fluistering meer horen dan wat ze zegt. Ik hoor haar intonatie, het timbre, het volume. Ik hoor haar woorden bijna niet, ik proef de lucht van haar adem. Ik steek mijn armen in mijn slaapzak. 'En hoe is het met jouw schilderwerk?' vraagt ze. Ze heeft goed geluisterd en een goed geheugen. Alexandra weet nog wat ik heb verteld in het Lazienkowskipark achter het beeld van Chopin. Ze weet nog van mijn woordenstroom. Het was, daar in het park, alsof ik een jaar niet had gepraat. De weken voor Warschau met Siemen onderweg leken een jaar te duren, met duizend vragen op de fiets, zonder wat te zeggen.

'Kimia is mooi,' had ik gezegd.

'Kimia is heel mooi. Scheikunde geeft inzicht in de wereld, in mijn wereld.' Ik wees naar kinderen die hand in hand met moeder in het park wandelden. Niet op het gras, op het gras lopen was verboden. 'Maar als ik in mijn hart kijk, mijn hart, dan zie ik kunst en literatuur.' Ik vertelde van mijn eerste jaar op kamers, van mijn zucht naar kennis en inzicht van de schilderkunst, van de speld en de hooiberg, al wist ik niet zeker of ik de goede woorden voor

speld en hooiberg had gevonden. Ik vertelde niets van Lisbeth. Ik vertelde niets over de lange stevige vrouw. Ik vertelde niets van de sculpturen op de kamer van Lisbeth, en ook niet van de bestekdoos als opstap. Alexandra schilderde ook, had ze gezegd, maar in het vuur van mijn verhaal had ik niet naar haar kunst gevraagd. Piano dat was al genoeg. Chopin was genoeg, en Schubert. Ik luisterde graag naar haar vertolking van wat mij voortdurend in mijn hoofd afspeelde.

'Ik ben nog niet weer met schilderen begonnen. Ik wil wel, maar...'

Ik maak de zin niet af. Ik weet niet waarom ik doek, palet, kwasten en verf in de dozen laat liggen. Niemand die mij ernaar heeft gevraagd sinds ik scheikunde studeer.

'Maar...' hoor ik vanaf het bed naast me. 'Maar...' zeg ik. Ik hoor blote voeten op de houten trap. Ik hoor vader en Lisa de trap opgaan. Door het bovenlicht van de slaapkamerdeur zie ik het zachtgele schijnsel van het licht op de overloop. Ik zie aan de schaduwen hoe ze de deur naar vaders kamer open en dicht doet. Ik zwijg, dat heb ik zo geleerd. Ik zwijg als het licht op de overloop aangaat. Stil zitten en niet verroeren, dat maakt de kans op verraad kleiner, als ik stil zit hoef ik niets te vrezen. Alsof ze vertrouwd is met het ritueel zwijgt Alexandra met me mee. We wachten tot het licht op de overloop uitgaat. Ik hoor hoe het water van de douche in de verte tegen de tegels spettert. Lisa wast zich voor ze naar bed gaat. Niets kan ze horen. Ze kan niets horen van wat zich op de verdieping afspeelt.

'Alexandra.'

'Ja?'

Ik ga zitten. De slaapzak schuif ik opzij. Mijn rechterhand vindt de beddenplank naast mij, de linker vindt Alexandra. Mijn lippen zoeken in het licht van de straatlantaarn haar mond. Mijn hand vindt haar hals boven het borduursel op haar kraag.

'Dobre notsj.' 'Dobre notsj.'

Ik klop in de vroege ochtend eenmaal op de deur van de slaapkamer van Lisa. Als ik niets hoor stap ik in schemerlicht langs het voeteneinde van haar bed naar de douche. Ik wil de lucht van de nacht kwijtraken. Ik wil fris aan kerstmis beginnen. Alexandra slaapt nog. Als ik de douche binnenstap hoor ik de nieuwe vrouw van mijn vader zachtjes kreunen in haar slaap. Ik spoel mij af, niet langer dan vijf minuten onder de hete straal. Het gas in de fles beperkt de wasbeurt. De geiser brult beneden in de keuken. Vader ligt nog in bed. Als Lisa hem niet uit bed haalt blijft hij liggen. Hij weet niet meer van opstaan en aankleden. Vader weet niet meer van eten en drinken, van plassen weet hij niets meer. Een deel van het leven gaat vanzelf, een steeds groter deel houdt Lisa gaande. Ik heb en zwak voor Lisa, maar ook niet. Ik droog mij af, ik doe mijn hemd en onderbroek aan en loop opnieuw langs het voeteneind van Lisa's bed. Ze is wakker. Ze zit rechtop. In het licht van

de bedlamp kijkt ze hoe ik met natte plakkende voetzolen voorbijloop over het koude zeil. Ik aarzel. Ik vertraag mijn pas. Ik voel mijn rug tegen de deur van de inloopkast. Mijn lichaam wil niet voorbij deze vrouw in nachthemd met de knoopjes los en met schaduwen van haar uitnodigende opwellingen zichtbaar. Mijn verstand wil naar de kamer aan de voorkant van het huis. Mijn verstand wil naar de Poolse pianiste, naar de vrouw van Henryk Sienkewicz. Mijn lijf maakt pas op de plaats.

'Johannes...' Een kuch ontsnapt mijn keel. Lisa krult de deken die over haar schoot ligt langzaam op. 'Johannes...' Lisa fluistert haar eerste woorden van de nieuwe dag met een stem die de woorden nog niet goed kan vinden na een nacht van zwijgen en slapen. Ik houd de klink van de deur vast. Mijn andere hand gaat naar mijn kruis.

'Johannes. Weet wat je doet.' Ik doe de klink naar beneden. Traag ga ik de slaapkamer uit. Ik laat de deur zachtjes dichtglijden. Ik hoor hoe de klink in de vatting valt. Alexandra zit op de rand van het bed. Haar rok valt over haar knieën, ze heeft de witte blouse dicht tot aan haar hals, op een knoopje na.

'Dobre denj,' zegt ze.

Ze draait haar hoofd, haar lach draait met haar mee in het licht van de straatlantaarn.

'Dobre denj.' Ik geef haar een hand en draai me snel om. Ik kijk haar niet aan als ik mijn broek van de stoelleuning pak. Ik voel me nog ongemakkelijk dat ze me in ondergoed ziet, ik voel me ongemakkelijk met mijn contouren na mijn douche Naakt, dat is gemakkelijker dan in ondergoed. Alexandra staat op. Ik leg mijn handen op haar heupen. In het schemerduister voel ik hoe haar wangen gloeien. Het licht op de overloop gaat aan. De deur naar vaders slaapkamer gaat open en dicht. Ik hoor Lisa's stem. Ik trek Alexandra tegen me aan.

'We gaan naar de Stad,' zeg ik.

Ik wil dat ze me voelt.

'Straks,' zeg ik, 'gaan we weg.' Alexandra is een half hoofd kleiner dan ik. Ik druk mijn lippen op haar voorhoofd. 'We vieren kerstmis in de Jozefkerk.' Ze duwt me zachtjes naar achteren.

'We blijven hier niet,' zeg ik.

'We blijven hier niet.'

20

Hoe het zover is gekomen, weet ik niet. We zijn de evenaar gepasseerd. Laat ik voor mezelf spreken; ik ben aan de andere kant van de wereld. Alexandra reist met me mee, ze zit bij het raam, maar ze ziet niets van de wereld beneden ons, niet alleen omdat we boven de wolken vliegen. Mijn vrouw is in diepe slaap. Dat kan ze heel goed, slapen. Ik ben wakker, al droom ik misschien. De schrijver Johan Fabricius zei het al: dromen is ook leven. Vanaf kerstmis meer dan een jaar geleden ben ik wakker. In de helderheid van mijn volle verstand lacht het leven me tegemoet sinds de herdenking van de geboorte van het kerstkindje in de Jozefkerk. We zijn niet in de kerk getrouwd, maar in de nachtmis in de Jozefkerk in Stad ligt wel het begin van mijn bekering. Negentien maanden verder vliegen we naar Zambia. Negentien maanden verder ben ik doctorandus, negentien maanden verder spreek ik een mondjevol van de Poolse taal. *Bosje moi*, godnogantoe. Negentien maanden verder en ik begin aan mijn baan als leraar science aan de Kalabo Secondary School in Western-Province in wat vroeger Barotseland was in Noord-Rhodesië. Zambia heet het land, naar de rivier de Zambezi. Nog een paar dagen en ik ben op plek van bestemming. De vlucht naar het zuiden van de globe is een wisselmoment, een mental break. Ik laat, met mijn vrouw aan mijn zijde, het noorden achter me en we maken een nieuwe start met ons bestaan. De Portugezen zijn nog niet uit Angola, en op een kilometer of vijftig van de grens zal ik het verschil niet maken tussen oorlog en vrede. Ik maak niet het verschil tussen zwart en wit. Ik ben maar een heel klein radertje in het menselijk bestaan, maar toch. Ik ben een nazaat van kolonialen. Ik draag de *white man's burden*, maar ik draag die last maar al te graag.

'Ik ervaar je als licht euforisch,' zei mijn professor. Dat was voor de uitreiking van de bul. Professor Jan Engberts was blij dat ik van de universiteit vertrok. Hij hoefde mij niet op een promotieplaats. Hij zei het niet met zoveel woorden, maar zijn boodschap was helder: ik kon in onvoldoende mate abstraheren, in onvoldoende mate filosoferen en in onvoldoende mate concretiseren. Ik was te ongedurig. Ik wou teveel in dat vele wilde ik ook nog eens allemaal tegelijk. 'Je had een veelbelovende start in de chemie,' zei hij een half uur later vanachter dezelfde eikenhouten tafel als een paar jaar eerder bij de uitreiking van het kandidaats. 'Met genoegen lieten we je gaan op het pad naar de doctoraalbul die hier nu voor me ligt.' Het praatje duurde niet langer dan vijf minuten, twee minuten meer dan bij het kandidaats. Ik had me voorgenomen goed op te letten en deze keer wel te luisteren.

'Je hebt dit pad al kronkelend afgelegd. Je begon met boorverbindingen, één van de lichtste elementen uit het periodiek systeem. Boor is een bijzonder element met eigenschappen die we niet bij veel andere elementen

aantreffen.' Ik houd ervan, van de dubbele betekenis van woorden. Zijn woorden streelden mij. Ik was graag apart. 'Je kwam in aanraking met taal en met kunst, met oude liefdes die je nooit hebt kunnen vergeten. De uitstap naar de radicalen van de nitroxides was niet genoeg om je voor de wetenschap te winnen. Het waren andere radicalen die je bij de wortels van je overtuigingen pakten.' Ik keek kort opzij, niet lang genoeg om te kunnen zien wie gekomen waren. In een flits zag ik de afwezigen. Ik werd bepaald door de macht van de afwezigheid. De professor en ik hadden nooit over taal, muziek of over schilderijen gepraat. Bij chemie ging het over scheikunde. Op de universiteit spraken we nooit over politiek, niet op het laboratorium. Het laboratorium was exclusief voor reageerbuizen, retorten, koelers, infraroodapparatuur, elektronspinresonantie en nuclear magnetic resonance. Het laboratorium was niet voor maatschappelijke experimenten. Bas de Gaay Fortman en de Politieke Partij Radicalen kwamen niet over tafel, op het lab. Professor Engberts wist misschien van mijn verzet tegen Portugal en van mijn stickeracties tegen apartheid en de oorlog in Vietnam. Het Tet-offensief was geen onderwerp van gesprek. Over micellen in zeep ging het en over reactiekinetiek in verdunde oplossingen van water, niets anders.

'Ik wens jou en je Poolse bruid veel bijzondere dagen in Afrika.' En dat was het. Ik kon mijn bul rechtsgeldig maken met mijn handtekening. Misschien zijn er nog andere belangrijke zaken gezegd, maar dat heb ik dan niet onthouden. Vader was er niet. Lisa zat op de achterste rij in de hoge zaal naast Angela. Opnieuw was er na afloop koffie met appelgebak bij Bommen Berend. Het werd bijna een traditie. Vier op een rij. Angela, Lisa en ik zei de malloot en Alexandra, met uitzicht op Vroom & Dreesmann dat net de roltrappen had vernieuwd. Je kon nu ook van de hoogste verdieping met de roltrappen naar beneden, niet alleen omhoog. Deze verbetering liep parallel met de afkalving van het katholieke geloof, dat leek me niet toevallig. Boven in de lucht zitten we – al dan niet met een zucht – gezellig bij elkaar. Over een uur landen we op Lusaka airport. Ik heb nog een uur om terug te kijken, na de landing is er alleen nog een weg naar voren. Alexandra leunt met haar hoofd tegen de rand van het raam, ze heeft haar benen schuin voor me langs, schoenen uit, sokken aan. In de verte komt de zon op, boven de wolken. Na het overhaaste vertrek uit Erica op de dag voor kerstmis kwamen we met een vroege bus in Stad, we gingen rechtstreeks naar mijn kamer aan de Sluiskade. De andere bewoners waren weg, niemand die met de kerst op kamers wilde zijn. De gaskachel op de hoogste stand, koffie voor mij en Alexandra met haar kruidenthee, een snee van het kerstbrood van bakker Bolt van de Eeldersingel. Alexandra had tijd genoeg om mijn heiligdom in zich op te nemen.

'Mooie kamer,' zei ze, 'mooi uitzicht.' Dat was het eerste dat ze zei. Ze trok haar jas uit en legde haar arm om mijn middel. 'Mooie plek.' Ik had

een mooie kamer met uitzicht op de Emmabrug, met uitzicht op het oude diaconessenhuis en het nieuwe gebouw van de Rabobank. De bank van de slaven, van de werkers in het zweet. Rabotatj was *werken* in het Russisch en rabotnik was een *arbeider* en een *slaaf*. Het leek mij een goede naam voor een bank. Uit puberaal protest tegen mijn vader had ik een rekening bij de Rijkspost-spaarbank. Ik liet de Rabobank rechts liggen, vanuit mijn raam gezien. Elke week maakte ik wel een bedrag naar de een of andere rekening over. Elke week kreeg ik post van de giro. We hadden elkaar nauwelijks aangeraakt, Alexandra en ik. Een voorzichtige kus voor we naar de nachtmis gingen en een, wat ik zou noemen, tedere omhelzing. Niets van het heftige werk, geen haast. Het leek erop dat ik volwassen aan het worden was. Niets van het banale en het kindse: Wat zei prinses Irene tegen Carlos, haar nieuwe echtgenoot?

"Don der op."

Nee, voor mij was het geen Johannes der op, maar Johannes naar de kerk, met de arm om de schouder van mijn vrouw. Tortelduiven in midwinter op weg naar de nachtmis in de Jozefkerk aan de Radesingel. Kerkliedjes in het Nederlands en in het Latijn. Alexandra zong zachtjes mee in het Pools, de wijze van de liedjes was dezelfde. *Nu zijt wellekome* en *Er is een kindeke geboren op aard*. Waar ik een enorme hekel aan had gleed als fluweel van en over mijn lijf, ik werd geraakt op mijn kindertijd, een oud verlangen in een nieuwe jas. Ik zong uit volle borst mee. Ik kon zingen in de kerk omdat mijn moeder er niet meer was. Ik kon tijdens het zingen in de kerk blijven omdat mijn zus niet naast me zat. Zingen was in huis een bron van ergernis sinds ik de baard in de keel kreeg. Afgebrande heide, zo heette dat. Ik had een stem als afgebrande heide en iedereen die niet in de maat en niet met de goede warmte kon zingen, die moest zwijgen. Pas later begreep ik dat het hele wezen van de Roomse en andere kerken niets anders was als iedereen hetzelfde lied laten zingen. Het wezen van de enige, oprechte en heilige geest is dezelfde melodie en hetzelfde lied voor alle gelovigen. Het is het wezen van volksliederen, van clubliederen en van schoolorkesten. Ik hield steeds minder van unisono. In de Jozefkerk aan de Rademarkt kon ik zingen om het zingen. Niemand die me kende, iedereen kon me horen. Ik hoefde niet in god te geloven, dat deed Alexandra wel voor me. Ik kon zingen zonder bezwaard gemoed. Vanaf nu luisterden mijn moeder en zuster niet langer naar mijn heide, afgebrand of in bloei. Op de dertiende bank, onder de statie *Jezus valt onder het kruis* vond ik met *De herdertjes lagen bij nachte* mijn eigen speelveld terug. De last van mijn geloof was weggevallen. Ik kon het lied verheffen om de wereld die voor me open lag, de wereld was mij in bruikleen gegeven, maar er was geen rentmeester om de huur bij mij op te halen. Tegen het einde van de kerkdienst liet ik Alexandra voor mij ter communie gaan. Ik was in tien jaar niet geweest om het ouweltje tot me te nemen. Net als in mijn tienerjaren

bleef het ouweltje in de kerstnacht aan mijn verhemelte plakken en moest ik mijn tong in bochten draaien om het los te maken om het wafeltje door te kunnen slikken. God met de handen aanraken, dat mocht niet, met de vurige tong, dat mocht wel. Er was niets veranderd in de jaren en toch zag de wereld er anders uit. Met de brandende kaars in mijn hand had ik het gevoel dat ik al jaren met Alexandra was getrouwd. Ik was een eeuwigheid getrouwd met de Heilige Maagd. Alexandra hield een brandende kaars in haar hand, zonder kartonnetje tegen het lekken van de gesmolten stearine.

Terug op de Sluiskade leek ik te zweven, de voeten los van asfalt en klinkers. We aten het laatste stukje van de kerststol en dronken thee en kruidendrank. Alsof het nooit anders was geweest kropen we naast elkaar op het smalle studentenbed.

'Kalm aan, mijn jongen.'

Het was alsof ik mijn moeder hoorde. Ik was opnieuw een kind van zeven. Ik speelde met een houten paard op wieltjes. Het paardje struikelde over het grindpad naast ons huis, het viel voortdurend om. Dat wou ik niet. Kinderkwaadheid zweette mij uit de poriën. Ik schreide uit kinderonmacht. Ik wou een grote kerel zijn, een ridder op een paard, maar ik was een klein kind met een speelgoedpaard op wieltjes aan een touw. Zelfs een speelgoedpaardje kon ik niet de baas. Mijn opstandigheid in mijn witte onderbroek kon ik nauwelijks de baas. Alexandra drukt mijn schouders zachtjes maar doortastend tegen het matras. Ik vleide mij op mijn rug naast Alexandra. Ze had haar nachthemd dichtgeslagen, ik wist de losse band om haar taille. Alexandra droeg een rood slipje met witte randjes, dat had ik gezien voor ze het nachthemd aantrok. De Poolse vlag beschermde haar. Ik voelde mij een jongen van nog geen twintig in mijn witte katoenen onderbroek met de onhandige gulp en het te strakke elastiek in de boord. Ze had mijn hand tegengehouden, de zoekende hand, de hand met kennis van brailletekens. De hand met kennis van goed en kwaad.

'Easy my boy.'

Eenmaal waarschuwen was niet genoeg. 'Wat je graag wilt, dat blijft.' Alexandra legde mijn hand boven de deken en kwam dichter tegen me aanliggen.

'Niet zo'n haast, dan kom je eerder klaar.' Ik deed wat ze zei, het ging niet vanzelf. Luisteren is heel lastig als het lichaam zijn eigen programma wil voltooien. 'Dringende zaken,' zei ze. 'Dringende zaken.' Uit haar hoofd droeg ze het gedicht voor van Tadeusz Rósewicz. De dichter moest van alles, maar kwam niet toe aan de vijfde essentie.

'De kwintessens, daar gaat het om.' Alexandra nam mijn tepel tussen haar lippen. Voorzichtig. 'Je bent nieuw voor mij,' zei ze, 'en een onbekende.' Het leek erop dat de zenuwen van mijn tepel met mijn hele lichaam waren verbonden. De stroomstoten door de axonen en over de synaptische kloven

deden mij mijn vingers en tenen kromtrekken. 'En tegelijkertijd vertrouwd als stil verlangen.' Ze zoende mijn andere tepel, dat had nog nooit iemand gedaan.

'Ik had er wel over gelezen, dat ik mij niet druk hoefde te maken over een man die bij me zou passen, en mijn moeder had er mij over verteld,' zei Alexandra, 'maar ik begreep niet wat ik te weten kwam.'

"Wat bij je hoort," zei moeder, "dat komt wel op je pad. Meestal heb je haast, maar haast helpt je niet verder. Als je stil blijft zitten en op tijd in beweging komt, dan krijg je wat je lichaam begeert en nodig heeft." 'Dat zei moeder voor ze kanker kreeg.' Alexandra liet haar hand over mijn buik gaan. Ik voelde hoe ze stopte bij het elastiek.

'Mannen, jonge jongens hebben het niet gemakkelijk,' zei ze. Ik voelde drie vingers, drie vingers en een pink onder de boord schuiven. 'Je geslacht...' Ze wachtte. Alexandra hoefde niet meer te wachten. Een warme vloed kolkte over haar hand, kleefde als kantoorlijm aan mijn buik en onderbroek. 'Dringende zaken,' zei ze. 'Gluton.' Ik voelde hoe ze zachtjes lachte. Alexandra draaide haar lichaam en liet zich op mij zakken, haar hand nog steeds om mijn kloppend lid. Haar tong stroomde diep tussen mijn tanden.

'Druk bezig
met veel dringende zaken
vergat ik
dat je ook nog
moet sterven.'

Ze wachtte en de vrouw van de wereld troostte mij. De katholieke maagd uit Polen wist van de hoed en de rand. Ik was verrast, in meer dan een opzicht. De kleine dood had ik nog tegoed. 'Jouw tijd komt nog, jouw tijd komt eerder dan je denkt.' Het was vierendertig jaar vóór Anno Ludwig Uit haar hoofd droeg ze opnieuw gedichten voor. Ik zag het licht van de maan door een kier in het gordijn. Er reden nauwelijks auto's over de brug van het Willemskanaal, pais en vree in de kerstnacht. Na het derde gedicht trok Alexandra haar ceintuur los. Ze zoende mij in mijn hals, zocht mijn mond en liet haar hand opnieuw het spoor naar beneden afleggen.

'Zie je wel? Voel je wel?' Mijn lid klopte in haar strakke hand. Ik wou alles, ik kon alles. Met haar vrije hand streek Alexandra haar roodwitte vlag. 'Kom maar,' zei ze. 'Kom maar in mij.'

Toen ze sliep klom ik over haar heen. Ik schoof de modellendoos met klikatomen voor de wastafel. Als ik op de doos op mijn tenen ging staan, kon ik mijn balzak over de rand laten hangen en warm water over mijn lid laten stromen. De kamer was gevuld met onze lucht, de lucht van Alexandra en van mij. In het licht van de straatlantaarn van de Sluiskade zag ik de rode en bruine vlekken van haar bloed. Nee, in deze kerstnacht was geen kerstkindje ontvangen. Voor een nazaat was het nog te vroeg. Alexandra had oma op

bezoek. Het kindje kon nog wachten, maar dat zou geen jaren meer duren, dat schoot door mijn hoofd terwijl met warm water en zeep haar bloedresten en mijn zaad de zwanenhals instroomden. In mijn hoofd klonk *In Paradisum*, het uitgeleide lied na een begrafenisdienst. Ik wist niet wat mij overkwam. Half in de twintig en dan verlangen naar een zoon of dochter; ik kom wel gek zijn.

Ik schroefde de dop van het flesje after shave en sprenkelde *Russisch leder* in de wastafel. Zonder onderbroek gleed ik bij Alexandra op het matras. "Als God bestaat, dan heeft hij heel wat werk aan mij verricht," ging door mijn hoofd.

'Spannend,' zegt Alexandra. 'Heel spannend. Ik ben blij dat ik met jou aan dit avontuur ben begonnen.' Ze pakt mijn onderarm vast en drukt mij een kus op mijn lippen. De aarde komt snel dichterbij, vlak land, geel en oker. Het gras lijkt droog. Hier en daar staat een boom. Lusaka glijdt onder ons langs. Er loopt een lange rechte weg van de hoofdstad naar het vliegveld. We zien auto's op de weg. We zien negerhutjes.

'This is your room, sir.' Een neger van een jaar of veertig wijst ons de weg in het Hubert Young Hostel. Hier blijven we een week voor we naar Kalabo gaan, een week om aan de nieuwe omgeving en de temperatuur te wennen en om alle papieren in orde te maken.

'Thank you.' Tweemaal een éénpersoonsbed en een nachtkastje als afscheiding. Een crème sprei over een grijsbruin gestreepte deken. Op de randen staat in kapitalen NRG. Het is beddengoed van het Northern Rhodesia Government.

'Kijk,' zegt Alexandra. Er staat ook NRG op de lepels en vorken. Op het bestek zijn ook die drie letters gegraveerd.' We zitten in een eetzaal met dertien andere leraren die volgende week hun loopbaan beginnen op een van de ruim honderd government schools door het hele land. Indiërs, Russen, Britten en Ieren zijn er klaar voor om de negerkindertjes de beginselen van de wetenschap bij te brengen. Lezen en schrijven kunnen de jongens en meisje al, het gaat erom de jeugd klaar te stomen voor functies in een onafhankelijk land dat niet langer leunt op de kolonisator van vroeger. Zambia is lid van de Gemenebest, *the common wealth of nations*. Alle landen van voorheen het British Empire streven naar gelijke welvaart en gelijk welzijn. Ze zijn er nog niet, maar het begin is er. Alexandra en ik mogen onze stenen bijdragen aan verwezenlijking van dat doel. Wat een voorrecht. De ober brengt een bord met ham and scrumbled eggs, met warme witte bonen in tomatensaus. Twee scones, kadetjes met wat zand erdoor.

'Can I have some hot water please?' Alexandra haalt haar kruidenzakje tevoorschijn. De ober brengt een thermoskan met heet water. Het water is lichtbruin gekleurd, maar stevig aan de kook, geen gevaar voor de volksgezondheid.

Buiten bij de oprit van Hubert Young staan drie jongetjes van een jaar of tien.

'Times, sir?' Ze verkopen de *Times of Zambia*. De krant kost twee ngwee, dat is minder dan vijf stuivers. Geen geld voor een heel dunne krant. 'Alien pilots cause delay,' kopt de krant. De buitenlandse piloten zorgen voor vertraging van de binnenlandse vluchten. Het wordt niet duidelijk wat de wensen van de piloten zijn. Het gaat om geld, om onderhoud van de Rolls Royce motoren en om personeel in de cabine. 'We zien morgen wel hoe het verder gaat,' zegt Alexandra. 'Het maakt niet uit of we een dag later in Kalabo aankomen. Geen haast.' Ik wil protesteren, maar ik ben wijzer geworden. 'Stop de krant maar in je tas. We gaan naar het postkantoor. Ik wil vader en moeder een kaartje sturen dat we goed zijn aangekomen en dat alles prima is.'

21

Kalabo Secondary School is een kostschool voor meer dan duizend jongens en meisjes. Kalabo, dorp aan de rivier, dorp van hutjes en stenen huisjes, ligt bijna zestig kilometer van de grens met Angola. Ik heb een paar keer een militair vliegtuig over zien komen. De gevechten tussen UNITA en MPLA en tegen de Portugezen zijn verder van de grens, hier in Kalabo krijgen we daar niets van mee. Eenmaal kwam er een soldaat met maar één been bij de BOMA, dat is het gemeentehuis: de Bantoe Overseas Military Administration, maar dat heb ik alleen van horen zeggen. Niet alles wat de mensen hier vertellen is waar. Veel mensen lijken elkaar niet te vertrouwen.

We wonen op de *teachers compound*; twintig huisjes voor de leraren aan de zuidkant van de school. De slaapzalen voor de kinderen liggen aan de westkant, de arbeiders wonen aan de oostkant. Aan de noordkant loopt de doorgaande weg van het vliegveld naar de haven, niet meer dan een landtong in de rivier. Het lijkt een zandweg van hier naar nergens. We wonen en leven ver van de bewoonde en beschaafde wereld.

Alexandra doet het huishouden, koken, wassen en schoonmaken. Elke dag komt Albert Walubita lopend uit Sikongo, een huttendorp anderhalf uur gaans naar het zuiden. Albert heeft twee vrouwen en zeven kinderen. Ik schat hem achterin de dertig. Albert is de house boy. Hij is kok en boodschapper die voor vijf kwacha's in de maand het handwerk doet. Voor het huishouden blijft elke maand nog 206 kwacha over.

Het valt niet mee om de dagelijkse dingen voor elkaar te krijgen. Er is een bakker, maar het is nooit zeker of er brood is. Vlees is ook te koop, van zeboekoeien, maar er is geen slagerij. Waar Albert het vlees vandaan haalt, dat weten we niet. Alexandra heeft een hekel aan vlees, ze is vegetariër sinds we hier zijn, maar niet helemaal. Als we niet ondervoed willen raken, moeten we eten wat de pot schaft. Alexandra kan dat, in Polen was dat niet anders: eten wat de pot schaft. Ook ik ben niet anders gewend. Dat was van voor de rellen in Parijs en van voor de demonstraties tegen bestuurders van de faculteiten. Eten wat de pot schaft, en niet alleen aan tafel was dat zo.

De schoolkinderen hebben het meeste recht van klagen, maar dat doen ze niet. Wie zeurt en de mond opendoet als er niet naar wordt gevraagd, kan vertrekken. Suspend heet dat, hangen, schorsing en verwijderen. Elke dag krijgen ze nshima, maïspap met relish waar soms wat vlees in te vinden is, meestal is het een koolsoep met veel water. De kinderen komen niet om van de honger. Ik geef 36 periods les: uren van veertig minuten. Dat zijn veel lessen. Voor de ruim duizend leerlingen zijn er dertig leraren beschikbaar. Veel te weinig, maar ik vind het prima, zo kan ik mij maximaal inzetten. Dat is ook nodig met gemiddeld 45 kinderen in een leslokaal onder het golfplaten dak.

'Van hard werken is nog nooit iemand doodgegaan,' zeg ik. Alexandra wil ook lesgeven, maar ze krijgt nog geen werkvergunning. Zonder vergunning kan hier niets. Dat is spijtig, maar zo is het. De lessen huishoudkunde zijn geschrapt; koken op een elektrisch fornuis valt niet mee, vooral niet als er ongeregeld netspanning is. 'Ik begrijp dat administratieve geneuzel niet,' zeg ik. We zitten buiten op de veranda en eten rijst met kipkerrie. Ik ben opstandig en boosheid in me zwelt aan. Albert heeft deze middag een kip geslacht, met de bijl de kop eraf op het hakbok voor het stookhout. Er is geen verwarming in huis, er is alleen 's ochtends vroeg en 's avonds laat stroom. Overdag doen we zonder. We koken op een houtkachel met een oven, zoals ik die van mijn opoe kende. De houtkachel zorgt ook voor warm water in het ligbad. Albert heeft een *wood man* geregeld, Mwanangombe Sitali zorgt voor brandhout.

'Je kunt je er boos over maken,' zegt Alexandra. Het was een oude kip, maar lang koken heeft wel effect gehad. 'Je kunt het leren accepteren. Ik ben wat dat aangaat veel gewend. In Polen kreeg je niets zonder in herhaling formulieren in te vullen, telkens hetzelfde, net even anders. En dan nog. Als het echt nodig was dan waren er zloties als smeermiddel. De Haarlemmerolie voor de maatschappij.' Ik knik. Ik proef de kip en de rijst en langzaam zakt mijn adrenaline. Het is in de avondzon nog te warm om heftige emoties toe te laten De temperatuur is nog boven de 80 graad Fahrenheit (27 graad Celsius). Ik zit in korte broek en met ontbloot bovenlijf op de stoep. Albert heeft de veranda ingewreven met roodbruine *stoep polish* uit Zuid-Afrika. We houden van netheid en schoonheid. Het ging niet vanzelf om Alexandra te trouwen, naar Nederland te krijgen en daarna met mijn bruid naar Afrika te gaan. De procedures waren genoeg om van een fatsoenlijke staatsburger, en daar reken ik mezelf toe, een agressieve en moordzuchtige onderdaan te maken. Ik koos ervoor, en daar ben ik Alexandra nog steeds dankbaar voor, om boeddhist te worden nu katholiek niet meer paste. Zolang het duurt.

'Laat maar gebeuren.' Alexandra schept mij de restjes kip en rijst op het bord. Ze lacht en knijpt haar ogen op een spleet. Ze heeft haar rok tot boven de knieën, die mooi zijn bijgekleurd in de tropenzon, haar dunne witte blouse met drie knoopjes los. Ze heeft een been opgetrokken, haar enkel onder de knie van haar linkerbeen langs. De zon zakt snel in het westen. Het loopt tegen zeven uur, straks gaat de generator nog twee uur aan, dan kunnen de kinderen tot negen uur huiswerk maken in het leslokaal. Ik blijf thuis, vanavond heb ik geen duty, ik hoef niet op te passen en ongedurige kinderen tot stilte manen.

'Ik laat het gebeuren,' zeg ik. We weten allebei hoe laat het is. Het is een ritueel dat er in een paar maand tijd is ingeslopen. Het ene woord haalt het andere tevoorschijn. Ik raak betrokken en passie gaat met mij aan de haal. Alexandra kent mijn temperament en ze weet mijn gedrevenheid in goede banen te leiden.

‘Laat maar gebeuren,’ zegt ze dan. Die mantra maakt mij kalm en als ik haar pad volg dan zegt mijn mond vanzelf: ‘Kom we gaan.’ Er is geen vanillevla, er is geen yoghurt. Er is een papaja. De pitten van de oranjegele vrucht liggen nog op het aanrecht. ‘Kom we gaan,’ zeg ik opnieuw.

Alexandra haalt haar enkel onder haar knie vandaan en slaat haar rokje recht. Bijna tegelijk staan we op.We laten de borden en de potten op de veranda staan. We trekken de slaapkamerdeur achter ons dicht. Zonder de tanden te poetsen kruipen we onder het muskietennet.

We willen een kind.

We willen een kind. Een jaar geleden was ik bij Alexandra in Warszawa. De rellen rond Walesa waren net begonnen. In hoogzomer liepen we door de binnenstad. Onze ogen prikten van het traangas van de vorige dag. Cs-gas, wist ik. Vernevelde olie als suspensie in de lucht. Ik kon de chemische en fysische reacties opschrijven van de organische moleculen. Ortho-chloorbenzilydeenmalonitril; die kennis gaf me een goed gevoel. Weten is genieten, ook met tranen in de ogen. Ik had het gevoel deel uit te maken van de wereldgeschiedenis. Ik was op de plek van historische gebeurtenissen. Tears in my eyes, en niet alleen van de nadagen van het communisme. Ik had het water los in mijn ogen naast Alexandra. Trots was ik. Ik maakte deel uit van de wereld met mijn revolutionaire vrouw naast mij.

Alexandra speelde piano en bleef ver van politiek, maar ik voelde me wel een deel van de revolte. De roem straalt ook op de omstanders van de ster, zo gaat het met oorlogen, revoluties en ook met onbenulliger zaken die zich voordoen. De winnaars krijgen alles in de schoot geworpen, ook waar ze geen recht op hebben Hand in hand lopen was niet gewoon in Warszawa. Een ander hoefde verliefdheid niet te zien, vooral niet met op elke straathoek een agent in uniform en onder het voetvolk verraders zonder pet. We paradeerden door het centrum, en ieder die kijken kon, zag dat we voor elkaar waren bestemd. We waren niet bang. Alexandra liet me haar muziekschool zien, ze had opnieuw een contract voor twaalf uur in de week om kinderen het pianospel bij te brengen. Aan huis gaf ze les aan twee kinderen van een hoogleraar, voor het zwarte geld. Dat was genoeg. De rest van de tijd ging op aan verzorging van haar moeder die steeds minder werd. De slopende ziekte was zonder haast bezig de destructie voort te zetten. In de stad, aan de rand van het centrum stond het kolossale cadeau van Stalin, een pompeus gebouw, hoog en overheersend, en vooral lelijk. We wandelden er omheen.

‘Van je vrienden moet je het hebben,’ zei ik, terwijl ik naar het gebouw wees.

‘Leer je mij je vrienden kennen?’ vroeg ze. Deze vrouw kwam mij halverwege en verder. Als ik wat wou, dan moest ik haar tegemoet treden. Het was geen vraag of ik wou, het ging vanzelf. Ik kocht haar een nieuwe jas. Niet dat ze die nodig had, maar ik wou haar wat kopen. De Westerse kapitalist kwam in

me boven, ik kreeg hem achter het ijzeren gordijn niet onder controle. Het maandgeld van mijn studiebeurs was goed besteed. Ik wilde haar de hele dag warm houden. De jas was daar goed voor.

In het conservatorium mocht ze, als oud-studente en met een Westerse man naast haar, een half uur op de vleugel spelen, alleen voor mij. Schubert, sonate in C mineur, D. 958 het adagio. De muziek liet me zwijgen. De klep van de vleugel bleef openstaan. We moesten vertrekken. In het Pools Nationaal Museum bekeken we Russische meesters en schilders van eigen bodem. In een zaal hingen doeken van Rubens, Jordaens en van Van Heemskerk. Alexandra had bij elk van de doeken een toelichting. Ik zag de bladzijden van Wereldgeschiedenis van de Kunst van H.W. Janson voorbijkomen. Ik hoorde Boekbinder in herhaling praten over trouw aan het onderwerp en over het nut van schilderen in herhaling.

'Schilder je alweer?' wilde Alexandra weten. Ik hoorde de vraag, maar ik gaf geen antwoord. De vraag was nog te ver weg, ik kon nog geen antwoord vinden. De scheikunde was een vlucht voor me, ik wist het, maar het was een noodzakelijke vlucht. De andere bestemming van mijn bestaan was nog te overweldigend, te groot. Talenten kunnen niet in een keer naar buiten komen, dat moet in een bedaard en bedachtzaam tempo om brokken te voorkomen. Dat dacht ik met uitzicht op het doek van Ilja Repin.

Ik hield mijn arm om haar middel en ik wist niet wat ik zag. Ik voelde enkel de grootsheid en de leegte van het heelal, van het bestaan, van het kopje thee in het restaurant. Ik was verward. Ik was geraakt door het pianospel van Alexandra, ik was geraakt door haar donkere ogen, door haar donkerblonde haar dat langer was sinds de keer dat ze bij mij in Stad was. De vrouw en de kunsten, ik wist niet wat mij gebeurde, maar mijn hele wezen was auf Liebe eingestellt. Pas na tien dagen waren we alleen op de negentiende verdieping. Vader was met moeder naar het ziekenhuis. Moeder zou een nacht blijven voor observatie. De kanker werd van alle kanten bekeken en er werd met medicijnen geëxperimenteerd. Misschien bood cis-platina een kans die andere medicijnen niet hadden gegeven. Ver boven Warszawa was het, met de ramen open, een stuk prettiger dan op de warme zomerstraat; koeler, frisser en zonder traangas. Ik nam een hete douche. Alexandra kwam bij me, badmuts over het haar. Ik wist niet wat me overkwam. Onze natte lichamen zochten het matras.

'Rustig aan jongen,' zei Alexandra. Ze zei het tegen zichzelf, ze leek haast te hebben. We waren niet verleerd waar we maanden naar hadden uitgekeken. Ze liet de gedichten achterwege. Ruim voor haar vader terugkwam zaten we in de woonkamer elk op een bank te lezen. De aardappelen waren geschild, de boontjes stonden in een pan klaar. Er waren eieren en gehaktballen, er was kefir met aardbeien. Drie glazen voor rode wijn stonden klaar op het aanrecht. De moeder van Alexandra was onder de pannen, voor een nacht.

Hoe het ervoor stond met het onderwijs in de wiskunde, in Holland, wilde haar vader weten na het gebed en voor Alexandra de koolsoep met verse worst in de borden schepte.

'Goed,' zei ik. 'Het gaat heel goed met de wiskunde in Nederland.' De soep redde mij uit het gesprek waar ik de woorden niet voor kon vinden. Ik zag alleen de donkere ogen, de lach om de mond. Met elke lepel soep proefde ik het lichaam van de vrouw aan de andere kant van de tafel. Ik proefde wat nooit voorbij zou gaan. Nog nooit had ik een vrouw gevreeën met een badmuts op.

Alexandra bracht me met de trein tot aan de grens van Oost-Duitsland. Ze wilde me niet laten gaan, maar toch moest het. De laatste kilometers voor de overgang Slubice / Frankfurt an der Oder werd ze stiller. Het waren de laatste kilometers op Pools terrein. De huizen dicht tegen de rails, een antenne op elk dak. Individualisme pur sang, geen centrale ontvangst van wat de partij had te melden.

'Ik wil met je trouwen.' Alexandra pakte mijn beide handen vast, zoals dat gaat in goedkope films.

'Ik ga naar Afrika,' zei ik. 'Als ik afgestudeerd ben, ga ik eerst naar Afrika.' Ik trok mijn handen niet weg. Ik duwde mijn rug niet tegen de leuning van de stoel. 'Ik ga met je mee.' Haar donkere ogen gloeiden. De wielen gierden met hoge tonen over de rails. De trein kwam tot stilstand. Het was drie uur in de middag. Over tien minuten zou ik de grens passeren. We hadden nog vijf minuten aan deze kant van de Oder op het balkon van de internationale trein. Aan het einde van het perron zaten soldaten op een verhoging, mitrailleurs in aanslag. De vrienden van de Polen aan de westkant van het land.

'Reisenden für den Internationale Zug nach Berlin, fertig machen bitte.' 'Ik wil een kind van je.' Alexandra drukte haar lichaam tegen me aan. De straffe borsten, haar heupen, haar strakke buik tegen mijn onderlijf. Mijn lichaam gloeide in mijn dunne zomerbroek. Ik kon geen woorden vinden. Ze sloot mijn mond met haar lippen. Ik hield haar heupen vast en liet haar heupen haar bewegingen voltooien. Ik voelde hoe mijn tong tussen haar tanden gleed. 'Achtung bitte. Türen schlieβen.' Twee schrille fluittonen, alles gleed bij me vandaan. Ik ademde diep uit. Alexandra zwaaide vanaf het perron. De trein kwam in beweging. Ik pakte mijn zakdoek.

Alexandra was niet zwanger. Niet na mijn bezoek aan Warszawa, niet na onze huwelijksnacht een jaar later. 'We maken in Afrika een negerkindje,' had ik gegrapt. Alexandra vond alles goed. 'Ons kind komt op zijn tijd,' zei ze. 'Ons leven ligt in Gods handen.' Alexandra werd niet zwanger na de tropennachten. 'Het is het nieuwe en onbekende. We moeten nog wennen aan dit land, de cultuur, de hoge temperatuur. Het komt wel goed.' Alexandra streek haar hand over haar buik. Ze was niet ongerust, zei ze. 'Mijn moeder was pas na twee jaar zwanger van mij. Wij zijn laatbloeiers, in onze familie,'

zei ze. Het eerste uur had ik vrij. Het tweede uur begonnen de lessen science voor de tweede klas. Ik had tien minuten om naar het hete lokaal te lopen om de negerkindertjes kennis en inzicht bij te brengen. Als het goed was had de labassistent Jones de bakken voor de waterproeven klaargezet. Op klompen en in korte broek legde ik het verschil uit tussen smelten en verdampen. Ik schreef het bord vol formules en definities. De kinderen maakten tekeningen van elektrische schakelingen, de Wet van Ohm en de Wetten van Kepler. Als grap schreef ik: Moeders wil is Wet. Zo kwam het in de schriften terecht. Misschien begrepen de zwarte koppies niets van wat ik ze probeerde bij te brengen. In de boekjes stond dat maïs wel vier meter hoog kon worden, dat leek me wel heel hoog. Ik maakte er twee meter van, dat leek me hoog genoeg. Biologie was niet mijn sterkste kant, ik kwam er gemakkelijk mee weg. Na een week of zes begon ik de verschillen tussen de kinderen te zien, tot die tijd waren alle negers gelijk.

'Sililo draagt altijd een geel hemd,' zei ik tegen Alexandra. 'Misschien heeft hij maar een hemd.' Ik had dat niet bedacht, voor de kleine dingen heb ik een ander nodig. 'Vanochtend was hij niet in de les. Hij had straf.' Ik wachtte. Alexandra keek in de verte, ze leek me niet te horen. Achter ons huis is een pad voor de koeien van de schoolkudde. Elke week wordt er een koe geslacht. De kinderen krijgen zo de eiwitten voor hun groei. De zeboes sjokken traag voorbij. Het droge zand hangt als een mistbank om de koeienlijven. De zon schijnt rood, geel en oranje door het stof en de spaarzame bomen. 'Hij had straf,' herhaalt Alexandra. 'Twenty buckets black soil,' zeg ik. 'Sililo moet twintig emmers zwart zand van de rivieroever naar het voetbalveld naast de school brengen. Dat is een kilometer heen en een kilometer terug. 'Voor?' vraagt Alexandra. 'Voor straf. Sililo had gepraat in de les terwijl de leraar aan het woord was.' Alexandra haalt me een glas thee. Ik heb zin in een glas bier, maar dat is er niet. Gisteren had Albert een fles sepiso meegenomen, dik zurig maïsbier. Je wordt er dik van en het maakt je hoofd lichter. 'Dit is je land niet,' zegt Alexandra.

Ze loopt naar binnen en haalt de radio/cassetterecorder op. Zuzana Ruzziková speelt Bach. Alexandra zegt niets. Na de fantasie in C mineur zegt ze: 'Troost kan het geven. Je kunt er vrolijk van worden.' Ik heb nog steeds zin in een glas bier. 'Dit is je land niet en je hoeft niet elke last te dragen.' Ik zit niet op een preek te wachten, maar ik luister. 'Het zit in je om je overal druk over te maken, en dat bedoel ik niet neerbuigend of vermanend, maar als constatering. Die betrokkenheid heeft de wereld ook nodig, ook op deze godvergeten plek aan de verkeerde kant van de Zambezi.' Het is de eerste maal in een half jaar dat ze onvrede laat zien. Ik schrik ervan, maar nu ze het eenmaal heeft gezegd, moet ik zwijgen. Ik wil weten wat ze van haar bestaan in Afrika vindt, met mij en met meer dan tien kleine negertjes. Ik bijt op mijn tong, als ik nu ga praten, zwijgt Alexandra. Zo heeft ze dat geleerd in het

communistische bolwerk van voor Walesa. 'Sorry,' zegt ze.

Ze loopt naar de keuken en komt terug met de laatste fles Riesling. De wijn is niet koud, maar dat zijn wij ook niet. Het lichtzoete, bij vlagen wat zurige aroma glijdt mijn neus en mond in. 'Ik heb het geweldig met je samen. Jij bent de man die ik heb gewild.' 'Die ik wil.' Alexandra verbetert zichzelf.

'Ik mis mijn vader en moeder. Mijn moeder gaat dood en ik ben er niet bij. Mijn vader kookt soep en ik eet niet van die soep. Ik mis de kerk en de Latijnse mis. Ik heb heel veel, maar ik mis nog meer.' Ze drinkt haar glas in een haal leeg. Ik schenk bij.

'Ik ga opnieuw naar Steve Manengu. Je moet aan het werk op school. Je moet wat doen. Je doet veel, maar je moet niet de hele dag naar Bach luisteren.'

'Schubert,' zegt ze.

'Schubert.'

22

'Is your wife pregnant?' De vraag van Sililo overvalt me. Ik sta sprakeloos bij het kippenhok dat ik met de derdeklassers heb gebouwd. De *production unit* komt door een oproep van KK, dat is Kenneth Kaunda, de president van Zambia. Elke school moet zelfvoorzienend worden en zelf het voedsel verbouwen, kippen houden en varkens mesten. Eten staat aan de basis van de piramide van Maslow, waarvan zelf nadenken de top is, en aan deze kant van de Zambezi is afhankelijkheid van de aanvoer uit Mongu en Lusaka geen goede zaak. Boten kunnen alleen in het natte seizoen de oversteek maken met grote hoeveelheden voedsel. Aanvoer met het vliegtuig kan ook, maar dat is een dure zaak. Het moet anders, zei KK. De school doet mee. Ik doe mee. Ik ben een beetje de baas van de *production unit*. De bouw van het kippenhok, de aanleg van de plantage met bananenbomen, het veldje met kool en Irish potatoes, de aardappelen waar de Ieren dood aangingen toen ze er niet waren door de *Phytoftora infestans*, staat onder mijn leiding. De Zambiaanse leraren hebben het te druk met de lessen, met familie en met de schoolmeisjes.

'No, my wife is not pregnant,' zeg ik. Ik wist nog niet dat ik niet elke vraag hoef te beantwoorden. Sililo lacht, hij grijnst. 'She should be pregnant, sir. A child is good.' 'Ik ben een missionaris, een zendeling,' zeg ik. Voor ik uit kan leggen dat alle leerlingen mijn kinderen zijn tot ik een kind heb van eigen vlees en bloed, is hij me voor. 'Missionarissen. They produce most, sir.' De zendelingen zijn de meest vruchtbare hulpverleners. 'De kippen hebben water nodig.' Ik wijs naar de drinkbakken en naar de kraan. De pomp bij de rivier staat aan. Er is water, we moeten snel zijn. Misschien stopt de pomp binnenkort en dan moeten we twee kilometer naar de rivier om water voor de kippen te halen.

Alexandra geeft kooklessen en seksuele voorlichting aan de derde klas. Ze werkt samen met Misses Nyame Nalukui die hoogzwanger is. Over een maand neemt Alexandra alle lessen over. Ze leeft op. We hebben af en toe woorden. Alexandra wijst mij terecht. Ze wil niet langer dat ik op klompen in korte broek en t-shirt voor de klas sta.

'Je bent geen boer,' zegt ze. 'Natuurlijk,' zegt ze. 'Het is warm, het is drukkend en de kinderen zijn ook niet op hun paasbest.' De kinderen dragen een uniform. Meisjes een blauwe katoenen jurk en de jongens een grijze pantalon en een wit hemd. Niet iedereen is gelukkig met deze klederdracht. Het uniform is een restant van de regelgeving van de Britse koloniale overheerser; geen onderscheid tussen rijk en arm. Geen onderscheid naar afkomst. In de klas is iedereen gelijk, buiten de klas is iedereen even arm. In de derde klas hebben alle jongens de overlangse naad van de broekspijpen losgemaakt. Ze zijn niet in overtreding, ze dragen het uniform, maar ze laten zien wie ze zijn.

'Je moet het goede voorbeeld geven.' Alexandra leest mij de les, ik kan daar niet goed tegen. Ik zeg niets. Het goede voorbeeld krijgen de leerlingen van John Morris en zijn vrouw Alphia, van Richard en Wilva Davis, Schotten en Ieren met een stropdas en een mantelpakje, met blote voeten in sandalen, dat weer wel. Het British Empire is goed vertegenwoordigd in Kalabo. Onderkoeld gedrag van aliens in het hete regenseizoen. Collega's die ik me hebt gewenst. Heb gewenst.' Het kost me moeite me te schikken. Ik schik me. Het is vrijdag, laat in de middag. Ik heb geen lessen meer. Alexandra laat het bad volstromen nu de pomp bij de rivier aanstaat. In het fornuis liggen twee broden bruin te worden. In een moeite door warmt het fornuis het badwater op. We baden in hetzelfde water. Alexandra eerst, dan kom ik. Albert is er niet. Hij is weggebleven. Misschien is er wat aan de hand. Misschien is het de neger in hem die andere dingen doet in de tijd van de baas. We hebben maïsmeel in huis, verder is de provisiekast leeg. Pap van *mealy meal* kunnen we maken, dat hebben we geleerd. Ik vertel Alexandra van de vraag van Sililo bij het kippenhok. Ik laat de anekdote van de vruchtbare missionaris achterwege. Alles verder vertellen maakt niet gelukkig. 'Wat heb je gezegd?' Alexandra wil het weten. 'Ik zei dat ze aan het werk moesten gaan, de kippen water moesten geven en de eieren rapen. Wat had ik anders moeten zeggen? Moest ik Sililo citeren? Een man die geen kinderen heeft is een nul. 'He is not strong, sir.' In de ogen van Alexandra zie ik een mengeling van boosheid, verontwaardiging, afschuw en van angst, alles door en met elkaar. Ik krijg het benauwd. De zware lucht van het regenseizoen lijkt bezit van haar te hebben genomen. 'Ik heb een kind nodig,' zegt ze. 'Ik wil een kind van mijzelf. Een kind uit mijn eigen schoot.' Ze legt beide handen op de strakke buik onder haar witte rok. 'De zwarte kroeskopjes met balpennen in het haar, de guitige neusjes en de dikke lippen zijn me niet genoeg.' Wat kan ik zeggen? Ik doe wat ik kan. Tweemaal in de week is niet genoeg. Misschien is mijn zaad te slap, misschien zijn haar eieren niet rijp. Misschien zit een leiding verstopt, bij haar of bij mij. 'Wat wil je van mij?'

Ik hoor hoe ik met stemverheffing spreek. Ik hoor een halve schreeuw uit mijn mond ontsnappen.

'Wat gebeuren moet, dat moet gebeuren.'

De *wood man* komt voorbij met zijn dochter. Het meisje van een jaar of veertien heeft een kip op haar arm. Of we de kip willen kopen, één kwacha, niet meer.

Ik geef haar een kwacha en ik laat de kip met de poten bij elkaar gebonden op het gras liggen. Wat Albert Walubita kan, dat kan ik ook. Ik sla de kop van de kip en laat het bloed in de aarde wegzakken. Een emmer heet water is genoeg om alle veren te plukken. Als ik de kip opensnijd tref ik een ei in de dop. Verderop vind ik twee eieren zonder schaal. Deze kip mankeert niets aan de eierstokken. Voor het eerst slapen we apart. Ieder op een eigen bed.

Zaterdagochtend staat Albert Walubita om acht uur bij de keukendeur.

'Mu le min eni sha.' De woorden in het Lozi tellen nauwelijks meer dan twee of drie letters. Albert heeft al anderhalf uur op blote voeten door het rulle zand afgelegd. Hij buigt, klapt zachtjes in zijn handen. Ik kijk hem dreigend aan. Plichtsverzuim is een ernstige zaak. Ik vergeet te groeten en te klappen.

'Sir.' Ik trek mijn wenkbrauwen op. 'Gisteren heb ik mijn kind begraven.' Albert Walubita buigt opnieuw. 'Ik kon niet komen. Sorry.' 'Eni sha.'

Als ik de slaapkamer binnenstap zit Alexandra op de rand van het bed. In haar eigen taal spreekt ze een cassettebandje in voor haar moeder. Ze stopt als ze me binnen ziet komen.

'Ga verder,' zeg ik. Ik sla een arm om haar schouder. 'Het spijt me van gisteren,' zeg ik. Ik voel haar koude schouder door het dunne bloesje. 'Spijt,' zegt ze, 'spijt is een onvruchtbare emotie. Jij schiet er niks mee op en ik schiet er niets mee op.' Ik draai me om en doe de deur van de slaapkamer te hard achter me dicht. Ik hoor een schreeuw: ' Bosje moi.' Dan klikt de recorder en spreekt ze verder. Elke zaterdagmiddag komt het vliegtuig met post en kunnen de brieven onderweg naar het huisfront. De wekelijkse vlucht is het enige contact met de buitenwereld. Post naar Polen doet er twee weken over. Elke week telt. Lichting: eenmaal per week.

Ik sla mijn arm om haar schouder. Ze weert mijn klamme handen af. Ze is niet van mijn mond gediend.

Het lauwe bad op zaterdag was het laatste. Voor de laatste keer dreef ik in het badwater met de lucht van Alexandra. De waterpomp is stuk en onderdelen zijn er niet. Victor Sevodin, de Russische leraar met verstand van techniek, kan deze keer geen oplossing vinden. Als we ons willen wassen, kunnen we in de Luanginga zwemmen. Oppassen voor krokodillen.

Op maandagavond houdt de generator ermee op. Iedereen zit in het duister. Tussen zeven en negen brandt in elk lokaal een olielamp. Vijftig verlichte kinderen maken huiswerk en zitten stil, zitten vooral stil. A thing of beauty is a joy forever. Er is geen nshima meer voor de leerlingen. Scones, kadetjes met zand, voor een paar dagen. De lavatory blocks zijn buiten gebruik. De wc's kunnen niet worden gespoeld. Gelukkig ligt het sciencelokaal aan de andere kant van het schoolterrein. Poepen in de bosjes, alle duizend kinderen, elke dag. Of om de andere dag.

Donderdag public punishment. Vijf jongens uit de vijfde klas zijn betrapt bij de slaapzalen van de meisjes. Alle jongens van de vijfde liggen op hun rug op schooltafeltjes op het podium in de assembly hall. Ze zijn gekleed in uniformbroek, dat is alles. Duizend kinderen, dertig leraren in de hal. Het hoofd hanteert de bullepees. Wie niet wil luisteren, moet maar voelen. De hele klas moet lijden. Zeventien jongens met een pijnlijk kruis. Een van de jongens gaat naar het ziekenhuis, de anderen worden naar de jongensslaapzaal gedragen. Alexandra gaat naar huis. Ze heeft alle klassen van Nyambe

Nalukui. De leerlingen wachten tevergeefs.

In de *staff room* horen we dat het kindje van Nyambe Nalukui dood is. Het kwam dood uit de moeder. 'Misschien was de moeder een heks,' zegt Steve Manengu. Het lot van deze lerares is helder. De headmaster is de baas. Ik zeg dat Alexandra zaterdag naar haar moeder in Polen vliegt.

'She is dying,' zeg ik. 'Her mother.'

'I am sorry,' zegt Manengu.

'Ik heb dringende zaken.' Konga's bar gaat om vijf uur open. Iedereen wordt daar verwacht. Drank en dans. Vertier moet er zijn, anders is het leven zinloos.'

23

'Ik kom niet terug.' De laatste woorden van Alexandra na de laatste kus, na de laatste maal mijn handen op haar heupen. De motoren van het vliegtuig draaiden warm. De hete lucht trilde boven het kleine stukje asfalt bij het vertrekhokje. De vliegstrip is niet meer dan een brede landweg van gravel en roestbruin zand. Iedereen was bekaf. Het eind van huis naar het vliegveld moesten we lopen, niemand kon ons brengen. De landrover van de school stond zonder benzine. Collega Mwanda was de enige neger met een luxe wagen, maar die wilde ik niet vragen. De luxe wagen was voor luxe vrouwen van de BOMA en voor luxe meisjes uit de vijfde klas. De mukuwa's, de aliens, hadden geen auto. Albert Walubita had de tas van Alexandra naar het vliegveld gedragen. Zwijgend hadden we in de hitte van de dag in anderhalf uur het pad dat voor ons lag afgelegd. Ik droeg mijn zondagse schoenen en mijn grijze broek met lange pijpen, voor de verandering witte sokken en een overhemd, zonder das, dat wel. Ik wist wat me te wachten stond. 'The plane is full, sir,' zei mister Banda. Alle Zambianen in overheidsdienst die ongrijpbaar leken te zijn heetten Banda, als De Vries, of Jansen, met één s of twee s; Janssen. Er stonden niet meer dan vijftien mensen buiten het hokje te wachten om naar Mongu te vliegen. Niet meer dan twintig waren uitgestapt. 'Full?' Ik trok mijn wenkbrauwen omhoog, glimlachte en keek opzij naar Alexandra die een ticket nodig had. 'The heat, sir.' De lucht was te dun. De temperatuur van de lucht boven de air strip was boven de veertig graden, in Celsius. 'Hundred and ten. Sir.' Fahrenheit wees de thermometer aan. De lucht was te dun om het vliegtuig te dragen. De startbaan was niet lang genoeg om voldoende vaart te maken om los van de aarde te komen. Elke kilogram telde. 'How much is a ticket to Mongu?' Ik kende de prijs van een kaartje naar Mongu. Twaalf kwacha voor hemelsbreed twaalf kilometer. 'Twelf kwacha. Sir.' De onschuld keek mij aan en liet zijn blik zakken naar de kaartjes in de halfopen lade van het keukentafeltje. De piloot liep naar het vliegtuig. De passagiers volgden.

Ik legde vijf briefjes van tien op het tafeltje. 'Kaartje graag,' zei ik.Er kwam een stempel op het ticket.'Have a good trip. Sir.' Alexandra pakte haar tas en liep tot de streep op het asfalt. Ik stak haar het kaartje toe. De kus. 'Ik kom niet terug.' De laatste kus. De trap draaide naar binnen. De deur ging dicht. De Rolls Royces loeiden. Het vliegtuig keerde ons de rug toe. Ruim voor het einde van de strip ging het zilver de hete lucht in en kruiste op vijfhonderd meter hoogte de flood plane van de Zambezi. Hoger hoefde niet. Mongu was op tien minuten vliegen van Kalabo. Ik verloor het zicht.

Albert Walubita liep voorop de weg terug. Hij had een fles water meegenomen, zelf dronk hij er niet van. Hij gaf mij te drinken, hij laafde

mij. Zo voelde ik dat. Op driekwart naar de school, op twintig minuten van de teachers compound net voor het ziekenhuis, zaten mannen en vrouwen onder een boom, zoals ze alle dagen onder een boom zaten. In de schaduw van de mango dronken ze sepiso.

'Massa?' Albert nodigde me uit. De mannen en vrouwen leken me weg te kijken. Albert zei een paar zinnen in het Lozi. De gezichten klaarden op. Ik mocht aanschuiven. Uit een hutje kwam een kinderstoel tevoorschijn. Aan de rand van de kring kreeg ik een plek. 'Wat heb je gezegd?' 'Massa. Ik heb gezegd dat je vrouw naar het noorden is vertrokken, dat ze met de vogel is meegevlogen. Ik zei dat je vrouw wil sterven in het land waar ze geboren is. Een vrouw van achter in de veertig in een bonte chitenge met het portret van KK op de billen schepte een beker vol met de vergiste brinta. 'Mu le min eni sha.' Ik knikte, bedankte en voelde hoe de dikke drank een weg door mijn slokdarm vond. 'Eni sha.' Ik voelde mijn benen tintelen. Ik was blij dat ik kon zitten. Niemand die thuis op me wachtte. Ik had smeergeld betaald zodat Alexandra hem kon smeren. Ik voelde niets. Zo had Kübler-Ross dat in de boeken beschreven. Na de dood, na een verlies gebeurt er niets. Het lichaam wil niets van de werkelijkheid weten. Wat er gebeurd is, dat is niet gebeurd. 'De broer van die man.' Albert knikt naar een man van een jaar of dertig in een uniform-broek en een colbertjasje. 'Zijn broer heeft zijn eigen vrouw vermoord. Doodgeslagen met een stuk hout. Ze had hem bedrogen met een andere man.' 'En?' vraag ik. 'De chief heeft de moordenaar vrijgelaten. Niet schuldig.' 'Niet schuldig?' 'Hij heeft zijn vrouw wel doodgeslagen. Ze leeft niet meer. Maar het was haar eigen schuld. Vrouwen moeten bij andere mannen wegblijven.' Ik wil zeggen dat moord en doodslag verkeerd is, maar ik hoor Alexandra, die grootkans al in Mongu is geland en in de bus naar Lusaka zit. 'Dit is je land niet,' zegt ze. Ik wil het niet horen. Alexandra zegt het opnieuw.

'Dit is je land niet.' Albert geeft me opnieuw een beker met sepiso. 'Local court.' De Lozi rechtbank beslist, wat het centrale gezag ervan vindt, is niet belangrijk. Voor de vrede met de Lozi's houdt KK afstand. Zijn speelruimte houdt de vrede tussen de zeventien stammen in Zambia overeind. Oorlog tussen de volkeren ligt op de loer. Er is wantrouwen en haat achter elke hut. Geen enkele hut kan op slot. Gustav Chimba komt uit Eastern Province, hij geeft agricultural science. Er is hem niet gevraagd of hij in Kalabo les wilde geven. Kaunda stuurde hem. De Lozi's laten hem links liggen. Ze hebben niets met landgenoten van de andere kant van de Zambezi. In de personeelskamer zit Chimba bij de mukuwa's. De Britten, Ieren, Schotten, de Indiërs en de Sri Lankanen vormen een eigen stam. Iedereen is welkom. Aliens in de vreemde klitten bij elkaar, ze houden elkaar vast. De romanticus die in me huist wil het graag geloven. De lauwe brij vult mijn maag en maakt mijn benen slap. Niet meer dan een half uur door het rulle zand scheidt me

van het lege huis dat op me wacht. Dat gaat me lukken, ook na de sepiso. Dit was niet het land van Alexandra. Wat ze tegen mij zei was geen boodschap voor mij, maar was voor haar eigen oren bestemd. Dit is mijn land nog niet. Ik ben een alien, een gast, zo staat het op mijn Ausweis, maar als ik blijf en me aanpas wordt dit mijn land. Ik vind een zwarte vrouw, ik word vader van een zwart kind. Zonder dat ik erom vraag komen de gedachten voorbij.

'KK's zetbaas van Barotseland wil de moordenaar vervolgen. Wij zijn het er niet mee eens.' Albert lacht en zegt wat in het Lozi tegen de anderen onder de boom. Ze klappen zachtjes in hun handen. De hitte en de drank maken mij slap. Ik wil naar huis. Ik zet mijn stoeltje bij de ingang van de negerhut.

'Sir.' Albert houdt zijn hoofd scheef. Zo kijkt hij aan het einde van de maand als hij zijn maandgeld krijgt. Ik geef hem vijf kwacha. Hij geeft het geld aan de vrouw naast de bierton. De mannen en vrouwen lachen en klappen.

'Mu si ali fo.'

'Tot ziens.' Mijn schoenen knellen. Ik strompel langs de slaapzalen. Ik worstel mij door het rulle zand. Ik wil kotsen, maar ik kan me niet overgeven.

Albert maakt relish van zeboevlees. Hij bakt een brood. Ik neem een warm bad met het laatste beetje water uit de tank. Als ik uit bad kom staat Albert in de houding.

'The food is ready. Sir. Thank you.' Ik bedank hem. Maandag is hij weer paraat, als er geen sterfgeval in de familie is.

Ik druk de cassetterecorder aan. Alexandra komt met de muziek het huis binnen. Ze is weg en juist omdat ze vertrokken is, is ze hier.

'Er is altijd wel iemand die Schubert op de piano speelt,' zeg ik. Impromptu's. De akkoorden die me wakker maken en mij door de milde klanken geruststellen. Alexandra miste de piano. Ze miste de muziek. Ze wou spelen, maar Kalabo, gat achter de Zambezi, is geen plek voor een piano. Het is te heet of te koud, het is te klam of te droog. Elk instrument verliest zijn klank in dit barre land. De mensen vinden niet gemakkelijk de juiste toon. Ik zag het aankomen, maar ik weigerde het onder ogen te zien. Het kind dat er niet kwam dreef ons uit elkaar. Houden van, het woord dat we spaarzaam gebruikten, gaat gemakkelijker als er een kind is dat deelt in de liefde. Een zoon of een dochter zou ons dichterbij elkaar brengen en onze ouders, ons verleden, onze geschiedenis op de achtergrond plaatsen. Een kind kijkt vooruit en sleept de blik van de ouders mee naar voren. Alexandra was niet bij me weggegaan, terug naar Warszawa, als we samen een kind hadden gehad. Ik had het niet zo vaak over mijn dode moeder en demente vader, kinds en opnieuw in de luiers, gehad als ik zelf een kind had moeten verschonen. Het stond al in de bijbel die ik niet wou lezen, maar waar Alexandra niet genoeg van kon krijgen; kinderen zullen hun vader en moeder verlaten en zelf een gezin stichten. Er zou onenigheid komen tussen kinderen en ouders, dat was nodig om afscheid van het verleden te kunnen nemen. Met vader – over Lisa

sprak ik niet met Alexandra – met vader hoefde ik geen onenigheid meer te zoeken. Lisa stuurt eenmaal per maand een korte brief, soms met een foto van de plek waar ze met vader was geweest; de dierentuin in Emmen, het terras bij Bieze in Borger. En in het begin hotels Van der Valk in Assen en Spier, tot dat niet meer ging. Alexandra kreeg heimwee naar haar moeder. En wat ik in het begin van mijn verkering bewonderde. Het weerwoord van Alexandra en haar relativeringen, haar begrip en haar stille correcties om me in gezelschap beschaafder te gedragen, haar lichaam, haar seks en alles waarbij ik me op mijn gemak voelde keerde langzaam in het tegendeel. De feiten waren gelijk gebleven, de vorm paste zich aan de omgeving aan, maar de ondertoon ging me tegenstaan. Mij halverwege komen en mij op milde maar dwingende manier in het gareel duwen, zo voelde ik dat. Alexandra kreeg steeds meer trekken van mijn moeder en van mijn zuster. Ik mocht niet meer meezingen met de cassettebandjes, en, met de kont tegen de krib, zong ik ook niet meer zonder muziek van cassettebandjes of van de radio. Ik zong niet meer. Alexandra had het mij niet verboden, maar ik voelde dat ik op de vingers werd gekeken. Ik had er geen verweer tegen. Mijn verzet was als het zwijgen in de kerk bij het zingen van het *Gloria* en het *Credo in unum Deum*. Ik bromde mee. Ik geloofde slechts in één god, en die god woonde in mijn hoofd. Het kwam doordat Alexandra niets had te doen. Het was te heet, het was te eenzaam. De hele dag Albert Walubita over de vloer, Albert, een oude man van veertig. Albert sprak genoeg Engels voor de boodschappen en het huishouden. Hij kende de honderdvijftig woorden die nodig zijn om over koken, wassen en boodschappen te praten. Albert kent geen piano, kent geen Schubert, Bach of Dvorak. In de familie van Albert wordt niemand oud genoeg om aan kanker te kunnen sterven. Niemand wordt oud genoeg voor dementie. Een dood kind is niet meer dan een graf graven op een namiddag, zand erover en alles is voorbij. Alles.

In de kaartenbakken in de personeelskamer is van elke leerling de achtergrond te vinden. Vijf broers en zusters *alive* en zeven broertjes en zusjes *dead*. In elk gezin van de leerlingen is de helft van de broers en zusters er niet meer. Gewoon dood. We gingen naar de kuomboka, naar de jaarmarkt op het terrein achter de slaapzalen. Een paal van een meter of vijftien, een oude boom en een man in trance. Op de roffels van de trommels klom de danser in raffiarok en met verf op borst en schouders naar boven. Met zijn benen hield hij de stam vast; de losse handen en het bovenlijf vlogen als een vogel. Klompendansen, paaldansen, het was er allemaal. Vrouwen in lange wikkelrokken bewogen met heftige heupen om de paal. Alexandra wilde naar huis. Ik liep met haar terug.

'Wat een banaliteiten, wat een primitief gedoe.' Ik had haar nog niet eerder zo horen spreken over andere culturen. 'Geen wonder dat ze niet wijzer worden. Ze – Alexandra bedoelde de negers in strooien rokken en met blote

swingende borsten – moeten van ver komen om van ballet, opera, van viool en piano te leren houden.' Wat kon ik zeggen? Ik wist pas op mijn veertiende dat een vleugel ook een muziekinstrument was, een viool had ik nog nooit in het echt gezien. Bij de eerste toneelvoorstelling: *Il servitore di due patroni* van Carlo Goldini, – 'De knecht van twee meesters' voor de hele school in de Muzeval, met Truffaldino als knecht – keek ik enkel naar de borsten van de vrouw die telkens over de rand van het podium naar voren boog om te vertellen welke ondeugden nu weer achter het doek gebeurden. Ik wist van niets. Alexandra peperde mij mijn gebrek aan cultuur in over de ruggen van de zwarten. Ik verloor mijn solidariteit met Alexandra. Ik werd één met de miskende en onderdrukte Zambianen. Ik was opnieuw negentien en ik kon niet aan mijn leeftijd ontsnappen. Aan het einde van de dag blijf ik in het sciencelokaal. Met vijfdeklassers lees ik het Engelse knipselkrantje van het Angola Comité dat ik eenmaal in de maand krijg opgestuurd. Sililo Hitler, Nosiku Paul, Kebby Mwanangombe Mwanangombe, Nyambe Nalukui; stuk voor stuk intelligente kinderen die hun land kunnen opbouwen. De doeners en de denkers van de nieuwe generatie. Nee, ze kunnen geen piano spelen en ze hebben nog nooit een viool gezien, maar ze hebben potentie en ze zeuren niet als er geen water en geen nshima is. Ik ben blij dat Alexandra weg is.

Ik zit in mijn onderbroek in de woonkamer. Het is heet. Het is drukkend heet. Het duurt niet lang meer voor het regenseizoen begint.

'Hello, anyone at home?' Richard Davis, het hoofd van het English Department, staat in de deur. 'Come in.' Korte broek, shirt met korte mouwen, blote voeten in sandalen, het haar netjes geknipt, de baard eraf. 'Hoe is het om zonder Alexandra te wonen? Heb je nog nieuws van haar?' Hij weet dat ik geen nieuws heb. Het vliegtuig is nog niet gekomen. De post komt maandag in de personeelskamer. Het is beleefdheid van de Brit. 'Nee, ik heb nog niets gehoord. Ja, het is wennen zonder Alexandra, maar ik red me.' Ik voel me knap opgelaten in mijn witte onderbroek met gulp.

'No, I am fine,' zegt Davis als ik hem vraag of hij iets wil drinken.

'Ik kom even langs. Als bij jou alles goed is ga ik zo weer naar Wilva. Ze heeft last van de hitte en er liggen nog stapels proefwerken op correctie te wachten.' Richard Davis was de laatste die ik had verwacht om naar mijn welbevinden te informeren. Afstand en onderkoelde humor, met een zweem superioriteit. Brits, daar is het mee gezegd. Ik volhard in mijn cliché. Die jongen die naar het ziekenhuis is gegaan, na de afstraffing in de assembly hall. Weet je nog?' 'Aaron Sulikana is dood.' Ik voel mijn hersenen een kwartslag draaien in mijn schedel. Mijn ogen draaien mee. In onderbroek loop ik naar de keuken. Uit de ketel op het fornuis schenk ik mij een glas uitgekookt water in. Ik drink het in een teug leeg. Uit de slaapkamer pak ik mijn korte broek en trek die aan.

'True?' 'Yes,' zegt Davis, 'true indeed.' Hij wil nog steeds geen water. Bier

drinkt hij niet, geen sepiso. Wijn drinkt hij niet. Hij is van de blauwe knoop. Tea totaller. 'No, thank you.' Vandaag ook geen thee. Hij heeft de deurpost niet losgelaten. 'Ik ga er vandoor,' zegt hij. 'Have a nice day.'

Ik werk veertig uur per week; lessen science, oppas bij de huiswerkuren tot om negen uur de olielampen uitgaan. Ik beheer de kippenschuur in de production unit, de aanplant van bananen bij de rivier. Ik hoef me niet te vervelen. Alexandra is drie weken weg. Ik kijk uit naar bericht van haar, maar tegelijkertijd wil ik geen brief, geen contact. Op maandag is er geen post, ik voel me gelijk een stuk rustiger en in de loop van de week neemt mijn ongedurigheid weer toe tot er op maandag opnieuw geen bericht van Alexandra is. Er is een brief van Lisa over vader. Lisa en vader op een foto voor kasteel Coevorden. Vader in een rolstoel, de ganzen ontbreken. Op dinsdag rijdt een vrachtwagen het schoolterrein op. Er komt een nieuwe watertank. De wereldbank heeft geld gegeven om de school van schoon water te voorzien en goede wc's met waterspoeling. Over twee maanden moet alles klaar zijn.

Joe Robert uit Schotland heeft de leiding. Hij woont al dertig jaar in Noord-Rhodesië. Rood haar, kort postuur, afgeknipte broekspijpen en een fles whisky in de caravan die achter de vrachtwagen mee is gekomen. Achter het kippenhok laat hij een schuilhut van gras bouwen tegen de zon en tegen de regen. Aan het einde van de dag vraagt hij me voor bier en chips en een praatje. 'My wife has gone,' zeg ik. Hij is een vreemdeling, een passant die snel weer vertrekt en mijn verhaal mee kan nemen naar nergenshuizen. 'Ik heb wel een vrouw voor je,' zegt hij. Zijn eerste daad na aankomst in Kalabo was een bezoek aan Konga's bar. De mooiste vrouw, zwaar in het vlees, was direct beschikbaar. Ze had de komende weken niets om handen, dat kwam goed uit. Van waterputten had ze geen verstand, maar dat hoefde ook niet. Verstand was niet nodig, verstand kon zelfs een belemmering zijn voor de taken die haar wachtten. 'Darling.' Joe roept naar achteren. Franciska heeft niets rooms over zich. Alles is rond en alles is zichtbaar, vooral haar lach op haar lichtbruin gezicht. Ze ruikt als een negerin van achterin de twintig kan ruiken. Franciska pakt twee flesjes bier uit de koelkast en wipt in één beweging met haar tanden de kroonkurken van de flesjes.

'No need,' zeg ik. Ik lig niet te wachten op een negerin in mijn bed nu Alexandra weg is. 'OK,' zegt Joe. 'You let me know. You are my friend.' Op maandag opnieuw geen brief. Elke avond drink ik met Joe in zijn mukumbi-bar. Zijn moeder woont in Zuid-Rhodesië, in Zimbabwe. Hij schrijft nooit. Met kerstmis krijgt hij van zijn moeder een brief. In de envelop zit een gefrankeerde kerstkaart om terug te sturen. Hij hoeft er enkel zijn naam op te zetten. 'Dat doe ik ook,' zegt Joe. 'Zo houden we contact.' Hij lacht erbij en laat zijn vrije hand tussen het katoen van de chitenge van Franciska glijden. Zes weken later zijn de boorputten bijna klaar. 'Damn,' vloekt Joe.

'De filters zijn verstopt. We moeten opnieuw beginnen.'

Franciska lacht. Ze staat met haar rug tegen de wand van gras en riet. Zes weken langer gaat het werk verder.

Zes weken langer geen water in de boarding. Zes weken langer stank in de keuken en in de slaapzalen. De koks koken nshima op houtvuur in oude oliedrums. De kinderen wassen zich in de rivier. De zeep is op. In de scones zit steeds meer zand dat de magen schuurt. Musa Siachingili is suspended. De leraar economie is betrapt met Wamulume Wamulume uit de vijfde klas. Hij deed wat andere leraren doen. Hij deed wat de werkers van de BOMA doen. De meisjes zijn er klaar voor.

'I will not die alone.' Musa gaat praten als hij geschorst wordt. Hij is niet de enige met lusten. Op het prikbord hangt een bericht. Iedereen die geruchten verspreid over het dier dat half leeuw half mens is en dat in het donker rond de school sluipt, gaat onherroepelijk van school. Sivasthanan Paranathan gaat naar Sri Lanka en John en Alphia Morris gaan terug naar Ierland. Hun contract zit erop. De bonus na twee jaar tropendienst staat op de bankrekening. Ze wensen ons veel geluk. Ze hopen dat veel leerlingen met succes de General Cambridge Certificate Exams halen. We zijn met dertig leraren verantwoordelijk voor 1100 leerlingen. De zes beste Barnevelders voor de agricultural show zijn dood. Ik had de kippen in een aparte ren gezet. In de brandende zon, zonder water. Dit jaar vallen we niet in de prijzen.

'Write her that you don't want her anymore.' Joe Robert geeft het antwoord.

'Als je niks doet, vermoordt ze je door je te laten wachten.' We drinken de rest van de krat leeg. Het is vrijdagmiddag. De zaterdag komt eraan om de roes uit te slapen. De vriendin van Franciska schuift aan. De nieuwe krat helpt ons op weg. De grammofoon jengelt Lozi-muziek, het maakt me niets meer uit.

'She is yours,' zegt Joe. Febby lacht naar mij. Veel Engels spreekt ze niet, maar deze woorden begrijpt ze wel. Ze trekt en kampeerstoeltje dichterbij en geeft me een nieuw flesje bier. Als ik het flesje pak, voel ik haar hand in mijn kruis.

'I love you,' schatert ze. 'Zie je wel,' lacht Joe met bulderende stem.

'Ze houdt van Joe, waar vind je nog een vrouw die van Joe houdt.'

Febby loop met me mee naar huis. Op de teachers compound loop ik Richard Davis tegen het lijf.

'Good evening,' groet hij. Ik groet terug. Febby loopt twee meter achter me. Ze houdt afstand.

'By the way,' zegt Richard voor hij naar zijn huis gaat. 'Nalukui Ntebi uit de derde klas, jouw klas meen ik, die is dood. Malaria.' Ik kijk naar de heldere hemel, de sterren, het Zuiderkruis. 'Thank you,' zeg ik. 'Goedenavond.' Febby wacht bij de keukendeur. Ik laat haar niet binnen.

In de slaapkamer tref ik Alexandra. Het portret, een stuk of wat rokken,

sandalen, ondergoed met haar geur die ze niet heeft meegenomen. Febby wacht. Wikkelrok om de brede heupen, blouse met bijna alle knopen los. Zwaar, vol en donker. De zure lucht van negerinnenzweet en bier. Ik loop door de kamer naar de keukendeur. In de tuin laat ik mijn water lopen. Als ik terugkom staat ze nog steeds bij de deur.

'Hello.' De wangen bollen. Ze houdt haar lippen gulzig van elkaar. Ik ga opnieuw de slaapkamer in. Over de stoel liggen een rok en blouse van Alexandra, een brede rode riem met vergulde gesp. Een blouse met borduurwerk op de kraag. Ik prop de kleren in een kussensloop.

'Please,' zeg ik. Febby blijft staan. Ze wacht met de kussensloop in de hand. Het is niet genoeg voor diensten die ze niet heeft geleverd. Ik pak de handdoek uit de badkamer.

'Please,' zeg ik. En in een onvermoede uitbarsting. 'Fuck off.' Ik doe de deur dicht. In het licht van de maan die als een schaal aan de hemel hangt zie ik hoe ze zonder omkijken wegloopt, de kussensloop op haar kroeskop.

Bij het licht van de stormlantaren schrijf ik Alexandra de brief die ik al een jaar had willen schrijven. Morgen gaat de postduif naar Polen.

Maandagmiddag ligt in mijn postvakje in de lerarenkamer de brief waar ik angstig naar uitkeek. Zonder dat ik de envelop openmaak weet ik wat Alexandra heeft geschreven.

Haar moeder is dood, schrijft ze. De advocaten zullen het verder afwikkelen. Twee regels, meer was niet nodig.

Na de lessen ga ik naar huis. Ik hoef niet meer naar de mukumbi-bar van Joe Robert. Febby is verleden tijd. Alexandra is verleden tijd.

24

'Wie is dat?' Mijn vader vraagt wie ik ben. 'Het is heel bijzonder dat hij die vraag stelt,' zegt Lisa. 'Meestal kijkt hij zwijgend voor zich uit. Hij wacht nergens meer op, zelfs niet op de dood. Hij is een geranium en er zit niemand meer achter deze geranium.' Ik ben terug in Erica. Lisa hield me stevig vast, alsof ze twee jaar op me heeft gewacht. Ze vroeg niet naar Alexandra. Ik zei niets. Het was alsof ik nooit getrouwd geweest was. Wat achter ons ligt, dat ligt achter ons. We hoefden dat niet hardop te zeggen. '*Present* betekent vandaag en het betekent ook cadeau, en dat is niet voor niets zo.' Joe Robert kon het mooi zeggen. Niet omkijken en niet te ver vooruitkijken. 'Nadenken is voor dommen.' Niet met alles wat Joe zei was ik het eens. Ik vertelde Lisa van de politie op Kalabo Secondary School, van de leerlingen die met stenen gooiden, de doden door hersenvliesontsteking, door malaria en diarree. Ik vertelde van vechtpartijen en van de *Daily News* en *Times of Zambia* die de buitenlanders de schuld gaven van alles wat mis ging in het land. De waterpompen werden nooit in gebruik genomen. De stroom kwam niet terug. Het *mealy meal* was op. Na een maanloze nacht waren alle kippen weg, niemand had iets gehoord. Als ik door de John Howard compound liep schreeuwden de kinderen nog steeds mukuwa, ook na twee jaar schreeuwden ze nog steeds mukuwa elke keer dat ik het dorpje aan de rivier voorbijliep. Witte, witte, witte. Alsof ik dat niet wist. Musa Siachingili werd weggestuurd en met hem drie andere leraren. Vier meisjes, meer misschien, uit de vierde en vijfde klas konden naar huis met hun kind in hun schoot.

Het was een flux de paroles, een woordenwaterval. Misschien had ik een jaar gezwegen en moest alles naar buiten. Mijn geboortehuis, de zuster uit het klooster met twee paar klompen onder het bed, – van haar en van vader – was de echoput. Lisa kon alles in haar hart bewaren als de Heilige Maagd die ook niets verder vertelde. Zwanger van Onze-Lieve-Heer zonder gemeenschap. Ik wou weten hoe dat kon, maar iedereen zweeg. Er was geen houden aan. Ik hoorde mezelf in een draaikolk leegstromen. Linksom op het noordelijk halfrond of rechtsom, zoals het water uit het bad door de afvoer een weg zoekt naar de diepe krochten van de aarde. Ik voelde kwijl uit mijn mondhoeken stromen. Vader luisterde mee, murmelde voor zich uit. Zijn gezicht betrok. Lisa kwam in de benen en verschoonde hem. Ik hielp mee. Vader kreeg een schone luier en een kopje thee om zijn gedachten te verzetten, als er nog gedachten waren. Kwijl liep langs zijn kin bij de kraag van zijn hemd naar binnen.

'Johannes,' zei jij, en lachte. Dat was eenmalig. Vader sliep in de voorkamer, met achter de velours gordijnen de klinkers van de Kerkweg en eiken aan één kant van de straat. Hij kon niet meer de trap op naar boven. De rolstoel

paste zuinigjes door de deur naar de hal en naar buiten. In de achtertuin zit ik naast Lisa op de bank. De avondzon kleurt de lucht oranjerood. Het begint frisser te worden. Lisa is oud geworden, meer dan de twee jaar die ik weg was in donker Afrika. Ouder en mooier. Haar jaren waren tropenjaren en telden dubbel. Rijper is ze. Beauty is truth, truth beauty. Ik ken mijn klassieken.

'Zo kleurde de avondzon in Kalabo,' zeg ik.Ik ben op twee plaatsen tegelijk in Kalabo en op Erica.Ik zie walletjes onder haar ogen, de kraaienpootjes die naar achteren wijzen. Ze heeft dun haar met veel grijzen. Naast haar voel ik me een kind, ook als mijn tropenjaren dubbel tellen haal ik haar niet meer in; oudere vrouw die ze is.

'En langs mijn huis in Kalabo stoof de schoolkudde voorbij in traag tempo. Het losse zand tot boven de flanken.'

Kinderachtig en grappig tegelijkertijd. Stuiven met vaart en met stof. Drôle de langue; grapje met de taal, ik kan er niet genoeg van krijgen. Ik word niet ouder, ook niet als ik zou willen. Merels zingen voor de nacht valt. Het blad aan de bomen kleurt geelbruin.

'Het klooster haalt niet het beste in de mens boven.'

Lisa kijkt naar de horizon van de tuin. Een wild konijn is op weg naar de boerenkool. De scheiding met de tuin van Jans van Ommen staat vol brandnetels. De postbode is dood. Niemand die zijn akker nog bewerkt. We blijven stil zitten. Het konijn gaat zijn eigen gang.

'Maar twee jaar in de rimboe maken van jou ook geen beter mens, niet als je er niet van een afstand naar kunt kijken,' zegt Lisa. Het konijn strekt zijn nek en begint aan het groene blad. We kunnen horen hoe het blad in de bek verdwijnt.

'In het klooster was dat niet anders. Ik deed wat de anderen ook deden. De plaats bepaalde mijn gedrag. Ik deed mee aan de vespers, het middaggebed, de aflaten. Ik biechtte éénmaal in de week, ook als ik niets had gedaan dat god had verboden.'

Lisa fluistert, alsof ze niet wil dat haar woorden het erf verlaten.

'Er is altijd wel iets dat god niet wil. Als er niets was, dan was er altijd wel een gedachte die voorbijkwam. God lijkt – ook in het klooster – niet van bepaalde gedachten te houden. Ze kijkt opzij, glimlacht naar me en pakt mijn hand vast. Het heeft er alle schijn van dat Lisa twee jaar niets heeft verteld. Van het ene klooster, met de nonnen en de moeder-overste, in het andere klooster met mijn vader, die in het niemandsland tussen leven en dood is aangekomen.

'Ik biecht bij je vader,' zegt Lisa. 'Vreemd.' Ze wacht. Kort kijkt ze me aan, dan draait ze haar hoofd en kijkt ze schuin naar boven en achter mij. De ogen van een ander mens weerkaatsen ongenadig wat je zelf zegt. Met een omweg je eigen mening horen is soms al confronterend genoeg. 'Ik vertel hem alles wat ik kwijt wil. Hij is een biechtvader voor me, een biechtvader die niets

verder vertelt. Het verschil met de pastoor is dat ik geen penitentie krijg. Je vader lacht steeds, zelden dat ik nog een woord van hem hoor.' Lisa heeft het schemerduister van het biechthokje niet nodig om haar hart te luchten.

'De eenzaamheid overvalt me elke avond. Niemand komt een praatje maken.' Ik sla mijn arm om haar schouders. Ik wou het niet. Het gebeurt.

'Niet dat ik klagen wil. Je hoort me niet klagen.'

Lisa heeft de slaapkamer van vader. Ik hoef niet meer door haar kamer naar de douche. Ik laat het licht in mijn slaapkamer uit. De gordijnen laat ik open. Het licht van de straatlantaarn glijdt over mijn stevig lijf. De Afrikaanse kleur is nog niet weg. Naakt schuif ik tussen de lakens. Ik lig op mijn rug, mijn handen onder mijn hoofd. Boven mij hangt de matglazen bol van de lamp, nog steeds met dode vliegen. De bruine kringen in het zachtboard zijn uitgedijd. Eben Haëzer; tot zover heeft de Heere mij geholpen. Met een omweg ben ik opnieuw in het ouderlijk huis terechtgekomen. Angela zit op de Nieuwstad achter een raam. Iedereen weet het. Lisa weet het, vader is het vergeten en ik weet het. Meer mensen weten ervan, we hebben het er niet over, waarom zouden we? Morgen ga ik naar de sociale dienst en het arbeidsbureau. Ik schik mij naar de regels van dit land. Dit land dat mijn vaderland is, en mijn moederland. De toekomst ligt voor mij. Ik hoor de deur naar de badkamer opengaan en weer dichtgaan, ik hoor bewegingen van mijn moeder die mijn moeder niet is. Het licht op de overloop brandt nog. Ik doe mijn ogen dicht.

Ik vertelde Lisa niets van de *wood man*. Ik zei niets over de dochter van de *wood man*. De school was gesloten, er waren geen lessen meer. De kinderen waren naar huis gestuurd, op de examenklassen na. Twee doden door kogels en knuppels van de military service was genoeg, meer dan genoeg. De wanorde was de schuld van de leerlingen en van de aliens.

Ik hoorde Alexandra: " Dit is je land niet.' In de tuin stond de *wood man*. Een bundel takken lag op het droge gras. Schuin achter hem stond zijn dochter. Fleurige chitenge om haar heupen, hemd zonder mouwen, rafels aan de onderkant. Blote voeten. Het kroeshaar in wilde plukken naar alle kanten wijduit. Zware billen, volle borsten, borsten nog het meest.

'Massa, the wood.' Het hout om in stukken te hakken voor het fornuis, enkel voor broodbakken en eten koken. Een bad, dat kon niet meer.Voor een wasbeurt ging ik naar de Luanginga. Twee kilometer verderop, met krokodillen. Ik knikte. Ik keek naar het meisje. Vier leraren geschorst. Iedereen deed wat hij niet kon laten.

'Massa.' De *wood man* keek schuin naar achteren, hij keek naar mij en knikte. Ik knikte. Ik hoorde hoe de bijl op het hakblok terechtkwam terwijl ze voor me aan mijn huis binnenging.

'Hoe oud ben je?' Zwart, donkerzwart tegen het blauwzwart, staat ze voor me. Haar handen voor haar kroeshaarkruis. Haar borsten steken strak vooruit.

Straffe tieten. Hangtieten worden het, later. Hangtieten als de kinderen hun dorst hebben gelaafd. Witte randen om haar voeten, witte voetzolen, witte handpalmen. – Zo stonden negers toen ze werden geverfd. – Platte strakke buik met grote navel.

'Negentien,' zegt ze. Ik geloof er niets van. Er is maar één in deze slaapkamer die negentien is. 'Hoe heet je?' Ik maak de riem van mijn broek los. Mijn broek zakt op de vloer, ik stap eruit. 'Chinoya. Massa. Chinoya Malikana,' zegt ze tegen de vloer. Ik versta haar amper. Met mijn rechterhand schuif ik mijn slip naar beneden. Zonder mij vast te houden stap ik uit mijn schiesser. Mijn lid vult de ruimte. Ik voel mij groots met mijn wapen. Alles in mij staat in brand. 'Chinoya,' zegt ze opnieuw, haar ogen gericht op mijn onbespoten blanke sabel. Ik trek mijn sokken uit. Ik pak haar hand en kijk naar het matras. Ze weet wat komen gaat. Ik weet het ook. Mijn lijf weet wat komen gaat, er is geen spoor van twijfel in mijn lichaam. Mijn hoofd is met verlof. Chinoya zit op de rand van het bed, haar handen rusten op het matras; gestrekt achter haar lijf. Haar knieën raken elkaar niet, bij lange na niet. Zo zag ik het niet op Minerva. Chinoya verschilt hemelsbreed van het meisje van Edward Munch op bladzijde 509 in Janson. Het verdwijnpunt is heel dichtbij. Mijn verdwijnpunt. We liggen naast elkaar. Chinoya op de helft van Alexandra met uitzicht op de poster met tulpen en de molens die met punaises aan de muur vastzit. Chinoya pakt mijn zwervende hand. Daar mag ik niet voelen. Ze lacht. Verder doe ik alles, ook als het niet is toegestaan.

Ik hoor de deur van de slaapkamer. Ik houd mijn ogen dicht. Lisa gaat de trap af. Ze kijkt hoe het met vader is. Ik hoor water door de leidingen suizen. Dat is de kraan in de keuken. Niets in dit huis is geheim. De klink van de kamerdeur, de kraak in de vijfde trede van de trap, de bovenste trede, de klink van de ouderlijke slaapkamer. De scherpe piep van het droge scharnier. Blote voeten op het zeil. De klink van mijn slaapkamer. Het raam dat heen er weer schuift op de kapotte uitzethaak. Ik weet wat komen gaat, met mijn ogen dicht weet ik wat gaat komen. Lisa weet het ook. Ze tilt het laken op. Ik schuif opzij naar de buitenmuur. Het bed is net groot genoeg. Het bed is groot genoeg. Ik voel haar klamme koude vel tegen mijn warme huid. Ze ruikt naar Andrélon en Prodent tandpasta. Altijd is er wel een in de aanbieding. We hoeven niets te zeggen. We hebben alles gezegd wat we kwijt wilden en wat we later kwijt willen, dat zeggen we later. Lisa's handen zwerven over mijn lijf. Ik laat haar geworden. Mijn handen zwerven, ze houdt me niet tegen.

Haar knieën half opgetrokken, haar armen om mijn schouders. We hadden geen lange aanloop nodig. Een korte spurt was genoeg. We hielden een massasprint, bijna tegelijk haalden we de streep. Het bed kraakt als ik naar Lisa glijd. In het licht van de lantaarn zie ik haar rode wangen, de borsten van de kloosterzusters met tepels in erectie. Niets zeggen we. Zonder afspraak zwijgen we. Twee lepeltjes tegen elkaar vallen in slaap. Het is nog schemerig

als ik haar hand om mijn lid voel. Een vraag is overbodig, ik weet wat me te doen staat. Lisa staat op handen en voeten voor me op het matras in wankel evenwicht. Wat in Afrika verboden is, doen we thuis. We hebben niets meer te wensen, wij zijn twee aapjes, we zijn twee hondjes, samen kunnen we spelen.

Beneden in de kamer ligt vader. Hij speelt niet meer. Hij ademt niet meer. Vader is dood. Lisa in glimmend satijnen duster op blote voeten op de kokosmat. Ik sta naast haar in plakkerige onderbroek en verder gekleed in twee sokken. Ik had een hekel aan kokosmatten, vooral als we met de R in de maand behalve levertraan ook elke avond rozenkrans moesten bidden na het warme eten. Het kamerlicht uit en vijftig keer een *Wees Gegroet* met tussendoor een *Onze Vader*. Afsluiting met *Eer aan de Vader en de Zoon en de Heilige Geest. Amen*. Iedereen op de knieën voor Onze-Lieve-Heer.

'Hij heeft gewacht tot je terug was,' zegt Lisa. Ze slaat haar arm om mijn middel. Met haar andere hand strijkt ze vader door zijn haar.

'Dat geloof ik niet,' zeg ik. Ik trek haar dichter tegen me aan. 'Maar het zou best kunnen. Het zou mooi zijn.' Ik begin te rillen. 'Ook als het niet waar is, mogen we geloven dat het waar is. Zo is het leven.' Lisa trekt de gordijnen opzij. Langs de boerderij van Vennedunker aan de overkant van de straat is Oranjedorp te zien, het begin van het Oranjekanaal. Prins Bernhard, de sterkste man van Nederland. Hij kon het Oranjekanaal tegenhouden, van Juliana. Vrouwtje van Hattem, Greet Hofmans kon hij niet de baas. De stakker.

De vruchten zijn van het land. Aardappelrangen en suikerbietenloof ligt te rotten. Achter de schuur van Vennedunker begint het knollenland.

'Vader kan niet meer naar buiten kijken. Wij nog wel.' Het is alsof de kloosterzuster een rechtvaardiging nodig heeft om daglicht over het lijk te laten schijnen. 'Moeten we een dokter bellen?' Ik hoor mezelf de vraag stellen. 'Geen haast,' zegt Lisa. Ze legt het hoofd van vader recht in het kussen. Het gebit had hij allang niet meer in zijn mond. 'Dat kan altijd nog.' Ze legt een kussen strak tegen de kin van vader, zijn lip hangt niet langer op half zeven. 'Is ook zo,' zeg ik. 'Toen Jezus dood aan het kruis hing kwam er ook niet direct een dokter bij.' Lisa schudt haar hoofd. 'Voeten op de vloer, mien jong.'

We kleden ons aan. We wassen vader, verschonen zijn bed, trekken hem zijn terlenkabroek aan. Ik scheer hem voor we zijn wit hemd met blauwe streepjes dichtknopen. Een stropdas van de Rabobank maakt het af. We stofzuigen de kamer en zetten een bos chrysanten op een vaas aan het voeteneind. Het bovenlicht staat ver open. Het waait zachtjes naar binnen. Ik verbeeld me dat ik het lijk kan ruiken, maar ik weet niet hoe een lijk ruikt. Uit de kelderkast haalt Lisa een oud flesje met Eau de Cologne van moeder. Het reukwater komt nu van pas. Ik weet nu hoe een dode ruikt.

Om beurten gaan we onder de douche. Ik wilde tegelijk met Lisa. Maar ze schudde haar hoofd. 'Nu niet. Alles op z'n tijd.'

In de achterkamer drinken we koffie. De deur naar de voorkamer staat open. Ik zie vader naar boven kijken. Het plafond is geel verkleurd. Hij was met roken gestopt, kinds als hij was, maar de schilder was nog niet geweest om herinneringen aan een doorrookt leven weg te witten. 'Moeten we Angela bellen? We moeten Angela bellen, en een dokter.' 'Jij hebt ook altijd haast,' zegt Lisa. 'De dood kan wachten.' Ze legt haar hand op mijn onderarm. Ik leg mijn hand op haar hand. 'Je vader is niet de eerste dode die ik zie. Laten we ervan genieten. Als andere mensen komen zijn we alles kwijt. De dokter, de aflegger, de kistenkerel, iedereen komt over de vloer. De buren en de pastoor, iedereen bemoeit zich met het lijk en wat voor ons overblijft is koffiezetten en algemeenheden in troost veranderen.' Ze legt haar vrije hand op mijn hand. 'Het hoort zo, lijkt het, maar ik houd er niet van. Doodgaan is heel gewoon en het lijkt net alsof het heel bijzonder is. Leven is heel bijzonder.' Ze laat me los. Onder de hoek van de tafel raken haar voeten mijn benen. Ik drink de bodem koffie uit het kopje. Koude koffie.

25

'Dat is lang geleden! Je ziet er goed uit. Mooi dat ik je weer eens tref.' Ik leg mijn handen op Angela's heupen en ik duw mijn wang links, rechts en opnieuw links tegen haar wang. Ik vind het nog steeds niks, nieuwe mode van groeten, maar ik kan me er niet aan onttrekken. Angela houdt me bij mijn schouders vast en strekt haar armen. Ik voel hoe de ogen van mijn moeder dwars door me heen kijken als mijn zus mij aankijkt. Ik proef de vette lippenstift. Ik voel het bos-hout-voor-haar-deur tegen mijn borst. Ze is mijn zus, ze zoent me vol op mijn mond.

'Ja,' zegt ze lachend.

'Terug uit zwart Afrika en dan met de neus in de boter,' zegt ze met een grijns. 'Ja, met de neus in de margarine. Leeuwenzegeltjesmargarine.' Angela knikt naar Lisa die schuin achter me staat. Angela knikt door de openstaande deur naar de voorkamer naar vader die het hoofd schuin naar voren heeft. Als hij nog kon zien, dan had hij uitzicht op een replica van het melkmeisje van Vermeer. Vermeer zo heet de kunsthandel in de Noorderstraat in Emmen. Vader en moeder, nog geen vijfentwintig jaar getrouwd en al een echte Vermeer aan de muur, het laatste geschenk van de dierbare kinderen. Het melkkannetje met een barst in het aardewerk, scheuren als teken van verval, van onschuld die er niet meer is. Het melkmeisje is geen maagd meer, elk kan het zien aan het kannetje. De kunstacademie is niet voor niets geweest.

'Onze vader is dood, een zorg minder.' Angela laat mij los en loopt naar haar verwekker. Met de rug van haar hand strijkt ze hem over het voorhoofd. Vaders oorlellen kleuren al donkerder; blauwen en donkerroden door lekkende aders en cellen die de inhoud niet meer bij elkaar kunnen houden. Het is goed dat de aarde zich morgen boven hem sluit. De lucht in de kamer wordt er niet frisser op. De Eau de Cologne is op en de spuitbus met dennengeur is bijna leeg. 'Koud,' zegt ze. 'Een koude man.' Ze zegt het niet, maar ik hoor: altijd geweest. Boven het lijk hoef ik niet met mijn zus te twisten over de ware aard van mijn vader. Oordelen dragen onrechtvaardigheid met zich mee, net als de Spaanse griep, zonder onderscheid. Koud boven de aarde en de oordelen zijn al geveld. Doden hoeven niet op wormen en maden te wachten voor ze onderuit worden gehaald.

'Een zorg minder,' zegt ze opnieuw. Angela blijft opgewekt. Ik hoor wat ze zeggen wil, maar wat ze uit beleefdheid of uit mededogen met haar jongere broer achter haar kiezen houdt: een concurrent minder. Vrouwen in en uit het leven hebben meer dan zeven zintuigen, lijkt het. Ze horen en zien alles en ze voelen alles wat ze willen voelen. Vrouwen van de Nieuwstad weten hoe ze niet hoeven te voelen wat ze niet willen voelen. 'Ik plaag je een beetje,' zegt ze. 'Je hebt je laatste rivaal overleefd,' maakt ze het plaagstootje af. Ze

geeft mij een por in mijn zij. Aardig is ze. Angela is aardig, niet alleen voor mij.

'Heb je koffie?'

Zwarte leren rok net boven de knieën. Rood jasje, gebrokenwitte blouse, een gouden ketting en glimmende rode lakschoenen. Zwarte nylons. Netkousen zijn het, met een heel fijn kippengaaspatroon. Haar nagels zuurtjesroze gelakt. Mijn zus ziet eruit of ze rechtstreeks van haar werk op de Nieuwstad komt, en misschien is dat ook zo.

'Ik kom net van mijn werk,' zegt ze, alsof ze mijn gedachten kon raden. 'Jij ook?' Ze wacht niet op antwoord. 'Of heb je nog geen werk?' Ze schaterlacht.

Lisa zet koffie op tafel. Sprits erbij, en bastognekoeken.

'En hoe gebeurde het?' vraagt Angela. Ze draait haar lichaam met een halve slag en kijkt naar de voorkamer.

'Was het zomaar gebeurd? Ineens?'

'In zijn slaap,' zegt Lisa. 'We kwamen net uit bed en daar lag hij dood.' Ze krijgt gelijk blosjes op haar wangen, de vlammen slaan haar uit. Ze bijt een hoekje van de sprits. Haar gezicht staat op mild venijn. Het is niet Lisa's *cup of tea* zoals Angela met de dood omgaat. Lisa heeft geleerd haar mond dicht te houden en emoties te verbergen. Lisa had het voorrecht van een klooster als universiteit van het leven.

- 'We kwamen net uit bed.' –

Niks geheimen. Vergissingen zijn snel gemaakt. De mond is vaak sneller dan het verstand. Angela breekt het koekje middendoor en stipt het in de koffie. Ik gruwel. Koekjes in de thee is prima, maar in de koffie....

'We vonden hem rond een uur of acht,' zegt Lisa. 'Tien voor acht,' zeg ik, 'in de ochtend.' Ik kijk op de klok. Het is bijna tijd voor het journaal. 'Vader heeft een mooi leven gehad,' zegt Angela. Haar gezicht lijkt de spanning van het weerzien na zoveel jaren kwijt te raken. De eerste schermutselingen heeft ze gewonnen. Ze heeft haar plek in het ouderlijk huis opnieuw veroverd. Vader was geen partij meer. Het heeft er alle schijn van dat ze de pikorde opnieuw moest vaststellen. Moeder als stille dwingeland met subtiele kneepjes om elk te laten doen wat zij wilde. Dan vader, de man die de broek vaker aan had dan dat hij de broek liet zakken voor zijn echtelijke plichten. En Angela, de derde op een rij die opklom naar de tweede of eerste plaats, dat was niet steeds helder. Vader was gevoelig voor de vrouw in zijn dochter. Niet voor het lijfelijke verlangen, incest, daar hield vader zich niet mee bezig, maar het lieflijke, charmante en verleidelijke spel dat Angela speelde, – een laag uitgesneden hemd, een te korte rok met split aan de zijkant – het spel dat naadloos overging in achterbakse chantage; als ik mijn zin niet krijg, doe ik met alle jongens waar jij zo benauwd voor bent. Als ik mijn zin niet krijg doe ik met alle mannen waar jij met moeder niet meer aan toekomt. Die laatste chantage was uit de hand gelopen. De doos van Angela's Pandora

was open gegaan en het lid kwam er niet weer op. Angela had gewonnen, vader en moeder hadden verloren. Angela werd de baas in huis. Ze bleef de baas, ook toen ze in Stad later een kamer vond, eerst op de Vishoek en later op de Nieuwstad. Ik stond erbij en ik keek ernaar, als in het fietsenhok op de HBS. Ik stond erbij en ik keek na afloop van de scheikundelessen naar de blote frisse tieten van Josée terwijl Angela lang en breed het pad van de betaalde en onbetaalde seks had betreden. Angela ging met de bus, ze wilde niet langer fietsen, daar zou ze dikke benen van krijgen, meende ze. Dikke dijen en kuiten die ze ook zonder fietsen had gekregen.

We kijken naar het journaal, niet omdat het ons iets uitmaakt wat er in de wereld is gebeurd. We willen niet meer praten en dat gaat gemakkelijker als anderen aan het woord zijn. 'Vader ligt er mooi bij,' zegt Frans Feder. 'Ik dacht, ik ga nu even kijken. Morgen kan ik niet bij de begrafenis zijn. Ik dacht, ik ga nu nog even kijken.'

Koffie hoeft de buurman niet.

Angela had Frans meegenomen naar de voorkamer. Ze stond strak achter Frans die als een bezemsteel naast de kist stond. Angela kende hem nog van vroeger. Frans wou er geen woord van hebben. Het verleden joeg hem door zijn bloedvaten, leek het. Wat vroeger in schuld of in onschuld is gebeurd, blijft een mens achtervolgen. Vooral als het om kinderzondes gaat. Frans heeft vast en zeker nooit gebiecht wat Angela met hem heeft gedaan. Dat ging de pastoor niets aan. Biechten was voor onbenulligheden, en in die tijd pasten seks en viesvoelen nog niet in die categorie.

'Hoe is het met de vrouw,' hoor ik Angela vragen. 'Goed,' zegt Frans. 'Goed.'

Zijn rode hoofd is minder rood geworden. Aan eenmaal antwoorden heeft hij niet genoeg. 'Goed. Ze moet geopereerd worden aan de baarmoederhals. Morgen. Daarom ben ik niet op de begrafenis van vader.' Ik zie hoe Frans zich over de kist buigt. Angela gaat dicht naast hem staan en houdt de rand van de kist met beide handen vast. Haar kont steekt achteruit; prominent. 'Min,' zegt Angela 'Dat klinkt niet goed.' Ze wacht, dan zegt ze: 'Je bent met Marietje Musch getrouwd, of niet?' 'Nog steeds,' zegt Frans. 'Nog steeds.' Het lijkt erop dat het gesprek en de bezichtiging van het lijk lang genoeg hebben geduurd. 'Kom mee naar achteren,' zegt ze. 'Het ruikt hier niet meer fris.' Ze pakt Frans bij zijn schouder. Hij heeft grote zweetplekken in zijn hemd. Hij laat Angela haar gang gaan.

'Er is vast nog wel een flesje bier in de kelderkast.' Na drie flesjes bier voor Frans en een fles wijn voor Angela, Lisa en mij horen we de kerkklok elf maal slaan. Morgen is de grote dag. Om goed negen uur komt de opvolger van Jans van Ommen met handlangers om de kist met vader te halen. Er komt geen wagen aan te pas. De 150 meter naar de kerk kunnen ze met zes man sterk gemakkelijk overbruggen.

‘Het is laat genoeg,’ zeg ik. Ik sta op. Wat ik nog zeggen wou krijgt geen kans meer. Ik weet niet wat ik nog zeggen wou, ik had Angela nodig om een begin te maken; over hoererij en haar werk bij het Zuiderdiep. Het gaat me niets aan, maar het maakt elk gesprek met haar ongemakkelijk. Hoererij is bijzaak, maar deze bijzaak moet eerst op tafel om er vanaf te kunnen glijden. Ik wist niet hoe ik kon beginnen, maar deze vergeten vraag staat andere praat in de weg. Het is alsof ik eerst bij Angela moet biechten om vrijuit met haar te kunnen spreken. Morgen ben ik voor het eerst sinds jaren weer in de kerk, niet om mijn schulden te belijden.

‘Ik ga naar boven,’ zeg ik.

Ik kijk Angela aan. ‘Ik stel voor dat we met z’n tweeën, broer en zus, de deksel op de kist doen. Dat lijkt mij een mooie afsluiting.’ Dan kijk ik naar Lisa. ‘En met jou, natuurlijk.’ Ik voel hoe ik een rood hoofd krijg. ‘Dat kunnen jullie beter met de familie doen,’ zegt Frans Feder. Hij lijkt blij te zijn dat hij kan vertrekken. We krijgen een hand. Hij kijkt een laatste keer naar de voorkamer. ‘En doe je vrouw de groeten. Dat de operatie aan de baarmoederhals een succes mag worden.’ Angela geeft Frans een klop op zijn schouder en brengt hem tot aan de achterdeur. Ik hoor hoe ze hem driemaal haar wang toekeert. Er is maar één in dit huis die de baas is.

Lisa trekt het colbertjasje van vader recht en strijkt hem een laatste keer door het haar. Ik hoef mijn vader, het lijk, niet meer aan te raken. Ik heb niets meer wat in de kist mee moet het graf in. Wat ik hem heb willen zeggen, heb ik gezegd, en waar ik niet over spreken kan, daar zwijg ik over. Zo is het altijd geweest. Zwijgend pakken we de deksel en steken we de schroeven door de gaten. De vleugelmoeren gaan er soepel op. Lisa schuift het luikje dicht. Ze laat haar hand kort op de deksel rusten. Heel kort. Angela drukt een laatste maal op het ventiel van de bus met dennengeur. De bus is leeg.

‘Zo zegt,’ ze. ‘Ik ben er klaar voor. Vader is er klaar voor.’ Ze kijkt me aan. ‘En ben jij er klaar voor?’ ‘Ja, ik ben er klaar mee,’ hoor ik mezelf zeggen. Ik wil Angela vragen waar ze klaar voor is, maar ik vraag niks meer. Ik wil naar bed. ‘Mooi,’ zegt Angela en draait zich om naar Lisa. ‘En jij? Voor jou moet dit nog het moeilijkste zijn. Jaren geen man, een paar jaar een man en de laatste jaren een groot kind over de vloer, en dan ineens niets meer... Respect heb ik voor je. Heel veel en diep respect.’ Lisa knikt en ik zie hoe ze zichzelf bij elkaar raapt.

‘Het was niet altijd gemakkelijk, maar jullie vader heeft me veel gegeven.’ Het water staat in haar ogen. ‘Doe je het licht straks uit,’ vraag ik. Angela knikt. Ze wil nog een sigaret roken voor ze gaat slapen. Ik hoor Koot en Bie zeggen: “Rook je ook na de gemeenschap? Is me nog nooit opgevallen.” Ik glimlach.

‘Ik sta nog even buiten. Dan kunnen jullie van de badkamer gebruik maken zonder dat ik jullie stoor,’ zegt Angela. Lisa komt achter me de trap op. Op

de overloop wacht ik op haar. Ik weet niet wat ik wil. Ik wil dat ze voor mij een besluit neemt.

'Jij eerst,' zegt Lisa. 'Ga jij maar eerst naar de badkamer, dan kom ik na jou.' Ik ga mijn kinderkamer binnen en laat de deur openstaan. Ik trek mijn hemd en broek uit en met ontbloot bovenlijf ga ik door Angela's kamer naar de douche. Stevige strakke borst, zwarte haren, niet te veel, niet te weinig. Ik zie er prima uit. Ik poets mijn tanden. Ik zie mijn hoofd in de spiegel. Lachen gaat me moeilijk af. Ik poets veel langer dan nodig is. Ik poets tot Lisa achter me staat. Ze legt haar koude handen op mijn schouder. 'Ga jij maar naar je kamer,' zegt ze. 'Laat mij even alleen bij de wastafel.' Ze heeft haar schoenen uit. Ze heeft haar nylons uit. Ze heeft haar rok nog aan. Haar blouse heeft ze uit. Haar borsten leunen in haar bordeauxrode beha. Het haar heeft ze nog in een staart. Ik trek de slaapkamerdeur achter me dicht, in onderbroek kruip ik tussen de lakens en ik luister naar de muizen onder de pannen. De klok slaat twaalf keer. De gordijnen zijn open. De volle maan helpt de straatlantaarn. Dit wordt een korte nacht. Mijn bed ruikt nog naar de vorige nachten. 'Zo gemakkelijk kom je niet van me af,' zegt Lisa. Ze slaat haar armen om me heen, dan legt ze haar handen op mijn borst en mijn buik. Ze ligt achter me. Ik kijk naar de zijmuur en ik zie schaduwen van takken op de muur. Lisa knijpt mij zachtjes in mijn buik, ik voel haar duim in mijn navel, ik voel haar nagels over mijn vel.

'Ik heb jaren op je gewacht. Ik wist dat je terug zou komen.' Wat kon ik zeggen? 'Ik wist wel dat Alexandra eerder weg zou gaan. Het roomse speelde haar parten, de andere cultuur, de taal. Ik ken je vader, ik ken jou een beetje.'

Haar hand ligt stil.

'Ik heb je vader goed gekend.' Ik wacht. Mijn hersenen maken overuren. Mijn hoofd gloeit en niet enkel van een paar glazen wijn. Ik hoor hoe Angela de trap opkomt en de deur van haar slaapkamer dichttrekt. Iedereen kan alles verstaan op deze verdieping. De muren zijn van bordkarton. Ik wil Lisa vragen weg te gaan naar het ouderlijke bed, mij alleen te laten. De engel in mij vecht met de duivel. Vader ligt beneden te rotten in de kist. De lucht trekt door het hele huis. Mijn zus staat onder de douche in het te kleine badkamertje waar ik in eenzaamheid aan mijn gerief kwam voor moeder beneden de gaskraan van de geiser dichtdraaide. Elke baksteen in dit huis is besmet met verleden tijd. Ik sta midden in mijn kinderjaren. Ik lig met de vrouw van mijn vader op een smal matras, op een twijfelaar. Net zoals het lijk door de kerk gedragen moet worden om de aarde te bereiken, zo moet ik deze dagen aan me voorbij laten gaan om verder te kunnen leven. Lisa's naakte lijf houdt me op temperatuur. De geiser brult in de keuken, het bovenlicht wijd open voor zuurstof en tegen kolendamp. Er is niemand die na vijf minuten de geiser afsluit. Angela met haar bos hout voor haar deur, met haar lichaam dat door elke man gekocht kan worden, en ik lig met de

weduwe van mijn vader in mijn kinderbedje en ik vraag mij af of ik mijn onderbroek aan zal houden, of mijn slipje toch maar over de rand van het matras zal gooien. Achter mijn rug ligt Lisa met haar blote lijf, zonder beha, zonder slipje, met gepoetste tanden en haar hand onder het rek-elastiek van mijn onderbroek stevig om mijn puntje. Lisa kent geen twijfel. Op de muur verschijnt een schaduw van een bewegende berg dekens. Ik zet mijn handen tegen de muur, de voeten strak tegen het schot van het voeteneinde. Als Mozes niet naar de berg wil komen, dan komt de berg wel naar Mozes.

Lisa steekt haar hoofd onder de deken en zoekt een pad naar beneden. Ze stroopt mijn onderbroek van mijn billen, van mijn benen, daar is ze heel handig in. Jaren heeft ze dat bij vader geoefend. Achter mijn oogleden kruipt Lisbeth voorbij. Ik hoor opnieuw Randy Newmann als de lippen van Lisa over mijn eikel glijden en haar handen mijn scrotum naar onder trekken. "No one likes us, I don't know why..." Er is geen verzet mogelijk. Ik sla de deken opzij. Als er wat met me gebeurt, wil ik ook zien wat er met me gebeurt. Ik zie hoe het hoofd van Lisa op en neer beweegt. Ik doe mijn ogen dicht. "We may not be perfect, but heaven knows we try."

Lisa zoent me zachtzuur op mijn mond. Met haar tong die bij me binnenglijdt, proef ik mezelf. 'Bedankt,' zegt ze. 'Bedankt.' Lisa ligt op me. Ik houd mijn armen boven mijn hoofd gestrekt tegen het schot aan het hoofdeinde van het bed. Het klinkt alsof ik een kop koffie heb betaald bij café Grimme op de Markt in Emmen. Koffie met gebak, Apfelkuchen mit Sahne. Lisa slaat de deken opzij en gaat schraag op me zitten. Ik heb vol uitzicht op een oude vrouw met strakke tieten, met een brede glimlach om de mond met mijn smaak op haar tong. Hoe komt het dat ik met een vrouw van bijna twintig jaar ouder in mijn kinderbed ben beland? Het komt door mijn ervaringen in het fietsenhok, door de bombardementen op Hanoi en het Tet-offensief, door de strafkolonie die Kalabo Secondary School bleek te zijn. Ik heb het gemakkelijk, ik kan kiezen uit elke gebeurtenis uit het verleden om te verklaren waarom ik doe wat ik doe; recht boven het lijk van mijn vader. Hier is een vrouw bezig met een inhaalrace. Angela's verleden krijgt een plek in het heden. Vader ligt in de kist in de voorkamer en ik verknooi mijn zaad tevergeefs in het meisje Liesje Loman van vijftien dat bezig is recht te breien en in te halen wat ze heeft laten liggen vanaf het moment dat ze zich in het klooster opsloot. Moet ik kwaad worden, of moet ik blij zijn? Verheugt u in de Heer, mijn eigen heer, is dat het, wat alles wat gebeurt mij vertellen wil?

'Ik zie je denken,' zegt Lisa terwijl haar hand mijn lid opstandig maakt.

'Iedereen wordt gebruikt. Je kunt ook zeggen: iedereen wordt misbruikt, maar wat schiet je daarmee op?' Haar duim wrijft over het toompje onder mijn eikel. Het luisteren valt me niet mee als ze als een amazone over mij heenschuift en ik weinig filosofisch achter haar donkere kroeshaar verdwijn. 'Onze-Lieve-Heer heeft wel wat beters te doen dan zich bezig te houden met

onbenulligheden, dat heb ik in het klooster langzaamaan ontdekt. Het leven is er om geleefd te worden en niet om achter muren of achter tralies weg te stoppen.' Ze blijft rustig zitten, alsof ze ziet dat mijn gehoor en mijn verstand wegglijden door haar kruissteek.

'Noem het achterstallig onderhoud, as je wilt.' Lisa begint aan een versnellende rit. Ik trek haar tegen mij aan. Ik plet haar straffe tieten tegen mijn borst. Ik draai haar onder me, zonder haar los te laten, en ik ga van draf over in galop. Ze laat een wind, ik hoor het, ik ruik het. Ik ben de ruiter op weg naar Isfahaan. Zij is het paard. Ik ben de ruiter.

'Tijd om op te staan.' Angela staat in de deur van de slaapkamer. Ik richt mij half op. Lisa wordt wakker, strijkt het haar naar achteren. 'Over een klein uur komt het volk om vader te halen. Ik heb de tafel al klaargemaakt. Er is thee en koffie.'

Angela heeft alles onder controle. 'Ik begrijp niet dat je met z'n tweeën in dat kinderbedje slaapt,' lacht Angela, 'hier in de kamer achter me staat een tweepersoons.' Ik zie mijn moeder in de slaapkamerdeur staan. Ik voel me kleiner worden. Angela gaat de trap af. Ik laat mijn benen over de rand van het bed zakken. Lisa trekt de deken voor haar borsten langs.

'Dit was een waardige nacht,' zegt Lisa als ze de deur beneden dicht heeft horen gaan. 'En dit wordt een waardige dag. Ik weet het.' Ik druk mijn lippen tegen haar voorhoofd. Naakt loop ik naar de douche. In de loop grijp ik mijn onderbroek en hemd. Mijn voeten gloeien op het koude zeil. Als ik een half uur later bij de gesloten kist sta, komt Angela naar me toe. Ze geeft me een schouderklop. 'Ik ben trots op je,' zegt mijn zus. Ik schud mijn hoofd. Niets begrijp ik van vrouwen.

26

Na de kerkdienst was het feest zomaar voorbij, *in paradisum* door het vrouwenkoor, een korte wandeling door het kerkebos, vader bovenop moeder en dat was het. Koffie met eiercake voor vijftien bekenden en onbekenden in het Gebouw. Er bleven genoeg kadetjes en krentenbollen over voor een hele week. Sinds de begrafenis woon ik bij Lisa. We doen het elke nacht. Na een week is het klaar. Ik ga naar Stad en woon een week op de flat bij Angela.

's Morgens drinken we samen koffie, praten wat over vroeger en over de koppen van het *Nieuwsblad van het Noorden* en *Trouw*. We hebben het niet over onszelf. Tegen de middag trekt ze haar werkkleding aan; slipje zonder kruis, – net als de fienen op Erica; die gereformeerden hadden volgens vader zo'n hekel aan de roomsen dat ze het kruis uit hun onderbroek sneden – en komt een taxi om haar naar de Nieuwstad te brengen. Tussen tien en elf in de avond is ze terug. Angela maakt lange dagen. Ik lig meestal al in bed als ze thuiskomt. Ik wil Lisa wel bellen, maar ik doe het niet. Ik wil Angela niet op kosten jagen. Dan komt een vacature voorbij. Een school wil mij graag voor de klas en met de baan komt ook het eigen huis.

'Bent u doctorandus? Zegt u maar waar u wilt wonen. Wij hebben mooie huizen in de aanbieding.'

Op de demonstratietafel in het scheikundelokaal stonden de bunsenbrander en het porseleinen schaaltje nog klaar. De dop lag naast de pot met watervrij koper(II)sulfaat. De bovenkant van het poeder was blauw, de onderkant nog wit. Het was vochtig geweest in het lokaal, mooi voorbeeld van de hygroscopische eigenschappen van koper(II)sulfaat en van kristalwater in zouten.

'Als wit kopersulfaat water opneemt kleurt het blauw. Goed onthouden.' En. 'Altijd de pot goed afsluiten.'

'Erik Erlenmeyer is van de ene op de andere dag thuisgebleven,' zei Thymen Balthus toen hij mij het lokaal liet zien. 'Overspannen en de leeftijd. Erlenmeyer was drieënzestig, dat is oud genoeg voor een leraar, zeker voor een leraar scheikunde.' De directeur had me met een scheefgetrokken mond aangekeken. 'Ik bedoel daar niets ten nadele van leraren scheikunde mee. Zeker niet.' Wat wist ik van de verhouding tussen directeur en personeel? Ik kom pas kijken. Leraren scheikunde worden gemiddeld vijf jaar ouder dan andere leraren, dat is statistisch significant onderzocht. Ik hoef dat niet te vertellen, en dat doe ik ook niet. Balthus zou het toch niet horen en als hij het wel zou horen, zou de kans groot zijn dat hij het niet gelooft. 'De heetwaterkraan heeft de hele dag opengestaan,' zei Balthus. 'Erlenmeyer was van school weg voor hij het zelf in de gaten had.' Balthus draaide de kraan open en dicht. 'Jammer van al dat verspilde water, H_2O,' zei hij. Balthus wist

niet van ophouden, misschien dat hij vanwege die kwaliteit zijn aanstelling als directeur had gekregen. Ik trok het bord op en neer – trefwoorden stonden op het middenbord en huiswerk linksboven – en ik deed een kast open en dicht. In de lades van de tafels vond ik gasslangen, bekerglazen, maatkolven, afzuigkolven, verwarmingsplaten en meer branders.

'Het ziet er goed uit,' zei ik. 'Schoolkrijt in alle kleuren. Spatels en kroezentangen.' Ik had geen verstand van inventaris in het kabinet en ik wist niet wat leerlingen op een huishoudschool nodig hadden voor een scheikundeles. Ik kende geen schoolboeken en methodes, niet anders dan de boeken die ik zelf op de HBS had gebruikt, Schouten en Van der Vegt, met hoofdstuk één over atoombouw en het periodiek systeem. Een heel mooi boek. Voor ik naar Kalabo vertrok had ik 25 uur gehospiteerd. Ik had gezien hoe Van Drangen aan de vierdeklassers reactievergelijkingen uitlegde en in de vijfde het verschil tussen zuren, basen en amfolyten verklaarde. Van afkijken had ik het leraarsvak geleerd. In Kalabo kwam ik er mee weg. 'Just pretend,' had Wilva Davis gezegd toen ik naast haar voor de eerste keer naar mijn lokaal met veertig kleine negertjes liep.

Ik had gedaan alsof ik wist hoe het moest, en dat had mij via de evenaar op deze huishoudschool met HAVO-afdeling aan de bosrand gebracht. Vader lag nog geen maand onder de grond en ik had al een aanstelling aan de Brummelwal. Dat ik dezelfde platte taal als de kinderen beheerste, dat sprak in mijn voordeel.

De dag na de rondleiding kreeg ik de medische keuring.

'Mag ik even kijken,' vroeg de dokter.

'Natuurlijk mag u even kijken.' Ze keek. Ik was goedgekeurd en de volgende dag kon ik beginnen, omwille van de kinderen die al te lang de wetenschappen hadden gemist. Het contract zou een dag later komen en het kwam een dag later. Voor ik het wist was ik opgenomen in het docentencorps. Nog geen dertig jaar oud, negentien als het erop aankwam, en hoofd van de eenmansafdeling natuurwetenschappen op de huishoudschool, met uitzicht op de dependance van de HAVO. Emmer woningbeheer gaf me gelijk de sleutel van de flat. In de herfstvakantie maakte ik mijn huis op orde en de paar spullen die ik had nam ik mee uit het ouderlijk huis. Lafaard die ik was gebruikte ik een smoes om niet bij Lisa te blijven wonen.

'Elke baksteen in dit huis is besmet met het verleden,' had ik gezegd.

'Voor mij, maar vooral ook voor jou, is het beter als ik eerst op mezelf ga wonen.' Ik wou niet van het ene huwelijk in het andere. Ik zei niet dat ik niet van het ene bed in het andere bed wilde, ik wilde niet zeggen dat ik mijn portie vrijerij wel had gehad, voorlopig, maar misschien bedoelde ik dat wel. Er zit wel vaker licht tussen wat ik bedoel te doen en wat ik in werkelijkheid uitvoer. Na de herfstvakantie kwam de brief uit Warschau. Alexandra wilde scheiden, en omdat haar schoonvader was overleden, – hoe ze het weten kon was mij

een raadsel –, wilde ze in elk geval haar wettelijk deel van de erfenis. We waren al gescheiden van tafel en bed, maar de papieren afwikkeling was erbij gebleven. Als ik opnieuw een avontuur met een vrouw zou willen aangaan, kon ik dat maar beter netjes afronden. Ik vertelde Lisa van de brief uit Polen. Ik zei dat ik grimmig was, dat ik verbrand was door Alexandra. Ik maakte van die ene Poolse vrouw een epigoon van alle vrouwen, niemand deugde meer. Dat gold niet voor Lisa natuurlijk, maar verder had het betrekking op alle vrouwen. Ik zei wat ik beter had kunnen inslikken. Lisa reageerde niet. Ze bewaarde alles in haar hart. Sinds ik op mezelf woon ga ik elke vrijdagmiddag naar Erica. Lisa kookt. Aan het einde van de week ben ik bekaf van de lessen. Het valt me niet mee. Tot de kerst geef ik 32 uur les in de week. Klassen met twintig meiden en een enkele jongen ertussen. Pubermeisjes die het innerlijke en vooral het uiterlijke van zichzelf aan het ontdekken zijn. Ik hoef geen verhalen te vertellen over atomen en moleculen. Vanaf januari krijg ik het rustiger, dan komt er een collega bij. Het lesgeven verdient wel goed, nog nooit had ik zoveel geld op de rekening van de Rijkspostspaarbank. Elke maand meer. Lisa kookt, we maken een rondje door de tuin, drinken een glas of twee en brengen de nacht op gepaste wijze door. Op zaterdag ruimen we het huis op en brengen we kleding van vader naar de kringloopwinkel en naar acties voor Roemenië. Papieren en prullaria gaan naar de stort. Als de stemming goed is, blijf ik tot zondagochtend. Ieder komt aan zijn en haar gerief. Ik heb maar weinig wensen meer. Doordeweeks ben ik intellectueel en in het weekend kan ik mij gedragen zoals het mij uitkomt. Zondagmiddag bereid ik de lessen van maandag voor en als het lukt doe ik een middagdut om de nachtrust die er niet was in te halen. In december komt een brief van de notaris. Er is geen testament. Vader en Lisa zijn nooit getrouwd. Lisa heeft nergens recht op. Alles wat er is, het huis tegenover de kerk zonder hypotheek, is van Angela en mij. Er zijn geen schulden, er staat bijna vijftienduizend gulden op de bank. De begrafenis is betaald door *de Laatste Eer*. Lisa gaf mij de brief, ze wist wat in de ongeopende brief stond.

'Waarde erfgenamen,' schreef Makxs.

'Er is geen testament. U bent mij enkel driehonderd gulden verschuldigd voor deze brief.' Dat laatste stond er natuurlijk niet, er was een acceptgiro voor dat bedrag.

'Je kunt mij het huis uitzetten,' zei Lisa.

We liggen naast elkaar op het brede ouderlijke bed aan de achterkant van het huis. Het was wat onwennig in het begin, zonder het licht van de straatlantaarn. Het kruisbeeld hangt nog boven het hoofdeinde. Ook op deze kamer laat het behang in de hoeken los, ook hier bruine kringen in het zachtboard om de lamp aan het plafond. Dit huis heeft zijn beste tijd gehad. We hebben de liefde bedreven, maar deze keer was het meer de daad dan de liefde. De brief van Makxs lag tussen ons in. 'Ik ga met Angela overleggen.'

Het voelde als verraad. 'En ik weet nog niet hoe ik het met mijn ex, met Alexandra moet afkaarten.' Ik voelde plotseling een heftige druk op mijn ogen. 'Als het aan mij ligt, dan worden we het wel eens met elkaar,' voegde de lafaard eraan toe. Zonder dat ik met Angela had gepraat legde ik de schuld bij mijn zus. Het was alsof alleen mijn lichaam naast Lisa op het matras lag, mijn geest stond al naast het bed met de klink van de slaapkamer-deur in zijn hand en de brief van de notaris.

Lisa schurkte tegen me aan en zoende me achter mijn oor. Ik voelde haar hand over mijn haar. Mijn hoofd was verhit en straalde in het verre en nabije infrarood. 'Je zult er niet minder van worden,' zei ik. Mijn geest liet de klink van de deur los. Ik beet haar zachtjes in haar neus. Mijn lid reageerde als de hond van Pavlov op een kerkklok. Er was een worst, het kwijlen kon een aanvang nemen. 'Nee, niet minder. Je zult er niet minder van worden.' Lisa was niet gek. Lisa kende de conditionering. Lisa kende het ritueel. 'Ik doe mijn best voor je,' zei ik toen ik op mijn rug naast haar lag en Lisa mij besteeg. 'Bij Angela doe ik mijn best voor je.' 'Je hebt je best al gedaan, mien jong.' Lisa zoende mij opnieuw achter mijn oor, het andere oor. Ik bleef van haar neus af.

Toen ik bij Angela aanbelde, ze wilde mij geen sleutel van haar flat geven, deed Wilco open. 'Ik ben de broer van Angela,' zei ik. 'Welkom. Ik ben de vriend van Angela.' Misschien keek ik onnozel. 'Ik ben Wilco, de man van Angela. Helder? Ze heeft me al van jou verteld. Kom binnen.' Wilco deed een stap opzij. Achter de kamerdeur hoorde ik geblaf. 'Dat is Duncan, een terriër, mijn hond, onze hond.' Wilco leek het verschil niet te weten tussen mijn en ons. Misschien waren ze nog maar kort bij elkaar. Duncan was twee handenbreed hoog, witte krulharen en een vriendelijke snoet. Hij blafte nog eens en rook aan mijn broekspijp. 'De hond van Angela.' De hond van Angela keurde mij goed en ging in zijn mand liggen.

'Koffie?'

En voor ik kon antwoorden.

'Of heb je liever een glas wijn?'

Ik bestelde koffie.

Angela belde dat ze over een half uur thuis zou zijn. Wilco haalde van de Chinees en ik bladerde door de VPRO-gids in de tijd dat ik alleen met Duncan in huis was. Angela zoent me op beide wangen. Drie keer alles bij elkaar. We gaan aan tafel. 'Hoe was het op het werk?' vraagt Wilco. 'Het was niet druk en ook niet rustig, het was er tussenin.' Ik frons voorzichtig mijn wenkbrauwen. Alles is bij jou: tussen in, dacht ik. 'Dezelfde wethouder, de derde keer al deze week,' zegt Angela. 'Ik begin een beetje moe van die man te worden. Altijd treuzelen met de broek. Altijd vragen of het niet goedkoper kan.' Wilco trekt de deksels van de plastic bakjes. Babi pangang, foe yong hai, garnalen, tjap tjoy met een grote bak nasi. 'Vroeger,' zegt Wilco. Hij wil wat

zeggen. Angela onderbreekt hem. 'Laat maar,' zegt mijn zuster. 'Vroeger was het zo dat de kinderen die vader en moeder in huis namen en aan hun einde brachten het huis kregen, ongeacht de duur van de verzorging.' Angela pakt een garnaal bij zijn staart en breekt hem middendoor. 'Daar was veel voor te zeggen.' Ze steekt de garnaal in haar mond en likt haar vingers af. 'Wat vind jij van die traditie?' Ik moet met het water voor de dokter. Ik weet niet waar dit toe leidt. Ik zou mijn best doen voor Lisa, dat had ik gezegd tussen de lakens. Beloftes vlak voor, tijdens of na de geslachtsgemeenschap zijn niet veel waard. Een rechter zou zeggen: "Door omstandigheden verminderd toerekeningsvatbaar." 'Neem het ei,' zegt Angela. Ze ziet hoe ik mij voor een tweede keer het bord volschep met nasi.

Angela brengt mij met Duncan naar het busstation. Het is een heel eind, maar ik vind het prima. Wandelen vraagt ordening en afstemming van lichaam en geest; de ene stap na de andere zetten en kijken waar het pad zich ontwikkelt. Op de achtergrond komen gedachten en gevoelens in een andere ordening. De chaos verdwijnt. Chemisch gezien neemt de entropie af, maar het zorgt ook voor een nieuw hongergevoel, voor eetlust.

'Ik ken Wilco een maand,' zegt Angela.

'Het klinkt misschien wat vreemd, maar ik heb hem op mijn werk leren kennen. De eerste keer dat hij bij me kwam wist ik het direct. Hij kwam niet voor mij, hij kwam voor zichzelf.'

We wachten op een fietser zonder verlichting voor we oversteken.

'Alle mannen komen voor zichzelf. Ik word tegen betaling gebruikt. Zo gebruik ik de mannen. Iedereen gebruikt elkaar.'

Dat heb ik eerder gehoord.

'Maar wat ik nooit doe met een klant, dat deed ik met Wilco.'

Ik kijk Angela aan. Ze blijft stil staan en zegt:

'Ik zoende hem vol op de mond. We voosden.' 'Voosden?' 'Hij hoefde niet te betalen en ik had er ook wat aan. Ik had er heel veel aan. Ik kwam klaar, dat gebeurt me nooit met een klant.'

Angela lachte de straat bij elkaar.

'Het koste mij moeite de volgende klant na hem bij mij binnen te laten. Maar ik ben professional. Het is mijn werk en ik geef me vol overgave aan mijn werk. De schoorsteen moet roken. Wat ik doe is niet anders dan wat jij doet. Jij bent net zo goed loonslaaf als ik.' Mijn zuster van de Nieuwstad geeft mij een college over arbeid en arbeidsethos en over kapitalisme en onderdrukking. Misschien komt het dialectisch materialisme straks ook nog voorbij. De nasi komt mij weer naar boven. Ik heb geen kauwgom bij me. Ik heb mijn tanden niet kunnen poetsen voor we vertrokken.

'Je ging naar Afrika, je nam je Poolse bruid mee, je nam je idealen mee om de wereld te veranderen.' We staan stil bij de sluis van Oosterhogebrug. In de sluis ligt *Stille Verwachting* te wachten op de volgende dag om hogerop te

komen. Duncan tilt zijn achterpoot op.

'Idealen zijn heel goed. Die raak je ook niet kwijt. Wat anders wordt, dat is de vorm van je gedrevenheid. Wat vader al zei toen we kind waren: "Als je jong bent wil je van de planken in de tuin een raket bouwen om naar de maan te vliegen. Als je ouder bent geworden besluit je om er een schuurtje van te maken." Beide is goed, misschien is een raket en het schuurtje wel hetzelfde. Misschien is alleen het resultaat van de gedrevenheid anders.'

Bij het slachthuis drijft de lucht van stierenbloed en varkens over het Damsterdiep. Misschien is dat niet zo, maar komen die gevoelens en geuren alleen in mijn hoofd voorbij als ik het slachthuis passeer. In mijn hoofd beleef ik het merendeel van de dingen, of ze echt zijn, dat weet ik niet. Ze zijn echt.

'Wilco,' zegt Angela. 'Wilco was ik nooit tegengekomen als ik niet op Nieuwstad achter het raam had gezeten.' Ik ben het niet met haar eens, maar het heeft geen zin dat te zeggen. 'De tweede keer nam hij Duncan mee, een cadeautje.' Angela pakt mijn hand vast en leunt even tegen me aan. 'Als je wilt: betaling in natura.' Andermaal klinkt haar lach over straat.

'Het pad naar je bestemming is wonderbaarlijk, en als jij denkt dat je daar baas over bent, dan is het jouw goed recht om dat te denken. Gedachten zijn vrij.' Duncan begint moe te worden. Hij is het niet gewend om zo'n eind te lopen. Angela neemt de terriër op haar armen, tegen haar volle borst. Het hondje is zichtbaar blij. Ook als Wilco uit het zicht is heeft hij een vertegenwoordiger die Angela herinnert aan zijn liefde en trouw. Op het Zuiderdiep wachten we op de bus.

'Je hoeft niet mee naar mijn kantoor,' lacht Angela terwijl ze richting Nieuwstad wijst. 'Heel mooi dat we goed hebben kunnen praten. Heel mooi.' Ze is het meest aan het woord geweest. Ze heeft verteld wat ik nodig had te horen. 'Heel gezellig, heel verhelderend,' zeg ik. 'Waardevol. Zo kende ik je nog niet,' zeg ik terwijl ik haar bij haar heupen vastpak. Duncan staat weer op zijn vier pootjes. 'Mijn bus naar Lewenborg komt zo,' zegt Angela. Ze wijst naar de halte aan de overkant van de straat voor de Weeva. De woon- en eetgelegenheid voor allen; het is misschien een kerk, de Weeva. 'En wat het huis aangaat. Ik denk dat je Lisa nog wel ziet.' Ze lacht en pakt mij schouders vast. 'Je weet wat je zeggen moet. Dat weet je wel.' Ze kijkt me strak in mijn ogen. 'Ik ben je moeder niet, ik ben je vader niet. Ik ben je zuster. Je weet wat je zeggen moet, laat ik het niet anders merken.' Angela drukt me stijf tegen haar lijf. Om de bocht bij de sigarenwinkel van Homan zie ik de bus naar Lewenborg aankomen. Duncan springt tegen mijn broekspijp. 'Tot ziens,' zegt Angela en steekt het Zuiderdiep over. Voor ik de bus na kan zwaaien stopt de DVM voor mij. 'Enkel Emmen,' zeg ik.

27

'We zien er vanaf,' zeg ik. Het is oudejaarsavond. Lisa heeft oliebollen met poedersuiker in een schaal op tafel gezet. Ze heeft ze zelf gebakken, de pan in de schuur, net als vader en moeder dat deden. De lucht van oliebollen niet in de kamer, maar wel de traditie overeind houden. Op de televisie begint de oudejaarsconference van Wim Kan. Het volk lacht, we zien het. Het geluid staat niet aan.

'Neem nog een appelflap,' zegt Lisa.

Ik hoor mijn moeder. We waren niet de eersten in de straat met televisie, ook niet de laatsten. Het was een ERRES, een R en een S, van Bruning in Klazienaveen. Bruning was in de verte familie van moeder, en ze waren rooms. De televisie sneeuwde, vooral bij de Duitse zenders. Moeder hield van de reclame op Duitsland, de Mainzelmänchen. Vriendelijke poppetjes met reclame voor koffie en voor sigaretten; Frohen Hertzen genieβen, HB rauchen.

'Mooi,' zegt Lisa. Alsof ze niet anders had verwacht. 'Ik heb voor jullie gebeden dat jullie de goede beslissing mochten nemen.' Het heeft er alles van dat Onze-Lieve-Heer de wens van de oud-kloosterzuster heeft verhoord. Om kwart over twaalf is het vuurwerk op de televisie voorbij, om half één doen we het licht in de kamer uit. Een minuut over half een komt Frans Feder ons gelukkig nieuwjaar afwinnen. Hij heeft zijn vrouw verloren. Hij weet niet of het de schuld is van de doktoren of van de kanker. De doktoren in het ziekenhuis in Emmen houden elkaar de hand boven het hoofd. Feder schijnt er niet onder te lijden. Hij heeft zich erbij neergelegd.

'Zo is het leven,' meent hij. 'Gelukkig nieuwjaar.' We doen het licht in de kamer opnieuw aan en om half twee gaan we in bed. Lisa kleedt zich uit. Ze staat met haar rug naar me toe. Ik kleed me uit.

Naakt ga ik naar de douche. Ik poets mijn tanden. De lucht en de smaak van oliebollen en appelflappen lijkt ik niet weg te kunnen borstelen. Ik krijg kippenvel. Ik kijk in de spiegel en zie kleine ogen die aan slaap toe zijn. 'Dit huis ben je kwijt,' zeg ik tegen mezelf. 'Het is de prijs die je betaalt.' Ik weet niet voor welke diensten ik de prijs betaal. Ik kijk naar beneden en neem mijn lid in mijn hand. Mijn penis hangt naar beneden, ik heb er geen werk meer voor, lijkt het. Ik pak mijn orgaan met beide handen vast. Warmte heb ik nodig. Lisa komt achter me langs in de krappe badkamer. Het haar hangt los om haar hoofd. Ze heeft de nachtpon aan, stevig wrijft ze me over mijn naakte schouders. 'Kalm aan jongen,' zegt ze. 'Je hebt het koud.' Ik ril op nieuwjaarsnacht onder de dekens. Lisa komt tegen me aan. Ze warmt me op. Ze likt achter langs mijn oor. Buiten knalt een vuurpijl. In de verte hoor ik een gillende keukenmeid en een zevenklapper. 'Laten we het nieuwe jaar

mooi beginnen,' zegt ze. De ergste kou is weg. De dooi treedt in. Lisa weet mijn zwakke plekken genadeloos te vinden. Achter het voeteneind staat een fles champagne. Ik mag het draad rond de kurk wegdraaien. Lisa steekt twee kaarsen aan op het nachtkastje. Ze glijdt weer naast me onder de dekens. Lisa houdt het glas omhoog. In het schemerduister toasten we op het nieuwe jaar. Ik hoest van de bellen en neem nog een slok. Lisa krijgt blosjes. Drank heeft bij haar direct effect. Ze heeft een snelle stofwisseling, een bijzonder metabolisme met extra enzymen; ze heeft de stofwisseling van een Eskimo, van een Indiaan, als het over alcohol gaat. Drank dat is vuurwater voor Lisa. Lisa krijgt het ouderlijk huis; betaling van de terminale zorg voor vader, en de kruimels. Lisa zet het glas op het zeil. Het glas rolt onder het bed. Ik voel hoe ze mijn hand pakt en die naar onderen leidt. Lisa kromt mijn vingers. Ze duwt mijn kromme vingers in haar genot. Ik voel, ik voel hoe ze stroomt. Dat doet drank ook met haar; leer mij de vrouwen kennen. Mijn genot groeit tot grote hoogte. Ik kan daar niets aan doen, mijn lijf neemt de regie over van mijn geest. Ik lig naast haar, ik kan niet anders. Met hand en tong heeft ze mij in haar greep. Haar ingang en haar uitgang bewaak ik, heer. Overal lokt ze mij naar binnen. Het huis ben ik kwijt. Ik ben trouw gebleven aan de traditie. Ik ben trouw aan mijn zus. Ik luister naar mijn zus zoals ik altijd naar haar heb geluisterd. Ik kan niet anders. Naast het bed, met de klink in de hand sta ik op het klamme zeil. Ik zie hoe mijn arm de deken wegslaat. Ik zie mijn kloppende paal in en uit het genot van Lisa bonken en beuken. Ik stoom en bruis. Mijn hersenen houden mijn hoofd koel. Mijn vingers klemmen om de deurkruk. Ik zie hoe mijn handen haar borsten kneden, haar tieten tussen mijn vingers. Ik wil haar zoenen, maar ik zoen niet. Ik sta naast het bed als een doodzieke die het eigen lichaam al heeft verlaten en aan het einde het licht in de tunnel ziet, de weg naar het hemelse paradijs. Mijn heupen beuken, mijn lid pompt en zuigt. Ik hoor het smakken van Lisa's genot. Ik laat de klink los en glijd mijn lichaam binnen. Niets weet ik meer. Ik bonk en beuk een laatste keer, dan laat ik me vallen. Ik schreeuw, ik schreeuw en voel mijn zaad het einde van de tunnel verlaten. Schreien wil ik, ik jank, maar ik wil schreien. Een diepe rochel ontsnapt uit mijn keel. Lisa aait me over mijn hoofd, ze zoent me op mijn mond. Ik houd mijn lippen op elkaar en glijd uit haar. Mijn huis, ik ben het kwijt, mijn thuis, ik ben het kwijt. Alles ben ik kwijt.

Vijf januari fiets ik op en neer naar Erica. Het is zondag. In mijn binnenzak heb ik een brief van vader; een schuldbekentenis. Vader schrijft dat Lisa het huis krijgt en dat we het kapitaal dat op de Boerenleenbank staat met elkaar moeten delen. Ik heb Angela de brief voorgelezen. Ze schrapte de moeilijke woorden en zei dat ik de brief op oud vergeeld papier moest schijven. En zo geschiedde in de dagen na kerstmis. Lisa kon de handtekening van vader er onder zetten, dat beheerste ze nog steeds, maar ze wilde dat ik dat zou doen. En zo geschiedde. Ik zette met vulpen de handtekening van vader. Ik

knoeide koffie op de rand van het papier en vouwde het vel een paar maal open en dicht. Ik zou zeggen dat het niet echt leek, maar wel echt was. Angela kende beroepsmatig een notaris, meer dan een. Alexandra zou een deel van het kapitaal krijgen, de helft van mijn deel van het kapitaal op de bank. Dat deed mij goed en tegelijkertijd voelde ik spijt. Het was niet de schuld van Alexandra dat we waren getrouwd. Het was niet alleen haar schuld, het was ook mijn schuld. Vooral mijn schuld.

De oorlog in Vietnam is voorbij. Angola, Mozambique en Guinee Bissau kunnen zonder mij. Alexandra krijgt na aftrek van kosten bijna drieduizend gulden overgemaakt. In Polen is dat veel geld en ik kan mij goed redden van mijn werk aan de huishoudschool; de spinazieacademie. Ik krijg elke maand bijna drieduizend gulden op mijn giro bijgeschreven; academicus, intellectueel en schaal 12.

Als ik op Achter op Erica fiets, bijna bij het hondenkerkhof van Zuid-Barge, valt er een rust over me heen die ik lang niet heb gekend. Ik had een vrouw, ik had een tweede vrouw en de helft van een huis en de helft van een banksaldo. Ik had een adres om mijn zaad achter te laten. Ik was onderdak bij het Angola Comité en de Anti-Apartheidsbeweging. In de tijd van het Tet-offensief waarschuwde ik de president van de Verenigde Staten en Bill Westenbrink uit Chicago (Illinois) voor de laatste keer. Mijn oorlogen lopen op hun laatste benen.

Op de nieuwjaarsvisite van de Brummelwal zegt Balthus dat Kieft wegblijft. De lerares kunstvakken heeft malheur aan alles waar een vrouw malheur aan kan hebben. 'Het kippenhok wordt bij Kieft weggehaald,' zegt Balthus. Hij bedoelt baarmoeder en eierstokken. De vagina blijft.

Ik wil een grapje maken over de man van Annie Kieft. Ze is getrouwd met Frans Kip, advocaat van professie. Ik zwijg.

'Tsja,' zegt Balthus.

Het zwijgen gaat me steeds beter af. Ik heb genoeg aan mijn eigen grappen. Lisa met haar Klosterfrau Melissengeist. Lisa met baarmoeder en de eierstokken op hun plek. Lisa met haar maandelijkse vaginale bloedingen. Lisa heeft een lijf dat met een inhaalrace bezig is. *Klaar-is-ze*, van die zusterorde. En ik ben mijn tijd vooruit, lijkt het. Het is alsof ik in de toekomst leef en mezelf voorbij ben gestreefd. Ik vermot mijn zaad in een oude non. Onze-Lieve-Heer heeft er vast en zeker een bedoeling mee, maar ik weet niet of ik mij nog langer door de Heere wil laten gebruiken.

'Tsja,' zegt Balthus opnieuw.

Ik neem een stukje droge worst. Kinderen uit de tweede klas van de huishoudschool delen eten rond. Droge worst, blokjes kaas met gember. Bakjes pinda's.

'En de uren?' vraag ik. Ik heb het gezegd voor ik er erg in had. 'Tsja,' zegt Balthus voor de derde keer. Hij zet zijn glas weg en neemt een handvol

met blokjes kaas. Bepaald onhandig nu de bitterballen voorbijkomen. Balthus weet er wel weg mee, met de bitterballen. Ik heb te snel gereageerd, volgende keer nog langzamer, denk ik. Ik moet nog langzamer reageren om te ontdekken wat er gaande is. Deze keer komt het goed. Aan het slot van de nieuwjaarsvisite heb ik acht uur tekenen en schilderen op mijn lesrooster staan. Als het aan Balthus ligt kan ik morgen beginnen. Ik neem een aanloop van een week. Dit weekend ga ik niet naar Lisa. Ik ga niet op visite.

In de kast vind ik H.W. Johanson, Algemene Kunstgeschiedenis. Ik heb het boek een jaar of negen niet meer ingekeken. Elke bladzijde ken ik nog. Alles wat ik heb geleerd ligt onder het oppervlak, ik kan er gemakkelijk bij. De vrouw van Willendorf, de grotschilderingen, de sieraden, het gereedschap, de beeldjes, de beelden van Grieken en Romeinen. De Venus van Milo zonder armen en benen. De bladzijden zijn niet veranderd, de inhoud is niet veranderd en toch lees ik een ander boek. In de derde week van het nieuwe jaar heb ik vijftien kinderen in de les met een vel papier en wasco op de tafeltjes. Ik teken de omtrekken van een boom op het bord.

'En nu jullie. Teken een appelboom bij je in de tuin, of de perenboom.' Het is eind januari, geen tijd om een boom te tekenen, een sneeuwpop was misschien beter geweest, maar er ligt geen sneeuw. Het vriest niet. Twee kinderen beginnen, de anderen kijken opzij of leggen de armen op de tafel. De twee ken ik uit de lessen natuurkunde en scheikunde. Het zijn slimme kinderen die beter naar de HAVO kunnen. Ze hebben meer in huis dan voor de huishoudschool nodig is. Hun ouders weten niet beter. De kinderen komen uit Emmer-Erfscheidenveen. Over een jaar of vijf maken ouders andere keuzes voor hun kinderen, over vijftien jaar maken schoolkinderen misschien andere keuzes. 'Als je niet weet hoe je kunt beginnen, dan mag je mijn boom overtekenen,' ik wijs naar het bord. 'Dat is ook prima.'

Meer kinderen gaan aan de slag. Imitatio Christi, denk ik. Ik voel me op mijn plek in de klas.

De boom van de kinderen wordt altijd een andere boom dan mijn boom. Elk kind tekent zijn eigen boom, elk kind heeft zijn eigen hooimijt. Nooit kun je tweemaal dezelfde hooimijt tekenen. Na de voorjaarsvakantie lever ik acht uur wetenschap in en krijg ik er tien uur kunstvakken bij. Ik voel me steeds beter. Ook voor de kunsten krijg ik als eerstegrader betaald.

Lisa belt geregeld. Op de fiets is het minder dan tien kilometer naar Erica. Ik ga niet. Ik verlang naar haar lijf, alleen naar haar warme naakte lijf, naar haar openingen. Mijn lichaam vertoont ontwenningsverschijnselen, ontwenning van lijfelijke en liefelijke inspanning en ontspanning. Ik merk het als meisjes uit de derde klas aandachtig met een tekening bezig zijn en ik vanaf mijn plaats bij het bord in hun bloesjes kijken kan. Jonge frisse lijven, als van Josée. Aan de maat van de bloesjes en aan het aantal knopen dat los is, meen ik te kunnen zien of de meisjes verkering hebben of niet. Ik weet dat de

buitenkant van een lichaam en de kleding geen goede voorspellers zijn, maar voor in de klas bij het bord wentel ik me graag in mijn eigen deskundigheid en in mijn eigen gelijk. Mijn geest weet wel beter, maar mijn lijf weet nog niet dat het speelkwartier wat de rusteloze en ongeremde seks, het vozen, voorbij is. Ik wil met serieuzer zaken bezig in plaats van me in herhaling te verliezen in de oorsprong van de wereld van Courbet, of in vleselijke lusten als de slachtpartijen op doeken van Francis Bacon. Bloed, vlees, spieren, mooie lijven; ik zoek ze niet langer. Ik schilder en teken mijn eigen werk. Ik heb de doos met tubes verf tevoorschijn gehaald. Ik heb een nieuwe beuken schildersezel gekocht en als het werk voor school voldoende is afgerond sta ik uren achter elkaar met de kwast in de hand.

Lisa wil mijn werk wel eens zien. Ze zei het door de telefoon. Ik heb het afgehouden. Ik wil haar niet in mijn huis. De deur naar mijn slaapkamer staat altijd op een kier, maar ik wil met haar mijn bed niet bezoedelen.

Eind april is Lisa jarig. Ik trakteer op een fietstocht. We fietsen langs het Stieltjeskanaal, langs het Dommerskanaal. In het turfcafé nemen we een late lunch; boerenstoet met schenkel en oude kaas. Ik geef haar een portret. In acryl heb ik Lisa vastgelegd, snel droog. Veel wit en pasteltinten, de verf dik op het doek.

'Je kent me wel,' zegt ze. 'Je hebt me goed geraakt.' Vanaf het doek kijkt ze met donkere maar heldere ogen het turfcafé in de rondte. Elke hoek ziet ze. Ze kijkt recht vooruit, zodat het lijkt alsof ze zelfs ziet wat achter en naast haar gebeurt. De turfbaas brengt twee koffie met bonbons in een knisperpapiertje.

'Typisch Drents,' zeg ik voor ik er weet van heb. 'Typisch Johannes,' zegt Lisa. Ze wijst op het portret. Ze bedoelt mijn onbeschaafde gevatheid, mijn pseudo-slimheid en mijn gebrek aan manieren als ik buiten de deur ben. Mijn gebrek aan manieren, mijn ongeremde onstuimigheid die ze zo koestert als ik met haar alleen ben. 'Je hebt me geschilderd, en ik ben daar heel blij mee, heel blij. Je hebt jezelf ook prijsgegeven. Je hoort alles en je ziet ook alles.' Ik knik, meer hoef ik niet te doen. Knikken is genoeg. Op de HBS hing een foto van paus Pius XII naast de kamer van de directeur. De paus keek recht in de lens. Op de foto leek het alsof hij alle kanten opkeek. In het portret van Lisa had ik de paus vastgelegd, de afgezant van god op aarde. Ik wou afscheid van haar nemen, van beide wilde ik afscheid nemen.

Bij de laatste koffie nemen we elk een cointreau. De vlammen slaan uit Lisa. We fietsen door de Peel met de middagzon in de rug richting Weiteveen. Ze legt haar hand op mijn onderarm. Ik laat haar geworden. Ik weet dat dit de laatste fietstocht met haar is. Lisa heeft geen weet van de dingen die komen gaan. Lisa praat aan een stuk door, alsof ze weken niets heeft kunnen vertellen.

We nemen de Schepersweg en rijden tussen hoogveen door. De drank is

uit het lijf en uit de benen, het ongemak van de zware lunch is weg. Zonder afspraak slaan we rechtsaf en lopen het hoogveen van het Bargerveen op, de fietsen liggen tussen pijpestro en russen. We hebben uitzicht over berkenbosjes en heide. Lisa loopt een eindje bij me vandaan en hurkt in het veen. Nachtegalen zingen, een leeuwerik zingt uit de hoogte. Zwaluwen vliegen hoog, het wordt mooi weer. Nee, zeg ik tegen mezelf, ik wil niet langer vrijen met deze vrouw. Ik ga niet meer met haar naar bed, ik vraag haar niet bij me thuis te komen. Mijn verstand heeft vandaag gewonnen. Het vlees is zwak, en de geest is sterk, zo wil ik het. Lisa komt terug. Uit haar jaszak haalt ze twee kersenbonbons. Ze drukt me een tussen mijn tanden. De drank raast mij door mijn bloed. Soms is een beetje al genoeg, soms is een beetje al teveel. Bij café Van Dijk bij de Dordtse brug in Klazienaveen nemen we de dagschotel, dan gaan we elk een andere richting. 'Het was een mooie dag,' zegt Lisa.

Ik zeg het haar na.

Op het tafeltje bij de uitgang lag een Zuidoosthoeker. Ik nam de krant mee zonder te weten waarom ik dat deed.

Ik kom onder de douche vandaan. Ik smeer mij in met body lotion. Niets aan mij ruikt nog naar Lisa. Ik zie mijn beeld tevoorschijn komen in de badkamerspiegel die weer helder wordt nu de deur van de badkamer open staat.

'Ik heb woord gehouden,' zeg ik. 'Niet meer met haar naar bed.'

Ik glimlach en knijp mezelf zachtjes in mijn scrotum.

In kamerjas lees ik de Zuidoosthoeker. Films in Astra en Luxor, alsof we in Egypte wonen. Ingmar Bergman, Scènes uit een huwelijk als nachtfilm. Ik ga niet kijken.

De Politieke Partij Radicalen doet mee met de verkiezingen voor de gemeenteraad. Ze zoekt kandidaten met een advertentie op de voorpagina. De nood is hoog, lijkt het. Het is tien uur. Buiten is het donker. Ik bel. Morgen krijg ik de formulieren. Ik sta op de lijst.

28

'Was het een collega of een bekende?' Angela kijkt me grijnzend aan. Duncan ligt bij haar op schoot. Het hondje heeft de oren gespitst, alsof de terriër hoort wat we tegen elkaar zeggen. 'Was het een vrouw van de wereld?' Ze heeft er zichtbaar plezier in haar jongere broer te plagen. 'Collega?' Angela bedoelt een van haar collega's. 'Of een hemelse vrouw?' Haar stem gaat een octaaf omhoog. 'Soms vallen die samen, hemels en aards,' zeg ik zo vlak mogelijk. Ik laat me niet gemakkelijk kennen. Angela weet allang wie het was. Na de mei-kermis, twee weken geleden was ik bij Angela in Stad. Het was een slappe tijd op de Nieuwstad. Angela had tijd om mij te ontvangen, zoals ze het diplomatiek uitdrukte. Wilco was op de grote vaart, voor de laatste maal van wal gestoken. Als hij terugkwam uit Venezuela zou hij aan wal blijven, bij Angela gaan wonen. Bijna halfweg in de dertig wilde ze van loopbaan veranderen. 'Ik wil geen oude hoer zijn,' had ze gezegd. 'Net als profvoetballers moeten we op tijd stoppen en het stokje doorgeven aan de nieuwe generatie.'

-FC Groningen was in de middenmoot van de competitie te vinden. Degradatie was gelukkig niet aan de orde, maar heel wat Stadjers hadden heimwee naar Tonny van Leeuwen, de beste keeper ooit. Abe Lenstra was topvoetballer, maar de Friezen waren in Groningen geen onderwerp van gesprek. Groningen bleef nummer ain, en als je de eerste bent is nummer twee geen onderwerp van gesprek. – Angela keek uit naar ander werk. De concurrentie van Poolse en Roemeense hoeren werd groter en er kwamen steeds meer zwarte en bruingekleurde vrouwen achter de ramen en in de deuren. 'Mannen komen om te neuken,' zei Angela. 'Vroeger kwamen ze ook om te praten, dat is voorbij.' Het beleg was van de boterham. Neuken is ook praten, net als oorlog ook politiek is. Op de verjaardagsvisites bij vader en moeder kon ik met gemak de mannen aanwijzen die niet konden praten, niet dat ze allemaal op het Zuiderdiep uit de bus stapten, maar praten hadden ze nooit geleerd. Ik had geleerd om me op verjaardagen stil te houden. Ik was geconditioneerd. Als ik als jongetje mijn mond opendeed op een verjaardagsvisite was dat het sein voor mijn vader om me naar boven te sturen. "Ben je nog niet naar bed?" Nee, ik was nog niet naar bed, dat was een eenvoudige constatering. Ik wilde graag weten waarover werd gesproken, maar het was in herhaling geen verrassing; de vruchten op het land, de KVP, de belasting, het zwarte geld en de moraal en de zeden, het verval ervan.

"De vooruitgang is niet tegen te houden," en "de wereld wordt onherstelbaar verbeterd." Waren uitdrukkingen die het einde van de visite aankondigden. Oom Gradus, voor de vierde termijn raadslid voor de KVP grossierde in dat soort opmerkingen, net als hij in de gemeenteraad liet horen. De Emmer

Courant schreef: En Benneveld zorgde voor hilariteit in de raad. Ik wist niet wat hilariteit betekende. De clichés tegen het einde van de avond gaven aan dat ieder zijn zegje had gedaan, en daar waren visites voor. Iedereen kon zijn of haar verhaal kwijt, of er iemand luisterde was van minder belang. De zwijgers zwegen en de praters deden het woord. De rolverdeling was helder.

Schrale pijn in de pisbuis. Ik wou geen woord hebben van het ongemak, maar het branderige gevoel werd zo lastig dat er geen ontkomen aan was. Ik had nog geen huisarts sinds ik uit Afrika terug was. Mij mankeerde nooit iets. En overigens had ik weinig vertrouwen in de piskijkers. Vroeger wisten dokters niets en vertrouwde iedereen ze, en nu weten artsen veel, maar gelooft niemand ze meer op hun woord. Ik ben en kind van mijn tijd, wat dat aangaat.

'Blaasontsteking of wat anders,' zei Angela. 'Laat maar eens kijken.'

Het was mij te min om mijn broek te laten zakken voor mijn zus.

'Ik heb er wel kijk op, maar het hoeft niet.' Ik hield de knoop en de rits dicht. 'Penisciline is heel krachtig.' Aan de klank van haar stem hoorde ik dat ik met een ervaringsdeskundige te maken had.

De huisarts wilde de plas en het apparaat wel zien. Ze had aan een half oog genoeg. 'Druiper,' zei ze. 'Pus wijst op gonorroe. Meer lastig dan gevaarlijk.' Ze drukte een spuit van vijf milliliter leeg in mijn bovenbil. 'Kom over twee dagen terug voor een tweede injectie.' Ze waste haar handen. Ik had de klink in mij hand. 'Was het een bekende?' Vrouwen willen alles weten, ook als het hen niet aangaat.

Ik heb Lisa twee maanden niet gezien. Ze heeft me niet gebeld, ik heb haar niet gebeld. We horen niets van elkaar. Haar leven is begonnen, ze is ruim in de veertig. In de laatste maanden heb ik geen vrouw bekend. De late namiddag in het Bargerveen was de laatste keer dat ik mijn broek had laten zakken om te doen wat ik niet kon laten.

'Je denkt toch niet dat de weduwe van onze vader op je zat te wachten,' zegt Angela. Mijn zus is op bezoek. De BMW van Wilco staat voor de deur. De zaken van de zeeman gaan voor de wind.

'De weduwe van onze vader heeft wat schade in te halen. Een kloosterleven is niet niks, een geestelijk leven alleen geeft niet genoeg bevrediging.'

Angela strijkt Duncan over zijn kop. Het hondje doet zijn ogen dicht en weer open.

'Het lijfelijke alleen geeft ook geen bevrediging,' ligt me voor op de tong, maar dat weet ik binnen te houden. Angela kan me preken wat ze wil, maar ik ben niet *in the mood* om naar haar te luisteren.

'Ik zie wel dat je maar met een half oor naar me luistert; Van Gogh,' zegt ze.

'Je staat nog met een been in de puberteit. Je bet nog een tiener in zijn nadagen.' Ik trek mijn wenkbrauwen omhoog. Bijna dertig ben ik, nog een

paar jaar dan is het zover, en dan zegt mijn zus dat ik nog een adolescent ben met onvolgroeide hersenen.

'Ik begrijp dat wel.' De ogen van Angela worden smaller. Ze zet Duncan op de vloer. Het hondje strekt de voorpoten en de achterpoten en neemt bezit van de ruimte. Meestal kunnen alleen jonge honden zo liggen. Duncan kan wat jonge honden kunnen.

'En jongen met een vader en moeder en met een oudere zus heeft het niet gemakkelijk...' Ze kijkt naar het plafond. Angela heeft lichte zuigvlekken in haar hals.

'Laat ik het anders zeggen. Je hebt je plek moeten veroveren met drie tegenstanders in de arena. Moeder met haar kwalen die als een slachtoffer van jou een gevangene maakte. Jij, en ook ik, moesten ons aanpassen aan haar ongemak. Wij waren niet vrij, want er was altijd een moeder met een kwaal die voorging.' Angela ziet dat ik mijn hand opsteek. Ik wil zeggen dat ze het verkeerd ziet, dat ik een heel andere beleving heb. Angela bewijst haar stelling dat ik tegen drie volwassenen mijn strijd heb moeten voeren.

'Vader was niet gelukkig met moeder. Vader verlangde meer dan moeder en dan jij en ik hem konden bieden. De kerk, de KVP en de Boerenleenbank verboden hem te doen wat hij graag had gewild.' Duncan ruikt met zijn zwarte vochtige neus aan het been van Angela. Ze neemt de terriër op schoot.

'Vader wilde de wereld leren kennen, maar met de opvoeding en de moraal van zijn tijd had hij niet the guts om zijn gevoel te volgen. Toen moeder dood was en Lisa bij hem introk was het te laat. Het verstand gleed uit zijn hoofd. Je kunt ook zeggen dat Lisa een vervolg maakte met wat vader graag had gewild. Lisa deed wat vader had gewild: breken met de kerk en de KVP. De Boerenleenbank had ze niet nodig gehad met haar gelofte van armoede.'

'Met het huis op haar naam heeft ze ook met die gelofte gebroken,' sneer ik.

'Niet zo boos,' zegt Lisa. 'Je klinkt vergreld om die paar luizige centen. Houd daarmee op.' Ze kroelt door de krulharen van Duncan. Het hondje heeft zijn blik nog strak op me gericht, maar ik zie hoe hij langzaam wegdrijft onder haar aanrakingen.

'En ik was de derde die over je heerste,' zegt ze. Angela trekt haar lippen strak, een lach zonder geluid. 'Dat is het voorrecht van de oudste. Ik wist niet dat ik dat deed, het is wijsheid achteraf. Ik maakte mij los van de familie door te doen wat niet mocht. Ik was dertien toen ik voor de eerste keer...' Ze stopt de zin. 'Laat ik je de details besparen. Ik was er vroeg bij en ik kreeg de smaak te pakken.' Ze neemt een slok van de thee. 'Dat ik mij opdofte en als hoer gedroeg. Woorden van je vader, die wel onverwacht de douche binnenstapte als ik mij afdroogde, drukten jou in het gareel. Als onze Johannes maar niet zo wordt.' Vader was erin geslaagd mij in het gareel te houden, als hij dat van plan was geweest. En dat was zijn plan. Ik kwam niet verder dan het

fietsenhok van de HBS in de jaren dat Angela de middagen doorbracht in hotel Ten Cate in Noord-barge. 'Ik had soms medelijden met je,' zegt ze zuchtend. 'Maar wat kon ik doen? Jongens doen er langer over dan meisjes om rijp te worden. Je was nog een kind, al kon ik dat niet tegen je zeggen. Je gehoor was nog selectief, ook dat hoort bij pubers.' Ik hoor de pastoor preken: Toen ik een kind was, dacht ik als een kind, maar nu ik groot ben geworden... 'Je had er Afrika voor nodig, en een mislukt huwelijk om een beetje tot verstand te komen.' Een mislukt huwelijk. Ik voel mijn bloeddruk stijgen. Ik voel boosheid in me bovenkomen. Ik ben geen negentien meer, zeg ik tegen mezelf. Houd je rustig en reageer niet als de hond van Pavlov op de uitleg van je tweede moeder. 'Je avontuur met de weduwe van onze vader past heel mooi in je patroon. Je weigert nog steeds de zijsporen te verlaten. Je herhaalt voortdurend het patroon van kerk, KVP en Boerenleenbank. Je pakt je eigen leven niet op.' Ze drinkt het kopje thee in een teug leeg.

'Zo,' zegt ze, 'zo, dat moest ik kwijt.' Duncan blaft. Angela gaat staan, het is alsof de terriër weet dat het gesprek voorbij is. Dat onze moeder het kind is van een verkrachter, daar wil ik het niet over hebben. De aard van die onbekende opa speelt ons wellicht parten. Angela achter het raam, en ik, ik... Ik ga niet op zoek naar mijn opa die waarschijnlijk allang dood en begraven is. In de papieren van moeder kon ik niets vinden, nergens een briefje, nergens een aanwijzing over haar verwekker. Ik zeg tegen mezelf dat ik het niet hoef te weten, ook zonder kennis van mijn opa kom ik met mijn karakter in het reine.

Misschien heeft Angela gelijk. Ik sta op het punt het lijfelijke voor het geestelijke te verruilen, als je wilt voor het spirituele leven. In de anderhalve maand dat de afdeling mij kent heb ik een bliksemcarrière gemaakt. Ik heb Bas de Gaay Fortman en Michiel van Hulten de hand gedrukt. Mijn portret stond in de Emmer Courant en een paar dagen later in de Zuidoosthoeker. In de schoolkrant staat een foto en een interview. Ik had al malheur aan mijn apparaat. Tijd voor vrouwen had ik niet, dat ik met de erfenis van het hoogveen zat was al lastig genoeg. De overdosis penisciline zoals Angel dat noemde leverde mij stramme benen. Ik kon bijna niet lopen van de stijve benen.

'Maar je moet wel met haar praten, vrouwen hebben minder last van het ongemak. Je moet het de weduwe wel vertellen.' Dat was ik niet van plan. Het huis op haar naam, mij een druiper bezorgen en dan ook nog op clementie van mijn kant rekenen. Ik dacht het niet.

'Ik zie je denken,' zegt Angela. Ze streek haar hand als een trechter om de snoet van Duncan. 'Wat je ook verzint aan smoezen, je vertelt het haar.' Duncan begint te blaffen. Het is een intelligente hond. 'Als de weduwe nog een kind wil, dan is het zeker zaak dat ze een dokter ziet.' Lisa een kind, hoe verzint Angela dat. Lisa is te oud en ze heeft een geschiedenis die geen ruimte

biedt voor een nageslacht. Kom nou. Ik wou geen kind van die oude vrouw. Wat moet een kind met een oude moeder en een jonge vader? Vrouwen worden gemiddeld ouder dan mannen, maar dat geldt niet voor chemici. Scheikundigen zijn groot geworden met gif in de aderen. Scheikundigen worden oud. Niet voor niets hebben we de pil uitgevonden, en het rubber voor kapotjes. Duncan blafte twee keer, kort.

'Hij heeft dorst,' zegt Angela. 'Hij wil water.' Duncan loopt achter Angela aan. 'Het is een braaf hondje,' zegt Angela vanuit de keuken. 'Toen hij een puppie was is hij door zijn moeder gebeten, daar is hij heel rustig van geworden. Hij is niet zo druk als andere terriërs, maar ik kan natuurlijk niet in zijn ziel kijken.'

Ik begin me met Duncan te identificeren. Angela probeert in mijn ziel te kijken. Uit haar tas haalt ze een pak hondenbrokken. Ze lengt de brokken met water aan. 'Duncan mist drie tanden. Hij heeft moeite met eten, hij slobbert een beetje. Ik ben geen hond.

Jos van Mill staat aan de deur. Ik herken hem aan de bel. Tweemaal kort, eenmaal lang. Niet dat het signaal is afgesproken. Hij doet dat zo. Angela doet Duncan aan de riem en trekt haar jas aan. 'Mooi dat ik je heb leren kennen,' zegt ze tegen Jos van Mill. 'En succes met de verkiezingen.' Ik had Angela van de groslijst verteld, van mijn plek op de lijst en de gesprekken met de voorzitter van de plaatselijke afdeling van de PPR. 'Je hebt een goede politicus aan mijn broer, een echte diplomaat,' zegt ze. 'Hij heeft wel wat van een terriër. Vastpakken en doorbijten, maar hij is ook slim aardig.'

Jos van Mill steekt zijn hand naar Duncan uit en laat de hond over zijn arm likken.

'Het zal je niet meevallen hem in het gareel te houden,' zegt Angela. 'Mijn broer heeft een eigen wil.' Met de afstandsbediening klikt ze de BMW van het slot.

'Hij gaat zijn eigen gang. Hij is aardig slim.'

Alle nieuwerwetse fratsen heeft ze in huis.

De afdeling van de PPR is jong en heeft weinig kaas gegeten van de mores in de raad. De laatste verkiezingen kreeg de PPR net geen stemmen genoeg voor een zetel De kandidaten hebben vier jaar op de publieke tribune gezeten. Dat was het. Een aantal is afgehaakt, alleen luisteren en niet meepraten was teveel gevraagd. 'We zijn heel blij met een academicus met een ervaring in een ontwikkelingsland,' zegt Jos. 'Jouw achtergrond trekt veel mensen over de streep, en dat je hier vandaan komt, dat scheelt ook.' Hij komt uit Brabant en hij heeft zachte medeklinkers meegenomen van Herpen.

We nemen het verkiezingsprogramma door; de actiepunten voor de komende weken om het volk warm te maken om op ons te stemmen. Vrijstelling van gemeentelijke belastingen voor mensen onder de armoedegrens, korting op de toegangsprijs voor culturele activiteiten, beter

openbaar vervoer, papier en plastic gescheiden inzamelen. Iedere burger een grijze en groene afvalcontainer en subsidie voor de kringloopwinkel. De lijst groeit. In het programma staat alleen wat we willen, niet wat we niet willen. Toch een negatief geformuleerde eis: geen kerncentrale in de gemeente en geen opslag van radio-actief afval onder de Emmer Dennen. Meer aandacht voor de buitendorpen, al was het maar voor de stemmen.

'En,' zegt Jos. 'Zijn er ook zaken die ik weten moet?' Hij heeft de klink in zijn hand. 'Zaken die je weten moet?' Ik kijk hem vragend aan. Welke zaken moet je weten? 'Kunnen er zaken over jou in de krant komen die je liever niet in de krant hebt? Ben je chantabel?' Ik houd mij aan de deurpost vast.

'Nee,' zeg ik. 'Ik heb niets gedaan wat god heeft verboden.' Jos schudt mijn hand. 'Dat geloof ik graag. Het gaat erom of je dingen hebt gedaan die het volk heeft verboden.' Hij pakt twee pakken met folders uit zijn fietstassen en zet die achter mijn voordeur.

'Het gesundenes Volksempfinden.'

Ik glimlach en ik schud mijn hoofd zachtjes heen en weer. Ik ben geen held. Ik ben een schijtert.

29

Of het kwam door de gratis stadsbussen op de vrijdag voor de verkiezingen, of door de stemmen van de collega's op school, ik zal het nooit weten. Ik kreeg voldoende stemmen. Sinds een maand ben ik raadslid. De eerste vergadering is geweest. De helft van de raadsleden is nieuw, de andere helft weet van de hoed en de rand. Voor de formaliteit ben ik uitgenodigd om over de samenstelling van het college van B&W te praten. Het wordt een coalitie van AR, KVP en VVD. Het linkse front blijft aan de zijlijn. Ik zeg het niet hardop, maar ik vind het prima. Van de een op de andere dag verantwoordelijk voor de straatverlichting, het riool, de openbare scholen, de nieuwbouw, de plantsoenen, de stadsbussen en de aanschaf van rekstokken in gymnastieklokalen is wat veel van het goede. De gratis stadsbussen voor de campagne waren bijna niet doorgegaan. De DVM moest toestemming vragen aan de gemeente, de gemeente betaalde immers de helft van de kaartjes van de gewone ritten en als de rit gratis werd, betaald door de PPR, dan was dat een kostenpost voor het gemene volk. Een telefoontje van Jos van Mill naar Zegering Hadders en het was voor elkaar. De PPR mocht rijden. Landelijk lukte dat niet, de dubbeldekker die door het bestuur in Londen was besteld mocht de weg niet op. Te hoog en niet goedgekeurd door de rijksdienst voor het wegverkeer. De arm van rechtvaardigheid en iedereen-is-gelijk-voor-de-wet is soms te lang. Iedereen moet zich aan de wet houden, ook dat is democratie. In Emmen kon het gratis busvervoer op marktdag doorgaan. Het dubbele aantal passagiers. Vanaf Bargeres en Emmermeer alle bussen vol. Alle kranten schreven erover, ook over die ene vrouw uit Emmerhout die persé wilde betalen. Een gunst van de roden, de anarchisten, de republikeinen, de homofiele atheïsten was voor haar tegen het geweten. De goddeloze radicalen, daar wilde ze geen gratis rit van.

Bij een volgende verkiezing zou Zegering Hadders mijn stem krijgen, deze keer stemde ik uiteraard op mezelf, want zoveel grootsheid was ik bij liberalen nog niet vaak tegengekomen. Dat lag misschien meer aan mij dan aan de liberalen. Ik kende geen liberalen. Ik wist niet wat voor volk dat was, grootgeworden in een roomse veste met als enige natuurlijke vijand de geriffermeerden; de fienen. Andere opvattingen had ik nooit leren kennen. Van de ene religie – de roomse – ben ik in de andere religie van de politieke partij radicalen terechtgekomen. Vanzelfsprekend; de partij van Bas de Gaay was ook een religie. Ik schaamde mij daar niet voor. Ik had een goed gevoel over mijn ontwikkelingswerk in Afrika en mijn demonstraties tegen de koloniale oorlogen in Afrika en Vietnam. Wat veranderd was; mijn behoefte om de wereld op zijn kop te zetten. Dat gevoel was in de koop van de jaren kleiner geworden, ook op dat gebied volgde ik trouw de boeken

van volwassenworden naar letter en geest. De wereld werd langzamerhand voorspelbaar. Negenentwintig jaar vóór Anno Ludwig. In de crisistijd, net voor de oorlog met de Duitsers, of daarna, dat weet ik niet meer, leende Zegering Hadders geld aan een arbeider om een fiets te kunnen kopen, zo kon die man aan het werk bij een hereboer op Emmer-Erfscheidenveen. Elke week een kwartje afbetaling en toen het hele bedrag was afgelost kreeg de arbeider het hele bedrag terug. 'Jij bent een man van je woord. Hier is je geld.' Zo wilde ik ook handelen, ik had het geld er niet voor. Ik kende geen armlastige arbeiders, die vond ik niet in de PPR, partij voor academisch gevormde vrouwen en mannen met principes, kerels die hadden doorgeleerd, of graag in het gezelschap van intellectuelen waren.

De raadszaal had ik nog nooit van binnen gezien toen ik in de banken kon gaan zitten. Het portret van hare majesteit prominent achter de stoel van de burgemeester. Het was helder wie het in dit land echt voor het zeggen heeft. Ik kreeg met de nummer twee van de PPR een plek aan de linkerkant van de burgemeester, met uitzicht op VVD/gemeentebelangen. De eerste maal netjes in het pak, maar zonder stropdas. Ik had snel bijgeleerd. Principes zijn heilig, maar als je er te lang aan vasthoudt veranderen ze in hellig. Goethe zei het al: *Jede Konsekwentz führt zum Teufel*. De duivel zat me al genoeg op de hielen. Op de publieke tribune zag ik twee collega's van school en twee meisjes uit de vierde klas. Ze hadden een schetsboek meegenomen. Ik had ze gezegd dat ze een tekening mochten maken van een raadsvergadering, een beetje als een rechtbankverslaggever, maar dan zonder misdaden en geheimen. Ik zou ze een voldoende geven, alleen al omdat ze waren gekomen. Ik heb een zwak voor mensen die buiten de gebaande paden hun weg zoeken, als ze niet te ver het veld ingaan. Teveel van de kinderen waren nog nooit buiten de provincie geweest. Coevorden was voor velen het verste waar ze ooit waren geweest, of Oosterhesselen. Schande, vond ik, maar dat zei ik niet. De kinderen werden al genoeg beledigd door ouders en leraren die niet meer verstand hadden. Het hele volk, op een stuk of wat na, leek opgegroeid in een cultuur van minachting van talent en van belediging van de eigenheid. Iedereen met talenten wordt weggezet als aansteller of querulant. Nee, vooral niet met het hoofd boven de heide uitsteken. Kinderen in mijn klas schrikken als ik ze prijs of ze een compliment geef op hun werk. Ik ben leraar en ik ben raadslid om daar verandering in aan te brengen. Dat mensen mij uitlachen om die ambitie versterkt enkel mijn ambitie. Misschien is het mijn rol om voor de muziek uit te lopen.

De koningin keek in de raadszaal over de schouder van de burgemeester naar een ets van Cornelis Rogge. Op de afdruk het bovenste deel van een boom in wintertooi. Takken, zijtakken en zijtakjes. Alles leidt tot alles en als je niet uitkijkt kun je het spoor bijster raken. Dat ik weet heb van kunst en van artistieke stromingen is een voordeel bij mijn werk in de gemeenteraad.

Taal kent zijn beperkingen, het is heel goed om ook tekeningen te kunnen lezen. Ik bedoel: niet alleen tekeningen van bestemmingsplannen. Dat de burgemeester de ambtsketting draagt; dat is meer dan een versiering. Het is de traditie die waardevol is, ook voor een linkse rakker die ik nu ben. Kunst zorgt voor historisch perspectief; Von Dülmen Krumpelmann naast Van Gogh bijvoorbeeld.

De eerste vergadering was enkel voor de installatie van de raad en de kennismaking met elkaar. Na afloop receptie met wijn, bier en sinasappelsap. Bitterballen, veel droge worst van slagerij Hommes uit de Hoofdstraat – de hofleverancier van de gemeente – en gevulde eieren. Het was heel gezellig; als dat woord zou passen bij volksvertegenwoordiging op gemeenteniveau. Het is een stilzwijgende afspraak, zei de gemeentesecretaris na afloop van het formele deel, dat we elkaar tijdens de raadsvergaderingen halverwege komen en als het nodig is meer dan halverwege, maar dat we buiten de raad vriendelijk blijven en met elkaar bier, wijn of jenever drinken, of sinas voor de leden van de blauwe knoop; maar geheelonthouders had Geelhof in de raad nog nooit meegemaakt. Meer dan dertig jaar was hij al secretaris. Hij had Kocks nog meegemaakt.

'Hilariteit in de raad,' lachte Geelhof. Twee glazen bier in de kantine die met vazen chrysanten was versierd, socialistisch drank voor de linkse fracties, wijn voor de christenen, voor de liberalen port, sherry en jenever en toen kwam de muziek. Ik had de pianist niet opgemerkt. Ik had de vleugel niet gezien. Er is altijd wel iemand die Schubert op de piano speelt.

Joerek Gawel speelde *Impromptu's* van Schubert op de vleugel met de klep open. Ik leunde tegen de muur, naast het bloemstuk op de piëdestal. Ik hoorde Alexandra met *Impromptu's*. Ik moest me vasthouden, dat kwam niet van de drank. Dit had ik niet bedacht. Deze ongesteldheid kwam van buiten mijzelf, van binnen mijzelf. Ik kon het niet duiden. De benen trilden me onder mijn gat.

Zo snel als ik kon trok ik mijn jas aan en verliet ik het gemeentehuis. Ik wist niet wat me overkwam. Ik was verward en helder tegelijk. Ik was in het verleden en in het heden. Het was de hoogste tijd om mijn leven te ordenen en mijn verstand te gebruiken. Ik wist niet wie ik zou vragen om naar me te luisteren. Die verwarring was me al vaker overkomen, maar telkens kwam ik dan iemand tegen om mijn halve verhaal te vertellen om het voor mezelf heel te krijgen. Ik kreeg lucht door gesprekken met Angela, met de man in de wasserij, met Joe Robert van de waterputten in Kalabo. Soms met Lisa, maar het lieflijke vozen kreeg bij haar snel de overhand. Vrijen is ook praten, maar er blijft meestal minder van hangen dan van een kunstwerk of van een goed gesprek. In de hal bij de garderobe liep ik Jos van Mill tegen het lijf. Of ik een geheim had dat mijn raadswerk in de weg stond. Dat was zijn laatste vraag geweest.

'Nu al weg? Ga je nu al weg?' zei hij. Hij pakte mijn onderarm vast. Zachtjes en bedaard pakte ik zijn hand en maakte ik mij los uit zijn goedwillende greep. Als ik mezelf kwijtraak wil ik niet dat iemand me vastpakt. 'Ik heb een beginnende hoofdpijn,' loog ik. 'Ik heb frisse buitenlucht nodig.' Jos van Mill knikte begrijpend, alsof hij wist wat door mijn hoofd spookte. Jos van Mill begrijpt niets van me. Hij is homoseksueel, ik heb niets met homo's wat de seks aangaat, ook niet met het vrouwelijke, verwijfde. In het partijprogramma staat niet dat ik ook van homo's en potten moet houden, al is dat ook niet verboden. 'We zien elkaar. Ik bel je.' Weg ging Van Mill richting kantine.

Buiten was het helder, alleen hoge wolken. De zon zakte in het westen. Het was net drie uur geweest. Ik stak de rondweg over en nam de weg naar Westenesch. Het was rustig bij de weg. Hoofdpijn had ik niet, ik kreeg het. Het water in het Oranjekanaal lag glad te liggen. Riet aan de randen. Ik stond op de brug. Gasbellen kwamen naar boven. Kringen leken uit het niets naar alle kanten uit te dijen. Het waren de golven van Christiaan Huygens, de golven van Schrödinger, de golven Modigliani en Keith Haring. Het waren de kringen rond het gat naar de hemel met sluierwolken, de strato nimbus, ver boven mij. De sluiers kleurden geel en oranje. Het werd avond na een lange dag, dat was me helder. Ik zocht het pad achterlangs de akker. De aardappelen waren al gerooid; fabrieksaardappelen naar *Onder Ons,* de pootaardappelen in koelcellen en in aardappeldobben. De eerste suikerbieten lagen in bulten op transport te wachten. Het graan was al eerder gemaaid, verderop stond een kamp maïs. Dankzij de maïs konden boeren de grond zwaar bemesten en stront uitrijden. Steeds meer maïs verpestte het landschap. Maïs als begin en einde van de voedsel-kringloop, als begin en einde van het vertrouwde landschap. Niets blijft als het is. De eiken met de herfstbladeren en de strubben en vlinten op de houtwallen, die blijven. De fazanten blijven, en de patrijzen, maar niet in de aantallen van vroeger. Mijn hoofdpijn zakt naar mijn benen en verlaat mijn voeten om in de aarde te belanden. Ik keek naar Sleen en naar Westenesch, ik keek naar wat voor en achter me lag. Ik was een jongen van negentien op zoek naar het pad dat voor me lag. Tot aan het diploma van de HBS was ik met een boog om alle barricaden heengelopen. Dat is het mooie van de kindertijd; midden in de wereld en geen benul van wat er gaande is. Wat wist ik als puber, als kwajongen die de wereld had gezien, in zijn verbeelding, maar niet in het echt. Ik nam de omweg langs Minerva, ik nam de omweg langs het laboratorium aan Bloemsingel 10, langs Warszawa en langs Kalabo terug naar Erica. Als er zoveel omwegen zijn, dan is dat misschien de hoofdweg geweest om op het voetpad langs Westenesch te komen. Het was de hoogste tijd om stappen te nemen. Bij een bocht in het pad, waar de houtwal nog niet was afgegraven, trof ik een man van achter in de vijftig in een groene jas en een groene pofbroek. Hij had de dubbelloops aan een riem dwars over zijn rug. Het geweer was geknikt. De jager hield stil.

'Moi.' 'Moi.' 'Mooie avond.' 'Wat je zegt.' 'Aan de wandel?' 'Nu niet.'

De jager keek naar zijn voeten. Hoge lichtbruine veterschoenen met dikke zolen, donkergroene kousen met toefjes bovenaan, tot krap onder zijn knieën. Aan het rechterbeen, dicht boven de enkel, een leren foedraal met een mes, als een padvinder op patrouille. We hielden halt. Ik lachte. Hij glimlachte. Misschien was de man niet helemaal helder, maar ik kon dat niet goed inschatten. Ik liep verder. De jager liep met me mee. Zware wenkbrauwen onder zijn pet. Grappige oogopslag. We liepen om Westenesch hen, staken de weg naar Friesland over en namen het pad richting 't Haantje.

'Ik ben 59,' zei de jager. We waren al een uur onderweg zonder dat we een woord hadden gewisseld. Het leek alsof hij met zichzelf had afgesproken het woord te nemen en niet weer af te geven. 'Jij bent jonger.' Ik knikte. 'Ik ben van voor de oorlog,' ging hij verder. Ik keek naar de dubbelloops.

'Nee, dat geweer heeft er niets mee te maken. Dat kwam later.' 'Ben je getrouwd?' vraagt hij. Voor ik kan antwoorden zegt hij: 'Ik ook niet.' Hij slaat zijn linkervuist met kracht in zijn rechterhand. 'Mijn vader was notaris in Gieten.' Opnieuw wacht hij niet op een antwoord. 'Mijn vader en moeder zijn pas laat getrouwd. Ik kwam voor het te laat was, voor het niet meer kon. Enig kind.' Dan corrigeert hij zichzelf. 'Ach, wat zeg ik. Te laat. Toen ik twintig was kwam ik erachter dat mijn vader en moeder mijn ouders niet waren. Ik was het kind van een jongere zuster van mijn vader. Die tante – mijn moeder – kreeg een kind, zo ongeveer als de maagd Maria aan Jezus kwam. De heilige geest was weggevlogen en had mijn moeder met mij achtergelaten. De doffer was weg en mijn moeder kon niet voor mij zorgen. Vijftien was ze. Mijn familie heeft dat goed opgelost, ik ging naar haar oudere broer en zijn vrouw, maar ik voelde me wel besodemieterd. Iedereen wist alles, maar ik wist van niets. Zo gaat dat op die leeftijd.' We lieten 't Haantje achter ons. 'Op die leeftijd heb je nog niets van de wereld gezien en heb je enkel meningen die uit het gevoel komen. Feiten, feiten, feiten, wat weet je ervan als je een kind bent.'

'Het was het begin van de oorlog, vlak ervoor. Ik was boosaardig en opstandig. Ik wilde naar mijn echte moeder, maar die was er niet meer. Die was dood zeiden de notaris en zijn vrouw. Van de ene dag op de andere waren mijn vader en moeder mijn vader en moeder niet meer. Dat was heel bijzonder. Ik zeg het mild.' We namen het zandpand naar het Oranjekanaal.

'En dat mijn moeder dood was, dat geloofde ik ook niet, maar wat kon ik? Ik was kwaad.'

Een paar koeien liepen met ons mee tot het schrikdraad ze tegenhield. 'Later is dat bijgetrokken.' Zonder pauze zegt hij: 'Hitler heeft van mij een grote jongen gemaakt. Mijn vader was ineens mijn oom. Notaris in Gieten met één been. Het rechterbeen was onder de knie afgezet. Een ontsteking en het been moest eraf om in leven te blijven. Het houten been stond in de

hoek van de kamer. Als vader – mijn oom – in huis was deed hij het been af, dan hing de broekspijp los naar beneden.'

'Het lijkt een groot ongemak, maar het went. Ik wist niet beter, en mijn vader – mijn oom – wist ook niet beter. We hadden het er nooit over. We hadden het altijd nergens over. Zonder te praten begrepen we elkaar, dat dachten we, en misschien was dat ook zo.'

'Ik zeg vader, niet langer oom, als ik mijn vader bedoel. Vader, mijn oom, je weet nu hoe het zit. Mijn vader kwam in het verzet. Dat anderhalve been was een nadeel, vader kon het veld niet in, maar het was ook een voordeel, de Duitsers hadden geen oog voor zijn lijf, maar de Duitsers hadden wel ontzag voor intellectuelen.

Ik moest in Duitsland aan het werk, maar ik kreeg een baan op de melkfabriek in Eext. Mijn vader heeft dat geregeld. Dom werk, voor de buitenwacht was het dom werk. Ik rommelde met boterbonnen en dat was mijn verzet. Augustus '43 moest ik bij mijn vader komen. De gordijnen op een kier, een olielamp op tafel. Het stonk, het stonk vreselijk naar petroleum, dat weet ik nog. Moeder lag al boven, ze was al naar bed. Op tafel lag een revolver. Browning .42. Twee kogels ernaast. "Wat ik je nu ga zeggen en ga vragen, dat heb ik je nooit gezegd en nooit gevraagd," zei mijn vader. Hij keek er eernsachtig bij. Dat was het enige dat ik van hem kon zien, en de revolver. "Je bent geen kind meer. En na morgen ben je in elk geval geen kind meer." Misschien had hij tranen in zijn ogen, dat kon ik niet zien. Misschien was hij zo overtuigd van zijn eigen gelijk dat hij geen gevoel meer had. Gevoel kwam niet van pas. Het was oorlog. Ik had niets te verliezen. Ik deed wat hij mij vroeg.' De jager bleef staan. We stonden dichtbij het Oranjekanaal waar de boortoren van de NAM een paar jaar eerder in de aarde was verdwenen na een mislukte gasboring. Ik wist dat ik moest zwijgen. Elke vraag zou het verhaal afbreken.

'Bij Brantsma in de boerderij, Exloo, zat een Jeude ondergedoken. Ongeveer jouw leeftijd. Een Jeude met praatjes. Overdag op het land aan het werk, met praatjes. Begin september '43 haalde ik de Jeude bij Brantsma vandaan. "Ik breng je naar Gasselte," zei ik. Zover kwamen we niet. Halverwege in het bos op weg naar Ees namen we een smal pad achter het hunebed langs. De Jeude liep voor me. Een schot in de nek. Het moest had mijn vader gezegd. Ik had mijn plicht gedaan. Ik gaf mijn vader de revolver terug. Er zat nog een kogel in. Ik had mijn plicht gedaan.' De zon raakt in de verte de horizon. De hoge wolken kleuren donkerrood. Vier minuten, dan is de zon onder, zolang duurt het voor de zon onder de streep zakt.

'Ik ben nooit getrouwd. Een vrouw heb ik nooit gehad. Het is er niet van gekomen. Twee jaar geleden ben ik met werken gestopt. Ik jaag nog. Natuurlijk mag ik niet met een geweer over straat. De mensen weten niet anders dan dat dit geweer kapot is. Ik heb een ander geweer, net zo, dat

andere geweer is kapot. De politie heeft dat zelf gedaan; een diepe gleuf in de loop en de haan vastgezet. Dit geweer is nog goed.' De jager klopt met zijn hand achter zijn rug. 'De mensen vertrouwen mij. Malle Henderk noemen ze mij. Ze denken dat ik ze niet op een rij heb, de zeven. Ik laat dat zo. Dat is vrijheid.'

'Mijn vader is in '68 gestorven. Kanker. Hij had veel last. Snijden was het enige dat de pijn weg kon nemen, maar dat weigerde hij. Hij wilde dood. Moeder achterna, die was al dood en begraven.'

Malle Henderk zette zijn voeten in het zand, een eindje van elkaar. Hij tuurde het pad langs het Oranjekanaal af.

'En kun je me nu zeggen wie mijn vader is?' vroeg ik mijn vader. Hij lag in de voorkamer achter het raam met uitzicht op de brink van Gieten. "Kun je dat nu zeggen?" Met één been in het graf moest dat kunnen. Het houten been was al vervangen door een plastic been. Het houten been stond in de schuur achter de fietsen. Hij zou het niet meer nodig hebben. "Ik kan het je zeggen," zei hij, "maar je wilt het niet weten." Hij zag dat ik het wel wilde weten. "Je moeder, mijn zus, is vergewaltigt." Net alsof het in het Duits vriendelijker klonk. Mijn moeder is verkracht. Ik ben de zoon van een verkrachter.' Malle Henderk liep verder. 'Mijn vader, mijn oom dus, leek opgelucht dat hij mij de waarheid had verteld. Net alsof het op de rand van de dood nog iets uitmaakt wat je doet of zegt. Mijn vader trok de la van het nachtkastje open; daar lag de Browning. Ik heb mijn oom de hand geschud, hem sterkte gewenst en gezegd dat ik de volgende dag opnieuw op visite zou komen. De volgende dag was hij dood. Toen hij dood was heb ik de Browning meegenomen, er zat nog een kogel in.' Malle Henderk haalde het geweer van zijn rug, schoof twee patronen in het geweer en klapte het dicht. 'Stil, stil,' fluisterde hij. Op minder dan honderd meter stonden vijf reeën te grazen. Het schot viel. Vier reeën lieten ons de spiegel zien. We liepen het veld in. Een mannetje bloedde. 'Zal ik helpen?' vroeg ik. Ik ben geen held als het op bloed aankomt, maar in Kalabo had ik me ook gered met de kip op de dag dat Albert Walubita zijn kind begroef. 'Sommige dingen moet je alleen doen,' zei Henderk. Met het mes uit de foedraal sneed hij de hals van de bok door.'Het is heel belangrijk dat je weet wat je moet doen als de gelegenheid zich voordoet.' De achterpoten van de bok schopten achteruit, tevergeefs.

'Jagen is vooral stil zitten, wachten, kijken, wachten.' Het bloed gulpte over de aarde en over de groene kousen van Henderk. 'En op het juiste moment toeslaan.' Hij sneed de bok los van kruis tot hals. Bij het borstbeen bleef het mes steken. Met een beweging die liet hij dat het niet de eerste keer was, stak hij zijn hand ver in de bok en sneed hij de hals aan de binnenkant los en trok hij de longen, slokdarm, luchtpijp en wat er verder aan vastzat uit het kadaver.

'De lever en het hart nemen we mee. De rest van de organen en ingewanden blijven achter voor vossen en andere dieren.'

Hij stak het mes terug in de foedraal.

'Een ree heeft geen gal die het vlees kan bederven. Een ree hoeft geen vet te verteren.' De jager sloeg wat van de bok restte over zijn schouder. Met zijn voeten schopte hij blad over de ingewanden.

'Goed schot,' zei ik.

In mijn hoofd zag ik het winterschilderij van Havercamp met de jager in de sneeuw. 'Kon beter,' zei Henderk.

Alles kan altijd beter, dacht ik. 'Waar woon je? In de buurt? Ik kan je wel naar huis rijden.' Het was al donker, de maan kwam in het oosten aan de hemel, de halve maan. De volgende ochtend had ik een dubbeluur in de eerste klas. Brave kinderen die nog van niets wisten. Brave kinderen die alles tekenen wat ik ze vraag. Brave kinderen die ik wakker mag maken, brave kinderen die ik de grotemensenwereld cadeau mag doen. 'Bedankt,' zei ik. 'Ik woon dichtbij, ik ben zo thuis.'

30

Lisa rookt. Dat had ze nog niet eerder gedaan. Ik had haar nog niet eerder met een sigaret gezien. Ik had haar nog nooit geproefd met de smaak van tabak op de tong; Belinda menthol met filter. Het was alsof ze er trots op was, een vrouw van de wereld. Tegen de kerst vond ik genoeg tijd om haar opnieuw op te zoeken. Ik had haar niet gebeld en niet geschreven, niets had ik van me laten horen, acht maanden. Ik was allang genezen van de druiper en met het verdwijnen van dat ongemak was ook Lisa uit beeld geraakt. Ik had genoeg aan school en politiek. Tussen Emmen en Erica zou een vakantiepark komen, waterplassen en nieuwbouwhuizen. Parc Sandur, park zo duur, zei het volk. Verder waren er uitbreidings-plannen om de mensen die uitgekeken waren op Emmermeer en Emmerhout aan een nieuwe start te helpen met nieuwe huizen aan de zuidkant van Emmen. In ons partijprogramma stond niets over die uitbreidingsplannen, maar we moesten er wel over meepraten en onze mening geven. Ook dat bleek politiek: praten over zaken waarover kennis en inzicht ontbreken. Op school kreeg ik steeds meer greep op de leerlingen, op de klassen, op de lesinhouden van beeldende vakken en op de omgang met collega's. Ordnung muβ sein, en overzicht en orde had ik in de klas; vraag me niet hoe ik het voor elkaar kreeg, daar had ik nog niet over nagedacht. Ik maakte er een stille omgang van. Ik ga mijn eigen gang. Anderen gaan hun eigen gang. De kinderen doen wat ik ze vraag, er is geen ontkomen aan. Ik vind dat geweldig. Als het enigszins kan blijf ik uit de buurt van anderen. Ik ben hoofd van de afdeling exacte vakken omdat ik – op een deeltijddocent na – de enige ben die de vakken natuurkunde en scheikunde verzorgt. Beter zo. Bij tekenen en schilderen praat ik met collega Foppe Smeeds, als het nodig is, maar dat gebeurt niet vaak. Alleen als het kan, samen als het moet. Dat gaat prima.

Ik heb de ezel en de verf in de logeerkamer geparkeerd. Ik begon opnieuw met olieverf op doek, geen hooimijten, maar zelfportretten. Ook als ik eigenlijk geen tijd had en schoolwerk om aandacht vroeg greep in naar kwasten, tubes en verf. Schoolwerk is eenvoudiger voor leraren beeldende vakken dan voor leraren scheikunde. Nauwelijks huiswerk om te corrigeren; de hele dag tekenen, schilderen, boetseren, met klei en met textiel spelen en vooral praktisch met de handen bezig. Wat het hoofd van de school van de creatieve expressie vond, dat kwam later wel een keer voorbij. Sinds apen ook abstracte schilderijen maakten die voor goed geld werden verkocht, kon elke snotaap schilderen. Ik verzet mij niet tegen die opvattingen. Onmin is snel geboren als je op alles reageert op wat anderen beweren. Als aan mij gevraagd wordt hoe zaken beter geregeld kunnen worden, dan geef ik graag mijn mening, maar mij wordt zelden iets gevraagd. Strijd ontstaat als twee partijen

meedoen. Ik doe niet graag mee, ik trek me terug als ik weerstand voel. Na inleidende schermutselingen geef ik snel op. Ik weet het, die eigenschap maakt mij minder geschikt voor heel wat banen. Niet iedereen kent mijn snelle overgave als ze mij vragen een klus uit te voeren. Ik zeg niet dat ik snel de handdoek in de ring gooi als ik weerstand ontmoet. In de loop van de jaren krijgt iedereen de kans om te ontdekken dat doorzettingsvermogen niet mijn sterkste kant is. Meestal laten collega's mij een klus alleen doen, dat gaat heel goed.

Vanaf het doek kijk ik mezelf aan met een vragende en bij vlagen verwijtende blik. Als ik geen vrouw heb om te vrijen, dan moet ik op een andere kunstzinnige manier mijn verhaal kwijt. Mijn portretten maken mij duidelijk wat ik zeggen wil. Mijn portretten geven mij de helderheid waar ik de woorden nog niet voor kan vinden. Soms sta ik naakt voor de ezel, naakt om mezelf beter te kunnen doorgronden. Het portret kijkt me nors aan, stug en met een bozige blik achter groene ogen. Er is misschien nog een restschuld die op aflossing wacht. Ik moet naar Erica om de brug te zien, om met de dichter te spreken. En niet alleen om te kijken. Ik moet Lisa nog steeds vertellen wat ik niet wil zeggen, wat ik niet durfde te zeggen. Zo vertelt mijn schilderij wat mijn volgende stap in mijn leven is. Ik begin dat patroon te ontdekken, maar ook doen wat het doek mij opdraagt gaat mij niet steeds gemakkelijk af. Ik ontken bij voortduring wat ik hoor en zie. Lisa staat in de achterdeur. Misschien heeft ze me aan zien komen. Hb rauchen. Frohen Hertzen genieβen, schiet mij door mijn hoofd.

'Dag,' zeg Lisa. Sigaret tussen duim en wijsvinger, met filter. Ze neemt een trekje en grijnst als ze mijn gezicht ziet betrekken. Ze weet dat ik het niet op roken heb.

'Dat is even geleden. Hallo,' zeg ik.

'Was het ook koud op de fiets?' De gemeenplaatsen vliegen over en weer. Het territorium wordt opnieuw afgebakend. Het gaat met kleine gebaren, met de klank van de woorden en het tempo van de zinnen dat het gebied wordt verkend. We slaan piketpaaltjes in de grond, op andere plaatsen dan voorheen. Het gaas kan om de tuin. Ik zoen Lisa driemaal; links, recht, links. Het is een gewoonte van niets. Het betekent niets dat luchtgezoen. Hoeren zoenen niet, ik begrijp dat wel.

'En heb je het bestemmingsplan al even in het echt bekeken?'

Lisa leest de krant. Ze kent mijn rol als vertegenwoordiger van het volk. Ze weet van het vakantiepark dat achter op Erica wordt gebouwd.

'Natuurlijk,' zeg ik. 'Raadswerk brengt verplichtingen met zich mee.'

Ik was niet langs de kortste weg naar Erica gefietst. Ik nam de Dikke Wijk, de Verlengde Herendijk en de Ericasestraat. Akkers en boswallen en enkele boerderijen aan de wijken. Germs, Lohues, Kaiser, Hanenberg met grote schuren achter de boerderijen. Dit was het gebied dat een icoon zou worden

van de vooruitgang van Zuidoost-Drenthe. De nieuwbouw zou de kroon op het werk zijn van de fabrieken die na de AKU en de DANLON zouden komen, kroon op het werk van werkgevers en veenarbeiders en van noeste arbeid van volk dat te dom was om verder te leren, of van volk dat nooit de kansen had benut op hoger op de maatschappelijke ladder te komen. Van volk dat niet wilde werken en suiker in de zweren strooide om in de ziektewet te blijven.

"Nee, de zwere geneest nog niet. Ik kan nog niet warken."

Het was niet aan mij om deze plek onder Zuid-Barge te bebouwen. Ik wilde niet meebesluiten over deze bestemmingsplannen, maar ik moest. Het was het oude landschap van mijn kinderjaren. Het waren mijn sentimentele akkers met rogge, haver, tarwe, met korenbloemen en schrikdraad om het grasland. Het waren mijn houtwallen met eiken en taaie brem die in de herfst geel te bloeien stond. Misschien was ik niet de juiste man op de juiste plaats om instemming te geven om dit gebied naar de knoppen te helpen.

Lisa nodigt me binnen. Ze heeft nieuwe meubels. Het behang is vervangen door pleisterwerk. Boven de tafel hangt en kunstige lamp met plastic 'rookglas'. De gordijnen zijn lichtrood, heel dik. Het dressoir is verdwenen, aan de muur witte planken met een paar boeken en verder potjes en vaasjes met van alles en nog wat erin. De telefoon, zwart bakeliet, hangt niet meer aan de muur. Op de nieuwe televisie – kleur – staat een grijswitte telefoon. De muur naar de voorkamer is weggebroken. Beneden is nu één grote kamer. Van de eettafel is er uitzicht op Oranjedorp en Klazienaveen.

'Je hebt je best gedaan,' zeg ik. 'Mooi, heel mooi,' hoor ik mezelf zeggen.

'Ik heb alles laten doen,' zegt Lisa. Ze drukt het peukje uit in de asbak op de tafel. Groeten uit Valkenburg lees ik in het groene aardewerk onder twee peuken. Lippenstift aan de filters.

De koffiemolen hangt niet meer aan de muur. Het gasfornuis is nieuw. Het aanrecht is nieuw. Voor het keukenraam hangt op halve hoogte een beige geborduurd gordijn. Iedereen kan er van binnen overheenkijken, maar van buiten is niet te zien of het aanrecht vol vaat staat. Aan een nylon draad hangt een miniatuur glas-in-loodraampje. Een loodgieter aan het werk in gekleurd glas.

'Mooi, dacht ik,' zegt Lisa.

'Heel mooi,' zeg ik. Ze trekt mij de woorden uit mijn keel. Ik ben traag met complimenten. Ik ben extra traag omdat ze alles heeft veranderd zonder met mij te overleggen. Ik heb nergens recht op, maar toch voel ik me tekortgedaan.

'Heel mooi, en een nieuwe koffiezetter zie ik.'

Ze drukt het apparaat aan. Dat is gebleven, zie ik, het bestaan begint en eindigt met koffie van Douwe Egberts en koffiemelk van Friesche Vlag. Deze keer snelfiltermaling rood merk uit een vacuümpak en geen bonen uit een draaimolen. 'Mooi pak,' zeg ik. Lisa pakt de linkermouw tussen duim en vingers van de rechterhand. Lichtblauw jasje en broek in dezelfde stof

en dezelfde kleur. Witte blouse tot aan de hals dichtgeknoopt, een zijden sjaaltje losjes om haar nek, goud aan haar polsen. Ze heeft een metamorfose ondergaan. 'Het is alsof een andere vrouw voor me staat dan een half jaar geleden.'

'Acht maanden,' zeg ze. Ze lacht. Het is de trotse blik van zelfverzekerdheid en van erkenning. Niemand kan nog met haar de kachel aanmaken, tenzij ze zelf de lucifer aansteekt. Ik vind het geweldig, en tegelijkertijd voel ik me machteloos en buitengezet als een klein kind. Deze vrouw is mij ontstegen. Het doet me zeer, al wil ik de pijn niet voelen.

'Hoe is het in de raad,' vraagt ze. Het was stil in de kamer. Ik keek naar mijn geboorteplek die niet meer bestond.

'Belangrijke zaken,' zeg ik.

'Druk bezig met dringende zaken,' zegt Lisa.

'Het is heel boeiend om te zien wat er aan veranderingen voorafgaat. Meestal merken de burgers alleen iets van de uitvoering en de resultaten, het voortraject blijft vaak verborgen.'

Ik hoor de politicus in me wakker worden, en tegelijkertijd vat ik de gedaantewisseling van Lisa samen. Ik ken haar voortraject, een beetje.

'Het is niet dat de burgers niet mogen weten wat zich in het voortraject afspeelt, maar het interesseert de meesten niet.' Ik praat als een raadslid. 'En daar komt bij dat de zaken meestal heel complex liggen.' Ik wacht even. 'Niet uit te leggen. Bijna niet uit te leggen.'

Lisa presenteert frou-frou van een Delfts blauw schaaltje. Ik houd niet van die koekjes en leg een op het schoteltje naast de koffie. Soms moet je eten wat je niet lust, dat geldt ook voor mij.

'Wat ik bedacht,' zegt Lisa. 'In de nieuwe woonwijk tussen het vakantiepark en Zuid-Barge komen ook veel straten.

'Natuurlijk,' zeg ik. Ik hoor een domme inleiding voor een moeilijke vraag.

'Het leek mij mooi als die straten de namen krijgen van de groten van deze tijd. Aan de Ghandistraat wonen, of de Nelson Mandela-allee, of de Amilcar Cabralsingel, dat zou me heel leuk lijken. Dat moet jou aanspreken, of niet?' Het is de inspraak van de gewone man, van tante Truus die richting wil geven aan de behoeften van de wereld.

'Heiligen, dat zou ook mooi zijn, maar dat lukt je nooit. Moeder Theresa-steegje, St. Franciscusstraat, Heilige Gerardus Majellaweg.' Met deze tante Truus heb ik een geschiedenis. Ik kan niet zeggen dat ik het een idee van niks vind. Met deze tante Truus heb ik nachten slapeloos doorgebracht, tot wederzijds genoegen. Met deze vrouw heb ik mijn driften geblust. Van deze vrouw heb ik een schrale pisbuis met etterkopjes gekregen. Ik kan geen nee zeggen.

'Het lijkt me wel wat,' zeg ik. 'De eerste vergadering van het nieuwe jaar is over vier weken. Ik vraag het bij de rondvraag. Krijgt vast meer support.'

Lisa legt haar hand vlak op het hout van de tafel, kersenhout. Ze raakt mijn vingers net niet aan.

'Daar houd ik je aan,' zegt ze. 'Ik hoop dat er straten genoeg zijn voor alle helden van deze eeuw.' Ze lacht. 'Ho Chi Min kan er ook bij, en Che Guevara.'

Lisa neemt me mee de trap op. Ze loopt voor me aan. Ik heb mijn neus tussen haar billen. Ik ruik haar lucht. Op de bovenverdieping heeft ze alles laten veranderen. De lucht is hetzelfde gebleven. Ik voel de Pavlovhond in me grommen.

'Hier is de badkamer,' zegt ze. Alles glimt en glanst. Zachtgroene tegeltjes met een bloemenmotief in het glazuur. Een metalen rekje met shampoos, badcrèmes en badzout in groene en roze pasteltinten. Het lijkt een balzaal met een ligbad en een douchecabine. Angela zou het mooi vinden. Ik denk aan de erfenis en het huis op naam van Lisa. Karmijnrode handdoeken over de stang naast de wastafel. In de spiegel zie ik mijn uitgestreken gezicht achter flesjes parfum en deodorant. Odorex, ik ben perplex.

Lisa wacht in de deur van de slaapkamer met een nieuw bed, tweepersoons. Wollen vloerbedekking en een kleedje voor het bed. Ze gaat op de rand van het bed zitten, op het dekbed. Met haar hand op de rand nodigt ze me uit naast haar te komen zitten.

'Niet zo van dat benauwde,' zegt ze. Misschien heeft ze gezien dat ik bang ben onder haar terecht te komen. Naakt.

'Je hebt flink uitgepakt,' zeg ik. 'Je hebt heel flink uitgepakt.' Lisa knikt. 'Alsof je de loterij hebt gewonnen.' Ik heb uitzicht op een open kast met stapeltjes ondergoed, bloesjes en met rokken aan hangertjes. Onderin schoenen en laarzen in soorten en maten. 'Dat heb ik ook,' zegt ze. 'De Boerenleenbank en ik hebben veel geld.' Met zoveel luxe om me heen hoef ik mij niet langer schuldig te voelen over mijn zwijgen over het ongemak dat ik bij haar heb opgelopen, net alsof dat ongemak oplost in de overdaad om me heen.

'Even wat anders,' zegt Lisa. 'Ik ben blij dat je gekomen bent. Er zijn een paar dingen die ik nog aan je kwijt wil. Niet omdat je ze moet weten, maar omdat ik ze wil vertellen.' Ze gaat staan. 'Blijf maar zitten,' zegt ze. Alsof ze een plan aan het uitvoeren is pakt ze een fles witte wijn uit een kast en twee glazen. Ze trekt de kurk uit de hals en schenkt twee glazen in.

'Ik heb een hypotheek op het huis genomen, maar dat had je al begrepen, denk ik.' Ze heft het glas, ik volg haar.

'Misschien heb ik je een maand of acht geleden wat ongemak bezorgd. Als dat zo is, dan neem ik aan dat je maatregelen hebt genomen.' Ik knik. Ze heeft mij mijn wapens uit handen geslagen. Ik voel me een kind dat betrapt is bij masturbatie onder de dekens. 'Bijzaak,' zeg ik flinker dan ik me voel. 'Ik hoef me niet bij jou te verantwoorden,' zegt Lisa. 'In een vorig leven moest

ik dat bij moeder overste en bij Onze-Lieve-Heer, later bij je vader, mijn man, maar dat heeft niet lang geduurd.' Ze neemt een slokje. Misschien komt er een lang verhaal. Ik voel haar ogen in me branden. Nu mag ik niet wegkijken. Lisa draait haar blik naar de kledingkast voor haar. Ze richt haar blik op de bus met talc powder, talking powder, zeiden de kinderen in Kalabo.

'Ik ben van net voor de oorlog, dat weet je.' Ik wist het. 'Ik was de jongste in huis. Drie zusters en een broertje boven mij. Ik was een nakomertje. We waren de enige roomsen in Roswinkel. Voor de oorlog.' Haar schouders zakken en als twee communicerende vaten gaan mijn schouders omhoog. 'We kerkten in Emmer-Compas. Ik wist niet anders, niemand wist anders. Geloof is een goede zaak. Het geeft vastigheid en als je alles gelooft hoef je zelf niet na te denken. Je hoeft minder na te denken dan wanneer je niet meer alles gelooft, of als je nog geen ander geloof hebt gevonden. Jij bent niet rooms meer, maar je hebt de PPR om je aan vast te houden.' Ik volg haar blik en kijk ook naar de bus met talkpoeder. 'Mijn broer en zusters waren het huis al uit. Mijn broer ging in militaire dienst en twee van mijn zusters trouwden. Eén van mijn zusters ging in Stad studeren, dat was heel bijzonder.' Ze zucht. 'En ik,' zegt ze, 'en ik zat met vader en moeder alleen in een boerderij in Roswinkel. Einde van de wereld.' Het einde van de wereld, dichtgeplakt met oude kranten en dan met papier van *Ons Noorden*. 'Moeder was ziek, of werd ziek. Ik weet het niet. Ik was veertien. Mijn vader.' Ze aarzelt. 'Ik wil het zeggen en ik zeg het ook.' Een korte kuch en schrapen van de keel, en een slokje wijn.

'Mijn vader kwam in onderbroek mijn slaapkamer binnen. Grauwe boezeroen. Op sokken, met een teen door een gat in de sok. Zijn apparaat vooruit. Het wipte op en neer. Als het niet zo eernsachtig was, dan had ik erom gelachen. Lachen was bij ons thuis niet de gewoonte. Ik moest zijn lid vastpakken. Ik moest mijn nachthemd uitdoen. Ik moest doen wat ik nog nooit had gedaan. Ik moest doen wat ik niet wilde.' Ik slik en voel hoe mijn adamsappel op en neer gaat. Lisa zet haar handen op haar knieën. Haar gezicht kleurt zachtroze, dat kan van de wijn komen, ook van de wijn. 'Mijn moeder kwam binnen en stond in de slaapkamerdeur, beide handen aan de deurposten. "Harm," zei mijn moeder. "Harm laot dat." Ik kreeg geen slot op mijn deur. Elke avond schoof ik het nachtkastje tegen de deur. Ik ging naar de nonnen. Clarissen. Ik kon het huis uit als ik non zou worden. Wat had ik te kiezen? Het was wederopbouw na de oorlog. Het was de watersnoodramp in Zeeland. Ik had mijn eigen ramp.' Ik sla mijn arm om haar schouder. Lisa pakt mijn hand en legt die weg.

'Het verhaal is nog niet klaar,' zegt ze. Ze gaat rechtop zitten. Ik zak terug. 'In het klooster had ik het naar mijn zin. Geen gedoe met wat dan ook. Rust, ritme en regelmaat; wat wil een kind uit een veenkolonie nog meer?' Lisa wacht niet op antwoord. 'Ik was blij met de veiligheid, geen jongens

in de buurt die hun broek lieten zakken. Geen angst voor onverwachte en verboden zaken. Maar...' Ik zat al op maar.... te wachten. Als het leven vanzelf gaat, komt er altijd een moment dat het niet meer vanzelf gaat.

'Maar....' Ik hoor het kloosterleven aan mij voorbijgaan, de macht van de traditie. De psychologische oorlogvoering. Het slachtoffer en de dader die van rol wisselen, moeder overste en biechten bij de pater, eenmaal in de maand. De isolatie en geen weet van de buitenwereld. De dagen die elkaar opvolgen en de twijfel en het verlangen om niet langer in de benauwende intimiteit van het klooster te blijven. Maar god ziet en weet alles en god vindt het niet goed dat een zuster met een gelofte van trouw eigen gedachten en gevoelens gaat ontdekken. In de kloostercel begon het gevecht met de engel. De engel werd duivel. De satan nam de gedaante aan van moeder overste, moeder overste met beide handen aan de deurposten van de cel die de tempel van de Heer moet zijn.

'Toen was het genoeg,' zegt Lisa. Ik heb het warm en ik zit naast Lisa op de rand van het bed te gloeien, ik zit op het nieuwe dekbed met uitzicht op een bus met praatpoeder. Ik houd van haar. Ze is me nieuw en onbekend, vertrouwd als stil verlangen. Ik bijt op mijn tong. Ik wil niet hardop zeggen dat ik van haar houd, maar ik houd van haar. Ik weet het zeker. Ik sla mijn arm om haar schouder. Lisa pakt mijn hand en legt die terug. Ze gaat staan. Ze pakt mijn handen en trekt me overeind. Dicht staan we voor elkaar. Ik ruik de wijn, ik wil weten hoe haar mond naar tabak smaakt.

'Je weet nu een beetje meer van me,' zegt Lisa. 'Dit wilde ik nog kwijt.' Ik voel haar volle hand in mijn kruis. 'Jij wilt me ook wat vertellen, ik voel het,' lacht ze. Lisa drukt haar borsten tegen mijn borst. 'Het is niet goed voor mij dat je die boodschap opnieuw bij me achterlaat.' Haar handgreep verslapt. Ze kijkt me indringend aan. 'Op de valreep wilde ik een kind. Ik dacht dat je mij een kind kon geven.' Ze haalt haar hand uit mijn kruis. Ik voel hoe mijn erectie verslapt. 'Het ligt niet aan jou dat het niet is gelukt. Je hebt je best gedaan. Ik ben te laat begonnen.' Lisa lacht, al is het niet uitbundig. Het is een lach van: het is niet anders dan het is.

Alexandra die het vliegtuig naar huis nam. Ze wilde voor haar moeder zorgen. Alexandra was de negers in Kalabo zat. Alexandra die alleen in het vliegtuig stapte. Zonder kind.

'De jaren in het klooster zijn sneller gegaan dan ik had gewild. Het is als het is. Niet elke inhaalrace eindigt bij de finish.' Lisa laat me los. Ze trekt het dekbed recht, drinkt de laatste slok uit het glas en gaat voor mij aan de trap naar beneden. We hoeven vandaag niets meer tegen elkaar te zeggen. Ik trek mijn jas aan. Ik zoen Lisa op beide wangen, om en om. Mijn handen op haar heupen. Als ik haar tegen mij aan wil trekken gaat de achterdeur open.

'Moi volk.' Frans Feder loopt zonder vragen langs ons heen de kamer in. De hele kamer lijkt gevuld met de buurman. 'Tot kijk,' zegt Lisa. Met de fiets

aan de hand loop ik tot aan de straat. Lisa loopt niet met me mee.

'Denk aan de straten,' hoor ik uit de verte. 'De straten?' 'De namen van de straten.'

Aan het eind van de Kerkweg bij bakker Ahlers weet ik het weer. Ik fiets dezelfde weg terug. Ericasestraat, Verlengde Herendijk, Dikke Wijk, en over een paar jaar de Mahatma Ghandistraat, de Joop den Uylallee, de Mao Tse Tungweg, de Roswinkelder Sackgasse, de Laan van de Heilige Clarissa.

31

Angela is uit het leven gestapt. Dat klinkt dramatischer dan het is. Ze gaat trouwen – wie had dat ooit bedacht – en ze stopt met de hoererij. Ze is nu alleen voor en van Wilco. Wilco vaart niet meer, na vijftien jaar op zee blijft hij aan de vaste wal. Hij wordt vertegenwoordiger bij Det Norske Veritas, voor verzekering van kustvaarders en andere boten. Angela blijft in het vak, ze is baas over twaalf ramen, andere vrouwen doen het werk voor haar.

'Ik vind het zelf ook apart, maar zo gaat dat. De een z'n bloot is de ander zijn brood,' zei Angela. Het was een lang telefoongesprek. We hadden elkaar lange tijd niet gezien en gesproken. Ons gezin, vader, moeder, Angela en ik, was los zand. We woonden bij elkaar, maar we hadden weinig met elkaar te maken. Dat hoorde zo, ik wist niet anders. Elk groeit op in een nest, en net als bij vogels zijn er nestblijvers en nestvlieders, met alle variaties ertussen. Als ik in Kalabo was geboren, of in Boumben, dan was de kans heel klein geweest dat ik ooit op Erica terecht zou komen, bijvoorbeeld als maatschappelijk werker met zittingsuren in de jodenbarak in het Plantsoen, om maar eens een mogelijkheid te noemen. Iedereen heeft het te doen met de plek waar hij op aarde is ingestapt. De rek in de eigen levensloop is niet zo groot, lijkt het, en toch kan elke dag avontuur opleveren of een verrassing. Ik kon er weinig tegenin brengen. Ik was allang blij dat Angela uit het leven is gestapt. Mijn raadswerk maakt mij kwetsbaar voor praatjes. Iedereen die in de raad zit moet van onbesproken gedrag zijn, vooral de raadsleden uit de linkerhoek, en de familie erbij. Van de liberalen wordt meer door de vingers gezien als het gaat om escapades op relationeel, seksueel en financieel gebied. De raadsleden van voorheen de KVP hebben hun eigen hoger gezag, net als de fienen van de CHU en ARP. Het duurt niet lang meer of de gelovigen zijn op alle terreinen een pot nat. Ook dan blijven ze geloven in hun eigen gelijk, en zo zijn ze dan via een omweg weer gelijk aan de socialisten en sociaal democraten. Mensen van alle landen: verenigt u.

Het CDA staat in de steigers. Er is nog niemand die de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders in Jeruzalem aan de Lesturgeonstraat en de A.L Boonstraat met elk een eigen Turkse en eigen Marokkaanse moskee serieus neemt. Mensen die niet met islamieten willen omgaan vertrekken naar Emmerhout of wachten tot de nieuwbouw in de Bargeres of de Rietlanden klaar is. De elite loopt altijd vijf jaar voor de muziek uit, zo blijven de rijken en de intellectuelen bij de gewone man vandaan. De muzelman hoeven ze niet te kennen, en voor de anderen gelden dezelfde regels. Ik moet de eerste Turk nog tegenkomen die spontaan een praatje met me maakt zonder dat hij iets van me wil. Alle mensen zijn gelijk en verkeren het liefst in eigen kring; op de klanten van de hoeren na, die gaan het liefst naar een zwarte, bruine of naar een blanke

Russische of Hongaarse hoer. Als ze maar niet hoeven te praten. Voor de gewone man en ook voor de elite is het beter dat ze de geschiedenis van mijn zuster niet kennen. Misschien word ik erop afgerekend. Die angst kan ik nu opbergen. Angela is een liberale ondernemer, daar is niets verkeerds aan. Over een paar jaar is prostitutie legaal, daar gaat het heen. Ik kan niet bedenken wat er verkeerd aan is. Iedereen moet doen wat hij of zijn niet kan laten, en dat is heel veel.

Ik fiets naar huis na de vergadering van de commissie Welzijn & Cultuur. Het waren luxeproblemen op de agenda. Uitkeringen omhoog, toeslagen voor theater de Muzeval voor mensen met een minimumuitkering en toeslagen voor het zwembad. Ook met een gratis kaartje gaat een minimumlijder niet naar het Zwanenmeer van Tsjaikowski. Gespring in te korte rokjes en op de tenen lopen op vioolmuziek; dat is mooi voor de heffe des volks, maar niet voor Haarm Aarbaider. Dan is de Kibbelkoele met het naaktstrand veel dichterbij, en het kost daar niks. Voor plat vermaak hoeft de Drent enkel de *Drentse en Asser Courant* te lezen met een oneindige reeks artikelen en foto's over het naaktstrand bij Grolloo. De mensen vinden het geweldig lekker om verontwaardiging te voelen en het eigen gelijk als tepelzalf op het eigen blote vel te smeren.

"Het wordt tijd dat er weer oorlog komt," hoor ik vader zeggen. Natuurlijk kon ik deze overwegingen niet hardop zeggen in de commissievergadering. Ik bleef het standpunt van de partij trouw: meer geld voor kunst en cultuur en vooral voor de cultuurbarbaren. Het ging om minder dan tienduizend gulden en dat stelt niets voor op de begroting. Met twee maandlonen en het vakantiegeld heb ik dat zo maar op mijn rekening van postgiro. Met twaalf mannen en vrouwen vergaderen we er de hele vrije vrijdagmiddag over, voor het presentiegeld.

'Je wordt cynisch en sarcastisch,' zegt Angela.

'Als het raadswerk je niet meer aanstaat, kun je er ook mee stoppen. Het is geen plicht om volksvertegenwoordiger te zijn. Stemmen, dat is een plicht en dat is al erg genoeg als er niets valt te kiezen.' 'Het is niet zo dat het raadswerk me tegenstaat,' zeg ik. 'Ik kan niet zo goed tegen de kleinigheden die ook geregeld moeten worden. Grote gebaren met heldere uitgangspunten, daar voel ik me bij thuis. Kwaliteit van het bestaan, schoonheid in de kunsten, zorgvuldigheid met de dingen die er toedoen.' We zijn bij lange na niet uitgepraat. We laten ons een paar dagen later opnieuw meeslepen door onze overpeinzingen bij Grimme op het terras. Angela wenkt de ober. Regelmatig steekt een voorbijganger de hand op, na de foto's in de *Emmer Courant* begin ik een bekend figuur te worden in het centrum van Emmen.

'Kwaliteit,' zegt Angela.

'Kwaliteit zit in de kleine dingen, niet in grote zaken. Als je de details in orde hebt, volgen de grote lijnen vanzelf.' De ober wacht. 'Een bakje water voor

Duncan en nog twee cappuccino voor ons,' zegt ze. De ober knikt. Zwart vest en wit hemd. Kale kop. Donkere broek en Van Bommel schoenen. Ik zit hier graag. 'Als de politie de jongens die op brommers door het centrum scheuren aanpakt, dan weet elke puber dat er grenzen zijn. Als je dat nalaat, dan gaan er meer zaken verkeerd.' Ze kijkt een jongen na die op een Puch, zonder helm, door de Hoofdstraat jaagt. Ik grijns.

'Vroeger,' zeg ik.

'Toen jij nog in huis woonde wilde je niet fietsen, daar kreeg je dikke billen van. Je wilde een Mobylette en die kreeg je ook. Wie had jou bij kunnen sturen?' 'Van fietsen krijg je ook dikke billen en als je geen dikke billen wilt, dan moet je niet fietsen,' zegt Angela kortaf. Ik heb een gevoelige plek geraakt. 'Maar daar gaat het mij niet om. Meestal kun je niets sturen aan een kind, bij mij wilde dat in elk geval niet, maar mensen mogen wel beter hun best doen om het leven van kinderen prettiger te maken.' Ik weet niet of ze vader en moeder een trap na wil geven. Ik vraag het niet. Er is een tijd om over de mislukte opvoeding te praten en als dat voldoende is uitgemolken, dan is het tijd om vooruit te kijken en de maatschappij van nut te zijn. Het particuliere geneuzel begint me tegen te staan, daarom zit ik in de gemeenteraad; om grote zaken in de goede richting te sturen. De ober zet de bestelling op het tafeltje. Het opgeklopte schuim met de poedercacao lekt over de rand van het kopje naar het schoteltje. Dat hoort zo bij cappuccino.

'De hond,' zegt Angela. 'Duncan.' De ober steekt zijn wijsvinger kort in de hoogte. Even later komt hij terug met een plastic kom met water. 'Jij kunt zo in de raad,' zeg ik. 'Je praat in algemeenheden, net als bestuurders. Opvoeden is gemakkelijk als je het over grote lijnen hebt, net als besturen dan gemakkelijk is, maar als het op de uitvoering aankomt is het een stuk lastiger.' Duncan heeft de bak met water voor de helft leeggedronken. De terriër kijkt tevreden. 'Word concreet,' zegt Angela. 'Je praat in raadsels, geef voorbeelden.' Ik aarzel. Niet alles wat ik in de raad zegt hoeft in de openbaarheid. Ik ben blij dat de journalist die overal bij zit niet alles opschrijft en in de krant afdrukt. 'In de Rietlanden moeten de straten namen krijgen. In de commissie heb ik voorgesteld om de straten naar verzetsstrijders te noemen.' 'Dan ben je wat Drenten aangaat snel door de namen heen,' zegt Angela. Ze lacht. Het is me niet helder of ze me uitlacht of dat ze verguld is met haar vondst.

'Ik bedoel de groten: Ghandi, Mandela, Neto, Cabral,' zeg ik. 'De groten. Zo.' Angela zuigt het schuim van de cappuccino. Ze veegt het snorretje met de rug van haar hand weg. Zachtroze nagels heeft ze.

'Ik kreeg de handen niet op elkaar. Alleen de socialisten van de PvdA wilden er wel eens over nadenken, maar ik weet dat *erover nadenken* hetzelfde is als een afwijzing. Het gaat niet door als het aan de commissie ligt.' We hebben uitzicht op het huis van Zegering Hadders, liberaal, maar in het huis zijn

alle kamers op slot. Als je van de woonkamer naar de slaapkamers op de bovenverdieping wilt, heb je een bos sleutels nodig. De man schijnt bang te zijn voor inbrekers; van horen zeggen, natuurlijk. Wie niets te verliezen heeft, hoeft niet bang te zijn.

Het huis is door de dierentuin gekocht en over een jaar of tien, twintig vertrekt de hele dierentuin uit het centrum. De plek is te klein, en na de laatste ontsnapte tijger wil het volk rust en veiligheid. De zoo naar de es. In de raadsmap zat een briefje over langetermijnplanning van de dierentuin en de upgrading van het centrum.

'Heel wat anders,' zeg ik.

'In de meivakantie ga ik met een delegatie van de raad naar Moskou. We gaan kijken hoe de Russen de stad besturen, vooral op het gebied van transport. De metro in Moskou is heel beroemd en misschien kunnen we er nog iets van leren voor de buslijnen in Emmen en de buitendorpen.' Angela aait Duncan over zijn kop en tilt hem op schoot. Het koekje is voor hem. Ze kroelt met haar vingers door het kroeshaar. De hond legt de oren neer.

'Buitenkans,' zegt ze.

'Het schijt ok altied op dikke bulten.'

32

Het stuk tot aan Warschau kende ik al. Het was mij niet onbekend om het voorzichtig uit te drukken. We zijn met z'n vieren, drie mannen en een vrouw. Burgemeester Stephan Harinxma, de liberale wethouder Hinderk Zweihaus en de fractievoorzitter van voorheen de KVP Elsbeth Voehler reizen met me mee. Elsbeth Voehler wilde niet vliegen en Hinderk Zweihaus houdt van treinen. Hij heeft een kast vol spoorboekjes van alle landen van de wereld waar rails liggen. In de koffer heeft hij als reisliteratuur de spoorboekjes van de beide Duitslanden, van Polen en van Rusland. Regelmatig kijkt hij of de treinen de dienstregeling volgen.

'Dit is Duitsland,' zegt hij met enig historisch besef.

'In Duitsland rijden de treinen op tijd.' We zijn Hannover voorbij. Het land glooit wat meer dan bij ons, maar verder is het land gelijk. We verschillen minder van onze buren dan we zouden willen. Mijn zus Angela zei al: "Ik wil niet op onze moeder lijken," maar er was niets aan te doen. Van de familie moet je het hebben. Mijn voorouders van moeders kant komen uit Hannover.

'En wat me opvalt,' zegt Zweihaus, 'ze hebben hier heel veel fietsen. Hij grinnikt er wat bij en tegelijkertijd glijdt zijn hand in zijn binnenzak om het treinbiljet tevoorschijn te halen. De conducteur is al geweest. Typisch overspronggedrag zou Rossing zeggen. De collega biologie weet alles van het gedrag van apen en beren. Als apen en beren in nood komen, of als ze bang zijn voor een jager of roofdier gaan ze vreemd gedrag vertonen. Mensen doen dat ook. Ga maar eens dicht naast iemand staan, in de intieme ruimte. Het duurt dan maar kort of die ander pakt een zakdoek en snuit de neus, of het doosje met lippenstift komt uit de tas. Het treinbiljet is in orde. Het eerste stempel staat er al op.

'Hoe lang zou dat nog duren?' vraagt Elsbeth Voehler. 'Ik bedoel die misplaatste grappen over fietsen die weer teruggebracht moeten worden.' Harinxma is de aangewezen deskundige om die vraag te beantwoorden, hij is per slot van rekening burgemeester. Ik zeg niets, ik wacht tot er een antwoord komt; van een ander.

'Ik vrees dat we ermee leren leven,' zegt Harinxma.

'Een mens heeft het nodig om zijn soortgenoten te vernederen. Wie met weinig verstand is bedeeld, of juist met veel en er geen weg mee weet, gaat deviant gedrag vertonen.' Harinxma gaat dure woorden niet uit de weg.

'Te hard rijden door woonwijken en debris op straat gooien, in kennelijke staat de openbare ruimte betreden en buschauffeurs op de revers spugen, of erger, het is een en al domheid of frustratie. Als je daar niet tegen kunt, dan heb je een moeizaam leven.' De trein mindert vaart. Zweihaus luistert

niet meer. Hij is druk met de aankomsttijden. 'Of niet De Mens?' De burgemeester wil niet de enige zijn die de kar van de beschaving trekt. Hij weet niet dat ik ook weet dat Frau Voehler een vader had die lid was van de NSB, en dat haar dat nog steeds wordt nagedragen. En NSB was niet de Norske Statsbaner, als Zweihaus wellicht denkt. Elsbeth Voehler heeft gekozen voor een vlucht naar voren: volksvertegenwoordiger in de gemeenteraad.

'Op school herken ik dat ook,' zeg ik om Harinxma niet alleen te laten. 'Kinderen pesten elkaar en de grootste minkukels hebben ouders met kleine hartjes en ouders die zich vervelen.' Ik kijk naar buiten en zie Harinxma en Voehler in het glas weerspiegeld.

'Zo ongeveer,' zeg ik. 'Ik heb er nog geen echte studie van gemaakt.' Ik dek mij in, dat heb ik al geleerd voor ik in de raad kwam. Elsbeth Voehler staat op en gaat het gangpad door, ze volgt de bordjes wc. Als de deur op het slot gaat brandt er een rood lampje naast de tussendeuren. Nu trekt ze haar rok omhoog, nu laat ze haar slipje zakken, nu raken haar billen de bril, of zweeft ze er vlak boven.

'Kun je ook klaverjassen?' vraagt Zweihaus.

Als ik ja zeg ben ik veroordeeld tot kaarten, als ik nee zeg komt later misschien uit dat ik heb gelogen.

'Ik houd niet van spelletjes spelen,' zeg ik.

'Ik lees liever een boek en verder schilder ik in mijn vrije tijd. Kaarten doe ik eigenlijk nooit.'

Het lampje naast de deur gaat uit. Ik hoef mijn fantasie niet langer de vrije loop te laten. Elsbeth Voehler heeft haar kleding keurig in orde, zonder waterspatten op haar rok.

In Berlijn blijven we in de trein. De trein blijft niet lang genoeg stil staan, en wat hadden we met onze tassen en koffers gemoeten? Aan de Oost-Duitse kant staan op een galerij boven onder de overkapping nog steeds soldaten met mitrailleurs schietklaar. Een Mechelse herder snuffelt onder de trein en aan lange stokken blinken spiegels om onder de wagons te kijken. We houden de ramen dicht. De omroeper horen we boven het geroezemoes van het station. De mannen in uniform schreeuwen niet, ze doen zwijgend het werk dat ze moeten doen. Terwijl de trein stil staat hebben we de gelegenheid om de slaapplaatsen in orde te maken. De burgemeester en Zweihaus slapen boven, Voehler en ik liggen beneden. Als de trein weer rijdt kruipen we om beurten op onze smalle slaapplekken. We raken elkaar niet aan, dat kunnen we heel goed. Iedereen trekt de pyjama aan over het ondergoed. Elsbeth Voehler steekt in het halfdonker haar hand bij haar nachthemd in en vist de beha tevoorschijn. Ze heeft een prettig lichaam, dat is mooi meegenomen voor een NSB-dochter en fractievoorzitter van voorheen de KVP. Ik draai mij om en doe mijn ogen dicht. Wat ik niet kan pakken hoef ik niet te zien.

Ik kan wel slapen. Dit spoor is mij bekend. Bij elkaar genomen stonden we

wel een uur stil op het station in Warschau. Het duurde me veel te lang. Op het perron keek ik iedereen na, iedereen die ik niet wilde nakijken. Misschien, een kans van minder dan één uit duizend, zou Alexandra uit een lokale trein stappen, maar ook kleine kansen zijn kansen. Ik was opgelucht toen de trein weer reed. Ik had mijn collega's in de raad niets verteld over mijn Poolse bruid die mijn Poolse bruid niet meer was. Er was geen enkele noodzaak om dat te vertellen, ze hoefden dat niet te weten.

Aan de grens met de CCCP zitten we in de restauratie. Borsj, koolsoep en aardappelen met worst en gekookte winterpeen met bruine jus. Ieder heeft er flesje donker bier bij. Zweihaus proeft niet wat hij naar binnen schept. Hij ziet enkel de treinen en het rangeerspoor. De wagons worden opgetild, de wielen rijden onder de wagons vandaan en andere wielen op breder spoor komen eronder. De Russen hadden bij de aanleg van het spoor een andere maat genomen voor de afstand tussen de rails, dan zou de vijand uit het westen niet ongehinderd door kunnen rijden naar Moskou. We voelen nauwelijks dat bij de Bulgaarse yoghurt de treinstellen een meter zakken en op de andere onderstellen terechtkomen.

We rijden door zachtgolvend landschap met hier en daar lantaarns van een dorpje of streekje. Naast het spoor lantaarnpalen achter elkaar met de draden van de telefoon. Bossen, akkers, grasland, beschaafde wildernis in lentegroen. Nog 800 kilometer naar Moskou; het is niet naast de deur.

'Meneer De Mens, welcome in Moscow.'

Ook de anderen worden met naam en functie aangesproken door een Rus in een net grijs pak. De ambtenaar kent onze namen, kende de coupé en kent onze gezichten. Op de juiste plek, op de juiste tijd. Van verbazing zeiden we niet meer dan goedemiddag, of wat daar op leek.

'Pünktlich,' zei Zweihaus toen we in een taxi op weg naar het hotel waren. 'Poenktlich, zou ik zeggen als we in Duitsland waren geweest. Ik weet niet hoe ik dat in het Russisch kan zeggen.' Ik weet het wel, maar ik zeg het niet. Brede straten, hoge gebouwen en gewoon volk op straat. Verkeerslichten, winkels, parken en alles een slag groter dan we gewend zijn. Op een boog zie ik een raket. Symbool voor de eerste Spoetnik. Dan stoppen we voor de ingang van hotel Krasnaja Rossia. Het hotel telt 23 verdiepingen. Voor de deur, onder het baldakijn, staat een Rus ons op te wachten. We kunnen onze bagage aan hem afgeven. We krijgen geen gelegenheid eerst naar onze kamers te gaan. Er is eerst een kennismaking met een afvaardiging van het gemeentebestuur, en daar weer een onderafdeling van. Het zijn de mindere goden in de hiërarchie, maar we hebben ook nooit de illusie gehad dat we de burgemeester van Moskou te spreken zouden krijgen. Het gaat ons om de infrastructuur, het transport, de metro en hoe wij, eenmaal terug in onze gemeente, ons voordeel kunnen doen, met name voor de burgers, met de nieuwe kennis en de nieuwe inzichten. Met dat programma heeft de gemeenteraad ingestemd.

In een zaaltje staat een lange tafel met een grauwwit kleed. Glaasjes in het gelid en flessen wodka midden op tafel. Geen chips, geen pinda's, geen blokjes kaas met door de prikker ananas of stukjes gember. Heldere borrels, watertjes in soorten en een korfje met brokken donker brood. We worden welkom geheten in de CCCP, de verenigde sovjetrepublieken. De tolken krijgen geen wodka. Na een uur en drie glaasjes de man en de vrouw is de ceremonie voorbij. Een vrouw van in de vijftig brengt ons naar de lift. Ik heb een licht gevoel in het hoofd en een zwaar gevoel in de benen. Boven wacht een andere vrouw in uniform, gelijk postuur – rond en dik en kort – en met rechte krullen in het haar, als mijn vader zeggen zou.

Vier kamers op een rij. Om acht uur kunnen we beneden dineren. De vrouw van de lift komt ons halen, we hoeven zelf niets te doen. Om zeven uur in de ochtend gaat de telefoon. Half wakker neem ik op. De Rus bij de receptie wenst me *dobre denj*. Ik zeg ook goede morgen. Om acht uur worden we aan het *otbjet* verwacht en om negen uur staat een taxi klaar. Ik neem een douche, hardere straal dan bij mij thuis, en dat op de negentiende verdieping.

'De Russen kunnen wel hotels bouwen,' zegt Zweihaus als we aan het ontbijt beginnen. Hij bedoelt: het valt me niets tegen. 'Onderschat de Slaven niet,' zegt Harinxma. 'Technisch zijn ze tot veel in staat.' Ik sla het kapje van het zachtgekookte ei. De dooier is tegen het oranje aan. 'In de douche was zelfs een plastieken hoofdkapje,' zegt de fractievoorzitter van voorheen de KVP. Mannen kunnen niet overweg met dit soort praat. Elsbeth Voehler krijgt geen antwoord. Ze gaat opnieuw naar het buffet en komt terug met twee sneden witbrood en een plakje edammer. In het buitenland is het verlangen naar huis het grootst en als dat verlangen niet bevredigd kan worden, dan maar met een substituut.

Om negen uur staan een Rus en een Russin klaar bij de receptie. We krijgen nog tijd om onze tanden te poetsen en tijd voor een laatste plas. In zwarte limousines razen we de binnenstad in. Het gaat me net snel genoeg. In een flits zie ik het Bolsjoi theater en ik meen een museum te ontwaren, alles is voorbij voor ik er weet van heb. Dit is het echte leven. In het kantoor van het openbaar vervoer krijgen we uitleg over de metro. Het eerste station is geopend in 1935, het diepste punt ligt 150 meter onder de grond. Als de omroeper een man is rijdt de eerstvolgende metro met de wijzers van de klok mee, als we een vrouw horen gaat de rijrichting tegen de wijzers van de klok in. Er is ruimte voor tienduizenden Russen als dat nodig mocht zijn bij een nucleaire attaque. De Rus grinnikt erbij, ik meen het te zien, maar zeker weten doe ik het niet.

'Die bommen op Moskou,' zegt Zweihaus in de pauze. 'Die bommen op Moskou komen niet van onze kant. Als de Russen niet met schieten beginnen, dan valt er geen schot.'

'Ik help het je hopen,' fluister ik.

Russen verstaan ons niet, maar je weet maar nooit. Misschien nemen ze alle gesprekken op cassettebandjes op en hebben ze handlangers in Roswinkel of bij Fré Meis die vertalen wat we hebben gezegd. We doen ertoe, we zijn niet onopgemerkt gebleven.

Na de koffie en ellenlange lijsten met grote getallen nemen de gidsen ons mee naar de metro. We krijgen een passe-partout, de hele dag is de ondergrondse van ons. Twee ritten gaan de gidsen met ons mee, dan laten ze ons alleen. De fooi in dollars is heel welkom. We gaan de diepte in, een geen klein eindje. Eindeloze trappen en dan in kathedralen onder de grond; marmer, keramiek, kunst, kleuren en kroonluchters. Rails, en elke tachtig seconden een trein voor miljoenen Russen die de hele dag van de ene naar de andere plek reizen. Alles is netjes en schoon, nergens rotzooi op het station.

Bij metrostation Arbatskaya Smolenskaya staan om drie uur in de namiddag opnieuw twee gidsen klaar. Wij kennen ze niet, maar ze spreken ons aan alsof we al jaren in Moskou wonen en werken. We wandelen door de stad. Krasnaja Plosjad, achter ons de Goem, het warenhuis dat veel weg heeft van de Bijenkorf in Amsterdam. Ik ben daar nog nooit geweest, maar Elsbeth Voehler kent de Bijenkorf heel goed.

''Mijn zoon woont in Amsterdam. Als ik bij Bennie op visite ga, dan gaan we daar winkelen. Heel leuk.' De Goem is dubbel zo groot, veel meer dan dubbel zo groot als de Bijenkorf in Mokum. De prijzen zijn ook het dubbele van wat ik gewend ben. In de winkel is alles te koop voor rijke Russen en toeristen. We kopen luxebroodjes en betalen in dollars. De gidsen kijken glimlachend toe, ze hoeven niets. Ze hebben al gegeten. We krijgen uitleg over aantallen bezoekers en over de aanvoer van koopwaar, het aantal personeelsleden in deze staatswinkel en de toeslagen op het salaris bij hoge verkopen, ook dat is communisme. Ik krijg van alles te horen wat ik niet hoef te weten. Ik weet niet wat waar is, alleen de Pravda is de waarheid. Aan de overkant van het Rode Plein is de graftombe van Lenin. Elsbeth Voehler en Hinderk Zweihaus hebben geen zin het gebalsemde lijk van Vladimir Illitsj te bekijken. Ze blijven in de Goem en gaan dan terug naar het hotel. Met de eerste burger van de gemeente ga ik in de rij staan. Het duurt een half uur, het duurt een uur en als we blijven staan duurt het nog een uur. Ik moet nodig en Harinxma heeft het ook wel gezien. We stappen uit de rij. Voor een dollar plassen we in de Goem en wandelen de stad in. We nemen een metro, stappen in en stappen uit en we vinden onszelf terug tussen miljoenen Moskovieten. Rond half zeven vraag ik een vrouw van mijn leeftijd de weg naar Krasnaja Rossia. We staan bij een metrostation, maar op de kaart kunnen we de naam van ons hotel niet vinden.

'Natasja,' zegt ze. We schudden handen. 'I help you. You come with me.' Voor de etalage van een kledingwinkel stond een andere vrouw, Ljoebliana, de vriendin van Natasja. Of we willen of niet, ze nemen ons mee naar het

café tegenover het metrostation. Harinxma wil niet. Hij wil naar het hotel.

'Kom mee,' zeg ik. 'Zo vaak kun je niet met een Rus praten, zeker niet met een Russin.'

Natasja heeft geen aanloop nodig. Ze wacht het antwoord op haar vraag of we getrouwd zijn niet af. Het maakt haar niets uit. 'I want to leave the Sovjet Union,' zegt ze. Ook Ljoeblina wil het land verlaten . 'You marry me.' Harinxma zegt dat hij al getrouwd is. 'You can divorce.' Ze geeft niet op. Harinxma wil wel bij zijn vrouw weg, maar een burgemeester zonder vrouw is geen eerste burgervader. Harinxma was wel aan een tweede vrouw toe, had hij gezegd, maar zijn betere helft wilde hem niet laten gaan. De tijd was er nog niet rijp voor. Emmen was geen Amersfoort of Den Haag. Het gemene volk zou een echtscheiding niet pikken.

De ober brengt koffie met sandwiches. We krijgen er en borrel bij, en nog een. De gastvrouwen zien er aantrekkelijk uit. Ze zijn epigonen van de vrouwen op schilderijen van Sergei Gerasimov. Stoer en stevig, geblondeerd, dat weer wel. Warme lijven, zoals een berin een warm lijf heeft. De vrouwen hebben gestudeerd, wiskunde en natuurkunde aan de universiteit, dat is niet niks. Ze kunnen in Holland zo aan het werk. Natasja heeft een kind, een jongen van twaalf. Ljoebliana heeft er twee, een meisje van vijf en een lieve jongen van zeven. Die krijgen we er gratis bij. De seks is ook goed. Alles is dik in orde. We geloven alles. We zeggen dat we er vandoor moeten, dat de andere raadsleden op ons wachten in Krasnaja Rossia. We zeggen dat we nog souvenirs willen kopen. Natasja wijst ons de weg. Ze roept de ober die de rekening brengt. We geven de nota aan een andere ober en het geld aan weer een andere ober. We krijgen een kwitantie van een vierde ober. Harinxma betaalt alles. In de winkel naast het café kopen we matroeska's, een wollen deken, een samowar en wat klein spul voor de raadsleden. We wijzen aan wat we willen, een bediende pakt het in. Hij geeft een briefje met onze bestelling. Harinxma betaalt aan een loket aan de andere kant van de winkel en komt terug met een afleverbon. Hij ruilt de afleverbon tegen een kwitantie met een stempel erop. Natasja neemt de jeans in ontvangst die ze voor zichzelf had uitgezocht. Ljoebliana was tevreden met een wollen trui. Ik zeg dat het ons geld is en dat we geen jeans en trui hebben besteld, maar de taalbarrière is ineens te groot. Ze vragen ons visitekaartje en wij geven het visitekaartje van de gemeente. De dames stappen met ons in de metro, het leunen tegen onze schouders is gratis. Natasja en Ljoebliana wijzen ons de weg tot aan de ingang van Krasnaja Rossia, ver genoeg.

Elsbeth Voehler en Hinderk Zweihaus hebben op ons gewacht. We krijgen koolsoep met aardappelen met vette jus en suddervlees, wortels en bonen. Custardpudding als dessert en koffie met slagroom uit een glazen kom. De wodkafles midden op tafel laten we onaangeroerd.

'Wij hebben alvast souvenirs gekocht,' zegt Harinxma, alsof hij zich voor

onze late komst moet verontschuldigen. 'We troffen twee aardige Russinnen die ons de weg wezen. Of niet Johannes?' Na een paar dagen in den vreemde gaan mensen, net als echtparen, steeds meer op elkaar lijken. De natuurlijke grenzen vallen weg. We tutoyeren elkaar en noemen elkaar bij de voornaam. En na de foto's van de kinderen van Elsbeth kwamen ook de portretten van het kroost van de burgemeester en Zweihaus op tafel, naast de matroeska's en de tinnen lepeltjes met het wapen van Moskou en de ansichten met het Balsjoi theater, de Wasiliuskerk en de Tretyakov Galerie. Als ik niet antwoord op de vraag van de burgemeester, zegt hij: 'Ze wilden met ons trouwen. Heel bijzonder.' 'Inderdaad, heel bijzonder,' zegt Hinderk Zweihaus. Aan zijn stem is niet te horen of hij verbaasd is, of dat hij probeert ons bij de bok te doen. 'Grappig,' zegt Elsbeth. 'De dames willen niet onder de communistische dictatuur leven, al hebben ze nog zo'n mooie metro.' Elsbeth is getrouwd met een onderwijzer met rood haar, dat zag ik op de foto's. Zelf heeft ze donkerblond haar om een fijnzinnig gezicht. Twee van haar jongens zijn rossig met sproeten, de derde jongen heeft een blonde kop, net alsof hij een andere vader heeft. Ik vroeg het haar niet. Het gaat me niets aan, en als ik het zou weten zou ik haar misschien anders benaderen. Gepaste afstand houd ik.

Twee volle dagen krijgen we uitleg over de gemeentereiniging met een uitstapje naar de vuilnisbelt, uitleg over het socialistische systeem en de organisatie van aeroflot, de grootste vliegmaatschappij ter wereld. Op de laatste officiële dag hebben we een excursie naar het museum van de ruimtevaart en een film over Laika, de eerste viervoeter in een baan om de aarde. We weten de weg in Moskou, we kennen de bussen en de metro. We weten genoeg om gemeentewerken nuttige aanwijzingen te geven bij het ophalen van groenafval, oud papier en ander overschot van onze welvaart. We hebben ook gezien hoe we het niet willen hebben, en dat deel is misschien aanzienlijk groter dan hoe het wel kan. We hoeven niet bang te zijn dat de Russen onuitgenodigd bij ons komen binnenvallen, dat is me wel helder geworden. In het oosten komt de zon eerder op dan in het westen, maar dat is vrijwel het enige waarmee de Slaven vooroplopen. Zweihaus wist het mooi te zeggen. Ik heb Elsbeth niet kunnen betrappen op kennis van kunst, maar op de laatste dag wilde ze me mee naar de Tretyakov Galerie. Kunst uit vorige eeuwen van romantische en minder romantische schilders. Elsbeth Voehler is uitgepraat met de burgemeester en de wethouder.

'Geef mij je arm,' zegt Elsbeth als we het metrostation uitstappen en naar Tretyakov wandelen. 'Ik mis mijn man en kinderen, ik wil je graag vasthouden.' Ik steek mijn hand in mijn jaszak en Elsbeth haakt in. Ik ben de minste niet. Elsbeth had gisteravond geprobeerd om naar huis te bellen, maar dat was niet gelukt. De behoefte aan lichamelijke aanraking wint het van trouw aan de roodharige partner, lijkt het. Ook het vrouwelijke lichaam heeft een eigen programma. De tassen en koffers staan in bewaring op het

station. Vanavond om vijf over acht gaan we naar het westen. We hebben een hele dag voor kunst en cultuur. Zweihaus en Harinxma zoeken hun eigen weg in Moskou. In de zalen lopen Elsbeth en ik hand in hand. Niemand die ons ziet. Ik durf veel als ik buiten het gezichtsbereik van bekenden ben. We stappen binnen bij schilders van voor en rond 1900. 'Dit is de oorsprong van moderne kunst,' zeg ik. 'Ik weet hier niets van. Van kunst heb ik nooit veel begrepen,' zegt Elsbeth. 'Ik deed de MULO, cursussen boekhouden en spreken in het openbaar bij Instituut Rhetorica in Assen. En toen was ik oud genoeg om te trouwen. Ik had kleuterjuf willen worden, maar als je ging trouwen, mocht je niet werken. Niet als je katholiek was, en anders ook niet.' Ze wacht. 'Dat is nu gelukkig anders.' We staan hand in hand en kijken naar *een meisje met perziken* van Valentin Serov. 'De Russen waren niet gek,' zegt ze. Vera Mamontova kijkt in de verte, ze kijkt naar ons. Op tafel liggen perziken en een perzik heeft ze omsloten met haar handen. "De vrucht van uw schoot," gaat door me heen. Vera houdt haar ongeboren kind vast. Het meisje droomt.

'Ik heb altijd gedacht dat Russen achterlijk waren. Mensen met minder verstand, of met hetzelfde aantal grammen verstand dat ze niet gebruiken.' Elsbeth kijkt recht voor zich uit als ze dat zegt, alsof ze zich schaamt voor wat ze denkt. 'In de roomse kerk hadden wij geen eerbied voor de orthodoxe christenen in Rusland. Het waren afvalligen, ook al zongen ze bijna dezelfde kerkliedjes en geloofden ze in dezelfde god.' Stilzwijgend spreken we met elkaar af dat we elkaar begrijpen. Ik ken de roomse kerk van binnen en van buiten. Een half woord is genoeg en dat ieder van ons met dat halve woord een ander pad inslaat is van geen belang. Ook met hele woorden komen misverstanden de wereld in. *Mirage in de steppe*, staat op het bordje. Pavel Kuznetsov schilderde de luchtspiegeling in 1912.

'Begin van andere kunst,' zeg ik. 'Met zo weinig mogelijk opsmuk zoveel mogelijk zeggen. Het is de verbeelding van spreken is zilver. Het lijkt op het werk van Paul Gaugin.' Ik hoor het mezelf zeggen: "H.W. Janson bladzijde 507." Het wordt tijd dat ik een nieuwe druk aanschaf, met meer afbeeldingen in kleur.

'En zwijgen is goud,' vult Elsbeth aan.

'Of praat ik teveel?' vraagt ze. Ze kijkt me vragend aan. Net alsof ze krimpt en in een bedreigd meisje verandert. Ik knijp haar hand, zachtjes maar met overtuiging. Alles wat ik zeggen kan is teveel. Het goud van haar trouwring blijft tussen ons hangen. Het is lang geleden dat ik alleen was met een vrouw, alleen met een vrouw tussen schilderijen is een eeuwigheid geleden. Ik sta naast een vrouw tussen grote schilders met naast elke deur een Rus in uniform om ons te bewaken. Bewakers die gespecialiseerd zijn in lichaamstaal, suppoosten die van elke bezoeker lijf en leden kunnen lezen. Bewakers van vluchtelingen uit de drukte van de stad, van toeristen met veel

geld en weinig kennis van kunst, bewakers van schilders die kijken hoe hun voorgangers verf en doek veranderden in gemoedstoestanden van de ziel, van dolenden op zoek naar wat ze willen maar dat nog niet onder woorden kunnen brengen. In een zaal met werk uit de achttiende eeuw rusten we op een bank met uitzicht op een dorp op de vlakte. Berken met een roeken-kolonie voor een kerk. Het doek is licht op de voorgrond en verderop is een donkere einder. De luchten strekken zich uit over de muur van de zaal. We kijken naar buiten, niet alleen naar buiten, maar ook terug in de tijd. Alexei Savrasov als schilder van het realistische Russische landschap. *De roeken zijn er*. De lente begint.

'Jij schildert ook?' vraagt Elsbeth Ze gaat rechtop zitten. Ze weet het antwoord. Ik knik. 'Wat doe je dan in de raad?' Ze kijkt mij strak in mijn ogen. Ineens is ze geen kind meer. Ze is fractievoorzitter van voorheen de KVP. Meer is ze dan de voorzittervan de fractie. Zwijgen is geen optie. 'Als ik een gevoel voor schoonheid in de raad kan brengen, dan heb ik mijn tijd niet verprutst,' zeg ik. Ik hoor mezelf praten, dit had ik nog nooit zo gezegd. Blijkbaar is er een andere tijd en een andere plek nodig, een ander, om de diepere drijfveren helder te krijgen. 'Net als op school,' maak ik mijn zin af. 'Net als op school. Ik wil de kinderen en de raad schoonheid, en de troost van schoonheid laten zien.' Ik hoor hoe ik zucht. Lucht glijdt mij bevrijdend uit de longen, uit de hals, langs de huig de toendra over, de roeken achterna.

'Kom we gaan naar het restaurant,' zeg ik. Ik sta op. Elsbeth pakt mijn hand. Haar hand voelt anders dan zo-even. Het is dezelfde hand en een andere hand tegelijkertijd. Om de hoek kijken we op een doek een woonkamer binnen. De deur staat wijd open. Een verbannen revolutionair komt onverwacht thuis. Moeder, vrouw en kinderen, ze schrikken terwijl ze weten dat ze niet schrikken moeten. Is de banneling welkom, of had iedereen al afscheid genomen voor altijd? Ilya Repin heeft het moment vastgelegd. Een foto met een sluitertijd van een duizendste seconde. Ik draai een kwart slag en neem Elsbeth mee aan mijn hand. Als ik langer met haar naar *Niemand had hem verwacht* kijk, ga ik dingen zeggen die ze niet hoeft te weten. Ik heb mezelf beloofd afstand tot vrouwen te bewaren om dichter bij mezelf te komen. De kloof tussen bekentenissen van mijn ziel en het verlangen om te vrijen is smal bij mij, gevaarlijk smal. Eerst de perzik, dan de roeken, en als laatste de banneling. Kunst maakt mij los. Elsbeth was rooms. Dat maakt het gemakkelijker met haar de liefde te verkennen, de grootste van de drie, maar het is nog te vroeg om mij in nieuwe avonturen te storten. Lisa spookt nog door mijn hoofd en vooral door mijn lichaam. Ik ben nog aan het afkicken van de verslavende seks met voorheen de Clarisse. Klaar ben ik ermee. Kunst, het schilderwerk kan mij redden, maar dan moet ik vrouwen, ook Elsbeth, niet op die brug naar schoonheid laten komen.

'Schilderen is een zwakte van me,' zeg ik als we achter een kop koninginnesoep

zitten. ‘En ik heb ontdekt dat die zwakte ook mijn kracht is. Het is de andere kant van dezelfde munt.’ Soep valt uit de lepel op mijn hemd, net boven mijn broek. Ik kijk vertwijfeld en zoek het servetje. Ik zie het nergens. Elsbeth zit al gehurkt naast me en wrijft mij met zachte hand over mijn buik. Ze trekt mijn hemd onder mijn broeksboord vandaan en drukt het servetje aan de achterkant tegen mijn hemd.

‘Kan iedereen overkomen,’ zegt ze.

33

'Ik ben met een Poolse getrouwd geweest,' zeg ik. 'We zijn twee keer dichtbij haar langsgereden, Warschau, Warszawa. Alexandra heette ze. Jaren geleden. Het lijkt kort, maar het is jaren geleden.' Elsbeth kijkt uit het raam, nog een kilometer of vijftien en we zijn in Hengelo. De burgemeester en de liberaal staan op het balkon. Misschien roken ze, misschien mijden de mannen ons gezelschap. Een week bij elkaar op de lip is lang genoeg. Elsbeth kijkt opzij.

'Oh,' zegt ze. Ik hoor enige snibbigheid in haar stem. 'Dat wist ik niet.'Ik weet niet of Elsbeth Voehler niet wist van mijn Poolse, ik moet haar op haar woord geloven. Ik had niets willen vertellen, maar dichterbij huis kon ik mijn mond niet houden. En nu ik het heb verteld is het alsof een ballon is leeggelopen. Het stelt niets meer voor wat ik heb verzwegen. Ik begrijp niet meer waarom ik zolang verborgen heb gehouden dat ik getrouwd ben geweest, en nu ik het heb gezegd lijkt die geschiedenis van mineure importantie, om woorden van Harinxma te gebruiken.

'Ik dacht dat je misschien van de verkeerde kant was,' zegt ze, 'maar daar heb ik mij dan mee vergist.' Ze wacht en dan maakt ze haar zinnen af.

'Lijkt het.' Ik hoef niets uit te leggen of te verklaren. Ik hoef niets van fraters en paters te vertellen die mij aardig vonden en hun hand op mijn bovenbeen legden als ik de stelling van Pythagoras niet begreep of het verschil tussen Hoekse en Kabeljauwse twisten niet kon uitleggen. Dit soort zaken voltrekt zich in een kinderleven, en niet bij alles wat je overkomt hoef je stil te staan. Ik hoef niet te vertellen van de boottocht op de Luanginga met de medewerkers van de BOMA. Een week op jacht, en niet alleen met het fototoestel, op antilopen en krokodillen. Ik hoef niets te zeggen van de jacht-opziener met wie ik de tent deelde. In Barotseland, in Zambia, in heel Afrika zijn er geen mannen van de verkeerde kant. Elk is *straight*, maar als kerels een week met elkaar in de rimboe kamperen en angst voor wild een uitweg zoekt, dan gebeuren er zaken die ik niet in de krant hoef te lezen. Dat is bij koeien en stieren niet anders. Bij gebrek aan een tegenpartij zoekt ieder bevrijding bij de eigen soort. Niemand die het daar over heeft, dat hoeft ook niet, zo gewoon is het. Alleen bijzondere zaken zoeken een verhaal. Elsbeth mag denken wat ze wil. Om beurten komen de Koninklijke Marechaussee en hun Duitse collega's voorbij om de paspoorten te bekijken. Alles is in orde. De Duitsers kijken of we netjes het land verlaten en de marechaussee is blij dat we er weer zijn. Hij schrijft de nummers van de paspoorten over. Die gegevens gaan naar de BVD, ieder van ons is nu verdacht. Dat is de prijs van oriëntatie op de gemeentereiniging en het transport in Moskou. Dat is de prijs van ontwikkeling en kennisvermeerdering, dat is de prijs van de democratie. Iedereen die zich inspant het volk te verheffen komt in de kaartenbak met

verdachten, dat is in eigen land niet anders dan in de CCCP. Hinderk Zweihaus staat als eerste op het perron in Hengelo. Hij reikt Elsbeth de hand. De liberale boer kent manieren. We hebben een kwartier om over te stappen op de boemel naar Almelo en Mariënberg.

'Wonderbaarlijk,' zegt Zweihaus. 'Alle treinen reden op tijd. Heen en terug. Dat ons dat moet overkomen.' Elsbeth deelt Wilhelmina pepermunt uit. Die had ze in de gauwigheid bij de kiosk gekocht. Ik zag de NRC in de bak, maar ik wilde de magie van de reis niet verbreken. Lezen kan ik morgen ook nog. Achter mijn voordeur ligt een stapel kranten.

'Lange reis,' zegt de conducteur. Hij knipt. Hij is ouder geworden, maar ik herken hem nog. Hij weet niet wie ik ben, mag ik hopen. 'Een lange reis hebben jullie gehad.' We knikken. 'Je moet heel vaak op en neer tussen Hengelooo, Almelooo en Mariënberg om hetzelfde aantal kilometers tussen de rails te halen,' zegt Zweihaus met een grijns om zijn mond. Zweihaus is blij dat hij weer naar huis gaat. Zijn vrouw wacht op hem. 'Zal je meevallen,' zegt de conducteur. Zweihaus haalt de grijns van zijn gezicht en laat zijn hoofd scheef zakken. Opnieuw antwoorden is een verkapte uitnodiging om te blijven staan, aan te schuiven en verder te praten tot Mariënberg. Op affectiehonger zitten we niet te wachten. 'Ik heb tijd genoeg,' zegt de conducteur. En voor hij verder loopt. 'Ik ben al ik weet niet hoeveel maal de wereld rond geweest op dit mooie stukje spoor.' Elsbeth deelt opnieuw Wilhelmina's uit. Dit is wat de dichter bedoelde: de trein rijdt als een kamer door de nacht. De Tukker heeft de wereld gezien, de wereld rond Vroomshoop en Den Ham.

De vrouw van Hinderk Zweihaus staat met de Mercedes voor het station. Ze wist hoe laat de trein aan zou omen. Van alle spoorboekjes hebben ze twee exemplaren, een om te gebruiken en een om netjes te bewaren. Hinderk gaat achter het stuur. Elsbeth Voehler krijgt de middenplek op de achterbank tussen de burgemeester en mij. Ik voel de hitte van de aanraking van Elsbeth. Misschien verbeeld ik het mij: die warmte. Ik leg mijn rechterarm over de leuning van de achterbank, de enige manier om niet strak tegen haar aan te zitten. Hinderk heeft het woord, wij hoeven niets te zeggen. Zijn vrouw heeft hem gemist, vindt hij. Ik ben de eerste die thuis wordt afgezet. We groeten elkaar en we zijn beleefd, we zeggen dat het prettig en aangenaam was, en mooi en nuttig ook, en dat we elkaar weer zullen treffen op het gemeentehuis.

'Ik ben aan een hete douche toe,' zegt Harinxma. Hij valt uit zijn rol met die intieme bekentenis. Er zijn veel zaken die ik liever niet van anderen weet. Dan rijden ze de vroege nacht in. Het is bijna volle maan. Mijn huis is leeg en dat past me goed. Ik hoef niets te vertellen, ik hoef niet te praten. Ik zet de ramen open. Late vogels zingen in de kastanje. De koele avondlucht stroomt naar binnen, de warme kamerlucht vloeit naar buiten. Ik knip de schemerlamp aan, verder laat ik alles zoals het is. Ik drink koud water uit de kraan, minder zout dan Moskous water. Ik neem een hete douche met dunnere stralen dan

in Krasnaja Rossia. In boxer short met Mondriaan vierkanten rondom en in sweater met het logo van de school tref ik mezelf rond middernacht achter de ezel en voor een schoon doek. Ik kijk hoe ik de kleuren uit de tubes pers en een portret schilder. De spiegel hangt naast me aan de muur. Ik zie mezelf in het verzilverde glas en op het doek. Stoppelbaard en dunne venijnige ogen, de wenkbrauwen wijzen omhoog, het haar plat tegen mijn hoofd, mijn oren met rode randen van de hete douche. Het voorhoofd met een rimpel, mijn huid in golfjes. Mijn haar wordt dunner, mijn verstand kan de vrijgekomen plaats van het wilde haar innemen. Ik druk klodders olieverf tegen elkaar op het canvas, nat in nat, de verf hangt tegen het linnen. Boekbinder staat naast me. "Schilder een hooimijt," hoor ik hem zeggen. "Blijf trouw aan je taak."

In de vroege ochtend, in het eerste licht van de nieuwe dag, kijk ik me aan. Ik weet niet wie kijkt; het portret op het doek, of de schilder met de kwast in de hand, beide misschien. Het is hoog tijd om te slapen. Ik slaap een gat in de dag. Bij de Spar haal ik melk, brood en een moot zalm, een bakje groente met vijf soorten sla, een toetje van MONA. Ik houd niet van het synthetische, maar ik weet dat de geurige esters van die pudding ook in de natuur voorkomen. Mijn academische opleiding is niet voor niets geweest. Ik weet het onderscheid tussen biologisch en synthetisch; het bestaat niet. We maken zelf deel uit van de natuur, van onze natuur. Ik doe thuis de gordijnen dicht. De zon brandt op de ramen. Ik heb tijd nodig om te weten dat ik niet in Krasnaja Rossia ben, niet met Natasja in een café zit, niet in de metro rondreis in de CCCP dat ik uit moet spreken als SSSR. In Moskou lijkt alles anders te zijn dan hier, maar als ik er bij stil sta en goed kijk, dan is alles hetzelfde. De betekenisverschillen verdwijnen, net als in het portret de betekenisverschillen vervloeien. Rode verf is geen rode verf meer, en gele verf is geen geel meer. Alle verf maakt het portret. Op afstand verdwijnt de verf.

Vanaf het doek zie ik mezelf glimlachen; leedvermaak of een bevestiging van mijn gemoedstoestand. Zweihaus en Harinxma konden niet slapen in de trein. Ze liepen heen en weer door het gangpad en waren na Warszawa verdwenen. De volgende ochtend zeiden we dat ze de tijd voorbij hadden laten gaan met plannen voor de Bargeres en de Rietlanden. Straatnamen verzinnen, en meer van die zaken. Ik voelde de prik. Elsbeth lag wakker aan de andere kant op de bank in de coupé. Een dunne deken over een tenger lichaam.

'Weet je,' zei ze. 'Als je afstand neemt kun je beter kijken, maar het wonderbaarlijke is dat je alles wat je in je draagt ook met je meeneemt.' Ik hoorde de algemeenheid. Ik bromde een zachte klank terug over de cadans van de wielen op de rails. Het was geen onbeduidende brom, het was een aanmoediging. Niets zeggen laat anderen spreken, zwijgen is een krachtig gereedschap in conversaties. 'Mijn vader is in kamp Erica geïnterneerd geweest.

Hij was bij de NSB. Je wist dat al. Of niet?' 'Ik wist het,' zei ik. Het is de derde maal dat ze me dit vertelt. Er waren zalen genoeg in Tretyakov om alles in herhaling neer te zetten. Eenmaal is zelden genoeg voor wie zijn hart wil bevrijden van wat het bezwaart. 'Ik heb daar veel hinder van gehad,' zei ze. 'Ik wist niet wat de NSB was, maar iedereen scheen het te weten. Het was als het geheim van de Onbevlekte Ontvangenis van de maagd Maria. Ik werd ongesteld – opoe kwam op visite – en ik wist niet wat er met mij gebeurde, Mijn moeder gaf me katoenen doekjes en wees mij de wc. "Je bent geen maagd meer," zei moeder. "Het gulden vlies is gescheurd." Wat wist ik ervan? Niets. Dat was het.' De trein nam een wissel. 'Ach, dat is nu onbelangrijk, dat is nu folklore.' Het was de folklore van het maagdenvlies als aanloop naar wat dringend was.

'Ik betrapte mij er later op dat ik dezelfde ideeën als mijn vader had.' Elsbeth zweeg. Door het gangpad liepen reizigers voorbij. Verkeer van de wc en terug. Door een kier tussen de gordijntjes kon ik straatlantaarns in een flits voorbij zien komen. Het was donker in Oost-Duitsland.

'Misschien was het solidariteit. Ik weet het niet. Vader en moeder zijn goed voor mij geweest, op hun manier. Ik heb niet dat heftige protest gekend. Ik had milde puberjaren.'

Ze wachtte en ik hoorde hoe ze in het duister ging verliggen.

'Dat ik Jakob trouwde, rood haar, blanke huid, zoon van een smid, dat was de enige keer dat ik aarzelingen voelde bij vader en moeder. Achteraf gezien heb ik hem uitgezocht. Later noemde ik dat liefde.' Elsbeth liet haar stem de hoogte ingaan, bijna onhoorbaar.

'Ik heb hem uitgezocht omdat ik een leider nodig had. Ik wilde een krachtige kerel om me heen. Toen ik trouwde had ik niet genoeg zelfvertrouwen om zelf besluiten te nemen. Jakob kon dat. Praten was niet zijn forte.' De trein minderde vaart. Opnieuw een tussenstop. Mensen op het perron en in de betrekkelijke stilte vertelde Elsbeth verder.

'Ik werd zwanger en opnieuw zwanger. En door de kinderen werd ik langzaam wakker. Het ene kind was het andere niet. Ik zag direct bij de tweede, Dolf, dat hij anders was dan de eerste, Anton. Geen kind was gelijk.' De trein trok op. 'Dat zette mij aan het nadenken. Mijn kinderen hebben mijn identiteit aangeraakt, als ik het zo mag uitdrukken. Ik trok mij terug. Post natale depressie, zeiden mensen om me heen die er geen verstand van hadden.' De trein reed op volle vaart. Ik kon haar met moeite verstaan.

'Ik kreeg last van mijn rug. Mijn lichaam deed niet wat ik verlangde. Mijn lichaam deed wat het zelf wilde. Ik ging naar de fysiotherapeut.' Elsbeth draait in het halfduister haar gezicht naar me toe.

'Het was een Jood, die fysiotherapeut.' Stilte. 'Hij vroeg mij me uit te kleden, voor mijn rug. Het was de derde keer. Ik kleedde mij uit. Dat ging vanzelf. Alles ging vanzelf.' Voor ik iets kon zeggen, zei ze: 'Bennie heeft ook rood haar.'

In het halfduister stak Elsbeth haar hand over de ruimte tussen de banken.

'Dat moest ik zeggen,' zei ze. Ze pakte met klamme hand mijn zweterige vingers.

Met groene verf trek ik streepjes op het portret. De verf verandert in een glimlach.

'Kijk,' zeg ik vanaf het doek.

'Als je bekentenissen hoort dan gaan twee deuren open. De ene die zich bloot geeft, dat was in de trein Elsbeth van voorheen de KVP. En de ander was Johannes de Mens.' Ik knik.

'Dat je naar haar luisterde maakte niets uit voor haar verhaal. Je hebt de hele reis tussen Oder/Neisse en Berlijn niets hoeven zeggen en toch deed ze haar verhaal. Je was nodig om een begin te maken, je moest de kraan niet dichtdraaien, maar voor de woordenwaterval van Elsbeth Voehler maakte jouw lijfelijke aanwezigheid niets uit.' Het begint mij te dagen.

'Wat in je hoofd rondspookt wil naar buiten. Wat je ervaart en doorleeft zoekt een plek, dat gaat gemakkelijker als je jezelf vertelt wat je hebt gehoord en gezien. De woorden en de zinnen moeten uit je mond komen en je eigen oren weer in. Het lijkt erop dat de omweg van je ogen naar je mond en naar je oren nodig is om je hersenen te bereiken. Waarom dat zo, dat weet ik niet, maar ik kom het vaker tegen. Wat je ziet moet een naam krijgen, en woorden.'

'En daarom begon ik vlak voor de grens over Alexandra?'

Ik krijg antwoord van olieverf die geen olieverf meer is.

'Wat er voor de grens gebeurde is een typerend voorbeeld van een deurklinkgesprek. Je hebt de klink in je hand om te vertrekken. Je lichaam, je hersenen, ik weet niet welk deel van je persoon, krijgt het klamme zweet. "Als ik nog iets wil zeggen, dan moet het nu, straks kan het niet meer." En dan zeg je wat je voor op de tong ligt. Korte tijd ben je geen baas over jezelf.' Ik knik.

'Misschien ben je nooit baas over jezelf.' Ik schud mijn hoofd. 'En Elsbeth Voehler was in gedachten al thuis. Ze was bij het roodharige kroost van de smid; bij de oudste, de middelste en de jongste, en bij de pepermunt. Elsbeth was al vertrokken. Dat kon je horen aan haar koele reactie. Ze heeft waarschijnlijk nauwelijks gehoord wat je verteld hebt over je Poolse bruid.'

'En verder?' vraag ik. 'Verder is er niet zoveel te zeggen. Voor vandaag weet je genoeg. Volgende week, morgen misschien, komen er vanzelf nieuwe indrukken die via je ogen binnenkomen en ook een uitweg zoeken. Indrukken willen misschien maar tijdelijk in een mens onderdak vinden.'

Ik pak het portret bij de rand om het in de hoek van de kamer op de vloer te zetten. 'Wacht even,' roept het portret. 'Je hoeft niet alles hardop te zeggen. Je kunt ook de kwast en de verf gebruiken. Praten en kletsen is voor mensen die niet anders kunnen. Jij hebt ook talenten om beelden te maken. Die talenten kun je ook gebruiken om je ei te leggen, en niet iedereen hoeft

te zien dat daar een ei ligt van Johannes de Mens. Als je het zelf weet is dat genoeg. Net als het genoeg was voor Elsbeth Voehler om woorden en zinnen aan elkaar te breien.'

Ik kijk mezelf diep in mijn ogen. Van achter de verf komt het antwoord.

'Ze me nu maar op de vloer. Ik heb genoeg gezegd.'

Met mijn voet schuif ik een doos opzij om ruimte te maken.

'Wees een beetje flinker,' hoor ik mezelf zeggen. 'Zet mij met het gezicht naar de muur. Ik hoef je niet de hele tijd aan te kijken. Al die zelfreflectie kan je van het dagelijkse leven vandaan houden. Dat gun ik je niet.'

Ik hoor de klep van de brievenbus. De NRC glijdt over de deurmat. De hele wereld valt mijn huis binnen.

34

Zes jaar verder, drieëntwintig jaar vóór Anno Ludwig. Ik sta voor de klas en ik probeer in de klas tussen de kinderen te staan. Ik zit in de raad en ik probeer met de collega's op de rechterflank het eens te worden over zaken waarover we fundamenteel van mening verschillen. Het zijn geen tropenjaren die achter me liggen. Ik weet wat tropenjaren zijn, het waren oefeningen van eerherstel. Ik meende dat ik in de raad de wil van het volk naar voren moest brengen. Naar de jeugd wordt niet geluisterd, ik moest ze een stem geven. Naar arbeiders en werklozen, naar vrouwen en mannen, naar ouderen wordt niet geluisterd, ik moest ze een stem geven. Vergeten was ik dat ik de stem van het volk niet kende, ik kende alleen mijn eigen verlangens en zelfs dat nog niet in de mate die nuttig en aangenaam was. Dat werd me in de afgelopen jaren langzaam duidelijk als vertegenwoordiger van een klein deel van het volk. Ik vertegenwoordigde vooral mezelf. Toen ik dat ontdekte voelde ik spijt, – ik wist het: spijt als hopeloze emotie, maar ik had het ermee te doen. – De spijt was na twee raadsvergaderingen voorbij, net als andere zaken uit het verleden. Angela had het mij meermalen gezegd, – je zit voor je eigen gerief in de raad, – maar ik had haar niet begrepen. Dat gebeurt mij vaker. Mensen zeggen belangrijke dingen tegen mij, ik hoor het, maar ik krijg het niet in mijn systeem, alsof het er de tijd nog niet voor is. Net alsof andere zaken voor gaan. Niets lijk ik over te kunnen slaan. De zaken gingen goed bij Angela. De economie ging achteruit en Angela kreeg meer vrouwen achter het raam. Het leek erop dat Angela slapend rijk werd. Als er geen geld meer onder het volk is, komen de driften los.

'Ik weet heel veel van driften,' zei Angela.

We dronken koffie in Stad. Duncan onder de stoel met nog steeds zijn voorpoten en achterpoten gestrekt, heel bijzonder voor een hond op de helft van zijn leven. Fietsers reden vlak voor ons langs. Met vaste regelmaat kwam een stadsbus voorbij met een walm van uitlaatgassen. Ook in Groningen was nog veel missionarissenwerk te verrichten. We zaten bij Bommen Berend op de stoep, for sentimental reasons.

'En van de hoererij,' zei ik scherp uit de hoek. Angela negeerde mijn opmerking. Ze had me gehoord en ze wist hoe ze me niet hoefde te horen. 'Je kunt je voordeel doen met mijn kennis.' Gelijk had ze. Ik meende oud zeer te horen. Ik was degene die kennis had vergaard en ik had een bul. Mijn zus had de universiteit van het leven gevolgd. Ze was de alma mater geweest voor iedereen die het betalen kon. Ik had geen last van het verschil in opleiding. Het zijn de dommen die zich druk maken over diploma's. Ik had Angela wellicht met een vragende blik aangekeken. De eerste termijn zat erop in de raad en ik was lijsttrekker om opnieuw de stem van de radicalen

in de raad te laten horen, ook al veranderde de naam van PPR in GroenLinks. 'Je doet hetzelfde als ik, maar met ander gereedschap.' 'Leg uit,' zei ik. Ik kon het verband niet ontdekken tussen prostitutie, onderdrukking van vrouwen, overspel, witwassen van zwart geld en het werk in de gemeenteraad. 'Jij bent slaaf van je driften, en van de mores van het volk. Je denkt dat je goed werk doet, maar je kunt niet anders dan doen wat je doet. Je bent net zo vrij in je handelen als ik dat ben.' Het was me nog steeds niet helder.

'Natuurlijk, je maakt bestemmingsplannen en je legt fietspaden aan, je besluit over een school en over subsidie voor kunst en cultuur. Je knipt een lint door en je gaat tot ver over de grens om te kijken hoe het ook zou kunnen. Dat hoort erbij. In het begin was er je verkiezing in de raad en toen kwam het pad dat er allang lag, maar dat je nog niet had ontdekt. Je loopt de weg die je moet gaan.' Ik hoorde wat ik eerder had gehoord. Duncan stak zijn kop een eindje omhoog, maar hij bleef liggen. Hij wist dat zijn bazin nog niet was uitgesproken. Angela zuchtte. Ik wist niet of haar diepe ademhaling kwam doordat haar woorden mij niet leken te bereiken of door onvrede over haar manier van uitleg. Ik kende die strijd uit mijn schoolklas als ik de renaissance of Jugend Stil probeerde uit te leggen. Of barok hetzelfde was als barak, en meer van die hobbels. Ik ken de worsteling een taal te vinden die door de ander wordt begrepen. Vaker dan eens begrijp ik mezelf pas als ik mezelf mijn overtuigingen hardop hoor zeggen. Vaker dan eens verander ik van opvatting als mijn woorden mijn oren binnengaan en mij zeggen hoe ik denk. Later beweer ik weer iets anders en opnieuw verandert mijn mening. Ik ben niet standvastig in zaken. Verandering is mijn traditie. Ik waai met de wind mee.

'In de raad loop je je pik achterna, dat is niet anders dan de mannen die mij aan mijn broodwinning helpen.' Cynische en sarcastische opmerkingen zouden mij nergens brengen en dat nergens was ver van mijn zus. Ik moest zuinig zijn op mijn familie. Angela, en op de achtergrond Lisa die onder twee daken samenwoonde met Frans Feder. De coniferen op de scheiding van voorheen mijn ouderlijk huis waren gerooid. Frans Feder had van de twee opritten een brede oprijlaan gemaakt. Eten in het ene huis en slapen in het andere. Lisa was erop vooruitgegaan, Frans Feder ook. Mijn sociale kring is niet groot. Ik ben geen man voor visite, geen man voor kletspraat. Ik doe samen wat moet en apart wat kan, en het laatste nog het meest.

'Ik ben als hoer begonnen, en nu ben ik een hoerenmadam,' zei Angela. Haar stem klinkt trots en zelfverzekerd. Straks zou Angela alles betalen. Het zou haar te min zijn om mij te laten afrekenen. Angela was zelfstandig ondernemer. "Wat betaalt een leraar nou nog?" had ze eerder al eens gevraagd. Het was overduidelijk dat ze maandelijks meer op haar bankrekening kreeg bijgeschreven dan ik. Duncan blafte. Het hondje wilde water, of had genoeg van de praterij. Een hond weet heel goed hoe de hazen lopen, vooral een

terriër weet dat. Duncan heeft misschien net zoveel hersenen als Angela, de hond gebruikt ze niet allemaal.

'De hoererij kwam na de jeugd en na het werk in het bordeel kwam de leiderstaak. Het een komt na het ander, en ik verbeeld me dat ik niet al teveel baas ben geweest over mijn loopbaan.' Ze grinnikte, alsof ze het prima vond dat ze zelf niet verantwoordelijk was voor haar daden. Angela tilde Duncan op schoot en kroelde door het haar achter op z'n kop. De oren gingen overeind. Het was een gebaar dat ze samen jaren hadden geoefend, zo zat ze destijds zelf achter het raam. Geen schaamte, nergens voor. Ik had Angela nooit achter het raam gezien. Ik was op tijd naar Afrika vertrokken. Niet alles wilde ik van dichtbij meemaken. Angela in het paarsrode licht hoefde ik niet te zien. De Pavlovreactie, de benen over elkaar en het hondje of poesje kroelen was er nog steeds. Niets nieuws onder de zon. 'Het moest zo zijn. Iemand moest het doen,' zei Angela. 'Ik doe wat ik doe en ik voel mij er prima bij.' Ze wachtte. Ik kon niet zien of haar gezicht hetzelfde zei als haar mond. Er zat licht tussen, zou Harinxma zeggen. De burgemeester zag licht als hij twee standpunten in de raad bij elkaar wilde brengen. Hij lette vooral op harmonie tussen woorden en gebaren van de leden van de raad. Dat heb ik van Harinxma geleerd. Mensen zeggen niet altijd wat ze bedoelen. Taal lijkt een krakkemikkig voertuig om te laten weten wat het hoofd, maar vooral wat het lichaam kwijt wil. Taal is een paard met een wipkar achter het paard. De dissel zwenkt alle kanten op en de korboom volgt in vertraging de tred van het paard. 'En je moet doen waar je voor uitgekozen bent,' zei Angela. Ze zette Duncan op de grond. Het hondje bleef staan. 'Misschien is dat de raad, misschien is dat de school, misschien zijn het de kunsten. Ik weet het niet, maar ik volg je met aandacht.' Het was genoeg sermoen voor die korte ontmoeting bij Bommen Berend met uitzicht op V&D. Angela liet mij afrekenen. Dat viel me tegen.

Van de andere kant van het Kwinkenplein keek Duncan mij kort aan en piste schokkerig tegen de paal van de parkeermeter. De Martini sloeg half vier. Ik liep naar Scholtens om een mooi boek te kopen, maar in de winkel zag ik niets geschikts. Mijn hoofd weigerde nieuwe indrukken toe te laten, alsof mijn hoofd wist dat het eerst rustig na moest denken over wat mijn zus had gezegd. En wat het betekende: Duncan die achteromkeek en tegen de paal van de parkeermeter het water schokkerig kwijtraakte. Misschien betekende dat allemaal niets, maar tussen de rijen boeken kon ik mijn aandacht niet verplaatsen naar literatuur en kunst, zelfs niet bij de tijdschriften. In de koffiehoek plaste ik moeizaam tegen de mug in het urinoir. Ik zag in de spiegel een vreemde man die zijn handen waste.

Terug in huis schilderde ik die avond een zelfportret, kubistisch in bonte kleuren, met veel geel. Ik probeerde met verf bij elkaar te krijgen wat als los zand om me heen stoof. In de eerste periode in de raad gebeurde er genoeg,

als ik terugkijk en de gebeurtenissen op een rij zet, vraag ik mij af hoe het allemaal kon gebeuren.

'Geen toeval,' zei Elsbeth Voehler. En dat was voor ze de raad verliet. Dat was voor ze zich niet weer op de lijst liet zetten, dat was voor ze haar man had verlaten, dat was voor ze mij op de hei bij het Neie Hemelriek op haar lange winterjas uitnodigde. Dat was voor ze op de verkiezingsdag de hand aan zichzelf sloeg. Ook dat was geen toeval. Dat moest zo zijn.

'Toeval bestaat niet,' zei ik in de vierde klas toen ik van het Neie Hemelriek terugkwam, met niet alleen de lucht van winter, heide, schapen en pijpestro om mij heen. Als pijpestro al een geur heeft. Ik was net op tijd voor het zevende uur op de late namiddag. Presentaties van kunstzinnig werk van een paar maanden. Schilderijen, collages, boetseerwerk en wat de kinderen verder al niet hadden gemaakt. Figuratief en abstract rond het thema: de wereld een dansfeest. De nieuwe generatie, de eerste zonder de last van de wereldoorlog, zonder de last van goed en kwaad, en zonder de last van de vroege Spätgeburt. Niemand van die generatie kende Arthur van Schendel, laat staan wat hij in zijn boek had geschreven. De leerlingen waren te lang na de dood van Hitler geboren om nog vatbaar te zijn voor uitgesproken gedachten over fascisme, nationaal socialisme, over de fienen en de roomsen en over het verbod van de bisschoppen om naar de VARA te luisteren of condooms te gebruiken. Literatuur speelt nauwelijks nog een rol bij de kinderen, de wereld is een dansfeest. De kinderen in mijn klassen leven in een nieuw interbellum na Vietnam, Mozambique, Guinee Bissau. Tussen de oorlogen, met de oorlog als mooiste tijd van leven. Een volgende oorlog zou vanzelf komen. Ik keek er niet naar uit, maar ik was er wel op verdacht.

Ik voelde vrede in mijn lijf in de lessen waar ik de flappen met plakplaatjes en de doeken met acryl voorbij zag komen, maar ik voelde ook een zachte onbestemde drang. Sturm und Drang, alsof ik nog niet voldoende was uitgeraasd. Tegen de veertig, en na die wisseling van dertiger naar ouder zou het echte leven beginnen. Kind was ik. Ik was negentien en nog niet toe aan een kind van mijzelf. Ik was de goede vrouw nog niet tegen het lijf gelopen. Vrouwen liepen mij tegen het lijf, leek het. Misschien werd het tijd dat ik zelf aan de slag ging om mijn chromosomen verder de toekomst in te helpen. Een doek met een dansfeest met zwierige rokjes in pastel en olieverf. Ik werd ontroerd door de plattelandse prima ballerina's van Edgar Degas. Het water had ik los in mijn ogen. Ik wist niet wat mij overkwam. Kinderen van nog geen twintig lieten me schreien. Ik wilde het niet, ik had niets te willen. Elsbeth noemde het opmerkelijk dat ze met mij, met de man die een bruid in Polen had achtergelaten, met een man die een echte man bleek te zijn en geen mietje, met een man die vanaf de linkerflank alles bestreed wat een plaag voor hem was, en dan vooral het Roomse verleden, met de man die kunst ondergeschikt maakte aan politiek en onderwijs, dat het opmerkelijk was dat

ze juist met die man de winterkou op de heide achter het Neie Hemelriek trotseerde. Ze had het over mij. Ze vond mij een latente homoseksueel, geen homofiel, maar een veenflikker met de nadruk op seks. *Fiel* ging over houden van, en daar achtte ze mij niet goed in. 'Homofiel is een liefhebber van de mens,' zei ze. 'En jij hebt de mens, de homo sapiëns, in jezelf nog niet ontdekt, ondanks je naam: Johannes de Mens. Jij bent nog teveel een homo erectus.'

Elsbeth zag vuur in me dat ik zelf nog niet had ontdekt. Ik kreeg een gratis analyse van wat ik in mijn leven goed had gedaan en waar ik de plank had misgeslagen. Elsbeth van voorheen de KVP legde mij uit dat een plek in de raad niets voor mij was, dat ik een huis op de heide moest kopen en dat ik mij aan de muze van de schilderkunst moest wijden, nog net niet zei ze dat ze dat huisje op de heide van dichtbij wilde bekijken en dat ze het huisje op de heide graag met me wilde inrichten. Ze wilde bij haar Jakob vandaan, dat was me duidelijk. Ik kreeg het koud. Misschien raakte Elsbeth mij op mijn gevoelige plek, misschien was het de wind die aan kracht toenam, misschien was ik aan eten toe. We kleedden ons aan. Hand in hand over de heide naar de auto. Ze had een zak bananen op de achterbank liggen. We begonnen elk aan het uiteinde van een banaan en aten ons naar elkaar toe. Kinderachtig, maar niet op die namiddag. Pas later zag ik hoe infantiel ik was geweest. Nog nooit had ik mij langs een banaan naar een vrouw gegeten, eenmaal moest dat gebeuren blijkbaar.

Op de heide in de natte sneeuw speelde Elsbeth haar eigen programma. Overspel om met recht en reden tegen de vader van haar kinderen te kunnen zeggen: ik heb je bedrogen, want zonder bedrog durf ik niet bij je weg. Alleen zeggen dat de kaars van de hartstocht niet meer brandt is niet genoeg om te vertrekken. Het mes moet erin. Het afscheid volgt het verraad, het verraad is eerst en lokt het bedrog uit als rechtvaardiging om afscheid te kunnen nemen. Ik werd gebruikt en ik liet me gebruiken. Het was te lang geleden dat ik mijn broek voor een vrouw had laten zakken. Mijn lichaam protesteerde niet, mijn zaad jubelde, mijn geest had bedenkingen.

Ik had het in de les willen hebben over Elsbeth. Ik moest kwijt wat mij op de heide was overkomen. Ik had het gevoel alsof ik het licht had gezien, ik was euforisch terwijl de presentaties aan mij voorbijkwamen. Ik kon de kinderen niets vertellen over de belevenissen van die ochtend. Ik was professional. School en privé kon ik scheiden. Met moeite. Met tranen achter mijn ogen. De presentaties duurden langer dan ik had gewild. De kinderen gingen gelukkig gelijk weg na de laatste verbeelding van het dansfeest. Ik bleef alleen achter in het lokaal. Het stond mij aan. Bijna drie jaar was Elsbeth mij uit de buurt gebleven. Ik had haar gemeden. Ik had mijn nota's in de gemeenteraad, ik had mijn schoolklassen. Ik schilderde portretten in de logeerkamer en ik sprak met mezelf om niet naar de kletspraat van anderen te hoeven luisteren.

"Ik houd niet van gezelligheid," zei ik als dat nodig was. Leerlingen van HAVO/VWO zijn de domste niet. Ik kan met ze praten. Of ze naar me luisteren weet ik niet, maar ik kan met ze praten. Soms heb ik HAVO-5 nodig, dan weer VWO-6. Ze zijn mijn klankbord als de collega's in de personeelskamer het te druk hebben met trivialiteiten. Ik houd van een goed gesprek.

'Toeval bestaat niet,' zei ik in de vijfde. 'Er zijn enkel opmerkelijkheden.' Ik zei wat me bezighield, maar ik zei het vooral in verpakking van kunst, opdrachten en filosofie van eigen makelij. Details en waargebeurde belevenissen liet ik achterwege. Het interesseerde de kinderen niet, de politiek, de raad, de bestemmingsplannen, het milieu in de gemeente. De kinderen hadden het druk met muziek en met elkaar. Ik was druk met wegen en kanalen en met cultuur, met toezicht op bouwvergunningen voor schuurtjes en dakkapellen. Ik mocht me bemoeien met uitkeringen en personeelsbeleid op de afdeling bevolking. Met gemeentewerken mocht ik me niet bemoeien, dat was de portefeuille van VVD/Gemeentebelangen.

Na Moskou was er niets veranderd, niet anders dan dat Elsbeth Voehler en ik elkaar meden. We spraken elkaar weinig, maar genoeg om niet onrustig te worden. De gemeentesecretaris kwam langs, of ik de onkostendeclaratie van de reis wat hoger wilde maken, anders leek het zo vreemd naast de declaraties van mijn reisgenoten.

'Maar ik heb niets bijzonders gekocht en weinig uitgaven gedaan,' zei ik. 'Dat weet ik,' zei Anne Geelhof terwijl hij lachend zijn hoofd schudde,' maar ik wil toch graag dat je een nul achter je onkosten zet.' Ik wilde er een nacht over slapen, maar Geelhof wist al wat ik zou besluiten. 'Hier,' zei hij. Hij hield de declaratie onder mijn neus. 'Enkel nog de handtekening.' Ik keek hem aan met een vies gezicht. 'Geef het aan een goed doel, als je wilt.' Geelhof legde mij uit dat ik de verhoudingen in de raad en de verhouding met de burgemeester beter zou leren kennen. Als ik zaken voor elkaar zou willen krijgen in de raad, dan was het zaak om met iedereen goed op te kunnen schieten. 'En dat heeft zijn prijs.' De prijs was mij aan de hoge kant, maar voor een paar honderd gulden kon ik mij niet buiten het overlegcircuit zetten. 'Amnesty International, Greenpeace, de partijkas en als het niet anders kan is er ook nog de zeehondencrèche.' Geelhof pakte de balpen uit de binnenzak van zijn jasje. 'Angola Comité,' zei ik terwijl ik tekende.

Of het Angola Comité nog bestond wist ik niet meer. Het was het begin. De straten kregen bordjes met Merelveld, Mussenveld, Kraaienveld en Blauwe Reiger. Ik kon mijn verzetstrijders wel vergeten. Dat er geen Ooievaarsnest is gekomen, dat is mijn verdienste. Kon pijnlijk zijn voor paren met een onvervulde kinderwens. Ik heb niet voor niets in de raad gezeten. Angela had een richtingaanwijzer voor me geplaatst. Ik kon alle kanten op, maar niet elke richting paste bij me. Eerst dacht ik dat Angela mij een andere kant op wilde sturen als rechtvaardiging voor haar eigen loopbaan, maar als

alles je overkomt en je nergens zelf baas over bent, hoef je je ook niet te bekommeren over je vak en je beslommeringen. Predestinatie ligt dan op het bord en god speelt met je als een pop met beweegbare ogen. Op de rug: ogen dicht, rechtop: ogen open. En op de rug drukken om de pop te laten spreken: mamma, mamma, mamma.

Twijfel over mijn plek in de raad gleed bij me binnen, en als twijfel eenmaal bij me binnenkomt is er geen houden meer aan. Elsbeth Voehler wakkerde het vuurtje aan. Ze gebruikte mij om van haar man af te komen en in één moeite door maakte ze mij duidelijk dat ik niet in de raad moest blijven plakken. De stemmen van de verkiezingen waren rond een uur of tien geteld. Ik was opnieuw lid van de raad. Twee pils en op de fiets naar huis. Iedereen had de verkiezingen gewonnen. Er waren geen verliezers. De volgende dag wachtten zes lesuren op me. Ik wilde voor middernacht op bed.

Mijn voeten trapten mij een andere kant op. Ik wilde het niet, maar ik vond mezelf terug met de fiets aan de hand achter een rij geparkeerde auto's in de Vinkenslag. De gordijnen op de eerste verdieping waren open. Ik zag haar achter het raam, nachthemd, handdoek om het haar, alsof ze zo uit bad was gekomen. Ik wilde aanbellen om de uitslag te vertellen. Ik wilde doen wat mijn lichaam mij opdroeg om te doen. Elsbeth was bij haar man vandaan. Ze kwam niet terug in de raad. Ze kwam niet met mij op de heide wonen. Mijn verstand won. Ik fietste naar huis. Ik zat opnieuw in de raad op de linkerflank, maar ik wist dat het mijn plek niet was.

De volgende dag werd ze gevonden. Jacques Louis David had het voorgedaan met de revolutionaire dood. Elsbeth Voehler in bad als Marat.

35

Na die zelfmoord, zelfdoding volgens Harinxma, wilde ik direct de raad verlaten. Het was mijn schuld, mijn allergrootste schuld dat Elsbeth Voehler niet meer leefde. Ik stond verdekt opgesteld achter geparkeerde auto's in haar straat en ik had niet aangebeld. In de tijd dat ik de straat uitreed liet zij het bad vollopen. In de tijd dat ik de bocht nam en naar Emmerhout fietste om opnieuw een zelfportret te schilderen liep het bloed bij Elsbeth schokkerig uit de pols. Ze kon niet meer vertellen wat ze van de verkiezingsuitslag vond. Van alles op aarde en in de hemel vond ze niets meer. Aan de andere kant van de Styx zijn er geen gedachten meer. Ik vond het waardeloos. Haar dood was te groot voor mijn gevoel. Met enige overdrijving – pathetisch heette dat, had ik havo-5 geleerd – voelde ik mij als de Romeinse centurion. Een strijder was omgekomen bij de oorlog tegen de Teutonen. De centurion rouwde een schreide. Een dag later sneuvelde zijn zoon, geen traan, niets. En of hij niet bedroefd was? Natuurlijk. Mijn verdriet is te groot, had de Romein gezegd, als ik mijn gevoel toelaat, sterf ik.

Ik bleef wie ik was en ik schilderde een strak portret met veel rood. De terugblik op haar werk in de raad werd in de Emmer Courant een in memoriam. Ze had veel betekend voor de gemeente, ze had een eigen stempel op het raadswerk gedrukt, het leven had haar in privé-omstandigheden gebracht waar ze niet om had gevraagd. Van de doden niets dan goeds. Het was een bewijs met journalistieke eer met de diepgang en inhoud van een bord groentesoep. Niets over het NSB-verleden van haar ouders, niets over de worsteling met depressies en niets over aristocratie en over de strijd met het eigen volk. Een roomse in Sleen, een zandroomse, dat had haar parten gespeeld, een van de vele zaken die haar het leven had verzwaard. Ze was getrouwd geweest met Van Stierum, aannemer in dubieuze zaken, uit een familie van zwartwerkers uit Bargeroosterveld, waar naoberplicht hetzelfde was geworden als geen inkomstenbelasting betalen over loonwerk. Elsbeth Voehler hoorde er niet bij. Ze was door haar Spätgeburt een paar jaar vooruit op de ontwikkeling van het gewone volk. Elsbeth was een ziener, ze had kijk op de toekomst die haar bij vlagen benauwde. Ze liep voor de muziek aan; Elsbeth Voehler als miskend talent, terughoudend door de geschiedenis, progressief in denken, een beetje bang om haar inzichten publiek te maken. Er kon eens iemand gekwetst worden, vooral Elsbeth Voehler. Deze vrouw is niet de eerste en zal ook niet de laatste zijn die de dood te vroeg in de ogen keek door voor de muziek aan te lopen. Dat stond niet in de necrologie die door de redactie weggestopt was op bladzijde vier naast een bericht over een vernield bushokje en een potloodventer in Oud Aalden. Haar dood was mijn schuld, en een *mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa* kon mij niet helpen. Dit

was een zonde door verzuim, een doodzonde. Zo voelde ik dat, ik was de laatste man in haar leven geweest. Wis en zeker. Ik voelde mij bezwaard, daar hielp geen olieverf tegen, nog niet.

Jos van Mill belde. Hij wist van GroenLinks als eerste van haar dood. Natuurlijk bleef ik in de raad, ik kon hem geruststellen. Hij wist van mijn intimiteiten met Elsbeth, iemand moest het weten. Geheimen over escapades met wettelijke echtgenotes zijn het veiligst bij homo's, dat dacht ik. Niet alles kon ik verzwijgen. Ik ben leraar en politicus en van beide wordt terecht verwacht dat ze niet omvallen als zich zaken voordoen die bij het leven horen, had ik tegen de lokale partijvoorzitter gezegd. Om met Thymen Balthus, de directeur van de huishoudschool te spreken: leraren en politici zijn de dragende beginselen van onze samenleving. Balthus had wellicht hetzelfde boek gelezen als de burgemeester, die gebruikte dezelfde woorden. Elsbeth Voehler was een paar jaar lerares koken geweest op de spinazieacademie aan de Brummelwal. Dat had ze mij nooit verteld. Dat moest ik op de begrafenis horen. Er is veel dat ik niet weet, van een ander. Ik schreef een toespraak voor bij de groeve – op een openbare begraafplaats, niet op het katholieke kerkhof om voor de hand liggende redenen, – een toespraak die ik niet hoefde voor te dragen. Ik schreef een toespraak voor in de raad, een toespraak – in de hal van het gemeentehuis, ze was geen raadslid, – die ik niet hoefde voor te dragen.

Bij de installatie van de nieuwe raad stond een portret van Elsbeth onder de kleerhangers op het garderobekastje. Ze werd niet meer genoemd. De nieuwe leden kenden haar nauwelijks en de oude raadsleden hadden andere zaken aan hun hoofd. Bij de borrel na de eerste vergadering had de foto al plaats gemaakt voor blokjes kaas en stukjes droge worst. Duo Karst zong Drentse liedjes bij de start van het vergaderseizoen. Iedereen had er zin in. Alles in de raad en in het gemeentehuis riep vanaf dat moment weerzin in me op. Ik wilde weg van het geklessebes over lantaarnpalen, straatnamen en visuele inspectie van openbare wegen, over subsidie aan theater de Muzeval. Besluiten over zaken die er toe deden gebeurden in commissies en achterkamers, ik deed eraan mee. De voorstellen in de raad waren voorgebakken door ambtenaren, delegaties van de raad konden in hun vrije tijd in commissievergaderingen meepraten. De ingenieurs en juristen, de aannemers en adviseurs wisten altijd meer. Punten en komma's verschoven van plaats. De raad kon jota's veranderen, maar wat op de agenda stond werd met algemene stemmen, of met een krappe meerderheid, maar altijd met meerderheid van stemmen aangenomen. Als er een nederlaag dreigde werd het voorstel ingetrokken en een paar maanden later met een andere titel en op ander papier opnieuw in stemming gebracht.

'Wij hebben hier al eens over gesproken,' zei Harinxma dan. 'Dit moet de raad nog passeren.' En het passeerde de raad. De raadsvergaderingen waren

voor de Bühne. Window dressing, zoals Hinderk Zweihaus het uitdrukte toen hij de lepel in de mosterdsaus liet vallen en spatten tegen het glas van de medaillekast terechtkwamen. Zweihaus had een nieuwe oude Volvo gekocht, die moest ik eens komen bekijken. Ik wilde het gemeentehuis verlaten, maar uit solidariteit met Elsbeth die er niet meer was bleef ik op de receptie van de installatievergadering. Vier jaar eerder was ik weggelopen. Vier jaar eerder had ik de verzetstrijder bij Noord-Sleen op de es getroffen. De jager die in het bos tussen Exloo en Ees de onderduikjood door het hoofd had geschoten om het leven van anderen te redden. Een Browning revolver, zesschots met twee kogels. Ik had het verhaal aan Elsbeth verteld, op de heide bij het Neie Hemelriek. Dat was geen slimme zet geweest.

'Die fantast,' had ze geroepen.

Niemand had haar verontwaardiging gehoord, ik was de enige deelgenoot van haar boosheid.

'Die fantast, houdt dat dan nooit eens op.' Ze was boos, heel boos. Het was geen treurigheid van na het vrijen in de winterse buitenlucht, het was oprechte verontwaardiging.

'De vader van die jager deed minne zaken met de Duitsers. Ik kan dat weten, oh god wat kan ik dat weten. Niemand die de waarheid kent.'

Het was alsof ik de holocaust had ontkend. Achteraf was die doorgeslagen boosheid misschien een aanwijzing dat het niet goed met haar ging. Haar verleden begon haar in te halen. Ze kon niet snel genoeg meer lopen om in het heden en in de toekomst te blijven. Achteraf zie ik dat haar afscheid van dezelfde oorzaak had; de toekomst van Elsbeth Voehler lag achter haar. In het theehuis bij het zandgat kreeg ik helderheid. De notaris met één been uit Gieten was een oom van Elsbeth. De 'jager' was een volle neef, net zo verkeerd als haar oom. Oom Harm die als notaris het verzet een handje hielp, maar zich wel voor bewezen diensten liet betalen en de vader van Elsbeth als NSB-er met een teveel aan vaderlandsliefde. Dat teveel betekende in elk geval veel liefde voor Volk en Vaderland, meer voor volk en vaderland dan voor eigen kroost. En na de ontboezemingen over goed en fout, – ik hoefde niets te zeggen, – wilde ze opnieuw met mij de heide op. Ik was de minste niet. Ik ken dat van mezelf in toenemende mate, de schoonheid van een lichaam kan troost geven, maar meer nog geeft de schoonheid van de geest troost voor mijn lichaam. Een goed gesprek, en misschien is dat vaak een ontboezeming van wat het hart bedrukt, die ontboezeming zoekt een uitweg in geilheid, anders kan ik het niet zeggen. Elsbeth herkende dat, zonder dat we het zeiden. Misschien konden we het ruiken, achter twee cappuccino's met uitzicht op een grauwe plas met kringen van regendruppen. Ik had het niet kunnen verklaren, ik wist niet wat het was; dat groeiende verlangen naar intimiteit tijdens en na een goed gesprek, ook al was het achteraf gezien een gesprek over trivialiteiten. Met goede gesprekken lijkt het te zijn als met

dagboeknotities. Op de dag zelf zijn het belangrijke zinnen en schrijven ze geschiedenis, revoluties en ommekeren, en een paar jaar later is het geneuzel. Misschien moet het zo worden opgeschreven om lichter te worden. Muziek kent gelukkig nog de blues.

En wat we aan onnozelheden – in het licht van de geschiedenis – hadden uitgewisseld, moest in het vlees worden volbracht. Ik ging graag met Elsbeth de heide op. Vrijen werd politiek met ander gereedschap. Zover kwamen we niet. Het regende natte sneeuw op die vrijdagochtend. De andere auto's op de parkeerplaats stonden ver weg. De dennen gaven schaduw en lieten druppen vallen op het dak van de Volkswagen break. Een Vlaamse gaai schreeuwde. Verderop roffelde een specht. Iedereen was gewaarschuwd. We klapten de achterbank op. Het was een krappe plek tussen startkabel, motorolie, gevarendriehoek en sleeptouw. Er was meer dan genoeg ruimte. De ramen van de auto besloegen, we waren van de wereld. Om kwart over twaalf zette ze me af, twee straten van de Brummelwal. Ik had nog een kwartier om op tijd in de les te komen. Tien minuten was genoeg. Met een nat tissue veegde ze me de lippenstift van het gezicht. Ze nam mijn kin in haar hand en draaide mijn hoofd naar haar toe. Ik moest haar aankijken. Ik zag een oude vrouw met zwartomrande ogen. Ineens was de vrouw die ik gevreeën had tien jaar ouder geworden. Dit was de laatst keer, ik wist het.

'En jij,' zei ze, 'heb jij ook kinderen?'

Ik werk bij de lerarenopleiding in Stad. Het is achttien jaar vóór Anno Ludwig. Ik ben docent, geen leraar, maar docent beeldende vakken. Het was mijn legale ontsnapping uit de raad. Ik moest er weg. Op de plek van Elsbeth zat Jan Kleuvers. Voor mij was hij een permanente vloek in de raad, een klein en min mannetje. Ik kende hem uit Erica. Hij speelde orgel in de kerk en hij liep met de collectezak tussen de banken door. Vroomheid en geldzucht in één persoon verenigd, ik doe hem onrecht, ik weet het, maar ik kan mijn gevoel niet veranderen. Ik kon niet langer tegen Jan Kleuvers en niet langer tegen de façade van wat een volksvertegenwoordiging moest zijn. Mijn nieuwe baan was een ontsnapping en bevrijding tegelijk. Ik hoefde mij niet te verantwoorden. Iedereen feliciteerde mij, misschien waren ze blij dat ik vertrok. Jos van Mill pakte mij bij mijn schouder en zoende mij op beide wangen. Het speet hem dat ik de politiek verliet. Hij had mijn hartstocht en potentie gewaardeerd, zei hij. Hij had ontdekt dat ik een hartelijke en gemakkelijk benaderbare man was, maar hij had tijd nodig gehad om dat te ontdekken. De eerste oogopslag, en de tweede ook nog, gaven de indruk dat ik een sikkeneurige en gefrustreerde man was, maar dat bleek niet zo te zijn. Ik was geraakt. Ik bedankte hem voor zijn mooie woorden, en als politicus zei ik dat ik mij niet in zijn omschrijving herkende. Het boek dat Van Mill mij als afscheidscadeau meegaf mocht ik thuis uitpakken. Hij had het speciaal uitgezocht. Het was een cadeau van hem, niet van GroenLinks. De fractie

had een donatie gedaan op de rekening van de dierenbescherming, voor mijn afscheid. Als ik wilde kon ik een kopie krijgen van de storting om bij mijn belasting-aangifte af te trekken onder giften.

In het fietsenhok scheurde ik het papier van het boek, neutraal papier uit eigen huis van eigen rol. In de schemering van het fietsenhok bladerde ik door *Het volkomen groenteboek*. Ik moest lachen, waarom weet ik niet, maar ineens moest ik denken aan Josée uit de derde klas van de HBS. Bloesje los, borsten als peertjes met straffe steeltjestitten. *Het volkomen groenteboek* maakte van die puberbeleving een nieuwe herinnering.

Er is geen mooier vak dan leraren opleiden. Het lerarenvak is het mooiste vak dat er bestaat, voor anderen. Ik was blij weg te zijn van de Brummelwal, van de spinazieacademie, van het dorpse aan de bosrand. De pubers begonnen me tegen te staan. In de tijd dat ik zelf door mijn hormonen werd geregeerd, – en dat heeft veel te lang geduurd, – kon ik de charme van de bandeloosheid en de verwarring begrijpen en accepteren, maar na meer dan veertig, het leven is nu echt begonnen, raak ik geïrriteerd door een overmaat aan gevoel en een ondermaat aan verstand dat actief wordt gebruikt; bij anderen. Ik begon mij aan mijn omgeving te ergeren, ik wou het niet, het overkwam me.

Ik ben eerstegrader in de scheikunde, met een jaar Minerva en veel expertise uit het voortgezet onderwijs. Op dat laatste kreeg ik mijn aanstelling. Ik mocht de gelederen versterken, zoals Dick Klapmeijer – hoofd van de afdeling – dat formuleerde, omdat ik vooral veel kennis en vaardigheden meenam uit het werkveld. Ik wist hoe de praktijk eruit zag. En met die ervaring was ik de enige van het personeel bij de afdeling TEHATEX, dat stond voor tekenen, handvaardigheid en textiele werkvormen. Mijn nieuwe collega's kwamen rechtstreeks van Minerva, al meer dan honderd jaar geleden. Een enkeling had een paar maanden lesgegeven aan de HAVO, maar er was niemand die de huishoudschool, MULO of MAVO van de binnenkant kende. De collega's waren expert in de kunst, de praktische inbreng moest van mij komen.

'Als de chemie maar goed is,' had Klapmeijer gezegd.

De chemie was goed. De gebouwen waren nieuw. Bonnema had de hand en het oog erin gehad, de lokalen waren nieuw met nieuwe meubels en bureaus, de collega's waren de jongste niet meer, maar voor mij waren ze nieuw. Ik trof een paar bekende namen van Minerva. Het was lang geleden en ik wist niet meer wat ik was vergeten.

De nieuwe baan voelde vertrouwd, alsof juist dit mijn passende jas was geweest. En zo was het ook. Ik popelde om aan de slag te gaan en de nieuwe generatie lesgevers op hun beroep voor te bereiden. In deze baan kon ik de denker en de doener met elkaar verenigen. Niet teveel intellectueel geneuzel, maar aan de slag met praktische uitvoering waarover was nagedacht. Aan de slag met studenten die geen leerlingen meer waren, maar studenten die gemotiveerd en gedreven waren hun talenten te ontdekken en te ontplooien.

Iedereen kwam uit vrije wil naar de lerarenopleiding, en vooral uit eigen keuze.

Zo zag ik dat en zo wilde ik dat zien. Zo voelde ik dat ook als ik eerstejaars aan het werk zette. Bussemaker en D'Anleau zouden opkijken als ze mij hier aan de slag zagen. Bussemaker kon niet meer opkijken, hij was dood. D'Anleau kon het wel zien als ze dat wou, maar waarschijnlijk was ze de leerlingen van de HBS allang uit het oog verloren. Ze was in het zuiden van het land een galerie begonnen en ze was in deeltijd kunstcoördinator in de gemeente Eindhoven. D'Anleau was terug naar haar oorsprong. Drenthe was altijd te klein voor haar gebleven. De Brabantse met haar wijde blik had haar plek niet kunnen vinden op de heide en in de veenkoloniën. Klapmeijer kende Annette D'Anleau nog van de tijd dat hij landelijk coördinator was van de kunstopleidingen. Klapmeijer kende iedereen die belangrijk was in het onderwijs in de beeldende vakken. Als ik niet in de gemeenteraad had gezeten, als ik niets had geweten van politiek, dan zou ik tegen mezelf hebben gezegd: je boft maar met zo'n hoofd.

36

Het leek erop alsof iedereen leraar TEHATEX wilde worden, zo groot was de instroom voor tekenen, handvaardigheid en textiele werkvormen, maar die gedachte bleek een vergissing. Jonge meiden en jongens die geen plek kregen op Minerva en toch met de kunsten bezig wilden kwamen in rotten van tien de opleiding binnen. Tweede garnituur wat verbeelding aanging en niet altijd eerste garnituur voor het leraarsvak. Ik zag het niet, pas later zou ik dat zien. Ik had geen vergelijkingskader, ik was bezig met basisworkshops, zo heette dat, over tekenen, boetseren, kleien, linosnijden, schilderen. In herhaling gaf ik de technieken van de middelbare school een kunstzinnige invulling. Diepte op een plat vlak kon door te spelen met kleur en contrast en met doordachte lijnvoering. Maak de lucht boven een zee helder blauw en aan de bovenkant, tegen de rand van het doek donkerblauw, trek een donkere streep waar zee en lucht elkaar raken en schilder schuimkoppen in de branding. Zo kon het in variatie ook met schapen op de heide, zie de schilderijen van Von Dülmen Krumpelmann met donkere wolken hoog aan de hemel, lichte kleuren boven de donkere horizon en een zandpad dat breed begint en smal wegloopt naar de einder. Schilder en knoestige boom aan de rand van het doek, of een schapenstal en er is diepte op het platte vlak. Illusoir schilderen stelt niet veel voor als je weet hoe gezichtsbedrog werkt, vertelde ik de studenten, en dat is zo met alle gezichten en met alle bedrog. Ik dacht dat een gezicht zijn geheimen niet gemakkelijk prijsgeeft; de eerste indruk mag dan de beste zijn, het is op zijn best een goede indruk van een vooroordeel. Niets is wat het lijkt te zijn. De eerstejaars reageerden nauwelijks op mijn taalgrappen en dubbele bodems in mijn zinnen. Later zag ik dat ik een ander gevoel heb voor humor dan de nieuwe generatie. Misschien een ander gevoel en een andere taal op meer terreinen. Langzaam ging er een wereld voor me open, een wereld van niet-begrijpen. Er golden geen regels op de lerarenopleiding. Iedereen was eigen baas en samenwerken gebeurde op een natuurlijke manier als de geesten en de neuzen eenzelfde kant op wezen. Dat was niet altijd het geval.

'Het gebrek aan regels en beleid,' zei Pius van der Suppoost, 'dat is ons geluk.'

Hij grijnsde er wat bij. Pius, in de wandelgangen liefkozend pias genoemd, gaf les aan derde- en vierdejaars. In de hogere jaren gingen lessen over inhoud en minder over techniek. Ik was ingehuurd voor de basis, ik was geen eerstegrader, ik was niet bekwaam om op niveau over kunst te praten. Onbevoegd was ik, maar dat maakte niet uit, zeiden de collega's in herhaling. Veel meer collega's hadden geen diploma's, dat hoefde ook niet. We hoorden tot de orde van ons soort mensen.

'We kunnen onze eigen liefhebberij volgen. Het programma bestaat uit je eigen kennis en je eigen vaardigheden.'

Ik had Pius gevraagd wat de bedoeling was. Ik had geen taak-omschrijving, niet anders dan de titels van de lessen op het rooster. Het lesrooster was mijn enige gids. 'We hanteren het opleidingsmodel: leerling, gezel, meester. Jij bent de meester en de leerlingen kunnen van jou leren hoe ze gezel kunnen worden. Als je denkt dat het goed genoeg is vul je voldoende in op de lijst. Zo krijgt iedereen een diploma. Zo moeilijk is het niet, gemakkelijk zelfs.'

In de koffiepauze werd me tussen tien en elf helder gemaakt wat de aanpak was. Het leven op de lerarenopleiding was heel eenvoudig en het was niet moeilijk om dat te ontdekken. De NLO's de nieuwe lerarenopleidingen bestonden een jaar of tien, in elkaar geknutseld door jonge honden die op een vrije, democratische en eigenzinnige manier leraren voor het nieuwe onderwijs gingen opleiden. De NLO's waren middenscholen avant la lettre, dat was in de jaren voordat van de minister een brief kwam met de mededelingen dat de opleiding professioneler moest worden aangepakt.

'We hebben ook nog schriftelijke toetsen,' zei Pius, 'maar dat is meer toeval dan intentie. We willen het liefst zonder toetsen, maar we weten nog niet hoe we dat kunnen doen.' Drieduizend studenten, ongeveer, werden leraar tweedegraads in twee vakken. Meestal twee talen of twee exacte vakken, maar er waren ook andere combinaties mogelijk. Biologie paste bij verzorging en aardrijkskunde kon ook met natuurkunde. Bij TEHATEX was het meestal een combinatie van twee uit de drie beeldende vakken. Dat was voor de organisatie wel zo gemakkelijk. De opleiding tot leraar duurde vierenhalf jaar, maar dat had de langste tijd geduurd. Onderwijs kost geld, geld van de staat en geld dat door belastingbetalers bijeengebracht werd. Er was geld in overvloed, in het begin, en iedereen kocht wat nodig was en ook wat niet nodig was. Op het dak kwam een windmolen met een grote fietsdynamo, voor energie. De eerste veranderingen van de opleiding waren net achter de rug. Voor mijn komst was de opleiding viereneenhalf jaar, maar dat was voor twee vakken. Saneren betekende gezondmaken en dat ging het beste met bezuinigen. De opleiding ging naar vier jaar en de tweevakkigheid werd afgeschaft. Leraar in één vak en daar mochten de studenten vier jaar over doen. Niemand die meer dan ritueel tegensputterde. Wat van boven kwam was net als regen en sneeuw niet tegen te houden; het was verspilde moeite om tegendraads te zijn, dat was in de gemeentelijke politiek niet anders geweest. Bij TEHATEX ging het over kunst, niet over structuren en niet over regels. Beleid was een vies woord voor lerarenopleiders.

'Kunst is contemplatie,' zei Klapmeijer. Het hoofd kon het weten.

'Kunst is verrassing en kunst is boeddhisme. Kunst maakt zich niet druk, kunst maakt drukte, als het goede kunst is. Het is kunst om de kunst, nergens goed voor en goed voor iedereen.' Klapmeijer was op Minerva gebleven toen

ik naar scheikunde was vertrokken. Ik hoorde in zijn zinnen *l'art pour l'art* en de hooimijten van Boekbinder. Klapmeijer had alle lessen van Boekbinder gevolgd en gastlessen van D'Anleau die wat bijverdiende naast haar tekenlessen op de HBS. Ik studeerde al aan Bloemsingel 10. Misschien was ik al in Kalabo en gaf ik kleine negertjes in Barotseland uitleg over vriezen en dooien.

'Ik herinner me je nog wel,' zei Klapmeijer. 'Er is nog veel over je gesproken. De overstap naar scheikunde; dat was heel bijzonder. Andere studenten van Minerva gingen na hun studie liftend de wereld rond. – Ken je Jans Pol nog, die heeft in Afghanistan nog een boer doodgereden. Hij was in een huurauto op weg naar Kaboem, Kaboel bedoel ik. Hij is doorgereden, als hij gestopt was hadden ze hem gelyncht – of ze gingen in een kraakpand wonen. Ik ben nog een keer op visite geweest, aan de Keizersgracht, voor de ervaring. Heel bijzonder, apart. – Exacte vakken studeren, dat was heel gek in die tijd. Voor kunstenaars was dat heel gek.' Klapmeijer was een adept van Boekbinder. Klapmeijer was voor abstract en voor conceptueel. Die intellectuele richting was voor kunstenaars die geen vaste hand van schilderen hadden, of die kleurenblind waren, zo zag ik dat, maar dat hoefde ik niet te zeggen.

'Dat esoterische in de kunst komt bij leraren beeldende vakken niet altijd goed uit de verf,' zei Klapmeijer. 'Onze studenten zijn basaler. Ze moeten concreet aan de slag. Abstract denken en filosoferen is niet voor iedereen weggelegd.' Ik hoorde mijn Duitse peetvader in Kameroun:

'Negers kunnen niet filosoferen en niet abstraheren.' Dat gebrek kende blijkbaar geen kleur. Met Klapmeijer kon ik wel door een deur. Ik zou hem niet voor de voeten lopen. De lessen kregen wel kleur. Ik deed waar ik goed in was. Didactiek was mijn ding, al waren er maar weinigen die dat woord kenden, en als ze het kenden wisten ze niet wat het was. Het maakte mij niet uit. 'Op de middelbare school is het handig om met thema's te werken,' zei ik tegen de eerstejaars. De studenten waren nog lang niet toe aan lesgeven op de middelbare school, ze hadden hun eigen puberteit nog nauwelijks afgesloten, maar op tijd met het echte werk beginnen was niet verkeerd. Ik gaf ze een kwartier om met een onderwerp te komen. Democratie was regel op de lerarenopleiding, dat was een verschil met de huishoudschool. Op de Brummelwal was er maar één de baas geweest in de klas, en dat waren niet de kinderen. Ik kon mij gemakkelijk schikken in de nieuwe regels. *Laisser faire, laisser aller*. De eerstejaars hadden een half uur nodig om een besluit te nemen. Democratie werd niet het onderwerp van de tekeningen en collages. Er was een zwarte eerstejaars, zwart en niet blauwzwart. Gregory Braafheid had geen bezwaar tegen apartheid. Hij kwam van Bonaire en wist wel wat slaven waren. De Bonairianen waren de minsten van de Antillen. Op Aruba en Curaçao, daar woonden de besten onder de zwarten. Hij kon er wel om lachen. Het was niet anders dan de gezonde rivaliteit tussen Friezen, Groningers en andere Noorderlingen.

'Ik ben apart,' zei Gregory, 'en dat ben ik altijd al geweest.' Santa Barbara was een mooie plaats om op te groeien. Een school, mooie natuur waar flamingo's overvlogen net als in Nederland de ganzen, en om de hoek rijpe mango's met papegaaien in de bomen. Met zoveel kleur op het eiland was het geen straf om zwart te zijn. En Gregory was zwart en kort en dik. De negeriaanse uitgave van Billy Turf. Hij kende de stripfiguur wel. Op Bonaire had hij een abonnement gehad op Sjors & Sjimmie. Zijn vader was een ruimdenkende consul op Bonaire en hield de literatuur bij om de Hollandse ambtenaren van de overzeese gebiedsdelen beter te kunnen begrijpen. Kuifje, Donald Duck en Asterix waren geen onbekenden op de West. De stripboeken gingen het hele eiland over.

'Take life as it is.' Gregory had een devies en daar leefde hij naar. Dat leek mij gemakkelijk: één devies. Ik veranderde voortdurend van motto en raakte bij vlagen het spoor bijster. Voor het werk op de lerarenopleiding leende ik zijn devies, met beperkte houdbaarheid. Ik was gemakkelijker geworden; als ik het bestaan niet kreeg zoals ik het wilde hebben, dan nam ik het zoals het kwam. Ik dankte Elsbeth Voehler voor haar vroege dood. Zij had me geleerd niet op mijn strepen te blijven staan. Ik had geen hoge verwachtingen van de resultaten van de kunstzinnige verbeelding van apartheid. Het thema was veel te abstract voor leerlingen op de MAVO. Voor tieners was verliefdheid een beter onderwerp, of vakantie als het onderwerp onschuldig moest zijn. Het thema huisdieren was ook heel geschikt. Een paar kinderen op de Brummelwal konden Zuid-Amerika op de globe aanwijzen. De enige andere culturen in Drenthe waren de kinderen van de Turkse gastarbeiders, en die trof je nauwelijks op de MAVO –. En de Molukkers bij Assen en Smilde deden mee, maar buiten de blanke gemeenschap. De buitenlanders waren binnenlanders, inboorlingen. Kowalak was een Drent met een Poolse naam, als herinnering aan de oorlog, aan de bevrijding. Een enkele Brabander kwam naar het Noorden om de AKU of DANLON te besturen, maar de kinderen met een zachte g of Hollandse tongval werden gewoon genegerd. Ik had geen hoge verwachtingen van de eerstejaars, maar ik werd verrast. In de middagpauze hingen op alle deuren van de wc's briefjes met *Slegs vir blauogig* en *Slegs vir brunogig*. De hele gemeenschap van de lerarenopleiding deed mee. Het thema was in de middagpauze the talk of the town, in de kantine.

Er veranderde niets. De briefjes waren voor de theepauze alweer verdwenen. De conciërges waren niet ingelicht. Ze wilden de democratische smeerboel niet. Prikborden waren voor mededelingen, punaises waren gratis bij de balie af te halen. Niemand die boos werd. Apartheid was voor Zuid-Afrikanen, daar hadden wij in Noord-Nederland niets mee te maken. Nelson Mandela zat op Robbeneiland en wie wilde kon hem een kaartje sturen zonder nader adres. Mandela Robbeneiland was voldoende. Alle post voor hem zou niet op plek van bestemming aankomen. Collega *Algemene vorming* was verguld

met het thema. Vier weken achter elkaar organiseerde Nico Sol films over apartheid in de kantine. Lunchfilms van anderhalf uur die de reguliere lessen verstoorden, maar altijd beter dan de rockbands die meestal ook na anderhalf uur niet van ophouden wisten en tot laat in de middag in het hele gebouw te horen waren. Mooi hard kwam in de mode. Klapmeijer kwam bij wijze van uitzondering kijken naar de resultaten van het creatieve werk. Vergaderen en besturen was langzamerhand belangrijker geworden dan het creatieve handwerk op de werkvloer. Gregory Braafheid had van bruine bonen een toren in elkaar geplakt, minstens vijf kilo bruine bonen als bouwstenen voor wat een model van de Franse bastille kon zijn. Voor de ingang lag een Groninger molleboon in een jasje van pure chocolade. Klapmeijer keek naar de toren en keek naar Gregory Braafheid. Het dubbeltje was nog niet gevallen. Het kwartje ook niet. Klapmeijer trok zijn wenkbrauwen omhoog.

'Apart?!' Het woord klonk als een halve vraag en als een halve constatering. Ik proefde voorzichtigheid in de reactie van Klapmeijer. Ik proefde dat hij zeggen wou: prutswerk met bruine bonen, maar om dat tegen een eerste klas negertje te zeggen was een brug te ver. Zelfs voor een Groninger. Gregory lachte. Hij wachtte en met een ondertoon van trots en leedvermaak zei hij:

'Boon apart.' 'Boon apart. Boon apart,' herhaalde Klapmeijer. Ik deed een stap naar achteren. Alles wat ik zeggen zou, zou het moment bederven. 'Apart,' zei Klapmeijer, knikte naar Gregory en naar mij en stapte opzij om de poster naast de bastille te bekijken. En kop van een neger werd uitgeperst op een glazen citruspers. Outspan stond met karmijnrode letters geschreven. Niets te raden, alles verraden. Ik gaf iedereen een democratische voldoende, er werd geen onderscheid gemaakt, maar de vijf beste werkstukken kregen een week lang een plek in de bibliotheek. Nico Sol riep het telkens om voor en na de lunchfilm. 'Ga kijken, heel aparte werkstukken in de bibliotheek.'

'Apart,' zei Nellie Stumpf. Ze schoof naast me aan tafel in de kantine. Ze had het werk in de bibliotheek bekeken. 'Grapje, of had je dat niet door? Apart.' Stumpf geeft Engels. Ze zag er mooi uit, deftig bij vlagen en ze heeft stijl. Keurig in de kleren en haar gezicht gepolijst met crèmes, ogenschaduw en lipstick. 'In Engeland zeggen we niet zo snel wat we van andere mensen en van hun werk vinden.' Ongevraagd begon ze haar uitleg.

'Ik vind Groningers bot. Jij bent een Drent, hè?' Haar glimlach onderstreepte haar knik. De pareltjes aan haar oorhangers zwaaiden heen en weer. Ik hoorde de Big Ben. 'Ik heb Groninger voorouders en ik heb de botheid af moeten leren. Ik heb mezelf enige beschaving bijgebracht.' Ik wist niet waar ik haar onthullingen aan te danken had. Ik nam een slok van de lauwe koffie uit het kartonnen bekertje. 'Maar eigenlijk wil ik je zeggen dat ik dat "kunstzinnige" werk maar "naadje" vind.' De aanhalingstekens klonken duidelijk door bij kunstzinnige en naadje. Ik trok mijn raadslidgezicht, dat heb ik nog altijd in huis. Ik keek neutraal, keurde

niets af, bevestigde haar en liet de emmer gal die tot de rand toe gevuld was over me heen komen.

'Mijn moeder komt uit Zuid-Afrika. Ik ben er een paar maal geweest.' Het was duidelijk. Nellie Stumpf was er geweest, de collega Engels kon erover meepraten. Uit haar handtas haalde ze een Belinda light. 'Eigenlijk vind ik dat politiek niet op de lerarenopleiding thuis hoort,' zei ze terwijl ze de brand stak in de menthol met filter.

'Wij zijn een bijzonder neutrale instelling.' Ze blies de rook schuin naar boven. Op het filter zag ik twee dunne paarsrode streepjes. Ze schoof de stoel naar achteren. Toen ze naast me stond, legde ze haar hand op mijn schouder. Ik voelde de hitte van haar sigaret tegen mijn oor. Met haar andere hand schoof ze de stoel tegen de tafel.

'Misschien hoor ik hier niet thuis,' zei ze.

Ze zoog opnieuw aan de Belinda. Ik meende een dunne grijns te zien toen ze haar hoofd scheef hield. Dat waren de fienen uit mijn kindertijd: gereformeerden die de kop scheef hielden.

'Bedankt voor het gesprek.' Ik knikte. 'Zal ik de lege kartonnetjes meenemen?' Ze wachtte mijn antwoord niet af. Ze pakte de bekertjes, klopte haar sigaret erin af, en draaide van me weg zonder me te groeten.

Bij het fietsenhok tref ik Klapmeijer. Hij houdt de zwarte leren tas in zijn hand. Zwaar lijkt de tas. In zijn vrije hand houdt hij de autosleutels. 'Mooi werk,' zegt hij. 'Je hebt ze kunstzinnig met het thema aan de slag gekregen, en met een grote uitstraling voor TEHATEX. Chapeau.' Ik steek mijn hand op en wijs met mijn vinger naar de grijze lucht. 'Boonaparte,' zegt Klapmeijer.

'Boonaparte, ik wist het wel. En dat voor zo'n negertje.' Hij lacht en keert me de rug toe. 'Napoleon Boonaparte,' hoor ik hem zeggen als hij naar de parkeerplaats loopt. Ik loop terug naar school en bij de receptie bel ik Angela. Mijn zus is thuis. Ze komt naar de Grote Markt. Haar Wilco is voor zaken in Venezuela, ze heeft tijd voor een pizza. Ik zucht diep. De druk op mijn hersenen zakt weg. Eindelijk een verstandig mens om naar te luisteren, of om mee te praten. Ik bestel straks een quattro stagioni, dat weet ik nu al.

37

Ze heet Nuba, Nuba Kiswahili uit Roderwolde. Ze is zwart, lang, slank. Tien jaar woont ze in Roderwolde, dichtbij de molen.

'Ik zie dat het je niet genoeg vindt,' zegt ze. 'Je wilt meer weten, ik zal je meer vertellen.' Ik trek mijn wenkbrauwen omhoog en ik kijk in twee gitzwarte ogen en in een lachend gezicht. Niet vaak zag ik een vrouw zo rank, zo slank en zo donker van huid. Een enkele student van Bonaire heeft een kleur die ook zo donker is, duister wilde ik zeggen, maar deze vrouw komt niet van Bonaire met zijn korte piknische negertjes, maar ze komt uit Afrika, van Kenia misschien, niet van Kameroun of Zambia.

'Ik ben in Addis Abeba geboren,' zegt ze. Ik denk gelijk aan hardlopers die geen doodlopers zijn, mijn associaties laten me zelden in de steek.

'Ik ben net dertig en ik wacht nog steeds op toestemming om hier te blijven. Procedures duren soms jaren.' Ze vertelt alsof het over het weerbericht gaat. Tussen de buien droog en zonneschijn als het onbewolkt is, overdag vanzelfsprekend. Het is een verademing om een mooie en misschien ook intelligente negerin te treffen. Ze hoeft geen viool te spelen, en ook niet op een saxofoon te blazen. Misschien houd ik het meest van een negerin als ze een blanke vrouw in zwarte verpakking blijkt te zijn. Ik voel mijn hormonen door mijn bloed jagen als ik een begin van een goed gesprek meen te bespeuren. Ik voel mij opnieuw een kind, en dat is heel prettig, als het niet te vaak gebeurt.

'Je bent hier nieuw, voor het eerst hier op school?' Ze buigt haar hoofd lichtjes en kijkt mij vanuit haar ooghoeken aan.

'Klopt,' zeg ik. 'Ik werk hier nu een half jaar, drie dagen in de week.' Als ze blijft zwijgen geef ik meer prijs.

'Ik ben hier voor vakdidactiek beeldende vakken, vooral voor schilderen en tekenen, maar omdat collega Elske Goudzwaard met zwangerschapsverlof is neem ik ook haar lessen over.' Nuba komt voor de eerstejaars lessen tekenen. Ze is model. Ik had de secretaresse een ander model gevraagd dan de vrouwen die op de lijst van Goudzwaard stonden. Ik wilde een frisse wind in de les; niet het platte, volle en ronde van de eerste lessen. Ik zocht een verrassing. 'Dan weet ik misschien wel iemand,' had Duurke Lodovic gezegd. 'Ik heb een vriendin die misschien wel wil. Ze heeft geen ervaring, maar voor alles is een eerste keer.' Lodovic is eind veertig, ouder dan ik ben. Ze is een weduwe met een oudere zoon die nog bij haar in huis woont. Ze wil dat hij op kamers gaat wonen, maar hij geeft nog de voorkeur aan *hotel mamma*. Wassen, eten en de liefdevolle verzorging, dat bevalt Rennie wel. Rennie doet de hele dag niets, hij ligt op bed en luistert naar muziek, hangt wat rond het huis en vertrekt opnieuw naar zijn kamer. Duurke heeft geen greep op haar

kind. Ze kon het niet langer aanzien en na jaren gemopper laat ze hem nu links liggen. Misschien gaat de lethargie vanzelf voorbij, verstand komt met de jaren en er zijn nog veel jaren te gaan. Duurke doet vrijwilligerswerk bij daklozen die op straat wonen en in parken en onder bruggen slapen. Dat geeft zin aan haar bestaan, en het schoolwerk natuurlijk. De school is voor een goed gesprek met verstandige mensen.

'Al moet je dat verstandig zien in de ruimste zin des woords,' zei ze. Nuba was het nieuwe model. Zwart, dat was al onderscheidend. Ze vroeg het dubbele uurtarief. Dat vond ik geweldig, een zwarte vrouw die weet wat ze waard is. Ik liet Nuba het lokaal aan de noordkant zien. Hoge ramen, mooi licht. Twaalf krukken met tekentafels. Langs de wand, achter de deur, een tafel met papier, pastelkrijt, houtskool, acrylverf en potten met kwasten in soorten en maten. Een schoenendoos met klemmen om papier vast te zetten op de multiplexplaten die op de ezels stonden. Aan de westkant, bij de deur naar de opslag, twee kamerschermen in een bijna haakse hoek.

'Dat is de kleedkamer,' wees ik.

Nuba knikte. Achter het scherm stond een draaikruk op vijf poten en een kapstok om de kleding op te hangen. Op een schap aan de muur lag een stapel rode en gele badhanddoeken.

'Je kunt je daar klaarmaken en daar...' Ik wees naar het podium in het midden van het lokaal. 'Daar kun je zitten.' Ik merkte hoe ik mijn mondhoeken bij elkaar trok en tevergeefs probeerde te glimlachen. 'Poseren?' vroeg ze. Het was een retorische vraag. Ik knikte. 'Je weet wat van je wordt verwacht?' Ze knikte. 'Ik heb nog niet eerder geposeerd, maar ik weet wat ik kan. Autodidact.'

'Vandaag is mevrouw Nuba Kiswahili model.' Ze glimlachte en keek traag de kring rond. Een jongen op een kruk ging verzitten, houtskool in de aanslag. 'Terwijl mevrouw zich klaarmaakt, vertel ik wat de bedoeling is.' Ik had mijn woorden verkeerd gekozen. De jongen achterin gaf zijn buurman een drukje in zijn zij en grinnikte. Ik keek hem strak aan en schudde mijn hoofd. Ik houd van orde in de les. Een les gaat bij mij over de inhoud die op het programma staat. Vandaag is dat modeltekenen. Ik houd niet meer van puberaal gedoe. Dat ga ik hem straks zeggen, zonder hem in zijn bovenarm te knijpen. Lichamelijk contact is op school niet toegestaan.

In Zweden is een wet aangenomen die een corrigerende tik verbiedt. Nog een paar jaar, dan hebben we dat hier ook. Mijn moeder had venijnige 'indianenkneepjes' om mij in het gareel te krijgen. Toen ik twaalf was liet ik dat niet meer gebeuren. Ik schopte mijn moeder tegen haar schenen. Dat leverde me diezelfde dag nog eenzame opsluiting op in de garderobekast. In het donker, een uur of langer. Ik schopte nooit weer, mijn moeder kneep nooit weer. Die strijd had ik gewonnen. Op de Brummelwal had ik die vaardigheid ontwikkeld. Strakke blik, naam van de leerling noemen en

mijn wijsvinger een eindje omhoog. Dat was genoeg om de regie in de klas te houden. Op de lerarenopleiding heb ik met rationele mensen te maken, verbale aanwijzingen moeten voldoende zijn. Nuba legde een gele handdoek over de kruk en liet de kamerjas naast haar op het podium glijden. Het was doodstil. Rechtop zat ze op de kruk. Haar rug recht, haar hoofd in haar nek, haar kin naar voren. Haar rechterbeen over haar linker, haar borst vooruit. Haar linkerborst vooruit, alleen haar linker. Op de plaats van de rechter was een visgraat te zien die van haar oksel scheef naar het middenrif liep. Ik slikte. Leraren en politici zijn de basis van de natie. Leraren en politici zijn niet gemakkelijk van hun stuk te brengen. De mens in de leraar, de mens in Johannes de Mens slikte opnieuw.

'Jullie krijgen tien minuten om een beeld te schetsen. Na tien minuten volgt een andere pose.' Ik hoefde niet te zeggen dat ze konden beginnen. Het bleef stil op het krassen van houtskool na. Nuba keek naar de bovenhoek van het lokaal. In de hoek hing een houten vogelhokje in bonte kleuren, een vogelhokje zonder de fles rode wijn van het kerstpakket dat door Pius van der Suppoost artistiek was bewerkt en was voorzien van een muziekdoosje. De zwengel, te hoog om vast te pakken, stak uit de bodem en had de potentie van; Frère Jacques, frère Jacques, dormez vous. Niemand sliep. Ik liep de ezels langs en bekeek de tekeningen en schetsen. Het was alsof het langer duurde dan gebruikelijk voor de eerste lijnen op papier kwamen. Het was geen obligate gloriemeid op de kruk. Op de kruk zat een zelfverzekerde negerin met een lijf dat als eerste door Onze-Lieve-Heer uit de rivierklei was geboetseerd. Lange hals, kroeshaar gladgestreken met pommade en bij elkaar gebonden in een staart. Felgele handdoek onder haar billen.

'De tien minuten zijn voorbij. Nieuw papier.' Ik knik naar Nuba. Ze gaat staan, haar rechterbeen lichtgebogen, de voet een eindje naar voren. Ze slaat haar armen over elkaar. Ze tilt haar linkerborst een eindje op met haar armen. De donkere tepel steekt strak naar voren, haar hoofd is naar links gedraaid. Opnieuw kijkt ze schuin omhoog, statig en trots. Ik doe mijn ronde. Ik kijk naar de schetsen. Ik kijk naar Nuba. Alle buitenkanten neem ik in mij op. Lenie Riefenstahl fotografeerde negers. Het was de verheerlijking van het goddelijke leven. De perfecte mens in het zwart. Afrika, de bakermat van de mensheid met de *homo erectus* uit Ethiopië. Ook in het paradijs valt de appel niet ver van de boom. Ik raak in verwarring. Nuba is niet de eerste negerin die ik naakt zie. Ze is de eerste negerin die ik naakt zie bij noorderlicht. De eerste negerin die trots is op haar lijf, en niet alleen trots op haar lijf. Nuba vult het atelier zoals een leraar zijn lokaal kan vullen; alom aanwezig. Ze is voelbaar tot in elke hoek, tot elke wand. Haar visgraat is deel van haar geheel, net als haar linkerborst, de macht van de afwezige rechterborst, haar volle heupen, haar gladde buik, haar krullend haar dat niet is gladgestreken, de korte stoppels in haar oksels. De vuurrode nagels van haar tenen. Op het

podium staat een vrouw die meer is dan de som van haar delen. Ik zie geen losse armen, geen los been, geen hoofd. Ik zie een geheel. Ik zie een vrouw met een voet op de kruk, met glinstering op haar lippen. Alles laat ze zien, ze blijft een raadsel. Vijf poses is genoeg. Nuba slaat de kamerjas om haar naakte lijf en schrijdt naar de kamerschermen en de kapstok. Ze vergeet de handdoek mee te nemen. Ik pak de handdoek van de kruk en draai het katoen in een rol. Ik wil de lucht van haar lijf aan mijn handen, daar denk ik niet bij na, dat gaat vanzelf. De spanning zakt weg. De eerstejaars bekijken elkaars tekeningen, ze praten en kakelen. Het gaat over kunst, over beelden en verbeelden, het gaat over een negerin met één borst. Die hadden ze nog nooit gezien, niet zo.

'Als ik je een tip mag geven,' had Angela gezegd, 'dan raad ik je aan om in ongemakkelijke situaties te zeggen wat je voelt. Zeg hardop wat je voelt, wat je ziet en wat er volgens jou gebeurt. Dat geeft lucht.' Ik had verteld van Klapmeijer en van Gregory Braafheid en van Napoleon als molleboon, over Nellie Stumpf die me uitdaagde om over apartheid te strijden. Ik had verteld over mijn groeiende verontwaardiging waar ik geen nette woorden voor kon vinden.

'In het begin bleef ik op de achtergrond op bijeenkomsten van de commerciële club. Ik durfde niet goed te zeggen dat ik de baas was van een bordeel. Stel je voor, dacht ik, dat ik met een klant praat. Die terughoudendheid heb ik afgeleerd. Ik begin elk gesprek met mezelf voor te stellen en ik zeg er gelijk achteraan dat ik manager van prostituees ben. Soms kijkt de gesprekspartner me wat vreemd aan en begint hij gelijk over zijn eigen koekjesfabriek of over zijn handel in lingerie, maar bij mij is de spanning weg. Dat kun je ook doen.' Mijn zus wees mij de weg.

'Je kunt zeggen dat je je ongemakkelijk voelt en dat je niet direct een reactie paraat hebt bij al die ontboezemingen, of andere woorden natuurlijk. Je kunt mijn woorden lenen, maar het is beter je eigen keuzes te maken.'

Ik zit met Nuba buiten op de bank met uitzicht op de boten die in de verte door het Van Starkenborghkanaal voorbijglijden. Links de weilanden, aan de andere kant van de sloot singels met houtopslag, langs de sloot een breed pad voor de schouw. We kijken naar het oosten, in het westen zakt de zon. Het gebouw trekt lange schaduwen. Ik wil Nuba vragen hoe het beviel, de eerste keer. Ik wil zeggen dat ze een mooi visitekaartje heeft afgegeven, de eerste keer. Ik zeg het niet. Ik ben onder de indruk. Geweldig, ik zeg het niet.

'Lekkere thee, ik was er wel aan toe,' zegt Nuba. Ze houdt haar handen om het kartonnen bekertje. 'Ik zag dat ik je heb verrast.' Ik knik en drink van de hete thee. Niets zeggen is het mooiste wat bestaat. Als vanzelf wrijf ik met mijn linkerhand over mijn rechterborst. Mijn lichaam weet wat mijn mond wil zeggen. Nuba kijkt naar mijn wrijvende hand. 'Vijf jaar geleden is mijn borst geamputeerd. De chirurgen dachten dat ik kanker had. Dat

bleek achteraf niet zo te zijn, maar toen was de amputatie al gebeurd. Niets meer aan te doen.' Ik schud mijn hoofd. 'Ik heb nog steeds geen status, wat kan ik doen? Zonder papieren en zonder verblijfsvergunning hoef ik niet in opstand te komen tegen de medische sector.'

'Gottogod, gottogod, gottogod.'

Angela heeft maar één woord als reactie op mijn verhaal. Ik moest het bij haar kwijt. Ik had een schilderij gemaakt van een naakte amazone. Een moedige en strijdbare feeks die haar borst had afgesneden om handiger met pijl en boog op de vijand te kunnen schieten. Een amazone die mij had overspoeld met haar intellect en haar ontboezemingen, al was dat niet het goede woord in dit verband. Ik had een afspraak willen maken, maar Nuba was terughoudend geweest. Als ze opnieuw kon poseren, dan was dat prima, graag zelfs, maar wel via Duurke Lodovic. Angela lachte en op de achtergrond hoorde ik Duncan blaffen, beter: keffen.

'Je kunt Nuba ook via mij bestellen,' zei Angela. 'Vijftig gulden per half uur. Basistarief. Aan huis het dubbele.' Angela zweeg hoorbaar, alsof ze de pekel diep in mij wilde laten inwerken. 'Johannes, luister eens goed naar mij. Luister eens naar de raad van je zus.' Duncan werd stil op het moment dat Angela de toonhoogte van haar stem liet zakken en mij kalm en bedaard toesprak.

'Je bent aan een vrouw toe, dat is mij heel duidelijk. Een blind paard kan dat zien. Je rent achter elke hele en halve tiet aan. Ik dacht dat je geilheid was afgezakt, maar dat lijkt er nog niet op.' Ik zweeg. Ik zag door de telefoon hoe ze Duncan op schoot nam. 'Blijf bij mijn personeel vandaan. Ik heb jouw verdiensten niet nodig. Mijn zaken gaan goed, en ook al gingen ze niet goed; ik wil je niet als hoerenloper in mijn onderneming. Jij hebt andere talenten en die talenten moet je niet verknoeien door achter je pik aan te rennen.'

Ik hoorde hoe ze een slok koffie nam, of thee.

Na een korte pauze zei ze: 'Boekbinder, of hoe die man van Minerva ook mag heten, zei dat je hooimijten moest schilderen. Misschien moet je dat maar eens gaan doen. Jij moet trouw blijven aan je roeping, dat doe ik ook. Ik ben in de wieg gelegd voor hoerenmadam en ik vervul mijn rol met aandacht en overgave tot vergroting van het welzijn van het Nederlandse volk en tot vergroting van mijn lijfelijk en geestelijk welbevinden.'

Zo helder had ik het nog niet van mijn zus gehoord. Angela had een geestelijk leven waar ze zuinig op was. Ik wilde haar vragen naar haar zielenleven, maar ze was niet van plan het initiatief uit handen te geven. 'Zet een advertentie in de krant, vraag een passende vrouw en ga ervoor. Het zal je niet meevallen, maar het wordt tijd dat je begint.' En zei ze:

'Je hoeft me de tekst niet te laten lezen, je redt je er wel mee.' Ik hoorde hoe Duncan tegen de kamerdeur krabde. 'Duncan wil mij uitlaten. Ik laat me graag door hem meenemen. We spreken elkaar. Graag.' Het duurde wel

een minuut voor ik de hoorn op de haak legde. Tuut tuut tuut bleef lang in me naklinken. Ik had mij een exotische hoer laten aanpraten. Ik was met de ogen dicht in de valkuil van mijn verlangen gestapt. Sommige mannen vrijen het liefst met een vrouw zonder benen, met maar één borst of met een ander ongemak. De eigen tekorten lijken dan kleiner te worden. In mijn achterkamer hing een schilderij van een vrouw met visgraat te drogen. Ik kon het weggooien. Ik kon haar laten hangen. Ik liet haar hangen. Ze keek mij aan en wakkerde mijn lusten aan. Dat was tot het gesprek met Angela, mijn zus; specialiste in geilheid en lijfelijke lasten die als lusten het leven binnenkomen. Nuba aan de muur van mijn schilderkamer was een waarschuwing voor loerend ongemak en foute paden. Ik was een gewaarschuwd man. Dit zou me niet opnieuw gebeuren. Klapmeijer zou me deze zwarte hoer niet in dank afnemen. Morgen was er opnieuw een nieuwe dag in Stad.

38

De afdeling schei- en natuurkunde heeft onderdak aan de oostkant van het gebouw op de eerste verdieping. Zonder plan de campagne vond ik mezelf terug op de practicumzaal tussen derdejaars die bezig waren met het bak- en braadpracticum. Organische synthese; uit azijn en diverse alcoholen werden zuurtjessmaken gemaakt. Het aroma van aardbeien kwam uit een reageerbuisje. Uit kruidnagelen destilleerden jongens en meisjes in witte en bevlekte jassen eugenol, een medicijn tegen kiespijn. Brobbelen, bruisen en de zware lucht van een keuken voor verkeerde zaken. Paul Peusschers reikte me een bril aan.
'Safety first,' zei hij.

Het Engels rukte hier ook al op, ook als het niet nodig was. Ik keek wel uit. Misschien was uitkijken en oppassen mijn ware roeping. Ik hoefde geen witte jas aan. Peusschers liep in spijkerbroek en effen groene spencer tussen de studenten. Handig, zo zonder labjas, dan kon iedereen zien wie de baas was en waar hulp was te vinden, als dat nodig mocht zijn. Een brandje had je zo maar met al die organische stoffen en een explosie was nooit ver weg. Peusschers had al gehoord van de tekenleraar met een eerstegraads bevoegdheid voor scheikunde. De opleider voor leraren scheikunde was van mijn leeftijd. Hij had polymeerchemie gestudeerd, van plastic wist hij alles, maar...

'Kennis van scheikunde en van plastic is gemakkelijk, maar daar kom je niet mee weg als je van de studenten leraren scheikunde wilt maken.'

Wilt maken, zei hij, alsof de vorming van leraren niet veel anders was dan de synthese van een ester uit een alcohol en een zuur. 'Constructivisme is tegenwoordig de mode in onderwijsland,' ging hij verder. 'Je voegt kennis en vaardigheden toe aan wat er al is, en je hoopt, verwacht, en probeert die nieuwe kennis en vaardigheden aan te laten sluiten op wat een student al weet.'

Er was geen aanloop nodig geweest om vanuit het niets op de theoretische beginselen van het onderwijs uit te komen terwijl achter ons, beneden over het voorplein hordes studenten op weg waren naar bus en fietsenhok. Het was drie uur in de middag. Verderop stond het nieuwe chemisch laboratorium van de universiteit en rechts het WSN-gebouw van zeven verdiepingen voor wiskunde en natuurkunde op niveau. Donkere wolken trokken over het complex van de universiteit. Misschien zou er regen komen. Peusschers leunde met zijn handen tegen de brede vensterbanken die ook als practicumtafel dienst konden doen. Er was op de labzaal ruimte voor veertig studenten, maar er waren niet meer dan een stuk of twaalf. Ook bij exacte vakken liep de belangstelling voor het leraarsvak terug.

Volle baard, net als Fidel Castro, net als Che Guevara, net als misschien de

helft van alle mannen in het onderwijs. Ik had een jaar een baard gedragen, en het was letterlijk dragen geweest. Een baard paste mij niet, ook al leek ik er jonger door.

'Je hebt een blotekontenkop,' zei Angela toen ik de baard eraf had.

'Op dat gebied ben jij deskundige, ervaringsdeskundige. Je bent expert in blotekonten,' antwoordde ik in een van de zeldzame momenten van primaire scherpte. Angela zei een minuut niets, in mijn beleving. Het gaf mij een godsheerlijk gevoel van gelijk hebben en van overwinning. Die behoefte was ik toen blijkbaar nog niet voorbij. Ondanks haar benaming van mijn gezicht liet ik de baard niet opnieuw groeien. 'Voorzichtig met die brander. Beetje minder gas mag ook. Het gaat hard genoeg.' Peusschers gaf van afstand aanwijzingen voor de stoomdestillatie. De boodschap was niet helder genoeg. De student deed een stap achteruit waar actie en aanpakken nodig was. In de kolf ging het spattend en bruisend tekeer. Het was een fantastisch gezicht. Metamorfose, scheiding, opnieuw beginnen en eeuwige staat van verandering, daarom had ik niet voor scheikunde gekozen, maar het was in de loop van de jaren wel mijn liefde geworden, al was dat een groot woord voor een schoolvak. De penetrante luchten op de practicumzaal bevielen me. Het was alsof ik een oude hartstocht rook. Beelden van Bloemsingel 10 kwamen voorbij. De glimmende kranen, de stekkerdozen, de beukenhouten demonstratietafel in de grote collegezaal.

'Ik kom zo terug,' zei Peusschers. 'Even ingrijpen.' Peusschers sprak, wees aan, gaf opdrachten. Hij wachtte met voordoen van vaardigheden die een student al moest beheersen. Peusschers hield zijn handen in zijn zakken om niet zelf de slangen en kranen vast te pakken. Studenten moesten het handwerk doen. De inspanning van de opleider is immers omgekeerd evenredig met de inspanning van de student. Hoe sneller de opleider loopt, hoe meer de student stil blijft zitten.

'Handschoenen aan. Het glas is heet. Trek het inspuitstuk uit de kolf. Kijk uit voor de gloeiend hete stoom. Zet nu de gaskraan dicht. In de goede volgorde: eerst inspuitstuk verwijderen, dan gas uit.' Ik zag een dirigent voor het orkest. Shostakovich misschien, achtste symfonie. Donder en geweld. Als je het gas uitzet zonder eerst de stoombuis uit de kolf te trekken, krijg je een terugslag; het water zou door de installatie stromen, ook waar je het niet wilde. Ik kende de uitdrukking. Het is een mooi gezicht: terugslag, vooral als het niet jezelf aangaat. Terugslag als chemisch equivalent van leedvermaak.

"Wat is het als twee hondjes aan elkaars kontjes ruiken?" vroeg mijn vader. En zonder antwoord af te wachten, – hij verheugde zich teveel op het antwoord, – "dat is leedvermaak: genieten van de achteruitgang van een ander." Zonder voorbereiding zou ik dit practicum kunnen begeleiden. 'Bij TEHATEX is het *l'art pour l'art*,' zei Peusschers. Hij had zijn handen uit zijn zakken en gebaarde alsof hij een beeldhouwwerk uithakte. 'De kunst voor de

kunst,' gaf hij in vertaling erbij, alsof ik dat nodig had. 'Bij ons,' – hij bedoelde bij scheikunde, om duidelijk te maken dat TEHATEX en scheikunde wel voor hetzelfde beroep opleidden, maar dat er verder niet veel overeenkomsten waren, – 'bij ons is het scheikunde omwille van de scheikunde, chemie om de chemie.'

Ik knikte bij zoveel verbaal geweld. Ik ben een secundaire denker en een trage reageerder. Ik ben niet goed in discussies en twist-gesprekken. Nuances komen bij mij later, en vaak is dat later te laat om dan nog te reageren. Vaker dan eens is het hele probleem opgelost voor ik mijn gedachten heb geordend. Het lijkt een zinloze exercitie: ik denk na over wat er is gezegd en alles wat ik over het onderwerp heb bedacht kan ik gelijk weer weggooien, het doet er niet meer toe. Ik ben te laat. De wereld is al twee stappen verder als ik mijn gedachten heb gevormd.

Chemie om de chemie is het weten om het weten. De kennis hoeft geen nut te hebben, net als kunst. Kunst hoeft ook geen nut te hebben, als het nut heeft, dan is het volgens Klapmeijer geen kunst meer.

L'art pour l'art is voor de conceptuelen onder de lerarenopleiders, het is voor lerarenopleiders die hun roeping hebben gemist en liever beeldend kunstenaar waren geworden, maar bij gebrek aan een vast inkomen en pensioenverzekering de tijd verdoen met opleiden van leraren. Opleiden was voor de conceptuele denkers niet wat ze wilden, maar zolang ze geen partner hadden gevonden die hun kost kon verdienen, moesten ze dat zelf doen

'Maar de studenten worden wel leraar,' zei ik toen Peusschers terugkwam van de uitleg van de werking van de rotatieverdamper. 'Het is niet alleen Chemie omwille van de Chemie.' Het was een overwinning op mezelf. 'Wat ik wil zeggen,' zei Peusschers met beide handen op schouderhoogte en de wijsvingers naar boven gericht, 'is dat vakkennis heel belangrijk is. Je bent geen leraar met alleen kennis van onderwijskunde en taalgedrag.' Het leek oud zeer op de jonge lerarenopleiding. De doctorandussen in de onderwijskunde meenden, in de ogen van andere doctorandussen en doctoren, dat ze het belangrijkste van de opleiding hadden te bieden: communicatie door taal en gedrag. Een leraar met kennis van het Nederlandse schoolsysteem, met kennis van theorieën van Piaget, Gal'Perin, Maria Montessori en Margareth Mead was klaar voor de veranderingen en verbeteringen die in het onderwijs nodig waren. Middenschool en gelijke kansen voor iedereen; dat werd gewaarborgd door grondige kennis op metaniveau van onderwijskundige inzichten. De hamvraag was: *hoe* leert een kind? De vraag was niet: *wat* leert een kind? Onderwijskundigen meden de vakbroeders. Onderwijskundigen hadden geen zin in neerbuigende commentaren van vakidioten. Taalgedrag was een serieus vak. Ging onderwijs niet altijd via taal en was gedrag niet het belangrijkste instrument van de leraar? De vraag stellen was hem beantwoorden. De onderwijskundigen zeiden ja en de vakidioten zeiden nee.

In het landschap van de lerarenopleiding heerste een gewapende vrede, of beter, het waren twee werelden naast elkaar die niets met elkaar te maken leken te hebben.

'Kijk,' zei Peusschers terwijl de studenten de apparaten opruimden en de destillatieopstellingen afbraken, 'bij taalgedrag leren de studenten hun lichaam kennen. Daar hebben ze blijkbaar matrassen voor nodig. Wij zijn een praktisch vak, net als TEHATEX. Dat gaat zonder matrassen.' In de taalgedragstudio's waren langs de wanden banken geplaatst met matrassen erop. De vakleraren wisten niet wat er tijdens die lessen aan lichaamswerk gebeurde, maar ieder had een ruime voorstelling van activiteiten. Uitrusten en elkaar ondersteunen, dat zou het begin zijn. Niemand die informeerde en navraag deed. Het was prettiger om over de escapades in die taalgedragstudio's te dromen dan navraag te doen. De scheiding van culturen was hardnekkig. Docenten van de beta en alfa-vakken deden ertoe. De gamma's, ach.

'Koffie, melk, suiker? Ik zal me eerst even voorstellen.' Herma Geraets gaf lessen thermodynamica en anorganische chemie. Halfweg dertig, smal gezicht, smalle mond, blonde wenkbrauwen die bijna niet te zien waren, blauwe ogen en, ik kan er niets aan doen, smalle neus. Misschien was alles aan haar smal, wie zou het zeggen. Ze was geen schoonheid, maar dat werd deels gecompenseerd door haar lange hals en schouders die ook zonder vulling mooi recht liepen. Ze was een half hoofd kleiner dan ik, rond de één meter zeventig. Strakke blauwe rok, heel anders dan de meeste vrouwen op de opleiding die in jeans door het leven gingen, blote voeten met schoensokjes net boven de Walkerschoenen, trui met Mondriaan-motief tot aan de hals met de kraag van een witte blouse die er bovenuit stak. Pronte borsten leek mij, maar naar de omvang kon ik enkel gissen, ze gaf niet alles prijs. Ze kwam uit het kabinet met koffie in een beker met het periodiek systeem van de elementen erop. Ze reikte me de koffie en streek met een haal het blonde haar naar achteren, het viel gelijk terug tot voor haar linkeroog. 'Ik heb gehoord dat je ook chemicus bent. Boeiend.' 'Klopt,' zei ik, 'ik heb aan de overkant – ik wees naar het chemisch lab aan de andere kant van de straat – mijn hoofdvak afgerond. De propedeuse aan de Bloemsingel 10. Organische chemie bij Engberts.' Peusschers had de laatste student van de zaal verwijderd en kwam met een mok koffie op ons toe. Op het porselein stond de vergelijking van Schrödinger. Het vak omwille van het vak.

'Zo, je hebt al kennis gemaakt. Mooi.' Ik knikte. 'En met de kabinetskoffie, zie ik.' Herma Geraets schudde me opnieuw de hand. 'Ik heb nu les. Ik moet gaan. Thermodynamica.' Ze keek me met nieuwsgierige ogen strak aan, net of haar ogen groter werden. Het leek alsof ze een bruin oog had en een groengetint oog. Ik kon het niet goed zien. Ik zag enkel wat ik verwachtte te zien, daarin verschil ik niet van anderen. De kunstenaar in mij probeerde beter te kijken dan de chemicus, maar dat lukte me niet steeds. Twee ogen

met verschillende kleuren, dat is zeldzaam. Het is alsof het verstand die waarneming niet accepteert. 'Misschien zie ik je hier weer eens.' De zware deur van de practicumzaal gleed langzaam dicht. 'Goede collega,' zei Peusschers, 'vrouwelijke noot bij de afdeling.' Hij leek geen reactie te verwachten. 'En hoe bevalt het bij TEHATEX?'

'De chemie is goed,' zei ik en ik nam een slok van de lauwe bittere koffie. De chemie was goed en ik vertelde van het eerste jaar dat bijna om was. Ik legde uit dat ik onbevoegd was en de deeltijdstudie bij Minerva had opgepakt. Mijn theoretische onderbouwing was nog niet goed genoeg, maar met de praktijklessen ging het crescendo. Ik was heel tevreden en van de studenten hoorde ik positieve geluiden.

'Natuurlijk blijft het zoeken naar de juiste weg,' zei ik. 'Veel vrijheid betekent ook: veel te kiezen.' 'En kiezen is genieten,' antwoordde Peusschers. Hij zette zijn handen op de vensterbank en drukt zich ruggelings in de hoogte. Ik volgde. We waren twee jongens met de voeten van de vloer. Het was alsof we op een hek zaten met uitzicht op weilanden of op viswater. Uitzicht op beukenhouten practicumtafels, drogende kolven, koelers en retorten. Met uitzicht op glimmende kranen die ons in miniatuur weerspiegelden, vertelde ik van de tekenles met het model. De negerin met de visgraat, de ontdekking dat Nuba op de Nieuwstad werkte, de uitbrander van Klapmeijer. Niet omdat Nuba achter het raam haar nering had, dat wist Klapmeijer niet en ik maakte hem niet wijzer, maar omdat ik tere kinderzieltjes blootgesteld had, en nog wel letterlijk, aan een verminkte vrouw met maar één borst. Of ik daar in de toekomst zorgvuldiger mee wilde omgaan, kreeg ik als boodschap van Klapmeijer mee. Ik had enkel geknikt en pas later in de bus naar huis bedacht wat ik als weerwoord had kunnen zeggen, maar toen hoefde dat niet meer.

Peusschers hield zijn handen aan de brede rand van de vensterbank. Met gestrekte armen zat hij gebogen naast me. Zijn haargrens ging de eigen gang. Hij luisterde en keek naar het andere einde van de zaal. Misschien zag hij niets, maar werd hij meegesleept in mijn verhaal. Het was alsof het gesprek met de vakbroeder mijn onthullingen gemakkelijker maakte.

'Je maakt wel wat mee,' zei hij toen ik bleef zwijgen.

'Dit is andere l'art pour l'art. Dit is misschien ook chemie omwille van de chemie.' Hij glimlachte. Zijn rechterhand liet de vensterbank los en stroopte de linkermouw op. Op de onderarm had hij een brede schram van de pols tot aan de elleboog. 'Jeukt,' zei hij. 'Bij het klussen maakte de zaag een uitschieter. Het jeukt, maar verder heeft het weinig te betekenen.' Hij wreef over de schram en trok de mouw naar beneden. De handeling had hem tijd gegeven om na te denken. 'De vrouw van Klapmeijer heeft borstkanker. Niemand die het weet. Ik weet het. Hij wil er geen woord van hebben. Ze heeft bestralingen gehad, ze mist beide borsten. Het lijkt niet goed af te lopen.' Peusschers keek mij kort aan, toen leunde hij naar voren

om op de klok te kunnen kijken die boven de deur naar het kabinet hing.

'Allemachtig,' zei hij. 'Ik ben de tijd vergeten.' Hij liet zich van de vensterbank annex practicumtafel glijden; gaf mij een hand en legde de veiligheidsbril in het rekje bij de uitgang. 'We zien elkaar wel weer. Kom nog eens langs.' De deur gleed traag dicht. Ik hoorde het suizen van de ventilatie. Alle smerige luchtjes naar buiten. Niemand in het gebouw zou ooit kunnen ruiken wat er bij scheikunde werd gebrouwen. De tijd ging door, de tijd zou mij niet vergeten.

39

'What is the use of flowers?" Deze uitspraak van John F. Kennedy schiet door mijn hoofd als Bloemen Carolien met een bijzonder uitbundige bos rozen voor mijn deur staat. John F. Kennedy was mijn tuinman in Kalabo. Hij stond een halve dag met een tuinslang in zijn hand om kool en sla van water te voorzien, als er water was. The garden snake, zei ik, in plaats van garden hose. Ik had ook een zakje zaad van Afrikaantjes meegenomen om in de moersgrond van die bloemen te zaaien. Afrikanen in bloei, dat leek me heel mooi. Naast Kennedy kwam ik de andere groten der aarde tegen in Barotseland. Ik was klassenleraar van Adolf Hitler, een aardige maar ook enigszins driftige jongen met liefhebberij aan science. Ik kon wel met hem opschieten. Adolf Hitler was een van mijn favoriete leerlingen. Bijna alle kinderen hadden naast hun Lozi-naam ook de naam van een mukuwa geleend, vooral van de groten onder de *aliens*.

"Whats the use of baby's?" antwoordde ik Kennedy. Hij had geen antwoord op mijn vraag. Kinderen die doodgaan voor ze tiener zijn door gebrek aan zorg en andere zaken die een kind nodig heeft. The black man's burden. In het regenseizoen gaf ik hem zijn congé. Ik houd niet van domheid, ook niet bij negers. Met de bos rozen in de hand was ik niet zo ad rem. Voor ik een praatje kon maken reed de bestelauto van *Bloemen Carolien* de straat uit. Ik kreeg de felicitaties van NRC. De krant wenste mij veel succes met mijn speurtocht naar een vrouw. Het was negen jaar vóór Anno Ludwig. Ik had mijn eigen advertentie uitgeknipt op tafel liggen. Angela had me over de drempel gehaald.

'Het wordt tijd dat je een vrouw vindt. Je hebt er de leeftijd voor en je hebt je huis op orde. Je kunt een vrouw vrijen,' citeerde ze haar bijbel.

Ik had mijn huis nog niet helemaal op orde, maar dat was een kwestie van een paar maanden. Ik had een huis gekocht in Paterswolde, Potjewold zoals de inwoners zeiden. De schilder en stoffeerder maakten hun karwei af. Vlak voor de school zou beginnen, na de grote vakantie. woonde ik in de kop van de provincie. Ik kon vanaf september op de fiets naar de lerarenopleiding. Emmen kende ik meer dan voldoende. Er waren in Emmen teveel zaken belast met gebeurtenissen die mij in de weg stonden, zo voelde ik dat. De raad, de huishoudschool, Lisa op Erica die nog steeds verkering had met Frans Feder, en niet alleen met Frans Feder als ik Angela mocht geloven. Lisa was nog steeds met een inhaalrace bezig. Herenbezoek was een vast onderdeel van het programma van de weduwe van Onze-Lieve-Heer en de weduwe van mijn vader. De oudere nieuwbouw in Emmen werd steeds mistroostiger. In het winkelcentrum kwam een Blokker en de Trekpleister. Mijn uiterste houdbaarheidsdatum was in Emmerhout al lang verstreken.

Een week geleden stond de advertentie in de zaterdagkrant. Over twee kolommen herkende ik mezelf in een rij afkortingen. Zuinigheid had gevochten met uitvoerigheid. Ik deed mezelf in de aanbieding, oprecht, maar niet noodzakelijk eerlijk. Ik schreef dat ik in het onderwijs werkte; dat ik schilderde en beeldende vakken als broodwinning had, dat zette ik er niet bij. Kindvriendelijkheid vermeldde ik niet, dat deed me teveel aan een hond denken of een ander huisdier en juist van honden moest ik niets hebben. Dat laatste verpakte ik in een afkorting. "Huisdier ongewenst," voor de goede lezer.

'Als ik jou was, dan zou ik in de krant zetten: doorleefd bestaan,' zei Angela, 'dat doet het wel goed.' Ik zette het niet in de krant. Ik zet de bloemen in een emmer water en lach zachtjes. Misschien heb ik teveel voor de advertentie betaald. Ik kan het nut van een bos rozen van de NRC niet bedenken. Dat bloemen van mensen houden, dat is genoeg, meer dan genoeg. Mensen hoeven niet van bloemen te houden. Ik trek de voordeur achter me dicht. Vandaag ga ik op stap, misschien is het een vlucht om niet de hele dag uit te kijken naar de brievenbus. Ik hoef niet te weten of ik goed in de markt lig, dat wordt over een paar dagen wel helder. In mijn binnenzak heb ik een boek over Modigliani. De Italiaan maakt verdienstelijk werk met dunne en ranke figuren. Ik wil meer van die schilder weten, maar eenmaal in de trein laat ik het landschap aan me voorbijglijden. De trein rijdt als een rappe koets door de dag. Ik lees *de Volkskrant* met zomernieuws en ik kijk als aankomend boeddhist naar gedachten die in mijn hoofd opdoemen.

Stapelwolken glijden traag naar het oosten. Iepen buigen met de wind mee. Ik zie een koppel duiven in een boom. Wat er in de wereld verandert, dat niet. In de Middeleeuwen en eerder ook al, waren er stapelwolken die in straten naar het oosten dreven en iepen die met de wind meeleunden. Het meeste om ons heen blijft hetzelfde. De mens richt zich op wat van belang is, en alles wat overbodig is blijft buiten beeld. Ik had geen belang bij de bos rozen van *Bloemen Carolien*, maar de krant zette mij met dat boeket terug in de tijd en haalde het verleden naar het heden.

"Whats the use of baby's?"

Ik koop van de steward een gevulde koek. Niet dat ik van gevulde koeken houd, maar door de rozen, de flowers en het nut ervan, raakte mijn programma ontregeld. Ik had geen tijd genomen om boterhammen te smeren voor onderweg. "Zuinig type." Ook dat stond niet in de advertentie. In Eindhoven merk ik dat de dromer mij parten speelt. Ik ging te ver. Ik neem de trein terug naar Den Bosch, daar is de Parade met het zomertheater.

Het is heel rustig in de coupé. Verderop zit een vrouw van een jaar of dertig die mij voortdurend onopvallend bekijkt. Kort haar, rond gezicht, lichte broek en kleurige blouse onder een jeans jasje dat loshangt. Er steekt een zilveren speld in het jasje, maar van dat zilver ben ik niet zeker, ze zit te

ver weg. Ik kijk onopvallend met gepaste aandacht terug en haal het boek van Modigliani uit mijn jaszak. Ze is geen slank type, volslank komt dichter in de buurt.

Op het perron van Den Bosch voel ik dat ik word gevolgd. Ik blijf staan bij de vertrekstaten om te zien hoe laat ik de laatste trein naar huis kan nemen. Ze loopt dicht achter me langs. Ik wacht tot ze de trappen naar beneden gaat. Ze is een snelle leerling. Voor het station kijkt ze bij de bushaltes naar de vertrektijden. Ik loop achter haar langs de binnenstad in. Ik heb een relatie met een onbekende, daar was geen advertentie voor nodig. Het eeuwenoude mechanisme werkt nog prima. Het is de lucht, het is de ether in de atmosfeer. Het zijn de dragende golven die de boodschap versturen. Vrouw heeft behoefte aan man, en vice versa. Als ik het terrein van de Parade oploop komt ze me tegemoet.

'Hallo,' zegt ze. 'Ik heet Vosje. Ik zag je in de trein.' 'Hallo,' zeg ik, 'Johannes de Mens. Aangenaam.' Ik schud haar de hand. De klokken van de St. Jan beginnen te slaan. Het is half twee. 'Misschien kunnen we op het terras samen iets drinken. Koffie?' Ik ga mee. Ik neem er een broodje bij. Een blaasorkest, zigeunermuziek, de bel van de draaimolen en muzak van het eetcafé klinken door elkaar. Met Modigliani in mijn binnenzak zit ik naast een jonge vrouw met een Rubensfiguur. Veel hoef ik niet te zeggen.

'Ik was in Eindhoven,' zegt ze, 'bij een chemicus.' Ik frons mijn voorhoofd. 'Niet om de scheikunde,' zegt ze. Vosje breekt een stuk van het stokbrood met brie. Een schijf tomaat valt op de grond. Ze laat het liggen.

'Deze man had oplossingen voor filosofische vragen, stond in zijn advertentie.'

'Chemici hebben oplossingen,' zeg ik. Ik kon het niet laten. 'Maar ik kreeg geen antwoorden op wat me bezighoudt.' Ik heb de magie niet verstoord. Ik vraag niet wat haar bezighoudt. Misschien heeft ze het niet verteld aan de chemicus, aan niemand. 'Ik was eerder in Tiel bij Jomanda, maar ook die vrouw kon me niet helpen.' Op zoek naar de speld in de hooimijt van Boekbinder. Steeds opnieuw hooimijten schilderen om de speld te vinden. Ik wijs naar de St. Jan met de luchtbogen en de duivels, demonen en heiligen aan de rand van het dak. 'Meer dan vijfhonderd jaar geleden was Jomanda gemakkelijker te vinden,' zeg ik. 'In elke grote stad was er een kathedraal of kerk om de demonen buiten te houden en om gelovigen te troosten. Dat is nu anders.'

Vosje legt haar hand op mijn onderarm. Misschien heb ik het juiste gezegd op de juiste plek, op de juiste tijd. 'Misschien is een terras buiten een kerk, met cultuur op het voorplein, wel een goede plek om te filosoferen.'

Ik hoor amper wat ze zegt. Ik voel een elektrische stroom door mijn arm, naar mijn oksel, door mijn borst, door mijn kruis, tot aan de tenen. 'Misschien is het tijd om die cultuur tot ons te nemen,' zeg ik terwijl ik de

ober waarschuw. Vosje gaat naar de wc. De ober komt niet. Ik reken af bij de pinautomaat aan de bar en in de gang naar de wc's kruisen onze wegen elkaar opnieuw. We zwijgen en glimlachen alsof we vreemden voor elkaar zijn. Ik kijk in de spiegel en het is alsof een onbekende man me tegemoet treedt. Uit de spiegel lacht de eind veertiger me tegemoet. Ik word er ongemakkelijk van, en blij tegelijk. Johannes de Mens wordt door een jonge vrouw van straat geplukt terwijl achter zijn voordeur een stapel huwelijksaanzoeken ligt. De ontmoeting lijkt een goddelijke ingreep waar ik mij aan moet overgeven. Het gerammel van de handdoekenrol naast de wastafels maakt me niet wakker. Vosje wacht op mij op de rand van het terras. We steken de straat over en wandelen hand in hand het terrein op.

"Welaan, welaan. Ik voel aan mij een sierlijke stijfte ontstaan, bedoeld wordt natuurlijk onderaan." In mijn hoofd komt Jacques Perk voorbij. We slenteren tussen toneeltentjes en muziekkraampjes heen en weer. De zon schijnt, het blad ritselt aan de bomen zoals de zon al eeuwen schijnt en bladeren al een eeuwigheid ritselen in de middagwind. De Parade is waarlijk aan ons besteed. In de Korenbrugstraat met uitzicht op voorheen slagerij J. Van der Ven nemen we de dagschotel. Twee witbier de man en een ijssorbet om de avond zonder valse honger door te komen. Ze heeft een broer. Haar vader en moeder leven niet meer, ze zijn kort na elkaar gestorven; moeder eerst. Late roepingen waren vader en moeder. Vader was in de veertig toen Vosje werd geboren. Haar broer is twee jaar jonger en woont in Den Helder. Hij is bij de marine.

Vosje werkt bij de kinderbescherming, daar gaat veel verkeerd volgens de kranten. 'Maar er gaat ook veel goed,' zegt ze. De eerste schreden zijn gezet. Ik ken haar familie en ik ken haar werk. De rest volgt vanzelf als ik geen domme dingen doe. Een vrouw van jaren jonger, zonder advertentie, zonder bos rozen. We zitten in de trein van 22.34 uur naar Utrecht. De coupé is leeg aan ons eind. Ik zit tegenover haar en ik zie ons in het glas weerspiegeld. Is het ongemak, verlegenheid of zijn het voorbereidingen voor wat ons te wachten staat? Als ik haar aankijk lijkt het water los in haar ogen te staan. Het ronde gezicht met het korte donkere haar heeft een roze gloed en draagt een vleug melancholie met zich mee.. Langzaam knoopt ze haar blouse open en trekt ze de panden opzij. We rijden over de brug bij Zaltbommel. Een beha had ze niet nodig.

'Kijk eens hoe mooi mijn borsten zijn,' zegt ze. Ik kijk. Ik kan niet anders. Ik glimlach. Ik knik. Ik zie haar stevige romige borsten met donkere strakke tepels. De brug bij Zaltbommel, ik heb geen dichter meer nodig. Ik kan haar niet vertellen dat ik dorst heb. Ik kan haar niet vertellen dat op mijn deurmat misschien twintig brieven liggen van vrouwen die mij hun borst willen geven. Ik kan niet zeggen dat ik naar huis wil om een schilderij te maken, van een hooimijt, van borsten desnoods. Ik schuif naast haar op de bank en knoop haar blouse traag dicht.

'Je hebt heel mooie borsten,' zeg ik. Mijn hand glijdt kort over haar warme huid. Dat moest. 'Je hebt een geweldig lijf.' Naast haar citeer ik Jacques Perk. Ik wilde het niet, maar ik kon mijn zinnen niet tegenhouden. Ze lacht en drukt haar lippen tegen mijn wang. 'Je bent heel lief,' zegt ze. 'Heel lief.' 'Ik heb een dagkaart,' zeg ik.

Het is na middernacht als ze de voordeur van haar flat voor me openhoudt. Zevende verdieping, een ruim appartement met uitzicht op zee. Halverwege de horizon lichten van wachtende zeeschepen. Grote kamer, open keuken, luxe badkamer met roze tegeltjes en veel chroom van kranen en handdoekrekken. Een hokje voor de wasmachine en wasdroger. De meterkast, ze laat me alles zien zodat ik me op mijn gemak kan voelen. Aan de wanden reproducties van Italiaanse landschappen, Toscane. Voor ik het weet heeft ze de stereo aangezet en hoor ik pizzamuziek in surround sound. Met mijn handen in mijn zakken sta ik op het brede balkon. Ik kijk naar de zee en hoor onder me auto's over de boulevard voorbijrijden. Vanaf de straat hoor ik een enkele stem. Beschaafd gepraat komt naar boven. Vosje zit op de wc, de deur heeft ze open staan.

'Ik woon hier nu vijf jaar,' zegt ze, 'en het bevalt me prima.' Ik hoor een intiem geluid. 'Het was geen duur appartement. Ik kan het nu voor het dubbele verkopen, maar dat doe ik niet.' Ik hoor het scheuren van het papier en het spoelen van water. Alles mag ik weten.

Vosje brengt twee glazen witte wijn. Bubbeltjes. De jas hebben we uit. Vosje heeft haar blouse nog aan. Ik maak de bovenste knopen van mijn hemd open. Ik neem een slok van de prosecco. Ik proost en negeer de bovenkomende smaak van patat van de dagschotel uit Den Bosch. Vosje drukt haar Rubenslijf tegen mij aan en slaat haar armen om mijn nek. Op het parket verschijnt een nat spoor van de wijn.

'Je weet niet half hoe blij ik ben dat je met me bent meegekomen.' Ze drukt haar lippen op mijn mond. Ik zak een eindje door mijn knieën en zet het glas op de rand van het balkon. Lang geleden dat ik een vrouw zo stevig vasthield. Nee, ik hoef niets meer te eten. Nee, ik hoef niets meer te drinken. Ik proef alles.

Vosje neemt de prosecco mee naar de slaapkamer, het enige vertrek dat ik nog niet heb gezien op de verdieping. De kamer is bijna helemaal in beslag genomen door een groot rond bed. In een hoek staat een oud nachtkastje met een marmeren blad erop, met een scheur in de steen, net als op de schilderijen van Jan Steen. Een scheur in een kruik, een scheur in de muur, een scheur in een marmeren blad; maagdelijkheid bestaat niet meer, zoveel is helder voor de toeschouwer. Ik verheug mij in de Heer, de jonge heer. Twee Charlie-stoelen met nieuwe leren bekleding, een winkelrekje met rokken en broeken achter de deur. Langs de wand een kast met schuifdeuren, de middelste deur is een grote spiegel. Aan het hoofdeind een kastje met een

lamp en een wekkerradio. Middenin een trekschakelaar voor het licht. Vosje laat me alleen. Ik hoor hoe ze haar tanden poetst in de badkamer. Er zit niets anders op, zeg ik tegen mezelf. Je hebt A gezegd, nu volgt de rest van het alfabet. Het alpha-bed. Ik zet mijn schoenen achter de deur, met mijn sokken er op. Ik leg mijn broek en hemd op een van de stoelen. Mijn onderbroek, nog een geluk dat ik een luxe onderbroek draag, houd ik aan.

'Je kunt mijn borstel gebruiken,' zegt Vosje. Ze heeft inderdaad heel mooie borsten, in het echt en ook de virtuele in de weerkaatsing van de spiegel. Breed slipje heeft ze nog aan, paars houdt haar billen bij elkaar, en de rest. In verf is het Van Gogh, nummer 173538, marsviolet. Mooie kleur voor een slipje.

'Ik wacht op je,' zegt ze. Ik voel haar lippen in mijn nek. Ze laat haar handen over mijn naakte rug glijden tot aan de rand van mijn boxer short. Elektriciteit stuurt mijn lichaam. Ik poets mijn tanden en als Vosje de badkamer heeft verlaten was ik mijn oksels en spoel ik mijn voeten onder de warme kraan. Met de natte punt van een handdoek was ik mijn opstandig kruis, het elastiek van mijn boxer ver uitgerekt, zo deed ik dat toen ik dertien was; nat waslapje in mijn onderbroek, en terwijl de kou door mijn geslacht trok keek ik naar het plafond. Erica 1963. Zo ging dat, remedie tegen ruggenmergtering en kaalheid. Ze ligt op haar rug met haar tepels een beetje opzij gezakt. Na een hele dag wordt alles een beetje moe. Verder staat alles overeind. Rondom het bed branden vier kaarsen, met de hand gemaakt in het klooster van Egmond. Monniken hebben hun best gedaan het licht in de wereld te brengen. Zachtroze licht schijnt langs de wanden van de slaapkamer. Vosje heeft haar slipje nog aan. Ik zie alles.

'Kom naast me liggen,' zegt ze, 'ik moet je eerst wat vertellen.' Na eerst komt twee. Ik heb alle tijd. Ik lig op mijn rug naast een vrouw van in de dertig met een lichaam waar Rubens blij mee zou zijn, waar Michaelo Angelo graag onderdelen van zou willen schilderen. Ik lig op mijn rug en ik ruik de lucht van sandelhout en rozenwater. Ik voel de linkerarm van Vosje tegen mijn rechterarm. Ik voel haar linkerbeen tegen mijn rechterbeen. Ik voel mijn kloppend gereedschap in mijn boxer.

'Vorig jaar heb ik een groepsreis gemaakt door de Sahara,' zegt ze.

'Met een truck. Ik was verliefd op de reisleider, zo gaat dat onder barre omstandigheden. Er waren meer vrouwen in mijn situatie. Ik was de vierde die aan de beurt kwam na drie weken zand en zon. Ik bedacht me op tijd. Nu weet ik dat ik een vader zocht. Ik heb me niet laten verleiden, al was mijn verlangen groot, heel groot.' Mijn verlangen groeit met de minuut, maar dit is niet de tijd om mijn verlangen naar haar oase kenbaar te maken. Deze bekentenis is het begin. Er is geen noodzaak om dit soort verhalen te vertellen. Dit is geen geheim. Dit heeft ze vaker verteld aan anderen die me zijn voorgegaan. Het zijn zinnen om de veilige grens op te zoeken, om daarna

te vertellen wat nog niet is gezegd. Vosje reikt haar armen boven haar hoofd. Nu zie ik pas de witte lamellen aan het plafond. Ze trekt aan een koord en langzaam schuiven de lamellen weg. Aan het plafond hangt een grote spiegel. Ik zie mij naast Vosje op het ronde bed. Het zou me niet verbazen als het bed in de rondte kon draaien, elektrisch.

'Ik zie mezelf graag,' zegt ze. Dat had ik al begrepen. Ze wipt haar billen een eindje omhoog en schuift het paars naar beneden. Ze trekt haar benen op en in een flits heeft ze haar slipje in haar hand. Ze reikt het me aan.

'Ruik eens,' zegt ze. Ik ruik. Onder deze omstandigheden doe ik gemakkelijk wat me gevraagd wordt. Ik druk mijn billen omhoog en schuif de boxer van mijn benen. Ze hoeft mijn katoen niet te ruiken. In de spiegel zie ik mijn lid naar zijn virtuele evenknie wijzen. Ik zie een glimlach op mijn gezicht. De hand van Vosje vindt mijn kloppend lid, kort, heel kort.

'Ik moet je wat vertellen,' zegt ze. Ik was er al bang voor. 'Misschien is het een teleurstelling, maar het moet.' Ik zie in de spiegel hoe ze haar rechterhand naar haar gouden driehoek laat gaan en haar wijsvinger in haar blonde haren laat verdwijnen. Ik wil mij naar haar draaien, wat Vosje doet, dat kan ik ook, dat kan ik beter. Ze houdt me tegen. 'Ik ben daar zó gevoelig,' zegt ze. In de spiegel kijkt ze naar haar verdwenen wijsvinger. 'Zo gevoelig dat ik daar geen aanraking verdraag; van een ander. Aan mijn clitoris.' Alles heeft een naam. 'Dat spijt me voor jou,' zegt ze, 'maar het is nu eenmaal zo.' Kietelaar, kittelaar, clitoris, hoe zouden mijn vader en moeder dat deel van de derde oksel hebben genoemd? 'Kijk naar mij.' Haar hand beweegt zachtjes op en neer. Ik hoor haar ademhaling versnellen. Ze houdt haar spiegelbeeld met haar ogen vast. Naast mij vingert narcissus. Mijn lichaam verstrakt, zo dichtbij en zo ver weg. Ik hoor een sirene in mijn hoofd. Alsof ik aan de mast ben gebonden en geen kant op kan. Ik ben een volgzaam type en ik gebruik geen geweld. Ik respecteer vrouwen. Misschien ligt er een brief op mijn deurmat van een minder gevoelige vrouw. Daar, en niet alleen daar minder gevoelig. Misschien is er een ander in wie ik binnen kan dringen om mezelf te verliezen. Ik ben geen roepende in de woestijn. Fata morgana's zijn niets voor mij. Vosje likt over haar rechterhand, spuugt in haar hand, strijkt over haar driehoek en dan zie ik in de spiegel boven ons hoe ze haar hand naar me uitsteekt. Haar vingers glijden over mijn eikel. Dat heeft ze vaker gedaan. Ik houd mijn scrotum strak in mijn greep en klem de wortel van mijn lid vast. Vosje draait haar lichaam. Ik wil niet alles zien. Ik doe mijn ogen dicht en voel hoe haar lippen mijn opstandigheid omsluiten. Ik schreeuw, dat gaat vanzelf, dan lach ik, dan schrei ik, dan lach ik. Vosje glijdt op mij, op mijn verslappend lid. Zachtjes wrijft ze haar borsten over mijn lijf, wrijft ze haar vallei over mijn pikkerig lijf. Ik mag nergens aankomen. Vosje weet wat een man nodig heeft.

Ze staat naast me met een porseleinen schaal en lampetkan met warm

water. Om haar hand een washandje en zeep met lavendel. 'Blijf liggen,' zegt ze. 'Je hoeft niets te doen.' Ze wast me van boven tot onder. Ze zeept me in. Ik zweef in de lucht van lavendel en andere kruiden. Ik kijk naar boven. De lamellen zijn gesloten. Vosje is naakt, op haar slipje na. 'Dit zijn waskommen van mijn opoe,' zegt ze. 'Ze komen uit de erfenis.' Ze droogt haar kind af en ze wrijft haar kind warm. 'Opoe was zwanger, ze had geen man, in die tijd.' Overal is massage-olie voor baby's. Ik laat alles gebeuren. Vosje trekt het laken over me heen. Ze dekt me toe. Ik viel in slaap. Met thee en kaakjes komt ze rond elf uur bij me op bed. 'Je was fantastisch,' zegt ze. Ze drukt haar natte lippen op mijn hals en dan op mijn mond. Ik heb mijn tanden nog niet gepoetst. Ze kust me opnieuw, haar memmen binnen zuigafstand. 'Vannacht,' zeg ze.

Ze drinkt thee en gaat op haar rug naast me liggen. Een leven in herhaling, schiet door mijn hoofd. Ik voel elektrische stromen. Zo was de nacht begonnen, met Vosje naast mij in marsviolet. 'Ik moet je wat vertellen,' zegt ze.

Ik luister. Ik weet dat vrouwen altijd verhalen willen vertellen, voor of na het vrijen. Voor en na het vrijen.

'Ik woonde net op kamers,' zegt ze, 'in Leiden. Rapenburg.' Ze vouwt haar handen onder haar hoofd en kijkt naar boven. Haar buik beweegt op en neer, buikademhaling. Haar borsten bewegen nauwelijks mee. Had ik nu een schetsboek, houtskool en papier, al was het maar een kartonnen doos, de achterkant van een envelop.

'Mijn broer woonde drie straten verder en mijn vader woonde alleen aan de andere kant van Leiden, aan de kant van Oegstgeest. Moeder was al overleden. Haar handen glijden over haar voorhoofd, haar neus, kin, hals en stoppen op haar borsten. Ze houdt haar tepels tussen wijsvinger en middelvinger. Grote donkerrode tepels zonder diepe kloven. Brede tepelhof als grof schuurpapier, maar veel zachter. Ik weet het. 'De televisie stond nog aan. Vader zat dood in de stoel achter het raam. NCRV met leeuwen achter antilopen, een natuurfilm.' Vosje kijkt opzij. 'Dat weet ik nog,' zegt ze, 'dat de leeuw de antilope in de nek sprong. Het vervolg lieten ze niet zien.' Zo kende ik dat. Als het erop aankwam leven en dood, dan werd de kijker in het ongewisse gelaten. 'Vijftien jaar geleden.' Ze pakt mijn arm. Ik weet dat ik stil moet blijven liggen; eerst het verhaal.

'Ik heb de televisie aan laten staan. Ik ben naar mijn broer gefietst en met hem heb ik vader op de divan gelegd. Waarom we dat deden, dat weet ik niet. Misschien moet een dode liggen en niet rechtop in een stoel zitten voor de televisie. Toen heb ik de dokter gebeld. Het ging heel snel. Anderhalf uur later was het lijk – zo noem ik het maar – in de opbaarruimte.' Vosje knijpt in mijn arm. Een dood lichaam heet inderdaad lijk. 'We zijn langs Kota Radja gefietst en hebben nasi en bami meegenomen, met saté, naar de kamer van

Rolf. Nasi voor mij.' Ze draait naar me toe. Ik voel haar warme buik tegen mijn vettige heup. Ik sla mijn arm om haar nek, graag had ik ons zo in de spiegel gezien, haar hoofd tegen mijn schouder, haar lippen aan mijn oor. Vosje legt haar arm over mijn borst, haar hand op mijn schouder.

'Die avond dronken we elk een fles wijn. Te veel misschien. Het was een roes. Hoe het zover is gekomen weet ik niet.' Ze wacht en rijdt haar onderbuik tegen mijn heup. Mijn lid weet wat het wil. 'Ik heb mijn broer afgezogen,' zegt ze. Zonder inleiding, zonder aanloop glijden de woorden uit haar mond mijn oor binnen.

'Ik heb hem gepijpt.' Ze zoent mij in mijn hals. Onder het katoen van mijn boxer blijft het onrustig, daar hoef ik niets voor te doen. 'Dat moest ik je vertellen. Zomaar gepijpt.' Mijn sierlijke stijfte zakt weg, en alsof Vosje het heeft gevoeld glijdt haar hand naar me toe. 'Ik houd je vast,' zegt ze, 'maar ik moet eerst met je praten.' Ik praat niet gemakkelijk met een vrouwenhand om mijn lid. Ik luister ook niet gemakkelijk. 'Wat vind je ervan?' vraagt ze.

'Vind je er wat van?' Het is me duidelijk waar Jomanda uit Tiel en de filosofische chemicus uit Eindhoven voor nodig waren. Vosje moest haar verhaal vertellen en ze was op zoek naar de juiste plek, de juiste tijd en de juiste man. Ik pak haar hand uit mijn boxer en leg de warme hand op mijn borst. Praten kan ik, als het moet. Meer dan eens tref ik mensen die mij laten weten dat ze me niet willen ontmoeten; ik kijk te boos en te indringend, mijn oogopslag is intimiderend. Ik weet dat ik indringend kan kijken, maar anderen zien niet dat mijn blik naar binnen is gericht, naar de diepste krochten van mijn eigen ziel. Ik zoek een spiegel in ieder die ik tegenkom, om mezelf te leren kennen. Mijn leven speelt zich af in mijn hoofd. Sommige mensen vinden dat beangstigend, lijkt het. En als we dan toch toevallig aan de praat raken, zeggen ze vaker dan eens dat ze zich in mijn dominantie en agressie hebben vergist, dat ze niet gedacht hadden dat, enzovoort. Vosje krabt op mijn schouder en zoent me opnieuw in mijn hals. 'Vind je er wat van? Lieverd.' Ik vind er wat van nu mijn aandacht niet langer in mijn boxer short gelokaliseerd is, niet langer in mijn kruis. 'Heel gewoon,' zeg ik. Dat lieverd had ze achterwege mogen laten. Ze raakt me niet meer.

'Dood normaal om te vrijen en met seks bezig te zijn als er iemand is gestorven,' zeg ik. 'Dood vraagt om vernieuwing, om voortplanting, om verder leven.' Ik trek Vosje tegen me aan. Haar hand glijdt opnieuw naar beneden, ze houdt mijn ferme klopper omklemd. 'Je was misschien te jong voor verkering, maar die oerdrift zat al in je, en ook in je broer. Je moest je lichaam gehoorzamen.' Ik wacht even. Ik hoor hoe haar ademhaling vertraagt. Ik voel hoe haar greep verslapt. Ze luistert. 'Dat de NCRV programma's uitzendt waarin dieren elkaar bejagen en elkaar doden, dat hoort zo. Dat de NCRV en andere omroepen afkeuren en negeren wat met menselijke noodzaak heeft te maken, dat is een ander verhaal. Je hebt niets gedaan wat verboden is.

Je hebt gedaan wat nodig was. Op dezelfde manier als wij nu doen wat wij nu nodig hebben.' Ik hoor mezelf preken. 'Bedankt,' zegt ze. 'Bedankt.'

Ik ben geen partner meer, ik ben een psycholoog. Ik ben een therapeut die met een cliënt tussen de lakens ligt. Ik ben een grote broer. Voorzichtig kneedt Vosje de ovalen in mijn balzak. Honoré de Balzac. Ik laat haar geworden. Vosje heeft genoeg aan haar eigen lijf. Ze heeft me niet nodig. Op haar wastafel liggen twee ballen aan een touwtje. 'Die heb ik overdag in,' had ze gezegd. In het geboortekanaal bedoelde ze. In de grot van Plato, bedoelde ze. 'Dat geeft een lekker gevoel, het is net alsof ik de hele dag een beetje klaarkom als ik loop.' Ze heeft geen man nodig voor haar opwinding, geen dode en geen levende man. Ze kan alles zelf. Ze had een man nodig om haar verhaal kwijt te raken en haar kindertijd af te sluiten. Het hoofdstuk van de sterfdag van haar vader was nog niet klaar. De nasi, de bami, de flessen wijn en haar broer met zijn broek op zijn enkels, en Vosje op haar knieën, dat verhaal moest nog verteld worden, zonder gevaar voor eigen leven. Ik ben geen partner meer. Vosje spuugt opnieuw in haar hand en glijdt over mijn buikhaar naar mijn kruis. Ik krijg betaald; het uurtarief van de zielendokter in natura. Ik til mijn billen op, de shorts op mijn enkels. Mijn lichaam laat het gebeuren. Ik weet het: het is tegen de erecode van chemici die voor chemie gaan. De sex is tegen de erecode van opleiders die jonge vrouwen de weg wijzen. Ik ben lid van geen enkele vereniging. Mijn geest zit al met een dagkaart in de trein.

Ik ben een nette man. Ik sta in mijn hoofd al achter de schildersezel terwijl Vosje de lamellen opzij trekt. Ik neem de kwast en het palet terwijl ik het korte donkere haar op het achterhoofd van Vosje bestudeer. Alles zie ik in spiegelbeeld, mijn leven in the looking glass. Ik ben een nette man. Ik laat mijn rug en buik wassen, ik laat mijn billen en mijn geslacht wassen. Ik gebruik haar tandenborstel voor een schoon gebit. Ik luister naar pizzamuziek en ik kijk naar haar schepen aan haar horizon. De zee is vlak. Vosje brengt mij naar de tram. Ze geeft me een pak café noir voor onderweg en in een papieren zakje haar paarse slipje, dat wou ze graag. Op Den Haag centraal levert de koerier de dagvoorraad NRC af bij de kiosk.

'Goede reis,' had ze gezegd voor ik in de tram stapte. Ze zei niet: 'Tot ziens.' Ik zei niet: 'Tot ziens.' Ik koop een krant voor onderweg. Als ik in Emmen uit de trein stap laat ik de papieren zak achter in de eerste klasse.

40

Een paar dagen na mijn uitzicht op zee, strand en duinen lagen er twintig brieven op de mat, in een grote envelop van NRC. Vrouwen uit het hele land hadden belangstelling voor mij, als man en als partner. Het viel mij niet tegen. Twintig was een mooi aantal. Ik keek naar de stapel brieven en naar de bos rozen die op de telefoontafel aan de aftakeling was begonnen. Ik had de bloemen wel op een vaas gezet, maar het water was ik vergeten. Drie dagen had ik geschilderd, ik was nauwelijks de deur uit geweest. Monomaan met maar één doel: buiten de deur zetten wat ik had meegemaakt, wat ik niet had gezocht en mij was overkomen. Ik moest buiten mezelf zetten waar ik geen eigen baas over was geweest. Zo voelde ik dat. Ik was niet op zoek geweest, voor zover dat ik wist, naar een vrouw in Den Bosch die haar blouse zou openen om mij haar naakte lijf te laten zien. Ik was bij mijn weten niet op zoek geweest naar een nacht op een zacht en rond matras met de blik op de hemel en met het leven in spiegelbeeld. Het was alsof iemand anders mij in de val had gelokt, alsof de duivel ermee had gespeeld: "Maak dat ook maar eens mee, jongetje." Een duivel die geen satan was, maar een duiveltje, een plaaggeest. Zelfportret van de Parade, de zee, het strand en de spiegel boven het bed. Alles wat dichtbij was en ik niet kon aanraken legde ik vast in olieverf, – nat in nat – met bonte kleuren op een meubelplaat van een meter in het vierkant. Vosje bleef bij mij in olieverf, ik hoefde niet opnieuw naar Scheveningen om haar strand te zien. De geheimen van haar zee zouden nog wel een poosje geheim blijven. Ik was niet langer de knecht van de opperman. Ik zou mijn eigen pad maken en niet langer achter de noden van de medemens aanlopen. Ik wilde niet langer de knecht zijn van twee meesters: het verstand en het gevoel. Dat had ik mij in mijn hoofd vastgezet terwijl ik mijn ervaringen in verf verbeeldde. Ik maakte de ervaringen tot herinneringen. Niet dat ik de belevenissen in de trein wilde vergeten, dat was niet mijn inzet; ik wilde niet dat het panorama aan de Zeestraat de laatste weken van mijn zomervakantie zou sturen. Er wachtte een andere taak. Ik moest mij voorbereiden op mijn verhuizing naar de Vennerstraat in Potjewold en ik moest een keuze maken voor een vrouw met wie ik de rest van mijn leven door zou brengen. Ik moest mijn hele huis op orde brengen.

Ik legde de brieven naast elkaar. Ik was een eenpersoons sollicitatiecommissie. De enveloppen en postzegels gebruikte ik voor de eerste selectie. Een groot couvert, of smal, of een envelop uit een pakje van de HEMA. De zegel recht of scheef in de bovenhoek, of twee zegels waar één voldoende was; overgefrankeerd, het was een teken aan de wand. Mene tekel. De aanhef: hoi of moi, of meneer, of geachte heer, of beste partner, of L.S. Ik ben daar gevoelig voor. Ik houd van afstand en beleefdheid, ook van een vrouw

die haar leven met me wil delen. In het begin. Ik houd niet van mensen die opdringerig zijn en zonder vragen mijn tuin binnenbanjeren, die voor ik het weet mijn planten en paden bezetten. Nieuwe paden maak ik het liefste zelf, anderen hoeven niet te vertrappen wat mij dierbaar is, dat kan ik zelf veel beter, veel beter dan ik prettig vind. Met de hand geschreven en uit een inktjetprinter. Een enkele vrouw stuurt een fotokopie, die viel gelijk af. Ik hoef de inhoud niet te lezen. Je geeft uit handen wat je kwijt wilt en als je dat niet doet, dan wil ik niet hebben wat je mij aanreikt. In sommige zaken ben ik rooms in de leer. Wat ik weggeef, dat ben ik kwijt, dat wil ik kwijtraken en hoef ik niet opnieuw tegen te komen. Dat heb ik van Albert Walubita geleerd, de aanhanger van het animisme, de volger van tekens uit de natuur. Ik gaf hem vijf kwacha extra als vakantiegeld. Hij kocht een kratje bier, de enkele maal dat er bier te koop was in Kalabo, en weg was het geld. Ik had spijt van mijn gulheid. Hij had een aardigheid moeten kopen voor zijn vrouw, of voor zijn kinderen. Potten, pannen, broeken, mealy meal, een afwaskwast, maar geen bier in flesjes. Het duurde een week voor ik bedacht dat alles wat ik weggeef dat ik dat ook kwijt ben, niet alleen materieel, maar ook spiritueel; de zeggenschap was ik ook kwijt, en dat was het beste dat me kon overkomen. Stel je voor dat je alles vasthoudt wat je weggeeft, bedacht ik. In deze zaken vroeg ik overgave, in huwelijkse trouw was het alles of niets. Weduwe met twee heel aardige kinderen, vegetariër, liefhebber van paarden, globetrotter, gescheiden met alle details van list en bedrog van haar ex, de tien mooiste boeken en de top vijf in klassiek repertoire, de kleine lijfelijke gebreken. Suiker, ik zeg het maar direct.

Mijn stapel met kandidaten werd steeds kleiner. Twee, met enige moeite bleven er drie over. Als ik de spelfouten meetelde, dyslexie vanzelfsprekend, kwam ik aan zeven kandidaten, maar ik was wijzer dan ik was. Iedereen die niet in de prijzen viel stuurde ik bericht retour. Netjes afronden en netjes de deur uitzetten. Voor elke afwijzing liep ik apart naar de brievenbus, om goed te voelen: deze niet, deze nooit. Ik belde Roos. Verwerkt verleden, zelfstandig, 1.79 m, bruine ogen en kort haar, liefhebber van kunst en cultuur en met een baan op academisch niveau. Ze hield van rust en ruimte, van natuur en van "filosofie". Praten over belangrijke zaken des levens die minder belangrijk blijken te zijn naarmate het gesprek langer duurt, schreef ze. Ze was politiek betrokken, maar ze had steeds minder met het "gedoe" in Den Haag. Soms kende ze tijden met meer vragen dan antwoorden, schreef ze. Verder hield ze van wijn en Franse kaas, maar dat gold voor bijna alle briefschrijfsters. De "filosofie" gaf de doorslag haar te bellen, en op z'n minst zou ik één moeten bellen voor de ervaring.

'Wacht u even?' vroeg ze. 'Ik loop naar de slaapkamer.' Op de achtergrond hoorde ik een hond blaffen. Ik wist genoeg. Ik bleef beleefd. Ze kon vertellen wat ze kwijt wilde, en dat was veel.

'Het is een golden retriever,' zei ze. 'Een heel lieve hond,' zei ze. 'Van mijn ex,' zei ze. Ik had gevraagd naar de hond, de eenzaamheid, naar noodzaak van gezelschap. Dat was min van mij. De eerste klanken van haar stem, het klossen over het parket naar de slaapkamer, het slaan met de deuren, de popmuziek van radio 3, het zachte kraken van het matras en de stem gedempt door het hoofdkussen. Ik zag een vrouw op haar rug met haar benen opgetrokken. Ik hoorde aan haar stem hoe het licht door de vitrage naar binnen scheen tot op haar hoofdkussen. Ik zag hoe ze haar ogen sloot terwijl ze vertelde over haar jongste en haar oudste. Ik zag hoe de deur naar de badkamer openstond, met uitzicht op parfums, shampoos en wattenbolletjes. Ik bedankte haar voor het gesprek en zei dat ik misschien een volgende keer weer zou bellen, deze week misschien, om een afspraak te maken. Ik zei dat in deze situatie haast niet verstandig was. Direct na het gesprek bracht ik de afzegging naar de brievenbus. Een kwartier, meer had ik niet nodig om het aantal kandidaten tot twee te reduceren. Ik liet water in de bloemenvaas lopen, misschien zouden de rozen er fleuriger van worden, maar ik had al mijn twijfels. Bleven er na alle inspanning twee brieven over en een vaas met verlepte rozen?

Misschien was ik te kritisch, misschien was de hele wereld in de war, misschien was ik: Johannes de Mens een mens met een beeld van de wereld en van de mensheid dat er prachtig uitzag, maar dat niet leek op het algemene beeld, van de algemeen aanvaarde werkelijkheid. Misschien betekende deze lijst met huwbare dames die anders waren dan ik, anders dachten, anders schreven en een andere kijk hadden op de omgang met elkaar en met mannen in het bijzonder dat ik meer kunstenaar was dan ik wilde weten. Misschien was schoolmeester mijn roeping, maar misschien was ik nog meer schepper en schilder. Dat inzicht in vragen verpakt leverden de advertentie en brieven mij op. Ik ging mezelf vragen stellen en ik zocht niet langer naar antwoorden. Ik maakte opnieuw koffie en ik zette het zelfportret met zee tegen de muur, ik haalde een nieuw schoon doek uit de verpakking.

De laatste envelop plakte ik aan de bovenrand van het doek. Ik zette Shostakovich op met de derde symfonie. Oorlog in de muziek en strijd in mijn hoofd. Op het doek de Duitse postzegel met de gouden trompet van de Bundespost, het portret van Goethe en het stempel met de rode golfjes. Mijn eigen naam en adres in vreemd handschrift. Drenthe, Niederlande. Ik dacht er achteraan: Europa, wereld, heelal, waar ik het middelpunt van was. Alles bewoog om mij heen, maar het bewoog niet in een cirkel, het bewoog weg van mij. Het heelal werd met de dag groter en ruimer. Nog een paar jaar en ik zou alleen in het heelal staan. Er moest water in de Franse wijn als ik niet alleen wilde blijven. Het was zeven jaar vóór Anno Ludwig.

Gertrud woonde in Meppen, vlak over de grens. Ze was met een Duitser getrouwd toen ze negentien was, het was liefde op het eerste gezicht geweest.

De *Iezern Klap* met de glazen dansvloer in Musselkanaal als begin van wat komen ging, van wat komen moest, onvermijdelijk. Muziek van *Black Lake* uit Zwartemeer en dansen met Walter die geen Heine heette, maar die wel gedichten schreef. Twee velletjes papier met Gertruds geschiedenis van haar eerste vijfendertig jaar op aarde. Ze schilderde, abstract met trekken van Emil Nolde. Ze werkte aan een Hochschule en ze wou na vijftien jaar Duitsland terug naar mensen met dezelfde roots, al kostte het haar moeite dat te schrijven en toe te geven. Walter was vertrokken. 'Niet dat ik mijn Drentse afkomst bewonder en op een troon zet, maar ik heb ontdekt dat ik niet heel ver van mijn stam kan gaan zonder mij onbegrepen en, ik aarzel om dat woord te gebruiken, ongelukkig te voelen.' 'Ik weet wat ik wil, en dat moet je weten,' schreef ze. Dat sprak mij aan, en vooral dat ze niet schreef: verwerkt verleden. Iedereen die dat schrijft staat nog met een been in de verleden tijd. Er stond geen telefoonnummer in de brief. Ik hoefde niet te bellen. Ik kon schrijven, als ik dat wilde.

Schrijven kan ik. Woorden vloeien als een *flux des paroles* uit mijn pen Ik schreef een brief van vier kantjes, maar die stuurde ik niet weg. Ik wachtte een dag, wat mij minder moeite kostte dan ik gedacht had, en ik schreef een nieuwe brief van drie kantjes. Ik wachtte. Een dag later waren het anderhalf. Nog een dag later bleef er driekwart over. Ondertussen schilderde ik aan de brief op het doek. In grijsblauw mijn naam en adres en in de linkerbovenhoek het zegel van priority mail. Ik leerde het aantal kartels om een Duitse postzegel kennen. Ik zag hoe het zegel met aandacht recht in de bovenhoek was geplakt. Het zegel zat goed vast en was onbeschadigd. Ik schilderde een portret van een envelop die uit handen kwam van een onbekende vrouw, van Gertrud Wencke uit Meppen, van Gertrud Wencke uit Tweede Exloërmond, van de veenkoloniale Gertrud. Als dit geen liefde is, dacht ik. Een portret op een doek is geen wilsbeschikking, het is een drang uit de ziel, de onbekende en bij vlagen verrassende ziel. Uit mijn ziel. Ik schilderde terwijl het lied over de wunderschönem Monat Mai door de kamer klonk. Alle Knospen sprangen in mij. En naadloos gevolgd door Shostakovich met het lied over een brandende fakkel die in het verleden werd gegooid en alles wat geweest was in vuur en vlam zette. Revolutie en alle macht aan de arbeiders. De brief uit Meppen als ommekeer. Ik zag op het doek een zelfportret met Briefmarke. Ik liet mijn brief naar Meppen nog een dag liggen. Geluk heeft geen haast.

De laatste brief met een Nederlandse zegel die op de tafel lag deed mij goed. Een vrouw van een paar jaar ouder. Foto erbij, geen twijfel over wie ik zou ontmoeten. Spiritueel verleden, maar nu met beide benen op de grond. Verwerkt verleden en klaar voor een toekomst met een kunstzinnige en bedaarde man die van kleine zaken een hoogtepunt kon maken. Meer genieten door minder te verlangen. Ik kleed me om, nette broek, schoon hemd en ik haal mijn fiets uit het schuurtje. Ik veeg met mijn zakdoek glans

op mijn schoenen. Bij *Bloemen Carolien* koop ik een bos donkerrode rozen.

'En,' vraagt ze, 'is het nog wat geworden? Met de NRC bedoel ik.' Ze is niet nieuwsgierig, maar ze wil wel graag alles weten. 'Voor mij een weet, voor jou een vraag,' zeg ik. Ik geef een rijksdaalder fooi en fiets naar Erica. Lisa is slanker geworden. In dunne katoenen jurk staat ze in de achterdeur. De egaal blauwe Maria-stof net boven haar knieën. Gouden platte instappers, geen kousen met dit warme weer. Ik zet mijn fiets tegen de schuur en haal de rozen uit de fietstas,

'Gegroet,' zegt ze. 'Ik dacht het al. Ik wist het wel.' De bos rozen zit tussen haar en mij als ik haar stijf vasthoud en op beide wangen zoen. Het is haar niet genoeg. Ze legt de bloemen op de deksel van de regenwaterbak en kruipt opnieuw strak tegen me aan. 'Ik heb je gemist,' zegt ze. Ik voel haar handen langs mijn lichaam glijden, naar beneden, naar omhoog en weer naar beneden. 'Ook al denk je misschien niet meer aan mij.' Ze heeft een rode gloed op haar gezicht. De rozen belanden in een emmer water in de schuur. Even later zitten we in de tuin achter het huis onder een ruime parasol. 'Ik had je kunnen bellen,' zegt ze als we ons op de Hartman tuinstoelen met blauwe kussens hebben laten zakken. Tegen bamboestokken klimmen sperziebonen. Verderop staan rode bietjes en sla. Tegen het land van Van Ommen een hoekje met basilicum, tijm, soepgroente en andere kruiden. Twee rijen aardappelen in late bloei met paarsrode bloempjes naast rabarber die aan het afsterven is. Courgettes bloeien en kruipen. Over de aardbeien liggen zwarte netten om vogels op afstand te houden. De grens met de tuin van Frans Feder is een manshoge dubbele rij frambozen, net achter de waslijn. Hommels en bijen zoemen in de rondte. Ze bezoeken elke bloem op hun vluchtroute, op het eerste gezicht zonder onderscheid te maken. Lisa volgt mijn blik, ze kijkt waar ik kijk.

'Ach,' zegt ze, 'met Frans dat is voorbij.' Ze neemt het kopje thee in haar hand alsof ze de aandacht wil verleggen. Ze hoeft het niet over Frans Feder te hebben, lijkt het. 'De meeste mensen boven de veertig die alleenstaand zijn, en daar hoor ik ook bij, daar is iets mee.' Ze legt haar hand op mijn arm en zucht. Ik knik. Lisa is in de vijftig. Ik ben boven de veertig. Ik trek mijn arm niet weg. Ik voel hoe de Pavlovhond door mijn arm naar mijn borst en naar mijn kruis loopt. Ik hoor hoe mijn adem versnelt. Ik wil het niet, het gebeurt. Het heeft er alles van dat het mannetje van de radio de wereld bestuurt. Ik leg mijn hand op haar hand.

'Ik weet ook wel dat jij en ik...' Lisa maakt haar zin niet af. Ze kijkt naar de mussen die op de waslijn zitten en met zoevend geluid wegvliegen als Lisa haar kopje op de tafel zet. 'Moet ik dit allemaal zeggen?' Ze schudt haar hoofd. 'Wil je nog thee?' Terwijl ze me bijschenkt, zegt ze: 'Heb je nog meer brieven gehad? Je hebt vast meer brieven gehad.' Ik ga staan met de rug half naar Lisa gekeerd. De thee mag van mij kouder worden. Als ik antwoord geef

op haar vraag, trek ik nieuwe grenzen. Elk antwoord is een afbakening van mijn terrein. Ik stap de tuin in. 'Het is droog,' zeg ik. Ik loop naar achteren. Ik hoor de plastic stoel kraken en hoor hoe Lisa mij volgt. Ik wil haar vraag niet beantwoorden. Met elk antwoord maak ik Lisa medeplichtig, ik maak een moeder van haar die mij advies kan geven. Als ik over Gertrud vertel, over de andere brieven, dan pakt ze mij mijn avontuur af. Ik krijg dan raad waar ik niet om heb gevraagd. Zelfs als ze enkel knikt, of "eh" zegt, heb ik haar op mijn territorium toegelaten. Het is een vreemde wil, de stem van het mannetje in mij, die zegt dat ik moet zwijgen over mijn zoektocht.

'Er was een waterput in deze tuin, maar die is dichtgegooid,' zegt Lisa. Ze wijst naar de plek achter de rabarber. Ik wist het al. Ik heb die put zelf dichtgegooid na de dood van moeder. De spullen van moeder verdwenen in het gat in de tuin, en later rommel uit de schuur en herinneringen van de vliering. Waspoeder uit de oorlog, zeep en kinderledikantjes. Het was een diepe put.

'Ik ga met een gieter bij de meest kwetsbare planten langs, maar de meeste negeer ik. Ik kan niet elke plant van verdroging redden.' Lisa plukt een handvol frambozen en reikt ze me aan. Ze heeft het over zichzelf. Haar melancholieke, wat droeve ogen lijken te zeggen:

"Neem en eet." Ik houd mijn hand in een kommetje. Lisa draait haar hand om, – de frambozen komen bij mij, – en ze houdt met haar andere hand mijn pols vast. 'Misschien moet ik je dit niet zeggen,' zegt ze met waterige ogen. 'Het spijt me dat jij en ik...' Dan haalt ze haar hand van mijn pols en steekt ze me een framboos tussen mijn lippen. Misschien ben ik nu op communie. Ze is een pastoor die mij de hostie op de tong legt. Neem en eet, dit is mijn lichaam. 'Ik ben in mijn jeugd beschadigd, je weet dat. Met die kennis is het niet gemakkelijk – onmogelijk misschien – om samen een leven op te bouwen.' Ik laat de framboos in mijn mond rondgaan. Zachtzuur, zonder dat er een rupsje in kruipt. Dat heb ik op frambozen tegen; het ongedierte. Ik houd van kruisbessen en van zwarte bessen zonder insecten en andere kruipsels.

'Als ik je een raad mag geven.' Ze wacht mijn toestemming niet af. Ze wil zeggen wat ze kwijt wil. 'Als ik je advies mag geven. Je hebt vast en zeker meer brieven gehad. Blijf weg bij vrouwen die over vroeger beginnen. Met het verleden van die ander heb je niets te maken in de eerste weken dat je die ander leert kennen. Wie gelijk over vroeger begint, die leeft niet in de toekomst, die leeft niet in het heden.' Lisa laat me los en plukt een dikke rode framboos. Hommels vliegen op. 'Vroeger is het begin van de toekomst, ik weet het. Maar vroeger moet niet meer zijn dan de fundering van een huis. Je weet dat de fundering er is, maar je hoeft het er niet dagelijks over te hebben. Het huis, daar gaat het om.' Lisa steekt de bes tussen haar lippen. Ik zie het gat van de rode bolletjes die samen de bes maken. Overal kan ik naar binnen, als ik dat wil.

'Kom mee,' zegt ze terwijl ze de framboos naar binnen zuigt. 'Ik wil je de kamer laten zien.' Ik wil naar huis, maar ik laat me meenemen. Hoe dichter ik bij de plek van vroeger kom, hoe meer mijn lichaam herinneringen bovenhaalt aan wat het deed en aan wat in elke cel van het lichaam als verlangen de kop opsteekt. Sinds Lisa de buurman de deur heeft gewezen heeft ze alle meubels vervangen. 'Ik moest weggooien, ook al was het nog goed, wat me in de weg stond.' Herinneringen en verleden tijd kleven aan elke bank waar die ander heeft gezeten, aan elke kapstok, elk etensbord en theekopje. Handdoeken moeten weg alsof er een virus opzit van de weggestuurde. De woonkamer is een showroom van Ikea. Eenvoudige meubels en kasten. Lampen en gordijnen alles is op elkaar afgestemd. Goedkoop, maar met een air van stijl en prijzigheid. Ik voel zweet op mijn rug. Vluchten, vechten of overgeven? Ik wil weg. Ik moet weg. 'Ik mis de seks,' zegt Lisa als we bij de achterdeur staan. 'Misschien moet ik dat niet zeggen, maar tegen jou kan ik alles zeggen.' Ze duwt haar lijf tegen me aan. Ik kijk over haar schouder de schuur in, met in de hoek de deur naar de wc en de verjaardagskalender waar mijn naam nog steeds opstaat. Ze heeft alles laten betegelen en in de verf laten zetten. Het achterhuis ziet er patent uit. Ik voel haar vorm, ik voel haar schurkende buik. Ik ruik de lucht van een oudere vrouw die ik ooit heb beslapen. Ik kijk door het raam van de schuur in de tuin van Jans van Ommen. De appelboom heeft bruin blad, de boom sterft. Wespen leven op de gistende vruchten. Mijn lichaam zegt dat het genoeg is.

'Ja,' zeg ik. Ik voel haar volle krachtige hand. 'Je kunt alles tegen me zeggen.' Lisa loopt met me mee tot de straat. 'Nou, bedankt voor de thee,' zeg ik. Mijn ogen treffen haar blik. Ze steekt haar hand aarzelend omhoog. Haar kin naar voren, haar hoofd in de nek, haar schouders achteruit. Ze kijkt langs me heen naar Oranjedorp en verder.

'Je bent de enige man van wie ik heb gehouden,' hoor ik. 'Vergeet de bloemen niet,' zeg ik. Ik kijk de Kerkweg uit en langzaam voel ik de blikken die op mijn rug rustten wegzakken. Bij bakker Ahlers aan het eind van de straat sla ik rechtsaf. Ik ga rechtop zitten en trap me in kalm tempo naar huis.

Bij de Chinees aan de Stationsstraat haal ik het maandmenu. Ik gun mezelf nauwelijks de tijd om het eten langzaam en met smaak op te eten. Het is babi pangang met nasi voor onderhoud van mijn lichaam, voor brandstof, het is geen maaltijd voor smaak en genot. Ik heb haast. Het is half negen als ik met een doos dagboeken op de bagagedrager naar de zandafgraving fiets. Onderin het gat van de zandwinning, naast het strakke donkere water, keer ik de doos om. Met gulle hand schenk ik thinner over mijn verleden. Ik steek de brand in het moeizame papier. Als er een ander mens in mijn leven komt, hoeft die ander dit verleden niet te lezen. Ik kom het niet weer tegen op mijn bovenkamer, ik kan er niet meer uit voordragen, ik kan er niet meer om lachen, niet meer om schreien. Ik kan mijn verleden verzinnen; die kwaliteit is groot in mij.

Het duurt meer dan een uur voor het weerbarstige papier in zwarte schilfers is veranderd. Ik schop zand over de vuurplek, een paar regenbuien, en er is niet meer na te gaan wat ik hier aan de natuur terug heb gegeven.

Het is bijna donker als ik thuiskom. Ik neem een douche. Ik trek schone kleren aan, pak de brief van de keukentafel en laat mijn bericht in de nacht traag, maar met vaste hand, in de gleuf zakken: overige bestemmingen.

Naast de voordeur staat een pak met kartonnen verhuisdozen. De verhuizers zijn geweest. Ik maak een begin.

41

'Ik wil een kind van je,' zegt Gertrud. Ik ben de veertig ruim voorbij en voor mij staat een vrouw van halfweg dertig met brede heupen en een bekken dat voor baren lijkt ontworpen. Er was nog nooit een kind uit deze niet helemaal vlakke schoot de wereld ingeperst. Gertrud heeft geen kinderen, zei ze. Misschien was dat een van de redenen dat Walter bij haar vandaan is gegaan. Ik heb haar niet gevraagd. Ze heeft het niet gezegd. Ik ben niet van plan haar te vragen. Wat voorbij is, laat ik rusten.

Ik had een brief gestuurd. Ik had op antwoord gewacht. Ik had lang op antwoord gewacht. Twee weken. Gertrud gaf antwoord op mijn brief, een half kantje schreef ze, meer niet. Inktjetprinter in garamond .11. Mooie letter.

'We kunnen blijven schrijven,' schreef ze, 'dat lijkt me ook wel wat. Ik houd van taal en ik schrijf graag, maar,' schreef ze, 'je hebt me nieuwsgierig gemaakt. Ik wil je wel eens ontmoeten. Een foto zou kunnen, maar de afstand naar Meppen is niet zo groot. Als je op de fiets komt, maken we een tocht rond Meppen. Ik weet een mooie route.' Er zat geen foto in de envelop. Er stond geen telefoonnummer in de brief. De laatste regels waren een dag en een uur, met de plek van ontmoeting. Hotel Schmidt Am Markt, direct na de middag. Ik hoefde niet bij haar thuis te komen, nog niet. Het was kiezen of delen, dat was helder. Ik kon niet zeggen dat ik andere belangrijke zaken had. Eén zaak was belangrijk, twee zaken waren belangrijk. Gertrud en Johannes. Gertrud en ik.

Ze is mijn lengte, op hoge hakken kijkt ze me recht in mijn ogen. Forse boerenmeid, een halve Rubensvrouw, een stevige vrouw die niet gemakkelijk omvalt, geen vrouw voor korte rokjes en te krappe bloesjes. Pastelrood hemd met borduurwerk op een borstzakje. Een hanger in zilver, klein maar helder. Twee ringen in elkaar die in bloemen uiteenlopen, een dunne schakelketting. Haar ondergoed is niet te zien door het katoen van haar blouse. Haar bruine huid van een zomer in de natuur loopt van gezicht naar hals en verder. Bruine benen onder een zwartleren rok die net over de knieën valt, als ze rechtop staat. Zwarte schoenen met hoge hakken, kleine gesp en witte sokken. Ze heeft een ovaalrond gezicht, donkere wenkbrauwen en donkerblond haar dat loshangt tot halverwege haar hals; mooi gezicht voor een portret bij de tekenles. Gertrud heeft een smalle neus en een gulle mond, blonde haartjes op haar bovenlip en bij haar oren, kleine doorlopende oorlellen aan haar hoofd vast, geen losse lellen. Kleine zilveren knopjes. Het is een voordeel tekenleraar te zijn. Kijken heb ik geleerd.

We drinken Kaffee en lachen vriendelijk naar elkaar. Een zweite Tasse hoeft ze niet. Haar gezicht is ontspannen, de strakke trekken zijn weg, ik spiegel mij aan haar. Ik voel me op mijn gemak. Opzij van Am Markt staat haar fiets,

een picknickmand op de bagagedrager, kleurige netjes als jasbeschermer. Ik ben door de eerste selectie. Dat doet me goed. Ze trekt de hoge hakken uit en wisselt ze voor platte schoenen.

Een kind, mijn kind!

Onze fietsen liggen scheef tegen de berkenboompjes, de sturen in elkaar. De mand met thermoskan en Brötchen und Kuche staat in het gras. De klapdeksels open, de grote witte droogdoek met rode strepen uitgespreid op het veldje. De porseleinen kopjes liggen scheef op het katoen, straks drinken we thee. Op een schaal onder cellofaan plakjes kaas en rookvlees. Versener Straβe, Auf dem Marsch, Zum Bergham, we reden door het bos met uitzicht op rogge en aardappelen. In de verte raakte de zon de toppen van de dennen. Verderop is de grens, verderop is die Heimat. De zon schijnt Gertrud in het gezicht, een hand in de zak van haar rok, de ander houdt een badlaken bij een hoekpunt vast. Ik voel mijn bloed in mijn slapen kloppen. Ik hoor hoe mijn adem vertraagt. Mijn ogen draaien alle kanten op en vinden langzaam het autofocus. Gertrud: mijn vrouw. Ze heeft haar benen licht gespreid, op sokken staat ze in het geelgroene gras. Het is alsof ze licht uitstraalt. Ik zie madonna voor me. Ik zoek de schilder van deze madonna in het Duitse veld. Ik vind geen portret dat bij haar past, nog niemand heeft haar geschilderd, een nieuwe madonna staat voor me. In H.W. Janson vind ik haar niet, ze is niet te vinden in de Wereldgeschiedenis van de Kunst.

'Ich will ein Kind von dir,' zegt ze opnieuw, alsof het in een vreemde taal meer zeggingskracht heeft. Ze laat de handdoek los. Twee stappen tussen haar en mij. Eén stap. Misschien wil ze mij wakker maken, misschien ziet ze dat haar zin mij traag bereikt. Misschien ziet ze dat ik een trage denker ben, een trage doener als het over belangrijke zaken gaat. Ik ben overvallen door haar snelheid. Ik ben overvallen. Het is geen vraag. Het is een statement. Het is een verlangen, een wens met zekere uitkomst. Gertrud pakt mijn handen. Befehl ist befehl. Verderop waren werkkampen voor krijgs-gevangenen. Durchgangslager in het Emslander veen. Nog verder staat de kerncentrale van Lingen met stoom uit de koeltoren. Ik voel mijn lichaam warm worden. Ik voel me niet ongemakkelijk omdat een ander mij de wet voorschrijft. Ik laat me leiden op het pad dat hier aan de bosrand begint, ik ken mezelf niet. Als mijn ogen haar ogen vinden voel ik een glimlach op mijn gezicht, mijn verstand heeft het allang van mijn gevoel verloren. Nooit laat ik me zeggen wat ik moet doen, en nu geef ik me zonder slag of stoot over aan deze vrouw die ik nauwelijks een halve dag geleden in levende lijve heb ontmoet. We zitten naast elkaar op het badlaken. Gertrud schenkt thee, ze smeert brood. We nemen een wafel. Ik eet mechanisch, ik proef niet wat ik eet. Mijn verstand is met een inhaalslag bezig, maar de rede kan de weg niet vinden.

'Je hoeft het niet te begrijpen,' zegt ze terwijl ze me een croissant aangeeft. Ik zeg te lang niets. Ik hoor een merel. Boven de akker draait een havik

rondjes. Heel hoog trekken schapenwolken langs de hemel. Sluierwolken, vegen van witgrijs maakten een hemelbed. Ik verlies mezelf in clichés om houvast te vinden. De kunstenaar in me wordt een Otto Normalverbraucher met het schreiende zigeunerjongetje boven de driezitsbank.

'Kinderen hoef je niet te begrijpen, het is genoeg als je ze welkom heet.' Haar stem vertraagt. 'Wilkommen.' Twee vliegtuigen kruisen elkaar op grote hoogte. De condensstrepen kleuren lichtgeel met oranje, even, dan zijn ze weg.

"Daar boven in de lucht," hoor ik het kinderversje voorbijkomen. Het liedje met de Zeppelin die geluidloos langs de hemel dreef, met alleen wij tweeën in het mandje. Wat me overkomt is te groot om ineens te kunnen bevatten. Mijn verstand zoekt houvast in toevalligheden die voorbijkomen. De achtergrond komt op de voorgrond tot Gertrud opnieuw haar plek inneemt. Ze slaat haar armen om me heen. Haar hoofd raakt mijn hoofd, ik ruik haar lijf. Gertrud veegt een kruimel uit mijn mondhoek.

'Je hoeft nergens bang voor te zijn, je mag overal blij over zijn.' Ik ken je niet, wil ik zeggen. Je bent veel jonger, wil ik zeggen. Ik zeg niets, ik krijg geen woorden over mijn lippen. Gertrud drukt me achterover. De thermoskan loopt leeg in zand.

'Im wunderschönem Monat Mai,' zegt ze. 'Je kent het misschien. Het is geen mei, het is eind augustus.' Ik lig met mijn schouders tegen de grond, boven mij een open gezicht en ogen met water omrand en een donkerbruine blik. Om beurten drukt ze haar lippen op mijn ogen. Ik voel hoe mijn lijf zich overgeeft, mijn spieren verslappen.

'Ik weet ook niet wat mij overkomt,' zegt Gertrud, 'maar ik denk er niet over na. Denken komt later wel. Dat kan ik wel, denken. Dat weet ik.' Ze duwt met haar tong mijn lippen van elkaar en als ze mijn mond loslaat zegt ze: 'Denken dat kun jij ook, en je hebt een groot gevoel, dat ook. Ik weet het omdat ik het voel.' Ze knoopt mijn hemd los, ze maakt mijn riem los. Ik trek de veters van mijn schoenen los en stroop de sokken van mijn voeten. Gertrud kent de haakjes en de knoopjes, ze kent de ritsen. Ik kijk. Ik zie hoe haar lijf tevoorschijnkomt uit de omhulling, als een beeld uit een brok marmer, als een portret op het doek dat groeit onder de bewegingen van verf en kwast. De zon heeft een foto op haar lichaam gemaakt. Ik herken de omtrekken van bovenstuk en broekje van een bikini. Lichtbruin haar borsten en de driehoek met het donkere haar. Lichtbruin haar billen en donkerder de rest van haar lijf. Gertrud drukt mij opnieuw op mijn rug en ligt schuin over me heen.

De zon zakt onder de toppen van de dennen, muggen zoemen om ons heen. Ik proef haar tong diep in mijn keel. Ze zet haar handen op mijn schouders en strekt haar armen. Van minder dan een halve meter kijkt ze mij aan vanuit de hemel die op aarde is nedergedaald. De schapenwolken trekken de hemel dicht.

‘Ik wil een kind van jou.’ En terwijl ze dat zegt draait ze zich op haar rug, ze houdt mijn schouders vast en trekt mij over haar heen. Haar knieën opgetrokken, haar benen wijd. Geen twijfel. Gertrud houdt me met haar ogen vast. Ik zie mezelf weerspiegeld. Ik weet dat ze mij ziet. Alles past moeiteloos. Mijn langgerekte schreeuw weerkaatst tegen de bosrand. Ik voel haar armen klemvast om mijn rug. Niets heb ik te zeggen, helemaal niets. Ik schrei.

We hadden elkaar nauwelijks aangeraak, tot dat moment, niet anders dan handen geschud bij de eerste begroeting bij Hotel Schmidt Am Markt in Meppen onder lindebomen. Gertrud zat onder de parasol met reclame voor sigaretten op de rand. Frohen Hertzen genieβen. HB rauchen. Ze zat alleen aan een tafeltje zonder asbak. Ze zat alleen op het terras.

Ik nam de tijd om mijn fiets tegen de boom te zetten en de klemmen van mijn broekspijpen te halen. Ik keek vanuit een ooghoek naar haar. Ze keek alsof ze niet keek. ‘Hallo,’ zei ik. ‘Hallo, goed je te zien.’

Naakt lag ik op haar. Het duurde een eeuwigheid. Ik voelde hoe ze mij stevig vasthield. Mijn tranen waren gestopt. Gertrud streek over mijn kalend hoofd, drukte mijn hals tegen haar hals. Langzaam voelde ik mij kalm worden.

Ik wou het niet, maar in mijn hoofd zag ik twee hondjes op de Kerkweg. Ze zaten aan elkaar vast. Het ene hondje strompelde met de voorpoten op de rug van de teef. Ik wist niet wat ik zag. Eising van twee huizen verder gooide een emmer water over de hondjes, toen liep elk hondje een kant op.

“Ik wou dat ik twee hondjes was, dan konden we samen spelen.” Ik wist niet wat Eising bedoelde. Hij was de intellectueel in de straat, ik wist niet wat dat was. Eising werkte in Emmen op een school. Negen was ik, niet ouder.

Ik glijd van Gertrud. Ze houdt haar handen onder haar hoofd en kijkt naar de havik die rondjes maakt. Ik ga zitten en volg haar blik die van mijn ogen naar haar borsten met de rode strepen van mijn tanden glijdt en verder naar haar buik, haar navel, haar kroeshaar en haar glimmende driehoek. Mijn hand streelt mijn geslacht en ik ruik de lucht van zaad en geil.

‘Ik heb het gedaan,’ gaat door mijn hoofd. Het is alsof ik voor de eerste keer een vrouw penetreerde. Alles wat ik deed leek een eerste keer met deze kindervreugde van een nieuwe ontdekking. Gertrud komt naast me zitten, buigt naar mijn slap geslacht en raakt mij kort met haar lippen aan.

‘Kijk,’ zegt ze, ‘als ze naast me staat, ‘het zaad dat teveel was glijdt langs mijn benen naar beneden.’ Met haar wijsvinger schraapt ze de trage stroop van de binnenkant van haar dij. Ik sla mijn armen om haar bovenbenen en trek haar naar me toe.

‘Ein einziger Spermatozoe genügt,’ zegt ze. Ze steekt haar wijsvinger in mijn mond, zonder aarzeling zuig ik haar vinger schoon. Ik duw mijn neus in haar geslacht. Gertrud stapt opzij en met de badhanddoek veegt ze haar dijen droog.

'Kom, we gaan,' zegt ze terwijl ze haar slipje aantrekt en de leren rok om haar heupen vastzet.

'Hier woon ik. Tweede verdieping.' Ze wijst naar de etage boven de juwelier. 'De juwelier heet Goldschmidt,' zegt ze, 'een van de laatsten van de familie.' Ze hoeft niets uit te leggen. 'Veilige plek. Geen kans op inbrekers in mijn huis. Beneden mij is meer te halen.' We fietsen traag langs haar huis. 'Nee, we gaan niet naar binnen. Een andere keer. Ik breng je tot de grens,' zegt ze. De zon is al achter de horizon. De avondlucht koelt af. Als we de verlaten douanepost voorbij zijn zegt ze:

'Ik ga met jou de grens over.' Ik voel haar warme hand op mijn hand. Haar stuur draait naar me toe. Ze laat me los. 'Ik bel je, of ik schrijf je. Alles heeft tijd nodig.' We staan bij de afslag van de Kamerlingswijk. Verder ligt Klazienaveen met de kassen. Nog verder ligt Emmen. Ik heb de langste tijd doorgebracht op het einde van de Hondsrug. Over twee weken verhuis ik naar Paterswolde. 'Bedankt voor deze dag,' zegt Gertrud. Ik knik. Praten kan ik niet. Ik zit dwars op mijn fiets en ik zie hoe ze zonder om te kijken naar Duitsland rijdt. Ik heb mijn huis op orde, ik kan een vrouw vrijen.

Achteraf kan ik zeggen dat mijn lichaam al antwoord had gegeven voor ik de woorden kon vinden. Ik hoefde niet meer na te denken over een kind ja of nee. De natuur had dat zelf al geregeld. Ik werd erdoor overvallen. Nu al? Ja, nu pas en als het dan zover is, komt het toch nog onverwacht. Gertrud had op haar intuïtie vertrouwd. Ze was aan de rand van de loofbomen haar ratio allang voorbij geweest. Misschien was het Torrschluβpanik. Misschien gaf haar lichaam aan: its now or never.

Van Klazienaveen fiets ik langs de Verlengde Hoogeveense Vaart naar Erica. Dat gaat vanzelf. Ik sla de Kerkweg in. Traag rijd ik het huis van vader en moeder, van Angela voorbij. Het huis waar ik op de kokosmat voor de turfkachel mijn leven begon. Vitrage houdt inkijk tegen, maar ik zie een vrouw door de voorkamer lopen. Lisa heeft de televisie aan. De buitenlamp bij de voordeur springt aan als ik passeer. Op de oprit staat een grijze Mercedes. Misschien heeft ze bezoek.

Waarom nam ik deze omweg naar Emmerhout? Moest ik vader en moeder vertellen dat ik een echte man was geworden, vandaag, dat ik vader zou worden, dat het heel lang heeft geduurd, maar dat het nu echt zover is?

Op het hondenkerkhof, de bosjes langs het fietspad bij Zuidbarge, stap ik af. Het is halfdonker, niemand die ziet dat ik mijn hand in mijn broek steek en mijn geslacht vastpak. Ik voel mijn bloed kloppen. Ik rits mijn broek dicht. Ik ruik mijn hand. Ik ruik Gertrud. Augustus is minstens zo mooi als mei.

42

Het huis aan de Vennerstraat is van omstreeks 1930. Het is een bijna vierkant huis op 350 meter grond. Het huis staat vrij van de buren, een eindje verder ligt de Braak, een wandelbos met een plas en een doolhof. Achter de voordeur met matglas en sierlijk traliewerk is een hal met een meterkast en een nis voor een kapstok. Verder een kleine wc met een kraan en een wastafeltje. Ruim genoeg om de kont te keren, zou mijn vader hebben gezegd. Ik laat hem zwijgen. Als je rechtdoor gaat kom je in de keuken met een granieten aanrechtblad, een breksie gootsteen en met twee ramen en een deur naar buiten. Een kleine geiser zorgt voor heet water. Aan de rechterkant is de deur naar de woonkamer. De woonkamer was eerder een voorkamer en achterkamer met suitedeuren, maar die zijn al eerder weggebroken. Het is een grote woonkamer met driekantige kasten halverwege, waar ooit de suitedeuren waren. Aan de achterkant zijn dubbele deuren naar de tuin. In de hal is de trap naar boven. Drie slaapkamers en een douche met wc op de eerste verdieping. Voor een man alleen is er meer dan genoeg ruimte, eerder woonden hier een man en vrouw met vier kinderen. De vliering is te laag om te gebruiken, een zacht hellend dak met bitumen erop en mos. De schoorsteen zit er voor niets, er is centrale verwarming. Met een vlizotrap kun je onder het dak komen, daar is bergruimte voor kampeerspullen en andere overbodige zaken die wachten op opruiming. Tegen het huis is een bijkeuken gebouwd voor wasmachine, vriezer en fietsen. Er is geen deur van de keuken naar de bijkeuken. Je moet buitenom voor wasmachine en vriezer. In de hoek van de tuin staat een houten huisje voor gereedschap, maar dat schuurtje kan gemakkelijk veranderd worden in een atelier. Dat lijkt me wel wat. Beneden ligt nieuw parket in de kamer. In de hal heb ik zeil laten leggen. Voor de school begint komt er een nieuwe cv-ketel en verdwijnt de geiser uit de keuken. In de woonkamer hangt nog de lucht van latex en verf. Het huis is bijna schoon, de meubels kunnen erin. Leeg is het huis en aan kant. In de tuin is de natuur nog baas. Misschien moet ik het tuinwerk laten doen. Ik heb geen groene vingers.

De verhuiswagen komt over een week. Ik heb nog tijd om het huis in Emmerhout in te pakken en klaar te zetten wat mee moet. Ik kan weggooien wat ik niet wil houden. De schilders zijn vertrokken. Ik zit in de kunststof tuinstoel achter mijn nieuwe huis. De zon is niet te zien, de lucht is grijs. Het loopt tegen half zes. Op de goot van het schuurtje zitten mussen mij te bekijken. Als ik beweeg vliegen ze weg. Een merel bewaakt de boom met vlierbessen. Twee ooievaars vliegen achter elkaar naar de Braak, even later volgen twee jongen. Aan de andere kant van het dorp staat een ooievaarsnest op een paal.

In gedachten had ik mijn huis al ingericht na de aankoop. Parketvloer, de schildersezel in de grote slaapkamer boven en later het atelier en de boeken in het tuinhuisje, de computer beneden op het bureau aan de zijkant met uitzicht op de tuin en een stukje van de Vennerstraat. Er is niet veel verkeer aan deze kant van het dorp, maar genoeg om de gedachten te verzetten als ik met schoolwerk bezig ben. Een beetje afleiding stimuleert het denken, of eerder is het zo dat mijn gedachten sneller gaan dan de verwerking van mijn gedachten. Denken gaat trager dan waarnemen en de eerste oogopslag over nieuwe zaken laten gaan. Opnemen van indrukken is geen kunst, het is de kunst om wat ik zie, en voel en proef aan mijzelf toe te voegen, en dat neemt tijd. Dat eigen maken lijkt een autonoom proces waar ik geen zeggenschap over heb. Ik heb geduld nodig, en geduld heb ik niet veel. In de woonkamer had ik in gedachten een eettafel met vier stoelen bij de tuindeuren neergezet, en een staande lamp. Voor in de woonkamer een bank en stoelen zonder tafeltje. Ik heb liever ruimte dan een bankstel en vloerkleden. Een televisie in een Ikea-kast met deurtjes ervoor. Het huis lijkt op het huis op Erica. Ik wist het niet, dat drong later tot me door. Ik kocht in herhaling wat ik had achtergelaten. Angela zag het gelijk toen ze mijn aankoop kwam bekijken.

'Of heb je heimwee naar vroeger,' had ze gezegd. We stonden in de slaapkamer aan de voorkant van het huis. Ze wees op de lantaarn die voor het huis staat. 'Je kunt geen afscheid nemen,' lijkt het.

'Als je in het donker wilt lezen, dan kan dat bij het licht van de straatlantaarn.' Ik voelde mij betrapt, maar de herinnering schuurde niet meer. Misschien moet een mens alles een keer in herhaling uitvoeren om de lading ervan kwijt te raken. Elke aanraking van het verleden maakt de herinnering dunner tot alleen het aangename overblijft. Vaak aanraken zorgt voor slijtage van vervelende zaken. De evolutie van miljoenen jaren voltrekt zich telkens opnieuw in het leven van elk individu. Het zaad en het ei, de cel, de blastula en de morula als afspiegeling van bacterie en kwal. Net bevrucht, lijkt alle leven op elkaar. De foetus van een baviaan is niet anders dan van een mens. En elk kind leert telkens opnieuw het leven te ontdekken en met schade en schande groot te worden. Ieder wordt op eigen wijze ervaringsdeskundige, meestal door het leven te ondergaan. En op nieuwe plekken, als mijn nieuw huis aan de Vennerstaat, houd ik het vertrouwde bij de hand. De straatlantaarn als houvast, ik had het niet kunnen bedenken, maar misschien is het zo. Angela zegt wel vaker wat. En alle plannen die ik in mijn hoofd had, de hele inrichting van dit huis, ze glijden bij me weg. Ik ben niet langer baas over mijn leven. Ik ben niet langer alleen op de wereld. Ik wil de hele wereld bij elkaar schreeuwen en zeggen dat ik Gertrud heb veroverd. Ik wil de hele wereld laten weten dat ik mij vermenigvuldig en dat de toekomst nog niet van mij af is.

Ik maakte die zondagavond na Meppen geen schilderij. Ik ging niet onder

de douche. Ik waste mij niet. Naakt kroop ik tussen de lakens. Ik plakte over mijn hele lijf. Ik wou mij zelf ruiken, ik wou Gertrud ruiken. Ik hield mij vast aan de lucht van de nieuwe vrouw, van *mijn* vrouw. Het had er alle schijn van dat ik verliefd was geworden. Ik was mijzelf, maar ik herkende mezelf niet meer. Ik volgde de schaduwen op het plafond, ik hoorde de geluiden van de nacht. Ik wou slapen, maar mijn lijf besloot wakker te blijven en mijn hoofd te vertellen wat er was gebeurd aan de bosrand in het ruige veld vijf kilometer buiten Meppen. Ik hoorde niets van Gertrud, een week lang hoorde ik niets. Ik heb geen telefoonnummer van haar. Ze staat niet in de Duitse gids. Ik kan haar niet bellen. Ze belt mij niet, ook niet als ik huis blijf en wacht op haar stem. Twee weken hoorde ik niets. 'Vergeet het maar,' zei Angela. Ik moest haar vertellen wat er met mij was gebeurd. 'Je hebt een moderne vrouw getroffen. Ze wil een man, maar alleen als het haar past. Ik ken dat wel.' Angela hoefde geen uitleg te geven. Angela bedoelde het *corporate image* van haar *company* als ze zegt dat een vrouw een man kiest. Mannen in een bordeel kiezen een vrouw als het de man past. 'Alles heeft zijn prijs,' zei Angela. Duncan blafte. Het was tijd om naar buiten te gaan. Ik was blij dat het hondje naar buiten wilde, er hing leedvermaak in de lucht. Ik voelde twijfel in mij bovenkomen, het kleine jongetje in mij werd geraakt. Ik zag Josée in het fietsenhok met haar blouse open, ik zag Vosje in de coupé tweede klasse tussen Den Bosch en Utrecht, ik hoorde de trein over de brug bij Zaltbommel. Ik zag Lisbeth voor mij staan en mijzelf op de Sola bestekdoos. Ik zag de vrouwen die ik kon zien, maar die ik niet kon bezitten. Ik schreef naar Gertrud in Meppen. Ik wachtte op telefoon en op een brief. Drie weken lang hoorde en zag ik niets.

Op Bommen Berend, Ontzet van Groningen, veeg ik het lege huis. Ik loop achter de bezem aan. Ik loop achter de bezem aan zoals een ander zijn neus achterna loopt. Een week geleden fietste ik opnieuw door Meppen. Ik belde aan bij Gertrud. Ze was niet thuis. Ik liep na driemaal dralen bij Joseph Goldschmidt binnen. De verkoopster wist niet waar haar bovenbuurvrouw was. 'Leider,' zei ze, 'Ich kann Ihnen nicht helfen. Leider.' Ik keerde mij om zonder iets te zeggen. Ik keek naar de trouwringen, de hangertjes, de horloges en de diamanten. Alles had ik willen kopen om te schenken, aan die ene.

'Tschuβ,' hoorde ik. Ik groette de verkoopster en belde opnieuw bij Gertrud. Tevergeefs. De ansicht die ik had geschreven hield ik in mijn zak. Ik fietste terug over Barger-Compas, Emmer-Compas, Emmerschans en voor ik bij mijn ingepakte huisraad aankwam fietste ik om over Weerdinge en Emmermeer. Ik leek weken onderweg. Bij de chinees haalde ik een loempia met kroepoek. Meer dan genoeg. Misschien had Angela gelijk met haar opmerking dat de vrouw geen man wil, maar enkel de genoegens van het lijfelijke als het haar uitkomt. Ik wou het nog niet geloven.

Vier weken zijn voorbij. In Stad is feest. Ik ga er niet naar toe. Geen

paardenkoersen, geen kermis, geen vuurwerk. Ik hoef de roltrappen van V&D niet op en neer. Ik heb geen verlangen naar koffie met appelgebak op het terras aan het Kwinkenplein. Het is prachtig weer, maar ik voel me verregend. Over twee dagen komt de verhuizer met dozen met mijn verre en recente verleden. Ik had al afscheid genomen van de tafel en stoelen, Gertrud zou nieuwe spullen uitzoeken, ik had al afscheid genomen van de boekenkast en kapstokken. Ik had al afscheid genomen van mezelf als veendrent, als kind met bekrompen en achterhaald gedrag. Ik wilde niet langer omgaan met de dolende en zoekende *womanizer* die zich met van alles en nog wat bemoeide, die de wereld wilde verbeteren door om zich heen te slaan. Bevrijden zou ik mij uit dit zuigende moeras van veen en domheid. Ik was zover dat ik kon toegeven dat ik niet op eigen kracht een stap verder kon zetten, een stap hoger op de ladder van de maatschappij. Ik dacht dat ik een vrouw had gevonden, ik geef het toe, zij had mij uitgenodigd, om een breder pad te nemen.

Ik ben opleider van nieuwe leraren in een wereldstad. Ik ben de moderne maat der dingen voor de nieuwe generatie, zo wil ik het weten, maar het gevoel dat het zo is ontbreekt nog. Ik ben een kind dat eenzaam aan de bosrand staat, zonder speelgoed. Dat kind kan ik pas kwijtraken en tevreden stellen als ik zelf een kind in de wereld zet dat mijn kindertijd op kan pakken om er een nieuwe jeugd van te maken. Het kind in mezelf wordt pas rustig als ik met dat kind kan spelen en het verhalen kan vertellen om mezelf te horen vertellen dat ik een huis op de maan kan bouwen en dat ik tussen de sterren kan vliegen en dat ik 20.000 mijlen onder zee kan varen.

In de slaapkamer ligt een matras. Ik blijf vannacht in Paterswolde. Ik maak mijn tuin op orde, een nieuw begin in de kop van Drenthe. Morgen, als ik zin heb, begin ik en als het moet begin ik in mijn eentje. Nooit ga ik terug naar mijn oude huis. Van de chinees haal ik nasi rames speciaal, met kip en saté. Een feestmaal in een leeg huis. In Noorwegen heet dat trøstespiser; eten om troost te vinden. Lekker eten haalt ongemak weg. Misschien zijn dikke mensen ongelukkiger dan slanke mensen die blijkbaar minder troost nodig hebben.

Als ik terugkom met warm eten in een plastic zak staat voor mijn huis een auto met een Duits nummerbord. De maag trekt me samen. Mijn hoofd schudt ongecontroleerd heen en weer. Als ik van de fiets stap moet ik extra passen zetten om niet te vallen. Er zit niemand achter het stuur in HB. Hanzestadt Bremen, daar komt de Volkswagen vandaan volgens de nummerplaat. Ver van Meppen, maar ook weer niet zo ver.

Zwarte pumps, geen sokken, korte rok met camouflagepatroon in groen en bruin, een brede rode riem, witte blouse, dun khaki jasje. Het haar los.

'Gertrud!' De tas met chinees glijdt op de tegels. 'Mien jong.' Ze houdt me stevig vast. 'Mien jong, wat tril je.' 'Ik,' stamel ik, 'ik. Jij.' De plastic zak

met eten is scheef gevallen. Ik zet de zak rechtop. Dan houd ik Gertrud opnieuw vast. Mijn handen van haar hals, langs haar bovenlijf, haar oksels, haar heupen. Mijn buik tegen haar buik. Als ik mijn ogen opendoe zie ik de rozen op de tuintafel.

'Heb je een vaas?' lacht ze. Haar ogen lijken dieper in haar oogkassen te zakken. Kraaienpootjes in haar ooghoeken. Ze heeft zilver op haar oogleden, de lippen zachtrood, de wenkbrauwen geëpileerd en zwart gemaakt. Alles wil ik haar zeggen, dat ik haar heb gemist, dat ik blij ben dat ze er is, dat ik bij haar aan de deur ben geweest. 'Het lijkt alsof er stoom uit je oren komt,' zegt Gertrud. 'Ben je blij me te zien?' Ze wacht mijn antwoord niet af. 'Ik ook.' Ik draai de tuindeur van het slot en laat een emmer vol water lopen. Gertrud neemt de rozen mee naar binnen. 'Heb je me gemist, mien jong? Het lijkt erop.' Ik voel mij een kind. Ik ben een jongen van nog geen twintig, blij met elke kruimel uit de hand van een vrouw. Ontkennen heeft geen zin. 'Mooie rozen,' zeg ik. Het pakpapier komt uit Bremen. Ze heeft de bloemen meegenomen en niet op de valreep gekocht. 'Mooi huis,' zegt Gertrud. In de kamer staan tuinstoelen rond een klaptafeltje. 'Grote kamer.' Ik haal de zak met warm eten van buiten.

'Ik heb je gebeld,' zegt ze, 'maar je was niet thuis. Ik dacht: ik vind je vast en zeker.' 'En boven, hoe ziet het huis er boven uit?' De douche met nieuwe cabine, de wastafel. Eén handdoek op het rek, één tandenborstel, één tube tandpasta. Twee lege kamers met grijsblauwe vloerbedekking, een stofzuiger en de kleine slaapkamer met het eenpersoonsmatras en de slaapzak. 'Je woont hier al,' zegt Gertrud. Ze staat voor het raam en kijkt naar de straat. 'Van mijn broer uit Bremen,' zegt ze. 'Ik was bij hem. Ik kon zijn auto gebruiken. Ik kan goed met mijn broer opschieten.' Gertrud draait bij het raam vandaan. 'Alleen vannacht,' zeg ik. 'Dit is de eerste nacht in mijn nieuwe huis. De spullen uit Emmen komen over een paar dagen.' Ik trek de slaapzak recht en ga op het matras zitten. Ik kijk naar boven, naar mijn godin uit Duitsland. Gertrud, de benen in lichte spreidstand, trekt met gekruiste armen haar blouse bij haar rok uit. Ze trekt haar hemdje bij haar rok uit. Ze knoopt haar rok los en drukt haar blote buik naar voren. Haar rok valt om haar enkels. Gertrud zegt niets. Ze grijnst, kijkt naar haar buik en naar mij.

'Jouw kind,' zegt ze, 'ons popje.' Ze houdt haar handen gevouwen op haar buik, net boven de rand van haar glimmend slipje met een strikje in het midden op de boord. Donkere haren krullen om de pijpen van het bordeauxrood. Haar hoofd gaat op en neer.

'Ik ben over tijd. Ik ben nooit over tijd. Nu ben ik over tijd.' Ze weet het zeker. 'Ik ben heel regelmatig.' Ze glijdt naast me op het matras. Ze trekt mijn shirt over mijn hoofd, ze maakt mijn veters los, ze knoopt mijn boek open. Ik trek mijn sokken uit. Gertrud weet het zeker.

43

Ludwig lijkt op mij. Het ventje heeft mijn hoofd, hij heeft mijn neus. Donkere ogen met groene tinten, een knik halverwege de neus, een beetje een jodenneus, en de oortjes netjes omgezoomd, zoals mijn moeder zei. Een dik kopje met een krachtige schedel. De beentjes, ach, ik wil mezelf herkennen, het heeft te lang geduurd. Ik had eerder aan een opvolger moeten beginnen, maar ik ben gelukkig met Ludwig, ook als hij later niet meer op me lijkt. Dat meen ik, maar ik ben niet objectief. Gertrud laat mij in mijn waan. Als ik eerlijk ben, en eerlijkheid is lastiger als het om het eigen nageslacht gaat, als het om ijdelheid gaat van genen en aangeleerde gedragingen, moet ik toegeven dat het ventje meer van Gertrud heeft dan van mij, ook al is het een jongetje. De oorlelletjes zijn van Gertrud, de diepe donkere ogen zijn van Gertrud, aan het postuur, – popje als het is, – kan ik al zien dat het van Gertrud is. Het kind kon met gemak een andere vader hebben, maar dat heeft het niet. Op de dag, negen maanden na Meppen. Weinig kinderen zullen zo precies te horen krijgen waar en op welk moment de versmelting van eicel en zaadcel zijn beslag heeft gekregen. Gertrud bleef niet voor niets en kwartier op haar rug liggen voor ze in de benen kwam. Die ene spermatozoe kreeg de tijd om naar het ei te zwemmen en mij een reden van bestaan te geven. De verhuizer bracht de meubels, kasten en ander spul uit Emmen. Het meeste ging de andere dag al naar de kringloopwinkel. Een nieuwe vrouw, een eerste eigen vrouw in eigen huis, dan ook alles nieuw. Zo hadden we dat afgesproken, nee, niet afgesproken, het ging vanzelf. Een enkel souvenir uit Meppen, het cilinderbureau, de staande schemerlamp, de luxe televisie en stereo, het ruime bed en beddengoed van Gertrud. Maar beneden in de kamer kochten we alles nieuw, het gezichtsbepalende van twee personen die samen een stel vormen. Het kostte mij geen moeite het verleden achter me te laten, het was een bevrijding, daar had ik Angela en Lisa, die om het andere jaar de inrichting van haar huis overhoop haalde, niet voor nodig. Met Gertrud was alles nieuw en met haar keek ik de toekomst in. Dat hadden we afgesproken.

'Als we samen verder willen,' had ze de eerste maal in de Vennerstraat gezegd, 'dan moeten we het verleden laten rusten.'

'Je haalt me de woorden uit de mond,' had ik gezegd.

We lagen op het eenpersoonsmatras in het verder kale huis. Het was de eerste keer dat ik met een zwangere vrouw had gevreeën.

'Ik heb niets te verbergen, je mag alles van me weten.'

'Maar alles weten maakt niet gelukkig. Mij niet,' had Gertrud gezegd.

Ik legde haar hand op mijn slap en plakkerig geslacht. Dat heb ik graag.

Veel later keken we door plakboeken van onze kindertijd. De latere albums

bleven in dozen. Ik hoefde niet te weten met welke mannen ze haar jaren had doorgebracht. Ik hoefde niet te weten van haar vergissingen. Ik hoefde niet te vertellen van Angela, Lisa, Josée, Lisbeth, Alexandra, van welke vrouw dan ook. Ik zou niet uit mezelf beginnen, Gertrud mocht alles vragen. Ik zou niets zeggen als ze niet zou vragen. Dat leek ons het beste. De toekomst lag aan de andere kant van het heden. Dick Klapmeijer nam het nieuwe huis voor kennisgeving aan, dat ik vader zou worden, dat ik ging trouwen, hij had het voor kennisgeving aangenomen, meer niet. Kunstenaars doen geregeld andere dingen dan gewone burgers. Zelfs vreemde zaken brengen kunstenaars nauwelijks in verwarring, laat staan dat het normale ze beroert. Klapmeijer is netjes getrouwd, al vijftien jaar met dezelfde vrouw. Bij hem was het eerste schot geen patrijs maar een beer, een berin. Iedereen wist dat hij thuis niets in te brengen had, zeker geen andere vrouwen. In die zin was Klapmeijer geen kunstenaar, met traditie hoefde ik bij TEHATEX niet aan te komen. Met de beschuit met muisjes moest ik bij exacte vakken zijn waar ik inmiddels een dag in de week onder de pannen was. Peusschers had mij nodig voor organische chemie. En dat was gemakkelijker omdat ik al een aanstelling had bij de lerarenopleiding. De collega's van scheikunde, natuurkunde en biologie hielden van tradities. Beschuit hoorde erbij, met harde blauwe kerelskorrels.

'Net rattenkruid,' zei Poppels. Humor lag op straat en ging in het kabinet over tafel. Naast de beschuit was er ook kwarktaart. Herma was vijfendertig geworden en dat wilde ze vieren. Haar interesse in mij was gedoofd. Ze was misschien op zoek naar een man, maar dan een man zonder kind en zonder vrouw. Ik had beide. In een jaar was er veel veranderd, ik was hetzelfde gebleven, maar ik was de enige die er zo tegenaan keek.

'Je bent rustiger geworden,' zei Peusschers. 'Je rent niet mee zo hard achter jezelf aan. Dat is het voordeel van een vrouw en kind in huis.' Ik was daar niet zo zeker van. In mijn hoofd kwamen duizend zaken in rap tempo voorbij. De omslag van dolende gemeentepoliticus met drang tot schilderen naar een huisvader en echtgenoot met een kind in de kribbe, dat was mij net snel genoeg gegaan. Seneca had mij geleerd. Als je een vrouw tegenkomt en warme gevoelens bij je voelt bovenkomen, dan heb je minder dan vijftien tellen om te besluiten van het avontuur af te zien. Als de tijd verstrijkt zonder dat je een besluit neemt, dan neemt het leven een besluit voor je.

Ik wist: achter de Linge in de bosrand van Meppen had het langer dan vijftien tellen geduurd, veel langer. Ik was de bok, zoals kinderen dat zeggen. Ik ben de pineut, het slachtoffer. Zo voelde dat niet. Ik was mijn eigen held.

De kwarktaart had vanaf half negen tot koffietijd in de koelkast gestaan met flessen tolueen en benzeen in de koelkastdeur. De kwark had een chemische nasmaak. Niemand die erover zeurde. Het was Herma's taart. Organische stoffen lossen gemakkelijk op in vet en olie, dat was maar weer eens bewezen. De wrange smaak haalde mijn eerste jaar aan Bloemsingel 10 weer naar het

daglicht. Handen wassen in benzeen, vlekken oplossen in aceton, peut voor verfkwasten. Ik liet twee foto's van het ventje zien, dat leek mij voldoende. Het album met bloed en ontsluiting, met navelstreng en scheurtjes liet ik weg. De geboorte had elementen van een slagerij en een worsten-fabriek, maar dat hield ik gelukkig bij me. Collega's vertelden van eigen kroost en hoe mooi en gemakkelijk de bevalling was gegaan. 'De mooiste gebeurtenis van mijn hele leven,' dat waren Peusschers, Buizerd en Poppels. Herma zweeg, zij was jarig. Over dat ene waren ze het met elkaar eens. Ik hield mij stil. Het is misschien niet verstandig, bedacht ik, om lijsten te maken met nummers één, met de beste en de slechtste ervaringen. Het gevaar is dat zo'n lijst eeuwigheidswaarde krijgt, vooral als ze in de openbaarheid komt. 'Dat zeg ik niet,' had Lisa gezegd. Ik had gevraagd of ze beffen het lekkerst vond van de seks. 'Als ik ja zeg, denk je misschien dat je dat elke keer moet doen. Daar pas ik voor.' Het was na de eerste en de laatste keer dat ik op die plek mijn tong naar haar had uitgestoken. Daar moest ik aan denken met de smaak van chemische aromaten in de kwarktaart. Niet alleen Gods wegen zijn zelden helder en aangenaam, ook associaties kunnen er wat van. De gedachten kwamen vanzelf en deden wat ze moesten doen.

Na de koffie trof ik Klapmeijer bij de balie van de receptie. Ik had een doos met beschuit voor me staan. Frits Brakkenbier wilde wel een van de resterende beschuiten met muisjes. Klapmeijer tastte ook toe. 'Ik heb een telefoontje van het *Nieuwsblad* gehad,' zei hij. Klapmeijer bedoelde het *Nieuwsblad van het Noorden*. 'Kunstredactie. Ze zoeken een verslaggever die voor een grijpstuiver elke maand een bespreking wil schrijven van een tentoonstelling in een galerie of museum.' Hij nam een hap van de beschuit. De kruimels vlogen in de rondte, net als de onmogelijke blauwe bolletjes. 'Een jongetje, zeker,' zei hij tussendoor. Ik knikte. 'Dat lijkt me wel iets voor jou. Je hebt een vlotte pen.'

Klapmeijer bedoelde dat ik beter kon schrijven dan met de verfkwast of houtskool omgaan. Voor instructie van grond-beginselen was ik goed genoeg. Lesgeven aan derde- en vierdejaars kon ik wel vergeten. 'Bel met Wierd Duk van de krant en zeg maar dat ik met je heb gesproken.' 'Praatjesmaker,' zei Brakkenbier toen Klapmeijer uit zicht was. 'Womanizer, om eens een duur woord te gebruiken.'

Voor ik details kon navragen ging de telefoon en was ik buiten beeld van Brakkenbier. Ik ging naar huis. Dat was het voorrecht van nieuwe vaders en het voorrecht van de lerarenopleiding om te vertrekken op eigen bevel. Ik wist inmiddels dat ik doen kon wat ik zelf wou, ik maakte mijn eigen programma op mijn eigen tijd. De post lag nog achter de voordeur toen ik in huis kwam. Gertrud lag in bed en Ludwig in het kinderledikantje. Gertrud werd wakker toen ik de slaapkamer binnenstapte. Ludwig sliep door. Het kindje had zoëven de borst gehad en was tegen de warme moeder in slaap gevallen. Ik trok mijn schoenen uit en gleed naast Gertrud in bed.

'Alles is gegaan zoals het moest gaan,' zei ik.

'Kunst is met kunst bezig en bij exacte vakken zit wetenschap op de eerste rij.' Ik kroop dichter naar Gertrud. Wij hadden elkaar, meer hadden we niet nodig.

'Je krijgt de felicitaties van mijn collega's. Ze komen op kraamvisite als het ons past.' 'Hoe is het met het zog?' Het was goed met het zog, haar vel strak van de moedermelk. Het was goed met de inscheuringen. Het ging heel goed. Gertrud was al een paar uur van bed geweest. Over een paar dagen kon ze alles weer, dacht ze. En ik geloofde haar. Ik pakte de post die ik meegenomen had van het nachtkastje. Onder de VPRO-gids een rouwkaart. De vrouw van Remko Luchies, oud-collega uit Emmen, was dood. Inge, nog geen veertig. Dood. Remko bleef met twee kleine kinderen achter. Remko geeft natuurkunde en wiskunde. Goede leraar, recht door zee en bij vlagen rechtlijnig, maar dat hoorde bij mathematen. Wiskundigen kon ik zelden op speelsheid betrappen, de stoelen en de tafels in het lokaal moesten van Remko strak achter elkaar staan. Lesgeven was gemakkelijk als alles in het lokaal op de juiste plek stond, met wiskundige precisie. Inge had ik één keer ontmoet. Korte vrouw met kort haar, fijn gezicht en een Griekse neus. Er kon een liniaal tegen haar voorhoofd van het puntje van haar neus naar boven tegen haar hoofd; een strakke lijn, zoals de Grieken dat waardeerden. Ik vond Inge niet het schoonheidsideaal, maar dat hoefde ook niet. De verschillen tussen de neuzen waren evenzoveel indicatoren voor cultuurverschillen. Zuidelijk type was ze. Inge was dood.

'Bel maar,' zei Gertrud. 'Ik zie dat je schrikt.' Gertrud ging rechtop zitten. Uit het ledikantje hoorde ik zacht gereutel. Alles werkte naar behoren. Ik belde naar de Brummelwal en na de conciërge kreeg ik Thymen Balthus aan de lijn. 'Ja, wij schrokken ook vreselijk. Bij het slaapwandelen van de eerste verdieping naar beneden gevallen en de nek gebroken. Misschien gestruikeld over het kinderhekje bovenaan de trap.' Ik zweeg. Ik hoorde hoe Balthus aan de andere kant aan een sigaar zoog. 'Wij hebben een probleem,' zei Balthus. 'De komende maanden hebben we geen leraar natuurkunde en wiskunde.' Ik rook de sigarenlucht. 'Dit is een klap voor Luchies en voor ons.' En in een moeite ging hij door. 'En voor Inge.' Ik meende Balthus te horen grinniken. 'Heb je misschien nog een student die de lessen van Luchies over kan nemen? Ik zei Balthus dat ik erover zou nadenken. 'Dat kun je heel goed, nadenken.' Het leek of hij nog een rekening bij mij open had staan. 'De begrafenis is aanstaande vrijdag op Erica.' Ik zei Balthus dat hij mij daar zou zien. 'Katholieke kerk.' Balthus legde neer. Ik had niet gezegd dat ik vader was geworden en ik zei niet dat de mooiste vrouw uit Tweede Exloërmond naast me lag. 'Zulke dingen gebeuren,' zei Gertrud. 'Heel erg, maar ze gebeuren.' We kregen geen tijd om erover na te praten. Er was maar één de baas in huis, vooral in de slaapkamer. Ludwig was gestopt met reutelen en was begonnen te schreien.

'Ik doe het wel,' zei ik. 'Van de trap af.' Een nat washandje in de bilnaad van het kindje. Een schone luier. 'Gebroken nek...' Achter mij Gertrud die haar nachthemd opzij schuift. Schoon popje aan de tepel. Haar borsten in omvang verdubbeld, bijna. Blauwe en roodgetinte aders onder haar bruine vel. Dit zou ik onthouden, ook zonder een foto te maken.

'Wij zijn een nieuw leven begonnen,' zei Gertrud. Ze liep voor mij de trap af. 'Inge Luchies is ermee gestopt. Zulke dingen gebeuren.' Ik moest over haar dood praten, in herhaling, om het kwijt te raken. Natuurlijk gingen mensen dood, wie niet, en in de beleving vaak voor hun tijd erop zat. In Kalabo twee leerlingen per trimester, een gemiddelde score meningitis, malaria of moord. Alles was mogelijk en alles gebeurde in donker Afrika. Ik was er geweest, ik kon er over meepraten. 'Maar dit is anders,' probeerde ik nog. 'Het is genoeg,' zei Gertrud. 'Dit is anders, maar ook hetzelfde.' Ik hoorde Gregory Braafheid zeggen: 'Take life as it is.' Ik haalde het pak vanillevla uit de koelkast. 'Er is ook nog slagroom,' kwam van de tafel.

En vrijdagavond belde Balthus opnieuw. We hadden elkaar maar kort gesproken na de begrafenis van Inge. De condoleance was indrukwekkend. Het Gebouw was te klein. De hele school, halve klassen, familie, iedereen wilde erbij zijn. Remco Luchies was verdwaasd. Hij zei niets. Ik zei niets. Ik had hem de hand geschud, stevig geknepen. Ik had water in mijn ogen en Remko was zijn tranen voorbij geweest. In het register schreef ik wat ik had willen zeggen: sterkte. Peusschers had mij meegenomen. Luchies was een oud-student van de lerarenopleiding. Cum laude. 'Het grijpt je aan,' had Peusschers gezegd. 'Geen wonder. Kind in het ledikant en dan bericht van een oud-collega die zijn vrouw moet missen.. Misschien is het beter dat je niet achter het stuur stapt. Emoties kunnen je rijgedrag veranderen. Misschien houd je je hoofd er niet bij.' 'Een goedenavond,' zei Balthus. Hij belde direct na het achtuurjournaal. En zonder dat ik kon horen of hij een sigaar in zijn hand had, rook ik de lucht van smeulende Elisabeth Bas. 'Ik dacht, ik moet je even bellen. Ik hoor dat je bent getrouwd en een jonge zoon hebt.' Ik zei dat hij dat goed had gehoord en ik nam de felicitaties in ontvangst. Daar zat ik niet op te wachten, maar vaker dan eens gebeuren er zaken waar je niet op zit te wachten. 'Luchies heeft het gedaan,' zei Balthus. Ik hoorde hoe hij de rook naar buiten blies. 'Luchies heeft het gedaan?' vroeg ik. 'Luchies heeft het gedaan. Wat heeft Luchies gedaan?' Ik kreeg het koud, alsof mijn lichaam het antwoord al wist. 'Luchies heeft Inge van de trap geduwd.' Het bleef stil aan de andere kant. Ik hoorde alleen het zingen van de telefoonlijn. Daar moest ik langzamerhand werk van maken. De PTT kon het euvel niet vinden, maar misschien hadden ze niet goed genoeg gezocht. Gertrud had Ludwig op schoot. Ze trok haar wenkbrauwen op. 'Balthus,' zei ik. 'Hij zegt dat Luchies zijn vrouw van de trap heeft geduwd.' Ik laat de hoorn zakken. Ik slik drie keer. Ik krijg het heet. Ik voel vlammen uit mijn keelsgat slaan.

Ludwig begint te schreien, alsof het kindje aan de stemmen horen kan dat er iets helemaal mis is. Ik breng de hoorn opnieuw naar mijn oor. 'Na de begrafenis is Luchies opgepakt. De politie heeft hem direct meegenomen.'

En na een korte pauze.

'Ja, jongen.' Ik hoor mijn vader. Malle Geert Sullimann die mij de halve schooltijd op de lagere school had gepest was bij de Ericase brug aangereden en met de fiets in de Verlengde Hoogeveense Vaart terechtgekomen. En veel te laat weer boven gekomen. 'Ja, jongen.'

Ik wil een eind aan het gesprek met Balthus en tegelijkertijd wil ik alles weten.

'Ze hadden al langer onmin, en dan gebeuren dit soort zaken.'

De verpleegkundigen van 112 hadden direct gezien dat er iets mis was. De houding onderaan de trap, de kneuzingen, de breuken. De broeders en zusters wisten wat de verschijnselen waren van een val van een trap met negentien treden, met een halve draai onderaan. Ze wisten wat er met een menselijk lichaam gebeurde na een val van een balkon, of uit een dakgoot. Ze waren ervaringsdeskundige; een lijk valt anders dan een levende vrouw die over een kinderhekje struikelt.

'Ik heb eerst genoeg gehoord,' zei ik.

'Ludwig is aan een schone luier toe.'

'Ik hoor het,' zei Balthus.

'En voor ik het vergeet. Heb je nog een vervanger voor Luchies?'

'Nee,' zei ik.

'Ik zal eens om mij heen kijken. Goedenavond.'

Ik legde de hoorn op de haak. Ik voelde mijn kiezen over elkaar krassen.

'Vloek maar,' zei Gertrud.

'Vloek godverdomme.'

Ik knikte, maar ik zei niets.

44

Balthus houdt mijn hand vast. Achter hem staat een lange rij mensen, tot ver in onze tuin. We hebben een partytent achter ons huis neergezet, een grote ketel met koffie, een nieuw versie van de kraantjespot in glimmend staal, thee in thermoskannen en in potten, gratis in bruikleen van het Else van der Laanhuis. Het is lichtbewolkt, een mooie namiddag. In de achtertuin de blauwe douglasspar die zijn naalden laat vallen, niemand kan mij uitleggen hoe dat komt, kaligebrek misschien. Heel veel vragen komen in mijn hoofd voorbij. Ik hoor een vliegtuig overkomen, de vakantievlucht naar Rhodos, alles op z'n tijd. Mensen vertrekken en mensen komen aan, het is nergens goed voor om weg te gaan, weggaan is belangrijk om terug te komen. Dat gaat me door het hoofd als het geluid oplost in autogeraas door de Vennerstraat. Gertrud staat naast me. Overal tranen en dikke gezichten. Ik heb geen tranen. Ik ben er wel en ik ben er niet. Ik ben er vooral niet. Ik wil hier niet zijn in deze kamer, ik wil hier niet zijn met al die mensen om me heen, de buren, de collega's van de lerarenopleiding, het personeel van de huishoudschool uit Emmen. De moeder van Gertrud, de broer van Gertrud uit Bremen, die de afgelopen jaren niet eenmaal op visite is geweest. De vrouwen van de schildercursus van Gertrud die hun lerares willen bijstaan waar ze dat niet kunnen. Elke donderdagavond in een leslokaal van de landbouwschool. Kunst voor gevorderden en beginners. Gertrud tekent heel mooi. Ze is heel goed, ze is beter thuis in de kunsten dan ik. Ik wil niet aankijken tegen de stapel kaarten en brieven op de keukentafel. Niemand wil deze namiddag hier zijn, maar iedereen is er. Netjes op z'n zondags, op een paar na die geen nette kleren hebben en die alle dagen in hun daagse goed lopen. Gertrud draagt een donkerbruin jasje over een zachtroze blouse. Strakke rok, ook bruin, met een brede riem en zilveren gesp. Zwarte platte schoenen met dunne veters, geen zwarte kousen al was dat niet verkeerd geweest.

Ik draag een hoge coltrui, een jasje was mij te warm, en vooral te flodderig bij het koffieschenken, handen schudden en wat er verder op mij af zou komen. Een nette pantalon, dat weer wel en zwarte sokken in de zondagse schoenen. Van Bommels, ook met veters, maar dikker dan die van Gertrud. Ik geef niet om kleren en om mode, maar ik zie er graag netjes uit. Gertrud zorgt voor mij, ook wat dat aangaat. Ik ben erop vooruitgegaan de afgelopen vier jaar. Iedereen die mij wat langer kent, zegt dat. Het ging niet vanzelf en ik heb een lange aanloop gehad, maar ik ben met de beste vrouw getrouwd. De beste vrouw van Tweede Exloërmond.

De Vennerstraat staat misschien aan beide kanten vol met geparkeerde auto's. Ik heb het niet gezien. Ik sta hier al anderhalf uur en mijn benen beginnen pijn te doen. Alles gaat voorbij, ik weet het, maar deze namiddag

kan me niet snel genoeg voorbijgaan. Ik ben geen baas over mijn leven, niet meer.

Ik kijk over de schouder van Balthus en ik zie hoe Angela verderop in de rij aansluit. Lisa is er ook, met de vriend die aan de beurt is om haar te verwennen. Lisa is in lichte kleding gestoken, de meesten dragen stemmig zwart, dat vind ik prettig. Als ik moe ben of onder druk sta erger ik me gemakkelijk aan gebrek aan aandacht voor alles, vooral kleding. Ze zwijgen, iedereen staat zwijgend in de rij waar Gertrud en ik het hoofd van vormen.

'Ik heb een broertje verloren,' zegt Balthus.

Ik zie hoe hij slikt, zijn adamsappel schiet op en neer. De directeur van de Brummelwal lijkt een klein miezerig mannetje met een witte neus. De stoerheid is weg. Ik zie korte stoppels in de linker-mondhoek, vlak boven de lip. Het scheren lukte niet zo goed, vandaag.

'Mijn broertje was een jaar ouder. Vijf,' zucht Balthus.

Ik knik. Ludwig moest nog vijf worden. Over anderhalve maand zou het eerste lustrum van mijn zoon zijn. Vijf. Over anderhalve maand ziet de wereld er anders uit.

Gertrud gaat zitten. Ze houdt de hand van ma vast. Dit had oma niet mee willen maken. Opa ook niet, en opa maakt het ook niet mee. De vader van Gertrud is al twintig jaar in de hemel, als ik de moeder van Gertrud mag geloven; de hemel als snelverband, als pleister op het leven dat verder moet gaan. Geweldig voor die man in de hemel die nu zijn kleinkind op schoot heeft, met uitzicht vanaf een wolk op zijn dochter en schoonzoon achter het vliegveld aan de Vennerstraat. In tijden van smart geloven mensen alles waar ze de volgende dag aan twijfelen, of wat ze domweg ontkennen.

Net buiten de partytent zie ik Maaijer. De directeur van de lerarenopleiding blaast rook naar de hemel. Ik wil dat Ludwig in de hemel is, een hemel zonder rook, dat maakt het gemakkelijker voor mij. Ik geloof niet meer in een hemel na dit leven. Een hemel op aarde met Gertrud en zonder Ludwig die achter ons in een fineerkistje ligt. Strak tegen het raam, de vitrage dicht, met genoeg licht om hem te kunnen bekijken. De mensen lopen langs het ventje in lichte broek en trui met Bert & Ernie erop. Zijn haar netjes vastgeplakt met stijfsel uit een spuitbus met haarlak. Net als in het ledikantje na de eerste week op aarde: hij ligt er mooi bij. Niets is van het ongeluk te zien.

Ik was bij Maaijer, een half jaar geleden. Ik vond dat er in de kantine niet meer gerookt moest worden. Ik had er hinder van, en misschien anderen ook. De secretaresse sprak een dag en uur af. Maaijer achter zijn bureau.

'Zo, De Mens, zeg het maar.'

Terwijl hij de la van zijn bureau opentrok herhaalde hij:

'Johannes de Mens, docent beeldende vakken en docent scheikunde, zeg het maar.' Maaijer wist allang wat ik wilde zeggen. We hadden elkaar in de wandelgangen gesproken.

"Gij zult de tempel van de Heer niet bezoedelen," had ik hem gezegd. Maaijer is van de fienen. Ik had geprobeerd erbij te lachen, maar dat was me niet goed gelukt. Lachen doe ik niet vaak en zeker niet in gezelschap van mensen met andere overtuigingen. Wat dat betreft ben ik een angsthaas. Door niets zijn mensen beledigd en kan ik niet anders dan ze uit de weg te blijven. Ik houd daar niet van, liever lach ik niet. Maaijer haalde een Ritmeester uit het gele blikje en trok de la open voor de aansteker. Ik raakte verward. Ik was mijn vraag kwijt. Voor ik kon zeggen wat mij bezwaarde groeide de lichtblauwe kegel naar een grijze wolk. Alles wat ik doen zou: niet hoesten en niet mijn neus snuiten. Maaijer was een fantastische directeur, hij wist hoe hij met voetvolk om moest gaan. Ik had geen verweer, ook niet met de zekerheid van een vaste aanstelling. Eenmaal tikte hij de askegel van de sigaar, toen stond ik weer buiten,

'Ik was zeven,' zegt Thymen Balthus. Hij lijkt niet te weten dat zestig man, ruwe schatting, achter hem in de rij staan om Gertrud, schoonmoeder en mij de hand te schudden. 'Achter de boerderij was ik met mijn broertje aan het stoeien. We speelden en rolden over elkaar.' Ik wist hoe dat kon.

"En toen lag ik weer onder, en toen lag hij weer boven." Dat was met Geert Sullimann, de gek van het dorp waar ik niet van kon winnen. Niemand kon van domheid winnen. Ik was nooit de sterkste. De domsten zijn de sterksten, zei mij vader en dat was een troost, maar daar had ik niets aan als ik onder lag en Geert Sullimann zijn warm water liet lopen. Niets ergers dan vernedering door domheid.

'Ik zat bovenop mijn broertje, en toen bewoog hij niet meer.' Thymen Balthus kneep in mijn hand alsof hij niet van plan was die ooit nog los te laten. Linkerhand over rechterhand om eeuwig houvast te vinden. 'Het was niet mijn schuld, zei mijn huisarts.' Balthus knikt erbij als hij dat zegt. Hij gelooft het zelf nog steeds niet. 'Het was mijn schuld niet, zeiden mijn vader en moeder. Ik was zeven. Ik wist wel beter.' Balthus laat lucht uit zijn longen ontsnappen, langzaam. 'We hebben het er nooit weer over gehad,' zegt hij. Hij kijkt langs mij heen naar Ludwig en naar de foto's van ons kind die Gertrud in de boekenkast heeft gezet. Foto's die eeuwig in de boekenkast blijven staan, alle dagen van ons nietig leven. 'Sterkte,' zegt hij. Ik knik. Ik wens hem alle sterkte met zijn verlies, meer dan dertig jaar geleden. Ik zoek de ogen van Gertrud. Ik zoek de ogen van mijn schoonmoeder. Ik vind ze niet. Met zoveel mensen om me heen zijn ogenblikken schaars. 'Gecondoleerd.' Klapmeijer geeft mij een kleffe hand. Hij heeft zijn secretaresse meegenomen. Truus ruikt naar rozen en mandarijnen. Er zijn zaken die je niet alleen tegemoet durft te treden.

'Van harte gecondoleerd.' Van harte, dat had ik nodig van deze man. Ik zeg niets. Ik hoef geen antwoord te geven, knikken en met mijn mondhoeken trekken is genoeg. 'Ik hoop dat je huwelijk deze klap overleeft.' Klapmeijer is

zijn geheim kwijt. Hij moest het zeggen. Met een dood kind binnen handbereik is hij zijn controle kwijt, alles vertelt hij, als hij nu wordt aangeraakt. Iedereen weet dat hij het met de docente Engels doet, al jaren. Nellie Stumpf heeft nog twee borsten, van zichzelf, dat is in elk geval een meer dan de wettige echtgenote van Klapmeijer. Of Stumpf over siliconen beschikt is onbekend.

'Ongetwijfeld,' zeg ik. 'Natuurlijk.' Ik hoor mezelf praten. Ik weet niet of dat *natuurlijk* slaat op de hoop of op de zekere overleving van mijn huwelijk met Gertrud. Ik ken de literatuur. Een dood kind is een aanslag op elke band met de wereld. Het kind achterna naar de hemel met een mooie plek op een mooie wolk, of levend op aarde een leven lang achtervolgd door een dood kind. Veel andere mogelijkheden zijn er niet. Een nieuw kind, daar is het te laat voor. Gertrud heeft er de leeftijd niet meer voor. De overgang komt steeds dichterbij. Balthus heeft er weet van, een beetje. Zijn broertje is dood en toch leeft het. Ludwig is dood en toch leeft het ventje. Ludwig heeft het eeuwige leven. Gertrud heeft levenslang, ik heb levenslang. Iedereen heeft levenslang. Ik steek mijn hand uit. De rij wordt korter. In het receptieboek lees ik later wel wie er zijn geweest. Morgen brengen we Ludwig naar de begraafplaats, dat doen we met ons tweeën. Niemand hoeft daar bij te zijn.

Mensen schudden mijn hand, leggen hun hand op mijn schouder. Ik laat het gebeuren. Ik houd er niet van als mensen mij aanraken. Gertrud mag mij aanraken. Angela mag mij aanraken. Lisa mag mij niet meer aanraken. Angela slaat haar armen om mijn nek. Ik voel haar natte wang tegen mijn wang. De wind wappert het katoen van de partytent heen en weer, verder is er geen geluid.

'Duncan zal Ludwig missen,' zegt Angela. Ze lacht een beetje, vrouw van het leven. Aan het einde van de riem staat de terriër recht op zijn achterpootjes, fier en krachtig. Grote ogen kijken mij aan. Het hondje krijgt al grijze haren. Ik buig mij naar de terriër en kroel door zijn haar. Duncan likt de rug van mijn hand. Een hond weet wat een mens nodig heeft.

'Ja,' zeg ik, 'Ludwig zal Duncan missen.' Ik kan ook een beetje glimlachen. Treurigheid is niet voor eeuwig vol te houden. Het lichaam regelt dat zelf. Het kan nog zo erg zijn – en het is erg – of er komt weer lichtheid in het leven, ook als het verstand dat nog niet wil. Duncan blaft zachtjes, hij kent mij wel. Wilco slaat zijn hand op mijn schouder. Het is de eerste keer dat hij mij aanraakt. Angela boft met hem. Angela, Wilco en Duncan schuiven door naar schoonmoeder en Gertrud. Gertrud neemt ze mee naar het kistje met het dode kind, naar onze Ludwig. Lisa zoent mij op beide wangen. Ze zoent mij op mijn mond. Lisa duwt haar lijf tegen me aan.

'Ik heb je gemist,' zegt ze.

Ze ruikt naar erwtensoep, ik kan er niets aan doen. Naar winterse snert met worst. Ik voel haar handen langs mijn lichaam. Iedereen doet wat hij niet laten kan. Ik wil dat ze nalaat wat ze doet. Ik wil geen herinnering aan die andere tijden, dat heb ik met Gertrud en met mijzelf afgesproken. Niets uit

het verleden hoeven we wakker te maken. Lisa hoeft niets bij me wakker te maken. Ik wil het niet, ook al lijkt mijn lichaam daar anders over te denken.

'Er is nog thee,' zeg ik tegen Lisa.

Ik druk mij lippen kort tegen haar voorhoofd. 'Daar,' zeg ik, 'op de tafel bij de tuindeuren.' Gertrud komt naast me staan en legt haar hand op mijn rug. Daar had ik op gewacht, 'Iemand moet de laatste zijn.' Peusschers knijpt mij mijn vingers strak tegen elkaar.'

'En iemand de eerste,' zeg ik. Na bijna honderd man en een hondje kan ik een beetje lachen. Honderd maal vastpakken en opnieuw loslaten. 'Ik ben er wat verlegen mee,' zegt Peusschers, 'ik kan niet zoveel zeggen, niet anders dan dat het erg is en dat ik dit geen mens gun. Maar,' gaat hij verder, 'ik ben niet meer dan de baas van een kleine afdeling. Verder ben ik nergens baas over. En ik ben baas omdat de medewerkers dat toestaan.' Uit zijn binnenzak haalt hij een klein pakje. Ik pak het uit.

'Cadeautjes horen bij verjaardagen en trouwerijen, niet bij dood en vooral niet bij de dood van een klein kind. Ik moest het doen.' Ik blader door een tweedehands boekje van Paul Valéry. *Een avond met meneer Teste*. Op het omslag een dwarsdoorsnede van een schedel *en profile*, met letters en cijfers in de hersenen. 'Ik ken het niet,' zeg ik. Ik zag het boekje in de wasserij in de Nieuwe Boteringestraat. Ik liep de man achterna en gaf weg wat toen al naar mij op zoek was. Met een omweg krijg ik wat bij me hoort te zijn.

'Bedankt.' Op de titelpagina staat met balpen geschreven: "No man can be the ruler of another man's heart." 'Het past niet helemaal in een boek van een Franse schrijver, maar het stond er al. Soms moet je dingen nemen als ze zijn, ook als ze tweedehands zijn.' Ik zie het hoofd van Peusschers heen en weer gaan, alsof hij zichzelf hoort spreken. Op pijnlijke tijden pijnlijke zaken ook nog eens bij hun naam noemen, maakt het er – om te beginnen – niet gemakkelijker op. Ik bedank hem opnieuw. Dan keren zijn woorden zich in mijn hoofd om. Pijnlijke zaken op pijnlijke momenten hardop noemen maakt ze gemakkelijker. Bij de naam noemen wat om een naam vraagt, ook als het erg is. Ik voel mijn ademhaling losser worden. Ik ben moe. Mijn benen weigeren langzaam me nog langer te dragen. Ik wil alleen zijn met Gertrud, met Ludwig. De bel haalt mij uit mijn opkomende melancholie.

'Woont u hier?' vraagt de agent aan de voordeur. De politieagent heft zijn pet in zijn hand. Op zijn mouw zit een grote vetvlek. 'Ik woon hier.'

'Ben u Johannes de Mens?' De diender wijst op het naambordje dat scheef op het kozijn is geschroefd. Ik krijg het warm en koud en opnieuw warm. Wat heb ik misdaan zodat ik opgepakt word.

'Hebt u een vergunning voor zoveel auto's in de straat? Hebt u toestemming gevraagd? Ik begrijp dat u een feestje hebt.'

Het is goed dat ik geen mes in mijn hand heb. Het is goed dat er geen ploertendoder aan de kapstok hangt.

‘Kom binnen,’ zeg ik.
‘Kom binnen, u komt als geroepen.’

45

Anderhalve kilo tomaten in de aanbieding, en een kistje mandarijnen voor half geld. Ik zie klanten de supermarkt binnengaan en met een karretje naar buiten rijden. Twee oude mannen staan met elkaar te overleggen bij de wipeend. Elke dag hetzelfde, nooit iets bijzonders. Een oude grijze vrouw achter een rollator. Ze groet, ze knikken naar elkaar, samen ouder worden, zo is het leven. In de supermarkt een kleine slagerij, een geldautomaat en een balie voor postzegels. Gertrud en Ludwig doen boodschappen. Ik wacht in de auto, de hand aan de contactsleutel. Het heeft me al te lang geduurd. Het is toetsweek op school. We hadden een studiedag over hoe het verder moest met de lerarenopleiding. We winnen te weinig studenten en de leerlingen die komen weten te weinig. Het is net alsof HAVO-scholieren dommer worden, net alsof ze op de middelbare school niets meer leren en de diploma's gratis meekrijgen. Wat moeten we met de pubers en hoe krijgen we ze aan het werk? Elk jaar verdwijnt een kwart van de studenten van onze opleiding zonder getuigschrift. Wat doen we verkeerd en wat kunnen we veranderen? Loos gezwets. Na een uur zeg ik niets meer en probeer ik niet langer te luisteren naar wat in herhaling voorbijkomt. Collega's hebben kinderen op het VWO, kinderen met knappe koppen. Ze zijn de maat der dingen; het komt vaker voor dat intelligente mensen intelligente kinderen verwekken. Ludwig is een schrander kind, ik weet het, ik zie het. Hij heeft een prachtige toekomst voor zich.

Onze studenten zijn dommer dan de kinderen van collega's. De vergadering weigert maatregelen te nemen, aanpassingen te bedenken. Er is onenigheid over het vervolg. De middag eindigde met de bekende riedel: zij moeten aan het werk. Er wordt niet gepraat over wat wij kunnen doen. Wij blijven doen wat we al deden. De papieren wereld blijft hetzelfde, de toetsen worden gemakkelijker, de eisen blijven hetzelfde, we geven hogere cijfers. We weten dat we opschuiven, maar dat noemen we niet in de vergaderingen. Er groeit een kloof tussen programma en uitvoering. We vergeten dat we zelf elk jaar meer kunnen en kennen en dat nieuwe studenten op hetzelfde punt beginnen; met een HAVO-diploma dat niets meer voorstelt. Elk heeft vrede met de waan van de schooldag, alleen op studiedagen krijgen we last van ons geweten. Hoofdpijn heb ik na elke studiedag, van het meepraten aan het begin en van het zwijgen na de lunch op kosten van de school. Niemand luistert, iedereen heeft het eigen gelijk. Als jonge biggen wentelen we in de modder, en ik zie geen uitweg om anders met elkaar om te gaan. Het is onze schuld, als het schuld mag heten, maar er is niemand die ons laat biechten om uit onze eigen mond te horen wat we hebben gedaan en wat we hebben nagelaten.

De schuifdeuren gaan opzij. Ludwig rent naar me toe. Plastic bus met

tomatenketchup in zijn handen. Ik draai de sleutel en laat de spiraal gloeien. De diesel doet het nog prima. Meer dan tienmaal de evenaar, zoveel op de teller. Ik wacht tot het lampje op het dashboard uitgaat en start de motor. Gertrud trekt het portier achter me open. Ze heeft haar handen vol, de deur valt weer dicht. Ik buig mij naar achteren om de deur weer open te drukken, De auto bonkt achteruit. Gertrud krijgt een klap van het portier. De motor slaat af. Het is stil. Het is heel stil Veel te stil is het.

Ik ben uitgestapt. Dat is zeker. Ik kan alleen achteraf bedenken wat er op de parkeerplaats bij Super de Boer gebeurde. Alles wat in mijn hoofd voorbijkomt als ik tomaten in de aanbieding zie, of als ik mandarijnen ruik, als tomatenketchup op tafel staat en in televisiereclame uit de fles komt heeft misschien met die werkelijkheid van die middag te maken. Misschien ook niets. Niets was aan Ludwig te zien. Niets. Gertrud op haar knieën. Vrouwen die winkelwagentjes in de steek lieten en mannen die op afstand bleven. Iemand heeft een ambulance gebeld, de huisarts, de politie. Iedereen was er voor ik met mijn ogen kon knipperen. Gertrud schreeuwde, ik zweeg. De schreeuw van Gertrud klonk tot ver achter het museum. Heel Eelde heeft haar gehoord. Iedereen hoorde de moeder die haar kind verloor. Gertrud zit achter de Citroën xsara op de parkeerplaats, haar benen gestrekt als Afrikaanse vrouwen, het hoofd van Ludwig op haar schoot. Ik stond erbij en ik keek ernaar. Ik kon niet praten, ik kon niet schreien. Ik zag mezelf achter de auto staan, een hand op het dak van de wagen, de andere hand op de schouder van Gertrud. Ik zag mezelf door mijn knieën zakken. Water uit mijn ogen, zonder geluid.

Ludwig op de bank in de voorkamer. Korte broek, hoge veterschoentjes om te ravotten, groene sokjes met Goofy en Willy Wortel, gestreepte regenboogtrui, schram op zijn arm, zand van de parkeerplaats op zijn knie. Ogen dicht, mondje dicht, voor altijd dicht. De huisdokter en politieagent aan de eettafel bij de tuindeuren. Papieren op tafel. Gesmoes. De buren op straat bij het pad naar de voordeur. Ze blijven staan. Ze zwijgen. Ze kijken. Ik zwaai met mijn hand en beweeg mijn hoofd naar achteren. De achterdeur is open, ze mogen achterom komen. Goed volk. Getrud op de bank. Haar hand op het voorhoofd van Ludwig. Washandje om haar hand. Ze heeft zijn gezicht net schoongeveegd. Ik sta achter haar. Mijn hand op haar schouder, mijn hand op haar hoofd. Mijn vingers door haar haar dat stugger voelt dan vanochtend. Dikke ogen. Beide. Zucht. Opnieuw een zucht. Ons kind.

De buurvrouw maakt koffie. Gevulde koeken uit het keukenkastje. Alleen de huisdokter en de agent nemen een koek. De routine. Ons kind.

In het proces verbaal staat dat het een ongeluk was. Blauwe xsara, diesel, APK, 410.234 kilometer op de teller. Johannes de Mens, de vader van het kind, achter het stuur. De voet die weggleed. De moeder. Het kind. Alles. De werkelijkheid van dat moment. De namiddag. Kwart over vier. Gele

krijtstrepen om het kind, de wagen, de ketchup. Alles is digitaal vastgelegd. Niet voor het nageslacht. Voor ons. Voor Gertrud. Voor mij.

Een dood kind is een dag verstek laten gaan, een graf graven op een namiddag, zand erover en alles is voorbij. Alles. De dokter vult in: onnatuurlijke dood. Voor de eeuwigheid.

46

En na de begrafenis waren we ineens weer alleen met z'n tweeën. Angela was weg, Lisa was weg, de kraaien waren weg. Merels in het lied en het ritselen van het blad van de zilverpopulieren aan de andere kant van de beukenhaag. De sporen van onze handen in het gele zand. Het zand op het kistje, bloemen met linten, alles wat bij een begrafenis hoort. De armen om elkaars rug. Ludwig op de begraafplaats in een eindeloze rij van kinderen die te vroeg met hun leven waren gestopt, zo leek het. Knuffelbeertjes in marmer en uitgedoofde waxinelichtjes. De groeten van vader en moeder, van opa en oma, met plastic tulpen door de zon verbleekt. En wie zou de eerste zijn om het graf de rug toe te keren? Het ging vanzelf, tegelijk. Ik hoefde daar niet bij na te denken. Denken stond al dagen niet op de voorgrond, of beter; als het gevoel naar de achtergrond zakte om de dagelijkse dingen die moesten gebeuren – boodschappen doen, de telefoon aannemen, eten koken, wassen, koffiezetten – dan kwam de vraag naar het waarom van de dingen naar boven. In die betrekkelijk rustige momenten zong de vraag naar de zin van Ludwigs dood door mijn hoofd. Het denken haperde, er kwam geen begin van een antwoord. Misschien waren het de boosheid en de onmacht een antwoord te vinden die de emoties aanwakkerden en verdriet en droefenis boven lieten komen. Het leken twee helften van een cirkel, van yin en yan. De ene maal het verstand, de andere maal het gevoel, en dat in snel tempo achter elkaar, niet tegelijkertijd een beetje, zoals in het dagelijkse leven het geval is. Halverwege het hek met de zilveren schedels en de botten in andreaskruis bij de ingang keert Gertrud naar mij toe. Mijn vrouw is een jaar ouder geworden, jaren ouder zijn we, sinds een week.

'Het is niet je schuld,' zegt ze.

Ik zie mezelf heel klein en droevig in haar donkerbruine roodomrande ogen weerkaatst. Ondanks alles heeft ze niet vergeten haar ogen op te maken. Licht zilver weerkaatst van haar oogleden en van de wallen onder haar ogen. Zorgvuldig is Gertrud, altijd zorgvuldig en netjes. 'Je kon er niets aan doen.' Haar ogen liggen diep in de kassen, haar stem is kordaat en krachtig. Ze heeft misschien lang over haar woorden nagedacht. Sinds het begin van de week hebben we niet veel tegen elkaar gezegd. Overdag lieten we het praten aan anderen over en in de avond was de noodzaak om te praten verdwenen. Het gat tussen praten en zwijgen was diep. Ludwig zweeg en iedereen zweeg met hem mee. Het kereltje had vier jaar van ons leven bepaald, vijf met de zwangerschap erbij. Ludwig was de baas geweest. Elk gesprek werd afgebroken door de wensen van het kind. Elke afspraak stond in het teken van het kind. Niets konden we zonder hem erbij te betrekken. Ik slik. 'Ik...' Boven mij kleurt de lucht langzaam blauwgrijs. De zon is al weggezakt achter

de Braak. De herfst staat op de drempel. Het blad valt voor we er erg in hebben. Uit de verte komt geraas van verkeer van de A28. Ik wacht op het geluid van de sirene van de ambulance. Het blijft stil. Ik slik opnieuw. 'Het is mijn schuld,' zeg ik. Ik kijk in de ogen van Gertrud, ik laat in me kijken. Het voelt als een biecht. Ik wil op mijn knieën om vergiffenis te vragen. De voet die van de koppeling gleed, de voet die het gaspedaal indrukte, dat was geen dagelijkse zonde, dat was een doodzonde. 'Ik kon er niets aan doen.' Ik hoor een kind dat een vaas heeft laten breken. Ik hoor een kind dat van een fiets is gevallen en een scheur in de broek heeft. Een kind met een schram op zijn knie. Gertrud knikt. 'Je kon er niets aan doen.' Ik voel haar lippen op mijn mond. Ik voel het lichaam van mijn vrouw tegen me aan. Misschien is dit de vergiffenis waar ik vier dagen voor heb gezwegen. Ik huil. Gertrud houdt mij vast. Uren staan we halverwege het graf en de zuilen bij de poort met memento mori. Wij leven.

We lopen terug naar huis en nemen het pad door de Braak langs hoge beuken, de vijver met de eenden, de heuvel met de slee en het karretje met gammele wieltjes, de paden met de kinderwagen, de buggy, de mieren, de pissebedden, de varens, het vallende blad. De paden met de kindervoetstapjes. Alles wat Ludwig aanwees en oppakte ligt langs ons pad. Ludwig maakte bijzonder wat in de loop van de jaren gewoon was geworden. Hij had ons opnieuw leren kijken. Onze leermeester is dood. Wij moeten opnieuw op onze eigen ogen vertrouwen.

De kamer is aangeveegd. Op de keukentafel ligt een briefje van Angela. Ze heeft alles opgeruimd. In de oven staat macaroni, voor als we trek zouden hebben. In de voorkamer staat een vierkante glazen vaas met witte rozen. De andere bloemen zijn weg, alleen witte rozen op een glazen vaas. Rozen zonder kaartje, zonder lint. De foto van Ludwig ernaast, ons kereltje met Duncan aan de riem.

Gertrud zet de oven aan. Ik zit in de voorkamer met mijn rug naar het raam gekeerd. Iedereen weet dat we een kind hebben verloren. Iedereen kan het aan ons zien. Het is mijn schuld, ik kon er niets aan doen. Ik trek de gordijnen dicht. Gertrud zet borden op tafel. Ik pak het *Nieuwsblad*. Ik blader zonder te lezen.

Ik lees.

Het werk van Nelleke Herder doet denken aan de donkere doeken van Armando. Oorlog en leed zijn niet vergeten, maar toch overheerst de vredige traditie van de Olde Laandschap, het zijn niet enkel zwarte vegen op het doek. De figuratieve invalshoek trekt de kijker het herkenbare en universele en tegelijk unieke landschap binnen. Het zijn details die ontroeren en raken. Het donkere bos met de spotvogel, het sombere gras met een vlinder, de avondlucht met minuscule vuurvliegjes en een teunisbloem die de nacht verwelkomt met gele bloemen.

In een eerste oogopslag zijn er geen zieleroerselen te zien, maar wie langer stilstaat ontdekt steeds meer elementen die verwijzen naar leed en verdriet, maar telkens met lichte kleuren en heldere contrasten die wijzen op geloof in de toekomst. Elke ziel heeft gevoelige plekken, lijkt de kunstenares te zeggen. Met haar figuratieve werk zet ze stappen waar Armando stil is blijven staan.

Nelleke Herder zat in de trein bij De Punt. Ze was erbij toen de Molukse kapers dood werden geschoten. Na een geweldige dood, ook al is die uitgelokt door protest waar de maatschappij geen boodschap aan had, gaat het leven verder voor de achterblijvers. De dood van bevlogen mensen, die geloven in wat ze doen, is een aankondiging van onze eigen sterfelijkheid. Iedereen die ons voor eeuwig heeft verlaten is een oproep om het leven te leven, voor uit onverwachte hoek het ondermaanse voorbij is. Doodgaan is niet erg, lijkt Herder te zeggen, als je maar hebt geleefd.

Mijn naam staat in grijze hoofdletters onder de kop in vette kapitalen: Elke ziel heeft gevoelige plekken.

'Schrei gerust,' zegt Gertrud. Ze nodigt me aan tafel voor de macaroni. Ik neem de krant mee. 'Misschien hangen er gebeurtenissen in de lucht,' zegt ze als ze mij de tranen van mijn wangen heeft geveegd. 'Het is ook een troost te weten dat het leven zijn eigen gang gaat. We hoeven ons niet over alles druk te maken.' Ze schuift het bord met eten naar het midden van de tafel. Het is aan mij om verstandige dingen te zeggen. Ik sla mijn arm om haar heen. Ik streel het schokkende lijf. Zwijgen kan ik. Ik kan alleen zwijgen.

De slaapkamer van Ludwig. We kijken naar het lege bed. Ik neem het stekkerlampje mee. De deur dicht. De deur hoeft niet meer op een kier. Met een paar lepels macaroni en elk een half bakje custardpudding van Mona in de maag kruipen we tussen de lakens. Het bedlampje aan. Ik kijk de slaapkamer in de rondte. Het is een andere slaapkamer, alles lijkt vreemd. Slaapkamer in Arles van Van Gogh, Gertrud schilderde het na. Ze maakte die slaapkamer tot haar slaapkamer. De zachtgele matglazen lamp aan het plafond, de haakjes achter de deur, de open kast met handdoeken en ondergoed, het bakje met sokken naast de schoenen. Het is net alsof ik alles voor het eerst zie in dit nieuwe huis. Ik kruip dicht tegen Gertrud aan. Door het dunne katoen met bloempjes voel ik haar warme lijf. Ze schuift haar koude voeten tussen mijn warme benen. Ze draait mij de rug toe, twee lepeltjes in de bestekbak. We hoeven vannacht niet uit bed. Ik leg mijn hand om haar borst, strijk over haar tepel en glijd met mijn hand naar beneden. Het lijkt een eeuwigheid sinds we vreeën. Mijn lichaam wil zich in haar verliezen. 'Niet nu,' zegt ze. Mijn hand rust op haar buik, mijn duim in haar navel. 'Ik voel wat je wilt. Niet nu. Ik kan het niet.' Ze draait haar hoofd. Gertrud gaat op haar rug liggen. Ik laat haar los. We kijken naar elkaar, naar het plafond. Voor tranen hoeven we niets te doen. Door de Vennerstraat klinkt het geluid van een Mercedes diesel. Het is Hartwig van twee huizen verder. Hij komt terug van

basketbal in Stad. Hij is niet langs geweest. Een kind kan te groot zijn voor volwassenen. Gertrud draait mij haar rug toe. Ik zie een streep licht langs het gordijn. De straatlantaarn schijnt op het nachtkastje. Een streep licht tegen de achterkant van de fotolijst met Gertrud, Ludwig en mij. Op de wekker zie ik dat het drie uur is. Ik heb geslapen, ik droomde. De penetratie was dichtbij. Ze hield haar benen wijd, de knieën opgetrokken. Ik mocht niet verder. Toen werd ik wakker. Ik voel mijn kloppend lid. Gertrud ademt onregelmatig. Ik moet mijn lijf gehoorzamen. Mijn rechterhand omklemt mijn lid. Langzaam gaat mijn hand op en neer. Het laken beweegt mee. Ik hoor de adem naast me haperen.

'Wacht maar mien jong.'

Gertrud pakt mijn hand.

'Je moet doen wat je moet doen,' zegt ze.

'Blijf maar liggen.'

Het hoofd van Gertrud schokt onder het dekbed.

47

'Ga weg, ga naar huis,' zei Peusschers. Het was kwart over tien. Ik zou het practicum organische chemie begeleiden. De derdejaars hadden hun witte jassen al aan. Ze waren bezig statieven, klemmen, moffels, glas en branders klaar te zetten. Bij het loket van het magazijn stonden de potten en flessen met chemicaliën op een rij. De lucht was zwanger van aromaten en van synthese; bakken en braden met gevaarlijke stoffen om aangename verbindingen te maken, net als in het dagelijkse leven.

'Ik zie dat je er niet met je hoofd bij bent. Ga naar huis, niet omdat ik je weg wil hebben, maar het is beter voor ons en voor jou dat je de gedachten die in je hoofd rondspoken achterlaat waar ze thuishoren. En,' Peusschers zwaaide zijn arm in breed gebaar bij de practicumtafels langs, 'en dat is niet hier.' Ik schudde mijn hoofd. 'Het is ook ons belang,' zei hij. 'Als je je hoofd er niet bij hebt en als er ongelukken gebeuren, zijn we verder van huis.' Toen ik nog geen aanstalten maakte, zei hij: 'Je hebt vandaag verlof. Morgen zie ik je weer.' Ik pakte mijn tas en trok mijn jas aan. 'Tot morgen,' zei ik. Meer kon ik niet verzinnen. En bij de deur. 'Bedankt.' Gertrud is in Assen. Ze heeft overleg over een kunstroute. In oktober is er open atelier bij verscheidene kunstenaars. De gemeenten willen dat netjes geregeld zien. Gertrud is gevraagd om dat voor elkaar te maken. Ze heeft er kijk op en ze weet van aanpakken. Kunstenaars is raar volk om afspraken mee te maken. 'Ze zijn niet te sturen,' zei Gertrud. 'Ze zijn te sturen als je weet hoe je ze aan moet pakken.' Nog net niet zei ze: 'De ijdeltuiten,' maar dat woord hing wel in de lucht. Ik rijd de parkeerplaats af en neem de rondweg om de stad. Bij Haren ga ik rechtdoor. Ik hoef niet naar huis. Gertrud is er niet en Ludwig is er niet.

Ludwig ligt onder het zand. Het is een maand geleden, op de dag af. De eerste week gingen Gertrud en ik elke avond naar de begraafplaats. We moesten weten waar hij was om te kunnen slapen. Het was alsof we hem elke avond opnieuw onderstopten. De zeerte bleef, en is er nog, maar het ritueel maakte het gemakkelijker. Elke dag een beetje. We waren niet de enigen op de dodenakker, bij lange na niet. Ik rijd Zuidlaren voorbij, de rotonde bij Gieten, Borger voorbij. En voor het middaguur sta ik aan het voeteneinde van het graf van vader en moeder. Jaren was ik er niet geweest. Ik was er niets verloren. Het graniet is glad en schoon. De koperen letters en cijfers zijn aan de randen groen uitgeslagen – koperhydroxycarbonaat, malachiet,- maar verder ziet het er goed uit. Geen bloemen, enkel aangeharkt zand, verder niets.

'Hier sta ik dan,' zeg ik. Ik hoor mezelf. Het gaat vanzelf, alsof de knop van de cassetterecorder is ingedrukt en het bandje afspeelt. Het verhaal dat al in mijn hoofd zat komt haperend naar buiten. Het was een amateuropname, lijkt het. Ik hoor haperingen en herhalingen.

'Hier sta ik dan.' Links voor me staat een kapelletje. Christus aan het kruis met het hoofd naar beneden. Dat is al vijfhonderd jaar zo. Niet met het hoofd omhoog, maar de lijdende mens, het slachtoffer van beulen en verraders, beter: slachtoffer van het dagelijkse leven. Aan de voorkant van het eenvoudige altaar een witmarmeren plaat met drie namen erop. In de oorlog omgekomen, niet op Erica, maar in Londen. Soldaten op wacht en gesneuveld door Vergeltungswaffe einz oder zwei. Het cassettebandje speelt verder. Er is enkel ruis, geen tekst. Om mij heen enkel beelden, maar geen geluid, niet anders dan de vogels en het ritselen van de beukenhaag. Aan de andere kant van het kerkhof zijn de graven voor kinderen, kleine zerken en een enkel kruisje. De helft van de kinderen heeft geen naam op de steen. De onbekende soldaten, enkel gemist door hun ouders, die ook al dood zijn. Vroeger was sterven heel normaal. Rechts van het kapelletje een koperen schild op een blinde muur met excuses aan alle kinderen die niet gedoopt zijn voor ze stierven. Hun stoffelijke overschotten waren buiten het kerkhof in ongewijde aarde begraven. Een kind dat niet was gedoopt, dat kon niet op het kerkhof aan de aarde worden toevertrouwd. Onze-Lieve-Heer in de hemel had geen belang bij ongedoopten. Ludwig ligt op de openbare begraafplaats. Ongelovigen maken geen onderscheid tussen de doden. Iedereen komt op de plek van bestemming die bij hem past, in de grond of in een urn, terug in de kringloop van de eeuwigheid. Iedereen is welkom.

Ik reed naar het kerkhof om vader en moeder te vertellen wat mij was geschied, maar nu ik hier sta, zwijg ik. Ik dacht dat ik mijn verleden recht moest breien, dat ik hier achter kon laten wat mij bezwaart en ook wat mij gelukkig maakt – om dat dure woord maar eens te gebruiken –. Het hoeft niet meer. Ik hoef niet meer te vertellen van Gertrud uit Tweede Exloërmond, oudste dochter van een rijke boer die naar Duitsland vertrok om afstand te nemen van haar ouderlijk nest. Ik hoef niet meer te vertellen van Meppen, van de verhuizing naar de Vennerstraat, van de akte bij de notaris, van het eerste schot dat een patrijs bleek te zijn, van Ludwig met Duncan op de foto. Van Ludwig die naar groep twee zou gaan, maar dat niet had gehaald. Ik hoef niet meer te vertellen dat ik goed terecht ben gekomen op de lerarenopleiding, met steeds minder lessen bij TEHATEX en steeds meer bij scheikunde. Ik hoef niet meer te vertellen dat ik in het *Nieuwsblad van het Noorden* schrijf wat in mijn ziel naar boven komt. De besprekingen van tentoonstellingen zijn tentoonstellingen van mijn ziel. Iedereen kan het lezen en zien, maar alleen wie goed kan kijken, die ziet het. Ik hoef niet te zeggen dat ik niet meer schilder, en dat mijn leven het eigen pad heeft gevonden. Als ik mij omdraai, uitgepraat als ik ben, en als de steen veranderd is in een steen en niet langer de zerk is die mijn vader en moeder bewaart, zie ik een man met een gieter het middenpad opkomen.

'Moi,' zegt hij. Hij zet de gieter op het zand. 'Heb ie hier lu liggen?' Ik wijs

achter mij. 'Op de tweede rij, mijn vader en moeder.' 'Van wie bin ie der iene?' Ik zeg van wie ik er een ben. 'Ik heb nog verkering gehad met je zuster,' zegt hij. 'Met Angela.' Hij is er een van Temme. 'De vrouw lig daor.' Temme wijst schuin achter zich. 'Ze ligt der al vief jaor. Ik kom hier elke dag.' Ik blijf staan. Ik hoef het graf van zijn vrouw niet van dichtbij te zien. Ik hoef niet te weten met wie hij was getrouwd. 'Marietje Merel,' zegt hij. Ik hoor het cassettebandje. Iedereen die hier op het kerkhof komt moet dit verhaal horen. Temme is met een lijk getrouwd. Temme is getrouwd met een skelet op een meter diepte. Ik knik. Ik ken Marietje. Een klas later op de HBS. In de klas bij Josée van het fietsenhok.

Niets hoef ik meer te weten van die meisjes. 'Droge grond,' zeg ik. Ik wijs op de gieter. Ik hoef niet te vertellen van Ludwig. Niets hoef ik te zeggen over mijn kind dat mijn kind niet meer is. 'Sund een jaor is der een krane bij de poort.' Temme wijst naar de uitgang van het kerkhof. 'Dat is een stuk makkelker now.' Ik groet hem. Alles wordt gemakkelijker met de jaren. De kinderjaren zijn het gevaarlijkst.

Het was geen opzet. Ik was het niet van plan. Ik zet de auto naast het huis. Lisa zit in de tuinstoel en kijkt naar late dahlia's bij het schuurtje. Het mooie is van de bloemen af. Op de grond liggen uitgebloeide koppen.

'Goede middag,' zeg ik. 'Ik was op het kerkhof. Ik dacht, ik kom even bij je langs.' Lisa maakt mij sandwiches met kaas, komkommer en tomaat. Lisa schenkt mij melk en sinaasappelsap. Ze is een oude vrouw, maar in haar ogen is dat niet te zien. Haar huid heeft groeven en plooien. Crème en poeder kunnen dat niet meer verbergen. Ze is niet dikker geworden. Ze draagt een effen blauwe broek met plooien opzij en een omslag aan de pijpen, als een man. Vlotte zwarte schoenen met zilveren gespen. Het grofgebreide vest losjes over de blouse met gestileerde bloemen. Een zilveren hangertje aan een zwarte veter. Haar smaak is niet veranderd. Ze heeft het haar in een vlecht, kleine knopjes in haar oren. Ze heeft zichzelf mooi gemaakt, alle dagen in de etalage, lijkt het. Temme kent ze wel. Hij woont verderop in de straat. Eenmaal in de maand gaat Lisa met een emmertje sop en een borstel naar het graf, mijn vader, haar man. Niet omdat ze naar hem verlangt, dat heeft ze niet, maar het geeft houvast en regelmaat. Ze hoort erbij in de straat omdat ze doet wat van haar wordt verwacht.

'En je praat nog eens met iemand,' zegt ze.

Lisa vraagt naar Ludwig. Lisa vraagt naar Gertrud. Lisa vraagt naar mij. Ze vraagt of ik haar nieuwe meubels wil zien. Ze vraagt of ik een glaasje wijn wil.

Als ik de deur van de badkamer uitkom hoor ik hoe Gertrud de voordeur achter zich dichttrekt. Stoom vult de overloop en lost op. 'Johannes' 'Gertrud!' Ze komt de trap op. Ik wrijf mijn rug droog. 'Of ben je al thuis?' Ik droog mijn voeten. Ik zeg dat Peusschers me weggestuurd heeft, dat ik afwezig was.

Ik zeg dat ik naar vader en moeder geweest ben, op Erica. Ik zeg dat ik heb gedaan wat mijn hart mij ingaf. Gertrud haakt haar schoudertasje af. 'En jij?' vraag ik met een wolk lavendel om me heen.

Gertrud heeft een mooie dag gehad. 'Misschien was het om Ludwig, maar iedereen was vriendelijk en coöperatief.' Ze slikt een keer en drukt zich tegen me aan. Ik voel de knopen van haar jasje, de gesp van de ceintuur tegen mijn blote vel. Ludwig, ze moest zijn naam noemen. Ludwig, hij is er nog, alle dagen is hij er nog. Ludwig, nooit gaat hij weg. 'Krijg je het koud, mien jong?' Ze zoent me in mijn hals. Ik voel haar koude hand. Het is twee jaar vóór Anno Ludwig. 'Kom bij mij,' zegt ze. 'Kom.'

48

'Ga naar haar terug,' zegt Koeze, 'en vanmiddag nog.' Dat ik dat van mijn tandarts moest horen, degene van wie ik dat het minst had verwacht. Er is driekwart jaar voorbij. Mijn hele leven, het leven van Gertrud en mij, heeft een nieuw aftelpunt. Een maand na de dood van Ludwig mocht ik weer bij Gertrud komen. Ik was blij en verward tegelijk. De man die haar kind had doodgereden mocht zijn natuurlijke plek weer innemen.

'Net zo vaak als nodig is,' zei Gertrud een maand na de begrafenis, 'zeg ik het tegen je.' Met donkere ogen die in me doordringen. 'Je hebt het gedaan, maar het is niet je schuld.' En als ik vertwijfeld mijn hoofd schud, elke keer opnieuw. 'Ik blijf je nabij.'

Gertrud sprak niet over liefde, niet over houden van. Ik las er Valéry op na. De Fransman schreef niets over liefde; waar ik de woorden nodig had, vond ik ze niet. Maar Gertrud moest het zonder me doen. Ze had met mij te doen, ik zag het wel, maar ik voelde het niet. Twee maanden na de begrafenis, minder dan twee jaar vóór Anno Ludwig, ging ik met ziekteverlof. Ik wilde het niet, maar ik had niets te willen. Het was alsof mijn lichaam het van mijn verstand won. Gertrud zei er niets van, maar ik voelde dat ze vond dat ik aan het werk moest blijven. Angela gaf mij gelijk. Als er iemand een trauma had, dan was ik het wel. In huis blijven en schilderen, dat was het beste vond mijn zus. Ze wilde wel met me wandelen, als ik dat ook wilde. Ik wou niets. Ik bleef in huis, maar ik raakte geen kwast aan. Drie maanden na de dood van Ludwig kreeg ik een oproep van het maatschappelijk werk van school. Op straffe van ontslag moest ik mij melden. Ik heb ziekteverlof. Studenten en collega's moeten het werk doen zonder mijn inbreng. Dat gaat heel goed. Ik ging graag naar de hulpverlening, na de eerste keer. De vrouw bleek een vakkundig oor. Ze had geen kinderen, ze had kinderen van een andere vrouw van wie ze de echtgenoot had getrouwd. Ze wou niets van mij, dat maakte mij rustig. Ik hoefde niets bij haar te proberen. Ik bleef Gertrud nabij, maar een maand voor kerstmis –in de vierde maand van mijn nieuwe leven – moest ik weg, het huis uit. In de bossen bij Norg vond ik een vakantiehuisje, niet voor permanente bewoning, maar voor een maand om mee te beginnen. Ik moest weg, mijn eigen huis uit. Angela bracht Duncan om me gezelschap te houden. Ik nam niets mee, enkel verschoning en de ezel en de doos met verf en kwasten, een paar doeken en de foto van Ludwig. Ludwig met Duncan. Gertrud stuurde het boek van Valéry over de post, ze kent mij een beetje. Wat speet het mij dat ik niet van haar kon houden.

Na een maand in Norg belt ze mij. Ik hoor de slagen van de pendule, de dierbare zwevende klank uit mijn studentenhuis. De trillende golf. Ik was negentien toen ik de pendule voor een rijksdaalder kocht van Wiebe die met

een verse bul het studentenhuis verliet. Mijn verleden komt door de telefoon mijn vakantiehuisje binnen. Buiten drupt water van de lariks die dicht voor het keukenraam staat. Als het mijn huisje was, zou ik de boom omhakken. Het is mijn huisje niet, ik ben alles kwijt, ik kan mezelf niet vinden.

In dit bos vind ik langzaam mijn ritme. In dit bos heb ik geen klok nodig. Duncan is mijn klok. Hij kent de tijd van uitgaan, de terriër is een perfecte klokkenluider. Gertrud vraagt niet of ik terugkom.

'Hoe gaat het met je?' vraagt ze. Ik zeg dat het goed met me gaat. Het gaat niet goed met me, maar ik zeg dat het goed gaat. Ze weet hoe het met me is, maar dat hoeft ze mij niet te vertellen. Er zijn zaken die een man alleen op orde moet brengen. De maatschappelijk werkster van school zegt dat ik met mezelf in het reine moet komen.

'Je moet je eigen strijd voeren. De dood van je kind een plek geven. Maar je hoeft die strijd niet alleen te voeren,' zei ze. Ze keek mij aan. Ze keek niet uit het raam, ze keek niet naar de parkeerplaats van de school, ze keek niet naar de boekenkast, ze keek niet naar de deur. Ze keek mij recht in mijn ogen toen ze dat zei, en ze bleef kijken. Ik geloofde haar niet, maar er was geen ontkomen aan. Ik schudde mijn hoofd en ik wilde weg uit het spreekkamertje met reproducties aan de muur van onbekende kunstenaars; neutrale pastels in warme kleuren, zachtrood, geelbruin en vegen grijs voor de pessimisten. Iedereen kon zich er in herkennen als dat nodig was. Ik hoefde geen thee meer, het verstand ging op de loop, ik moest het achterna. Ik wist dat er een uitweg was. Ik heb mijn kind doodgereden, ik heb het gedaan, maar het is niet mijn schuld. Ik zoek een schuldige, maar ik vind de dader niet.

'Strijd je strijd,' zei ze toen ik de klink van de deur in de hand had.

Half februari, de zesde maand na de begrafenis, anderhalf jaar vóór Anno Ludwig. Ik kreeg kiespijn die niet voorbijging. Ik wachtte.

'Misschien is je kiespijn psychosomatisch, ik vermoed dat je dat gelooft,' zei het maatschappelijk werk, 'maar het is wel echt. Je kunt beter een tandarts raadplegen.' Ik trok mijn mond scheef. Ik houd er niet van als een ander me zegt wat ik beter kan doen. 'Psychisch is ook fysisch,' zei ze. Dat was genoeg. Peusschers stuurde mij een ander boek van Valéry. Op het mosgroene omslag staat in pastelgele letters: *De macht van de afwezigheid*. Duncan en ik hadden geen geduld voor een goed boek. We liepen ons vaste pad over de Peester heide. Ludwig is er niet, mijn kind is de baas over mij. En de hond. *Le pouvoir d'absence*.

Ik wachtte nog een week en slikte doosjes chefarine 4. Het werd niet beter.

'Misschien had je eerder kunnen komen,' zei Koeze, 'maar alles komt op z'n tijd. Mooi dat je er bent.' Op de foto wees hij naar de zwarte randen aan de onderkant van de kies die aan de buitenkant niet zichtbaar waren. 'Het zit onder de kies. Ik kan er niet bij.' Er was maar een manier om het kwaad te stoppen. Twee maanden waren nodig om het gapende gat te laten genezen.

Zeven maanden na de aanrijding bij Super de Boer.

De tandarts had misschien gezien dat het niet goed met me ging. Hij had me al heel wat jaren met enige regelmaat in mijn mond gekeken. Koeze had een particuliere filosofie wat zijn vak aanging. 'De mond is een spiegel van de ziel,' had hij bij een eerdere gelegenheid gezegd. 'Aan het gebit kan ik zien wat er met jou aan de hand is.' Ik kreeg een rekening voor alles wat hij in mijn mond overhoop haalde. 'Een gegeven paard mag je niet in de mond kijken. Dat is niet voor niets. Je kent de leeftijd van het paard aan het gebit. Bij mensen is dat net zo,' had hij gezegd terwijl ik geen weerwoord kon geven. Ik kon mijn twijfel aan zijn theorie niet duidelijk maken. 'Natuurlijk ben ik geen waarzegger, maar vaker dan eens heb ik gelijk. Echtscheiding, overspannen, ziekte, het is allemaal aan het gebit te zien.' Iedereen koestert zijn eigen waarheid, dacht ik, maar ik had de woorden van Koeze wel onthouden, misschien raakte hij aan mijn overtuigingen, vooral omdat hij wat onderhoud en reparatie van mijn gebit vakmanschap had laten zien. Met mijn mond ver open had ik behoefte aan filosofie. In de leren leunstoel moest ik opnieuw zeggen wat mij bedrukte, voor hij mij de mond open zou sperren om te doen wat hij van plan was. Hij kon immers toch alles zien.

'Ik heb mijn kind doodgereden,' zei ik.

'Ik wist het. Ik had het gehoord. Het stond in het *Nieuwsblad*.' In de spiegel zag ik mijn mond en de stoppels onder mijn kin. De bolle spiegel tussen de lampen liet mijn zorgvuldigheid zien, en het gebrek eraan. 'Beroerd,' zei hij. 'Heel beroerd.' Ik zag hoe hij de kiezen die de brug moesten dragen afschuurde. 'Het is het ergste dat een man kan overkomen, en een vrouw.'

De assistente slobberde de spuug, het gruis en het bloed weg.

'Mag ik je eens wat zeggen,' zei Koeze. 'Je hoeft niet te luisteren.' En omdat ik niet hoefde te luisteren, zette ik mij oren op scherp. 'Misschien heeft het niets met jou te maken. Je hebt een schier gebit, op die ontsteking na.' Het fijne borsteltje deed wat het moest doen. 'Ik ben een streepjesman,' zei hij. 'Als kind moest ik het grind om de boerderij schoffelen, de onderkant van de muren schoonvegen als bij een regenbui het zand was opgespat. Zo ben ik groot geworden. Alles moest recht, schoon en netjes zijn.' Bernarda zoog het gruis weg. Ik zag hoe ze mijn levenloze tong aanraakte. Ik voelde niets, alles aan mij was verdoofd. 'Op zaterdag kwam de visboer. We kregen een zoute haring en later op de middag een krentenbol. Dat was mijn kindertijd.' Koeze drukt de noodvullingen op de kiezen. 'Bijten,' zei hij. 'Zachtjes bijten.' 'Ineens was er geen haring meer. Als kind begreep ik dat niet. Ik werd boos, gramnietig. Het ritme en de regelmaat waren weg. Van de een op de andere dag kreeg mijn leven een wending.' 'Mond open graag.' Hij drukte krasplaatjes tussen de kiezen. 'Krassen.' Ik bewoog mijn kaak heen en weer. 'Mond open graag.' Koeze schuurde de noodvulling. Mijn kiezen moesten netjes over elkaar bewegen, al was het maar voor een maand. Hij liet

de stoel omhoogdraaien. 'Je mag spoelen,' zei hij. 'Die kleine veranderingen in de kindertijd hielpen om grote en wrede veranderingen in latere jaren te begrijpen. Niet in een keer, maar klein ongemak helpt je te aanvaarden wat onvermijdelijk een maal op je pad komt.' Ik trok mijn jasje aan en gaf hem een hand. 'De verdoving is over een uur verdwenen,' zei Koeze. Hij liet mijn hand niet los.

'Het ongemak blijft nog wel even, maar als je je op andere zaken richt, heb je daar het minste hinder van.'

Opnieuw schilder ik Ludwig met Duncan. Acht maanden na de parkeerplaats. De kleuren worden lichter, het zwarte en donkere verdwijnt. Ik schilder mijn zoon met hondje op de Peester heide. Mijn kind en hondje worden steeds kleiner, de wereld wordt groter. Gertrud belt. Ze wil weten hoe het met me is. Eenmaal in de maand belt ze. Elke week stuurt ze een ansicht met een groet. Ze laat me niet gaan. Ik wil weten hoe het met haar is, maar ik durf het haar niet te vragen. Op de kaartjes staat dat het goed met haar gaat. Ik weet niet wat ik kan geloven.

'Het wordt tijd dat je weer aan het werk gaat,' zei de maatschappelijk werkster. 'Je moet onder de mensen.' Ik moest onder de mensen.

Ik zit opnieuw in de wachtkamer. Vijf witte deuren op een rij in een witte muur. De praktijk is een moderne barak met daklicht over de lengte. Op de blauwe vloerbedekking maakt de zon geometrische figuren met de kozijnen van de dakramen. Uit het plafond komt rapmuziek, bonkende pop op de achtergrond. Ik hoor het, maar ik luister niet. Ik ben vroeg. Voor mijn gebit wil ik niet te laat komen. Ik wil opnieuw kunnen bijten. Oude vrouwen met dochters van mijn leeftijd als gids, bevolken de wachtkamer. Iedereen zorgt voor elkaar. Aan de andere kant van de wachtkamer zit een vrouw van in de twintig in de achtste maand. Het kind kan zo komen. Ze heeft een blauwe wikkeldoek strak om haar buik. De vrouw beweegt alsof ze een jonge meid is, dat is ze ook. Gertrud, ik zie haar, ik huil niet meer. Vrouwen in alle maten om me heen, met malheur aan de kiezen. Een vrouw met een mooi hoofd op een te groot lichaam, twee vrouwen met zilveren schoenen. Dat is nu mode. In de kunstbijlage van het *Nieuwsblad van het Noorden* staat een artikel over het Moomin museum in Tampere. Een foto van Katri Kempas en van Groke, de eenzame Moomin; de reiziger die de grond laat bevriezen als ze eroverheen loopt. Ik krijg geen tijd het artikel te lezen. De assistente in witte blouse en witte broek komt me halen. Het is mijn beurt. Ik steek de krant in mijn binnenzak. Op de witte broek heeft de assistente een kort groen streepje gestikt, ook op de mouwen en de broekzakken zie ik de kleurstreepjes, voor het onderscheid. Ik kijk naar de breedte van haar heupen. Ik kijk of ze vruchtbaar is, een kind kan baren; alsof dat aan de buitenkant te zien zou zijn.

'Ga zitten,' zegt Koeze. Ik lig languit op de stoel die achterover draait. Ik

slik, dat gaat niet gemakkelijk als je op de rug ligt.' 'Hoe is het?' 'Het is goed.' 'Ik haal de noodkronen eraf en ik druk de brug erop. Misschien is het zo klaar, misschien duurt het even.' Ik doe mijn mond open. Ik hoef niets te zeggen. Ik zie de grove vingers in de gummihandschoenen. Een spuit voor de verdoving. 'Ik las in de krant dat je het pad bent kwijtgeraakt,' zegt Koeze. Ik trek mijn wenkbrauwen omhoog. Hij heeft het gezien. 'Je hoeft niets te zeggen,' zegt hij, 'dat is het voorrecht van een tandarts. Ik kan praten en jij moet je mond openhouden.' 'Je bespreking van de galerie in Zweeloo maakte mij veel duidelijk. Misschien doe je het met opzet, misschien schrijf je zonder het te weten over je eigen leven en gebruik je de kunstrubriek van de krant om je leven te ordenen.' Ik zie hoe hij de noodkroon loswrikt met de spatel diep tussen tandvlees en noodkroon. Bloed lekt onder de tong en mengt met speeksel. 'En als je voor je bespreking betaald krijgt, is je inspanning tweemaal beloond.' Het lijkt erop dat Koeze goed kan lezen.

'Kunst is om emoties vorm te geven. Kunst is om troost te bieden en boosheid naar buiten te laten komen zonder dat je ongelukken maakt waar je zelf veel last van kunt krijgen. De glazen objecten van Cees van Olst in het kerkje van Zweeloo waren transparant en geheimzinnig tegelijk, schreef je. Ze stelden iets voor en ze stelden niets voor, maar juist omdat ze niets verbeeldden kon je er als toeschouwer niet aan voorbijgaan zonder geraakt te worden.' Hij houdt de voorste noodkroon tussen duim en wijsvinger, nu volgt de achterste. Bernarda zuigt speeksel en bloed weg.

'Afgeronde, als je wilt organische vormen met donkerblauwe en vuurrode vlammen achter raampjes van wat eens een koestal was. De zon maakt elk object elk moment anders. Licht is onzichtbaar tot het wordt weerkaatst en in het oog terechtkomt.' Het lijkt erop dat hij mijn bespreking uit zijn hoofd heeft geleerd.

'Tragedie is het toppunt van kunst,' zegt Koeze. Hij blaast de kiezen droog en probeert of de brug tussen de twee pilaren past.

'Een dood kind is het toppunt van tragedie,' zegt hij, 'vooral als je er zelf bij was.' De brug past nog niet helemaal. Ik voel het gummi om zijn vingers langs mijn tong.

'Laat mij duidelijk zijn. Oh, niet bijten. Laat ik het recht-voor-zijn-raap zeggen. Het was jouw schuld. De dood van jouw kind is jouw schuld. Jij hebt het gedaan.' Hij heeft zijn vingers in mijn mond. Ik kan bijten als ik wil. Koeze is niet bang.

'De streepjesman is hier heel rechtlijnig in,' zegt hij.

'Ik houd van een schone ziel, een schoon en zuiver geweten. Ik ben een man met een aangeharkte tuin.'

Hij wrikt de brug op mijn kiezen. Hij neemt zijn tijd, alsof hij eerst zijn verhaal verteld wil hebben voor hij de voorkant met de achterkant verbindt.

'Het ergste dat je kan overkomen, daar hoef je niet naar op zoek. Het ergste

kan je treffen. Dan heb je pech. Dat hoort bij het leven, net als koezenzeerte. Je hebt liever een mooi gebit zonder malheur, maar malheur hoort erbij, en soms help je de natuur een beetje door ongelukkig te zijn. Ongeluk versterkt malheur.' Hij drukt opnieuw op de brug. Het plastic cement krult onder de randen vandaan. Het smaakt vies. Koeze schraapt het cement weg.

'Het is jouw schuld. Als je beter had uitgekeken en niet zo druk was geweest, dan had je nu een zoon van vijf jaar oud gehad. Niet bijten.' De man in wit jasje met rood stoppelhaar op zijn hoofd, met rossige wenkbrauwen, met grijsblauwe ogen en de dikke vingers is de eerste die het hardop zegt. Hij is de eerste die hardop zegt wat ik voel.

'In de krant schreef je bij de foto van het glas in het kerkje van Zweeloo dat het jouw schuld is.' Ik hoor mezelf als hij met donkere stem citeert.

'Tragedie kan dan het toppunt van kunst zijn, dat wil niet zeggen dat kunst alle tragedie voor het voetlicht moet brengen. Het is zaak dat kunst niet alleen maar bevestigt, maar ook bevrijdt en de ziel verheft. In Overijssel, de geboorteprovincie van Van Olst, mogen vrouwen die hun man hebben verloren, of erger nog, een kind, niet langer dan acht maanden met een rouwband om hun arm lopen. En dat voorschrift is er niet enkel voor om de rouw te doorbreken. Vaker dan eens wordt na negen maanden een kind geboren, dat kind kan onmogelijk van de overleden echtgenoot zijn, daarvoor was het te lang onderweg. Maar het volk heeft daar geen moeite mee. Iedereen weet dat de dood nieuw leven in zich draagt. Daarom moet de rouwband af na acht maanden.' Koeze laat de tandartsstoel omhoog komen.

'Spoelen,' zegt hij. Ik spuug restjes cement en bloed ik het bakje.

'Ga naar haar terug,' zegt Koeze, 'en, vanmiddag nog.' Hij schudt mijn hand. Ik voel hoe de verdoving wegzakt.

'Ze wacht op jou. Ze wacht je op.' Als ik voor de receptie langsloop en de secretaresse groet, zie ik de vloerbedekking. Naar de deur snijdt de zon lange aangeharkte strepen door donkerblauw.

49

Gertrud was een jaar ouder geworden, meer dan een jaar. Het leek alsof ze op punt van vertrekken stond. Alles stond gereed, de tas met verfspullen in de hal. Haar jas hing over de leuning van de stoel. Donderdag, cursusavond voor aanstaande schilders. Waterverf, pastel, acryl en olieverf voor de betere standen; leraren, ambtenaren, vrouwen van hoogleraren en een enkele man die met hogere kunsten bezig wilde zijn. Het waren vooral avonden voor gezelligheid en saamhorigheid, voor vriendelijkheid in levens die waren getekend door de universiteit van het leven. Mensen met een verhaal en met trauma's, ook al werd het woord trauma wel heel gemakkelijk gebruikt. Een inbraak, een belediging, kleine pesterijen waren genoeg om van slag te raken. Iedereen ging naar een therapeut, leek het, en sommige mensen naar de schildercursus èn de therapeut. Het was inspanning en ontspanning tegelijkertijd. Ik moest me bij vlagen inhouden om er niet cynisch over te doen; dan hoorde ik mijn vader uit de verte roepen. Mijn minne genen lieten zich met het klimmen van de jaren niet gemakkelijk meer om de tuin leiden. Ik moest mijn best doen om niet op mijn vader te gaan lijken, en niet op mijn moeder. Gertrud had over de cursus verteld.

'Figuratief en gepriegel op kleine doeken. Aquarellen met vogeltjes en bloempjes, portretten van kinderen en kleinkinderen, zelfportretten.'

De cursisten hadden geen model nodig. Ze hadden genoeg gezien. Op naakt waren ze uitgekeken, foto's van kleinkinderen en van de poes of de kanarie waren het voorbeeld om na te schilderen. Het was een teken van luxe en van weelde dat er geen abstracte doeken werden gemaakt, had Gertrud gezegd. Niet dat dat verkeerd was, geen abstract, maar er zat weinig avontuur in het schilderwerk van de gegoede burgerij. En toen Gertrud een lichte weerzin in me had bespeurd, had ze gezegd:

'Het leven is al barok genoeg, gun elk een rustig vaarwater.' Het was ook een bericht voor zichzelf. Ook. Met veel plezier ging ze elke week naar de cursus, niet alleen voor het geld. Ik dacht aan Boekbinder op Minerva met zijn hooimijten. Boekbinder was gestopt, als eerbewijs had hij een hele pagina gekregen in het *Nieuwsblad van het Noorden* dat de naam had veranderd in *Dagblad van het Noorden*. Een andere naam, maar de inhoud was gelijk gebleven. In galeries in het westen hing werk van Boekbinder. In het Noorden was er geen belangstelling voor zijn olieverven. In Melbourne hing hij in een museum en in Oklahoma bij de Okies. De wereld stond in brand, niet anders dan in andere tijden, maar net als op de Titanic bleef het gemene volk rustig in de weer met een verfkwast voor een doek. Het leven veranderde niet als je je druk maakte, of juist niet druk maakte. *Act or accept*, zei de kunstenaar de filosoof na. Lach om de feiten, anders lachen de feiten jou uit. De woorden

van de filosoof zijn simpel, iedereen had het kunnen bedenken, maar de aanvaarding van het gewone in het bijzondere komt niet vanzelf, daar is meer voor nodig. Ik schilderde de hele dag, alle dagen, portretten van Ludwig met Duncan, zelfportretten als ik niet over de Peester heide liep. Ik liet de hond uit in het bos om het vakantiehuisje, niet te ver, Duncan was oud geworden. Ik droeg hem af en toe op mijn armen en dan liet ik hem opnieuw rennen tot de bank aan de rand van de heide. Samen legden we afstanden af. Mijn hoofd raakte leeg als we onderweg waren, en na de leegte van de heide en de lucht, en na een vliegtuig op weg naar Eelde of de andere kant op, kwam Ludwig voorbij. De eerste maanden elke vijf minuten, en zonder dat ik er baas over leek te zijn werd die tijd opgerekt. Elke week vijf minuten langer dat ik niet aan hem dacht, tot ik een auto met een dieselmotor hoorde, of een supermarkt voorbijreed. Ludwig was overal, vooral in mij. Na een half jaar alleen in het bos en op de heide keek Ludwig uit de verte, vanuit hemelse luchten als Constantijntje 't zalig kijntje naar zijn vader die met het hondje op schoot naar de schapen keek en de wind door zijn laatste haren liet strijken.

De boodschappentas met de schilderskiel stond achter de stoel. Gertrud was in mijn afwezigheid doorgegaan met de dingen waar ze mee bezig was geweest. Net alsof er niets was gebeurd, terwijl de wereld op z'n kop stond. Mijn wereld. Het leek alsof de gebeurtenissen Gertrud niet hadden geraakt. Het kind dood, ons kind dood, haar enige kind dood en begraven, op loopafstand van de Vennerstraat in de aarde achtergelaten. Ik ging bij haar vandaan, niet om weg te gaan, maar om terug te kunnen komen.

Na elk rondje op de Peester heide haalde ik een kopje thee bij het Theehuis de Bosrand, met gebak uit eigen keuken. Elke keer zure appeltaart, bruin en krokant met kaneel en krenten. Een Maria-koekje voor Duncan en water in een blikken schaal die kletterend op de plavuizen werd gezet, iedere keer opnieuw. De eigenaresse wilde na de derde keer weten van wie ik er een was en of ik in Norg woonde en of ik plat kon praten. Ik vertelde wat ik kwijt wilde, en dat was niet veel, maar in de loop van de weken vertelde ik wat ik had meegemaakt en zweeg ik over wat ik niet wou zeggen, dat laatste was het meeste. Maar ze leek steeds meer van me te weten, meer dan ik had gezegd. De tamtam werkte overal, ook in bos en op heide. Elke dag was Gertrud op de begraafplaats geweest, eenmaal in de week zette ze verse bloemen op het graf en later deed ze dat eenmaal in de twee weken. Na zeven maanden was ze met de bloemen gestopt. Het was klaar. De bloemen bleven in de kamer op het kastje bij de foto van Ludwig.

'Hallo,' had ze gezegd. Met mijn handen langs mijn lichaam stond ik voor mijn eigen voordeur, in mijn eigen huis. Ik had aangebeld. Goed volk kwam bij de achterdeur. Ik durfde niet zonder kloppen binnenstappen in mijn eigen wereld.

'Goed dat je er bent. Ik heb het eten klaar.' Alsof ik nooit was weggeweest.

Gertrud had me op beide wangen gezoend, en op mijn mond. In de krappe hal had ze mij voor laten gaan naar de woonkamer. Ik voelde de warmte van haar lichaam toen ze met haar hand over mijn rug streek. Ik draaide me een halve slag om. Ze hield mij een seconde langer tegen haar lichaam gedrukt dan driekwart jaar geleden, het leek een eeuwigheid. Die seconde was het enige waaraan ik merkte dat ik weg was geweest. Gertrud had met mij doorgeleefd alsof ik alle dagen bij haar thuis was geweest, elke avond bij haar aan tafel, alle nachten bij haar in bed. Ze had de maanden met mij geleefd alsof ik er nog was, net als Ludwig, alsof het kereltje er nog steeds was.

Ik was het huis uitgegaan. Ik kon niet leven onder het dak waar Ludwig was geboren, waar Ludwig over het parket kroop. Ik kon niet leven onder het dak waar de driewieler krassen op de vloer had gemaakt, waar het kind een begin had gemaakt met de ontdekkings-tocht door de wereld en onderweg alles aanraakte en besnuffelde, en in alles wat hij tegen kwam zijn tanden zette. Ik kon niet in dat huis blijven, ik moest weg. Het moest. Achteraf kan ik dat begrijpen, niet op het moment dat ik de deur achter me dichttrok. De ratio kwam in herhaling met vertraging achter mijn gevoel aan. Mijn gevoel had mij naar buiten gestuurd, aan de hand genomen naar de bossen bij Norg. Het was een illusie geweest dat ik baas was over mijn eigen bestaan. Ik kon niet anders dan doen wat op mijn pad kwam. Ik geef het toe, ik heb mijn zoon, ik heb Ludwig doodgereden op de parkeerplaats bij de supermarkt. Ik heb het gedaan, ik zeg niet langer dat het mijn schuld is, want zo voel ik dat niet langer. Ik zeg alleen dat het mijn schuld is als anderen ernaar vragen, als anderen willen horen dat het mijn schuld is om zelf buiten schot te blijven. Ik kreeg het gevoel dat ik een overspelige vrouw was in Saudi-Arabië of in Afghanistan. Tot aan mijn nek in het zand en mannen die net zo schuldig zijn als ik met stenen in de hand om mij het hoofd te kraken.

'Het leven voltrekt zich, terwijl je plannen maakt.' Ik zeg het nooit hardop. Ik zeg het hardop als ik met Duncan het smalle fietspad over de heide oploop en zijn riem losmaak. De last om mijn verantwoording te nemen voor die namiddag en het ongeluk is mij te groot. God geeft nooit zoveel te dragen dat je eraan dood gaat. Ik laat god erbuiten en ik laat de schuld en de spijt er ook buiten, om door te kunnen leven. Als de last te groot was geworden, dan had ik wel een mooie tak aan een mooie boom gevonden. God had wel een metasequoia voor mij laten groeien, of een beukenboom. Macaroni en verse groente in een wok. Tomaten, paprika, uitjes en courgettes. Schimmelkaas erover, gorgonzola en mascarpone. Gertrud had een potje appelmoes uit de schuur gehaald. Ze wist dat ik dat lekker vind. Appelmoes uit mijn kindertijd. Appelmoes van goudrenetten, van Lunterse Pippeling, van zure appels met een enkele zoete appel. Mijn moeder kon goed koken, als het eenvoudig bleef; gehaktballen, karbonades en speklapjes met aardappelen, altijd met aardappelen. Ik smeerde overal appelmoes op en door. De aardappelen, de

yoghurt en de volgende dag appelmoes op brood in het broodbakje voor de lunch op de HBS. Appelmoes, ook zonder versiering met een kers, misschien met een beetje kaneel. Ik likte de pannen schoon. Appelmoes. Hoe mijn dag was geweest en hoe het met mijn gebit was. Of ik al weer kon eten en of het vervelend was geweest, de ingreep. Gertrud wilde het weten. Ik zag haar grijze haren tussen de donkere. Ik zag de kraaienpootjes bij haar ogen, de rimpels in haar hals. Ik zag het tanige vel. Ik zag in de wijde blouse haar peertieten hangen. Het mooiste was eraf. Het mooiste was van Gertrud af. Ze had de ene schoonheid ingeruild tegen de andere schoonheid. Ik betrapte mij op een diepe zucht, aan tafel met Gertrud aan de andere kant. Wijsheid is ook schoonheid. Het was ruim een jaar vóór Anno Ludwig.

Gertrud vroeg niet naar mijn ziel, ze liet het verleden waar het was. Ik voelde mij klein worden, steeds kleiner naast zo'n grote vrouw. Ik moest opnieuw denken aan de Romeinse honderdman, de centurion die zijn enige zoon op het slachtveld was verloren. "Ik kan niet schreien met zoveel verdriet." Gertrud had gehuild, vast en zeker. Ik was erbij geweest. Samen hadden we gehuild tot ik het huis uitging om in de bossen bij Norg het schreien af te leren. Ik had een vreemdeling nodig gehad om mijn tranen kwijt te raken. Ik moest tegen een onbekende in het theehuis vertellen wat mij had verward. Duncan was op de Peester heide mijn luisterend oor. De terriër hoorde alles en zei niets. De borden en kopjes hadden in mijn afwezigheid een andere plek gekregen. De ordening had zich aangepast aan een vrouw alleen. Maar met gemak kon ik de kommetjes vinden voor Biogarde en bruine suiker.

'Als jij het spul in de vaatwasser zet, dan maak ik mij klaar voor de cursus.' Ik had geknikt. Ik was terug in de rivier die mij door mijn leven droeg. Ik had het gevoel dat ik weer midden in de stroom dreef, zonder te roeien en zonder het roer krampachtig vast te houden. Ik hield de boom van het roer losjes vast. De brede rivier nam mij mee. Het woeste en ruige had ik achter mij gelaten.

Ik bleef aan tafel zitten achter het lege bakje met witte Biogarde met rechtsdraaiend melkzuur aan de randen. Opnieuw likte ik de lepel schoon en schraapte ik door het aardewerk. Het ging vanzelf.

"Het hele leven gaat vanzelf," hoorde ik in mijn hoofd. Ik draaide mijn ogen naar boven. Ik wilde weten wie die stem was. Ik zag niemand, maar ik hoorde opnieuw:

"Het hele leven gaat vanzelf. Je begint dat te ontdekken. Mooi zo." Gertrud ging naar boven om zich gereed te maken. Ik hoorde de warmwaterkraan stromen met een hoog zingend geluid. Ik hoorde hoe ze in de wastafel spuugde na het tandenpoetsen. Twee maal, altijd twee maal. De kraan dicht. De deur van de badkamer dicht. De stappen op de trap. Ik was weer thuis. Ik liep met haar mee naar de auto en zette de tas met verf, kwasten en boeken op de achterbank.

'Ik ben rond elf uur terug,' zei ze terwijl ze haar handtasje met vrouwenspullen op de voorstoel naast haar zette. 'Veel later wordt het niet. Het is dichtbij.'

De cursus in Haren is niet meer dan vijf, hooguit zes kilometer hier vandaan.

'Rijd voorzichtig,' zeg ik. Het was het enige dat ik niet had willen zeggen. 'Ik rijd voorzichtig,' zegt Gertrud. Ze keek me niet aan en startte de motor. Het raampje aan de rechterkant ging elektrisch naar beneden. Ze deed het licht aan. Ik boog naar haar toe door het open raampje. Niets kwam mij over mijn lippen.

'Ik ben blij je terug te zien,' zei ze. 'Doe je voorzichtig,' zei ze terwijl het raampje weer dichtging. Op tijd trok ik mijn handen weg. Dit was een moment om opnieuw te schreien. Ik huilde niet. Ik slikte, ik slikte nog een keer, meer was niet nodig.

Ik had de tafel afgeruimd en de vaat in de machine gezet. Hartwig leende mij zijn Mercedes voor de reis op en neer naar Norg. Kwart voor elf was ik weer thuis. De maan stond in het tweede kwartier boven Bunne en Donderen, geel met een veeg oranje. De maan vertelde mij waar de zon was ondergegaan.

"Kijk om je heen, je ziet de dag, je ziet de nacht, je ziet het verschil, je ziet de overeenkomsten." Ik kende die stem niet. De tandenborstel in de badkamer, het nachtgoed op het bed, de kleerhanger aan de deur van de kast. Alles leek de plaats in te nemen die het toekwam. In de voorkamer, tussen de bank en de verwarming zette ik uit het zicht twee schilderijen van Ludwig en Duncan op de heide. Ik moest ze meenemen uit Norg. Morgenochtend was vroeg genoeg om ze aan Gertrud te laten zien. Alles zou veranderen, dat was me duidelijk. Ik zou opnieuw aan het werk. Ik zou opnieuw leraren opleiden en in het laboratorium gifstoffen mengen en chemicaliën laten pruttelen tot er een aangename geur en smaak tevoorschijn zou komen. Door de modder naar de schoonheid. Ik zou opnieuw gaan schilderen in de kamer naast de badkamer. De kamer van Ludwig zou ik leeghalen, en mijn ezel er opnieuw in parkeren.

"De hele wereld ligt voor je open." De stem werd mij langzaam vertrouwd. "Kunstenaar, doe wat je het beste kunt." De stem werd helderder. "Maar blijf je verstand erbij gebruiken. Leer in jezelf ontdekken wat je het beste kunt, en maak die dingen waar jij voor gemaakt bent om ze te maken." En voor het stil werd in mijn hoofd hoorde ik: "En dat is niet altijd waar je het meeste zin in hebt, of wat je het meeste plezier oplevert." Ik ga naar bed en wacht op wat komen gaat. Ik wacht op haar. Gertrud poetste haar tanden, spuugde twee maal en kwam op blote voeten de slaapkamer in. Met haar handen op haar rug drukte ze het haakje los en liet ze de beha onder haar hemd vandaan glijden. Niets was veranderd in de tijd dat ik niet naast haar had gelegen. Ik rook haar lucht, vertrouwde feromonen en boterzuur van okselzweet, restanten van het parfum van de avond.

Misschien was er genoeg veranderd; een andere kleur beddengoed, een ander kleedje voor het bed, andere schoenen. Het kon zijn, ik zou het niet opmerken. Ik heb geen antennes voor kleding en inrichting van het huis. Er is veel dat ik niet opmerk. Het duurt bij mij drie dagen voor ik zie dat Gertrud een nieuwe jas of een nieuwe rok heeft. Dat weet ze. Ik weet dat ook. Het nachthemd reikt tot net onder haar billen. Als ze bij mij in bed glijdt zie ik nog net haar bordeauxrode slipje. Gertrud steekt haar hand naar me uit. Ik ril als ze me aanraakt. Ze buigt naar me toe en zoent me boven mijn wenkbrauwen. Ik voel haar lippen op mijn mond, de smaak van het vet van de lipstick. Altijd netjes en verzorgd gaat ze naar de cursus.

'Niet zo gulzig,' zegt ze. Vanuit de hoogte kijkt ze me aan. Ik zie haar gezicht in schemerlicht en in het licht van het stekkerlampje van Ludwig. Bert & Ernie. Ludwig. Ik sluit mijn mond, op een kier na, dan voel ik hoe ze in mij binnendringt. Het kost geen moeite, ik houd haar tong niet tegen, ik verwelkom haar. Het elastiek van mijn slip trekt strak om mijn kloppend lid. Ik druk mijn billen omhoog en stroop het katoen naar beneden. Schiesser staat in de boord.

'Je hebt haast,' zegt Gertrud. Ze trekt haar slipje uit. 'Dat hoort bij je, haast,' zegt ze. 'Ik ken je wel een beetje.' Ze gaat rechtop zitten en trekt met gekruiste armen haar nachthemd uit. Korte stoppels in haar oksels. Mijn lichaam gloeit en trilt. Ik pak de zoom van mijn hemd. 'Niet zo'n haast, dan zijn we eerder klaar.' Ze citeert me. Ze gebruikt mijn woorden. Ik herken mezelf in haar taal, en als haar hand over mijn straffe eikel glijdt en zich om mijn lid klemt, voel ik hoe mijn zaad met kloppende stoten de weg naar buiten vindt. 'Geeft niet,' zeg Gertrud, 'Ik ben blij dat je weer bij me bent.'

50

Ejaculatio praecox. Dat mij dat moest overkomen in de eerste nacht na mijn afwezigheid. 'Geeft niks,' zei Gertrud. 'Onbelangrijk.' Het was onbelangrijk. We hoefden geen kind meer in de wereld te zetten. Ons kind is dood, het is alle dagen en nachten bij ons. Zijn portret staat nog verstopt tussen de radiator van de centrale verwarming en de bank. In mijn hoofd zie ik Ludwig als op het portret, niet meer als op de foto. Ik ben zo intensief met hem bezig geweest dat de verf de plek van het vlees heeft ingenomen, en opnieuw wordt de verf vlees en lichaam. Het moet mijn roomse oorsprong zijn; en de verf is vlees geworden. Gertrud weet niet van het schilderij, zij draagt haar eigen Ludwig in haar hoofd. Voor een moeder is het anders dan voor een vader om het eigen kind te verliezen; ik weet niet hoe het voor haar is. Ik heb het haar niet gevraagd, misschien heeft ze het verteld, maar heb ik het niet gehoord, druk als ik was met mijn eigen besogne.

'Geeft niets,' zei Lisbeth. Het was de eerste maal dat ze haar kleren voor mij uittrok. Het was mijn derde maand op Minerva. Ik had de kunstboeken met naakten doorgeworsteld. Dat was een legale manier om naar "vieze" plaatjes te kijken. Zo raakte ik de erfenis van mijn kindertijd op Erica kwijt. Het eerste jaar op de HBS. Bloot, dat waren advertenties van ondergoed, met beha's en directoires en veterkorsetten om lichamen van vette vrouwen.

Wat wist een kind van naakt en lijfelijk besef?

Op Minerva was bloot niet langer vies, het was functioneel, het was kunst, bloot werd Bourgondisch. Het naakte lijf kreeg de plek die het verdiende, op doek, in marmer en graniet en niet langer in het duister tussen lakens die nodig in de was moesten. Lisbeth had me in de bibliotheek van Minerva getroffen. Ik voelde me betrapt, maar ze had mij enkel gevraagd naar piëta's van Albrecht Dürer terwijl ik *Erotische kunst door de eeuwen* doorbladerde, beter, terwijl ik het lijfelijke op papier tot me nam.

'Dürer heeft geen piëta's gemaakt,' beweerde ik.

'Dürer is van de zelfportretten.' Boekbinder had dat een week eerder uitgelegd. Het eigen portret op doek vastleggen was niet gebruikelijk, vijfhonderd jaar geleden. Natuurlijk, de schilder kwam er wel op voor, aan de zijkant van de hoofdvoorstelling, en in de rol van toeschouwer, zoals Leonardo da Vinci later deed. Het was een grapje van de kunstenaar, zichzelf naast de groten afbeelden.

Lisbeth kende de weg. Ze nam mij mee naar Havenzicht bij de Vishoek. Ze had aan de Pottebakkersrijge gewoond en was later verhuisd naar de Folkingestraat. De Vishoek kende ze. Café Havenzicht met uitzicht op de Noorderhaven en met een route naar de binnenstad door de Visserstraat waar vrouwen met girocheques betaald konden worden voor bewezen diensten.

Elke schaamte voorbij.

In het duistere café zagen we niets van de haven. Twee ramen aan de voorkant met zware doorrookte gordijnen op halve hoogte. Een houten vloer en een bruine toog met een grote spiegel er achter. Flessen met Beerenburg, whisky en rum op de kop in een rek. Jazz uit de boxen, saxofoons en trompetten. Jerry Lee Lewis, Aritha Franklin en the New Orleans Syncopaters. Ik kende het niet, net als al die andere zaken waar ik geen weet van had. Muziek was het orgel met Agnus Dei en Tantum Ergo. Zang was het Gloria in Excelsius Deo en Credo in unum Dei met Bé Hoppe, de melkboer, als lead-zanger met te hoge stem. Al het andere was lawaai, op het Wilhelmus na. We waren vroeg en we konden vroeg met drinken beginnen. Blokjes kaas met mosterd en hete bitterballen, en nog meer bier. We hadden honger en we hadden dorst. Lisbeth kende de muziek, ze kende de klassieken en de modernen, ze was een vrouw van de wereld. Haar vader had een slagerij in Stadskanaal, haar vader was voor niets en niemand bang. Haar moeder hielp in de winkel. Moeder was voorzitter van de platte vrouwen, moeder was voorzitter van de kerkenraad van de hervormde kerk, moeder was overal voorzitter van. Lisbeth blies op de trompet en haar broer op de sousafoon. Er zat muziek in slagerij Benus, zei ze.

'Die sax, dat is een bronstig hert,' zei ze. 'Luister.' Ik luisterde, maar door haar hand op mijn bovenbeen hoorde ik niets. 'Of een dier in doodsnood, dat kan ook.' Benus had de slagerij aan huis, als laatste slager op 't Knoal. Varkens, stieren, en eenmaal per jaar een paard of pony. Lisbeth kende de schreeuw vlak voor het einde. 'Als je ermee opgroeit, dan weet je niet anders,' zei ze. 'De dood was bij ons altijd dichtbij.' In Havenzicht was vooral het leven heel dichtbij. Driften en verlangens sliepen niet langer, en niet alleen bij mij waren ze wakker gekust. Natuurlijk. Ook zonder mijn arm om haar heen te slaan hadden we de Folkingestraat gemakkelijk kunnen halen. Niemand die me slingerend over straat zou zien gaan, provinciaal langs de Hoge der Aa met een jonge vrouw aan zijn zijde. Niemand zou er iets van zeggen, niemand kon het een spiertje verschelen. Bij de Aa-brug de eerste kus, en bij het postkantoor aan de Munnikeholm de zwervende handen. De Folkingestraat was op loopafstand. Lisbeth had geen bier in huis, wel wijn en zoute pinda's. En een eenpersoonsbed. Naakt. Naakt als het schilderij van Courbet. Zo'n dikke bos haar had ik nog nooit gezien, niet daar. 'Geeft niet,' zei Lisbeth. In de vroege ochtend had ik goedgemaakt wat net na middernacht een te snel einde had gevonden. Het gaf niets.

Ik was als eerste wakker, vanochtend. Niets hoefde in herhaling. Gertrud lag met haar rug naar me toegekeerd. Ze ademde zoals ze altijd ademde. Ik stapte voorzichtig uit bed.

'Ik ben wakker,' fluisterde ik.

'Ik laat je liggen.' Gertrud ademde diep. Er was niets veranderd, alles was hetzelfde. Ik zit op de rand van het bed en ik zoek mijn sokken.

'Mooie portretten,' zegt ze, 'achter de bank. Ludwig.'

Ik heb mijn sok half over mijn voet. Ik wacht en kijk over mijn schouder. 'Ik heb je schilderijen bekeken toen ik gisteravond thuiskwam.' Gertrud ligt met de rug naar me toe. Ik zie in de schemer haar grijze haar. Verder ligt haar lichaam onder het dekbed verborgen. Ik ruik de geur van de nacht. 'Dat heb je mooi gedaan,' zegt ze. 'Heel mooi.' Ze trekt het dekbed verder over haar hoofd. 'Tot straks,' zegt ze. Ik trek mijn rechtersok aan en dan de linker. Ik neem mijn broek en hemd mee naar de badkamer. Net op tijd trek ik mijn sokken uit voor ik de heetwaterkraan opendraai. Water!

In het *Dagblad van het Noorden* staat mijn bespreking van galerie Muskee in Assen. Figuratief werk van Ellen te Meerman.

"Het werk van deze kunstenares uit Zwartemeer heeft elementen van een warme thuiskomst," lees ik. "De schilderijen zijn groot en laten een open landschap zien met boerderijen. Altijd staat de baander open, soms op een kier, soms kijk je op de deel en zie je de voorraad hooi en stro. Het is het oude in een nieuwe jas. De kleuren zijn niet de traditioneel bruingele tinten, maar helder geel met oranje, rood en paars. Het oude is zichtbaar, maar elk doek draagt de verrassing van het hedendaagse en het nieuwe in zich. Het is verfrissend werk van Te Meerman. Deze kunstenares heeft een mooie toekomst voor zich, ze voelt de tijdgeest heel goed aan; uit het oude naar het nieuwe. Vooral het meest recente werk schiet raak.

De boerderijen zijn niet langer bedekt met riet en ze staan niet om een brink, maar ze zijn gemodelleerd naar de nieuwe hoeves van de veenkoloniën. Stro heeft plek gemaakt voor bieten en aardappelen, paarden zijn ingeruild tegen tractoren en rooimachines. Het nieuwe komt uit het oude en het nieuwe harmonieert met het oude. Altijd is er een herinnering aan vroeger, terloops met een melkbus of een eenschaarspaardenploeg."

En dan volgt een detailbeschrijving. De kleine stappen die achteraf reuzenstappen bleken te zijn en de grote stappen die achteraf klein waren. Ik schreef over de expositie in de galerie en tegelijkertijd schreef ik over mijn verblijf achter het theehuis aan de bosrand en over de druk op de deurbel naast mijn eigen voordeur na mijn afwezigheid.

"De moeite zit zelden waar je die verwacht. Maar dat weet je nog niet als je ergens aan begint."

Ik lees mijn eigen woorden. Ik schrijf in de krant wat ik ga doen en ik schrijf in de krant wat mij de volgende dag overkomt. Het lijkt soms alsof ik helderziend ben. Het is niet de eerste keer dat me dat opvalt. Ik had het vaker gezien, maar nu pas dringt het tot me door. 'Dat lijkt maar zo,' had Gertrud gezegd. Dat was voor ik mijn huis ontvluchtte. Dat was voor ik voor mezelf op de loop ging. 'Op de achtergrond ben je alle dagen bezig je pad uit te

stippelen, je moet dan niet verbaasd zijn als dat pad voor je opdoemt.'

Op de bank in de voorkamer, met koffie op de vensterbank en uitzicht op het verkeer in de Vennerstraat, met de portretten van Ludwig naast me, begrijp ik wat Gertrud zeggen wil. Het lijkt erop dat alles wat een beetje belangrijk is in herhaling voorbij moet komen om onderdeel van mezelf te worden. Gertrud ligt op bed. Ik hoef niet weer naar boven. We hebben al een kind. Straks komt ze beneden. Ik hoef niet te zeggen dat ik geen andere keuze had dan te vertrekken. Ik moest thuiskomen, en daarvoor moest ik eerst vertrekken. Ik hoef niets uit te leggen.

Ik drink de koffie en zonder jas aan te trekken loop ik naar Dunnewind en haal ik maïsbolletjes en twee appelcarrés. Het meisje achter de toonbank vraagt niet waar ik al die tijd was. Het is alsof ik nooit weg ben geweest.

Als heet water op de koffie drupt komt Gertrud beneden. Ze is aangekleed en ze heeft zich een beetje opgemaakt. Ze ziet er goed uit.

'Ja, doe mij ook maar koffie,' zegt ze. Ik zet de kopjes op tafel en haal de carrés uit het zakje. 'Gezellig,' zegt ze. 'Ik ben blij dat ik weer bij je ben,' zeg ik. Dan rollen tranen over mijn wangen. We moeten samen verder,' zeg ik als ze mijn tranen wegzoent. 'We gaan samen verder,' zegt Gertrud. Ik knik. 'Dat wilde ik zeggen. We gaan samen verder.' 'We gaan straks een wandeling maken in De Braak. Het is mooi weer.' Ik ben haar dankbaar voor de onderbreking van het melodramatische. 'Een rondje om het doolhof?' 'Er omheen,' zeg ik. 'Dat lijkt me heel goed.'

Na de middag bel ik naar school. Ik zeg dat ik er klaar voor ben. 'Mooi zo,' zegt Peusschers. 'Ik ben blij dat je weer aan het werk gaat.' Het is alsof hij mijn aarzeling hoort. 'Begrijp me goed,' zegt hij, 'het is niet mis wat je hebt meegemaakt, maar er is een tijd van stilstaan en overwegen en er is een tijd van verder gaan.' 'En nu is het de tijd om verder te gaan,' zeg ik. Ik hoor hoe Gertrud in de keuken een pan op het gas zet. Straks is er soep en brood. Het hele leven wordt gewoon. 'Als je maandag tegen de koffie op school bent, is dat vroeg genoeg. Er is gebak. Herma is jarig. Na de koffie kunnen we verder praten. Maandag.' Ik zeg dat ik er zal zijn.

Gertrud zet de koppen met soep op tafel. Als ik van de kamer naar de keuken loop om het brood te halen lijkt het alsof ik lood in mijn benen heb. 'Dat is de reactie,' zegt Gertrud. 'Straks een uurtje slapen, dan gaat het voorbij.'

Het lijkt erop dat ze ervaringsdeskundige is. Ik wil niet slapen, maar ik ga toch op bed liggen.

Ik zette de wekkerradio aan en onder het gepraat over wat er in de wereld gebeurt, viel ik in slaap.

51

Ik voelde me een vreemdeling op school. Iedereen was vriendelijk op de maandagochtend. Herma werd gefeliciteerd. Peusschers zoende haar drie maal. Buizerd zoende haar drie maal. Poppels werd drie maal door Herma gezoend. Ik gaf haar een hand over de tafel heen. Niemand die mij zoende, dat liet ik me niet meer gebeuren. Ik had vrijwel niemand gezien in het halve jaar in het zomerhuisje. Ik was de omgangsvormen kwijtgeraakt. Handen schudden, praatjes maken, zoenen en vrijen, het hoefde niet. Het was alsof ik die vaardigheden was kwijtgeraakt, en opnieuw moest aanleren: de omgang met de wereld. Ik voelde me ongemakkelijk in mijn nieuwe broek, mijn nieuw hemd met stropdas en mijn nieuw jasje. Een egaal lichtbruin colbert, genoemd naar een Franse econoom; colbertisme en mercantilisme. Gouden stiksel bij de zakken die waren dichtgenaaid. De zakken zijn er voor de versiering, ze dragen de suggestie van hard werken met zich mee, dat de handen uit de zakken kunnen. Het kan niet. De woorden colbert en colbertisme hadden niets met elkaar te maken, maar ik kon het woord colbert niet horen zonder dat handelsgeest en economische wetten door mijn hoofd gingen. Mijn hoed had ik in mijn auto laten liggen. Dat was vanzelf gegaan. Brakkenbier aan de balie begroette mij alsof ik nooit was weggeweest. Misschien was dat ook zo. Alles leek hetzelfde. Twee dagen geleden. Zaterdagochtend moest ik naar de Stad, niet omdat ik een boodschap had, maar omdat het moest. Ik leek gestuurd door een vreemde wil. Gertrud kende mij langer.

'Goed dat je aan het werk gaat en andere praat krijgt.'

Ze kent mij. Andere praat dan het zwijgen op de heide en andere praat dan het ritueel in het theehuis. Koffie met appelcarré, en "of heeft het gesmaakt?". De echte wereld zat op me te wachten. 'Je bent aan een nieuwe outfit toe, dat zal het zijn.' We liepen over de Grote Markt. Het regende zachtjes. Ik wou bij Bommen Berend naar binnen, maar Gertrud hield me tegen.'

'Eerst je nieuwe kleding. Als je dan nog koffie wilt gaan we naar de Beurs.'

Ik protesteerde niet. Ik liet mij in de kleren zetten. Gertrud kleedde mij aan. Een bonte stropdas. "Kleuren mogen weer," had de verkoopster gezegd. Ze kon me niet vertellen wie toestemming had gegeven. Zo bleef ook mode een reliek van de roomse kerk: een onzichtbaar en onbenaderbaar opperwezen maakte uit wat wel en wat niet was toegestaan.

'Twee uitsmijters met voor ieder een glas karnemelk.' Gertrud keek van de ober naar mij. 'Goed zo?' Het was goed. Het was mij helder. Ik stond niet onder curatele, maar ik hoefde niet alle beslissingen te nemen. Ook in de kledingwinkels had ik inspraak, maar de zeggenschap lag bij Gertrud. 'Geef je maar over,' zei Gertrud. 'Vandaag.' Ik knikte. 'Overwin jezelf.' In de plastic tassen drie nette broeken, een leren riem, vijf hemden, wit, twee

donkerblauw met streepjes en nog twee met streepjes in lichte tinten. En de strik. Alle stoelen rond de vierzitstafel in de Beurs namen we in beslag. Drie paar nieuwe sokken. Ik had mijn nieuwe schoenen al aan: Van Lier. 'Dan voelen ze maandag niet zo vreemd.' Gertrud lachte naar me. Straks wilde ze naar een winkel om een nieuwe jas te kopen. Ze had de jas al zien hangen. Alles was nieuw, alsof we een nieuw begin maakten, en zo was het ook. De uitsmijter was het oude om houvast te hebben. Koffie kreeg ik niet, om niet nog drukker te worden. Ik liet het mij zeggen. Ik ging met Gertrud mee voor de nieuwe winterjas. Ook dat was nieuw, meestal kocht ze zelf haar kleding, of met een vriendin. Ze kent mijn weerzin van winkels, op boekwinkels na. Als ik niets nodig heb, heb ik geen zin aan doelloos struinen. Ik hoor mijn vader:

"Jongen, als je niets te doen hebt, doe het dan niet hier."

'Staat goed,' zei ik. Het was een rode leren jas tot net boven haar knieën. Geen zakken, maar strakke naden en een smalle kraag met een zwarte rand. Ook aan de onderkant een zwarte rand en zwarte knopen om het rode vlak te breken. 'Staat je goed.' Wat kon ik meer zeggen? De nieuwe jas verdween in een grote tas. Vrouwen doen dat niet, het nieuwe direct aanhouden. Gertrud neemt de tijd om aan het nieuwe te wennen. Straks in huis zal ik opnieuw moeten zeggen dat het een goede aankoop was, een verrijking, een hele mooie aanvulling op wat er al is. Zo was het ook. In de Oosterstraat aarzelde ik voor de winkel van Witting. Dat ging vanzelf. Gertrud wachtte. Ze zei niets. Gertrud weet wanneer zwijgen beter is dan spreken. Ze weet dat beter dan ik. Ze nam mijn hand en keek mij aan. Ik voelde een koude rilling over mijn rug. Mijn lichaam wilde me iets meedelen, maar wat?

'Waar kijk je naar?' Ik zag haar wenkbrauwen een eindje omhoog gaan, niet veel, maar genoeg. 'Een hoed,' zei ik. 'Een hoed.' Witting had hoeden en petten, mutsen, baretten, dassen, sjaals, manchetknopen en andere versieringen. 'Ik keek naar een hoed.' Ik zag een hoed op een stander ter hoogte van mijn hoofd. Ik deed een halve stap naar achteren. Mijn spiegelbeeld schoof onder de hoed. De stadbus ronkte achter mij voorbij. 'Dit is een Stetson,' zei Witting. Witting deed al vijftig jaar in hoeden en petten. 'Staat u goed,' zei hij. Man van weinig woorden. In de spiegel zag ik een man met een ander postuur, een ander gezicht, een ander lichaam, en toch was ik het zelf.

'Metamorfose, het is een metamorfose, maar het past je goed. Zo ken ik je ook.' Ik keek naar een beeld en ik zag een werkelijkheid. Het was alsof Gertrud wist dat ik een duwtje nodig had om aan een nieuw leven te beginnen. En donkergrijze, met antraciettinten, vilten hoed met een gleuf over het midden om de wijsvinger in te steken en om met duim en middelvinger de hoed op te kunnen zetten. Een glimmend zijden lint boven de rand van de hoed.

'Niet tegen het kale hoofd, maar voor de warmte en vooral voor het onderscheid,' zei Witting. Mannen met een kaal hoofd kunnen met elkaar

over een kaal hoofd spreken. Witting had een kaal hoofd. 'Een hoed maakt een man van u.' Ik wilde zeggen dat ik al een man was. Het was het ventje van negentien in mij dat protesteerde. Ik knikte. Ieder heeft zijn eigen praat. Witting heeft zijn woorden en zinnen om hoeden en petten aan de man te brengen. Niet meer dan vierhonderd verschillende woorden gebruikt een middenstander op een dag in de winkel. Wetenschappelijk uitgezocht: wie bakker wil worden in Frankrijk of in China heeft aan vierhonderd woorden genoeg om zijn werk te doen. Meer is niet nodig. Ik voelde mij apart en bijzonder tegelijkertijd. Ik was anders dan die andere mannen, en dat wilde ik weten. Ik had mijn kind doodgereden. Dat was een verschil met andere mannen. Ik moest mij onderscheiden. Die hoed dat was mijn bescherming en mijn afleiding. Met die hoed ging het over de hoed, het ging niet over mij. Het ging niet over Ludwig. Minder dan een jaar vóór Anno Ludwig.

'Nieuwe collega?' Dat was Jan Buizerd. Ik grijnsde. Ik was blij dat ik de hoed in de auto had laten liggen. Met de hoed nam ik Old Shatterhand met me mee en de cowboys van Rawhide van de televisie. Cowboys in de sneeuw van het zwartwitscherm. 'Goede morgen,' zei ik, en op de oude gewoonte. 'Ik begrijp dat er koffie is, met gebak.'

Ik zei niet wat in mijn hoofd spookte. Onder de oude woorden – goede morgen, koffie – die alle dagen van pas kwamen, verborg ik mijn kwetsbaarheid. Ik had willen schreien, lachen, schreeuwen, slaan tegelijkertijd. Mijn gevoelens vochten om voorrang. Natuurlijk was ik nieuw na een half jaar in de buitendienst, zoals Buizerd zei, na een half jaar wandelen met de hond, na een half jaar uitrusten, na de eerste verjaardag van het voorval op de parkeer-plaats. Al mijn antennes stonden open om een beeld van de werkelijkheid te vinden, een beeld dat nooit meer zou lijken op het beeld dat ik in mijn hoofd had. Kwarktaart was uit de mode. Alleen gebak dat buiten de koelkast goed zou blijven was nog toegestaan. Niemand hoefde meer de smaak van oplosmiddelen en organische stoffen, hoezeer ook organisch mode was geworden. Herma was nog geen vijftig. Andere collega's hadden Abraham al gezien, ze wisten alles van mosterd. Niemand die me iets vroeg. Niemand zei iets van mijn stropdas, van mijn nieuw jasje, mijn nieuwe schoenen, van mijn streepjeshemd.

'Dit is het lesrooster. Morgenmiddag organische chemie.' Klapmeijer ging staan en schudde mij de hand. 'Dat is lang geleden, gaat het?' Ik zei dat het ging. 'We hebben het heel druk. Twee groepen in het eerste jaar. De visitatie zit eraan te komen, we worden gecontroleerd op kwaliteit en niveau. Druk, druk, druk, je begrijpt het wel.' Ik begreep het wel. Twee jaar geleden was ik de aanstelling bij TEHATEX kwijtgeraakt. Beeldende vakken had een academicus nodig, op zijn minst iemand de afgestudeerd was bij Minerva, iemand met kunstgeschiedenis op de bul. Het kon niet langer dat een gesjeesde student lessen tekenen en schilderen verzorgde. Ik was de wrok

voorbij, alle wrok was ik voorbij. Dat komt door Ludwig, na mijn zoon, na wat er is gebeurd kan ik niemand meer haten, ook niet als ik zou willen. 'Misschien vraag ik je eens in te vallen. Machteld Wolken is zwanger. Ze gaat met verlof.' Ik knikte. 'Natuurlijk alleen als je wilt.' Ik knikte opnieuw. Die Machteld. 'Kom gerust eens langs.' Klapmeijer had het druk. Ik hoefde niet direct naar het scheikundelokaal. Ik maakte een rondje langs de ezels, de doeken, de werkstukken met acryl op karton, de beelden en het fantasiewerk van ijzerdraad, lapjes en hout. Machteld Wolken in de achtste maand. Rond hoofd met kort zwart haar, geverfd, net als haar hoogrode lippen. Haar hele lijf in volle gloed met een vlammende jurk en een hemelsblauwe band onder de bolle buik langs. Trots op haar kindje. 'Jij hier?' 'Ja,' zei ik. 'Ik hier. Ik kom eens kijken.' Machteld legde haar hand onder haar buik langs. Het kindje werd zwaar en groot. Minder dan een maand. 'Ze schopt,' zei ze. 'Het wordt een meisje, je weet het al.' Ik wou voelen hoe het schopt. Ik wil mijn hand op haar buik leggen. Ik wil mijn oor op haar blote vel. 'Mooi,' zeg ik 'Heel mooi.' 'Je hebt een kind verloren,' zegt ze. 'Hoe triest.' Ik voel water in mijn ogen. 'Dat is zo,' zeg ik. 'Hoe lang werk je nog?' Machteld pakt mijn hand vast. 'Nog twee weken,' zegt ze. 'Nog twee weken.' Ze laat me los. 'De tweedejaars schilderen de slaapkamer van Van Gogh na. Arles, je kent dat wel.' Ik ken het. Het eenpersoonsbed, de houten vloer, het perspectief.

'Er zijn veel domme mensen,' zeg ik. Ik schud mijn hoofd. Gertrud vraagt hoe de eerste dag is verlopen. 'Dat is ook zo. Ik weet het. Domheid is niet naar evenredigheid over de mensen verdeeld.' Ik ruik gebakken forel. Aardappelen koken in een pannetje. Sla met olie en azijn staat in een kom op het aanrecht. Ik houd Gertrud vast terwijl ze de vissen keert. Ik sta achter haar, mijn handen onder haar borsten. Ze ruikt naar olijven en naar knoflook.

'Mensen kunnen niet met bijzondere zaken omgaan. Dat ligt in de aard van de bijzondere zaken. Wat niet zo vaak gebeurt, daar hebben mensen geen gereedschap voor. Een tragische boodschap: ze weten niet wat ze moeten zeggen.' Ze draait het gas lager en draait zich naar me toe.

'Ik houd van je,' zegt ze. Ze zoent me op mijn mond 'Herma was jarig. Iedereen wist wat te doen. Feliciteren, over leeftijd praten en taart eten. Zo hoort dat.' Gertrud trekt aan de kraag van mijn jasje. 'Een andere man in een nieuw pak, met nieuwe schoenen en nieuwe sokken. Ze weten niet wat ze moeten zeggen. Daar zijn ze onhandig in.' Gertrud reikt opzij. Uit de kom met salade pakt ze een groene olijf en drukt die tussen mijn lippen. 'Lekker?' vraagt ze. Ik knik en laat de olijf in mijn mond glijden. Ik kende geen olijven. Gertrud leerde ze mij eten. Groene, zwarte, kalamata.

In het halfduister wandelen we rond de doolhof in de Braak. Gertrud in haar rode jas. Ik heb mijn hoed op. Ik voel me geweldig met Gertrud naast me. Ik voel me groots met de hoed op. 'Machteld Wolken krijgt een kind,' zeg ik. Ik sla mijn arm om de schouders van Gertrud.

'Wilhelm belde uit Bremen. Hij moet aan zijn buik worden geopereerd.' 'Morgen begin ik met organische chemie,' zeg ik. We lopen de ingang van het doolhof voorbij. 'Ik ga over een paar dagen naar Bremen,' zegt Gertrud. Een uil schreeuwt.

52

Het is donderdag in de namiddag. Om zeven uur tref ik Gertrud in 't Feithhuis. We eten vanavond in de stad. Ze is naar Bremen geweest, haar broer is opnieuw in het ziekenhuis opgenomen. Wilhelm heeft een operatie aan de dikke darm gehad. De dikke darm was verkleefd aan het buikvlies. Het komt wel weer goed, maar alles heeft zijn tijd. Willem, Wilhelm voor de Duitsers, werkt in de haven van Bremen. Hij is havenmeester, of iets wat daar op lijkt. Bijna nooit komt hij op bezoek. Tweemaal was hij hier, bij de bruiloft en de begrafenis. We hebben niets met elkaar. Ik zit in een spreekkamer naast de kamer van Klapmeijer. Ik ben alleen, alle collega's zijn al vertrokken. Ik kijk de toetsen van organische chemie op school na omdat ik toch moet wachten. Hier in deze kamer houdt niemand me van het werk.

Ik ben bijna een jaar weer aan het werk sinds ik uit Norg naar Gertrud terug ben gegaan. De eerste maanden vielen me zwaar. Alles was nieuw en niet langer vertrouwd. Net alsof ik in een ander land terecht was gekomen, net alsof ik een andere baan had gekregen. Poppels, Buizerd, Hartog, Geraets, ik kende ze niet of ik hoefde ze niet langer te kennen. Net alsof ik de gebruiksaanwijzing van de collega's was kwijtgeraakt.

'Vergis je niet,' zei de huisarts. 'Jij bent op een ander speelveld terechtgekomen. De dood van Ludwig heeft een ander mens van je gemaakt.' Hij zei niet: "De moord op Ludwig." Huisman had mij laten nadenken.

'Jij bent veranderd, maar omdat je alle dagen in je eigen gezelschap bent, merk je daar niet veel van. Het zijn andere mensen die je laten zien dat je veranderd bent, als je kunt kijken. In het begin lijkt het erop dat de wereld er anders uitziet, maar het is je beleving die het anders maakt.'

Gertrud nam mij geregeld mee als ze naar Stad ging. Ik ging mee als ze kleding kocht, of sieraden, of apparaten voor het huishouden. Voor alles ging ik mee. In het begin leek het alsof ze me telkens uitnodigde, maar dat gevoel zakte langzaam weg. We gingen de Stad in om te slenteren, naar boeken te kijken, naar muziek te luisteren. We dronken koffie, thee, we namen taartjes, bleven voor een pizza en niet te vaak keken we naar een film. We deden meer samen dan in de eerste jaren dat we bij elkaar waren. Daar had Ludwig voor gezorgd. Ik zei dat niet hardop, maar zo ging het mij wel door mijn hoofd. Dat had Machteld Wolken voor elkaar gemaakt. Ik heb haar lessen, twee dagen per week, nog steeds. Zes weken na ons gesprek kwam haar kind en stierf Machteld in het kraambed. Ik kon er om huilen, maar ik huilde niet. Van alles schoot me door het hoofd, genoeg vloog door mijn hersenen om opnieuw naar Norg te willen ontsnappen, maar dat deed ik niet. Ik schilderde portretten. Ik schilderde Ludwig, Duncan, mezelf. Gertrud schilderde ik niet. Ik schilderde mezelf de dagelijkse wereld in.

De toets was goed gemaakt, geen enkele onvoldoende. Misschien was de toets te gemakkelijk, maar ik geloofde eerder dat ik de studenten de lesstof goed had uitgelegd; met passie, met inzet en met chemie. Met humor, dat ook. In het lokaal kon ik grappen maken, grappen die ik bij collega's achterwege liet. Ik hoefde niet de pias van de afdeling te zijn. Dat kon niet in het nette pak dat ik dagelijks droeg. In de lessen kon ik voor studenten de pias zijn. Ze zijn nog niet gevormd, ze zijn nog niet af. Om het met Valéry te zeggen: wat af is, is niet gemaakt. Het duurde een paar weken voor ik begreep wat die Fransman wilde zeggen. Het gaat om de schepping, niet om het schepsel.

Klapmeijer schuifelt in zijn kantoor. Ik hoor zijn stoel heen en weer rijden. Ik hoor hoe hij het raam sluit. Dit gebouw heeft de langste tijd gehad. In de moderniteit komen de gebreken naar boven met piepende deuren, tochtige ramen en de gehorigheid die vanaf de oplevering het werk belemmerde, maar ook contact met collega's mogelijk maakte. Ik hoef mijn kamer niet te verlaten om te weten dat mijn collega aanwezig is. De telefoon is drie kamers ver nog te horen, het gesprek van Klapmeijer kan ik zonder inspanning volgen. Het eerste gesprek. Het tweede gesprek gaat op fluistertoon. Ik hoor hoe hij de hoorn neerlegt. Nog geen vijf minuten later zie ik door het draadglas naast de deur, net onder het affiche dat de bovenkant van het raam bedekt, de modieuze roodzwarte schoenen met hoge hakken van Stumpf langsflitsen. De dochter van Stumpf studeert in Arnhem aan de hogeschool voor de kunsten. Jelske maakt schoenen, chique schoenen zoals ze nog niet bestaan. Moeder is de eerste klant. Iedereen mag het weten. Het zijn mooie schoenen.

Ik hoor de deur van de kamer van Klapmeijer dichtslaan. Ik hoor een hoge en een zware stem op fluistertoon. Ik hoor een deur in het slot draaien. Ik hoor hoe een bureau wordt verschoven. Ik hoor klikken van brede hakken op de vloer. Door de wand hoor ik de liefde. Stumpf en Klapmeijer, ze doen het niet zuinigjes aan. Ik stop mijn toetsen in mijn tas.

Gertrud zit in 't Feithhuis te wachten achter een cappuccino. Ze was vroeg. Het gaat goed met Willem. Nog een week in het ziekenhuis, misschien korter, maar het komt goed. 'Als het moet, dan liever in een Duits Krankenhaus dan in een Nederlands ziekenhuis,' zegt ze. 'Maar verder gaat het goed. Geen nieuws uit Duitsland. Je krijgt die Grüβe.' Ik zoen Gertrud. Ze is de enige vrouw die ik nog met mijn lippen aanraak. Dat komt door Ludwig. Gertrud kent de Duitse ziekenhuizen van binnen. Ver voor mijn tijd. Al lijkt de tijd dat we elkaar kennen steeds langer te worden, al lijkt het erop dat we al een heel leven bij elkaar zijn, is ze geopereerd aan haar hart. Onder haar sleutelbeen zijn de littekens te zien. Ze heeft een omleiding gekregen. De operatie is geslaagd, nooit heeft ze weer hinder ondervonden. We gaan naar de eerste verdieping in het luxe deel van het restaurant. In de hoek van de zaal hebben we een tafeltje. Uit het plafond komt Telemann.

'Misschien lijkt het alsof ik Ludwig niet mis,' zeg ze.

Ze heeft zicht op een schilderij van Werkman, de Ploeg. Een reproductie. 'Ik mis hem alle dagen.' Gertrud zit tegenover mij. De borden van het voorgerecht zijn leeg, op de garnering na. We kunnen elkaar niet aanraken, alleen onder de tafel kunnen we elkaar aanraken. Ze wil een serieus gesprek, dat gaat beter met enige afstand. Door de telefoon beter misschien dan tegenover elkaar, maar dan is het luisteren beperkt tot de woorden en de stem, dan doen gezicht en lichaam niet mee. Door de telefoon is aandacht gerichter, geconcentreerd op het ene. Ik doe mijn ogen dicht.

'Ik mis Ludwig alle dagen. Alle dagen.' Een vrachtwagen bromt door de St. Jansstraat. Diesel. 'Maar ik wil niet meer om hem schreien.' Ik doe mijn ogen open. Ik zie het gezicht van Gertrud zoals ik haar voor het eerst in Meppen zag. Ze is geen getekende vrouw meer, ze is een meisjesachtige vrouw. 'Blijf zitten Johannes, blijf zitten. Ik moet je iets vertellen en dat kan alleen op afstand. Maak je niet ongerust.' Ik wacht. Ik maak me ongerust. 'Je bent weer op orde. Je hebt de achterkant van het leven gezien. Ik zeg het misschien wat pathetisch. Je bent weer op orde. Je bent aan het werk.' De ober ziet ons in gesprek, hij wacht. 'Ludwig was niet mijn eerste,' zegt Gertrud. 'Onze Ludwig was niet mijn eerste kind.' Mijn ogen sperren open. Mijn gezicht verkrampt, mijn mond trekt open, mijn neusvleugels gaan omhoog. 'Mijn eerste kind is ook dood.' Haar polsen rusten op de rand van de tafel, ze heeft haar voeten plat op de planken vloer. In de hoek zie ik haar rode jas met zwarte rand. In de hoek zie ik mijn hoed op de plank van de garderobe. 'Ludwig was mijn tweede.' Ik wil naar haar toe, maar ze tilt haar hand op. Ik moet blijven zitten. 'Mijn eerste kind was van Walter.' Nooit noemde ze de naam van haar eerste man, de vader van hun eerste kind. Niets weet ik van hem. Dat hadden we afgesproken. Het verleden kon ons belemmeren, we zouden enkel naar voren kijken, dat was de deal. 'Hij is ook vier geworden.' Gertrud kijkt naar het bord dat door de ober wordt weggehaald. 'Ludwig, hij heette ook Ludwig.' De ober loopt onzichtbaar weg. Hij weet dat hij niet hoeft te vragen of het voorgerecht naar wens was. Bijna synchroon nemen we een slok van de wijn. Gertrud even eerder dan ik. Ik ben een volger, Gertrud is de leider. Gertrud had de naam van ons kind uitgezocht. Ze had mij het idee gegeven dat het mijn eerste keuze was, daar was ze heel goed in. Grote bruine ogen, water in haar ogen, zilver op haar oogleden, kraaienpootjes. Grijze haren, de schouders recht, de rug recht, haar borst vooruit.

'Misschien had ik dit eerder moeten zeggen.' Ze strekt haar handen over de tafel. 'Maar nu is de tijd.' De ober staat te wachten met vis en kip en toebehoren. 'Nu is de tijd,' herhaal ik. Het is een half jaar vóór Anno Ludwig.

Ik draai mijn hoofd naar de ober en knik. We zwijgen. Telemann heeft het woord. Orgelklanken. Gertrud heeft zalm. Ik eet kip, beetje bij beetje. Mijn hongergevoel is weg.

'Ludwig,' zeg ik.

'Ludwig.'

'Ja,' zegt Gertrud. Mes en vork rusten op de zalm. Zachtroze, beetje rauw nog. Toefje dille erbij. Rijst uit een kommetje dat op de kop is leeggemaakt. Doperwten met worteltjes. De vis drijft in roomboter. 'Dezelfde naam. Ik had het je moeten zeggen, in het begin. Ik kon het niet en ik wou het niet.' 'Nieuw begin,' zeg ik.

Kip in kerrie, kleine stukjes, met rijst en doperwten en worteltjes. Geen toefje dille erbij. De helft van het eten laten we liggen. De ober vraagt of het voldoende was en of het gesmaakt heeft. We knikken. We hoeven de kaart niet meer te zien.

'Twee koffie.'

En voor de koffie komt weet ik van de dood van de eerste Ludwig. De Mechelse herder. De hond van de buren. Die Nachbarn in Papenburg.

'Walter deugde, maar de dood van Ludwig kwam tussen ons.'

Het jongemeisjesgezicht is veranderd in een oudevrouwengezicht. Hoeveel inzicht kan een mens verdragen? vraag ik mij af. Ik houd de jas open en Gertrud steekt haar arm door de mouw. Ze kijkt me aan en buigt haar hoofd. Het is alsof ze vergiffenis wil vragen voor het geheim dat ze heeft prijsgegeven.

Achter de balustrade zie ik de bar beneden. Jonge mensen aan de toog; flikflooien en fliereFluiten. Wat weten ze van het leven? Niets hoeven ze van het leven te weten. Gertrud reikt mij de hoed aan. Klein en oud lijkt ze.

'Ik houd van jou,' hoor ik me zeggen. Ik schuif mijn linkerhand de mouw van mijn jas binnen. Mijn rechterhand met hoed houd ik zachtjes tegen haar schouder.

'Je bent de enige van wie ik ooit heb gehouden.'

53

'We moeten meer aan internationalisering gaan doen,' zegt Peusschers. 'Dat lijkt me wel wat voor jou.' De baas weet wie hij vraagt. Zeldzaam dat ik neezeg tegen nieuwe zaken. Het is voor mij een ontsnapping aan het dagelijkse leven, waar ik maar niet aan wennen kan. *Never a dull moment*, dat past mij wel. Ik zoek de verandering niet, het overkomt me, lijkt het. Nu ik erover nadenk, dat lijkt zo. Samenwerken is niet mijn sterkste kant, ik doe alles liever in mijn eentje. Als ik een nieuwe taak kan oppakken zijn de kaders nog niet vastgelegd en heb ik alle ruimte om te doen wat mij goeddunkt en vooral ruimte om te doen wat ik kan. Als ik te lang afwacht krijg ik opdrachten om te doen wat ik niet kan of niet goed genoeg beheers. Ik ga mijn falen uit de weg door voor de muziek aan te lopen. Seneca zei het al: het meeste volk zit op de tribune te kijken naar een paar gladiatoren die elkaar vooruithelpen en de mogelijkheden van elkaar en vooral van zichzelf aan het ontdekken zijn. Tot de dood erop volgt. Wat de filosoof wil zeggen: er zijn voorlopers en er is publiek dat volgt. Ik heb mezelf niet gemaakt, maar ik begin mijn eigenheid te ontdekken. Een plaats op de tribune is niet voor me weggelegd. Ik trek mij terug en als ik me niet terugtrek zoek ik een platform, het podium. Dat lukt ook met de camera. Als er bijeenkomsten zijn, open dagen, introducties, conferenties en congressen dan heb ik een camera bij de hand. De fotograaf is deel van het geheel, hij is onderdeel van het gezelschap en tegelijkertijd is hij buitenstaander. Door de lens of op het schermpje kijk ik naar volk en vaderland. Ik ben er en ik ben er niet. Niemand die er iets van zegt. Zo heb ik het graag, met de neus vooraan en in de luwte. 'Ik kan de gevolgen niet zo snel overzien,' zeg ik, maar mijn hoofd knikt. Peusschers heeft het allang opgemerkt. 'De minister wil dat onze studenten naar het buitenland gaan en dat studenten van andere landen bij ons komen.' Ik knik opnieuw. Peusschers schuift een nota naar me toe. Alle handelingen staan op papier en moeten verantwoord worden. Het vertrouwen in de deskundigheid en inzet van het personeel slinken met de dag, pas met een stempel op een verslag zijn activiteiten echt en uitgevoerd. Vooral domheid wordt op deze manier van bovenaf gestimuleerd door verantwoordelijkheid van medewerkers af te pakken. Wonderbaarlijk dat mensen zich dat laten aanleunen, ook intellectuelen.

'Het is voor iedereen belangrijk om over de grens te kijken,' zeg ik. Ik kijk elke dag over mijn grens. De wereld is voor mij eerder te groot dan te klein. Maar of ik wil of niet, mijn blik is gericht op de rand van het universum, en verder. Ik kijk in het zwarte gat, als ik de kans krijg.

'Ik doe mee.'

Huisman zegt dat ik teveel antennes heb. Mijn huisdokter zegt dat het beter

voor me zou zijn als ik een stuk of wat van de ontvangers van de stroom af zou halen. En als dat niet zou lukken, de signaalsterkte afzwakken. Hoe ik dat kon doen, dat vertelde Huisman niet. Voor een goed gesprek is een huisarts niet altijd de meest geschikte keuze. Ook wat dat betreft ben ik een kind van mijn tijd. Nog nooit hadden artsen zoveel kennis en vaardigheden in huis, maar ik geloof ze niet. Gertrud houdt mij uit de wind, zij kent mij wel. Als ze ziet dat ik een druk hoofd heb, zegt ze: 'Het wordt tijd dat je een schilderij gaat maken, of heb je nog een galerie om te bespreken?' Gertrud kent mijn ventiel om mijn overdruk kwijt te raken. Collega's zijn monomaan – in mijn ogen, en andere ogen heb ik niet – met hun vak bezig. Een leraar scheikunde is er vooral voor de scheikunde, al het andere is versiering. Kennis van de mens, ach wat maakt het uit. Het woord van de leraar is wet, net als de wil van moeder, jaren geleden. Zo keek ik ook tegen mijn beroep aan. Veel weten maakt gelukkig, vooral veel van het eigen vak weten maakt gelukkig. Ludwig laat mij elke dag zien dat mijn vak kleiner is dan ik het altijd heb gemaakt. Chemie is fantastisch, het geeft mij houvast aan de wereld die mij omringt, hoe dat voor andere mensen geldt, dat weet ik niet. Maar voor een *leraar* zijn andere zaken nummer één. Ik praat op school over persoonlijkheidsontwikkeling en over reflectie. Het is alsof ik Chinees spreek.

'Ik kan jou niets leren,' zeg ik. 'Ik kan een ander niets leren.' Mensen kijken mij verdwaasd aan, of ik niet goed bij mijn hoofd ben. Ben jij niet ingehuurd om leerlingen van alles en nog wat bij te brengen? Ik lees het van de gezichten. Ik voel mij op een podium achter een katheder en de mensen op de tribune kijken naar mij. Ik ben vermaak, ik ben een cabaretier die mensen lachen laat.

'Je leert enkel iets van mij, of van een ander als je dat zelf wilt,' probeer ik. 'Je kunt enkel jezelf wijzer maken.' De mensen horen mij, maar ze lijken me niet te begrijpen. Alles blijft hetzelfde, alleen voor mezelf lijkt verandering een traditie te zijn. En voor Gertrud, dat wil ik geloven. Gertrud heeft minder moeite met andermans overtuigingen, of het ontbreken daarvan. Ze heeft maar een paar collega's en meestal is ze onderweg. In galerieën en op cursussen gaat het over toepassing van kunst. Het nut en de noodzaak van kunst blijven buiten beeld. Kunst is er, net als subsidie. Er is geen twijfel over het eigen werk. Bij uitvoerend werk, en daar houdt Gertrud zich mee bezig, lijkt filosofie van minder belang. Klapmeijer heeft het bij beeldende vorming over filosofie als het over kunst gaat en over het praktische als het collega Stumpf betreft. Voor ieder is er een weg en een waarheid.

'Ze snappen je niet, en verder negeren ze je, omdat jij doet wat ze zelf niet kunnen,' zegt Gertrud.

Gertrud bedoelt mijn collega's.

'Je kunt het angst noemen, maar dat hoeft niet. Je hoeft dat ongemak geen naam te geven, maar als het je helpt om te begrijpen wat er speelt, geef het dan een naam.' Ik noem het domheid en ik noem het angst en ik probeer die

woorden uit mijn hoofd te verwijderen. En als collega's me vragen mee te gaan naar FC Groningen, dan ga ik niet mee. Ook niet als ze een VIP-plaats voor me hebben.

Net als de ontdekking van de boekdrukkunst en de uitvinding van buskruit op meerdere plekken tegelijkertijd op aarde gebeurden, komt het buitenland de school binnen voor we plannen hebben gesmeed. Peusschers kreeg later op de dag een mail van William Hunter. Associate professor in chemistry from Illinois, dat ligt in de Verenigde Staten. Van alle mogelijke plekken heeft hij de onze uitgezocht om zijn sabbathical door te brengen. Of dat kan, wat ons betreft? Alles is mogelijk in alle tijden en op alle plaatsen. Hunter woont in Normal, bijzondere naam voor een dorp. Om collega biologie te citeren: alles groeit overal en het milieu selecteert. Dat geldt niet alleen voor planten, de regel geldt ook voor dieren en daarmee ook voor mensen. Een maand later tref ik Hunter op school, een lange slanke man van achter in de dertig, misschien begin veertig, met een grote neus. Hij is geen jood. Hunter is gekleed in een colbert en een katoenen pantalon, geen jeans, ook dat bevalt me. De professor loopt een beetje voorover, maar niet ver genoeg om in zijn gang permanent te vallen, net als de maan naar de aarde valt. Hunter heeft grote handen, misschien is alles aan hem groot. Dertien was ik, misschien veertien.

'Leg je middelvinger zo plat mogelijk tegen de binnenkant van je handpalm,' zei Jo Schotman. Boerenzoon uit Ter Apelkanaal, bij mij in de klas van de HBS. 'Verder, zo ver mogelijk.' Ik drukte mijn middelvinger zo plat als ik kon in mijn hand. Jo werd door zijn moeder Joke genoemd, dat had hij verklapt. Dat was zo gegroeid, iedereen had een andere naam dan in het doopregister stond, leek het. Joke had niets van een meisje met zijn rossige kop en te grote oren. Joke was populair bij de meisjes. 'En nu weer recht.' Ik strekte mijn middelvinger. Jo legde een liniaal op mijn hand. 'Dit is de lengte van je pikkie als hij stijf is. Van de pols tot het topje van je vinger.'

Ik was van slag – flabbergasted zou Hunter zeggen –. Ineens wist iedereen, zonder dat ik mijn broek liet zakken, hoe lang mijn pieltje was. Ik schaamde me dood. Ik kende mijn stijve nog niet zo lang, een jaar misschien. Ik had er nog nauwelijks mee leren spelen. Ik begreep het liedje van Chuck Berry nog niet, mijn Engels was niet goed genoeg, niet alleen mijn kennis van Engels schoot tekort. "When I was a little bitty boy, my mother showed me a cute little toy." Mijn moeder zou me nooit hebben geleerd om met dat kleine speelgoed te spelen. Mijn kennis van het Engels was er in de loop van de jaren op vooruitgegaan. Dat kwam te pas. Hunter wilde alles over het onderwijs weten. Education in chemistry in Holland. 'In the Netherlands,' zei ik. Ook dat corrigeerde ik nog, ik maakte het land groter dan de provincies aan de zee. Het maakte hem niet uit. Aan politiek deed hij niet. Hunter wist nauwelijks wie de president van de Staten was, dat wilde hij mij doen geloven.

Voor de vrede is het misschien beter politiek overal buiten te laten, en religie. Hunter was bij mij aan het goede adres voor de landelijke ontwikkelingen. Ik nam hem mee als ik buiten de muren van de lerarenopleiding het onderwijs verkende. En dat gebeurde steeds vaker. Buiten school kon ik beter ademhalen dan binnen de muren van de benauwde veste. Op z'n Amerikaans vond Hunter alles *fantastic* en *great*. Het duurde een poosje voor ik begreep dat die overtreffende trap een handelsmerk is van elke man uit de States. Hunter was beroepsoptimist. Het is de eerste vrijdag in november. We zijn in Woudschoten op het jaarlijkse congres van leraren scheikunde, Hunter en ik. In het programmaboekje staat waar ik word verwacht, maar ik houd me niet aan mijn keuze van twee maanden eerder. Ik zoek buiten de deur vooral een onbekende partner om mee te praten, en dat gesprek hoeft niet altijd over chemie te gaan. Ik zoek frisse invalshoeken en verrassende gedachten. In de lounge zitten we achterover in de grote leren stoelen, muziek van Philip Glass uit het plafond. De deuren naar het park staan open, het water van de fontein buigt met de wind mee. Ik hoor geen geklater door terugvallend water. De zwaartekracht is zichtbaar, maar door de koffiemachine achter ons onhoorbaar. We hebben ieder onze armen op de leuningen, koffie en chocolade in de hand. Hunter drinkt geen koffie en geen thee. Hij is anders. Hij is Amerikanders. Ik vertel Hunter van Gertrud en van mij. Van Ludwig in het kwadraat, van Ludwig van Walter en van Ludwig van mij en Gertrud. Twee dode kindjes. Leraren uit het land knikken naar mij. We zijn één familie van chemici. In deze familie hebben we het over scheikunde. Mijn verhaal wil ik kwijt aan iemand die het ver weg brengt. Volgend jaar wil ik niet herinnerd worden aan dit verhaal in deze lounge op deze namiddag. Ik vertel Hunter dat ik van Gertrud houd, heel zeker ben ik. Ik zeg dat ik dit vertellen moet. Het was te lang geleden dat ik over Ludwig sprak. Met Gertrud praat ik over andere dingen. We zwijgen niet zoveel meer als eerder, maar we praten nog niet zoveel als beter voor ons zou zijn. 'Iedereen moet zijn afkomst kennen,' zegt Hunter. 'Ik heb de wereld gezien, Japan, Italië, Great Britain en nu ben ik in Drenthe terechtgekomen. De ouders van mijn vrouw zijn hier geboren, Veendrent en Zanddrent bij elkaar. Ik ben met de oudste dochter getrouwd. Met Rebecca heb ik drie kinderen.' Hunter lacht erbij, alsof hij blij is te kunnen vertellen wat hem aan deze kant van de Grote Plas heeft gebracht.

'Ze zijn na de oorlog vertrokken. De naam. Je weet het wel.' Hunter knikt. Zijn oogopslag lijkt eernsachtiger dan ik in de weken dat hij in mijn buurt was heb gezien. Ik kijk hem vragend aan. Ik weet het niet. Misschien ben ik niet vlot van begrip. 'Rebecca,' zegt Hunter. 'Je kunt er zelf wel een achternaam bij bedenken.' Voor ik er weet van heb zeg ik: 'Cohen?' 'Nee,' zegt Hunter, 'niet Cohen, maar het had Cohen kunnen zijn.' Ik knik, ik hoef niet alles te weten, en *moreover*, hoeveel joden ken ik eigenlijk in Drenthe? Niemand. Ik weet niet of ze er nog zijn en wie er niet is, die heb ik nooit gemist. Toen ik negentien

was, wist ik alles van de oorlog in Vietnam, van bombardementen met kerstmis, van duizenden Amerikaanse jongens die horizontaal terugkeerden in loden kisten. Ik wilde alles weten van de oorlogen in Azië en in Angola, Mozambique en Guinee Bissau. Niets wist ik van de oorlog op het zand en in het veen. Niets wist ik van verraad en van moord en doodslag onder eigen volk. Ik zat op de tribune en keek naar de strijd die op een ver speelveld werd voltrokken. Elke Amerikaan haalt mijn kindertijd naar boven. Ik was niet langer: that fat little boy. Ik kreeg ander speelgoed.

Ik loop opnieuw met de jager langs het Oranjekanaal. De jager die in de bossen bij Exloo de foute jood door het hoofd schoot. In de telefoongids van Odoorn, Exloo, van Valthe en Klijndijk en van 't Haantje staan geen joden meer. Cohen, Spielmacher, van Messel, ze zijn er niet meer.

'Het oudste kind van Rebecca en mij is een meisje,' zegt Hunter. Hij laat zijn automatenchocolade koud worden. 'Ze lijkt op me. Ik begrijp mijn kind, voorzover je kinderen kunt begrijpen. Ik herken mijn eigen trekken, vanaf het begin.' Hunter steekt het koekje in een keer in zijn mond. Ludwig leek op mij, vanaf het begin. Hij leek op mij omdat ik dat wou. Ludwig had meer van Gertrud. Te weinig van mij, maar een vader moet niet klagen. Ik was blij met mijn zoon. Ik ben blij met mijn zoon. 'De tweede lijkt op Rebecca en op mij, die snap ik ook een beetje.' Hunter bestudeert het papiertje van het koekje. 'Café noir,' zeg ik. 'Black coffee. Coffee black.' Hunter schudt zijn hoofd, alsof hij zich heeft vergist. 'De jongste, een jongen, begrijp ik niet.' Hij drinkt de beker in een keer leeg. 'Misschien is Sammy autistisch, misschien heeft hij PDD-NOS, misschien heeft hij iets anders. Ik wil Sammy begrijpen. Dat bracht mij naar Borger. In Drenthe ligt een deel van zijn *history*, hier op de Hondsrug met zicht op de veenkoloniën.' Hunter probeert mij helder te maken dat ik niet zonder mijn geschiedenis kan. Hij wil mij laten zien dat ik niet zonder mijn verleden kan, en ook niet zonder het verleden van Gertrud.

'Het is oud, maar niet versleten,' zegt Hunter, 'wie de geschiedenis niet onder ogen durft te zien, is gedoemd haar te herhalen.' Ik ken de uitdrukking. Ik hoor Paul Valéry: leren is geen kunst, het is een kunst je eigen te maken wat je leert. 'En,' zegt William, 'en als je je roots wel kent, ook dan treed je in herhaling van zetten. Ontsnappen en een ander pad volgen is alleen aan de sterken en de slimmen voorbehouden.' Met een lepeltje schept hij de kleffe cacao uit de beker.

'En wie het onderste uit de kan wil, die overleeft het meestal niet,' zegt de chemicus. 'Als je te ver van je oorsprong afdwaalt, dan is de vastigheid weg. Een boom die niet geworteld is krijgt geen water en geen mineralen. Zo'n boom kan de fotosynthese wel vergeten. Zo'n boom sterft. Domheid is niet mijn sterkste kant, maar ik moet toegeven dat ik mij op dit terrein, het verleden en wat mijn verleden vandaag voor mij betekent, voor mijn eigen leven en het leven met Gertrud, en het leven met en zonder Ludwig, ik moet

toegeven dat ik mij in dat opzicht niet als een intellectueel heb gedragen.

Ik was niet angstig na de bekentenis van Gertrud in 't Feithhuis. Gertrud met het eerste kind van Walter. Gertrud met de eerste Ludwig naar het graf in Papenburg. Gertrud met de strijd met Walter over het dode kind, de afstand tussen vader en moeder. Ik dacht dat ik begreep hoe Gertrud zich voelde, ik dacht dat ik haar kilte begreep als het over onze dode Ludwig ging. Onze Ludwig op portret. Het geheim dat ze had gedragen. De last die weggevallen was. Ludwig was Ludwig in herhaling.

Die avond wilde ik haar vrijen. Gertrud bleef lang onder de douche. Ik wachtte. Afgedroogd en klam kwam ze in nachthemd bij me. Ze wilde tegen me aan, lepeltje lepeltje. Vrijen wilde ze niet. Niet die nacht. Ze had een slaappil genomen.

'Misschien heeft je vrouw je nog meer te vertellen,' zegt Hunter.

'Misschien moet je haar wat meer vragen stellen. Vroeger of later komt toch tevoorschijn wat je niet wilt weten. Je kunt er bang voor zijn, maar angst lost niets op.' De voorzitter van het congres komt met een bel de lounge binnen. De volgende ronde met lezingen en workshops begint. Ik zoek een plek achter in de grote zaal en laat mij bijpraten over plastics en de moleculen die plastics sterk en duurzaam maken. De camera houd ik in mijn zak. Na de avondlezing bel ik naar huis. Gertrud neemt gelijk op. Ze heeft de cd-speler aan, ik hoor Schubert op de piano.

'Alles is goed,' zegt ze. 'Bij mij ook,' zeg ik. Beneden in de bar praat ik met Emiel de Kleijn. Hij wil van alles vertellen over nieuwe scheikunde. Ik wil niets meer horen. Ik wil niets meer zeggen. Ik hoor niet wat hij vertelt. Ik voel melkzuur in mijn kuiten. Mijn voeten branden in mijn schoenen.

54

Gertrud is naar Bremen, het gaat niet goed met haar broer. De operatie is gelukt, maar er is een infectie bijgekomen. Elke twee weken gaat Gertrud op bezoek en zorgt ze voor hem. Willem woont alleen. Hij is niet getrouwd.

'Willem is homo,' zegt Gertrud, 'maar niet iedereen hoeft dat te weten.' Ik wil zeggen dat iedereen homo is, in het echt of latent, maar ik zwijg. 'In Duitsland ligt dat gevoeliger dan hier,' zegt Gertrud. 'Niet iedereen accepteert mensen die anders zijn. Ook niet in Bremen.' Gertrud begint niet over de oorlog, niet over joden, zigeuners, homo's en hoe die oorlog de geschiedenis van de Nachbarn bepaalt. Euthanasie, abortus, er is veel dat alleen met de nodige omzichtigheid ter sprake kan komen. Ik vind dat niet verkeerd. De last van het verleden maakt mensen, niet iedereen, voorzichtiger. Het kost tijd om emoties als verdriet en woede kwijt te raken en het verstand te laten overheersen. Oorlog is oorlog, en in een oorlog vallen doden en gaan ook onschuldigen het graf in, of de gaskamer, of de oven. Dat gaat zo, dat is altijd zo geweest. Oorlog maakt een mens milder en bescheidener; als het voorbij is. Dat geldt ook op kleine schaal. Ik houd van mijn vader en moeder, ik houd meer van ze sinds ze niet meer leven. Nu mijn kindertijd en wat daarna kwam achter me ligt, begrijp ik Alexandra en houd ik van haar op mijn manier. De minne streken die ik heb laten gebeuren. Ik heb er steeds meer vrede mee. Gertrud met een kind van een andere man, Gertrud met geheimen. Ik ben er niet blij mee, maar ik wil geen strijd. Valéry zei het al: ik heb van mezelf gehouden en ik heb mezelf vervloekt en samen zijn we ouder geworden. Ik hoor mijn vader: het wordt weer tijd voor een oorlog. Misschien een oorlog om in het volgende interbellum terecht te komen; een tijd van bescheidenheid, mildheid en vooruitgang. Ik hoor het mezelf zeggen, ik grinnik om mijn woorden.

Ik heb de broer van Gertrud een keer of drie gezien. Willem is geen prater. Ik ben ook geen prater, in het begin. Als een ander de juiste woorden en zinnen tegen me zegt, is het alsof de deuren openzwaaien. Ik vertel en ik praat over wat me bezielt. Monomaan, dat ook. Gelukkig heb ik Gertrud om mij te stoppen. Dat hebben we afgesproken. Gertrud legt haar hand plat op tafel, of op haar knie als er geen tafel in de buurt is, om mij te seinen. De platte hand, de vingers tegen elkaar, de duim tegen de wijsvinger en ik weet: kalm aan, je hoeft niet alles prijs te geven. De platte hand betekent: ik luister naar je. De platte hand betekent: we hebben geheimen met elkaar, niet iedereen is in die geheimen geïnteresseerd. Haar platte hand laat me weten dat ik me in mezelf verlies en niet met de wereld bezig ben.

Willem is haar oudere broer, haar enige broer. Willem was de opvolger op de boerderij, dat hadden vader en moeder Wencke bedacht. Het liep anders.

Gertrud was de tweede keus, als Willem geen boer wilde worden dan zou het land en de boerderij naar Gertrud gaan: moest ze wel een boer trouwen.

'Ik trouw niet met een boer,' zei Gertrud. 'Ik trouwde niet, ik ging samenwonen met Walter. Een Duitser. Beide was erg, ik weet niet wat het ergste was.' Vader Wencke had zijn dochter de deur gewezen. Gertrud hoefde niet weer thuis te komen, als ze haar eigen gang ging, dan moest ze het ook zelf maar weten. Gertrud wist het zelf. Ze maakte Minerva af, ze schilderde en ze beeldhouwde, met cum laude haalde ze haar diploma. Haar vader was er niet bij. Haar moeder was bij de uitreiking, en een maand na het diploma werd de vrede getekend, er was een grens getrokken. Gertrud ging met Walter naar Papenburg te wonen. Walter gaf Duits en later ook Nederlands aan het gymnasium en Gertrud schilderde aan huis tot ze in de kunsthandel terechtkwam. Na vijf jaar in Papenburg, een jaar na de eerste Ludwig, was daar het kunst-consulentschap voor het onderwijs erbij gekomen. Walter had zijn connecties gebruikt om Gertrud aan een baan te helpen. Dat ging in Duitsland niet anders dan hier.

'En na een half jaar in Duitsland was het alsof er nooit iets was voorgevallen. Er zat geen gat van vijf jaar in de familiegeschiedenis. De kloof was niet breed, maar wel diep,' zei Gertrud. 'Kunst kwam in de familie niet voor. Mijn vader was niet creatief, hij was een goede boer, maar niet kunstzinnig. Mijn moeder had wel doorgeleerd, kleuterkweek, maar toen ze klaar was om aan het werk te gaan kwam mijn vader haar hand vragen. Getrouwde vrouwen mochten niet werken. Je weet dat wel. Ze hebben de bruiloft nog een jaar uitgesteld.' Ik wist dat. Ik ken mijn afkomst en ik ken mijn kindertijd.

'Misschien is Willem geen kind van mijn vader,' zei Gertrud. 'Hij lijkt niet op mijn vader.' Gertrud zei het zonder haar gezicht erbij te vertrekken. Het was haar volslagen helder. Haar broer had een andere vader dan de man die de boerderij bestierde. Ze had het er nooit over gehad. Ze had haar moeder nooit gevraagd. Ik ken haar vader uit de foto's uit het album. Ik ken Willem van drie bezoeken en van de foto in de vensterbank. Portretfoto met ver op de achtergrond de Weser en de gebouwen aan de andere kant van de rivier. Vierkante kop, zwart haar, bril met dun zwart montuur waar de wenkbrauwen boven uitsteken. Hij heeft een nichterige mond, maar dat zeg ik omdat ik weet dat hij homo is. Zonder die kennis had ik dat niet gezien. Ik maak van het portret wie ik ervan wil maken.

'Er zijn zaken die je niet navraagt, en dat zijn vooral zaken die de echtheid van het bestaan aangaan. Twijfel is het ergste dat je kan overkomen en ik ben niet op de wereld om twijfel te zaaien. Ik laat mensen graag in hun zekerheden.' Gertrud zoog lucht diep in haar longen, het raakte haar, haar afkomst en haar verleden.

'Maar mijn broer is mijn broer, ook als mijn vader niet zijn vader is.' Op dit terrein zijn we tegenpolen. Gertrud en ik. Ik gooi graag de knuppel in

het hoenderhok. Ik wil graag beweging in de geesten, in de geest van mijn collega's en in de geest van mijn studenten, maar vooral in mijn eigen geest. Die zucht naar helderheid en verandering zit in mijn genen. Zoals Misses Moola in Kalabo tegen mij zei: "Their minds are not yet settled." Ze bedoelde de schoolkinderen, ik voelde me aangesproken, nog steeds.

'Dat waardeer ik in je,' zei Gertrud. 'De lef, de durf om nieuwe wegen te zoeken. Ik hoef dat niet, maar dat jij dat doet vind ik bewonderenswaardig.' Ik hoef geen medaille voor de dingen die ik doe. Ik doe wat in mij zit. Ik geef vorm aan mijn genotype. Ik hoef geen prijzen. Ik prijs anderen niet voor wat ze kunnen, ik laat mijn verbazing zien – soms in de vorm van verontwaardiging – als mensen hun talenten niet gebruiken. Kwaliteiten op de plank laten liggen, dat stoort mij het meest.

Willem heeft kanker aan zijn darmen, met verklevingen, en aan de organen. De nieren, de milt, de lever. Ik dacht direct aan een van de beginzinnen uit Ulysses van James Joyce. Mr. Leopold Bloom was dol op orgaanvlees van vee en gevogelte. Die ene zin maakte voor mij de boodschap van de uitzaaiingen verteerbaar. Dat gaat vanzelf, daar hoef ik niets voor te doen. Literatuur en kunst geven troost, als je er gevoelig voor bent. Ik ken mijn zwakke plekken, krap een half jaar vóór Anno Ludwig. De foto van haar broer is drie jaar oud. Zijn gezicht ziet er nuver uit, op recentere foto's is het dikke hoofd verdwenen. Willems ogen staan helder en hebben de kracht van een aanvaller, maar de verpakking begint sleets te worden. De geest is onveranderd, maar het dragende beginsel loopt naar het einde. Ik hoef dat niet van dichtbij mee te maken. De foto van Willem staat niet naast de foto van Ludwig. Zo wil ik dat.

Om het andere weekend gaat Gertrud naar Bremen. Ik vind dat prima. Twee dagen alleen in huis. Ik doe werk voor school en ik schilder. Ik doe boodschappen en zondagavond heb ik het eten klaar. We nemen er de tijd voor, elke zondagavond. Ik kook graag. Uitgebreid koken en lekker eten is een oefening in zorgvuldigheid en aandacht voor het werk dat gedaan moet worden. We eten aan tafel, nooit met het bord op schoot voor de televisie. De telefoon gaat uit. Een enkele keer draaien we muziek tijdens het eten, maar meestal hebben we genoeg aan elkaar. Dat bevalt me.

Kwart over vijf hoor ik de diesel afslaan. De tafel is gedekt, Gertrud kan zo aanschuiven. Eerst het ritueel: wassen, plassen en gemakkelijke kleren aan. Een zoen en nog een zoen. Ik krijg een aai over mijn rug.

'Fijn dat je heelhuids terug bent.' 'Blij. Het was rustig op de weg.'

Ik schenk een glas Gewürtztraminer in voor Gertrud, zelf neem ik mineraalwater met een paar blaadjes munt. Ik verdraag geen drank meer sinds Ludwig dood is, dat was er ineens. Een slok met alcohol erin en ik krijg kramp in mijn maag en bonkende bloedvaten in mijn hoofd, heel bijzonder is dat.

Gertrud vertelt van Willem, van de voortgang van zijn kwalen, van de achteruitgang van haar broer. Het kan nog een jaar duren, maar het kan ook eerder afgelopen zijn.

'Willem wil in Duitsland sterven,' zegt Gertrud.

Ik knikte. Ik hoef haar broer niet bij ons in huis om zijn laatste maanden mee te maken. Ik heb genoeg aan mezelf en aan Gertrud. Ik heb graag mijn eigen wereld. Dat had ik nog niet tegen Gertrud gezegd; de meeste zaken zoeken hun eigen oplossing, daar hoef ik mij niet voor in te spannen.

'Hij probeert nog eenmaal een chemo,' zegt Gertrud. 'Als dat niet werkt dan is het wat hem betreft voorbij. Het leven.' Ik schep mij appelmoes op het bord. Appelmoes met stukjes perzik. Ik houd niet van orgaanvlees, ik heb liever kippenborst, of poot.

'Euthanasie?' vraag ik. 'Als je het niet zo noemt, klopt het,' zegt Gertrud. 'Palliatieve zorg.' Gertrud knikt. 'Binnenkort?' 'Kan.'

Mooi, ligt mij voor op mijn tong. Ik laat het daar liggen. Over drie weken komen studenten van de lerarenopleiding uit Brussel op excursie. Ik regel alles wat er te regelen is. Een sterfgeval is niet handig in die weken.

'Heb je geen trek?' Gertrud laat de helft op het bord liggen. Ze schuift haar stoel naar achteren. 'Het smaakt goed. Prima,' zegt ze. 'Je hebt goed gekookt, smakelijk. Daar ligt het niet aan.' Ze veegt haar lippen af en drukt knoppen van de stereo in. Impromptu's van Schubert. 'Doe mij het toetje maar,' zegt ze. 'Is er wat?' 'Niets bijzonders.' Ik maak de Biogarde met bruine suiker en ik ruim de tafel af. Er is genoeg overgebleven voor morgen, dat scheelt. 'Hij gaat dood,' zegt Gertrud. Ze roert de suiker door de Biogarde. Ik knik en neem een lepel Biogarde met bruine suiker op de rand. Ik roer nooit. 'Dan is er geen familie meer.' Gertrud roert, ze eet niet.

'Dan ben ik de laatste van deze tak.' Ze schuift haar stoel dichter naar de tafel. 'Zo is het,' zegt ze. Zonder wat te zeggen eet ze het kommetje leeg. Schubert. 'Ruim jij af?' Altijd ruimen we samen af, vanavond niet. Gertrud neemt het glas met een laatste slok wijn en gaat door de serredeuren naar buiten. Het is heldere maan boven het vliegveld.

55

Zondagavond, ruim vier maand voorbij. Gertrud was net terug uit Bremen. Ik vertelde dat Mike Nocella, een student van de Illinois State University, vijf maanden met me mee zou lopen. Mike is een student van William Hunter die terug is naar zijn thuisbasis. 'Het lijkt erop dat je de zoon hebt gevonden die je je hebt gewenst,' zei Gertrud. Ik kreeg warm water in mijn ogen. Ik knikte, meer kon ik niet. Ik schepte opnieuw aardappelen op mijn bord. Ik had al genoeg, maar ik moest wat doen. Overspronggedrag, ik wist het, maar ik kon het niet tegenhouden. Het staat me nog helder voor ogen. Mike lijkt niet op mij. De jongen is een schriel mannetje, een halve Italiaan. Smal gezicht, atletisch, lenig. Hij houdt zijn hoofd scheef als hij zijn woorden wil onderstrepen. Bruine ogen met vuur, een smalle mond. Hij lijkt op mij. Ik herken mijn karaktertrekken, ik was negentien, ik wilde de wereld veroveren.

'Dat is zo,' zei ik. Ik ging van tafel. Ik moest dichtbij Gertrud zijn. Ze ging staan. Ik legde mijn hand op haar schouder, ik streek mijn hand langs haar hals, haar schouder, haar arm tot aan haar pols, haar vingers.

'Wat ik niet heb, dat heb ik nu een beetje.' Ik haatte het sentimentele in mij. Het kwam naar boven. 'Alle kinderen zijn jouw kinderen,' zei ze. Gertrud weet alles van me. Ik heb geen geheimen voor haar. Ik voelde haar borst tegen me aan. Ik voelde haar buik tegen mijn buik, haar armen om me heen. Lang geleden was dat. Lang geleden. Ik moest schreien om Ludwig die allang dood was. Ik moest schreien om Mike. Ik moest om mezelf huilen. Ik schreide, mijn hele lijf schreide.

William Hunter is een half jaar terug op Illinois State University. De associate professor heeft Mike, tweedejaars scheikunde, mijn kant opgestuurd. Mike Nocella, leergierig, betrokken en in heel wat zaken naïef. Kinderlijk, een late puber. Een jongen van net twintig, jong voor zijn leeftijd. Hunter zei het al: 'Amerikaanse jeugd loopt twee jaar achter op de Europese jeugd, wat rijpheid aangaat.' Hunter had bij zijn lesbezoeken gezien dat de leerlingen voorlijker waren dan in Amerika. De kinderen stelden hem vragen, spraken Engels zonder schroom. De leerlingen wilden alles weten van de Amerikaanse politiek – waar Hunter geen mening over had –, over cultuur en vooral over muziek.

'De kinderen zijn hier voorlijk,' zei de professor. Meer verstandige zaken kon hij er niet van zeggen. De Yankees – de Jan Kezen – waren niet achterlijk, en ze luisterden beter naar hun leiders, dat was zo. Misschien zou dat overwaaien uit Amerika. Liepen wij niet vijf jaar achter bij de Amerikanen wat een groot aantal zaken aanging? Er zijn veel terreinen waar wij achterlijk zijn, maar het zijn juist die zaken die mensen als vooruitgang bestempelen. Openheid en taboes opruimen verschuift naar onbeschoftheid en naar gebrek aan benul

als het over fatsoenlijke omgangsvormen gaat. Die 'verbeteringen' hoeft de rest van de wereld niet over te nemen. Mijn particuliere opvattingen houd ik achter mijn kiezen. Praten kan nuttig zijn, zwijgen ook. Hunter ging Berend Botje achterna en schreef artikelen in de vakbladen over verschillen en overeenkomsten tussen onderwijs hier en onderwijs daar. Hij was voorzichtig: als we bereid waren konden we iets van elkaar leren; de scholen in Nederland en in Amerika. Hunter had genoeg van de lerarenopleiding gezien om met een gerust hart studenten naar ons te sturen. Het kon geen kwaad. Mike Nocella kwam vijf maanden geleden. Mike werd mijn zoon. Gertrud had dat goed gezien.

De stage van Mike zit erop. Vader en moeder zijn overgekomen om hun bloed mee naar huis te nemen. Ze wilden zien waar Mike was geweest. Mike had een *culture shock* ondergaan, ze wisten het van de verhalen en foto's op facebook. Vader en moeder wilden weten wat er met hun kind was gebeurd. Het kind had het kind achter zich gelaten.

Michael en Shirley zijn bij ons op visite. Gertrud en ik hebben ze uitgenodigd voor hun laatste maaltijd in ons land. Morgen vliegen ze naar de States. Drentse kost op tafel; gerookte zalm, gebakken aardappelen, appelmoes met kaneel en wat verder nodig is om vreemden op hun gemak te stellen. Mike was een kind toen hij de lerarenopleiding binnenstapte. Zijn eerste vrijpartij moet nog komen, al heb ik hem dat niet gevraagd. Hij rookt niet, hij drinkt nauwelijks, dat mag niet voor hij eenentwintig is. Hij volgt de regels. Kwajongen met een helder verstand, zo kwam hij. Zijn vader en moeder hebben hun roots in Europa, dat was mij al duidelijk door de paapse achternaam. Alles wilde ik weten van zijn verleden, misschien omdat ik het verleden van Gertrud te lang had laten liggen. Misschien omdat ik niet terug wilde kijken naar mijn eigen afstamming. De geschiedenis lag immers voor mij, niet achter mij. Het leek erop dat met de komst van Mike Nocella mijn eigen verleden mij inhaalde.

'Mijn opi Hank heeft mijn omi aan het front tussen Duitsland en Frankrijk ontmoet,' zei Mike. Hij was twee weken op de school toen ik hem begon te vragen naar zijn roots. Zijn opi was de zoon van een Duitser die al voor de Eerste Wereldoorlog naar Amerika was geëmigreerd. In de tijd dat zoon Hank als tiener naar de universiteit ging, werd de Duitse Amerikaan naar Europa gestuurd om de Duitsers – zijn voorouders – te bevechten. Zijn regiment hield Bad Mergentheim bezet, maar ook in Beieren trokken de hormonen en de liefde zich weinig aan van de nadagen van de oorlog. Oorlog was voor generaals en presidenten, niet voor het voetvolk. Hank vrijde met Gretchen als het nacht was en hij het kampement kon verlaten. Dat Hank een woordje Duits sprak maakte de liefde gemakkelijker.

'Opi haalde Gretchen naar de States en toen omi Gretchen eenentwintig was, had ze al drie meisjes in de luiers. Mijn moeder was de jongste van de

drie. Shirley.' Mike kende de geschiedenis van zijn ouders. Zijn grootvader van vaders kant was de jongste van elf Italiaanse kinderen uit Gaeta en Formia die in Monroe neerstreken. Alle dagen hard werken in een papierfabriek en weinig dollars om uit te geven. Krabben en knooien. 'In de trein naar Pasadena in Californië trof opa Tony twee mannen die een mooie vrouw in de coupé het leven zuur maakten.' De gentleman was wakker geworden, misschien waren dat Italiaanse trekken. 'Waarom moeten jullie mijn vrouw lastig vallen?' had opa Tony gezegd. 'Opa Tony zag oma Lee voor de eerste keer. Drie weken later waren ze getrouwd. Mijn vader Michael was het eerste kind van Tony en Lee. Vader is ook in Normal geboren.' Ik vroeg naar de plek die op het briefpapier van Hunter stond.

'Normal was de plek met een Normalschule,' legde Mike uit. 'Normaalschool, zo heette de lagere school bij ons ook,' zei ik, 'voor het basisschool werd.' 'Wij kunnen veel van jou leren,' had Mike gezegd. Misschien was het fatsoen en respect die hem dat deden zeggen, misschien kwam hij hier inderdaad om te leren. 'Wij kunnen veel van jou leren,' was voor mij de aanzet geweest om niet langer te luisteren, maar om monomaan te vertellen. Als ik geprezen word, ook al is het collectief voor zaken die niet mijn verdienste zijn, dan wordt de traditionele onderwijzer in me wakker. Ik ga uitleg geven, ook als er niet naar wordt gevraagd.

De garnalen zijn verorberd. We wachten op het hoofdgerecht. Gertrud staat aan het aanrecht. Michael leunt zwaar achterover. Ik schat hem twee meter en veel zwaarder dan ik ben. Ik kon niet vaststellen of het uit beleefdheid was dat hij de garnalen een excellent appetizer noemde. Misschien was het oprecht. Michael houdt van basketbal. Sport kan mij nauwelijks boeien. Ik hoef niets van sport te weten. Alles wat met sport te maken heeft haalt de HBS bij me boven. Ik was nergens goed in als het om lichamelijke inspanning ging. Ik werd niet als laatste gekozen om mee te spelen, ook niet als eerste.

Michael vocht in Vietnam. Hij was in Saigon in de tijd dat ik op de Grote Markt in V&D met de roltrappen naar boven ging. Naar beneden kon enkel met de trap. Dat was de katholieke middenstand; naar de hemel, maar enkel te voet er weer uit, of met de Jakobsladder.

'Ik ging bij de marine,' zegt Michael als ik hem ernaar vraag. Ik wil weten hoe het was in de jaren zestig. Ik wil weten waar ik mij druk over maakte. Shirley, een schriele vrouw met rossig haar en een geborduurd vest, kijkt naar de keuken en dan naar mij. Shirley kent zijn verhaal. Ik knik, en zonder woorden weet ze dat ze – in deze vreemde wereld – van tafel kan en mee kan helpen het eten verder klaar te maken. Mike blijft zitten. Hij kent het verhaal van zijn vader, maar niet alle details. Misschien stel ik een vraag die hij nog niet heeft gesteld.

'Kijk,' zegt Michael, 'als ik niet vrijwillig zou gaan, dan zouden ze me komen halen. Ik dacht: bij de marine, dat is het veiligst om niet in Vietnam

terecht te komen.' Hij schuift het lege bordje met schijf citroen en toefje dille een eindje naar het midden van de tafel. 'Maar ik vergiste mij. Het leger is loos.' Hij was binnen een maand overgeplaatst naar Saigon. 'Ik moest met mijn kameraden de starbanen onderhouden, de gaten van de bommen dichtmaken en op wacht liggen naast de runway.' Uitzicht op een riviertje en op resten van oerwoud waar de Vietcong in het verberg lag. De dood loerde overal. Shirley ruimt de bordjes af. Ik wacht op een spannend oorlogsverhaal – Varen en Vechten – als gebakken aardappelen en de appelmoes de plek op het tafel-linnen innemen. Michael laat zich niet onderbreken.

'Ik heb geluk gehad,' zegt hij. Wat echt en indringend is geweest laat zich niet parkeren, ook niet door de zalm. 'Tijdens het Tet-offensief was ik juist met verlof.' Hij had het ergste gemist. Dat was begin 1968. In dat jaar sneuvelden 1.536 Amerikanen, in dat jaar stopte het leven van 45.000 Vietnamezen door de oorlog. In dat jaar plakte ik anti-oorlogstickers op de draaideur van V&D in Stad. In dat jaar kocht ik mijn protestkaarten. Zijn zoon kijkt mij aan. De ogen van Mike zeggen: stel die vraag, stel die raag. Ik vraag niet of Michael mensen heeft doodgeschoten. 'Het ging er ruig aan toe,' zegt Michael. Gertrud haalt de deksel van de gerookte zalm. Shirley brengt de doperwtjes en de boontjes. Er is saus, er is salade, er is van alles om te eten en te drinken. 'Het leger betaalde alles, de studie, mijn vervolgopleiding. Het was de enige manier om aan armoede te ontsnappen.' Mike knikt. Hij studeert aan ISU omdat vader en moeder het kunnen betalen, met dank aan de Vietnamezen. Chicago, daar woonde Michael in de buurt in de tijd van het Tet-offensief. Ik houd het smalle strookje papier in mijn hand, vijf adressen uit de telefoongids van Chicago. Drie adressen aan de voorkant van de snipper en twee aan de achterkant. Vijf gulden voor vijf adressen en het blaadje met oproepen om uit Vietnam te vertrekken. Michael lag aan de rand van de startbaan voor bommenwerpers, niet omdat hij dat wilde, omdat hij niet anders kon.

'De military is gemakkelijk,' zegt Michael. 'Je hoeft niet na te denken over wat je moet doen. Dat is de prijs van kameraadschap.' Hij aarzelt. 'Warmte wil ik het niet noemen, maar op warmte zaten we in Vietnam niet te wachten.' Gertrud brengt een extra schaal met aardappelkroketjes in donkerbruine jus. 'Het enige wat ik niet wou,' zegt Shirley, 'Mike in de military , of in basketball.'

'Dat is gelukt,' zegt Mike. 'Can I have some fish?' Michael houdt de schaal met de zalm dichterbij. 'In een oorlog is de dood de hele dag dichtbij. Wel wonderbaarlijk dat de dood van de Vietnamezen mij niet veel deed. Dat was de vijand. Onze maten, dat telde. Je wist nooit wanneer het je zou treffen.' Het eten neemt het gesprek over tot de borden en schalen leeg zijn en iedereen in herhaling heeft gezegd dat het veel en veel beter was dan pizza, Kentucky fried chicken en hamburger.

'Fantastic,' zegt Michael.

Het lijkt erop dat ze nog nooit lekker hebben gegeten.

56

We lopen langs het graf van Ludwig, steken de weg over en nemen het pad door de Braak. Bij het doolhof leg ik mijn hand op de schouder van Gertrud.

'Lieverd,' zeg ik. 'Lieverd, ik moet je wat vragen. Ik moet iets van je weten.' Een frêle vrouw kijkt naar me omhoog. We staan stil. Het blad aan de bomen houdt stil. 'Ja?' De hele wereld luistert mee. 'En zie je Walter nog?' Gertrud hoeft geen antwoord te geven. Ik weet het antwoord. 'Ik zag hem nog,' zegt ze. Het blad aan de bomen doet wat blad aan de bomen moet doen. De stilte is voorbij. 'Ja, ik zag hem nog.' Verderop staat een bank, maar we blijven staan. 'Vaak?' 'Vaak.' 'Elke keer als je naar Bremen gaat?' 'Elke keer dat ik naar Bremen ging.' Ik wil haar slaan, maar ik sla niet. Ik voel mijn benen zwaarder worden. Het lood maakt het staan niet gemakkelijker, maar ik blijf staan. Toegeven is niet mijn sterkste kant. 'En vrij je met hem?' Ik wil alles weten. 'Niet meer,' zegt ze. Gertrud kijkt mij aan. 'Niet meer,' herhaalt ze. Hoe kan ik weten dat een leugenaar niet meer liegt? 'Het spijt me,' zegt ze, 'het spijt me, dat ik je dit niet eerder heb verteld.' 'Ik heb je niet eerder gevraagd,' help ik haar. Ik heb liever dat ik de schuld van alles krijg, maar dat ik wel de waarheid te horen krijg. Niets is erger dan niet te weten uit welke hoek de wind waait. 'Walter is dood,' zegt ze. Gertrud slaat haar armen om me heen en legt haar hoofd tegen mijn schouder. Ze snokt. Het is de eerste keer dat ze snokt. De eerste keer sinds Ludwig. Ik wil haar omarmen en ik wil haar verstoten, tegelijkertijd. Ik houd van deze snikkende vrouw op het bospad. Ik ben met haar getrouwd, ik ben haar trouw. Ze is de moeder van Ludwig. Mijn kind. Zij heeft mij uitgezocht. Ik haat haar om die ander. Ik haat haar om Walter. Ik wist het, maar ik wilde het niet weten. Ik wist niet dat ze naar haar eerste man verlangde, naar haar eerste liefde, de enige echte. 'Mijn broer ligt in het ziekenhuis, dat is waar. Hij was niet alleen.' Aan het einde van het pad komen een jongen en een meisje aangewandeld, hand in hand. 'Walter is aan kanker gestorven. Overal had hij kanker. Misschien van verdriet over hoe zijn leven was gegaan. Kanker had hij. Dood is hij.' Ik houd niet alleen het verdriet over Walter in mijn armen, ik houd een wereld van verdriet omklemd. 'Ik was erbij.' Het jonge stel loopt ons voorbij. Het meisje lacht naar ons, de jongen kijkt naar de boomtoppen, een nieuw begin.

Gertrud was erbij toen Walter de overdosis morfine kreeg. Twee maanden geleden. Ik reisde met Mike Nocella door het land. Ik ging met Mike naar scholen. Ik liet Mike de wereld zien terwijl Gertrud haar tijd verdeelde tussen Paterswolde en Bremen en de galerieën in Drenthe, tussen Bremen en de avondcursus in Haren voor vrouwen van hoogleraren en doctoren, de fijnschilders. Mike schreef in het halve jaar dat hij hier was een boek over wat zijn coming out was in de grotemensenwereld. *Terra incognita* van meer

dan 200 bladzijden. Twee maanden geleden gaf Mike het eerste exemplaar aan de voorzitter van het college van bestuur. Twee maand geleden, na de presentatie, kwam de visite van vader en moeder die hun enige kind kwamen bewonderen en hem mee terugnamen naar Normal. Mike had de wereld verkend, ik was erbij en ik keek ernaar. Bijna een half jaar had ik een zoon om naar om te kijken. Ik had hem *Catcher in the rye* meegegeven, maar de volgende dag vond ik het terug op de vensterbank in de logeerkamer. De Holden uit Illinois was er nog niet aan toe geweest. Ik liet het zo. In de drukte van die maanden zag ik niet wat er aan Gertrud veranderde.

Het weekend na *Terra incognita* was Gertrud in Bremen. Gertrud was bij de man die haar nooit had laten gaan. In Duitsland, ze was in Duitsland bij een Duitser die een spuit kreeg om te sterven. Er was geen begrafenis geweest. Walter had zijn lichaam aan de wetenschap gegeven. Ärtze und Studenten konden in hem snijden. Pijn zou hij nooit meer voelen, zijn ziel was vertrokken.

'Kind toch,' zeg ik. 'Gertrud toch.' Ik ben verdoofd, en ik ben beschaafd verdoofd. Ik voel niets. Als ik emoties zou willen benoemen, heb ik een woordenboek nodig. Verdriet, angst, kwaadheid, verontwaardiging, verbitterd, blij en bevrijd. Ik ken de woorden, maar ik voel niets. In huis gaat Gertrud onder de douche. Ik ga naar de schilderkamer. Tientallen portretten staan achter elkaar tegen de wand. Ik zet de laptop aan.

'Galerie Bemius zorgt voor verwarring,' schrijf ik. *'In Galerie Bemius staan en hangen deze maand kunstwerken van Hannes van den Bree. Op het eerste oog is het een bende. Niets is wat het lijkt te zijn, en dat is ook wat de kunstenares duidelijk wil maken. Het is conceptuele kunst, – je moet er goed bij nadenken, – met een bedrieglijke lach. In de kleurenfolder, uitgevoerd als een reclame van de Lidl, schrijft Van den Bree: als je eens wist wat ik weggooi, dan zou je bewonderen wat ik bewaar. De ruimte lijkt gevuld met wat ze heeft weggegooid, de kijker moet raden wat van waarde is achtergebleven in haar atelier of in haar hoofd. De afvalberg geeft het leven weer. De schoonheid huist in het hoofd. Ieder mocht dat zo willen.'*

Het is de aanzet voor een bespreking in de krant. Misschien moet ik nog eens gaan kijken om het verhaal netjes af te ronden. Misschien moet ik eens met de kunstenares aan het woord. Mijn lichaam liet me weten dat er iets met me aan de hand was. Ik voelde een stekende pijn in mijn voeten. Vaker dan ik gewend was liet ik bestek uit mijn handen vallen als ik de vaatwasser leeghaalde, of de tafel dekte. Ik kon een statistiek maken van de kleine rampen en onhandigheden zoals dat in de chemische industrie gebeurt. Op elke 10.000 maal in het jaar dat een hand tussen een bureaulade komt of een vinger tussen de deur, een prik met een schaar waar geen bloed uitstroomt, tref je als regel 1000 maal een pleister aan, en gaat 100 man naar een huisarts,

komen vijf mensen in en ziekenhuis en gaat er een dood door een ongeluk. Het kleine waarschuwt voor het ernstige. De statistieken liegen niet.

Ik liet te vaak steken vallen, en ik wist niet wat er aan de hand was. Na het bezoek van Michael en Shirley vielen mij de schellen van mijn ogen. Ik was getrouwd met een mager en uitgeteerd vrouwtje, een schim van wie ze was geweest. Ik was alle dagen bij haar, op de weekenden na, om de week, en ik had niet gezien wat iedereen kon zien.

Ik was de tweede man. Al jaren was ik Stellvertreter van Walter.

57

'Bent u die Johannes?' De vraag staat in de mail. In de berichtregel staat: *Zambia*. Geen woord teveel.

'Bent u die Johannes die jaren geleden in Kalabo was? Ik heb u gezocht.' Ik kan de vraag beantwoorden en ik kan op de deletetoets drukken, maar als ik het bericht weggooi, blijft het bestaan. Een internet-boodschap is nooit verdwenen, altijd drijft het rond in de digitale ruimte. Dat is niet anders dan met wat ooit is gebeurd. Vader en moeder zijn dood. Lisa is weg. Iedereen die er ooit was is weg als ik dat wil. En iedereen is er altijd, op mijn bevel. Gina Barker was in Zambia. Ze deed promotieonderzoek in *rural areas*, een mooi woord voor platteland. Ik toets haar naam in google, meer dan honderd maal, duizend maal bestaat ze. Ze heeft pagina's in facebook. Ik ga niet kijken. Gina studeert in Wageningen, ze is lid van de fijne kerk. Ze ziet er mooi uit, halverwege twintig. Ik kan haar verjaardag niet vinden. Ze is mijn dochter niet, ze is niet mijn kind.

'Ik was in Mumbwa en Monze,' schrijft ze.

'Ik bezocht scholen.' Het bericht telt vijf regels, meer dan genoeg. Aan de mail hangen drie foto's. Op de eerste twee herken ik mezelf, baard en een jonge kop, geen blotebillengezicht. Korte broek. Ik ben het. Die foto heb ik in iPhoto. Die foto was een dia uit een doos.

Meer dan dertig jaar ben ik weg uit Zambia. Nooit ben ik er teruggeweest, de wereld om mij heen was groot genoeg. Ik maakte olieverven van de Luanginga, ik maakte portretten van schoolkinderen, ik verfde negerhutten, huisjes van leem en met een strooien dak. Huisjes met een witte rand langs de muren, rondom lijnen van DDT tegen malariamuggen; dichloordifenyltrichloorethaan. Ik heb kennis van zaken. Op elk schilderij kun je zien wat het voorstelt, achter elk doek zit een verhaal dat niet hardop wordt verteld. Het is realistisch werk zonder magie. De schilderijen staan in dozen onder het hellende dak, boven de slaapkamer. Gertrud heeft ze gezien toen ze bij me kwam wonen, een eeuwigheid geleden. Ze nam de doeken voor kennisgeving aan, het is niets bijzonders. Het is figuratief en realistisch werk, maar voor mij is het conceptueel. De portretten van de negerkindertjes, de hutten, de school, de gierst en de maïs, de dug-outbootjes van boomstammen. Het zijn voor mij meer dan afbeeldingen van een Afrikaans land. Afrika zit in mij, alle dagen van mijn nietig leven.

"Maar doodslaan deed ik niet, want tussen droom en daad staan wetten in de weg." Het waren de wetten, niet de praktische bezwaren. Na die bekentenis in de Braak had ik Gertrud dood kunnen slaan. Alles heb ik in mij; heftigheid en zachtmoedigheid en alles wat ertussen zit op de glijdende schaalverdeling. Mijn hormonen wilden doen wat mijn verstand niet goedkeurde. Walter is

dood, moest ik tegen mezelf zeggen. Walter is dood en als Gertrud hem volgt door jouw toedoen, dan heb je niets meer, dan is dat ook je eigen einde.

'Dit is het leven dat verder moet gaan,' zei ik tegen mezelf. Ik haakte mijn arm bij Gertrud in en zei het luid en duidelijk. 'Dit is het leven dat verder moet gaan.' Misschien was ik een eind op weg om boeddhist te worden en het bestaan te nemen als het mij tegemoetkwam. Ik wilde het geloven. 'Dit is het leven dat verder moet gaan.' Alles wat ik zeker wilde weten moest ik driemaal zeggen, als het Gloria, Gloria, Gloria in excelsius Deo, het Agnus Dei, Agnus Dei, Agnus Dei; ik was het lam gods, ik werd geslachtofferd op het altaar van het dagelijkse leven. Gertrud klemde mijn arm steviger in haar greep, even. Ze zweeg. Ik scheef de kunstbespreking voor het *Dagblad*. Ik liet het volk weten dat ik verward was en de afvalberg van mijn bestaan op wilde ruimen. Galerie Bemius met werk van Hannes van den Bree. Kunst door het ontbreken van kunst. De volheid van het bestaan vormgegeven door een gat te laten zien. Wat wordt groter als je er iets vanaf haalt?

Gertrud riep me voor een pizza. Ik had de bespreking van de galerie klaar. Moeiteloos noteerde ik wat me bezighield. Zwijgend aten we de quattro stagioni en de vegetale, elk de helft van beide. Pizza met extra roquefort en mascarpone. Elk een glas met bloedsinaasappelsap.

Gertrud maakt zich klaar voor de cursus in Haren. Ik ruim de tafel af en vul de vaatwasser. Niets zeiden we tegen elkaar. Ik zette haar tassen met verf en kwasten op de achterbank. Ik zoende haar en ik legde mijn hand op haar schouder. Ik knikte naar de voorlampen. Alles werkte. Het ritueel voltrok zich.

'Wees voorzichtig.'

Gertrud knikte. Het raam in het portier gleed omhoog. Het leek alsof ze nauwelijks boven het stuur uit kon kijken, alsof ze heel klein was geworden. Grijs, mager en aan het einde van haar dagen. De dood verborgen onder crème, poeder en lippenstift. Ik kreeg het koud.

'Rij voorzichtig.'

Natuurlijk, doodslaan was beter geweest, het einde van wat de geschiedenis me had gebracht, maar de linkerhelft en de rechterhelft van mijn hersenen probeerden het contact met elkaar vast te houden. Zonder die communicatie zou ik een ander mens zijn, zou de eendimensionale eigenheid de strijd winnen. Dan zat doodslaan op de eerste rij. De doener zou winnen van de denker.

Ik was niets van plan toen Gertrud naar Haren was vertrokken. Ik ging mijn huis binnen en trok de voordeur achter me dicht. De straatlantaarns gingen aan. Ik liep de trap op. Op de overloop liet ik de vlizotrap zakken. Een peertje van 40 watt verlichtte de zolder. De dozen stonden ver van het trapgat. Ik zag mezelf in het zweet bezig met de dozen die door muizen waren aangevreten. Om half tien stonden de dozen in het schuurtje. Mijn kleren plakten aan mijn lijf, mijn hersenen bonkten.

Het is tien uur, over een half uur komt Gertrud terug. Ik zit achter het beeldscherm met een lijf dat nagloeit van de hete douche.

'Bent U die Johannes?' Ik zoek Nalusanga op het web. Ik zoek Franciska op het web. Er zijn teveel treffers. Gina Barker trof een Zambiaanse die mij nog kent. Ik heb indruk gemaakt. Meer dan dertig jaar geleden. Ik wil niet weten hoe het met Franciska is. Ik sta in brand.

Ik hoor de diesel afslaan. The engine killed, kill the engine. Ik zie mezelf uitstappen en op sandalen naar het negerhutje lopen. Ik zie hoe het gordijn voor de opening opzij schuift. Ik zie het zwarte gezicht in het maanlicht.

Gertrud is terug, ik zet de PC uit.

Franciska was schooljuffrouw aan de primary school. Ze leerde kindertjes lezen en schrijven. Je leerde jongetjes en meisjes in het Engels praten. Schoolboekjes met vliegtuigen, dubbeldekkers, underground en met plaatjes van melkboeren en flessen op de stoep van huizen in de country side.

Yes, ze had van Holland gehoord. Yes, ze kende molens en klompen van plaatjes. Yes, alles had ze ervoor over om haar leven in Holland te leiden.

Zwijgend doe ik de voordeur open. Gertrud loopt mij voorbij. Tassen in de handen.

'Ik heb nog geen thee gemaakt,' zeg ik. 'Hoeft niet, een glaasje sap is goed.' Ik loop langs haar naar de keuken. 'Heeft er nog iemand gebeld?' 'Niemand,' zeg ik, 'niemand.'

Ik zei dat Holland een klein stukje van the Netherlands was. Dat Drenthe een nog kleiner stukje van the Netherlands was, maar dat Drenthe niet onder de zeespiegel lag. Ze vond het allemaal goed.

Ik schenk de glazen halfvol. Het pak bloedsinaasappelsap is leeg. We drinken zwijgend. We gaan de trap op. Als Gertrud naast me ligt, doe ik het licht uit.

We hielden van elkaar, zolang het geen liefde heette.

'Heb je ook een foto van Walter? Heb je een trouwfoto?'

Ik wil vragen naar een foto van de eerste Ludwig, maar dat doe ik niet.

58

'Was ik de vader? Was Ludwig mijn kind?' Ik heb Gertrud onder mij. Ik lig op haar, naakt. Ik ben in haar. Ik heb mijn handen om haar nek. Ik lig zwaar, zo zwaar als ik kan. Haar borsten zijn opzij gedrukt. Ik snuif de zware lucht van zaad en geil. Ik moest het zo doen. Ik moet de waarheid weten.

'Was ik de vader?' Haar bruine ogen worden groter.

'Doe mij niets,' fluistert ze.

'Was ik de vader,' schreeuw ik opnieuw.

Ik voel mijn lid verslappen. Ik duw mijn onderlichaam naar voren. Ik wil haar niet loslaten voor ik antwoord heb.

'Was ik de vader?' Ik heb antwoord. Niets hoeft ze te zeggen.

'Ik weet het niet,' zegt ze. Ik heb antwoord. Traag glijd ik uit haar. Ik kijk haar aan met strakke blik, dwars door haar heen wil ik kijken, maar ik kom niet verder dan de ogen. Gertrud kijkt mij aan, dan doet ze haar ogen dicht. In het ochtendlicht glinsteren zilveren schilfers op haar oogleden. Ik zet mijn handen naast haar hoofd. Gestrekte armen. Ik kwijl. Ik zuig de kwijl op.

Wat zal ik antwoorden? Alles wat ik zeggen zal, is tevergeefs en wat maakt het uit? Ik draai op mijn rug en laat me van het bed glijden, de voeten op het kille zeil. In de douche laat ik heet water mijn vel geselen. Ik ben opgelucht en ik voel me bevrijd. Met het water spoelt mijn verleden van me af. Alles is heel anders verlopen dan ik had kunnen bedenken, ook al had ik weinig vooraf bedacht. De hele zaterdag ligt voor me.

Ik ga naar Dunnewind. Eierkoeken, maïsbolletjes, twee carrés. Er is niets te vieren, maar ik wil van deze dag een bijzondere dag maken. Zes halve fijn volkoren voor in de vriezer. Een nieuwe week ligt te wachten. Gertrud gaat met de bus naar Stad. Ze wil een nieuwe jas, ik hoef niet mee. Als ze is vertrokken haal ik de dozen met verfwerk uit het schuurtje. Ik zet de schilderijen naast en achter elkaar tegen de achtermuur van het huis. De Luanginga, de hutjes, de maïskolven, de sorghum, het klaslokaal met negertjes. Kalimukwa, Febby, Franciska. Veel gele tinten; net als Van Gogh. De zon komt op boven de huizen achter ons huis. De schilderijen lichten op. Het is de zonsopkomst van Kalabo. Het is het stuifzand dat langzaam neerdaalt. Hoe lang is het geleden? Ik kijk in de agenda's van het verleden. Ik kijk achterop de schilderijen waar met potlood een verdwijnende datum staat. Uit de kamer haal ik de schilderijen van Ludwig. Ludwig met Duncan, Ludwig op de Peesterheide, Ludwig op de driewieler, Ludwig op de kei aan het eind van de Hoofdstraat. Ludwig. Mijn Ludwig. Mijn Ludwig! Ik zet ze naast de Afrikaanse en de andere schilderijen van de zolder. Ik tel ze niet, het zijn er honderd, meer dan honderd. Honderden beelden van wat geweest is en wat in mijn hoofd blijft spoken. Ik kijk de schilderkamer in de rondte.

Dan zie ik op het tafeltje in de hoek, achter de ezel met het laatste doek, een grauwe envelop die er niet lag. Gertrud met een boodschap. Blijft ze weg in haar nieuwe jas? Komt ze terug?

Ik neem de envelop mee naar de woonkamer, ik zet de Senseo aan kijk naar het couvert. Ik voel mijn ogen alle kanten heendraaien. In mijn hoofd maak ik een panorama van de kamer, de boeken in de kast, de vlekken verf op de vloer, de vitrage half voor het raam, het portret van mijn vader en moeder. Twee fotolijsten naast de televisie, vader en moeder niet bij elkaar. Ik weet de foto van Lisa achter het portret van vader. Ik wil niet weten hoe het met Lisa gaat.

In de envelop een foto van een man die ik niet ken. Een man op een terras in een Groβstadt. Een man op de Markt in Bremen. Ik hoef niet naar een naam te zoeken. Ik draai de foto om. Walter Ludwig Mössbaum. Ersten Mai 1985. Ik was 35. Mijn plaatsvervanger was even oud. Donker pak, wit hemd met das, misschien een trouwpak. Een fors hoofd, diepe ogen, een mooie neus. Donkerblond haar met een begin van inhammen, een strakke blik met ingehouden lach. Ik had het kunnen zijn, maar ik was het niet. Ludwig, Walter Ludwig Mössbaum. Ik zoek een foto van de trouwerij, een foto van haar eerste kind. Niets. Eén foto lijkt genoeg. Waarom wou ik dit weten? Ik zie het portret van Ludwig dat naast de kast aan de muur hangt. Ik kijk naar het schilderij van Ludwig met Duncan, het enige schilderij in de kamer. Ik hoef niet na te denken. De telefoon gaat, ik neem niet op. Misschien is het Franciska, misschien is het Lisa, misschien is het Gertrud. Ik ben er niet. Ik pak het schilderij van de muur en loop door de hal naar voren, naar buiten naar de auto. Anderhalf uur, meer had ik niet nodig. De portretten, Alexandra, Afrika, Lisa, en wat na mijn kindertijd nog meer op mijn pad kwam.

'Geregeld,' zegt de man op de stort. Ik had hem gevraagd of er wel vaker kunstenaars naar de afvalstort kwamen met hun werk. Ik kijk naar de schilderijen, ik kijk om me heen. Mensen gooien tuinafval weg, stoelen, tafels, kasten, sloop-hout, fietsen. Koelkasten, televisies en computers verdwijnen in een hal voor witgoed. Papier ligt in een overdekte container. De hele wereld gaat in de recycling. Een laatste maal kijk ik om. Het is alsof ik aan de rand van een graf sta. Ik glimlach. Ik wacht niet tot mijn werk onder oude matrassen en plastic tuinstoelen verdwijnt. Voor € 7,49 ben ik mijn verleden kwijt. De weegbrug vertelt mij welke last ik achter me heb gelaten. Wij wegen niets, het is de aarde die ons trekt. Thuis maak ik opnieuw koffie. Ik eet alle eierkoeken op. Het is alsof ik een halve meter boven de vloer zweef. Ik ga naar boven en schuif de kassabon van de stort in de envelop bij de foto van Walter Ludwig Mössbaum. Op de bovenste plank van de boekenkast staat *De man van la Mancha* in luxe uitvoering. Twee dikke boeken over Don Quichote in een doos. Ik schuif de envelop in het eerste boek, misschien vind ik de brief ooit weerom, als ik oud ben.

Het is drie uur in de namiddag. Gertrud is nog niet terug. Ik eet de laatste appelcarré en maak opnieuw koffie. Ik wil de druk uit mijn hoofd, ik wil de ruimte voelen, de opgeruimde bovenkamer, maar ik kan niet omgaan met mijn vrijheid, nu mijn verleden weg is. Ik lees de mail uit Wageningen opnieuw en ik lees wat ik in de haast heb overgeslagen.

'En ik trof een jongeman in Mumbwa,' schreef Gina Barker. 'Hij heette Johannes.' Ik klik op *delete* en zet de computer uit.

Gertrud heeft een egaal rood jasje gekocht. Ik zie het als ze het pad naar de voordeur oploopt. De oude jas in de tas van de modezaak.

Als ze de lichte vierkante plek op de muur in de voorkamer ziet, komt ze naar me toe. Ze zet de tas op de vloer. Gertrud zoent me, ze zoent me. Ik schrei.

59

'Het is geen noodzaak,' zegt Gertrud, 'je hoeft je verleden niet helemaal weg te stoppen.' We zitten voor het computerscherm. Ik laat de diavoorstelling zien van mijn verfwerk, de dozen op zolder, de uitstalling tegen de achtermuur, het inladen in de auto, de achterklep omhoog bij de stort op Dwazziewegen. Ik laat de slordige hoop schilderijen zien in de container op de stort. Op de achtergrond speelt Schubert, de zachtmoedige piano, de ingehouden driften; impromptu's. Ik moest het laten zien. 'Je hebt afscheid genomen van je verleden, maar je hebt ook geen afscheid genomen. Was het moeilijk om je werk weg te gooien?' Ik schud mijn hoofd, het was niet moeilijk, gemakkelijk zelfs.

'Leven is heel gemakkelijk,' zeg ik, 'maar heel moeilijk om dat te ontdekken.' Ik citeer Valéry, of een andere wijsgeer. Belangrijke inzichten heb ik niet zelf bedacht, ik kreeg ze aangereikt. Ik vond ze op straat. 'Als ik wil kan ik de foto's van het schilderwerk weggooien,' zeg ik. Ik laat de aanwijzer over de foto's gaan en haal in het rolmenu *weggooien* tevoorschijn. 'Het hoeft niet,' zegt Gertrud. 'Misschien is het beter dat je ze bewaart, als je de foto's weggooit, blijven ze. Als je ze bewaart, raak je ze kwijt.' En alsof ze vindt dat ze niet helder genoeg is geweest. 'Je kunt je verleden ook omarmen.'

Ludwig is dood en begraven. Alle dagen is hij bij me. Ludwig was niet mijn kind, en Ludwig is mijn kind. Ik heb van een kind gehouden dat niet mijn bloed was. Ik heb gehouden van een vrouw die niet mijn vrouw was. De foto's laat ik digitaal binnen hand-bereik, de film draai ik in mijn hoofd.

'Voor vandaag is het genoeg,' zegt Gertrud. Ze houdt mijn schouder vast. Schuin staat ze achter me. Ze wacht tot ik de computer laat slapen. Ze wacht tot het scherm de nacht laat zien. Ze heeft geen haast. Ik volg Gertrud de trap af. Ik laat thee voor me zetten. Ik laat mij Maria-biscuits op een schaaltje serveren.

'Als je weet wat ik heb weggegooid, kun je wellicht bedenken wat ik heb bewaard.'

Ik schreef het in de bespreking in het *Dagblad*, maar die zin blijft me door mijn hoofd gaan. In herhaling komt terug wat ik in de krant van me heb weggeschreven. Misschien was het niet genoeg. Wat heb ik weggegooid om de hele dag met me mee te nemen? Gertrud staat met beide voeten op het parket, zwartleren rok met rode zoom, leren riem met zilveren gesp, jakje zonder knopen, rode blouse, zilveren hanger met zilveren ringen.

'We gaan naar Assen, naar Bemius,' zegt ze. 'Ik las je bespreking. Ik wil zien wat jij hebt gezien.' Als vanzelf gaat het raam in het portier open. Ik steek mijn hoofd naar binnen en lach tegen Gertrud. 'Ik ga mee,' zeg ik, 'als je het goed vindt.'

Gertrud rijdt, het vliegveld voorbij, de kleine rotonde, de afslag naar de A28. Halverwege in het veld drie reeën, altijd op dezelfde plaats, de afslag Vries voorbij. We parkeren de auto op de Brink bij het museum, we lopen de Torenstraat uit. In galerie Bemius hangt en staat nog steeds het werk van Hannes van den Bree. Gertrud wil het zien. Achterin de galerie is er koffie. 'Het is uit de Senseo, maar dat is geen bezwaar, mag ik hopen,' zegt mevrouw Bemius met Duits accent. Het is geen bezwaar, thuis doen we dat ook zo. 'Senseo is prima,' zeg ik.

'Lieber Tee,' zegt Gertrud. Mevrouw Bemius beweegt haar hoofd open neer alsof ze ja wil zeggen. Liberté, vrijheid, daar gaat het om in de kunsten. Gertrud kent de galeriehoudster van haar werk als consulent voor de kunsten in Drenthe. 'Grüne Lieber Tee, als u heeft.'

Ik zit in de hoek onder de trap naar de eerste verdieping waar meer werk van Van den Bree is te zien. De hoek geeft me goede rugdekking. De winkelbel aan de deur, de krakende planken vloer met brede naden, de enige restanten van de kruidenierswinkel die vroeger in dit pand zat, kondigt volk aan. Een vrouw van middelbare leeftijd, beetje jonger misschien, op lange benen en hoge hakken komt met grote passen binnen. Donker haar en het gezicht met lippenstift en mascara van accenten voorzien, zilveren knopje in haar rechteroor. Vanaf de deur knikt ze ons toe. Ik knik terug. Ik voel een koude rilling over mijn rug en dan een warme stroom van mijn voeten, door mijn benen en mijn romp naar mijn hoofd. Ik drink de laatste slok uit de mok. Ik roer met het lepeltje de bruine rand aan de binnenkant. Alles doe ik om het déjà vu niet te zien. Ze loopt langs de schilderijen, drukt bij een enkele tegen de lijst om het doek recht te hangen. Met haar neus dicht op de verf, de pink over het doek, stof van de lijst. Hannes van den Bree uit Zeeland, uit Noord-Brabant.

'Hannes van den Bree, aangenaam.' Gertrud schudt de hand van de kunstenares. Ik veeg mijn hand droog aan mijn broek. 'Dit is de recensent van het *Dagblad van het Noorden*,' zegt mevrouw Bemius. 'Johannes de Mens.' 'Heel bijzonder De Mens hier te treffen.' Ik heb het gevoel dat ik een vuurrood hoofd heb. Ik knijp mijn ogen op spleten. Hannes geeft mij een krachtige hand. Ik krimp naast zo'n grote vrouw. 'Je hebt een krachtige handdruk,' zegt ze. 'Dat is niet goed voor charmeurs, heb ik net gelezen.' Hannes trekt haar mondhoeken naar buiten, haar bovenlip krult een beetje naar boven. Een vrouw met humor op haar tong, lijkt het. 'Maar daar zijn we hier niet voor. Charme is voor andere gelegenheden, niet voor kunst.' 'Mooie bespreking,' zegt ze in een moeite door. Zilveren kettinkje om haar hals met een hangertje, kunstig in elkaar gevlochten ringen, eigen werk misschien. 'U hebt er wel kijk op, als ik dat zo mag zeggen, al is het altijd gevaarlijk om een recensent te prijzen,' en na een korte rust, 'of af te vallen.'

'Een recensent heeft altijd gelijk,' zeg ik. Mijn mondhoeken gaan opzij.

Mijn lip krult. Hannes strijkt met haar hand haar donkere wenkbrauwen naar de buitenkant, alsof ze haar wilde haren wil temmen. Mevrouw Bemius maakt opnieuw koffie. Met melk, zonder suiker, gok ik.

'Met melk, halfvolle als je hebt, en geen suiker,' zegt Hannes. Hannes heeft een kunstboek voor mevrouw Bemius meegenomen.

'Als extra, om te laten merken dat ik blij ben met mijn expositie in je galerie.' Terwijl mevrouw Bemius het boek uitpakt zegt Hannes alsof ze voor een groot publiek spreekt: 'Voor een kunstenaar is het niet gemakkelijk om een expositie te krijgen. Als recensent weet u dat wel. Mijn moeder heeft een galerie in Eindhoven en mijn moeder en Hennie Bemius kennen elkaar, dat maakt het gemakkelijker voor mij.'

'Maar vooral omdat je goed werk maakt,' zegt Hennie Bemius, terwijl ze het pakpapier opvouwt en onder de trommel met bastognekoeken legt. Ze bladert door *Kunst in Niedersachsen*, een catalogus van galerie Schnoor uit Bremen. Ik zie Emil Nolde en Max Beckmann in het geblader voorbijkomen.

'Die schilders zou ik hier graag een keer hebben. De Duitse expressionisten, en de latere oorlogsschilders uit Schleswig Holstein. Misschien kan ik dat eens via Kamp Westerbork regelen. Ik zie het al voor me, schilderijen van jodenbarakken. Barakken met een schrijnend verhaal, met leven en dood binnen handbereik.'

'Het herinneringscentrum bedoel je,' zegt Hannes. Ze negeert de barakken.

'Dat bedoel ik. Dank je.' Hennie Bemius slaat het boek dicht en doet het gelijk weer open. 'Misschien wil je je naam in het boek zetten,' vraagt ze Hannes, 'dat is een mooie herinnering aan je expositie.' Hannes pakt een stoel en gaat naast me zitten, onder de trap, rugleuning tegen de muur. Ze slaat haar rechterbeen over haar linker. Lange benen in een broek die veel weg heeft van een pofbroek, brede elastieken band onder haar knieën, donkerpaarse kousen in paarse pumps.

'Dacht ik niet,' zegt ze. 'Ik schrijf niet graag in boeken die niet van mezelf zijn.' Dan legt ze haar hand op mijn onderarm. 'Dat had je goed gezien,' zegt ze. 'Dat van mijn inspiratie, bedoel ik. In de krant.'

Ik trek mijn arm niet weg. Haar aanraking voelt prettig. Ik kijk van naar Hannes naar Gertrud. Gertrud drinkt Grüne Tee en knikt. Het is of ik toestemming van mijn moeder krijg om te zeggen wat ik wil zeggen, maar voor ik het woord kan nemen zegt Hannes:

'Ik heb er geen enkel belang bij door de doden, de joden of de goden geïnspireerd te worden. Ik ben niet op zoek naar hogere machten. Ik laat mij inspireren door wat er niet is. De macht van de afwezigheid, dat is de macht die ik voel. Ik bedoel dat niet als onderdrukking. Ik bedoel het als bron van creativiteit. Gertrud pakt het boek over schilderkunst uit Niedersachsen. Het is een boek van tien jaar oud. Het staat bij ons in de boekenkast. Gertrud heeft eraan meegewerkt. Ze schreef de inleiding. Walter zorgde voor het

Hochdeutsch. Op bladzijde 6 staat haar naam: Gertrud Wencke. Op bladzijde 169 staat het schilderij met het dode kind. Op bladzijde 237 staat het schilderij met het landschap bij Meppen. Drie bladzijden verder de bruggetjes in Papenburg, het veen bij Oldenburg. Bladzijde 386 Jodenbarakken en Slavenbarakken in Emsland. Gertrud liet het me zien. De geschiedenis en de herinnering aan wat geweest was. Opschrijven en afbeelden om vrede te vinden. Dit had ze niet weggegooid. Dit had ze bewaard, om niet meer elke dag aan te raken.

'Je hebt er kijk op.' Hannes trekt mijn arm dichter naar haar lichaam. Ze is ruim een half hoofd groter dan ik, ook als ze haar schoenen uit heeft. 'Mag ik jou een exposé geven? Ik praat graag in goed gezelschap.' Gertrud knikt. Ze hoeft niet mee, ze heeft genoeg aan het boek. Ze heeft liberté. 'Dit is werk uit mijn beginperiode. Ik was op zoek naar leegte. Dat is gemakkelijk te zien. Er staat bijna niets op.' Het is het witte doek met grijze vegen van een lakenlandschap.

'Als je wilt kun je er witte wieven in zien, maar dat hoeft niet. Ik heb het in de Peel geschilderd, in Brabant. Daar is ook veen en heide, Erica, ja.' Ik ga dichterbij staan.

'Ja, ik weet wel dat er onder Erica ook een buurtschap met die naam is, de Peel, maar dat is het niet. Het witte doek kan ook een film-doek zijn om je leven op te projecteren. Je kunt die film ook zelf maken. De vale vegen op het doek, de minne streken, kom je vanzelf tegen. Je kunt er ook een laken voor nemen. In tien schilderijen krijg ik de aanloop naar het echte werk te zien. Van klein naar groot en van groot naar klein.

'Hier, van deze witgrijze doeken, heb ik heel veel gemaakt,' zegt Hannes, 'dit was het begin van de ontdekkingstocht. Het meeste heb ik zonder wrok weggegooid. Niet elke *stepping stone* is de moeite van het bewaren waard.' Halverwege komt er meer kleur op de doeken.

'Ik was eind twintig, dat was mijn uitbundige tijd. Je weet hoe dat kan gaan. Ik ontdekte de mannen, laatbloeier als ik was. Wat dat aangaat lijk ik niet op mijn moeder.' Hannes heeft het niet over haar vader. Ik vraag niet. Moeder heeft op Minerva gestudeerd, maar de opleiding niet afgemaakt. Zonder diploma is ze aan een galerie begonnen.

'En aan mij,' zegt Hannes. Aan de andere muur van de galerie hangen duistere werken die zonlicht niet lijken te verdragen.

'Ze hebben wel wat van werk van Armando, duister, somber en vol oorlog. Ik heb ermee gestoeid, maar het kon me niet lang boeien.'

Hannes draait haar rug naar de doeken, alsof ze het zwarte en grijze echt niet langer wil zien.

'Voor het overzicht is het heel belangrijk, om mijn ontwikkeling helder weer te geven. Daar horen ook zaken bij waar ik niet langer trots op ben. Maar dat schreef je al. Je zette het in de krant.'

In het *Dagblad* had ik daar niets over geschreven. Hannes maakt haar eigen bespreking, ze is een echte kunstenaar. Ik luister.

'Boven, op de verdieping, hangt mijn belangrijkste werk.' Ze kijkt me aan. 'Daarom heet het *verdieping*.' Hannes loopt voor mij aan de trap op. Ik ken die pofbroek, ik ken die lange ranke benen, ik ken die billen. Ik ken die rug. 'Hier hangen een paar realistische werken, maar niet echt. Het is een abstractie van turfbulten. Dat heb ik van moeder, zij moest steeds hooimijten schilderen. Trouw aan haar onderwerp, heette dat. Ik wilde dat niet, maar ik wilde ook niet te ver van mijn oorsprong.' Ik krijg een droge mond en tegelijk voel ik zweet in mijn oksels. Ik houd mijn jasje aan. De vlekken in mijn hemd hoeft ze niet te zien. 'Drie jaar geleden heb ik dit schilderij gemaakt. Ik vind dit schilderij het beste tot nu toe. Je schreef dat ook in je bespreking. Grappig hè?' Ik schreef over leegte en ruimte en over wat er niet zichtbaar aan de muren van de galerie hing. Ik schreef over de achtergronden van het bestaan, over filosofie, over de zin en onzin van een dood kind, over nut en nutteloosheid van kanker in een lichaam, over de waarde van een lijk voor de wetenschap en over winst en verlies van overspel en zaad verspillen op rotsige grond. Ik schreef over verbazing en teleurstelling, over een hoer die non werd en een non die het vleselijke leerde omarmen. Ik schreef over de prijs van het roomse geloof en over de poedelprijs voor de jager die de Jood bij Exloo door z'n kop schoot. Ik liet zien hoe met een muisklik een kind uit Zambia in de prullenbak van een computer een einde vond: *delete*. Ik schreef over de armslag van de literatuur met onvolledige beschrijvingen van de ontwikkeling van de mens en de veel ruimere armslag van schilderkunst en muziek.

'*Goede morgen*, heet dit schilderij.' 'Leuke naam,' zeg ik. Het lijkt of Hannes in brand vliegt. 'Noem nooit een schilderij of een ander kunstwerk leuk.' Met haar beide handen duwt ze haar wenkbrauwen tevergeefs naar de zijkant van haar hoofd. 'Zelfs een boek mag je niet leuk noemen.' Ik wil haar zoenen, op haar mond en ik wil mijn handen op haar heupen leggen. Op mijn tenen staan, dat wil ik voor haar.

'Leuk is versleten. Een leuke rok, een leuke blouse, een leuke vent, een leuk boek. Het zou me wat.' Ze ziet dat ik lach.

'Of heb je mij bij de bok?' Dan zegt ze: 'Dit schilderij is vol een leeg tegelijk. Het is een land met bomen en struiken. Het zou Afrika kunnen zijn, maar net zo goed een woestijn in China of een bos op Taiwan. Rood, bruin, groen en geel met veel oker. Alle kleuren zitten erin. Het is een doorwrocht schilderij. Ik heb alle tubes die ik had op een rij gelegd en ze allemaal gebruikt. Als je alles gebruikt, blijft er niets over.' Hannes pakt mijn arm vast.

'Begrijp je dat?' Ik knik. 'En om van dat totale niks toch weer het totale alles te maken, heb ik dat veegje verf toegevoegd.' Hannes wijst op een oranje vlam op wat een bergketen of en vulkaan kan zijn. 'Van dichtbij is het verf,

van veraf kan het meer zijn, alles zijn. Ik hoop dat de verf voor jou geen verf meer is.' Ik knik. Ik voel dat ze niet op mijn woorden zit te wachten. 'Zo, ik heb genoeg gezegd. Mooi dat je naar me luisterde. Nu weet ik nog beter wat ik al wist. En wat ik beter weet, dat ga ik je niet uitleggen.' Ze draait naar me toe, pakt mijn hoofd tussen haar handen en zoent me vol op mijn mond. 'Kunst is van iedereen. Kunst is particulier.' Voor ik antwoorden kan, zie ik het donkerblonde hoofd de trap afgaan. Ik leg mijn wijsvinger op mijn lippen om haar aanraking vast te houden. Ik tel de treden. Priemgetal.

'Koop het gerust,' zegt Gertrud. Ik kom net terug van de brievenbus. Het boek van Salinger is onderweg naar Normal. Mike Nocella moet het hebben, beter; ik moest het kwijt.

'Als het werk je bevalt, koop het dan gerust. Je hebt het geld ervoor, en ook als je het geld niet had.' Kunst is zoveel meer dan een saldo op de bank. Ik weet het. Het is niet het geld dat mij tegenhoudt om kunst te kopen.

Verdwaasd stond ik bovenaan de trap. Achter mij *Goede morgen* van Hannes van den Bree, voor mij de witte trap naar de begane grond. Op een bloementafeltje een geverfde vogel. De veren steken alle kanten op. De klei is beschilderd en vette plekken laten zien dat de vogel vaak is aangeraakt. Ik pak de vogel van het tafeltje, strijk over zijn rug en zet het beeldje terug. Kennis van zaken remt mij. Ik hoef het bordje aan de muur niet te lezen. Zonder titel, niet te koop.

Ik weet niet hoe lang ik daar heb gestaan, bovenaan de trap. Ik stond er tot Gertrud mijn naam noemde.

'Johannes, Johannes wo bist du bleven?' Gertrud wist waar ik was. Ze vroeg niet of ik nog leefde als ik buiten zicht was. Dat deden we nooit. Die woorden waren verboden Anno Ludwig. 'Ik leef nog,' zei ik. Hannes was weg toen ik op de begane grond kwam.

We wandelen door de Braak, de heuvel op, de heuvel af. Ludwig is overal. Hij was mijn kind en hij was niet mijn kind.

Boven de bank hangt op de witte plek een nieuw schilderij, een slag groter dan het doek met Ludwig en Duncan. Er zijn geen schaduwen meer op de muur. Alle herinneringen vallen weg achter de lijst. Ze zijn er nog, onzichtbaar achter het doek. Hannes is overal. Bij de nota zit een visitekaartje: Jo van den Bree *verbeeldingskunstenaar* uit de Peel. De smalle poort naar het doolhof in de Braak nodigt ons uit.

'Kom mee,' zeg ik. 'We gaan op zoek naar ons kind.' Ik voel een arm die me strakker vasthoudt.

'Naar het kind in ons.'

Otingerzand

Kroniek van een Drents Dorp en de wereld

alles verandert in wat het was

I

1.

Vanaf de Brusselseweg, twee straten verder, klonk het klagelijke geluid van ezels. Om beurten riepen de beesten tevergeefs de handelaar in hobbydieren. De ezels maakten hun bestaan kenbaar, maar niemand luisterde of keek naar ze om. Misschien was het tevergeefse ezelgeluid een afspiegeling van het bestaan van de bewoners van Otingerzand, dorp zonder hunebedden, maar met straten voorzien van kinderkoppies, straatklinkers, asfalt en van beschermde zandpaden naar de es. Een dorp met vermolmde eiken en oude beuken en met jonge aanplant van platanen en geveegde parkeerplaatsen op de brink.

Henk Hoving kon geen klinkers, en ook geen medeklinkers, in het huilende geraspt van de ezels ontdekken. De postbesteller van inmiddels middelbare leeftijd liet zijn wijsvinger langs de bundels gaan, telde de pakjes in bruin elastiek gebonden brieven en vergat het aantal gelijk weer. Tellen was een gewoonte van de in zichzelf gekeerde man en onthouden ging hem steeds lastiger af. Henk Hoving was nog niet klaar met de bezorging, nog drie straten te gaan. Hij gespte de tassen met poststukken dicht en zette de zware herenfiets schuin tegen de zijmuur van de boerderij. De muur was algenvrij omzoomd door een goot met gewassen grind. Rondom de boerderij liep een pad van roodbruine klinkers in vierkanten gelegd, met achter het huis een plateau met dezelfde klinkers in visgraatpatroon. Op het plateau dat grensde aan een gazon met een lang niet gebruikte schommel, stond een tuintafel met granieten blad op gemoffeld ijzeren onderstel, met passende metalen stoelen rondom, zonder gebloemde kussens. Op de tafel stond een blauwgrijze stormlantaarn met een halfopgebrande kaars. De zomer was voorbij, zoals elk jaar de zomer voorbijging en al dan niet opgemerkt overging in de herfst. Otingerzand sloeg nauwelijks acht op de seizoenen. Ook andere veranderingen waar iedereen deel van uitmaakte werden nauwelijks waargenomen in dit Drentse dorp op het zand. Achter de erfscheiding van de woonboerderij raakte het bos aan donkere lucht met lichte strepen in asgrijs. De tijd van onschuldig mijmeren op een lusteloze nazomeravond lag al weken achter het slaperige dorp.

Tussen stalraampjes kwijnde een druivenrank. De rechter-elleboog van Henk Hoving, eind veertig en onverstoorbaar op weg naar de leeftijd om Abraham in de ogen te zien, maakte – terwijl zijn rechterhand zijn nek vastgreep – een scherpe hoek naar boven. Hoving sperde zijn ogen, gaapte hoorbaar en keek langs het riet en het mos op het dak naar de

nabije hemel. Langs de nok liep de koperen draad van de bliksemafleider, donkerbruin en bij de steunen groen uitgeslagen. Onderaan het dak stak een hardhouten rek uit het riet om sneeuw tegen te houden. Hij voelde zijn nagels krassen op het nekvel tussen te lange nekharen waar hij met de tondeuse niet gemakkelijk bijkon, vooral niet als hij ongeduldig was. De post kon wachten. Hij zette de fiets op slot en liet het sleuteltje onderlangs de klep in de fietstas glijden.

In Otingerzand gebeurt op het eerste oog zelden iets dat de moeite van het vermelden waard is. Het dorp ligt met de oostrand aan een voormalig werkverschaffingsbos dat een tiental kilometers verderop de grens vormt met de veenkoloniën, aan de noordzijde en naar het westen strekken landerijen zich uit, voorzover de kleine kavels met coulissen van houtwallen de naam landerij verdienen. Naar het zuidoosten is het esdorp begrensd door een bedrijventerrein dat in de volksmond de Fabriek heet. In vroeger tijden stond daar de melkfabriek van de Coöperatie Ons Belang en er was een opslag voor graan en aardappelen van de Drentse Telersvereniging. Beide neringen zijn al een halve eeuw geleden ingehaald door de toekomst. Een enkele boer die er niet in geslaagd is zijn land aan een natuurorganisatie te verkopen worstelt nog met schrale zandgrond of met lage opbrengsten van al dan niet biologische veehouderij. Opvolgers voor het buitenwerk zijn schaars waar kinderen – na de middelbare school in het dorp verderop – Assen overslaan en naar het westen vertrekken of in Groningen een bestaan opbouwen dat bij oppervlakkige beschouwing in alles afwijkt van het leven in Otingerzand.

In Otingerzand vinden oudere generaties onderdak, in afwachting van hun plek van bestemming in de zandgrond achter de kerk, of in een beker van de plaatselijke keramiste in de urnenmuur, voor wie na zijn dood zeggenschap notarieel heeft vastgelegd en niet uitgestrooid wil worden aan de bosrand, in de Zandkoel bij het Elysiumbos, in de Aa, of verder weg in zee.

Het gebouw van Ons Belang is met crowdfunding aangekocht door een kunstenaarscollectief en omgedoopt tot Het Kasteel. De verbouwing is bijna afgerond en er loopt nog een aanvraag bij de gemeente om vergunning te krijgen voor de bouw van kantélen op de hoge vierkante silo. Het dorp is stilzwijgend tegen en de kunstenaars zijn luidruchtig voor de aanpassing van het collectieve erfgoed aan de moderne tijden. De DTV-gebouwen zijn in vergaande staat van ontbinding. De aanwezigheid van asbest, werkelijk of vermeend, is volgens de gemeente een rem op sanering van het terrein. Het volk weet beter. Tot de verantwoordelijken voor bestuurlijke nalatigheid en voor vermijdbaar verval verhuisd of overleden zijn bieden de ruïnes een fotogeniek uitzicht, vooral bij opkomende zon. De schaamtecultuur tiert nog welig op de achtergrond. Niemand

heeft het gedaan, iedereen kent de daders van de verslonzing die in de late uren na veel drank in de achterzaal van De Witte Ram bij naam en toenaam werden genoemd en met elk nieuw rondje werden uitgelachen, behalve als de aanstichters zelf aanwezig waren. Maar het dorpscafé is jaren geleden gemoderniseerd en de autochtonen laten zich zelden zien in het toeristenrestaurant met openhaard, knapperend houtvuur en intieme bar.

Er zijn geen telers en plantenveredelaars meer op dit dorp. Kruising van aardappelen en andere landbouwgewassen is overgenomen door de Wageningen Universiteit waar genetische modificatie van aardappelen en maïs een hoge vlucht heeft genomen. Langzame veredeling door selectie op het veld is voorgoed voorbij. Alleen in de hondenfokkerij – de zucht naar op maat gemaakte Dobermanns, Pekineesjes en van Siamese katten, gericht op vermeende schoonheid, met alle gebreken die schoonheid met zich meebrengt vandien – steekt in de nieuwbouwwijk af en toe de kop op. In Otingerzand blijven de uitwassen van de vooruitgang binnenskamers, dat is – de erfenis van de stille kniepe indachtig – al eeuwen zo. En weinigen nemen aanstoot aan de relatieve stilstand op het zand van de Hondsrug.

Het dorpscentrum – het beschermde dorpsgezicht rond de slordig rechthoekige brink – is met aarzelende instemming van de raad en vooral met enthousiaste medewerking van de resterende middenstand aangepast aan toeristenbehoeften. De rietgedekte boerderijen en de statige havezathe met uitzicht op jong aangeplante lindes zijn voorzien van uitbouw – al dan niet onder architectuur – en aan de panden schreeuwen bescheiden reclameborden van voorgeschreven afmetingen naar kooplustigen. De pannenkoeken van Otingerzand hebben enige faam, buiten het dorp. Vooral spekpannenkoeken met huisgemaakte stroop zijn een bestseller.

'Je bent niet vroeg,' zei Hilde Hindricks.

Hilde Hindricks zat in de kuipvormige rotanstoel tussen het rotantafeltje en de middelste van vijf gelakte steunpalen van voorheen de hooizolder. De donkerbruine zolder was een jaar geleden overgeschilderd in gebroken wit en later nog eens in crème – in het kader van de verlichting, had Hilde gezegd – maar de zwaarte van de zolder met donkere naden was gebleven. Ze had het zo gelaten.

Naast haar op het rotantafeltje met geribbelde glasplaat en onvoltooide scheur in het glas stond een lege glazen asbak op een geborduurd kleedje naast een glas koude thee. Haar linkerhand rustte op de rand van het tafeltje. Ze hield een boek in haar rechterhand, de middelvinger bijna halverwege het boek tussen de bladzijden. Haar gestrekte arm reikte bijna tot de planken vloer. Henk Hoving kon de titel van het boek niet lezen, hij had zijn

bril in de jaszak. Buiten kon hij zonder hulpmiddel, en binnen voelde hij geen noodzaak om scherp te zien wat buiten zijn direct blikveld viel.

Als ze niet las, maar opzij keek had de vrouw van begin zestig door ramen, waar in andere tijden de baanderdeuren waren geweest, uitzicht op de achtertuin. Merels, vinken, koolmezen en een enkele specht kwamen fourageren. Sommige vogels weigerden naar het zuiden te vertrekken als de dagen korter werden. Ze werden met graan, vetbollen en pindakaas door de barre tijden geholpen. Zelfs boerenzwaluwen waagden het te overwinteren. Vanuit de populieren op de erfscheiding en uit het bos achter de es vlogen haviken en sperwers voorbij om in hun basisbehoeften te voorzien. In alles voltrok zich de natuurlijke loop der dingen, af en toe bijgestaan door ingrepen van buitenaf en door ingrepen van binnenshuis.

'Je bent laat,' zei ze met enig azijn in haar stem.

Hilde Hindricks bleef achterovergeleund liggen, haar zwarte rok net boven haar knieën. Haar lage schoenen lagen links en rechts naast de stoel. Om haar voeten inlegsokjes met donkere vegen waar de schoenen de voeten raakten. Henk Hoving zag vanuit de deuropening hoe de dunne bovenbenen onder haar rok verdwenen. Bovenbenen met een begin van aderpatronen op de huid, dat wist hij, maar hij zag het geaderde labyrint niet in de duisternis van haar kokerrok. Zo, en face, kon ze zijn gezicht niet zien met het licht van buiten in zijn rug. Hij zag haar grote pupillen en de kraaienpootjes naast haar ogen. Hij zag haar dunne wenkbrauwen die ooit breder waren geweest. Zonder zich om te draaien trok hij de buitendeur dicht. Een hal ontbrak, dat was het authentieke aan de verbouwde boerderij uit 1888. Iedereen kon met de deur in huis vallen, en eruit.

Henk Hoving verlegde zijn blik naar de gesp, naar de witte blouse met de bovenste knoopjes open – los, zoals ze zei, losse knoopjes – en hoger naar haar spitse kin. Zijn blik gleed opnieuw traag van haar tenen naar haar hoofd, naar haar zwartomrande blauwgrijze ogen. Hilde Hindricks had goed geslapen, de verhogingen onder haar ogen waren minimaal. Ze had haar lippen zachtrose bijgestift, maar misschien was dat nog van de vorige dag. Haar gezicht voorspelde onweer, leek het. Maar misschien was dat enkel invulling van zijn vooroordeel gebaseerd op voorgoed voorbije jaren. Somberheid en depressie waren niet altijd aan haar gezicht en aan haar lichaam af te lezen. De aftakeling van het lichaam van Hilde Hindricks had onmiskenbaar een begin gemaakt, maar door zijn wekelijkse bezoeken waren de veranderingen van lichaam en geest van Hilde Hindricks door Henk Hoving niet goed te volgen. Dat was geen verrassing, immers; hij kwam zichzelf ook niet plotseling als een onbekende tegen als hij zichzelf in de spiegel zag en met scheerschuim en krabber zijn gezicht aan de dag aanpaste. Pas als hij een kinderfoto bekeek, zag hij naast overeenkomsten ook verschillen in uiterlijk. Henk Hoving was vertrouwd met zichzelf en sinds een jaar of vier ook weer met Hilde Hindricks.

Hilde Hindricks liet haar arm verder zakken tot het boek op de planken vloer leunde, nog steeds haar dunne middelvinger tussen de bladzijden. Ze las *Onlanden. Verhalen / Vragen / Overwegingen in Drenthe*, beschouwingen over identiteit. Henk Hoving kende het boek van het omslag bij de Bruna en hij kende de onlanden buiten Otingerzand van zijn fietstochten. Maar hij liet regio-literatuur links liggen, zijn passie ging uit naar filosofen, doordenkers en dichters. Henk Hoving las geen bestsellers, hij las zijn groten, als hij er tijd voor vond. Maar hij kwam te weinig aan een boek toe, vanwege andere keuzes zoals hij dat noemde. Daarbij kwam dat hij het gevoel bleef houden niet de essentie van de denkers tot zich te kunnen nemen. Hij bleef steken, zoals een kind blijft steken bij de invoelbare betekenis van spreekwoorden. "Zoals het klokje thuis tikt..." blijft voor een kind heel lang de pendule op de schoorsteenmantel bij opa en oma. En na "Eén zwaluw maakt nog geen zomer" telt een kind zelden de scheppers van het nieuwe seizoen. Henk Hoving las vanuit een innerlijke drang oude en nieuwe filosofen, maar hij begreep ze niet. En dat wist hij. Hij las om het lezen, een soort van houthakken zonder openhaard om de blokken te verbranden, meer niet.

Henk Hoving was het barokke buienleven van Hilde Hindricks gewend. Hij kende haar stemmingen beter dan zijn eigen gemoedstoestanden, had hij gedacht, maar of dat ook zo was, dat wist hij steeds minder zeker. Hij hoorde zichzelf wel vaker iets beweren waarvan hij de reikwijdte niet kende. Na verloop van tijd, uren, dagen, weken, maanden drong dan het besef door dat hij met zijn gedachten een doodlopende weg was ingeslagen. Alsof hij helemaal opnieuw moest beginnen haar gedrag – en vooral zijn verkeerde opvattingen over haar handelen – los te laten en een nieuw verhaal te verzinnen. Of hij de stemmingen van Hilde beter kon herkennen dan zijn eigen gemoedstoestanden, ook dat wist hij nog niet. Soms had hij het gevoel dat hij maar wat deed, zonder dat zijn daden tot hem doordrongen. Zijn omgang met Hilde was dan niet meer dan bezorging van brieven en pakketjes en soms een aangetekend stuk; volledig geautomatiseerd gedrag. Met bijna een halve eeuw achter de rug zou het hem niet verbazen als zijn scherpte, die nooit heel groot was geweest, hem verder in de steek zou laten. En haar. Hilde was per slot van rekening meer dan een aantal jaren ouder en evenzogoed vatbaar voor wat elk kon overkomen.

Henk Hoving trok kort zijn mond scheef naar boven, naar links. Hij knikte naar Hilde Hindricks en drapeerde zijn bestellersjack met oranje schouderstuk over de leuning van een keukenstoel. De tafel was gedekt voor twee; voor hem en voor haar, al at ze het laatste half jaar nauwelijks als hij voor de lunch bleef. Ze beperkte zich tot een glas karnemelk en een beschuit. Alsof ze haast voelde om haar werk af te maken, alsof ze hem snel weer buiten wilde zetten. Terwijl ze haar dagen vooral in ledig-

heid sleet. Hilde Hindricks had geen taak meer voor de gemeenschap te vervullen, niet dat ze zich overbodig voelde, maar voor haar kwaliteiten wist ze geen uitlaatklep meer te vinden. En wat niet wordt gebruikt, dat verschrompelt.

Hilde Hindricks, ruim twaalf jaar ouder dan Henk Hoving, had Sara lang geleden al gezien. Ze had een aangeklede pop met spandoek in de tuin kunnen voorkomen, al was dat meer het werk van Benjamin geweest. Haar man had niet willen weten dat zijn vrouw, hoe aantrekkelijk, mooi, innemend ze er ook uitzag – het waren zijn woorden, woorden die ze lang niet uit zijn mond had gehoord – inmiddels het beste achter de rug had. Maar Benjamin Hindricks had vooral niet willen weten dat zijn eigen leven ruim over de helft was, waarvan hij meer dan dertig jaar met Hilde van Messel was getrouwd.

Zijn Hilde had de vruchtbare jaren achter zich, en ook achter hem, gelaten. 'Je ruikt anders,' had Benjamin gezegd. Goedkope noch dure parfum had haar hormoonhuishouding en haar lokgeur kunnen veranderen. Niet voor haar man, die bij haar was gebleven omdat hij dat nu eenmaal had beloofd, en niet voor Henk Hoving die vanaf zijn geboorte beschikte over een zwakontwikkeld reukvermogen.

Bennie Hindricks – Benjamin – was een man geweest van een man een man en een man een woord. Maar op spraakzaamheid had Hilde haar Bennie nooit kunnen betrappen. Niet als zij in zijn buurt was. Ze wist na het lange samenzijn niet meer wat er in haar wettige echtgenoot omging en ze was er ook niet meer nieuwsgierig naar. Ze waren uit elkaar gegroeid en dat kwam niet alleen door zijn regelmatige bezoeken aan het groene Singapore en verre omgeving.

Henk Hoving was niet in zijn eentje verantwoordelijk voor de postbezorging, ook de concurrentie van het voormalige staatsbedrijf deelde inmiddels mee in het privé-leven van de dorpsgenoten. Henk Hoving maakte al vijftien jaar zijn ronde in het dorp. Eerst in vast dienstverband en sinds een paar jaar als zzp'er. Niet van harte, maar nu hij eenmaal bevrijd was van zijn werkgever had hij er vrede mee. De postbezorging kon in zijn eigen tempo, al kwam het zelden voor dat hij na zessen nog op pad ging omdat hij overdag andere belangrijke zaken onderhanden had.

Om niet geheel afhankelijk van de postbezorging te zijn was hij grafdelver op afroep. Heer en meester over honderdden onderdanen. Met enige regelmaat groef Henk Hoving een kuil voor een ander, alleen geobserveerd door merels, mussen en kraaien. Hij verbeeldde zich dat de vogels hem toespraken als hij een lied floot en de vogels met hun gezang, gekras en getwitter hem antwoordden. Maar wat de vogels wilden zeggen, daar kon Henk Hoving enkel naar gissen.

Soms sloeg Henk Hoving tijdens de postbezorging de lunch over om

eerder thuis te zijn. Maar op vrijdag nam hij de tijd voor zijn lunch bij Hilde Hindricks. Niemand die thuis op hem wachtte.

'Rook je weer?' vroeg hij. Henk Hoving keek naar de lege en schone asbak die hij jaren niet had gezien.

'Alleen buiten,' zei ze, en terwijl ze een eindje naar voren kwam en haar kousenvoeten op de vloer plaatste in aanzet om te gaan staan, liet ze met een grijns volgen, 'ik rook alleen als je te laat bent. Ha, ha.'

2.

Henk Hoving was als eerste, op de betrokkenen na, op de hoogte geweest van de scharrel – dat was in Otingerzand de duidelijkste benaming voor een beginnende verhouding – van Benjamin Hindricks met Lisa Verblaak. De tijd van email, sms en twitter was nog niet in volle heftigheid aangebroken en stiekeme correspondentie ging via geparfumeerde brieven en ansichtkaarten met cryptische mededelingen. Henk Hoving was er niet op gefocust, maar hij verschilde niet van andere mensen en dieren als het om opmerkzaamheid ging met betrekking tot veranderingen. De plotselinge stroom ansichten met nietszeggend proza, met grote en kleine kruisjes rondom de rand van de kaarten en dikke brieven met adres in stijlvol handschrift had hem oplettend gemaakt. Zijn beroepsdeformatie liet hem niet in de steek. Hier was iets aan de hand. Hij had zwijgplicht en dat was gemakkelijk omdat hij in zijn directe kennissenkring nauwelijks geschikte kandidaten had om intimiteiten mee uit te wisselen. Daarbij kwam dat hij nooit lang stil had gestaan bij de reikwijdte van intimiteit; eigenlijk wist hij niet wat dat was.

Lisa Verblaak woonde al jaren naast Ons Belang, ruim voor tientallen kunstenaars hun intrek namen in de Fabriek. Ze bewoonde het halfhartig herenhuis van de eerste directeur van de melk-en-botercoöperatie. De veeboeren wilden bij de stichting van de melkfabriek de beste directeur die ze konden vinden, maar het mocht niet teveel kosten. De directiewoning was weliswaar gebouwd volgens de Amsterdamse school, maar in minimale uitvoering. De voorgevel met de voordeur in het midden en twee hoge ramen aan weerszijden was in de oorspronkelijke stijl gehandhaafd, maar de deur gaf geen toegang meer tot het huis. Lisa Verblaak had de voorkamers in het voorhuis aan elkaar getrokken. Ze had de voordeur laten vervallen.

Lisa Verblaak hoefde niet op spaargeld te kijken om het huis aan haar wensen aan te passen. Ze had geld genoeg, maar lange tijd geen man om in haar andere, vooral vrouwelijke en wellicht moederlijke, behoeften te voorzien. Kinderen zag ze genoeg, ze was consulente bij de kinderbescherming, en aan kroost uit eigen lichaam had ze – ook uit hoofde van haar functie, zei ze – geen behoefte. Daar kwam ze in haar kringen mee weg, want wie wilde nog kinderen als je de hele dag met mislukt en opstandig kroost had te maken? Lisa Verblaak had wel behoefte aan een man, een man voor haar alleen. Maar alle pogingen in die richting waren tot nu toe op niets uitgelopen. Benjamin Hindricks was in herhaling een

tussenoplossing, maar of er een finale oplossing zou komen was bepaald onzeker. Kinderbescherming was een zaak van vrouwen. Loslopende mannen met enige eruditie, een zorgzame inborst en een aantrekkelijk lichaam waren zeldzaam bij de kinderbescherming, zodat ze het advies van haar moeder; het beste paard vind je op stal, niet met succes tot uitvoering kon brengen. Lisa Verblaak liet de horeca voor wat het was, daar kwamen geen hogeropleiden met een brede belangstelling en verwerkt verleden. Ook in De Witte Ram kwam ze zelden. Nooit eigenlijk.

'Lisa Verblaak, die,' had Egbert Schreur hoofdbankier van de RABO-bank gezegd, 'die, die, die is te knap veur een kerel.' Schreur stotterde en was met zijn jeugdliefde getrouwd. Zijn Grietje Zalm had nog bij Lisa Verblaak op school gezeten, maar dat wilden beide vrouwen gezien hun verschillende levensloop niet meer weten. Egbert Schreur had het dorp nooit hoeven verlaten, en hij had dat ook niet gedaan. Immers: "Zeg nou zelf, Immanuel Kant is ook nooit buiten Koningsberg geweest. Nou, nou, dan." Gevolgd door een gebaar dat herinnerde aan de tijd dat Schreur nog sigaren rookte. De bulderende lach was gebleven.

'Een knappe vrouw heb ie nooit nooit nooit allent.' Schreur had een vrouw getrouwd uit de bovencategorie. Op een schaal van 1 tot 10 haalde Grietje Zalm een ruime 7,5. En Schreur was met zijn spraakgebrek naar eigen zeggen alleen interessant voor de tienen onder de schoonheden, want mooie vrouwen hadden het liefst een man met een gebrek om hun schoonheid nog meer te benadrukken. En lelijke mannen – eenmaal onder de pannen – haalden het niet in hun hoofd echtscheiding aan te vragen. Grietje Zalm maakte zich nergens zorgen over. Op het dorp liep het bankiershuwelijk geen risico. Ze had in Otingerzand rond de brink en op de es geen loslopende tienen onder de vrouwen opgemerkt en dat zou zo blijven. En toeristen, met weliswaar opmerkelijk veel vrijstaande poedertrutten, bleven een paar dagen, hooguit een week, die vormden geen bedreiging voor haar huwelijk. Haar Egbert was geen wandelaar.

Henk Hoving had de stapel post voor de bank in zijn hand gehouden. Hij had tijd genoeg gehad en het verhaal van Schreur wilde hij nog wel eens horen, al was het maar om zijn eigen geschiedenis te relativeren. Henk Hoving hoorde niet tot de knapste, maar ook niet tot de lelijkste mannen die hun huwbare leeftijd stilletjes voorbij lieten gaan. Bij Henk Hoving zat niemand te wachten op zijn thuiskomst. Niet dat hij geen vrouw in exclusief eigendom kon bemachtigen, maar omdat hij er tijdelijk van afzag. Eigenlijk was hij er nooit aan toegekomen om een vrouw te zoeken. Henk Hoving was tot een afwachtend type verworden, als het om liefde ging, of hoe hartstocht of geilheid dan ook mocht heten. Als het erop aankwam was Henk Hoving met zichzelf bezig en had hij geen vrouw ontmoet die hem uit zijn ingekeerdheid had gehaald. Op een enkel moment na, want ook de armen van geest met een gespierd lichaam valt soms een godsgeschenk toe.

Henk Hoving woont een kilometer buiten Otingerzand waar de Bovenboerveenseweg, de Boerweg of Bovenweg, alnaargelang welke bewoner van Otingerzand je vroeg, als een gaffel splitst naar Wentenveld en naar Bargerloo.

'Ik heb nooit wark van heur maakt. Van vrouw Verblaak,' zei Egbert Schreur die binnen en buiten kantooruren bij voorkeur zijn moerstaal gebruikte. Was het niet voor klantenbinding, dan wel omdat hij na zijn studie in Assen uit vrije wil zelden met het Nederlands in aanraking kwam. Schreur hoefde niet hogerop en elk kon hem verstaan. Meer hoefde hij niet. Ambitie was hem vreemd en alleen omdat het moest deed hij mee aan cursussen van de bank. En voor de gezelligheid van – meest – mannen onder elkaar.

'Ze hef teveul verbeelding.' Hij bedoelde Lisa Verblaak, consulente kinderbescherming aan de Fabrieksweg en scharrel van Benjamin Hindricks.

'Maor Hindricks is een goeie kerel,' liet Schreur volgen. Tools&Toys, de internationale handelsonderneming van Bennie Hindricks, had de RABO als huisbankier, en daarbij kwam dat Schreur, als het erop aankwam gezelschap van mannen meer waardeerde dan koffievisite met vrouwlu. En dat had niets met zijn geaardheid te maken. Zo was dat nu eenmaal in Otingerzand.

Henk Hoving had geknikt en geaarzeld of hij de post al zou overhandigen. Verbeelding was een hoofdzonde in Otingerzand, en misschien niet alleen in Otingerzand. Met verbeelding vond een vrouw geen man, al was ze nog zo mooi. Henk Hoving had een stap achteruit gezet. De deuren van het RABO-kantoor waren automatisch opengegaan, al gebeurde dat steeds minder. De klanten bleven weg of bankierden thuis. De bank werd een rustplaats in het dorp. Hij had de post aan de hoofdbankier overhandigd.

'Verbeelding,' had Henk Hoving gezegd. 'Verbeelding.' Hij had zijn zin niet afgemaakt en zich omgedraaid. En voor de deuren weer naar elkaar waren gegleden maakte hij zijn handgebaar af met: 'Moi.'

3.

Hilde Hindricks was – heel klassiek voor: postbode brengt aangetekende brief – gekleed in lichtrose badjas met loshangend ceintuur, met blote voeten en gebarsten rode nagellak op de teennagels in India-leren teenslippers. Ze had geen aangetekend brief verwacht. Ruim vier jaar geleden alweer. En ze was nog zonder al te opvallende tekenen van vrouwelijk verval. En afbraak kon snel gaan, het DTV-gebouw was het levende bewijs van voorspoedig verval.

'Maar het meeste in het leven komt onverwacht,' had ze gezegd. 'Vooral als je ouder wordt.' En voor Henk Hoving, die bij elk huis in Otingerzand met één klop op de achterdeur overal binnenstapte, anders had kunnen besluiten, stond hij in de woonkamer van het pand aan de Achterste Brinkstraat. Hij was nog nooit eerder binnen geweest in de woonboerderij, maar dat zou met deze start veranderen.

Hilde Hindricks, krap 1.70 meter, een halve kop kleiner dan Henk Hoving. Ze was met haar zevenenvijftigste levensjaar begonnen, met nog steeds cijfer 9 min op de schaal van Schreur. Voor wie er oog voor had. Henk Hoving had oog voor schoonheid, maar hij had weinig talent om gradaties van schoonheid te onderscheiden. De natuur vond hij mooi, en de vervallen loodsen van de DTV vond hij mooi. En een mooi boek vond hij ook mooi.

Het halflang donkerblond haar van Hilde Hindricks was droog en ongekamd, lichtkrullend met knopen in het haar, ze zou net onder de douche gaan, leek het.

Hilde Hindricks had oog voor hem, voor zijn zoekende, argwanende blik met een zweem van verbijstering en verrassing. En van lust misschien, met name haar lust, zoals ze daar onderuit gezakt in de rotanstoel zat, met een stukje eigeel aan haar kin.

'Benjamin is op de zaak. Elke vrijdag is er directieoverleg.' Haar Benjamin was alle dagen op de zaak en soms ook de avonden en de weekends. Tools&Toys als zijn passie en tijdverdrijf, dat was al jaren zo. Dat was al zo sinds de geboorte van Johan.

Hilde was opgestaan, haar hand losjes tegen de halfopen kamerjas. Ze had haar hoofd lichtjes scheef gehouden. Haar glimlach viel samen met lijnen op een abstract schilderij naast de openhaard die op de laatste vrijdag in november al knapperend warmte en enig geelwit licht verspreidde. De donkere dagen voor kerstmis hoorden tot haar favorieten. Hoe eerder het donker was, hoe eerder ze naar bed kon om de tijd voorbij

te laten gaan met haar ogen dicht. Haar mond geurde naar menthol. Ze had haar tanden gepoetst. Dat deed ze vijf keer per dag, toen ook al. Hilde Hindricks deed geen moeite haar badjas dicht te houden.

Op het tegelplateau naast de openhaard stond de trouwfoto van Hilde en Bennie half weggestopt achter jeugdportretten van Fleur, Rosalien en Johan die met open lach de kamer inkeken, maar die namen kende hij nog niet. Henk Hoving was achtendertig toen Hilde Hindricks open en halfbloot uit het rotanstoeltje was opgestaan.

Op Rosalien na – vwo-6 – waren alle kinderen het huis uit. Rosalien zou spoedig volgen en haar leven aan de levens van haar moeder en van haar vader onttrekken. Meer aan moeder dan aan vader. Haar verwekker was meestal buitenshuis om de luxe voor zijn gezin en voor zichzelf te kunnen financieren. Benjamin Hindricks was buitenshuis om buitenshuis te zijn. Buitenshuis was de wereld immers groter en reizen verbreedde de blik voor wie gevoelig was voor andere culturen.

Ze zou haar paard gaan missen, Rosalien. Vooral haar paard. Haar Theun stond op de wachtlijst bij de dierenarts. Sommige gebreken lieten zich niet verhelpen, ook niet bij paarden.

'Je komt als geroepen,' zei Hilde Hindricks. Ze reikte hem haar hand. De badjas ging als het deurtje van een koekoeksklok dicht en weer open. Regen en zonneschijn en weer regen en weer zonneschijn. Alles was aanwezig, en niet alleen aanwezig. Alles was beschikbaar. Buiten was de lucht donkergrijs dichtgetrokken. Het zou buiten niet echt meer licht worden.

De echtelijke slaapkamer was met het oog op de toekomst op de begane grond en gelijkvloers met badkamer, woonkamer en openkeuken. Handig voor kinderwagens en stepjes van kleinkinderen, die er nog niet waren en voor rolstoelen die hopelijk nooit nodig zouden zijn. Maar je kon nooit weten. Het hoofdeinde van het eikenhouten bed schoot tegen de buitenmuur. De stalraampjes waren afgesloten met rolgordijnen op maat gemaakt. Er was plek voor lampjes met peertjes in de vorm van een kaarsvlam. Aan weerszijden van het bed – het dekbed lag nog in een hoop aan het voeteneinde – stonden keukenstoelen met kunstig beklede zittingen. Over de leuning van de stoel aan de verre kant van het bed was een grijze plooibroek met donkerder jasje gedrapeerd. Op de zitting van de stoel zag Henk Hoving een opbollend borduurwerk van de huilende zigeunerjongen. Dichterbij, ogenschijnlijk haar kant van het bed, was de hele stoel slordig bedekt met een glimmend rose slipje, push up-beugelbeha en zijden hempje in dezelfde kleur. Gebruikte kleding, tenminste één dag in contact geweest met het lichtbruine enigszins verschraalde zonnebanklichaam dat zich voor Henk Hoving openbaarde. Haar oksels en haar benen had ze geschoren, alleen haar oksels en haar benen. De zitting van de stoel aan haar kant van het bed was voorzien van geborduurd canvas met het melkmeisje van Vermeer, maar dat zag Henk Hoving pas later.

‘Ik heb meer aangetekende stukken.’ Henk Hoving plantte zijn voeten op de schapenvacht naast het bed. Hij viste zijn onderbroek van de schapenvacht – en zijn wollen sokken. Beroepsmatige onrust gleed bij hem binnen – hij was bij het eerste treffen van Hilde Hindricks nog in loondienst – en verdrong de geur van opwinding en ontlading. Het was lang geleden dat Henk Hoving de voortplantingsfuncties van zijn lichaam had benut, ook al was er aan de Achterste Brinkstraat geen sprake geweest van reproductie. Hij vond het wonderbaarlijk hoe het paringsgevoel, de kleine dood, het klaarkomen, of hoe het ook mocht heten, zo snel na de daad was verdwenen. In dat opzicht leek vrijen op een bord warm eten. Na verzadiging was de smaak en hongergevoel niet terug te halen.

Achter hem lag Hilde Hindricks op haar blote rug. Achterhoofd op het kussen, handen onder haar hoofd, schouderbladen tegen het matras. Ze deed geen moeite haar benen te sluiten, ze deed geen moeite de glinsteringen op haar lijf te bedekken.

Henk Hoving schoof zijn linkersok aan zijn rechtervoet. Hij liet dat zo.

Met beide handen duwde Hilde haar borsten naar boven terwijl haar voeten rondjes draaiden. Ze grijnsde, draaide haar hoofd naar zijn gebogen rug, klakte met haar tong, trok haar knieën op en zoog met zachte fluittoon lucht tussen haar lippen naar binnen, lucht die in een langgerekte zucht weer naar buiten gleed.

Ze had het naar haar zin gehad, ze was bevredigd, maar nog niet verzadigd, haar honger was endemisch. Hilde Hindricks deed die vrijdagochtend vergeefse moeite Hendrik Hoving tot een reprise te verleiden.

Hilde Hindricks tekende bij het aanrecht van de openkeuken voor ontvangst, terwijl de percolator pruttelde. Ze was blij met de aangetekende brief, had ze gezegd, en ze hoopte op een nieuw bericht over een week, als dat kon. Dat kon ook zonder aantekening. Ze hoopte niet alleen op een bestelling; ze rekende erop.

De vrijdag daarna kwam Henk Hoving met een ansichtkaart zonder postzegel. Hij had niets op de kaart geschreven, zelfs niet haar naam. Hij bracht een ansicht mee van melkfabriek Ons Belang, anno 1978, de coöperatie in zwartwit. Ruim twintig jaar eerder.

Hilde Hindricks verschoonde elke vrijdagmiddag het beddegoed, maar dat deed ze altijd al. Twee maanden later begon de poststroom naar Lisa Verblaak aan de Fabrieksweg.

Vanaf dat moment had Henk Hoving beter kunnen weten. Al baat het weinigen om zaken beter te weten.

4.

Benjamin Hindricks was het tweede kind van het dominees-echtpaar Hindricks-Samuel. Zijn vader – Abraham Samuel Hindricks die zijn moeder had getrouwd vanwege haar achternaam en daarna vanwege Gods liefde – was de strengste in de leer van het koppel tot zijn oudere broertje – vijf jaar – overleed aan de gevolgen van mazelen. Benjamin werd thuis alsnog ingeënt en heette vanaf die prik Bennie. Bennie was na die medische ingreep de oudste en enige zoon. Er was geen jongste zoon meer. En pas op de openbare middelbare school, de school van eigen richting was te ver weg op de fiets, vernam Bennie – Benjamin – dat er nog een jongetje geweest was in hun gezin, maar dat jongetje rustte al in Gods armen. Het naamloze kind verbleef tot ieders vreugde bij de Hemelse Vader die Bennie aan de keukentafel uitgebreid had leren kennen, maar nooit had ontmoet.

Bennie Hindricks wist niet of hij dat eerder had willen weten, het dode broertje, misschien wel, misschien niet. Overal was iets voor te zeggen, maar op verhalen uit de bijbel na werd er thuis vooral gezwegen. Moeder Lea Samuel wilde geen nieuw kind en aangezien anti-conceptie nog niet gangbaar was in de bevindelijke kringen, en een doorn in het oog van de almachtige, bleef het echtelijk bed van vader Abraham en moeder Lea het grootste deel van de maand ongedeeld. Moeder Lea leek niet meer de eerste keuze van vader Abraham te zijn, als het op liefde aankwam. Schoonheid had geen rol gespeeld bij de verbinding in de echt, en dat leek zich te wreken.

Met enig hoofdrekenwerk was na te gaan op welke dagen en nachten de echtelijke plichten hun loop konden vinden zonder de schepper met een schuldgevoel op te zadelen. Er waren immers geen schriftelijke bewijzen van ingrijpen in de schepping door periodieke abstinentie. Maar ook dat was na enige tijd niet meer aan de orde. Bennie mocht bij moeder in bed als hij huilde, en Bennie huilde wanneer het hem paste. Het kind voelde dat feilloos aan in de jaren dat het kinderverstand nog niet was ontwaakt. Mama Lea huilde niet als Bennie bij haar sliep.

Abraham Samuel Hindricks preekte met de jaren droever en strakker in de leer. Maar in toenenemde mate leek zijn lichaam zich te verzetten tegen de oudtestamentische woorden en de psalmen die de Heer loofden en die tegelijkertijd verdoemenis en hel over de kerkluyden afriepen. In de ogen van Abraham Samuel Hindricks begon de bijbel steeds meer op de koran te lijken met dubbele boodschappen over liefde en over ver-

banning en hellevuur voor wie niet van de goddelijke liefde was gediend. Abraham Samuel Hindricks verloor eerst de soepelheid in zijn knieën en had steeds meer moeite met de treden van de kansel – vooral de afdaling kostte hem een onmenselijke inspanning – daarna verloor de dominee zijn stem. De tijd van de toegestane elektronische versterking van Gods woord kwam later pas, toen het niet meer nodig was.

Bennie Hindricks kon zijn overgangsrapport van de derde naar de vierde, met gemiddeld een 8,5 over alle vakken, gymnastiek niet meegerekend, niet meer aan zijn vader laten zien. De dominee had zich in het berghok achter de kerk verhangen. Tot vreugde van de ouderlingen hing het ontzielde lichaam van de dominee niet in de kerk.

Vanaf de crematie, dat was in dit geval beter, sliep Bennie niet meer bij zijn moeder. Hij was die dag zestien geworden.

5.

Lisa Verblaak was goed in talen en behalve haar verstand had ze ook haar lengte en haar daarop afgestemde breedte mee. Overal kon ze bij, leek het, en ze reikte met overgave naar het hoogste op de maatschappelijke ladder en naar het hoogste in de liefde. In het eerste was ze succesvoller dan in het tweede.

Lisa Verblaak had haar roots op Emmererfscheidenveen, maar als het enigszins kon vermeed ze die aanduiding. Ook de benaming Emmer-erf voor haar geboortedorp was al teveel. Emmen, zei ze als ze geen uitweg vond om de vraag onbeantwoord te laten, en daarna schakelde ze snel over op een ander onderwerp. Daar was ze heel vaardig in. Elk gesprek kon ze naar haar hand zetten.

Na het gymnasium – op nadrukkelijk aandringen van haar neef die eerder het academische pad had gevolgd en haar intellectuele talenten had opgemerkt – begon ze met Frans aan de Rijksuniversiteit. Het duurde tot een jaar na haar kandidaats voor ze het studentenleven ontdekte, al was de benaming studentenleven niet meer approprié voor een derdejaars. Met haar babbel, haar academische gespreksvaardigheden, haar flux de bouche en met haar lichaam rolde ze na een paar avontuurtjes met hoogleraren in het escortcircuit dat niet zo heette omdat het te banaal klonk en teveel op de daad was gericht, terwijl haar omgang met de heren immers vooral die van het woord was. Parole, parole, naar eigen zeggen. Waarmee ze de clown Pasquale uit een Italiaanse operette citeerde. De hoogleraar met wie het allemaal was begonnen kon haar niet meer aan de bul helpen, hoe graag hij ook had gewild. Tant pis. Très tant pis. Procedures en reglementen. Dat ze monsieur le professeur was nagereisd naar Parijs, waar hij met "bon courage pour la suite de sa vie en roses" opnieuw was begonnen met een native Française, had ook niet geholpen.

De weg omhoog van Lisa Verblaak, verre nazaat van een turfschipper uit Barger-Compascuüm en een Duitse weduwe uit Sustrum, bleef tijdelijk haperen. Maar van haar vader, losarbeider en zwarthandelaar, had ze het doorzettingsvermogen geërfd. Immers: in het veen ziet men niet op een turfje. Pak wat je pakken kunt en als je veel hebt, geef gerust met vrije hand. Haar moeder was naaister geweest met een kleine nering aan huis. Haar ouders waren een leven lang knooiers geweest, bezig met de dagelijkse behoeften, zonder weet van de wereld. Lisa Verblaak nam zonder hartzeer van vreemden aan wat ze niet hoefde af te pakken en ze nam alles wat met passie en overgave in haar schoot werd gedeponeerd.

Maar een aanbeveling vanuit een van de Raden van Toezicht was na alle avonturen door de hoogleraar wel te regelen en zo kwam Lisa Verblaak met kennis van talen en met een brede algemene vorming bij de kinderbescherming terecht. Ze kende valkuilen en hobbels als ervaringsdeskundige, ze kende dames en vooral heren uit gegoede en minder gegoede middenstand en uit rangen en standen ver daarboven. Lisa Verblaak kende de gewenste mores en ze had geroken aan gebrekkig ouderschap van haar academische werkgevers die niet zo genoemd wilden worden. Opvoeden van kinderen leek vooral een eervolle taak voor ongeschoolden. Diploma's of een bul waren niet nodig om een baby aan een avontuur te laten beginnen. Iedereen kon het, althans, niemand werd vooraf gevraagd naar opvoedkwaliteiten. De enkeling die uit de boot viel kwam na veel vijven en zessen bij Lisa Verblaak terecht. Consulente kinderbescherming zonder eigen kroost.

Elke betaling in cadeaux, reizen of contanten van haar natuurprodukt was een geschenk, een onbelast en niets verplichtend aardigheidje. Ze was een snelle leerling en ze groeide in haar rol van plaatsvervangende hartstocht voor heren die wisten wat ze misten. Ze was een muze voor meerdere dienaren van het vlees. En als de heren naar haar geboortegrond vroegen, zei ze zonder blikken of blozen dat ze in Maastricht was geboren en getogen. Ze kende voldoende van het Maestrechts dialect om ermee weg te komen. Daarbij kwam dat de hooggeleerden zich in haar aanwezigheid zelden druk maakten over het onderscheid tussen accent en dialect.

Ze verfde haar lokken in passende kleuren zodat haar bruine ogen beter hun werk konden doen. Daarbij kwam dat de academici en de niet-academici aan de bovenkant van de samenleving tijdens de door de staat bekostigde uitjes, conferenties en buitenlandse bijscholingen minder in Lisa Verblaak waren geïnteresseerd dan in hun eigen overtuigingen en in hun eigen driften, die ze behoeften noemden. Als ze al aan benoeming van hun geilheid toekwamen. Niemand was op zoek naar verloren kinderjaren, iedereen was met de dagkoersen bezig. Proust was voor vertier en santé, net als Madeleine zoals Lisa Verblaak zich noemde – met ook een voorkeur voor lindenbloesemthee – als ze haar lichamelijke en geestelijke arbeid verrichtte en op haar manier met volle overgave een bijdrage aan de opbouw van de maatschappij leverde. Van enig idealisme en verheffing van volkeren had ze in het veen nog nooit gehoord en ambitie was aan haar, op het Emmer-erf, volledig voorbijgegaan. Het was dat er in haar jeugd nog geen miss-verkiezingen waren in de Zuidoosthoek, anders had ze vanuit haar opvoeding ook daar niet aan meegedaan.

Acht jaar en tweemaal een vroege en eenmaal een late abortus verder was Lisa Verblaak aan de Fabrieksweg neergedaald. Vierendertig. Geen

man. Geen kind van een hoogleraar. Maar kapitaal, een pakket aandelen als compensatie voor nietgeborenen waar ze geen weg mee wist, een exquise garderobe die in plastic hoezen in diepe kasten was opgeborgen en verder niets dan herinneringen waar ze niet naar op zoek was, maar die haar ongevraagd bezochten.

Tientallen kinderen van ouders met ontbrekende of gebrekkige opvoedkwaliteiten waren van haar inzichten en aanbevelingen afhankelijk. Huiselijk geweld, drank- en drugsgebruik, overspel, incest, financieel wanbeheer, armoede, diefstal en nog twee pagina's met zaken die verkeerd konden gaan in gezinnen en die ook verkeerd gingen, of liever: niet geaccepteerd werden in de westerse samenleving, vormden haar dagelijkse beslommeringen. In andere landen en in andere culturen golden andere regels, die niet de onze – als ze dat zo mocht noemen – waren. Regels die niet vanzelfsprekend beter of slechter waren.

Lisa Verblaak kon luisteren, dat had ze van hoogleraren en politici uit de hoogste kringen geleerd en ze kon besluiten nemen. Dat had ze langzaam geleerd door de manier waarop ze telkens werd afgedankt als de betaling in orde was bevonden. De kordaatheid knopen definitief door te hakken en nieuwe knopen te leggen, was van de laatste jaren.

Na vijf jaar ellende van anderen in de kinderbescherming en een kabbelend bestaan in de liefde die ze niet meer zo noemde, zocht ze afleiding in haar Frans. De advertentie in de Gezinsbode met aanbod bijles Frans was genoeg. Benjamin Hindricks kwam zonder een afspraak te maken uit eigen belang met zijn oudste dochter bij haar aan de achterdeur van de directeurswoning naast de Fabriek. De directeur van Tools&Toys die ze van de schilderscursus kende.

Fleur was een ijverige leerlinge en mans genoeg om op de fiets de anderhalve kilometer tussen de woonboerderij aan de Achterste Brinkstraat en de directeurswoning aan de Fabrieksstraat te overbruggen, maar als Bennie Hindricks de kans zag, bracht hij zijn dochter, ook als het mooi weer was. Lisa Verblaak was gewend aan contante betalingen.

6.

Niemand was verbaasd geweest dat Benjamin Samuel Hindricks de vierde klas van het gymnasium doubleerde. Dat Bennie ook de vijfde klas tweemaal volgde was wel een verrassing. De zesde klas van het gymnasium leek het leed geleden. Bennie woonde sinds de dood van vader Abraham niet langer bij moeder Lea, maar vond onderdak bij een broer van zijn moeder in Wentenveld. Bennie huilde een week, maar tante Toos huilde niet mee en ook oom Harm huilde niet mee. Dat laatste was minstens zo belangrijk. Bennie sliep voor het eerst sinds jaren in eenpersoonsbed.

Oom Harm nam de vaderrol over en besteedde juist genoeg tijd aan zijn neef. Niet teveel en ook niet te weinig. Bennie kreeg antwoorden op zijn vragen en waar geen antwoorden beschikbaar waren kreeg hij van oom Harm manieren om de vragen te parkeren. Voldoende om na de diplomauitreiking enthousiast met bedrijfskunde te starten. De moeder van Bennie was de enige met waterige ogen bij de diplomering van haar zoon. Lea Samuel had het water los in haar ogen. Dat was genoeg, meer water hoefde niet. Tante Toos en oom Harm hadden hun taak volbracht en waren er niet rouwig om dat hun neef naar Enschede vertrok om bedrijfskunde op te pakken. Oom Harm had zich nog zorgen gemaakt of zijn neef wel "aan de vrouw zou raken", maar Toos had aangegeven dat ook hier Gods water over Gods akker zou stromen, in welke richting en in welke mate dan ook. "En waren de onlanden ook geen mooi natuurgebied geworden?" had ze retorisch gevraagd.

Tranen kwamen even toen Lea Hindricks-Samuel in Zuidlaren werd opgenomen, maar ook die tranen droogden voor het bezoekuur om was. Lea was in goede handen bij de verpleging, nu Gods handen onvoldoende troost boden en de uitgestelde verwarring over de mazelendood van haar eerste kind en de goddelijk geïnspireerde, maar weliswaar zelfuitgevoerde levensbeëindiging van haar man en dominee alsnog naar boven kwamen. Ook Gods dienaren konden niet ongestraft een deel van hun verleden overslaan, maar die wijsheid had ze niet in de bijbel kunnen vinden; niet in het Oude en niet in het Nieuwe Testament.

Bennie ging in Dennenoord nog eenmaal bij zijn moeder op bezoek. Zijn moeder herkende haar zoon, maar daar was het ook mee gezegd. De moeder had haar zoon verlaten. Lea Samuel was in zichzelf gekeerd geraakt en vroeg om haar moeder, een rol die zonder aarzelen door een verpleegster werd overgenomen. De Witgelekruiszuster zong een psalm en dankte de Heer om Lea Samuel blij te maken. Dat was haar professionaliteit, had ze

gezegd. In de mens geloven was haar meer dan genoeg, daar had ze geen pottenkijker uit de hemel bij nodig. Na dat bezoek voelde Bennie zich wees, voorzover wees een gevoel is en geen feit.

Eenmaal in Enschede op kamers kreeg Bennie bezoek van een ouderling die wilde weten of de geloften afgelegd bij de belijdenis nog de nodige aandacht kregen om de toorn van de Heere voor te zijn.

Dat was de enige keer dat Benjamin Samuel Hindricks geweld tegen een man had gebruikt. Er werd geen aangifte gedaan. Niet door de dader en niet door het slachtoffer. Er volgde geen straf, ook niet van de onberekenbare kant van de Heer. Die avond ontmoette Bennie Hindricks zijn toekomstige echtgenote: Hilde van Messel.

7.

Henk Hoving had zich niet bemoeid met inhuizing van de kunstenaarskolonie in de Fabriek van voormalig Ons Belang. En om het breder te trekken, zoals Egbert Schreur van de RABO-bank die met zijn tijd meeging placht te zeggen; Henk Hoving bemoeide zich zo weinig mogelijk met wat op zijn pad kwam. Hij had genoeg aan de bestelronde. Brieven en tijdschriften op de juiste plek achterlaten, net als al het andere wat hem op zijn dagelijkse ronde tegemoet kwam. Een van de uitgangspunten van Henk Hoving was: laat alles waar het is, want waar het is, daar moet het zijn, anders was het daar niet. Dat had hij niet van zichzelf. Henk Hoving was schatplichtig aan Egbert Schreur die als een haan waakte over Grietje Zalm.

Op maandag nam Henk Hoving vrij, tenzij er rouwkaarten te bestellen waren en elke vrijdag was er gepland oponthoud en als de tijd het toeliet gepland oponthoud met lunch aan de Achterste Brinkstraat 9. Alles op plek van bestemming, niet dat hij die plekken al wist, maar gaande de tocht kwam hij als vanzelf waar hij zijn moest. In Leeuwarden had hij op het station ooit de Friese tekst op het keramieken paneel ontcijferd: De mens wil altijd zijn waar hij niet is, maar dat gezegde was niet op hem van toepassing. Hij was waar hij was. Hij was waar hij is, en dat was prima. Thuis is waar je bent, vond hij.

Na zijn voortijdig afgebroken studie filosofie had hij zich enkele jaren op kosten van de gemeenschap teruggetrokken op zijn eigen divan, tot hij op straffe van korting van uitkering zijn nadenken op de divan van een therapeut had voortgezet. De sessies hadden in zoverre resultaat gehad dat hij ervan overtuigd was geraakt dat buitenlucht en bewegen beter voor lichaam en geest waren dan binnenzitten en stilliggen binnenshuis.

Bij de psycholoog had hij filosofen van naam leren kennen, maar hij had nog steeds onvoldoende van de heren – filosofen bleken vooral heren te zijn – gelezen en gehoord om ze huisgenoot of lotgenoot te durven noemen. Het had er alle schijn van dat de inzichten van de denkers niet in de passende lades van zijn bovenkamer terechtkwamen. Henk Hoving las de theorieën, maar op de een of andere manier wist hij de inzichten niet in praktijk te brengen. Alsof hij Japans leerde, maar nooit naar Japan zou gaan, of nooit een Japanner zou ontmoeten.

Henk Hoving kende de hoge silo's, de laad- en losplaatsen tegen de zijgevel van de Fabriek waar in barre tijden boeren hun melk in bussen afleverden. Bussen met meer dan vijftig kilo melk, vaak nog warm, die

met spierkracht van de wagens werden getild voor ze in de melkfabriek verdwenen en handmatig blankschuimend werden leeggegoten. Aan de zijkant van de fabriek kwamen halfvolle melk, karnemelk, gortepap, roomboter en later ook slagroom naar buiten. Maar dat had hij vooral van horen zeggen en van de jubileumboeken van Otingerzand waarin het verleden hartstochtelijk werd geromantiseerd zodat ieder die verward raakte in de moderniteit daar graag naartoe terug wilde. Ook voor Otingerzand gold dat vroeger bijna alles beter was dan in het heden. De jaarlijkse revue met de jaarwisseling was daar een mooie en onveranderlijke weergave van.

Een boerenknecht zocht een notarisdochter, op een dorp waar nog wel een notaris woonde, maar waar boerenknechten onvindbaar waren. De vooruitgang bestond daaruit dat de rol van boerenknecht werd gespeeld door de enige neger – zwarte volgens het Otingerzand woordenboek – die in het dorp woonde. Herbert Goedkoop had voldoende wise cracks in de lokale taal uit zijn hoofd geleerd om met Egbert Schreur te kunnen praten, en met andere dorpelingen die hun identiteit aan het dialect en aan gebrek aan ambitie ontleenden, bij ontstentenis aan kenmerkende zaken waar ze trots op zouden kunnen zijn.

Henk Hoving kende de langzame aftakeling van de Fabriek, van de DTV. Hij kende de leegloop en aftakeling van het dorp door zijn dagelijkse bestelrondes. Hij kende het huis van Lisa Verblaak en net als de meeste mensen in Otingerzand kon hij een beeld schetsen van de mooie vrouw die alleen op zichzelf woonde aan de Fabrieksstraat. Abonnement op de VPRO-gids, lid van Het Drentse Landschap, abonnement op *Onze Taal* en op *Noorderland*. Verzekerd bij Univé. Een sticker tegen ongevraagde reclame. De *Elegance* en een Frans tijdschrift – *Paris Match* – dat ze na verloop van tijd had opgezegd. Lid van DELA voor een vaste plek achter de beukenhaag. Heel enkel ontving Lisa Verblaak een ansichtkaart uit Frankrijk, maar niet vaker dan anderen in Otingerzand. En soms ansichten van de andere kant van de wereld. Vietnam, Thailand, Cambodja, Costa Rica en van Haïti als bewijs van de stelling dat er ook mensen zijn die niet op hun plek van bestemming in Otingerzand terecht zijn gekomen, en dat er hele hordes mensen bestaan, die niet zijn waar ze willen zijn.

Dat was de bekende situatie in de dorpsdirecteurswoning in de Amsterdamse school. Tot de korte kaartenstroom van vier straten verder en met groeten uit Singapore. Een stroom ansichten van de Sungei Boluh Wetlands, van apen, krokodillen en hagedissen in de botanische tuinen. Twee maanden na de eerste all inclusive lunch van Henk Hoving bij Hilde Hindricks – van Messel.

8.

De stroom ansichten en brieven naar Lisa Verblaak, op de adresregel soms voorzien van de naam Madeleine, droogde op. Henk Hoving was niet verbaasd. Iedereen die het weten moest in Otingerzand was op de hoogte van de vrijerij van Lisa Verblaak en de directeur van handelsonderneming Tools&Toys. En iedereen wist het, kinderen en ouden van dagen die niets meer aan hun hoofd hadden uitgezonderd. En een enkeling die het kon weten, wilde het niet weten. Deze inwoners en oud-inwoners van Otingerzand hoorden aanvankelijk tot de actieve ontkenners van stront aan de knikker; Hilde Hindricks en haar kinderen; Fleur, Rosalien en Johan. Er stond geen woord van de diverse nevenactiviteiten van hun man en vader op papier. Zijn gezin was als laatste op de hoogte van de scharrel van de kostwinner. Benjamin Hindricks had verzuimd thuis te vertellen wat iedereen buiten de muren van zijn woonboerderij met klinkerterras in visgraatmotief en ongebruikte kinderschommel en in het seizoen een koppel fazanten in de achtertuin al wist.

Niemand in het dorp sprak er schande van, niet op straat en niet binnenshuis. Overspel is na een dag belegen nieuws vooral overspel van goden van de financiële en bestuurlijke bovenlaag en van de vrije ondernemers. Gewone en gezonde mensen in Otingerzand pisten niet buiten de pot, dat was voorbehouden aan de rijken en aan bestuurders met meer macht dan invloed. Veel bezit, in geld, in materie en in kennis heeft een erotiserende werking, vooral voor de degenen die niet de beschikking hebben over deze wereldse verworvenheden. Rijke en intelligente vrouwen staan bij deze zaken op achterstand. Arm van geest en een kunstig lichaam vormen een onweerstaanbaar te winnen kapitaal, voor de rijken.

En zonder dat Bennie Hindricks het wist borduurde hij met Lisa Verblaak voort op de plattelandstraditie waarin de hereboer met de oudste en soms ook jongere dochter van de arbeider neukte. Neukte omdat de paring niets met liefde had te maken, maar alles met macht en geilheid. Het kortdurende bezit van de dochters gold als baangarantie voor vader of als futiele tegenprestatie voor een klein krediet. Een traditie die in Drenthe niet ontleend kon zijn aan horigen die hun dochters aan de edelen ter beschikking moesten stellen. Er waren lange tijd geen ridders in de Olde Lantschap, maar het had er alle schijn van dat notarissen, hereboeren en hoofdonderwijzers weleens een geschiedenisboek hadden gelezen met hun plichten en vooral met hun rechten daarin netjes opge-

schreven. Die horigheid bleef bestaan nadat elders in de wereld de slavernij was afgeschaft.

Fleur Hindricks haalde zonder veel extra bijlessen Frans haar diploma en verliet het vaderlijk huis voor ze hinder ondervond van het gedoe. Alleen zus Rosalien werd in het ouderlijk huis met enige regelmaat geconfronteerd met het haasje-overspel van haar vader en moeder, maar ook dat zou niet lang meer duren. Rosalien vond een jaar na vertrek van haar zus een kamer in Maastricht en verhuisde al snel naar Brussel. De kinderen waren van handtastelijkheden tussen vader en moeder verschoond vanaf het moment dat Lisa Verblaak de honneurs waarnam, vanaf het moment dat moeder wekelijks uitkeek naar de bestelling op antwoordnummer van Henk Hoving.

Lisa Verblaak kreeg nieuwe klanten voor Franse lessen en startte een beginnerscursus voor dorpsgenoten die met hun tijd verlegen zaten en naar Frankrijk op vakantie wilden. De senioren kwamen voor Franse woordjes en voor gezelligheid, waar ze geen goed Frans woord voor hadden. Het woord gezelligheid bestond pas sinds 1750 en de Franse bezetting rond 1800 had, volgens Lisa Verblaak, niet lang genoeg geduurd om er een adequate vertaling voor te vinden. Al was de betekenis wel verschoven.

Waar gezelligheid eerst had verwezen naar eruditie, verheffing van het volk door gemeenschappelijke inspanning, bevordering van deugdzaamheid, zedelijke verbetering en kennisvermeerdering was het verwaterd tot kneuterigheid en knusheid. Een specialiteit waar menigeen trots op was. Lisa Verblaak gaf gezellige lessen in de oorspronkelijke betekenis van het woord. Dat was haar opzet.

Het woord gezelligheid volgde het lot van alle woorden die iets positiefs of negatief duidden. Een heks was een kwaadaardige toverheks, maar later was een heks een geëmancipeerde vrouw die voor haar rechten opkwam. En stout als teken van moed en dapperheid kreeg een negatieve bijklank vanaf het moment dat kleine kinderen zich kordaat gingen gedragen en eigen dingen tegen de zin van opvoeders deden.

'Ik kom even bij je binnen,' had Henk Hoving gezegd met het lood nog in zijn schoenen. Het was een week na de veertigste verjaardag van Lisa Verblaak, dat wist hij van de verjaardagskaarten die hij eerder had bezorgd. Zijn fiets had hij tegen het rek naast de oprit geparkeerd – het sleuteltje in de fietstas – en in zijn hand hield hij de rouwkaart tegen de VPRO-gids geklemd.

'Ik wil deze mededeling niet zo bij je in de bus doen.' Hij tilde de radiotelevisiegids en de kaart met zachtgrijze rand tot borsthoogte.

Lisa Verblaak wist al dat Benjamin Samuel Hindricks niet meer onder ons was. De directeur van Tools&Toys was niet meer in Otingerzand,

niet meer in Drenthe, niet meer in Nederland en ook niet meer in Europa. Benjamin Samuel Hindricks lag in een vriescel in Singapore. Zijn geest had de aarde verlaten en was wellicht in het heelal op zoek naar een wormgat met toegang tot de hemel, de christelijk bevindelijke of de vrijgeestige Joodse hemel, maar misschien was zijn onstoffelijke geest eerder op zoek naar de toegang tot de onbegrensde tijdruimte voor ongodisten. Terwijl Henk Hoving steun zocht bij Lisa Verblaak – want dat was het waarvoor hij naar Fabrieksstraat 19 achterom was gelopen met de rouwbrief – werd het stoffelijk overschot van Benjamin Samuel Hindricks gereed gemaakt voor inklaring en zou het lijk, als er geen tegenslag was, over twee dagen op Schiphol aankomen en daarna ter beschikking worden gesteld aan de familie.

Er was een natuurlijke doodsoorzaak, en als die er niet was, werd voor de snelheid van afhandeling en voorkoming van onnodige complicaties het onnatuurlijke genegeerd. De ambassade had daarin bemiddeld. Hartfalen, longontsteking of beroerte, elke oorzaak was goed voor familie; beter dan wat er zich in werkelijkheid afgespeeld kon hebben. Beter longontsteking of de gevolgen van longontsteking na een besmettelijke ziekte op het overlijdensacte in plaats van actieve euthanasie. Ook in de dood wil de mens bedrogen worden.

'Kom binnen,' had Lisa Verblaak gezegd, terwijl ze zich omdraaide en hem voorging naar de woonkamer. 'Kom binnen.' Haar blokhakken klakten op de planken vloer.

Ze had nog niets van haar elegante loop verloren, ook aan de achterkant was ze nog een begerenswaardige vrouw en had ze veel van een ree die aarzelend de bosrand opzocht, de witte spiegel naar de bok op de akker gekeerd. Een echte man hoefde haar voorkant niet te kennen om zachtjes fluitend achter haar aan te willen lopen.

Ze waren kutzwager en kutschoonzuster, ze deelden beide tot deze week het bed en de lichamen van de partners uit dat andere huwelijk, al verkeerde Henk Hoving nog in de waan dat zijn wekelijkse lunch aan Achterste Brinkstraat 9 door de buurt niet anders werd geduid dan een wekelijkse naoberlunch op het verre einde van zijn bestelronde. Maar misschien was hij het zelf die aan de wekelijke vrijpartij niet meer waarde hechtte dan aan de twee croissants, de müeslibol en de beschuit met eigengemaakte pruimenjam. Broodjes die hij zelf nooit zou kopen.

De voorkamer van Lisa Verblaak strekte zich uit over de volle breedte van het huis. Vier smalle hoge ramen met bovenlichten en later aangebracht gekleurd glas-in-lood. Lichte maar ondoorzichtige beige veloursgordijnen aan houten roedes. Tussen de ramen, waar ooit de voordeur toegang gaf tot het pand, hingen boven elkaar vier abstracte schilderijen zonder lijst waarin met weinig inspanning gestileerde landschappen waren te ontdekken. De es, het werkverschaffingsbos, de Drentse A en het onland.

Lisa Verblaak schilderde met acryl en olieverf op dezelfde cursus als wijlen Bennie Hindricks. Maar het werk van Lisa Verblaak was de moeite waard en hing terecht aan de muren van haar woonkamer. Henk Hoving noemde het schilderwerk zonder overdrijving: leuk.

Rechts in de kamer stond een grote tafel met glazen blad dat zachtgroen opscheen aan de randen van het metalen frame. Op de eettafel een witte aardewerken pot met witte orchideeën, een notitieblok, een pennenset en een tablet aan een oplaadsnoer onder een IKEA-tafellamp. De NRC lag opengeslagen op de televisiepagina's. Henk Hoving zocht in haar woonkamer onwillekeurig de VPRO-gids. In de hoek tegen de binnenmuur stond een houten bloementafeltje met een theeservies op een porseleinen schaal. Fijnzinnig aardewerk met Japanse motieven, paradijsvogels, pioenrozen, ranken en lianen.

Links in de kamer stonden een leren tweezitsbank en een bijpassende draaistoel gericht op de flatscreen in de hoek. Een voetenbankje naast de stoel. Achter de stoel een smalle boekenkast en een grote spiegel met gouden rand met in de linkeronderhoek een ansicht met een verlichte toren die uitstak tot ver boven wolkenkrabbers in een grote stad. Henk Hoving herkende het beeld. Die ansicht uit Singapore met Gardens by the Bay had hij zaterdag bezorgd. Een kaart met minstens drie kruisjes na de onleesbare naam van Benjamin Samuel Hindricks die nu dood in de vriezer lag.

'Ik weet het al,' zei Lisa Verblaak. 'Ik ben door zijn dochter gebeld. De oudste. Fleur.'

Henk Hoving kende Fleur van de foto naast de openhaard. Hij had de oudste dochter van Hilde nooit ontmoet. En dat zou ook deze week niet gebeuren.

'Ze belde dat haar vader dood is.' De handen van Lisa Verblaak maakten op heuphoogte een kort wegwerpgebaar. 'Hij is dood. Ben is dood. Ik weet het.' Haar handen gingen opnieuw kort op en neer. 'Fleur vond dat ik dat moest weten. Dat ik het moest horen voor anderen het zouden vertellen.'

Henk Hoving legde de nieuwe VPRO-gids op de tweezitsbank. De rouwkaart hield hij in zijn hand tegen zijn borst gedrukt.

'Ik weet alles van je,' zei Lisa. Van haar gezicht was niet af te lezen wat het verscheiden van haar minnaar in haar had aangericht.

'Ik weet alles van jou en de vrouw van Ben. Nou,' zwakte ze af, 'niet alles, maar genoeg.' Haar ogen priemden. Ze boog haar hoofd licht naar voren.

'We zijn niet welkom op de begrafenis,' negeerde Henk Hoving haar opmerking en overhandigde haar de brief. 'We zijn niet gewenst.'

En terwijl Lisa de kaart uit de envelop haalde, zei hij: 'Het staat er met de hand bijgeschreven. "U hoeft niet te komen."'

De taal was helder. In Otingerzand betekende "U hoeft niet te komen" niet anders dan: Verboden de begrafenis in levende lijve bij te wonen.

Henk Hoving was niet door Hilde Hindricks gebeld. Hij had het nieuws bij de bakker gehoord. "Weet ie het al?" Hij had het nog niet geweten. De bestelling was zwijgend afgehandeld. Geertruij Foucet achter de toonbank wist precies wat hij nodig had. Twee halve, een doos eieren en een droge metworst. Geertruij Foucet achter de toonbank kende zijn wekelijkse bezoeken aan Hilde Hindricks, zijn lunch met croissants en kadetjes bij de nieuwe weduwe, maar uit piëteit, dat nog gewoon fatsoen heette, sprak ze niet over zijn behoeften. Iedereen had zo zijn of haar behoeften. In de bakkerswinkel kwamen klanten voor brood en gebak, en voor vrije nieuwsgaring. Ze kwamen niet voor medelijden of voor adviezen.

'Ik weet niet zoveel van tradities,' zei Lisa Verblaak, 'en al helemaal niet van tradities op Otingerzand en ik heb me er nooit voor geïnteresseerd, maar ik kan me voorstellen dat het voor de kinderen beter is dat we ons gezicht niet laten zien.'

Lisa Verblaak was niet te lang weggeweest van het Drentse dorp. Ze had overal gewoond. Otingerzand was haar eerste en haar laatste vaste stek, waar ze ook terecht zou komen. En ze vervolgde: 'En het belang van het kind, ook als ze wat ouder zijn, staat bij mij voorop.'

Ze schoof de rouwkaart in de vrije onderhoek van de spiegel. In de linkerbovenhoek las ze "*Voor wie leeft in eenvoud, is het leven eenvoudig*.'

"We." had ze gezegd, schoot door het hoofd van Henk Hoving. "Dat we ons gezicht niet laten zien."

Henk Hoving had nog meer adressen voor de rouwkaart en nog een aangetekend stuk.

9.

Pas bij de achterdeur had Lisa Verblaak Henk Hoving thee aangeboden, of koffie, net wat hij had gewild, maar Henk Hoving wilde niets meer. Geen thee, geen koffie en ook geen wijn. Het aanbod op de valreep was beleefdheid, opvoeding en vooral levenservaring geweest – in wat de betere kringen werd genoemd – van Lisa Verblaak, geen hartelijkheid. Henk Hoving had een fijnbesnaard gevoel ontwikkeld voor welkomzijn of gedoogdworden. Henk Hoving was vertrokken zonder "Moi" te zeggen. Hij had met een glimlach vriendelijk geknikt bij het afscheid en met gewoontegebaar de tuinhark die plat op de stoeptegels lag rechtop tegen de muur gezet; met de tanden naar de muur gericht.

Henk Hoving kende de werkelijkheid van Lisa Verblaak. Hij was ook van het veen, nauwkeuriger gezegd: met één been in het veen en met het andere been op het zand, het beste van beide bodems en het minste, maar daar had Henk Hoving het bij voorkeur niet over. Bij voorkeur had hij het nergens meer over, dat was langzaam zo gegroeid, en postbode was bij die levenshouding het ideale beroep. Hij kon elke dag goed en slecht nieuws uitdelen en tegelijkertijd zijn mond houden. Henk Hoving kon uit zijn doppen kijken en de wereld aan zich voorbij laten gaan.

Jongste van vijf kinderen. Twee broers en twee zusters. Keurig om en om; de oudste een jongen, daarna een meisje, een jongen, een meisje en daarna Henkie, een nakomertje. Moeder was in de overgang, maar dat bleek schijn. Henkie keek aan tegen een leeftijdsverschil met zijn jongste zus van acht jaar. En tegen de tijd dat Henk naar de middelbare school ging, was zijn vader met "vervroegd pensioen". Vader Herman Hoving was afgekeurd en dat etiket raakte hij op zijn vroegst op zijn vijfenzestigste kwijt. Maar die leeftijd der sterken had Herman Hoving niet gehaald, sterker nog: die leeftijd was niet voor Herman Hoving weggelegd.

De landarbeider was afgekeurd en zo heette dat ook. Er werd niet besmuikt over afkeuring gedaan, vooral niet als het echt was. Herman Hoving had oncontroleerbaar versleten ruggewervels. In het medisch dossier stond vast en zeker een andere benaming. De pseudo-hernia was niet genoeg om veel thuis te zitten, al kon Herman Hoving met enige regelmaat een verkrampt gezicht laten zien. Zeurderig klagen, veel op bed liggen. Een ongezonde dosis medelijden opwekken bij de familie was er niet bij. De officiële afkeuring stond Herman Hoving niet in de weg om op afroep als grafdelver op te treden. Spitten kon Herman Hoving als een

slootgraver. En fluiten. En op tijd de wintervoorraad aardappelen uit de moestuin rooien. Tot het einde aan toe. Precies.

Herman Hoving kreeg passende – nauwelijks tot geen – aandacht voor zijn lichamelijke gesteldheid, meer was niet nodig. En de geestelijke gezondheid was nog niet ontdekt in de jaren dat Herman Hoving zijn kinderen verwekte. De ontdekking van geestelijk welbevinden, of het tegendeel daarvan, oneindige verwarring, zou nog minstens een generatie duren, minstens twee.

Het leven ging gewoon door en iedereen waakte ervoor teveel aandacht aan de gezondheid van de ander te besteden. Dat zou al snel als aanstellerij worden weggezet, behalve op verjaardagsvisites van vader en moeder waar broers, zussen, buren en bekenden wedijverden om de eigen kwalen naar voren te halen. Op die momenten was iedereen dokter en patiënt tegelijk. Al wisten de amateurdoctoren zich goed te beperken tot lichamelijke ongemakken. Psychische aanstellerij viel buiten de lekendeskundigheid.

De moeder van Henk Hoving; Zusse Garming was ruim een jaar jaar ouder dan zijn vader en beneden haar stand getrouwd. De moeder van Henk Hoving was de derde van drie dochters van de firma Garming voor al uw textiel. Lange tijd was de leus voor jurken, broeken, ondergoed geweest: Garming voor al Goed. Garming hoorde tot de betere middenstand voor ze werd ingehaald door textielsupers.

Wisselende hartstocht had Zusse na de oorlog, wellicht te vroeg, aan Herman Hoving gekoppeld. Een ongeluk zat in een klein hoekje, al had Henk Hoving zijn moeder nooit in die termen horen spreken. “Wij moesten trouwen” had zijn moeder gezegd, “en dat deden we ook.” Meer was Henk Hoving niet van zijn moeder wijzer geworden, ook niet van zijn vader. Van Indië had Henk Hoving pas later gehoord en Herman Hoving had niet meer verteld dan nodig was geweest. In zijn ogen, en Zusse Garming zweeg ook over de tropenjaren van haar landarbeider en haar fluitende grafdelver die onder en boven de wet leek te staan.

De loopbanen van zijn broers en zussen pasten keurig in wat later sociale stratificatie werd genoemd. De oudste broer, die ook Herman heette om vaders naam door te geven, werd na de lagere school ondergebracht bij de plaatselijke aannemer. De oudste jongen had twee gouden handen, over zijn verstand had niemand zich gebogen. Wie had dat moeten doen?

De oudste zus, die als Annet door het leven ging – Zusse als meisjesnaam was inmiddels achterhaald – ging naar de mulo en leerde door voor verpleegster – om oude kerels de kont te wassen. Annet had een goed verstand, maar ook daar bekommerde niemand zich om. Het middelste kind Erwin wilde niet deugen en deed dat ook niet. Hij ging met de muziek mee, dronk teveel en zorgde ervoor dat na de politie ook de sociale hulpverlening met enige regelmaat over de vloer van het rijtjeshuis

kwam. Vader en moeder Hoving hadden wel met Erwin te doen, maar zoals vader zei: "Giet vanzölf weer over." Daarin bijgevallen door moeder met: "Gaat vanzelf weer voorbij."

Beiden kregen gelijk toen Erwin op de muziekschool werd toegelaten. Erwin bleef thuis wonen, als hij een piano zou krijgen. De chantage was succesvol, al vertrok hij na een jaar naar Assen, met meenemen van de piano, maar toen was het gezin al besmet geraakt met jazz en met klassieke muziek.

Jongste zus Machteld kon het geëffende pad betreden en naar een hogere opleiding gaan. De noodzaak en vooral het nut van "doorleren" was inmiddels doorgedrongen bij vader en moeder. Meer bij moeder Zusse dan bij vader die zijn hernia meer en meer leek te gebruiken om zich van het gezinsleven af te keren. Hij werd een man op leeftijd voor hij vijftig was, en zo ging hij zich ook gedragen. Met mooi weer ging hij vissen en na een jaar waren zijn enige gespreksonderwerpen: vissen, het weer, de kuilen op de begraafplaats en de prijs van marmer en kalksteen. Herman Hoving speelde de leveranciers van de zerkstenen handig tegen elkaar uit en vulde zo zijn uitkering aan. Vader en moeder sliepen – af en toe met veel lawaai – nog steeds in hetzelfde bed.

Machteld koos na het gymnasium voor kunstgeschiedenis, een vak waar vader en moeder geen weet van hadden; ze hadden geen idee wat het was en nog minder idee van wat je ermee zou kunnen doen, of beter wat je ermee kon worden. Veel van de gesprekken rond de keukentafel kon Henk Hoving zich niet meer herinneren. Het leeftijdsverschil was te groot, hij was een kind in een omgeving met enkel volwassenen, maar hij wist het antwoord van Machteld feilloos te herhalen op de vraag wat ze met kunstgeschiedenis zou worden. "Ik word wie ik al ben," was haar antwoord geweest. Haar jongste broer had niet kunnen uitleggen wat die uitspraak betekende, maar had het belang van die woorden gevoeld. "Ik word wie ik al ben." leek Henkie een goed beginpunt.

Voor Machteld kon worden wie ze al was, reed een auto met een tachtigjarige achter het stuur haar naar de hemel. Henk Hoving zat in de eerste klas van het VWO. De teraardebestelling van Machteld was zijn eerste begrafenis en half jaar later gevolgd door de begrafenis van Herman Hoving die zijn lichaam tevergeefs aan het Academisch Ziekenhuis had aangeboden. Herman Hoving had te lang buiten gehangen. Ook na zijn dood wilde niemand hem hebben.

De voordeur van de Fabriek stond open. Er waren nog geen postbussen in de hal van het verbouwde Kasteel dat deels met rijkssubsidie voor krimpgebieden was gefinancierd, en met een kleine bijdrage van de RABO-bank, die als dank een kunstwerk mocht uitzoeken en al op eigen kosten een plaquette in de hal had aangebracht. Tools&Toys stond als kleine subsi-

diënt gegraveerd in blad van een houten kantinetafel uit de oude melkfabriek. Van Lisa Verblaak wist Henk Hoving dat 50 Euro al voldoende was voor een vermelding, maar dat gold alleen voor ondernemingen, niet voor particulieren. Het was duidelijk dat Lisa Verblaak ook had gedoneerd, al wilde ze niet zeggen hoeveel geld haar een plaats in de notulen had opgeleverd. Ze had met enige regelmaat een bos bloemen ontvangen als compensatie voor de overlast tijdens de verbouwing. Nadat ze had aangegeven dat ze de bloemen "nu wel had gezien." kreeg ze tegoedbonnen voor warm eten in De Witte Ram.

'We zijn nog niet los.' Een dertiger met een bus latex en een een roller was bezig de laatste vierkante meters in de hal lichtgeel te verven. Henk Hoving zwaaide met een stapeltje post en reclamefolders van de Blokker uit Bargerloo.

'Ik heet Hoving en ik breng post. Goed nieuws en soms ook slecht nieuws. Maar over de inhoud ga ik niet.' Enige humor kon Henk Hoving niet ontzegd worden, maar hij citeerde slechts zijn voorganger in de bestelling die na veertig jaar trouwe dienst de PTT-pet aan de kapstok had gehangen en een week na zijn pensionering zijn definitieve plek achter de beukenheg had gevonden.

'Timmerman, Jans Timmerman, maar vandaag ben ik schilder.'

Jans Timmerman was dorpsgenoot, om dat helder te krijgen was maar één zin nodig.

Henk Hoving bleef staan en maakte geen aanstalten de post af te geven. Hij volgde daarmee tip nummer 1 op de lijst op het verdeelpunt van de post: hoe maak ik een praatje met een klant, en hoe kom ik te weten wat in de brief staat zonder deze te openen? Post vasthouden en er zachtjes mee zwaaien.

'Morgen is opendag, maar je mag al wel vast rondkijken, als je tijd en zin hebt. Weet je gelijk waar de kunstenaars wonen.' En Timmerman vervolgde: 'Iedereen heeft een brievenbus bij zijn werkruimte, maar er komen ook brievenbussen in de hal.'

Timmerman rolde de latex om de roller en witte de onderkant van de muur. Een lichte ammoniaklucht vulde de ruimte.

'Loop maar door. Ik maak dit schilderij af.' Timmerman had niet zijn best gedaan om zijn broek verfvrij te houden.

Dwars op de hal liep een brede gang met gemarmerde tegeltjes, behouden deel van de oude melkstraat. Aan weerszijden van de hal waren appartementen en ateliers van schilders, keramisten, fotografen, beeldhouwers en een enkele muzikant. Rechtdoor achter een dubbele deur was de Zuivelzaal, een ruimte voor podiumkunsten en tijdelijke tentoonstellingen.

'Kom binnen.' Anja Dennenboom slaat de deur van haar studio verder open. 'Kijk gerust rond in mijn atelier. Kun je gelijk zeggen wat er beter

kan. Voor morgen. De opendag.' Brede heupen, rose tuinbroek, smal bovenlijf spits eindigend in een spits hoofd met een rood staartje hoog op haar hoofd, alsof ze alles wilde benadrukken wat aan haar lijf en leven buitenproportioneel is. Anja Dennenboom als een dennenboom met piek, maar zonder kluit.

Henk Hoving had haar naam in blauwgroen naast de deur gezien. Grote steile letters met brede voetjes.

'Je verft,' zegt hij. Het is een open deur.

'Acryl.' Anja Dennenboom wijst op grote schilderijen die tot het plafond reiken. Ze negeert het "verft" van de postbode. Op de zijmuur, in het strijklicht van de hoge ramen, hangen twee grote doeken bijna strak tegen elkaar; een handbreedte tussen de doeken. Blauwe tinten en witte streken met donkere golven.

'Het is een plattegrond, de bovenste, en de onderste ook, maar minder dan de bovenste. Ik heb oude doeken overgeschilderd en het oude komt er nog door.'

Henk Hoving knikt. Wie zijn ziel bloot wil leggen hoeft geen aanmoediging en ook geen onderbreking. Een kunstenaar is een individu op zoek naar onthulling van de ziel. Henk Hoving is postbode.

'Maar ik ben nog niet tevreden. Daar,' Anja Dennenboom wijst naar de smalle grensovergang tussen de twee lijsten, 'daar mist nog iets. Er is te weinig verbinding tussen de onderste en de bovenste. Ik wil dat ze elkaar aanvullen, overlappen, in elkaar schuiven, maar ik zie nog niet hoe dat kan.'

Als Anja Dennenboom zijn blik vangt en ziet dat Henk Hoving haar ogen bestudeert, zegt ze: 'Ja, ik heb mijn oogleden donkerblauw gemaakt. Heel donkerblauw. Als ik mijn ogen dicht doe zie ik het licht van de bedlamp niet meer, of licht van de maan als het volle maan is. Ik kan slapen met licht aan en de gordijnen los. Grappig he?'

Henk Hoving slaapt in het donker, met de gordijnen dicht. Hij heeft geen mascara nodig om in duisternis gehuld te zijn.

'Ik heb geen verstand van kunst,' zegt Henk Hoving. Anja Dennenboom laat zich niet triggeren.

'Ik ook niet,' zegt ze. 'Wie wel?'

'Iedereen moet zelf weten wat hij leuk vindt,' zegt de besteller.

'Nou,' lacht Anja Dennenboom, 'nou, dat dacht ik niet. Als iedereen zelf bepaalt wat mooi, lelijk of leuk is, komt de wereld geen stap verder.' En gaat ze verder, 'en daar gaat het om; dat de wereld verder komt.' En na een korte pauze. 'Welke kant de wereld opgaat, dat maakt me dan niet weer uit. En de richting van de hemel ook niet.'

'Rood vind ik wel een mooie kleur,' zegt Henk Hoving. Hij laat zich niet meeslepen in de woordenstroom van Anja Dennenboom. 'Rood, beetje bordeauxrood. Dat vind ik wel mooi.'

‘Misschien heb je gelijk,’ zegt de schilderes, ‘misschien moet er rood op het onderste doek om het contract tussen beide te benadrukken en de doeken te verbinden. Goed idee.’ Ze knijpt acryl uit een tube op het onderste doek en doet een stap terug. Met haar duim strijkt ze de verf uit alsof ze een lakzegel aanbrengt.

‘Goed,’ zegt ze. ‘Zo moet het maar zijn.’ En met rode duim en de verftube in de handen zegt ze: ‘Wil je een glas wijn? Ik heb rooie open.’

10.

Tijdens de afdaling naar Singapore had Benjamin Hindricks nog geen flauw idee van wat hem stond te gebeuren. En hij dacht ook niet na over wat er te gebeuren stond. In Singapore kon hij aansluiten bij de Conference on International Trade van de ASEAN. Toppers uit de handel kwamen hun successen toelichten en vertellen wat de do's en de dont's in het zakenleven waren, speciaal toegespitst op de culturele identiteit van de Zuidoost-Aziatische mens. Wel of niet het achterste van de tong laten zien en wel of niet uitnodigingen afslaan voor bordeelbezoek en drankgelagen. En hoe om te gaan met smeergeld? Benjamin Hindricks had de nieuwe informatie niet echt nodig. Conferenties waren voor hem vooral een rustgevend uitje en een achteroverleunend luisteren naar zijn eigen overtuigingen. Hij hoorde graag zijn mening uit de mond van een ander, vooral als die ander nog geslaagder was dan hij.

Benjamin Hindricks vertegenwoordigde in Singapore vooral zichzelf en zijn eigen gelijk met Tools&Toys. Zakelijke contacten met gelijkgestemden, dat beviel hem het best. Eerst vriendelijkheid, een prettig gesprek en daarna eerlijkheid als dat nodig zou zijn. Maar meestal was dat niet nodig. De zakelijke mores was universeel en kon wat hem betreft samengevat worden met: voor wat hoort wat.

En hij zou vanaf het vliegveld een kaart sturen naar Lisa en naar Hilde en naar Fleur, naar Rosalien en naar Johan, ook al wist hij niet of de kinderen een groet uit Singapore op prijs stelden. Na jaren globetrotten was hij bijna gestopt met berichtjes via de papieren post. Hij stuurde af en toe een sms naar zijn kroost, maar vaker dan eens volgde er geen reactie. De kinderen waren bezig hun eigen levens vorm te geven en dat was prima. Hij kon niet vaak genoeg tegen zichzelf zeggen: mijn kinderen zijn mijn kinderen niet. Hij had die spreuk in een tijdschrift gelezen. De uitleg was dat kinderen zich los maken van hun verwekkers en een eigen onafhankelijk bestaan opbouwen. Bezit was uit den boze. Het kwam Benjamin Hindricks goed uit, uitgestelde of verdampte verantwoordelijkheid voor zijn daden. Maar er bleef iets knagen als hij aan Hilde dacht en aan zijn moeder Lea die aanvankelijk regelmatig vroeg hoe het met de kinderen ging. De kleinkinderen keken niet om naar oma. De kleinkinderen – zijn kroost – leken vooral naar voren te kijken, en in die toekomst was geen plek voor Benjamin Hindricks. Uit zelfbescherming maakte Bennie Hindricks zich los van zijn kinderen, temeer omdat ze niet in eerste instantie zijn idee waren geweest.

Op een eerdere reis had hij een ansicht aan zijn moeder geadresseerd met: Lea Samuels, Krankzinnigengesticht Dennenoord, Zuidlaren, Nederland, Drenthe, waar enkel Zuidlaren had volstaan. Het gesticht was identiek met de plaatsnaam. Dit brinkdorp stond al op de kaart, en maakte al deel uit van de global community, daar was geen verdere actie voor nodig. Hij had de kaart met op de voorkant de botanische tuin – een moderne versie van het aardse paradijs – niet verstuurd. De tekst op de achterkant durfde hij zelfs nu nog, na jaren niet hardop te lezen, al wist hij nog precies wat hij haar had toegewenst: val dood lelijke heks.

Tijdens de afdaling luisterde Benjamin Hindricks naar motetten en madrigalen van Bach, het Oude Testament en het Hooglied op milde wijze samengevat. Kerkmuziek, ook uit vroegere tijden dan Bach, maakte hem rustig. Dat was een blije erfenis van zijn verloren kindertijd, een van de weinige verworven schatten naar zijn beleving, en beleving was het enige wat hij had. Bennie Hindricks had ook een goed verstand, dat had hem geholpen om bedrijfskunde in ijltempo te voltooien – hij was al na drie jaar weer uit Twente onsnapt – maar zijn verstand had het nooit kunnen winnen van zijn gevoel, als het om zijn jeugd ging. Dat hij zijn barokke en verwrongen kindertijd ook in harmonie had kunnen brengen met Hilde van Messel, met zijn kinderen, met Tools&Toys en met zijn hobbykippen, dat was nooit in hem bovengekomen. Nooit had hij aandrang gehad om op zijn jeugd terug te blikken en hier en daar een bordje te verwisselen om ruimte te maken voor de toekomst en vooral voor het heden van Otingerzand.

Kinderen was het bedil geweest van Hilde. Ze had het hem na de eerste keer direct geopenbaard. ‘Ik ben Hilde van Messel en ik wil nazaten.’ Hij had zo snel geen weerwoord gehad. Benjamin Hindricks was nog overweldigd geweest door de onverwachte vrijpartij op de verende grond van het werkverschaffingsbos, hun lichamen enkel van mos en dennennaalden gescheiden door haar lange zwarte jas. De paring was – met de nodige heftigheid – heel natuurlijk verlopen, vogels bleven zingen, kevers rolden verder met de drollen van autochtone Hooglanderkoeien en bosmieren zochten hun weg naar de warmte. Hij had geen tijd om ja of nee te zeggen, of misschien. Het was hem op slag duidelijk geweest. Niet elk schot is een patrijs, maar daar onder de dennen leek alles erop gericht om wel een patrijs te schieten. En het werd een patrijs. Fleur was bij zonsondergang in het werkverschaffingsbos geconcipieerd; in het stro gezet, zoals dat in Otingerzand heette.

‘En meer dan één, liefst drie,’ had ze gezegd. Hilde had geen boodschap gehad aan de kerkelijke mores. Ze wilde een kind en ze nam praatjes van ouders en ouderlingen op de koop toe. Benjamin Hindricks kon niet meer terug. In vijf minuten in de openlucht had zijn leven een verrasseende wending genomen, voor altijd. Achteraf kon hij enkel een koe in de kont kijken.

Bennie Hindricks had zich in de nieuwe sitatie geschikt, maar aan de huwelijksdaad kleefde na die eerste keer een lichtgrijze wolk. Er was al gelijk bij het begin een haarscheurtje gemaakt. Bennie Hindricks had de regie uit handen laten nemen. Hilde van Messel – mooi lijf, goed verstand, representatief, gezond, met een vlotte babbel en geil, al heette dat in hun kringen eerder nymfomaan – had hem te grazen genomen. Bennie Hindricks was, om het kort door de bocht te formuleren, zijn pik achterna gelopen en als Klein Duimpje in het bos verdwaald. Hem restte slechts genadebrood, en een kind.

De eerste dochter kwam binnen negen maanden na die eerste ontmoeting en daarmee was de trend gezet. Bennie Hindricks had ook later geen bedenktijd gekregen. Hilde van Messel, die zich liever met zijn naam noemde om niet aan haar afkomst herinnerd te worden en onbeantwoordbare vragen te moeten aanhoren, wist van doorpakken. Ze was een femme fatale met een breed repertoire aan lijfelijke verleidingskunsten die Bennie Hindricks hielpen om zich in zijn lot te schikken, zolang als het ging.

De geboorte van Fleur en de moeizame eerste jaren van de huilbaby hadden zijn promotie tot doctor in de bedrijfswetenschappen krap een jaar vertraagd, maar met enige souplesse van zijn hoogleraar en begeleider was het gelukt om de dissertatie *Cultural aspects of fair trade in the Far East* af te ronden. Het was de bedoeling geweest om op de bundeling van een aantal publicaties de doctorsgraad te verkrijgen, maar culturele tijdschriften vonden de artikelen teveel naar handel rieken en de vakliteratuur vond de culturele component te hoog. Zo was er altijd wat om de voortgang te belemmeren en de toekomst in de weg te staan, maar Bennie Hindricks had zich gered. Niemand die het nog over zijn bevindingen en aanbevelingen had. De doctorstitel maakte handel en wandel in het Verre Oosten gemakkelijker dan zonder titel, dat was de inspanning meer dan waard en de universiteit kon mooiweer spelen met weer een hooggeleerde heer. Dr. klonk een beetje als Herr Professor bij de oosterburen. Maar ook daar wilde Hilde niks van weten, al had ze persoonlijk niets tegen Duitsers.

Rosalien, tiener, was de eerste geweest die de barsten in zijn huwelijk zonder omwegen had benoemd. Anderen hadden misschien wel iets gemerkt, maar wijselijk gezwegen. Rosalien niet. ‘Je brengt Fleur wel heel vaak naar de Fabriek,’ had Rosalien gezegd. ‘Kan ze niet alleen?’ En voor hij had kunnen antwoorden. ‘Ik heb je wel door: Lisa Verblaak.’

Lisa Verblaak, meer had ze niet gezegd, ook niet toen hij tegensputterde en om opheldering vroeg. Rosalien, vroegrijp, met zijn karaktertrekken in een lichaam dat veel had van Hildes lijf. Fleur was ingetogener en leek meer naar hem te luisteren dan haar jongere zus, maar dat kon schijn zijn.

Rosalien gaf haar hart aan Theun, haar twaalfjarige hengst. Theun kende haar geheimen, maar zoveel geheimen had zijn dochter niet, meende hij. 'Geheimen slopen je,' had Rosalien gezegd. Dat had ze gelezen en die wijsheid was bij haar in goede aarde gevallen.

Rosalien was zijn lievelingsdochter, al zei hij dat ieder kind hem even dierbaar was. Maar dat was niet zo. In de film Sophies choice moest de moeder kiezen welk kind ze zou willen redden. Ze kon niet kiezen, en ze verloor ieder die haar dierbaar was. Dat zou hem niet overkomen.
Benjamin Hindricks had zijn kroost vijf jaar niet gezien toen het toestel de landingsbaan raakte. Het konden er ook vier zijn, of zes.

11.

Drie weken na de begrafenis stond Hilde Hindricks, weduwe van Benjamin Samuel Hindricks, in de buitendeur van haar woonboerderij, net als ze twee weken en een week na de begrafenis in de buitendeur had gestaan. De fazanthaan en de fazanthennen hadden haar aanwezigheid genegeerd. Ze was de man verloren die ze niet had gehad en ze wachtte op de man die ze ook niet had, op de vrijdagochtend rond koffietijd na, als de postzakken van de besteller niet uitpuilden en hij tijd had voor een verlengd oponthoud en ook haar tijdelijke speelpop was voor de lunch.

Hilde Hindricks zei niets en ze bleef zwijgen tot Henk Hoving zijn postjas over de keukenstoel had gehangen en de map met aangetekende brieven op de zitting had gedeponeerd. Ze stak geen hand naar hem uit, niet om hem te omarmen, niet om hem te begroeten. Hilde Hindricks hield haar ogen strak op haar postbode gericht en zag niet het begin van transpiratievlekken in zijn hemd. Hij had harder gefietst dan gebruikelijk. Henk Hoving was te laat van huis vertrokken, alsof hij niet meer wilde zijn waar hij nu was.

'Gecondoleerd,' zei Hilde Hindricks met haar armen langs haar lijf – ze was afgevallen, niet alleen zichtbaar aan haar toch al ranke lijf, maar ook in haar gezicht. Ze hield haar armen langs de zwarte jurk met ruimhangend ceintuur, zwarte nepzakken en zilveren knopen. Ze droeg korte zwarte sokken en platte zwarte schoenen. Een zwarte bloemstrik in het haar ontbrak. Om haar hals droeg ze een strak zwart geribbeld lint met zilveren sluiting. Bijpassend. Ze leek vijf jaren aan haar leeftijd te hebben toegevoegd, maar dat kon verbeelding zijn. En wellicht was de veroudering van het beeld maar tijdelijk. Henk Hoving knipperde met zijn ogen en trok zijn mond in een zenuwachtige grijns. Henk Hoving zei niets.

Henk Hoving legde de post op het rotantafeltje. Hilde Hindricks zag het niet. Ze had de brieven en kaarten met berichten van medeleven van de afgelopen weken niet bekeken. Ze wilde niet weten wie treurig was over het verscheiden van Bennie, de vader van haar kinderen, die al jaren niet meer haar Benjamin was. Haar focus was op de postbode, op Henk Hoving.

Ze dronken geen koffie, ze dronken geen thee. De trouwfoto naast de openhaard was verdwenen. Ze had haar Benjamin niet weer gezien, de kist was verzegeld en solide dichtgeschroefd uit Singapore thuisbezorgd, een paar uur voor de plechtigheid in dorpse stilte.

De witte wijn bleef deze vrijdagochtend in de koelkastdeur. Hilde Hin-

dricks, drie weken weduwe van Benjamin Samuel Hindricks die in Singapore het leven achter zich had gelaten, knikte strak met haar hoofd opzij richting de slaapkamer onder het lage en schuine rieten dak. Henk Hoving kreeg zelfs haar gepoetste tanden niet te zien. Haar zwartomrande ogen leken Henk Hoving voorbij te kijken, of dwars door hem heen. Het had er alle schijn van dat ze hem niet zag, maar dat ze zijn lichaam vanaf afstand radiografisch bestuurde. Henk Hoving voelde een koude rilling langs zijn rug omhoogkruipen en eindigen bij zijn hoofd dat steeds warmer werd. Ze had gerookt, binnen, er lagen peuken in de asbak, menthol. Hij kreeg een droge mond, maar voelde tegelijk spuug uit zijn mondhoek lekken. Kwijl dat zich moeizaam weg liet slikken.

De gebinten kraakten zachtjes in de wind, kraanvogels en ganzen lieten zich horen uit de hoogte, zich van geen gevaar bewust en misschien was er ook geen gevaar op weg naar de verdronken onlanden achter het werkverschaffingsbos. De bedlampjes in de stalraampjes verspreidden overbodig zachtgeel licht, nauwelijks merkbaar in de late ochtend. Hilde Hindricks had de elektrische flakkerkaarsjes net zo goed uit kunnen zetten, maar na slapeloze nachten was dat niet het eerste waar ze aan had gedacht. Er lag geen kleding over de stoelen met borduurwerk van Vermeer en van de onbekende artiest van het huilende zigeunertje. Het dekbed lag tot de helft teruggeslagen. De gekreukte, morsige effen rode lakens die Henk Hoving heel goed kende leken al weken rusteloos beslapen. En dat was ook zo.

Hilde Hindricks boog haar hoofd kort naar voren en keek Henk Hoving met starende ogen indringend aan, van zijn hoofd naar zijn voeten en terug. Henk Hoving ging op zijn rechterbeen staan en trok aan de hak zijn linkerschoen uit zonder de veters te ontstrikken, en daarna volgde de rechterschoen en het hemd en de broek en een shirt en de slip en de sokken. Zijn blote voeten proefden het genot van vloerverwarming. Daar zou het niet bij blijven.

Aan haar kant naast het echtelijke bed wachtte Hilde Hindricks gekleed in zwarte halsband, bijpassende jurk en zwarte sokken en schoenen. Ze wachtte tot haar vrijdagman zich in al zijn naaktheid aan haar openbaarde. Onmacht en radeloosheid maakte zich van Henk Hoving meester, hij wist niet wat te doen. Maar zijn lichaam reageerde zoals zijn lichaam al vier jaar elke vrijdagochtend had gereageerd op deze plek, met deze vrouw, in deze situatie halverwege zijn bestelroute. Hij wachtte op orders, op een verzoek, op een bevel. Hij wachtte op een geheim teken dat hem van zijn ongemak zou verlossen. Hilde Hindricks boog licht voorover en zakte een eindje door de knieën. Ze pakte de zoom van haar zwarte jurk met gekruiste armen en trok de jurk omhoog zonder zijn blik los te laten.

Hilde Hindricks spreidde haar benen door haar linkervoet een stapje

opzij te zetten. Gekleed in zwarte schoenen, zwarte sokken en zwarte halsband wenkte ze naar Henk Hoving. Haar oksels had ze drie weken niet geschoren. De olieverf van een ragfijn zijden damesslipje – *Ivoor* – en het miniatuur *Kant en satijn*, cadeautjes van voorheen Bennie Hindricks bij hun vijfentwintigjarig huwelijk, hingen niet meer aan het voeteneind. Verder leek alles bij het oude.

'Ja, gecondoleerd,' zei Henk Hoving. Hij schrok van zijn luide stem en gleed uit het bezwete en afkoelende lijf van Hilde Hindricks. Hij gleed van het echtelijke matras met het effen laken dat hij nooit weer hoefde te delen met Benjamin Samuel Hindricks.

Henk Hoving was door Egbert Schreur gebeld. Egbert Schreur, directeur van de RABO-bank en secretaris van de lokale DELA-afdeling. Of Henk Hoving er bezwaor tegen had om het graf veur Bennie Hindricks te graven?

Egbert Schreur had het antwoord wel geweten, maar vond het toch netter om dit vooraf te vragen. Henk Hoving had met overgave de kuil in het zand gegraven. Het was een zonnige dag geweest in een week die grijs en klam was geweest. De kraaien hadden af en aan gevlogen, als was het een verzetje in de dagelijkse routine, en dat was het ook. Het was zijn eer te na geweest om slecht werk af te leveren, ook al wist Henk Hoving dat hij niet bij de teraardebetelling aanwezig mocht zijn. Na afloop had hij het graf weer dichtgegooid. De kist was verzegeld geweest en niemand had nog een blik op zijn dode rivaal kunnen werpen. Henk Hoving had het graf netjes afgewerkt, net als alle andere graven. Was in de dood immers niet iedereen gelijk? Henk Hoving was de naam van de filosoof die dat had bedacht kwijt, maar daarom was die uitspraak niet minder waar.

En God zette de wekkerradio aan. Andreas Hammerschmidt, *Mein Freund ist mein*. Dialoog tussen sopraan en tenor. Volgde *Komm Nordwind du, o Sud steh auf*. Henk Hoving vocht tegen tranen, voor het eerst sinds eeuwen, maar hij wist niet waaraan hij die waterdrang te danken had.

Henk Hoving keerde zijn rug naar Hilde Hindricks, draaide zijn hoofd, trok het dekbed over haar roodgevlekte lijf, streek zacht over haar perkamenten borsten, haar perkamenten buik, haar gulzig kruis. Zijn vingers voor een laatste keer, zoals ze dat graag wilde. En terug. Haar toegang was warm, dan zou zijn hand koel zijn. Hij wilde haar zoenen, maar hij deed het niet. Hij wilde naar zijn fiets, naar de onbezorgde post in de tassen, naar het pakje aangetekende stukken op de keukentafel. Henk Hoving wilde naar huis, dat had hij nog nooit gehad sinds hij Hilde Hindricks wekelijks besliep en haar en zijn hormoonhuishouding op orde bracht.

Hilde Hindricks was afwezig, net zo afwezig als bij zijn binnenkomst. Hun samenzijn had daar niets aan veranderd, al kreeg haar ademhaling

langzaamaan weer het gebruikelijke tempo te pakken. Henk Hoving zocht zijn sokken, broek, schoenen bij elkaar, hij pakte van de vloer en de stoel wat hij nodig had om zijn bestelronde af te maken en verliet de slaapkamer. Ze hadden geen woord gewisseld.

'Ja, gecondoleerd.' was het enige dat hij had gezegd. Hij had het niet gezegd. Henk Hoving had gepapegaaid wat Hilde Hindricks had voorgezegd.

'Ja. Gecondoleerd. Ja. Nee.'

Henk Hoving fietste van de Achterste Brinkstraat over de Esweg en de Brusselseweg. Mechanisch liet hij de post in de groene plastieken bussen aan de straat glijden en achter de klep van huizen die dichterbij de stoeprand stonden, of verder van de straat als de buitenbus tegen de voorschriften was weggehaald. Voor hij de Fabrieksstraat insloeg maakte hij zijn kleding in orde. De zweetvlekken in zijn shirt waren opgedroogd. *Du bist meine Freundin, du. Alle Dingen schön. Mein freund ist mein, du hast mir das Hertz genommen. Du bist alle dingen schön.*

Maar Henk Hoving twijfelde aan wat hij zeker meende te weten. *Du bist alle dingen schön. Du.*

De brieven en tijdschriften in zijn fietstassen waren voldoende alibi om door de Fabrieksstraat te rijden, maar hij was er niet vanwege de post. Hij reed door de straat om de directeurswoning te zien, hij was er om het huis van Lisa Verblaak te zien. Henk Hoving reed door de straat in herfsttooi om Lisa Verblaak te zien. Hij wilde bij haar naar binnen kijken. Hij wilde meer dan naar binnen kijken. Maar dat wist hij zelf nog niet. Er was geen post voor Lisa Verblaak, er was geen post voor Madeleine. Het was vrijdag. De nieuwe VPRO-gids kwam pas dinsdag.

Du bist meine Freundin, du. Alle Dingen schön. Mein freund ist mein du hast mir das Hertz genommen. Du bist alle dingen schön. Du?

Krap een maand later bracht Egbert Schreur de hobbykippen van Bennie Hindricks bij Henk Hoving aan de Bovenboerveenseweg.

'Op verzuuk van de weduwe,' had Schreur gezegd. 'Vrouw Hindricks wul ze niet meer.' En na een daverende lach. 'Ie meugt ze ok opeten. Ze hebt gien haan meer van neud.' Opnieuw gevolgd door een daverende lach.

12.

Eenmaal had Bennie Hindricks zijn zoon meegenomen naar het Verre Oosten. De jongen leek volgens zijn moeder – die dat niet kon weten uit eigen waarnemingen – en pleegouders volwassen te zijn geworden. De troebelingen die de laatste zeven jaar het contact hadden verhinderd leken voorbij. Johan was tien jaar uithuizig geweest, eerst bij zijn pleegouders, Maarten en Lucille in Strijp, en de laatste jaren een paar kilometer verderop in Eindhoven op kamers achter het Evoluon.

Bennie Hindricks was zijn zoon misgelopen, telkens weer. Maar als hij diep in zijn ziel keek, wist hij dat hij niets met die jongen had. Het was het bedil van Hilde geweest, een derde kind, een zoon. Hem was niet niets gevraagd. Hij was Johan ontweken, sinds de jongen met een zwart meisje – van St. Maarten, dat wel – thuis was gekomen. Met de kleur van Franciska had Bennie Hindricks kunnen leven, maar haar spirituele inslag gepaard aan een lichte zendingsdrang had zijn weerzin tegen het kind aangewakkerd. De botsing met het – in zijn ogen – louter hormonaal verliefde stel was kort maar heftig geweest, maar met ingrijpende gevolgen voor wat hij met de nodige aarzelingen vader-zoonrelatie had genoemd.

Bennie Hindricks had niet het gevoel dat hij destijds verkeerde dingen had gezegd, hij had enkel zijn waarheid verkondigd, maar er was een ongemakkelijk sentiment in zijn ziel vastgeklonken, een schuldgevoel dat op onhandige momenten de kop op stak. En was verliefdheid meer dan onbezonnen geilheid? Bennie Hindricks kon zijn eigen vragen niet meer beantwoorden. Dat was nieuw voor de zestiger. Minstens zo nieuw was dat hij zichzelf vragen begon te stellen.

Misschien had Bennie Hindricks de invloed van de jaren gevoeld, jaren die onherroepelijk zijn levensgeschiedenis vorm hadden gegeven. De langste tijd van zijn leven had hij achter zich, al had hij zijn vader ruim overtroffen wat leeftijd aanging. Eenmaal de leeftijd van zijn vader gepasseerd leek Bennie Hindricks overvallen te zijn door een zekere mildheid. Nu had hij niets meer te verliezen, nu was er alleen nog iets te winnen, al wist hij niet wat die winst zou kunnen zijn. Dat hij zijn vader in jaren voorbij was gestreefd had een gevoel van triomf opgeleverd. Het zwaard van Damokles – de zelfmoord, Bennie weigerde de dood van zijn vader met zelfdoding aan te duiden, maar sprak en dacht in zelfmoord – hing niet langer boven Bennie Hindricks. Nu hij zijn vader in jaren had overtroffen, kon zijn leven pas echt beginnen, alsof hij pas

op zestigjarige leeftijd aan zijn kindertijd kon beginnen. Maar wat dat echte leven was, ook daar had hij geen antwoord op.

Mildheid had hem in een vlaag van onbezonnenheid doen besluiten Johan te vragen mee te gaan op zakenreis naar het Verre Oosten, waarbij zakenreis ruim kon worden opgevat en waarbij ze veel tijd en aandacht aan elkaar en aan toeristische bezienswaardigheden zouden kunnen besteden. En aan design, vanzelfsprekend. Maar voor de fiscus waren ze zakenpartners die nieuwe horizonten verkenden, dat was helder.

Johan had met een eenregelig reply toegestemd en pas op Schiphol zagen vader en zoon elkaar voor het eerst sinds zeven jaar bij de incheckbalie van Cathay Pacific. De verkering met Franciska was al in de vergetelheid geraakt. Johan was te nuchter gebleken voor pendelen, karma, aura en horoscoop. Franciska had hem ontmaagd, en hij was niet de eerste man die door Franciska over die drempel was geholpen. Blijkbaar was voor elke trede op de levensladder een partner nodig – mocht ook hulpverlener genoemd worden.

Johan was niet lang stil blijven staan bij zijn lichamelijke inwijding. Franciska had geen affiniteit gehad met design en dat ontbreken van gevoel voor vorm en stijl had Johan als een onoverkomelijk gemis ervaren. Haar zwarte huid en haar kroeshaar konden dat onvoldoende compenseren. Dat ze jazz wel mooi vond, was ook niet genoeg.

Johan had de hersenen van Hilde en het lijf van hem, althans dat was de simplificatie die Bennie Hindricks als gereedschap hanteerde als hij in één zin een situatie moest schetsen. In dit geval de karakterisering van zijn zoon. Een simplificatie die de werkelijkheid vanzelfsprekend geen recht deed, maar toch. En het was juist de simplificatie – de verstoring van de werkelijkheid – waarvoor Bennie Hindricks werd geprezen en waardoor hij van Tools&Toys een succesvol bedrijf had gemaakt. Geen gezeur; analyeren, samenvatten, doen; ook als het "doen alsof" betekende. Bennie Hindricks kon uitstekend in illusies wonen, net als de meeste van zijn wereldwijde klanten.

Maar Johan Hindricks leek niet op zijn vader. Johan Hindricks was een kopie van zijn opa Samuel en had slechts vage trekken van opa Hindricks die voor hetzelfde geld bij de regionale volksaard hoorden. Johan Hindricks had de vader van zijn moeder nooit gekend. De vader en moeder van zijn moeder werden doodgezwegen, maar misschien was dat enkel zo in zijn beleving. Herinneringen van voor het tiende levensjaar zijn notoir onbetrouwbaar, vond hij, en misschien gold dat ook wel voor latere herinneringen.

'As, as, maar as is niet alleen verbrande turf,' had oma Lea gezegd in antwoord op Johans vraag: 'Als opa en opa uit Duitsland....?'

Johan Hindricks wist zo goed als niets van het voorbije bestaan van zijn

voorouders van moeders kant, zo goed als niets van het bestaan van de gewezen dominee van de bevindelijke kerk – met een droeve inborst en met pijnlijke knieën – die na een leven in dienst van de Heere Gods het aardse bestaan afsloot als deserteur zonder recht op terugkeer.

In de familiegeschiedenis van de kleinkinderen was geen plek voor Samuel Abraham Hindricks. Niet voor de opa die zijn oudste zoon, die eigenlijk de jongste was, niet aan de God van de mazelen had geofferd. Het met terugwerkende kracht naamloze broertje van Johans vader was uit de boeken verdwenen en alleen nog opgetekend in de palm van de gevouwen handen van de Heer.

Johan was onhanteerbaar geweest. De puberteit van de jongen begon vroeg met opstandigheid volgens de boekjes van doctor Spock, een opstandigheid die niet door vader en moeder werd opgemerkt, drukdoende als ze waren met de diverse partners in crime. Met wisselende en oneigenlijke partners als hormoongestuurde afleidingen om niet onder ogen te hoeven zien wat ze niet onder ogen wilden zien. Vader die niet meer van moeder hield, als hij ooit al van Hilde had gehouden en Hilde die niet meer van haar Bennie hield, als ze al ooit van de vader van haar kinderen had gehouden. Ze wilde kinderen, ruim voor de Torschlusspanik toe kon slaan. Een onberedeneerde romantische kinderwens kolkte door haar twintigjarig bloed en haar onbezoedelde schoot waaruit aanvankelijk elke onbesneden penis was geweerd. Maar haar hormonen hielden geen rekening met de aanwezigheid van een beschikbare en passende partner. Ze moest zwanger worden, al was het van de eerste de beste, haar wens dulde geen uitstel.

In hun ultrakorte verkeringstijd – een halfuurse wandeling in het werkverschaffingsbos – bestond het woord houden van nog niet, als het over relaties ging die door de Heere waren vastgesteld en goedbevonden en binnen de families van hetzelfde hout waren geregeld. In hun kringen zou het woord uithuwelijken op zijn plaats zijn, maar die in hun ogen primitieve opvatting was voor andere culturen, niet voor hun uitverkoren geloof.

De openheid van de nieuwe tijd had Hilde Hindricks-Samuel en Bennie Hindricks ingehaald tegen de tijd dat hun kinderen tieners waren. De ouders mochten zeggen wat ze voelden, maar ze wilden niet weten wat ze voelden, of ze hadden er de woorden niet voor. Het gebrek aan een taal voor hun drijfveren leverde hen over aan hun driften. Ze kenden geen woorden om hun aandrang te beteugelen en in goede banen te leiden, waarin hun echtelijke verbintenis alsnog in harmonie zou belanden. Het had niet zo mogen zijn. Ze volgden de dichtregels van Elisabeth Eybers: eensames vin naar beliewe, niewe alternatieve, zonder bij de oorzaak van de verlorenheid stil te staan.

Hilde maakte na omzwervingen en diverse onderbrekingen van buiten-

echtelijke relaties een stilzwijgende afspraak met de postbode voor lijfelijke genoegdoening en de succesvolle zakenman van Tools&Toys – Bennie Hindricks – gaf zich uiteindelijk gewonnen bij de hulpverlener van de kinderbescherming die hem langzaam leerde spreken in een taal die hij nooit had geleerd. Fleur, Rosalien en Johan waren aan zichzelf overgeleverd. De schade bleef beperkt. De kinderen waren toegerust met krachtige genen om hen in een chaotische wereld verder te helpen.

In veel opzichten verschilden de ouders niet van hun kroost. Losbandigheid werd benoemd als onafhankelijkheid en eigenzinnigheid heette zelfstandig verantwoordelijk gedrag. Veel verder reikte hun reflectievermogen niet. Maar misschien zijn er eerst ingrijpende gebeurtenissen nodig om de eigenheid wakker te kussen als doornroosje door de prins die van goed en kwaad weet.

En toen de situatie onhoudbaar werd – softdrugs en drank deden voorzichtig en veel te vroeg intrede in het leven van de puber – kreeg Johan onderdak bij een verre neef bij Eindhoven. Dat zou hem wel leren, had Bennie Hindricks gedacht, maar hij hield zich wijselijk ver van nadere omschrijving van dat dát, waarmee hij de deportatie naar het Drentse Dorp in het katholieke zuiden bedoelde.

Na vier jaar in de kost bij de volle neef in Strijp en drie jaar op kamers in Eindhoven had Bennie Hindricks zijn zoon, vierdejaars industriële vormgeving en bijna afgestudeerd, meegenomen om hem 'de wereld te laten zien'. In de uithuizige jaren had Bennie Hindricks zijn zoon alleen vanaf afstand gezien, laat staan dat hij Johan had meegemaakt en had leren kennen. Al dan niet met opzet of al dan niet toevallig was vader elders in de wereld als Johan naar de woonboerderij in Otingerzand kwam.

Drie weken Verre Oosten eersteklas met Cathay Pacific was voor Bennie Hindricks als goedmaker bedoeld voor gebrek aan bemoeienis met de opvoeding en voor gebrek aan kameraadschap met zijn inmiddels volwassen zoon. Johan Hindricks had een vader en Bennie Hindricks had een zoon, maar beiden hadden daar geen weet van gehad. De snoepreis in zakelijke verpakking zou dat kunnen herstellen, dacht Bennie Hindricks met de nodige naïviteit. Johan had geen diepe gedachten over vroeger. Hij leefde – kind van zijn tijd – bij voorkeur in het heden.

En na een stroeve start; wat hadden ze elkaar eigenlijk te bieden? En na inleidende prietpraat over familie in het Drentse Dorp in Brabant en over nut en noodzaak van industriële vormgeving en de rol van Johan Hindricks in dit "plaatje" kwam het verleden onopgemerkt het heden binnensluipen.

Ze hadden de middag doorgebracht in de botanische tuin en de kassen met ingebouwde vulkaan, maar de plantenweelde was grotendeels aan hen voorbijgegaan. Een dubbele agenda drong zich op, ver van de geboortegrond, die met alles was besmet waardoor opvoeding en ontwikkeling van kinderen besmet kan raken.

Bennie Hindricks bestelde een taxi naar het Grand Hyatt hotel waar ze twee kamers naast elkaar hadden op de twaalfde verdieping met uitzicht over de havens en de vlek tropisch oerwoud in de groene stad. Kamers met ruim uitzicht op de miljoenenstad die zich onder hen uitstrekte.

In een hoek van de lounge, met kabbelende muziek op de achtergrond en het zachte ratelen van rolkoffers en geroezemoes van Engels en Aziatische talen vonden ze elkaar in diepe bruinleren fauteuils. En zoals dat gaat was de aanleiding voor onthullingen niet meer te traceren. Ver van huis was voldoende om de woordenstroom op gang te brengen. Iedereen kon meeluisteren, maar niemand kon verstaan, laat staan begrijpen wat aan banale intimiteiten werd uitgebraakt. Want dat was het; braken na decennia opkroppen.

'Ben je een beetje tevreden met wat je hebt bereikt?' vroeg Johan aan zijn vader die niet meer leek op de trouwfoto naast de openhaard. Johan stelde de vraag aan zichzelf en was aanvankelijk weinig nieuwsgierig naar het antwoord van zijn vader die hij zeven jaar nauwelijks had gezien en gesproken.

Een donkerbruine ober in okeren uniform bracht twee glazen. Whiskey met ijs, en cola, ook met ijs.

'Je moeder raakt in de war,' antwoordde Bennie Hindricks. En na het eerste slokje dat hij langs zijn tanden en over zijn tong spoelde voor hij het brandende vocht doorslikte, liet hij volgen: 'Je moeder raakt in de war. Heb je dat gemerkt?'

Johan had niets gemerkt. Wat hij van zijn vader en moeder wist kwam vooral uit de tweede hand. Fleur en Rosalien hielden hem op de hoogte van de ontwikkelingen in Otingerzand, van de postbode met zijn wekelijkse ronde, van de Fabriek, van de paarden op de es en de vervanging van kinderkoppies door straatklinkers en asfalt. Zijn neef en de echtgenote van zijn neef beschouwde hij niet als zijn pleegvader en pleegmoeder.

Bij Maarten en Lucille die hem onderdak boden en de nestwarmte die hij in Otingerzand had gemist, kon hij aanvankelijk zijn pubervragen kwijt, maar binnen een half jaar was dat hoofdstuk afgesloten en verlegde hij zijn aandacht naar school, sport en naar meisjes in en om Eindhoven die het kinderachtige af hadden gelegd. Na Franciska, de zwarte madonna van St. Maarten, had hij zich een volwassen man gevoeld, al had hij zich wel gerealiseerd dat één zwaluw nog geen zomer maakte.

Het Drentse Dorp, met inwoners die de Olde Laantschap met gebrek aan werk en tekort aan andere voorzieningen na de oorlog waren ontvlucht, kwam vertrouwd over, maar de invloed van Philips, de Technische Universiteit en vooral de invloed van de nabije stad deed zich sterker gelden dan de nostalgie. Johan werd niet geplaagd door Fernweh. In de stad golden andere omgangsvormen dan naoberplicht en ongeschreven

regels van fatsoen. Eenmaal op zijn plek waren softdrugs en overmatig alcoholgebruik snel verleden tijd. Voor expressie van gevoelens lagen vele mogelijkheden binnen handbereik. Johan was snel opgebloeid nu zijn talenten aandacht kregen.

Zijn muzikale aanleg maakte contacten gemakkelijk voor wat hij badinerend "wisselende contacten" noemde. Johan leerde de saxofoon als zijn vriend kennen. In de Fanfare ontdekte hij saamhorigheid met de andere bandleden, maar meer nog saamhorigheid met de jazz. Muziek speelde zich af in zijn hoofd, in zijn hele lichaam. De saxofoon gaf hem het gevoel alleen op de wereld te zijn en tegelijkertijd de hele wereld te omsluiten. De muziek maakte van hem een wereldburger met een veilige haven binnen handbereik; de sax. Zijn vader wist niet van de liefde voor de muziek van zijn zoon. Zijn vader wist niets van hem, en lange tijd vond Johan dat een gemis, maar steeds minder. De muziek loste op wat hem in de weg zat.

'Ik zag dat al lang geleden aankomen, de verwarring van je moeder,' zei zijn Bennie Hindricks, 'het is niet goed te praten, en dat ga ik ook niet doen, maar daarom zocht ik liefde buitenshuis.' Benjamin Samuel Hindricks bleef vormvast. De schuld van alles wat in zijn leven gebeurde lag buiten hemzelf, ook als de schuldvraag, die tot de minst interessante vragen hoorde, niet ter sprake kwam.

'Lisa,' zei Johan, zijn rug strak tegen het leer. Hij keek naar de flessen sterke drank achter de bar en het lichtspel door het glas. Groen, goudgeel, helder rood. Met enig nadenken en ordenen van de flessen zou het hele kleurenspectrum van verdovende en verkwikkende dranken te maken zijn.

'Ja, Lisa. Lisa.' De ogen van zijn vader lichtten op, alsof het object van zijn passie voorbijkwam. 'Lisa.' Bennie Hindricks krabde langs de binnenkant van zijn dij. De andere hand zwenkte het whiskeyglas en liet de ijsklonten tegen het glas tikken.

Johan duwde met zijn wijsvinger het ijsklontje onder in de cola. Hij hoefde niets te weten over Lisa. Hij wist hoe ze eruitzag. Hij wist waar ze woonde. Hij kende haar loop van de galerie annex toeristenwinkel in Otingerzand waar hij eenmaal had opgetreden bij een opening van een vilttentoonstellling. Hij had haar gegoogled, ze zat op Facebook en LinkedIn, meer hoefde hij niet van haar te weten. Hij had zich niet bekend gemaakt. Hij wist genoeg van haar voor dat moment.

'Mijn vader, jouw opa naar wie je bent vernoemd, heeft zich verhangen. Dat weet je misschien.' Zijn vader had zijn ellebogen op zijn knieën en keek over de ijsklontjes met lichtgele gloed naar zijn zoon: Johan Abraham Hindricks.

Johan noemde zich Bram als hij in Eindhoven was. Hij noemde zich Bram als hij niet in Otingerzand was. Hij was Bram, overal, behalve in het brinkdorp.

‘Ik heb een broertje gehad, misschien weet je dat, een ouder broertje. Abraham, Brammie. Hij is te vroeg gestorven aan de mazelen.’

Johan wilde weten wat zijn vader vertelde en tegelijkertijd wilde hij het niet weten. Wat hij zou horen kon hem belasten, maar, wist hij, wat hij zou horen kon hem ook verrijken en openingen bieden. Zonder kennis van het verleden was het heden schraler en de toekomst leger. Misschien.

‘Je opa, dominee, viel van zijn geloof in de almachtige die het nodig had gevonden virussen in de rondte te strooien en geen verdediging toe te staan omdat zijn goedertierenheid en almacht daarmee ondergraven zouden worden.’ Bennie Hindricks zuchtte, als wilde hij de onuitwisbare last van zijn eigen godsbesef opheffen. Hij geloofde nog in een onvermijdelijke god, al was het geloof niet geheel in de traditie van zijn vader.

‘Maar, oh god, er is geen god en er is niets na wat er hier is,’ liet hij, zichzelf overschreeuwend, tegen beter weten volgen, ‘maar dat wist ik nog niet toen ik twaalf was. Ik wist nog niets toen ik twaalf was, en dertien en veertien.’ De ober onderbrak het tellen en bracht een derde glas met ijs en met de roodband.

‘Ik wist niets toen ik negentien was. Hoe was dat godsmogelijk!’ Op zijn negentiende was het te laat om god buiten zijn systeem te krijgen. Van Sinterklaas had hij tijdig afscheid kunnen nemen, maar god was hardnekkiger geweest en had gewonnen, al was het met de hakken over de sloot.

En Bennie vertelde wat hij aan niemand had durven vertellen. Niet aan Hilde, niet aan Lisa die hem wel had leren spreken, maar nog bezig was om hem te laten praten, om hem te laten zeggen wat hij kwijt wilde, maar niet durfde uit te spreken.

‘Ik sliep bij mijn moeder. Je gelooft het niet. Ik sliep bij mijn moeder in het echtelijke bed en je opa, mijn vader, sliep in het kinderbed. In mijn kinderbed. Moeder huilde niet als ik bij haar sliep. Ze huilde niet. Dat was mijn taak; moeder mocht niet huilen.’ De waterige randen rond de ogen van Bennie Hindricks werden voller, glanzender, droever, groter, troebeler, kleurrijk als de drankflessen in de bar.

‘Ik was een jongen, ik was bezig man te worden. Ik sliep bij mijn moeder. Elke nacht.’ Zijn onderlip trilde, zijn tong stak kort naar buiten als een hond die overtollige hitte kwijt wil. Hij zette het glas op de vloer en boog zijn hoofd diep naar voren.

‘En ik zeg wat ik nog niet gezegd heb. Nog nooit.’ Bennie Hindricks moest zeggen wat hij achter zijn kiezen en achter de rits van zijn broek had gehouden.

‘Moeder was een Venus van Milo in een nachtpon en ik. Ik. Ik was een jongen met hormonen die nog nooit een vriendinnetje had gehad. Ik ontdekte...’ Zijn vader zweeg. ‘Moet ik je dit vertellen? Wil je dit weten?’

Johan wist wat kon komen. Hij had wel eens een boek gelezen. Hij had

op het web rondgestruind. Eindhoven was het centrum van de wereld, van zijn wereld en ook daar gebeurde wat in Otingerzand gebeurde, in Strijp, in het Drentse Dorp, in Wentenveld en in Bargerloo. Waar niet. Hij kende oudere vrouwen die na een optreden van de Fanfare naar het podium kwamen. Jonge vrouwen, oude vrouwen, middelbare vrouwen, lelijke en mooie vrouwen. Ze wilden zijn sax strelen, aanraken, voelen, zeiden ze. In de ene hand een glas rode wijn, en de andere uitreikend naar zijn instrument. Hij liet ze, als ze voorzichtig waren. Ze mochten zijn sax, zijn instrument koesteren, bespelen. Hij bepaalde de muziek; ritme, toonhoogte, timbre.

'Ik trok me af naast mijn moeder,' zei Bennie die het hoofd liet zakken en zijn ogen van zijn zoon wegdraaide, 'ik trok me af. Maar alleen als ze sliep. Ik wist heel goed wannneer ze sliep.'

Bennie wist niet wanneer zijn moeder sliep. Hij wilde dat zijn moeder sliep als hij zijn handwerk uitoefende om de onrust in zijn lijf kwijt te raken. Hij wist dat ze wakker was, dat ze zijn korte stotende bewegingen op het matras had gevoeld. Moeders voelen alles, of niet soms? Hij wist dat ze deelgenote was geweest als ze hem 's ochtends over zijn haar had gestreeld voor ze uit bed stapte en hem de gelegenheid gaf om 'ongezien' schoon ondergoed uit de kast te pakken voor hij zich zou wassen.

'Het was een geheim verbond, met haar, maar vooral met mezelf. Snap je dat? Snap je dat? Verdomme.' De Heer bleef verschoond in de vloek. Het woord God meed Bennie Hindricks als de pest, als de mazelen.

Johan keek met vlak en warm gezicht naar de man naast hem die – ellebogen op de knieën – beide handen op zijn hoofd had gelegd en langs hem heen keek naar hotelgasten die voor de incheckbalie op hun beurt wachtten.

Wie een openbare biecht doet vergeet dat er een luisterend oor is. De bekentenissen komen in de ruimte, in het heelal en vervluchtigen in het universum. Niemand hoefde meer naar de woorden te luisteren, ze wilden enkel gezegd zijn. En wie ze toevallig oppikt, zoals zoon Johan Abraham Hindricks, kent maar een opdracht: zo snel mogelijk verder vertellen voor de bekentenissen zich vastklinken in het eigen lijf, of waar herinneringen dan ook maar terecht mogen komen. Alles wat verzwegen wordt, vreet zich – als zoutzuur in zink – vast en woekert voort in onrustige dromen.

'Eenmaal,' zei Bennie. 'Eenmaal. Moet ik dit zeggen? Wil je dit horen?' Zijn vader had geen toestemming en geen rem nodig.

Benjamin Samuel Hindricks wilde kwijt wat tussen hem en Hilde had gestaan. Hij wilde kwijt wat hij in bijna veertig jaar in zijn hoofd had geconstrueerd om onttrouw te rechtvaardigen, om zichzelf en zijn gedrag niet onder ogen te hoeven zien, om – ouder geworden – geen verantwoordelijkheid te nemen voor het verzwijgen, cultiveren en koesteren van wat ook als

onbenulligheid in een kinderleven opgevat had kunnen worden. Benjamin Samuel Hindricks had niet geleerd te lachen om de aberratie van zijn moeder die de dood van haar kind en zijn broertje neergelegd had op het bord van haar enig overgebleven Benjamin.

'Eenmaal heeft moeder me.' Bennie Hindricks opende zijn mond en vormde een cirkel met zijn lippen. 'Ach, je snapt me wel.' Op tijd slikte zijn vader het melodrama in. De ontluistering hoefde niet groter te worden. Niet in de lounge van het Grand Hyatt aan de Scotts Road in Singapore. Niet als afsluiting van de eerste en laatste reis om de wereld met zijn enige zoon.

Johan Abraham Hindricks – Bram – snapte hem wel, zijn vader. Beter gezegd: Bram Hindricks wist wat zijn vader bedoelde. Hij snapte de bedgeheimen van zijn vader en oma Lea niet, maar daarvoor was hij ook niet op aarde. Hij hoefde zijn oorsprong niet te begrijpen, hij had met de feiten te dealen.

De jazz, de saxofoon, de Fanfare hadden hem wijzer gemaakt. En wat zijn vader jaren, een heel leven had bewaard, tegen zijn zin en met ingrijpende gevolgen, had Bram in en om Strijp deel van zijn leven gemaakt, zonder er een moordkuil voor te graven. Hij had geleerd om om de feiten te lachen. Franciska – zwarte spirituele vrouw van St. Maarten – had hem volgens haar horoscoop ingewijd en bevrijd van zijn knaapschap. Ze hadden gelachen na de daad. Franciska had zonder schaamte haar kut volgespoten met wat zij zaaddodend scheerschuim had genoemd. Neuken met condoom was niets voor haar gevoel. Ze wilde de full monty en die had hij haar kunnen geven. Ach, waar ging het eigenlijk over?

Het onbespreekbare en onuitgesprokene tussen zijn vader en moeder had zijn ouders uiteengedreven en op zoek laten gaan naar een substituut voor hun gemis. Moeder bij de postbode die iedereen brengt wat besteld is en die soms bestelt waar niemand om heeft gevraagd, tenzij er een sticker op de deur meldt: Ongevraagd drukwerk niet gewenst.

Moeder die verslaafd is geraakt aan het lijfelijke dat haar man haar niet kon bieden omdat hij niet wilde weten dat hij met zijn moeder de liefde bedreef in plaats van met een vrouw die hem door de kerk was toebedacht. Bennie Hindricks had zelf de duivel – Lisa Verblaak – gezocht om zich te warmen tussen twee geloven.

Lisa Verblaak was niet van een kerk, ze was niet van een van de vele traditionele overtuigingen. Lisa Verblaak was uitverkorene van de academische wereld met een lichaam dat door velen was begeerd en door velen was afgedankt. Lisa Verblaak had haar lichaam gebruikt om haar geest te verrijken. De hoogleraren en politici hadden haar gevoed met geestelijk vocht. De lijfelijke zaken en de vergoedingen had ze langzamerhand als bijzaak leren zien, vooral toen haar banksaldo naar grote hoogte was ge-

stegen. De mannen van het woord en van de geest hadden haar gevoed en dat had haar uiteindelijk de goedbetaalde baan bij de kinderbescherming opgeleverd, en Benjamin Samuel Hindricks die eindelijk toe was aan een goed gesprek en aan neuken met een vrouw die niet zijn moeder was of als zijn moeder handelde.

Bram had genoeg gehoord. Hij liep naar de men's room, bestelde op de terugweg cola en een schaal met sushi's. Zijn vader leek een uitgewrongen mannetje, alsof zijn hele postuur door het geheim overeind was gehouden en toestemming had om leeg te lopen na de onthulling die uiteindelijk niet meer dan valse lucht was. Wat was er uiteindelijk overgebleven van de onthulling? Wat was het meer dan een ridicule en opgeklopte jeugdervaring? Ach, waar ging het eigenlijk over?

Een vrouw van eind vijftig, zwart haar strak in een staart met zwarte nylon kousen bracht de schaal met exotische kaas, sushi's, nootjes en chips. Ze boog naar Bram en naar Benjamin Samuel Hindricks en zette eerst drie passen achterwaarts voor ze zich na weer een buiging omdraaide.

'Ken je haar?' vroeg Bram toen de vrouw naar de keuken terug was gegaan?'

'Hoe zou ik haar kennen?' Bennie nam een sushi. Plots leken de mannen jongens onder elkaar. 'Ik logeer hier vaker op mijn reizen. Misschien herkent ze mij.' De sushi werd gevolgd door een tweede en een derde; een hele mond vol.

Bram luisterde in de lounge op zijn iPhone naar nummers van de Fanfare. *Moon over the ruïned castle*. Zijn solo op saxofoon. Vader Bennie Hindricks, een jongetje na zoveel whiskey en na de leegloop van zijn kindertijd, was naar zijn hotelkamer gegaan. Uitgeput, afgedraaid, verward, zigzaggend langs de balie naar de lift.

Moon over the ruïned castle.

Tegen elven zocht Bram zijn kamer op naast de kamer van zijn vader. Toen hij op de twaalfde verdieping uit de lift stapte zag hij hoe een vrouw met zwart glanzend haar met zwarte nylon kousen haar oor tegen de deur vlijde, zachtjes met chipkaart tikte, de deur opende en bij zijn vader naar binnen gleed.

13.

'Je hebt mijn tong kapotgebeten,' zegt ze. 'Vorige week.' Hilde steekt haar tong naar hem uit, maar niet ver genoeg om de schade op te kunnen nemen.

'Je moet beter uitkijken.'

Er zijn geen aangetekende stukken, maar de map komt met zijn besteljas op de keukenstoel terecht. Vandaag is een aanloop nodig en misschien eerst een kop koffie of een glas wijn om het wekelijkse ritueel te kunnen voltooien. De wekelijkse werkelijkheid vertoont barsten, er zijn scheurtjes voelbaar. Henk Hoving gaat met zijn tong langs de snijrand van zijn tanden. Daar huist de schuld van haar gehavende tong. Hij had niet anders gedaan dan de andere keren, misschien wat heftiger door de onderbreking van een maand. Misschien was Hilde gulziger na wat er was gebeurd. Misschien was hij...

Kan gebeuren, had Henk Hoving achter zijn kiezen. Hij liet die woorden niet ontsnappen. In haar aanwezigheid is zwijgen zijn specialiteit.

'Sorry.'

'Sorry. Sorry. En dat vind je genoeg?'

Henk Hoving knikte, dat vond hij genoeg.

Ze liggen zijdeling op het matras. Lichtblauwe onderlakens, een wit dekbed met uitvergrote blauwe waterdruppels. De stallampjes zijn uit. De cd-speler houdt het op pauze. De deur naar de woonkamer staat op een kier. De koelkast slaat aan. Wat gedaan moest worden, is gedaan. De stoom is afgeblazen. Veel tijd was er niet voor nodig. Een kwartier, minder misschien. Vijf minuten volstonden.

'Hij hield niet meer van me,' zegt Hilde. Ze zucht, alsof ze iets nieuws vertelt.

'Hij hield al heel lang niet meer van me.' Haar hand glijdt naar de hand van Henk Hoving. Hij trekt zijn hand niet weg. Hij houdt haar hand vast. Zo kan hij luisteren.

'Hij heeft nooit van me gehouden.'

Henk Hoving hoeft niet te raden wie nooit van haar heeft gehouden. Hij geeft er de voorkeur aan over doden niets meer te zeggen en als het niet anders kan enkele goede zaken naar het daglicht te brengen. Een ander schiet niets op met slecht nieuws, van wrok is nog nooit iemand beter geworden.

Sinds een half jaar houdt hij een goednieuwsdagboek bij. Elke dag, – soms is die dag een week of een maand – noteert hij met vulpen een prettig

voorval of een opwekkende gebeurtenis van de dag. Het boekje ligt naast zijn bed. Het bed aan de Boerweg waar Hilde nog nooit de nacht heeft doorgebracht en ook geen dag of deel van de dag. Hilde is nooit bij hem thuis geweest. Dat zou haar het gevoel van verraad en overspel geven. Wat ze doet, dat doet ze het liefst thuis.

'Hij heeft nooit van me gehouden,' herhaalt ze. 'Nooit.'

Henk Hoving spreekt haar niet tegen. Misschien houdt hij ook niet van Hilde Hindricks-van Messel. Misschien houdt hij niet van de vrouw die hij met wekelijkse tussenpozen beslaapt. Henk Hoving verbiedt zichzelf die vraag te stellen en tot nu toe slaagt hij erin die vraag onder tafel, of beter gezegd onder het bed te houden. Wat hij van zichzelf ontdekt heeft, tot nu toe, is dat hij een gewoontedier is. Hij doet het liefst wat hij altijd doet en daarin verschilt hij niet van paarden, koeien, schapen, geiten; zoogdieren waaraan dit land zo rijk is.

'Na Fleur is het al begonnen,' zegt ze. 'De oudste,' voegt ze er overbodig aan toe.

Hilde Hindricks kijkt opzij. Onder haar linkeroog zwerven losse schilfertjes van verlopen mascara. Het andere oog is onopgemaakt, misschien beter gereinigd. Henk Hoving knikt. Hij heeft alle tijd, een halve tas met post voor de Achterste Brinkstraat, de Brusselseweg en de Fabriekstraat, meer is er niet voor vandaag. Na zes jaar verwacht hij geen nieuwe inzichten van Hilde die naast hem ligt te rillen. Hij heeft alle tijd, maar voor het eerst, voor het eerst wil hij weg van dit bed, weg van dit lichaam naast hem. Voor het eerst wil hij weg uit dit huis om nooit weer terug te keren. Hij schrikt van zichzelf. Zijn kutzwager is dood en hij heeft het lichaam en alle openingen van Hilde Hindricks voor zich alleen, sinds een maand, sinds vier weken na de begrafenis, en zijn vrouw, die nu zijn vrouw is, heeft nog niets van haar lijfelijkheid verloren. En nu hij het rijk alleen heeft, wil hij weg.

'Mijn vader en moeder vonden Bennie een goede partij. Een jongen met een helder verstand en geen lichamelijke handicap. Dat moesten ze er steeds bij zeggen: geen lichamelijke handicap. Mijn moeder had een korter linkerbeen, korter dan het rechter. Een mens heeft twee benen, ja. Mijn moeder liep scheef.' Hilde Hindricks-van Messel was aan haar samenvatting begonnen.

Een samenvatting met weglating van wezenlijke zaken, een samenvatting zoals Henk Hoving bij tientallen had gelezen in romans en korte verhalen. Samenvattingen in soapseries en televisiedrama's. Samenvatting van verjaardagspartijen waar hij zich al jaren aan had onttrokken, en niet alleen verjaardagen had hij ontweken.

Henk Hoving had zijn literatuur, zijn boeken. Henk Hoving las Bas Banning en Karl May elk jaar opnieuw. Hij las *Arendsoog* en *Varen en Vechten* van K. Norel elk jaar opnieuw. Hij las boeken die hij al jaren geleden had

gelezen. Pas het laatste jaren was hij aan nieuwer werk toegekomen. Pas sinds hij aan zag komen dat Bennie Hindricks dood zou gaan, want dat was het voorgevoel dat hem het laatste jaar parten had gespeeld. Henk Hoving had voorvoeld, nergens op gebaseerd, maar dat was juist een van de kenmerken van een voorgevoel, dat de dood in zijn leven zou komen. In het leven van Bennie Hindricks, of in het leven van Hilde Hindricks die nu naast hem lag en in herhaling haar levensverhaal inkleurde. Over haar zoon had ze het niet.

'Bennie wilde niet met me vrijen voor we verloofd waren. Hij durfde niet. Ik hoefde niet verloofd te zijn en ook niet getrouwd. Ik geloofde al lang niet meer in de god van de christenen en de god van de Joden. Waarom zou ik?'

Henk Hoving kende de verhalen van *Toeristenstad*, Theresiënstadt, en van Dachau en Auschwitz. Hij had na de boeken van K. Norel twee meter boeken gelezen over de Tweede Wereldoorlog, de aanloop, de uitvoering en de afwikkeling. Hij kende het verhaal van de ouders van Hilde. Hij had gehoord wat hij niet wilde horen, en wat hij niet wilde weten. Henk Hoving wist al genoeg wat hij niet wilde weten. Zijn oorlogsboeken stonden met ezelsoren bij de Slegte.

'Bennie had een kleiner instrument dan jij. En een beetje scheef. Zijn eikel stond onder een hoek op de top van zijn pik.' Hilde pakte de penis van Henk Hoving in haar hand en knikte de top opzij. 'Zo ongeveer, maar dan minder strak en lang niet zo dik.' Volgde het geluid van een veulentje.

Henk Hoving kende de lof op zijn apparaat, maar elke keer raakte hij weer opgewonden door haar woorden en haar aanraking. Haar hand en haar kut leken geschapen voor zijn penis, pik, apparaat, instrument, rampetamper. En dat was ook zo. Henk Hoving had een rechte strakke volle soepele koker zonder knik aan de top. En hij kon vaak. Na al die jaren kon hij vaak, nog steeds, op vrijdagen tussen koffietijd en de thee. Alleen op vrijdagen hoefde hij op te treden, dat was hem genoeg.

'Ik moest hem bijna dwingen mij te nemen. Heb ik je dat al eerder gezegd?'

Hilde Hindricks had dat al tientallen malen verteld. Zijn minnares, zijn bijslaap met wie hij nog nooit een volle nacht had doorgebracht, sprak na de daad – zijn daad – over haar echtgenoot, elke keer.

'Maar zijn zaad was goed. Gelijk raak.' Ze had haar vingers om zijn penis geklemd, maar trok de top niet meer opzij. 'Mooie kinderen heb ik. Mooie kinderen. Godsgeschenk. Geschenk van sinterklaas, de kerstman.' Ze trok haar hand strak om zijn pik en herhaalde: 'De kruising van Sinterklaas en de Kerstman.' Henk Hoving voelde haar strakke hand, maar zijn instrument, apparaat, penis, zijn pik groeide niet meer onder haar greep.

'Het mooiste wat mij in mijn leven is overkomen. Het mooiste.'

Nog twee zinnen wist Henk Hoving, dan zou haar hand langzaam gaan

bewegen. En omdat zijn lichaam nog beter wist dan zijn hoofd wat er ging gebeuren vloeide tegen zijn wil zijn bloed kloppend door Neerlands ad'ren, en vooral heftig kloppend tegen de hand van Hilde Hindricks. In die zin was hij een paard, een hengst, een bok, een witte ram.

Een rijpaard, een hengst voelt de zweep van de ruiter, het duwtje met de knie, de hand, de voet van de ruiter al voor de ruiter actief beweegt en besluit een hindernis te nemen. Het gebaar meldt zich al en de hengst anticipeert. Het paard dat het best anticipeert wint voor de ruiter de dressuur. Zo ging dat ook met zijn apparaat, zijn instrument, zijn penis. Zo ging dat met zijn hartslag en zijn zuchten; het was er voor hij er goed en wel weet van had.

'Jammer. Heel jammer dat mijn kinderen mij niet zo vaak meer bezoeken. Ik weet niet wat ik verkeerd heb gedaan om ze bij me weg te houden. Het ligt aan hun karakter. Ze willen me niet meer. Hoeveel jaar al?'

Vier jaar voor de dochters en vijf, zes, zeven jaar voor de zoon, de begrafenis van Bennie Hindricks niet meegerekend, maar dat zei Henk Hoving niet. Haar kinderen waren haar zaak. En hij had heel snel afgeleerd om zijn mening te geven over zaken waar hij – volgens Hilde – geen verstand van had.

'Heel droevig,' zei Hilde Hindricks, 'heel droevig. De kinderen.'

Ze had een nieuw woord gemunt. Voor de dood van Bennie sprak ze van verdrietig als het over het contact met haar kinderen ging, maar dat woord was versleten geraakt na de begrafenis.

'Droevig.'

En na nog een 'droevig' draaide ze haar rillerig lijf op het zijne.

'En Bennie wilde niet meer met me neuken, al jaren niet meer. Al die jaren niet meer.'

Henk Hoving hoorde niets nieuws. Hij voelde zijn apparaat verslappen, duwde de vrouw die hem bereed zachtjes opzij, gleed uit haar opening, trok zijn sokken aan, trok zijn broek aan, trok zijn shirt aan, zijn schoenen, deed zijn gulp open en veegde bij de wastafel met een natte handdoek zijn onderlijf schoon, liet de handdoek op de vloer vallen, trok zijn jasje aan, trok de rits van zijn broek omhoog.

'Die man houdt niet van me,' hoorde Henk Hoving uit de slaapkamer. 'Die man heeft nooit van me gehouden.'

Henk Hoving keek niet om, nam de posttas en trok de deur van de woonboerderij achter zich dicht.

Rond drie uur bezorgde Henk Hoving voor het eerst een ansicht voor Bram van Messel. "Welkom in je nieuwe onderkomen", las Henk Hoving op de kaart met aan de beeldkant *Reclining Female Nude With Legs Spread* van Egon Schiele. Zonder afzender.

De bestelroute kwam aan het eind. Hij had deze vrijdag gedaan wat gedaan moest worden. Nog een dag, dan zat de week erop.

14.

Henk Hoving was klokslag vijf thuis in zijn huis bij de splitsing van de Bovenboerveenseweg met de Otingerzandstraat naar Bargerloo en de Wentenveldersweg naar Wentenveld. In de dorpen verderop waren een postagenschap, Blokker, Trekpleister, Albert Heijn, Lidl en andere uitbaters waar je niet voor naar Assen of Groningen hoefde te reizen. De dorpskernen, zoals die in provinciale nota's werden aangeduid, lagen op fietsafstand van elkaar. Er waren plannen om een stedebouwkundig bureau uit Den Haag een plan voor betere verbindingen te laten maken. Jonge ondernemers van Posad, Russisch voor nederzetting, zouden de krimp begeleiden. De regio zou een rustplaats worden voor ouderen, maar hoe leefbaar zou de regio blijven en welke identiteit zou ontstaan bij terugloop van de bevolking?

Voorafgaand aan die vragen had Posad zich gebogen over de huidige identiteit en onderscheidende factoren waar de bevolking trots op kon zijn. De nota was nog geheim, maar vroeger of later zou er een beeld van de bevolking naar buiten komen, een beeld waar de bewoners zich in zouden herkennen. Zonder dat startpunt leek gebiedsontwikkeling zinloos. De gemeente en de provincie konden na de nota besluiten voor behoud van de status quo – wat gezien te verwachten reacties van de bevolking voor de hand lag – of anticiperen op een permanente culturele ontwikkeling waarin de wereld in een regio verandert en iedereen met iedereen is verbonden, ook als de individuen dat niet altijd op prijs stellen. Kort geformuleerd: Otingerzand ging niet op de wereld lijken, maar andersom: de wereld ging op Otingerzand lijken met nadruk op onderlinge relaties, kunstzinnge uitingen en al dan niet vrijwillige naoberplicht, burgerparticipatie in een oude jas, maar door de media als en nieuwe ontwikkeling bestempeld.

Een dorp is groot genoeg voor de doorsnee wereldburger. Het gaat dan niet over voorzieningen, maar over contacten. Gemiddeld telt een adressenboekje veertig adressen voor veertig kerstkaarten, voor veertig verjaardagen – gelukkig niet elke week – en een handvol anderen om me te praten, te eten en te vrijen. Otingerzand is groot genoeg om de wereld te omvatten, om de wereld te leren kennen en begrijpen.

In Bargerloo – vijf kilometer verderop – is een "authentiek" boerenmuseum met echte landbouwwerktuigen en nostalgische boerderijinrichtingen, een gesubsidieerde bioscoop en een vestzaktheater van een bevlogen toneelspelersechtpaar op leeftijd dat het gespaarde kapitaal

langzaam aan hun levensliefhebberij ziet opgaan. In Wentenveld en Bargeloo zijn kortom de voorzieningen die in Otingerzand missen. Otingerzand moet het doen met bakker Geertruij Foucet – bekend om de croissants – slager Claas Brack – prijswinnaar met gekruide rollades, rolpens en boerenmetworst – een naamloze supermarkt – voorheen de Vivo – een bloemenwinkel – Bloemenvreugde – en kapsalon Diana die in het plaatselijke zorgcentrum, herdoopt in Esrank, maar nog steeds bekend als Avondrood, onderdak heeft gevonden.

Henk Hoving heeft weinig nodig. De plaatselijke middenstand krijgt geen spek op de botten van klanten als Henk Hoving. Sinds zijn kaalheid jaren geleden toesloeg helpt hij zich met scheermes en tondeuze voor de restanten. Achter zijn huis verbouwt hij eigen groente en de wintervoorraad aardappelen. Hij spuit niet met gif als het niet nodig is. In de vriezer in de schuur hopen boontjes, gekookte peertjes en gesneden prei zich op. Uien hangen te drogen onder een afdak. Achterin de tuin, strak tegen de erfscheiding liggen stammen en takken van omgewaaide bomen, na de novemberstorm gebracht door de boer verderop. Eiken, beuken, populieren in grove maten. Henk Hoving hakt zijn eigen houtvoorraad; tweemaal warm. Hij houdt niet van de motorzaag, maar als het werk te lang duurt, zet hij oordoppen op en zaagt hij handzame blokken.

Zijn boerderij annex tolhuis stond aanvankelijk strak tegen de Bovenweg, maar na ingrijpen van de landinrichting is de doorgaande weg verlegd en passeert het verkeer zijn huis op ruim dertig meter. De splitsing is veranderd in een rotonde voorzien van veldkeien die de status van hunebedstenen nooit hadden bereikt. De veldkeien waren een idee geweest van een plaatselijke kunstenaar en bedoeld om de eigen identiteit van de bewoners te benadrukken. Het landschap was volgens de kunstenaar onlosmakelijk met veldkeien verbonden en dat mocht gerust – moest, zei hij – herkenbaar worden weergegeven, dat zou het gevoel voor eigenwaarde van de bevolking versterken, zonder dat stelling werd genomen tegen het westen, of tegen welke windrichting dan ook. Ook in naburige dorpen doken steeds meer partijen stenen op om wegen te markeren. Op een enkele rotonde waren de veldkeien voorzien van zwarte metalen strips, waardoor de stenen in langpootschapen veranderden, alsof het muggen waren. Voor wie er oog voor had.

In Otingerzand bestaat de eigen identiteit nog. Het dorp kent slechts drie zwarten en twee geelhuidigen; de Chinezen van de afhaalchinees. De zwarten, zoals Egbert Schreur ze noemt – de bankdirecteur zegt wat de andere bewoners niet durven of eenvoudig weg niet zeggen omdat ze nooit in aanraking komen met de landgenoten van St. Maarten – horen er echt bij. Ze horen erbij, die woorden worden nooit gebruikt voor de Hindricksen, Omvlees, Kocks, Haitels, Hovings, Bos of anderen die al generaties lang op Otingerzand wonen.

Maar Herbert Goedkoop (zwart) en Agnes Almann (wit) horen er echt bij, vooral sinds ze in de nieuwjaarsrevue de rol van nieuwkomers vertolkten en daarmee bevestigden dat het nog wel vijf generaties zou duren voor ze onlosmakelijk deel van de gemeenschap zouden uitmaken, net als Louis Fonville van café-restaurant Klokbeker & Hunebed en Isaac de Rion met een naaiatelier aan huis; afstammelingen van de Hugenoten die ruim driehonderd jaar geleden tot Drenten werden genaturaliseerd. Niemand zegt dat de Hugenoten buitenlanders zijn, al hebben ze wel vreemde namen.

Van tolheffing is al honderd jaar geen sprake meer en het uitzicht vanuit de voorkamer op de straat werd geheel naar de zin van Henk Hoving belemmerd door een ligusterhaag. Als hij thuis was, en dat was hij vrijwel elke avond, hoefde Henk Hoving geen andere mensen meer te zien. Zijn dagelijkse rondgang door Otingerzand leverde hem genoeg indrukken en verhalen. En wat hij meer wilde weten haalde hij uit *Het Journaal, de Gids* en de *Wentenvelderberichten*, huis-aan-huisbladen met hetzelfde streeknieuws en met dezelfde aanbiedingen van de lokale middenstand.

Henk Hoving had zich als adolescent verdiept in filosofie, maar voor hij aan de verlichting toe was, had hij zijn verdieping in de geest afgebroken. Hij was te jong geweest, vond hij, om intensief achter het behang van de dagelijkse wereld in Drenthe en wijde omtrekken te kijken. Hij was overvallen. Pas jaren later zag hij dat hij ook zelf dader was van die overval.

15.

Bram van Messel, zoals hij zich bij voorkeur noemde – naar zijn moeder – nam na zijn 'reis om de wereld', die zonder Bennie Hindricks met een enkele reis uit Singapore naar Amsterdam was geëindigd, afscheid van het Drentse Dorp, van Strijp, van Eindhoven. Hij was aan de Design Academie cum laude afgestudeerd op het ontwerp van theepot en theeservies.

De jury vond dat hij een wezenlijke bijdrage had geleverd met een frisse grensoverschrijdende kijk op dit eeuwenoude gebruiksvoorwerp. Een oordeel dat door de examencommissie opnieuw en unaniem werd benadrukt. In Brabant had Bram Hindricks (van Messel) met zijn serviesgoed de lokale pers gehaald en daarna was het stil geworden. Maarten en Lucille waren bij de diploma-uitreiking geweest, net als Fleur en Rosalien. Moeder had geschitterd door afwezigheid. Vader was met meer dan een reden afwezig.

Moeder Hilde was niet uitgenodigd en de diplomering was op een vrijdag, de dag die voor haar het centrum van de week was, maar dat was slechts een terzijde voor Bram en zijn zussen, die ondanks alles, of juist dankzij alles, goed terecht waren gekomen. Fleur was met een neuroloog in de echt verbonden, drie maanden zwanger van een tweeling en studeerde niet-westerse theologie in deeltijd. Rosalien werkte na haar avontuur in Brussel drie dagen in de week bij een uitgeverij in Gorcum en probeerde in de resterende tijd, voorzover die niet verloren ging aan het zoeken van een partner, een roman te schrijven. Maar ze had nog geen goed onderwerp voor haar boek kunnen vinden.

Rosalien voorzag met administratief werk en ondersteuning van de directeur in haar eigen onderhoud en dat stemde haar tevreden in afwachting van betere tijden. De gedeeltelijke financiering van haar studie door haar ouders had Rosalien voortdurend bezwaard, alsof ze iets terug moest doen voor het thuisfront dat gekenmerkt werd door modderige kraters, soppende loopgraven en door verwarring die door het loutere bestaan van kinderen alleen maar erger leek te worden. Zo had ze dat gevoeld en therapeuten, alternatieve zielenknijpers en toegespitste voedingsadviezen hadden dat gevoel niet weg kunnen nemen. Ze wilde niets, het liefst helemaal niets met haar afkomst te maken hebben, maar ze kwam er niet van los.

Een roman over Otingerzand, over Drenthe en de karakteristieke turf, genever en achterdocht in hedendaagse vorm stond haar tegen. De aanmoediging van Fleur om toch maar met die kroniek van Drenthe te begin-

nen, al was het maar om die via print on demand in een oplage van één exemplaar uit te geven en vervolgens ritueel te verbranden, te verzuipen, of als het meisje van Yde aan het laatste restje hoogveen te offeren, was nog niet in vruchtbare aarde geland. Maar ze had wel kunnen lachen om de barokke aanzet van haar oudste zus. En dat was heel prettig geweest.

Rosalien had, zonder eenmaal te lachen, in een half jaar met vijf mislukkelingen haar bed gedeeld, en haar lichaam, en dat laatste vond ze weerzinwekkend genoeg. Iedereen lulde zich bij haar naar binnen. "Zum Kotzen," had ze gezegd, maar ze had niet geweten hoe ze een man op een verstandiger manier in haar leven, en niet zo snel in haar lichaam, toe kon laten. Ze had geen voorbeeld gehad, nee haar moeder noemde ze niet.

Rosalien was niet zwanger, misschien zou dat ooit gebeuren als ze een passende man had gevonden. Haar hoop op een regulier leven met meer hoogtepunten dan dieptepunten was tanende.

De opvoeding en het gedrag van Hilde en Benjamin Hindricks – van Messel waren geen onderwerp van gesprek geweest na afloop van de diplomering. In café-restaurant La Palmera in de Plaggenstraat in Drents Dorp, onder de rook van het Evoluon hadden ze met Maarten en Lucille een Spaans driegangenmenu besteld en Bram had aan zijn zussen en zijn pleegouders een theepot met bijbehorend servies van eigen ontwerp cadeau gedaan, dummies. Als blijk van waardering, voor bewezen diensten, voor de familieband en omdat hij trots was op zijn ontwerp.

Bram had zijn innerlijk wezen vorm gegeven, een hedendaagse en vooral vernieuwende vorm van zijn wezen aangeraakt en dat kon niet iedereen uit zijn familie hem nazeggen. Hij had – de woorden van de jury – het onmogelijke vorm gegeven, de Hollandse theepot, jazz, saxofoon en Oosterse cultuur in een verrassend en toch zo vertrouwd ontwerp.

Gelukkig sprak de jury niet van Tools&Toys, al kwam die benaming dichtbij de combinatie van functionaliteit en plezier die in zijn ontwerpen terug te vinden was. Ook de robuustheid in perfecte harmonie met breekbaarheid en tederheid kwam niet ter sprake. De theepot had een roestvrijstalen houder met ovale gaatjes die soepel in de theepot paste en na de gewenste theetrektijd moeiteloos verwijderd kon worden. De theepot was eventueel af te dekken met een vuurvast keramisch dekseltje, maar echt nodig was dat niet door het bij de bovenste opening "naar binnengevouwen" aardewerk van de theepot, als van een zelfdovende prullenbak. De thee bleef aantoonbaar langer warm dan in een traditionele theepot.

Over vader, altijd in het Verre Oosten als er iets te vieren was, werd niet gesproken. Bram zou vader wellicht voor een tweede keer in Singapore treffen op de heenreis naar Osaka waar hij zijn ontwerp zou toelichten en mogelijkheden voor productie in Japan zou verkennen, Tetsuaki Miyachi van Nippon Shunga Trading Company had al belangstelling getoond. Mis-

schien zou Bram van Messel Bennie Hindricks op de terugreis opzoeken. Moeder kwam in een bijzin ter sprake. Het was niet het moment om over verwarring en achteruitgang te spreken. Wie zou naar haar omkijken? De postbode werd niet genoemd.

17.

Tijdens de heenreis, de terugreis of helemaal niet. Niemand vroeg Bram van Messel naar een mogelijk voorgevallen treffen met Benjamin Samuel Hindricks. Niemand wilde weten waar Johan Hindricks – die alleen nog Bram van Messel wilde heten – was toen het bericht van de dood van Bennie Hindricks doorsijpelde naar oma Lea Hindricks-Samuel in Zuidlaren, naar wettige echtgenote Hilde van Messel aan de Brinkstraat, naar de dochters Fleur en Rosalien en naar bakkerij Geertruij Foucet in Otingerzand.

Bram ontving in het Verre Oosten een email van Fleur via het mailadres van haar inwonende neuroloog, zonder aanhangsel met nader nieuws. Er kwam de eerste dagen geen rouwkaart aan te pas. Toen de rouwkaart bijna een week later door Henk Hoving werd bezorgd bij Lisa Verblaak, werd het juist weer dag in Osaka. Toen de rouwkaart met het verscheiden van haar minnaar, en met terugwerkende kracht de enige ware liefde – voorzover mogelijk – door Lisa Verblaak uit de envelop – aangereikt door Henk Hoving – werd gehaald, stapte Bram van Messel in een taxi naar de Nippon Shunga Trading Company met in zijn leren koffer een robuuste zwarte theepot met spitse roestvrijstalen zeef met ovalen gaatjes onder een keramische deksel en bijpassend theeservies.

18.

‘Ik heb het niet met haar gedaan. Nee, nee. Ik zweer het.’

Bennie Hindricks zat op de rand van zijn bed met tussen de lamellen van de jaloezie uitzicht op de botanische tuin in de verre verte. Hij ging staan, zocht naar zijn broek die in een plooi over de leuning van een dress boy hing, maar bleef steken in zijn beweging. Man van zestig, gebruinde torso met grijs borsthaar zichtbaar in het opengeslagen shirt, ongeschoren, flodderige Hawaii boxer short met vlekken die Johan Hindricks niet had willen zien. En dat alles weerspiegeld in de spiegels op de schuifdeuren van de hotelkamerkasten.

Johan stond met zijn handen in de zij op een beetje meer dan armlengte. De ogen van Johan, die net zoals de ogen van zijn moeder konden vlammen bij opwinding, leken vuur te spuwen.

Hij had zijn vader niet betrapt. Hij had enkel gezien hoe de lichtbruine vrouw in het zwart de hotelkamer had verlaten. Kwart over vijf lokale tijd. Johan Hindricks had de nacht met zicht op de gang van het hotel doorgebracht, op een voetenbankje achter zijn hotelkamerdeur op een kier. Hij had willen weten wat hij al wist.

‘Je moeder,’ zei Johan zonder stemverheffing. Hij gooide zijn hoofd in zijn nek. ‘Je neukt je moeder. Hier in Singapore, of all places. Je neukt je moeder! Fuck you.’ Zijn kin klapte met korte hoofdbeweging tegen zijn borst.

Bennie Hindricks kreeg het gezicht van een slachtoffer dat na de aanval de ondergang nabij wist. Zijn ogen trokken zich terug in de kassen en zijn mond gleed op een kier, de onderlip als een kinderpruillip naar buiten. Maar kindergeblèr bleef achterwege. Hij hervond zich met voor zich de lichten van wolkenkrabbers, neonreclames en eeuwig autoverkeer. Een vliegtuig met knipperende vleugel- en staartlichten zette in de ochtendlucht de afdaling in. Het toestel trok een denkbeeldige diagonaal tegen het oranjegele ochtendgloren.

‘Nee. Nee. Nee, ik zweer het. Ze sliep bij me. Ik neukte haar niet.’ Benjamin Hindricks schudde zijn hoofd en trok zijn boxer short naar boven. Niets was afgezakt.

‘Nee, je neukt haar niet. Ze pijpt je. Jij betaalt. Ze pijpt je.’ En liet Johan Hindricks met een stem die naar kotsen neeg volgen. ‘Klein kind, ik walg van je.’ Hij greep zijn vader boven bij zijn shirt. De geur van ranzig zweet en verschraald sperma kroop in zijn neus.

‘Hoe heet ze,’ schreeuwde Johan met zijn gezicht op handbreedte van

het gezicht van zijn vader. 'Hoe heet ze?' herhaalde hij. Alsof het belangrijk was hoe de hulpverleenster van zijn vader heette. Johan vroeg naar zaken die nooit belangrijk voor hem waren geweest.

'Wie, wie, wie bedoel je?'

'Wie? De vrouw die je aan je gerief heeft geholpen. De vrouw die je moeder speelt. De zwartharige paardenstaart.'

Johan strekte zijn armen en hield zijn vader vastgeklemd bij het katoenen shirt dat als nachthemd dienst deed.

'Nou?' Hij schudde het trage lichaam heen en weer.

'Ik, ik weet het niet. Ik ken haar naam niet.' Benjamin Hindricks sloeg zijn ogen neer en boog zijn hoofd.

De hotelvrouw had haar naam genoemd. Hij wist het zeker. De eerste keer, de tweede keer, de andere keren. Hij had haar naam in zijn iPad genoteerd. Hij had een foto van haar achterhoofd, van haar blote rug, van haar billen; stiekem gefotografeerd toen ze zich aankleedde en haar kleding in orde maakte. Hij wist haar naam niet meer.

Benjamin Hindricks voelde hoe zijn wang nagloeide van de klap met vlakke hand van zijn zoon, die zich omdraaide en weg leek te lopen om erger te voorkomen. In de spiegel zag hij het gezicht van Johan.

'Lafaard. Je bent een lafaard.' Johan was niet weggelopen. Zijn verhaal was nog niet af. Het leek of Johan Hindricks op de vloer wilde spugen, maar hij hield zich in en keerde zich naar zijn vader.

'Ga zitten. Ga zitten.' Hij duwde zijn vader op de rand van het bed met het slordige dekbed met mondriaanvlakken.

Hij was geschrokken van de klap die hij had uitgedeeld, maar de klap had hem rustiger gemaakt. Als hij wilde kon hij zijn vader ongestraft in elkaar slaan. Hij had geen verzet te duchten, maar dat was niet wat Johan wilde. Hij wilde de waarheid. Hij wilde de waarheid van dit moment, in het besef dat er geen andere waarheid is dan de waarheid van het moment.

'Je hield niet van moeder,' zei hij, 'je hebt nooit van haar gehouden.' En omdat hij het toch had willen zeggen, niet omdat het noodzakelijkerwijs de waarheid zou zijn, maar omdat de waarheid pas ontkracht zou worden door ze uit te spreken, zei hij: 'En van mij, van mij heb je ook nooit gehouden.' Er viel een last van hem af.

De zoon die zijn vader de waarheid, zijn werkelijkheid, onder ogen laat zien. "Je hebt nooit van je kind gehouden". Had hij het krachtiger kunnen zeggen? Johan haalde zijn vingers onder de kin van zijn vader vandaan. Korte stoppels op een tanige huid.

'Ga zitten,' zei Bennie Hindricks. 'Ga zitten.' Hij had gezien dat het grootste gevaar was geweken. Hij zag dat Johan weer met de benen op de vloer stond. Het was zes uur in de ochtend. Beneden was het ontbijt begonnen, maar ze zouden wachten. Ze hadden tot elf uur de tijd.

Johan haalde een flesje mineraalwater uit de koelkast, gaf een glas aan zijn vader en nam een slok uit het flesje. Hij schoof een stoel dichter naar het bed, niet te dichtbij; buiten aanraakafstand, buiten sentimentele omarmingsafstand, buiten te-vroege-vredeafstand.

'Jongen,' zei Bennie Hindricks, 'jongen. Wat ik je nu ga zeggen maakt je misschien niet blij. Wat ik nu ga zeggen ruïneert misschien je leven, maar ik moet het zeggen omdat het mijn leven heeft geruïneerd en ik niet langer op een puinhoop wil leven. Ook al heb ik die puinhoop zelf gemaakt.' Benjamin Hindricks nam een slok en zette het glas op de vloerbedekking met gouden krulletjes in bordeauxrood tot in het oneindige herhaald.

'Ze heet Joyce, de vrouw van deze nacht heet Joyce. Zo noemt ze zich hier in dit hotel. En,' liet hij volgen, 'die andere vrouw heet Lisa. Lisa Verblaak.'

De namen van de voorgangers van Lisa Verblaak liet hij achterwege. Niemand had nog iets aan die vroege minnaressen, die hem inmiddels ook vergeten zouden zijn. Mocht hij hopen.

Johan kende Lisa Verblaak van horen zeggen, van de verhalen van Fleur en Rosalien. Johan kende Lisa van zijn tienerjaren, voor hij naar het Drentse Dorp vertrok en de middelbare school in Strijp met zijn aanwezigheid opluisterde; opstandige puber uit Otingerzand, die door de verandering van lucht hanteerbaar werd voor leraren, vrienden en voor zijn pleegouders Maarten en Lucille, die zelf verstoken bleven van nageslacht door medische oorzaak. Waarbij hem niet helder was of de "schuld" van de kinderloosheid bij Maarten te vinden was of bij Lucille. Hij had ze nooit aangesproken met vader en met moeder, dat hadden ze ook niet gevraagd.

Lisa Verblaak de jongere vlam van zijn vader. Lisa, voorheen fotomodel met een Franse inborst. Lisa Verblaak van de kinderbescherming. Lisa met een vlotte babbel en een voor oudere mannen exotisch en opwindend lichaam. Hij had haar naam gegoogled maar na de eerste pagina de zoekgeschiedenis gewist. Hij wilde niet weten waar hij last van kon krijgen.

Lisa, minnares van zijn vader, met kwaliteiten die moeder niet in huis had, of die moeder voor vader verborgen had weten te houden. Moeder met een afgeronde middelbare school, twee jaar kweekschool en moeder door de vroegtijdige zwangerschap van Fleur tot huisvrouw veroordeeld, overigens niet tegen haar zin. Moeder leek bij vlagen te chaotisch om in een reguliere baan aan de slag te gaan. Moederschap had haar wellicht een passende uitweg geleken uit een mislukt arbeidzaamleven in loondienst. Maar het vaderschap was niet de eerste wens van zijn vader.

'Je moeder wilde een hok vol kinderen,' zei Bennie Hindricks en met dat hij zich die woorden hoorde uitspreken, herstelde hij zich. 'Je moeder wilde graag veel kinderen. Ik weet niet waarom, maar dat wilde ze graag.

Ze was een geboren moeder, maar,' hij aarzelde en slikte weg wat op zijn tong leek te liggen, 'maar ik was geen geboren vader.'

Beneden nam het geraas van verkeer toe. Een ambulance of politieauto zocht een snelweg in het opeengehoopte verkeer.

'En ook na Rosalien was ik nog steeds geen geboren vader, ook geen gemaakte vader. Zo was het nu eenmaal.' Zijn hoofd knikte als wilde hij zichzelf moed inspreken.

'Jij, jij. Je moeder wilde een zoon.' Bennie Hindricks boog naar voren.

'Je moeder wilde een zoon. Ik wilde geen kind meer. Ik wilde geen dochter en geen zoon meer. Twee dochters was genoeg.' Hij legde zijn handen op zijn blote knieën en keek schuin van onderen naar Johan. 'Je werd te vroeg geboren. Een maand te vroeg, drie weken te vroeg. Je was een blozend en voldragen kind. Maar...' Hij zette zijn handen naast zich op de rand van de matras. 'Ze heeft me nooit verteld wie je vader is, maar, maar,' hij inhaleerde alsof hij alle lucht in de hotelkamer wilde opzuigen.

Johan ging rechtop zitten. Hij wist wat ging komen. Hij voelde woelingen in zijn onderbuik, zijn middenrif trok samen. Zijn hart ging in een hogere versnelling, in afwachting van het bevrijdende woord.

'Maar ik ben je vader niet.'

Johan stond op, greep zijn vader, die zijn vader niet was bij zijn nek en schudde de man die zijn vader niet was heen en weer. De woede die zich van hem meester maakte vertaalde zich in een worggreep. De man die hij vastgreep was zijn vader niet, en dat gold voor miljoenen mannen die ook niet zijn vader waren. De onschuldige leek te moeten boeten voor het geheim dat meer dan twintig jaar zijn leven had bepaald. Een geheim dat op de twaalfde verdieping van het Grand Hyatt in Singapore werd onthuld, nadat hij de man die zich tot dan zijn vader had genoemd, had betrapt met Joyce, een oude vrouw die voor haar dagelijkse overleving mannen in strakke pakken aan hun gerief hielp. Een vrouw die mannen uit het Westen gaf wat ze thuis niet konden vinden, wat ze nooit hadden gehad op de zandgrond, op de klei, op het veen. En, vroeg Johan zich af, en waarom zat ik achter de deur te wachten tot zich zou voordoen wat zich heeft voorgedaan?

Bennie Hindricks liet zijn zoon, die definitief zijn zoon niet meer was, zijn gang gaan. Hij kende de jongen genoeg, meende hij, om te weten dat de greep zou verslappen. En als dat niet zo zou zijn, dan was het ook goed om de puinhopen op deze plek achter zich te laten.

Welbeschouwd was hij er wel klaar mee, met Tools&Toys, met Hilde, en hoezeer het hem ook aan het hart ging, hij was ook klaar met Fleur en zijn aanstaande kleinkinderen voor wie hij – die gedachte had zich onwrikbaar in hem vastgezet – onmogelijk opa kon zijn. Hij was klaar met zichzelf en met Rosalien, zijn dochter in wie hij zichzelf in jongere versie terugzag. Rosalien die van de ene vrijer naar de andere sprong en haar

vader in de spiegel van zijn verleden alle valkuilen en stommiteiten in herhaling liet zien. Dat zou nooit iets worden, met haar.

Benjamin Samuel Hindricks was klaar met het ondermaanse, maar te laf om gevolg te geven aan zijn overtuigingen. En Johan Hindricks, die in Singapore besloot om vanaf nu als Bram van Messel door het leven te gaan, liet bij opkomende zon na te doen wat zijn bevrijdende woede hem had ingegeven.

19.

Fleur woont met haar neuroloog in Nunspeet – Henri reist dagelijks naar Nijmegen of naar Utrecht waar hij zijn maatschappen bedient – op racefietsafstand van de Oostvaardersplassen waar kuddes verkommeren en dagelijks herinneren aan de wreedheid van de natuur, natuur die voor mensen even wreed is als voor andere dieren van de schepping. Enkel de vorm van wreedheid verschilt in dit deel van de wereld met de vormen van ongemak in de rest van de wereld.

De tweeling is drie weken in de grotemensenwereld en oma Hilde mag komen kijken naar haar kleinkinderen. Fleur was tegen het bezoek van oma, maar Rosalien die naar eigen zeggen definitief afziet van een vaste partner, maar misschien wel kinderen wil, had haar zus overgehaald om net te doen alsof er niets was gebeurd. Het had geen zin de nieuwe generatie met het verleden te belasten. De baby's hadden recht op een oma, ze hadden al een suikertante, Rosalien, en een oma hoorde erbij, vooral ook omdat de opa's er niet meer waren; de opa en oma van de koude kant leefden al lang niet meer. Oma Hilde Hindricks was de enige overgeblevene – naast overgrootmoeder Lea in Zuidlaren – van de vorige generatie en oma Hilde mocht dan lichtelijk gestoord gedrag vertonen, dat was nog geen reden haar buiten te sluiten. Hilde was altijd al apart geweest, en wie zou dat niet zijn naast een gesloten en in zichzelf gekeerde man als Bennie Hindricks was geweest? De naam van dokter Alzheimer werd zorgvuldig vermeden. Aldus besloten.

Rosalien rijdt oma Hilde terug naar Otingerzand. Voorbij Zwolle begint haar moeder te praten. Als ze na Waanders voetstaps voortbewegen in een file zegt oma Otingerzand – haar nieuwe titel – terwijl ze recht voor zich uitkijkt: 'Ik wilde drie kinderen, voor minder deed ik het niet. Bennie vond twee genoeg. Ik wilde nog een zoon. Hij wilde niet. Bennie wilde niet.'

Rosalien Hindricks keek naar de foto van haar broer Johan – Bram kan ze nog niet zeggen – op het dashboard van de auto. De 'suikertante' houdt zich vast aan haar broer en haar zus. Met magneetjes zijn Fleur met haar man Henri en de kindjes vastgekleefd en Johan die zich Bram noemt kijkt de reizigers aan met een theepot voor zijn kin.

'Fleur, Rosalien, twee dochters. Ik wilde ook een zoon.'

Hilde Hindricks trok rimpels in haar voorhoofd, schudde haar hoofd met korte schokjes en rolde haar ogen. 'Je vader zei, Bennie zei: "Ik kan alleen dochters maken." Wat kon ik doen?'

In de berm wordt een groen scherm geplant. Twee auto's verlichten met dimlicht de bodem van de sloot. Rosalien ziet een lichaam in verwrongen houding naast de snelweg. De nieuwe oma ziet niets. Rosalien kijkt vooruit.

'We vreeën niet meer. Je vader, Bennie, wilde me niet meer.' Hilde Hindricks kijkt kort opzij. De schemering nam het van de dag over. De auto wentelde zich in intimiteit door wegvallend daglicht.

'Hoe oud ben je nu? Zevenentwintig. Je bent zevenentwintig. Zevenentwintig jaar geleden. Na jou heb ik heb je vader niet meer bekend.' Ze wacht en kijkt opnieuw opzij en zegt: 'Je vader had een scheve. Een scheve als hij een stijve had.' Haar moeder lacht zachtjes.

'Een scheve stijve,' lacht ze.

Hilde Hindricks wacht op de blik van haar dochter die langzaam vaart meerdert nu het lijk in de berm achter hun ligt.

'In de hoekjes, voor in de hoekjes,' zegt oma Otingerzand.

Rosalien zwijgt.

'Wat moest ik? Ik wilde een zoon.' Oma Otingerzand lacht en spettert tegen de binnenkant van de voorruit.

20.

De tweeling was vernoemd naar de opa van Henri's kant. De jongens zouden als Boy en Braveheart door het leven gaan, en als de jongens later anders zouden beslissen, was het nog vroeg genoeg om de authenticiteit van hun afkomst van stal te halen. De tweede naam van de kinderen was van opa. Vernoemde opa Willehad Broer Brookson was dood, net als de andere opa Benjamin Abraham Hindricks die in een afgesloten en nooit weer geopende kist ingevroren uit Singapore was ingevlogen. De directeur van Tools&Toys die niet met zijn naam in zijn kleinkinderen voortleefde. Fleur had niet gewild dat haar vader werd vernoemd, en aangezien er geen meisjes geboren waren, kon ze haar moeder buiten de deur houden, wat de naamgeving betrof.

De voorouders hadden niets te klagen over de namen en de gezondheid van de eerste nazaten van hun kinderen, maar daar hadden de grootouders geen weet van. Hele hoofdstukken en familiedrama's werden afgesloten met de nieuwe jongetjes aan de zoom van de Veluwe. Ze zouden het Drentse land misschien herkennen van een enkel bezoek aan oma Otingerzand, maar misschien ook niet. De tijd zou het leren.

Op zolder van de rietgedekte villa nabij het Veluwemeer stonden dozen met kinderspeelgoed van vader en vooral van moeder. En dozen met foto-albums, dozen met dia's en een enkele smalfilm van een kindertijd met bezoek aan het Noorderdierenpark en met ravottende kinderen op de speelweide bij het zwembad. De albums met transparante schutbladen en bijschriften in vulpeninkt lagen weggestopt en het was maar de vraag of Boy en Braveheart daar ooit een blik op zouden werpen. Voor Fleur stond het verleden in dozen, en dat wilde ze graag zo houden.

Oma Otingerzand werd er niet beter op. Oma kon misschien niet meer op zichzelf blijven wonen. Naast boosheid en verdriet, dat klonk netter, was het misschien zaak om Hilde Hindrikcks – van Messel in een tehuis te plaatsen voor ze te slecht zou zijn, van verstand – het lichaam functioneerde nog uitstekend – en te verward zou zijn om voor zichzelf geen gevaar te vormen.

Fleur, Rosalien en ook Johan hadden moeder van verre in ogenschouw gehad en nauwelijks een beeld van haar werkelijke toestand. Vragen stellen aan moeder over de ware aard van haar karakter, over haar verlangens en vervulling van meisjesdromen kwam niet in hen op, dat zou pas komen als de tweeling richting puberteit zou gaan en de gestaalde kaders van de ouders en de suikertante van Boy en Braveheart

door kindervragen onherroepelijk zouden gaan bewegen.

Dat is de verandering: kinderen stellen vragen en laten zich niet meer met een kluit in het riet sturen. Als antwoorden niet van vader en moeder komen, gaan kinderen elders op zoek naar antwoorden. De waarheid over de werkelijkheid ligt immers voor het opscheppen, en dat de waarheid over de werkelijkheid elk moment aan verandering onderhevig is, dat is aan elk wezen opnieuw te ontdekken. Boy en Braveheart kunnen de borst nat maken, maar – geen haast – eerst gebeurt dat natmaken van borsten nog door mama Fleur en papa Henri die hun eigen geschiedenis gaan herschrijven tot ze er vrede mee winnen.

21.

Drie weken na de begrafenis van Bennie Hindricks kwam Bram van Messel in zijn ouderlijk huis in Otingerzand. De theepot was geland. De Japanners van Nippon Shunga Trading Company namen zijn werk in productie, voor de westerse markt en misschien ook voor de thuismarkt, maar dat viel nog te bezien.

Bram van Messel had niet aangeklopt. De deur was zelden in het slot, alleen 's nachts, maar vaak ook dan niet. Met de kruk in de hand hoorde hij zijn vaders stem "Als ze je 's nachts weghalen, brengen ze je overdag wel weer terug." Niemand zou hem willen hebben. Kind met kleine oren, een dikke bos donkerblond lichtkrullend haar en een stevige neus met een lichte knik halverwege. Kind van zeven in korte broek met spillebeentjes, kapotte knieën en hoge veterschoenen toen dat net geen mode meer was. Inderdaad, een vertederend kind dat iedereen graag zou inleveren bij de wettelijke ouders. In dat opzicht was Johan niet anders dan het innemende "roetmoppie" van het opvangcentrum van asielzoekers. Prachtige zwarte, lichtbruine en gele kinderen werden in buggies – door wie betaald? – tussen de Blokker en de Lidl in Bargeloo heen en weer gereden. Mooi voor een snapshot, maar vooral onvervreemdbaar eigendom van de ouders die tijdelijk op bezoek waren.

'Moeder.'

'Jongen.'

'Moeder.'

'Jongen.'

'Moeder.'

Bram smoorde de dialoog in een omhelzing die alles had van een uitgestelde verplichting. Het hoorde tot de recente mores de ander vast te houden, stevig te omhelzen, waar hij meer dan genoeg had gehad aan een handdruk of een schouderklop.

'Jongen.'

Vijf jaar, tien jaar? Hoe lang was het geleden dat hij een voet had gezet op het erf, op de plavuizen in de keuken, op de planken in de woonkamer? Aan de steunpalen van het dak hingen dezelfde schilderijtjes. Naast de haard het abstracte werk van Bennie Hindricks die een half jaar een schilderscursus had gevolgd, niet om te leren schilderen, maar om zijn ziel te leren kennen. Het had niet mogen baten. Niet anders dan dat hij zijn ziel daarna bij Lisa Verblaak deponeerde, en als Faust bij de duivel in het krijt kwam te staan. Lisa Verblaak die zich op diezelfde cursus op het

figuratieve in acryl had gestort met landschappelijk werk zonder aanvankelijk een levende ziel af te beelden, zij het de ziel van een mens of de ziel van een dier. Beide schilders waren niet aan zelfportretten toegekomen, niet in olieverf, niet in acryl, niet in bespiegeling. Ze waren aan de ware liefde begonnen als was het een inhaalrace tegen de tijd. Het was dat Bennie Hindicks geen affiniteit had met taal, anders was er ongetwijfeld een dichtbundel van zijn hand verschenen; met de titel Tools&Toys.

Lisa Verblaak was tijdens de schildercursus opnieuw begonnen met een dagboek, in het Frans. Le journal.

'Gaat het moeder?'

Het ging. Bram zette thee, haalde de trouwfoto bij de haard vandaan en zocht een plek om het dubbelportret voor eeuwig op te bergen. Hij zag zichzelf als dertienjarige in de lijst met zijn halfzusters. Dertien, eindelijk tiener, eindelijk kind af. De verzameling was uitgebreid met een foto van de tweeling Boy en Braveheart. Tussen de lijstjes lag een krantenknipsel uit de Eindhovens Dagblad met lovende woorden en met zijn portret met theepot. Maarten en Lucille hadden het knipsel gestuurd. Hij wist niet of hij blij moest zijn met die aandacht. Hij draaide het knipsel om. Op de achterkant een halve advertentie van lego en van droge metworst. De theepot was beter.

'Moeder,' er klonk een aarzeling in zijn stem die hij niet wilde. 'Moeder, als je wilt vlieg ik met je naar Singapore. Als je wilt weten waar vader...' Het was het laatste wat hij wilde, met zijn moeder in een vliegtuig, met zijn moeder in een hotel, met zijn moeder naar de vertrekplaats van vader die zijn vader niet was, maar hij had zich verplicht gevoeld het voorstel te doen.

'Jongen,' antwoordde zijn moeder. 'Jongen, hoe oud ben je nu?'

Bram van Messel zei aarzelend zijn leeftijd.

'Drieëntwintig,' herhaalde Hilde Hindricks – van Messel. 'Drieëntwintig.' Ze streelde de theepot. 'Drieëntwintig.'

Zo oud was de vader van haar zoon bijna toen het zaad van haar tijdelijke minnaar, als het al de naam minnaar mocht hebben, misschien was het beter om te spreken van bevruchter of inseminator, op weg was naar haar eitje. Haar Bram was nu net zo oud als Henk Hoving toen die student filosofie haar drieëntwintig jaar geleden een zoon schonk. Of beter wellicht, toen ze Henk Hoving verleidde om haar een kind te geven dat ze van haar man niet krijgen kon; omdat hij niet wilde.

Na de bekentenis van Bennie Hindricks, twaalf hoog bij opkomende zon, hadden ze samen ontbeten. Johan – Bram van Messel – met op de oordopjes van zijn iPhone Detroit Diesel met het album *Terre inhumaine. D-Day, Field of the death*, de oorlog en niet alleen de oorlog verbeeld.

Bennie Hindricks tegenover de man die niet zijn zoon was, kon de

stampende discobeats horen. Hij zweeg, wachtte achter zijn thee, raakte geen brood aan, liet het ei koud worden, de jus d'orange, de melk, de jam, de kaas, alles op tafel liet hij onberoerd.

'Ruins, Red Rebels, Deadly Sins,' zei Bram van Messel terwijl hij zijn oorpluggen verwijderde. 'Zou je moeten horen.' Hij had de oorpluggen over de borden heen naar Bennie Hindricks gereikt met een gevoel waarin superioriteit en medelijden met elkaar streden. "De man die zij hun vader heetten", maar die zijn vader niet bleek te zijn.

'Je bent een oorlogsslachtoffer,' zei Bram van Messel, 'maar dat zie je misschien niet zo.' Hij had niet op een antwoord gewacht. 'Je kunt oorlog op meerdere manieren definiëren. Oorlog is ook de strijd tegen en met je verleden.' En met een zekere mildheid waar hij zelf over verbaasd was geweest, liet hij volgen. 'Jouw vader heeft de strijd met de mazelen verloren èn gewonnen. Je oudere broertje – hoe heet hij ook al weer? – sneuvelde en zoog jou de oorlog in met je vader en met je geloof.

Jouw vader overleefde het verlies van zijn oudste kind en weigerde jou te offeren. Hij kwam in opstand tegen zijn illusie van een almachtige god, een illusie die hij afzwoer, maar niet kwijt kon raken.

Jouw vader verhing zich, dat was zijn manier om te sneuvelen en de verdere oorlog te ontlopen, en met die daad schoof hij jou de oorlog in. Hij wilde dat jij afmaakte waar hij zichzelf te zwak voor vond. Misschien is dat laf.' Bram van Messel had gewacht tot de man aan de andere kant de oordopjes en de iPhone aanpakte. 'Misschien niet, misschien is het niet laf. Misschien is er moed voor nodig om het gevecht te ontlopen.'

Bennie Hindricks worstelde met de inelkaar gestrengelde snoertjes. Zo hoefde hij Bram van Messel niet aan te kijken. De woorden van zijn stiefzoon kwamen hem niet onbekend voor – hij hoorde Lisa – maar het was voor het eerst dat de boodschap over leek te komen. Moed, lafheid, afrekening. Bennie Hindricks werd naar vertrouwd terrein geleid.

'Je wist niet dat je in permanent gevecht was, en mijn moeder wist dat ook niet. Ze liet zich door jou verkrachten, op verzoek, al zet ik dat misschien te zwaar aan, maar zo kan ik er tegenaankijken. Dat leer ik van de discomix, dat hoor ik in *Terre inhumaine*. Psychedelische muziek, maar als je daar nooit naar hebt leren luisteren, weet je niet wat het kan betekenen. Kun je proberen. Ik heb mezelf ook moeten dwingen om naar Shostakovich te luisteren, en naar Peter Schat en de piepknormuziek van de atonalen en dissonanten. Levert wel wat op. Ook voor de jazz.'

Bennie Hindricks had geglimlacht, zich thee ingeschonken en de pluggen in zijn oren geduwd. Detroit Diesel, niet met overgave, eerder met tegenzin, maar hij was toch blijven luisteren om de jongeman tegenover hem te plezieren en misschien om een begin van begrip te vinden.

Bennie Hindricks trok de earplugs uit. Hij zag dat Bram van Messel nog niet was uitgepraat.

‘Ik maak van mijn hart geen moordkuil,’ had Bram van Messel gezegd. ‘Ik zit nu rustig tegenover je. Ik voel me goed en op mijn gemak, maar tegelijkertijd haat ik je.’ Hij pakte de vork van zijn ontbijtbord met puntjes eigeel aan de tanden. ‘Ik zou je kunnen vermoorden, maar....’ Hij wachtte. ‘Ik zou van alles kunnen doen, maar nu niet. Nu niet.’ De vork klepperde tegen het bord.

‘Wat ik nog zeggen wou: Oma van moeder kwam in haar tienertijd klaar met de holocaust en jij werd door je moeder afgezogen. Zo is het toch? Of niet soms?’ Het was een retorische vraag.

‘De ene mens geeft op de ene manier vorm aan zijn bestaan en de andere mens doet dat op een andere manier.’ Bram van Messel pakte mes en vork opnieuw vast. ‘Ik merk dat ik in algemeenheden ga praten, dat wil ik niet.’ En hij vervolgde: ‘Moeder had het gemakkelijker dan jij. Moeder hoefde zichzelf enkel te vertellen dat ze de erfenis van wreedheden en massaslachtingen had overleefd en dat dat niet haar verdienste was en ook niet haar zonde. Haar ouders, en ook haar eigen levensgeschiedenis hadden haar integriteit niet aangetast. Ze werd nergens mee opgezadeld. Zeg ik dat zo goed?’

Bennie Hindricks wist niet of zijn stiefzoon het goed of niet goed verwoordde. Door zijn biecht, aan wie maakte achteraf niet zoveel uit, was zijn geschiedenis die hij voor een belangrijk deel zelf had geconstrueerd, weggevallen. Alles wat hij had bedacht in de afgelopen dertig jaar leek niet meer van toepassing.

Bennie Hindricks dacht aan Lisa Verblaak en dat hij zich nu ongeremd over kon geven aan Lisa Verblaak. Alleen de gedachte aan zijn minnares aan de Fabrieksstraat zette zijn onderlichaam al in beroering. Hij voelde geen schaamte meer, voor het eerst. Hij voelde geen schaamte dat hij een andere vrouw beminde, boven zijn wettige echtgenote, boven Hilde van Messel die hem alleen nog volgens wettelijke afspraken toebehoorde.

‘Jij bent door oma beschadigd. Ze heeft je lichaam misbruikt en je had geen verweer. En dat laatste is het ergste. Geen verweer tegen wat je wordt aangedaan. Je was een kind en door je af te zuigen verhinderde oma dat je volwassen zou worden. Geheimen remmen groei naar volwassenheid, geheimen zorgen voor passieloze seks.’

Bennie Hindricks had geknikt, zijn handen plat naast het ontbijtbord gelegd en gezegd: ‘Zal ik afrekenen?’

‘Jongen,’ zei Hilde Hindricks – van Messel.

‘Jongen van me.’

En een krappe maand nadat ze Henk Hoving zijn zaad in haar geboortekanaal had laten uitstorten, was Hilde Hindricks met haar hoofd onder het dekbed geschoven. Bennie had geprotesteerd, maar Hilde had gedaan

wat ze verafschuwde. En terwijl Bennie klaarkwam had ze haar wettige echtgenoot bestegen, hem, scheef en wel, bij haar naar binnen gepropt. Ze wist dat ze hem bedroog, ze wist dat ze zichzelf bedroog. Het was het laatste zaad uit zijn scheve penis dat haar belastte, en ze wist dat zijn zaad vergeefs was. Haar akker was al geploegd, er was al gezaaid. Het zaad van Henk Hoving kwam al tot ontkieming.

Haar zoon kwam volgens de officiële telling drie weken te vroeg. Elk wist van de leugen en ieder zweeg. Hilde had haar zoon. Bram van Messel kon aan zijn avontuur beginnen, dankzij zijn moeder en zijn vader, ondanks zijn moeder en zijn vader. Aan Bram van Messel was niets gevraagd, maar daarin was hij niet uniek.

II

1.

Het was geen uitgemaakte zaak wie de vader van Océan was; postbesteller en tweede man Henk Hoving of zijn recent erkende zoon Bram van Messel, beide mannen kwamen in aanmerking voor het vaderschap. Voor Henk Hoving zou het de tweede keer zijn dat zijn zaad hem was ontfutseld met fatale gevolgen; vaderschap zonder vader van de pasgeborene te kunnen zijn. Bram van Messel was door de mogelijke wending in zijn leven overvallen, al was hij er aan toe geweest, zoals hij dat zelf in herhaling had verwoord nadat hij de designopleiding cum laude had afgesloten.

Bram van Messel, inmiddels midden twintig, had na de inwijding door Franciska, enige ervaring met seks zonder dat hij zich deskundige wilde noemen. Daarnaast hield Bram van Messel er niet van om over intimiteiten te praten, niet als het over lijfelijkheid en seks ging.

De laatbloeier kende de basisprincipes, maar hij was niet veel verder gekomen dan bij vlagen hartstochtelijke gymnastiek met een keur aan jonge en wat oudere vrouwen. Al wilde hij zijn ervaring ook niet overdrijven. Hij had het oeroude spel gespeeld met zijn lijf en met de warme en tedere lijven van de vrouwen die hem hadden uitgenodigd. Of juister gezegd: die zich hadden aangeboden aan de jazz-musicus en theepotdesigner van ongeveer – volgens damesbladen die niet meer zo mochten heten – juiste proporties. Bram van Messel was met zijn slank, maar niet bovenmatig sportief lijf en een karakteristieke bijna vierkante kop met zware wenkbrauwen een aantrekkelijke partner wat zijn uiterlijk aanging. De lichte knik in zijn neus namen de minnaressen op de koop toe. Niet de mooiste man, maar ook niet de lelijkste. En hij rook lekker, ook zonder body lotion.

Zijn lichaam en zijn uiterlijk waren geen belemmeringen voor het treffen van een goede partner. Zijn intelligentie en zijn tegendraadse opvattingen wilden hem wel eens in de weg zitten. Vrouwen leken meer belangstelling te hebben voor zijn lijf dan voor zijn geest, maar misschien was die insteek van het andere geslacht nog een erfenis van de oertijd, waarin kracht boven slimheid telde. Veel vrouwen verloren voor hem hun aantrekkelijkheid vanaf het moment dat ze begonnen te praten.

Als hij eerlijk was, en aan eerlijkheid gaf Bram van Messel de voorkeur, was hij na elke bijslaap – bij voorkeur niet in zijn bed – blij als hij in de vroege uren van de dag naar zijn eigen kamer kon fietsen, zijn tanden kon poetsen, een hete douche kon nemen, zich kon scheren en schoon goed kon aantrekken. Welbeschouwd wilde hij zo snel mogelijk elke her-

innering aan het lichamelijke spel uitwissen als een leraar die met een natte spons het verhaal van het lesuur voorgoed verwijdert en zijn geest leegmaakt voor een volgende stap. Alleen met zichzelf, de sax aan zijn lippen, in zijn kamer met de gordijnen nog half dicht. Buiten het langzaam opgangkomende leven en binnen zachtjes de melancholische berustende en bij vlagen huilende vibraties van de sax.

Bram van Messel vond zijn bevrediging in freestyle op de sax, thuis, alleen. Hij hoefde niet na te denken na de sex, de sax gaf hem antwoord, maar hij had geen vragen als hij weer thuis was. De sax stroomde als een kalme rivier in een nevelgevuld Chinees landschap, vloeide als een eeuwenoud gedicht over de opkomende zon, de zee, de natuur, de bossen en de bergen samen in natuurlijke harmonie. Hij was die ochtenden een instant composer. Misschien zou hij eenzelfde – thee-ervaring, zoals hij die noemde – kunnen hebben na afloop van de coïtus met het meewerkende voorwerp, met het lijdende voorwerp, met het lichaam van zijn overgave naast hem in bed, lepeltje-lepeltje tegen elkaar, maar hij had de weg naar dat pastorale arcadië nog niet gevonden. Hij kende de verslindende woestheid van de paring – met een hem ongekende heftigheid die hem aan verkrachting deed denken – maar niet de natuurlijke harmonie van de hoofse liefde.

Bram van Messel was aan een vervolg toe, een stap verder dan de jeugdige onbezonnen acrobatiek. De designer wilde verder dan de basisprincipes, maar als dat pad zich nog niet aandiende wilde hij zich nog wel eens vergissen, al was van vergissen niet echt sprake.

Vergissen raakt aan niet-willen, aan onbedoeld besluiten nemen met een vervelend en onbedoeld gevolg. Zo was het niet. Er bestonden ook prettige vergissingen. Immers: er was niets tegen een gezellige avond met passende vrijerij, maar toch. Het leek soms alsof de weg naar een bestendige relatie werd afgesloten door kortstondige vrijages, die hij geen avontuurtjes wilde noemen. Begin, tussenstuk en einde waren in ruime mate voorspelbaar, alleen de soort thee in de ochtend en het broodbeleg waren nog een verrassing, en dat ook niet altijd. Het liefst vertrok hij voor het licht werd en voor aardbeienjam en chocoladevlokken uit de keukenkastjes kwamen.

Bram van Messel had ontdekt dat zijn karakter en zijn drijfveren niet tevreden waren met dagelijkse doorsnee. Niet voor niets was hij bij design terechtgekomen. Hij wilde ontwerpen, scheppen, een betere wereld achterlaten – op den duur – al voelde hij zich geen wereldverbeteraar en hemelbestormer. Een nieuwe theepot, een nieuw servies dat aansloot en richting gaf aan de dagelijkse ontwikkelingen. Design was voor hem ook vormgeven aan de identiteit van het heden. Hij wilde zichzelf en de nabije wereld verrassen door op een speciale manier te onthullen wat iedereen al wist, maar nog niet kon verwoorden.

Expressionistische schilders, literatoren en musici als James Joyce, Henrik Ibsen, Thomas Mann, en Dimitri Shostakovich en musici van de Entartete Musik of de band rond Louis Andriessen riepen weerstand op, maar legden tegelijktijd de vinger op de zere plek van de maatschappelijke stroming.

Bram van Messel was niet uit op zere plekken. Hij kende de zere plekken uit zijn jeugd en sinds een paar jaar de zere plekken van zijn afkomst, de snelle dementie van zijn moeder juist op het moment dat hij bereid was vragen aan haar te stellen. Naast haar kist – hoe pathetisch kan een jongeman nog zijn, ook als hij Bram van Messel heet – zwoer hij, voor wat het waard was op dat moment, dat hij zijn vingers voortaan op prettige plekken zou gaan leggen. Niets hoogdravends in het stro zetten, maar ontwerpen voor dagelijks gebruik. Hij deed niets anders dan tegen zichzelf zeggen dat hij de weg zou volgen die hij was ingeslagen.

En toen belde Lisa Verblaak dat ze zwanger was; in blije verwachting.

Over de moeder van Océan was geen misverstand mogelijk. Lisa Verblaak. Niemand anders dan Lisa Verblaak was de moeder van het jongetje dat achter de directeurswoning op het gemaaide gras zijn weg zocht. Egbert Schreur van de RABO-bank had voortvarend en nog te vroeg de schommel bij het pand Achterste Brinkstraat 9 naar de Fabrieksstraat laten verplaatsen. De lege woonboerderij was te duur, kende veel achterstallig onderhoud en het zou nog vele crisisjaren duren voor er een koper gevonden zou worden. Geen van de kinderen wilde er wonen. Egbert Schreur kende het dorp en hij wist wat te doen, ook ongevraagd. En als hij het niet wist, was er Grietje Zalm die haar man influisterde wat bij Geertruij Foucet tussen roggebrood en beschuit werd verteld. In Otingerzand zorgde iedereen voor elkaar, gevraagd en ongevraagd.

Lisa Verblaak had niet aan een nakomeling gedacht, haar lichaam leek de magische grens al overschreden, maar stil verlangen zeurde los van het verstand op eigen wijze op de achtergrond. Ze had zich in herhaling in de spiegel bekeken, het groeiend aantal rimpels – plaatselijk bekend als kraaienpooties – waargenomen, de wallen onder haar ogen als ze moe was, haar niet meer heel strakke lichaam dat aantrekkingskracht leek te verliezen. Lisa Verblaak had opgemerkt dat ze onontkoombaar ouder werd en de leeftijd had bereikt van de hoogleraren die haar destijds wegwijs hadden gemaakt in de grotemensenwereld die ze niet op Emmererfscheidenveen had kunnen vinden. Maar ze was vergeten dat ze destijds ook niet had gezocht naar een bestemming van haar talenten. Ze had maar wat gedaan en haar lichaam ter beschikking gesteld aan de wetenschap zonder nieuwsgierig te zijn naar de resultaten van al die onderzoekingen.

Wellicht was het geen aftakeling in de ogen van mannen, maar diep in

haar hart en ook in haar ziel voelde ze de drempel naar onvruchtbaarheid en voelde ze hoe de kans een nakomeling in de wereld te zetten steeds kleiner werd, en hoe langzame necrose haar overbodigheid zou benadrukken. Ze was al onregelmatig, niet meer het maandelijkse bloeden van de vrouwen, zoals Leonard Nolens ooit dichtte. Ze bloedde steeds vaker, maar niet als teken van een onbevrucht eitje. Melancholie werd haar deel en af en toe meldde ze zich ziek. De kinderen van onmachtige of onwillige opvoeders – wat was het verschil? – moesten maar door anderen worden beschermd. Lisa Verblaak had de handen vol aan zichzelf. Wat ze nooit had gewild, gebeurde toch. Ze werd het archetype van een vrouw met een barokke jeugd, met een onvervuld verlangen naar man en kind en met een ontwakend besef van de eindigheid dat in weekendbijlages van kranten werd verwoord met de retorische vraag: is dit het nou? Lisa Verblaak begon de boeken te lezen die ze de achterliggende jaren had gekocht, maar nooit had ingekeken.

Zowel de postbode – Henk Hoving – als zijn zoon – Bram van Messel – dat was geen geheim voor het dorp en voor direct betrokkenen, hadden Lisa Verblaak met een kort bezoek vereerd. Eerst Henk Hoving om na lange maanden van ontregeling het afscheid van zijn vrijdagse bijslaap af te sluiten; om de voortschrijdende dementie van Hilde Hindricks te vieren – waar hij niets mee te maken wilde hebben. Hij had genoeg verwarring gekend en begeerde niet dagelijks getuige te zijn van een terugkeer naar de kindertijd en verder. Op ontwenningsverschijnselen had hij niet gerekend, vooral niet omdat hij – na opnieuw een telefoontje van Egbert Schreur – de kuil voor Hilde van Messel had gegraven. Het graf waar hij zelf weer was uitgeklommen. Het graf dat hij eigenhandig had gedicht.

Henk Hoving. Niet dat Lisa Verblaak hem op voorhand in haar toe had willen laten, maar ze wist niet waar ze zo snel een andere man vandaan zou moeten halen. En op de een of andere manier had Henk Hoving iets vertrouwds, ze hadden, tegen wil en dank misschien, een gemeenschappelijke geschiedenis op het zand, in dit brinkdorp. Ze waren partners geweest in de ménage à quatre, ook al hadden ze elkaar ontlopen. Op de valreep had haar lichaam haar gestuurd, de hormoonspiegel had haar minder kieskeurige en smachtende lichaam opnieuw opengemaakt na jaren van vrijwillige onthouding.

De paring, meer was het niet geweest, had zich in minder dan een kwartier zwijgend en zonder gekreun voltrokken. Henk Hoving was tijdens de ochtendbestelling binnen geweest, had zijn sokken en zijn T-shirt aangehouden en was vijf minuten na de daad teruggekomen om de map met aangetekende brieven, die hij in de haast vergeten had mee te nemen, op te halen. Voor hij de tweede maal op straat stond, joelde de sirene van Bescherming Bevolking luidkeels vanaf het dak van de Fabriek.

Loos luchtalarm.

Henk Hoving was naar huis gefietst, had een warme douche genomen, een kwartier geslapen, de kippen gevoerd, met zijn handen in zijn broekzakken op de erfscheiding gestaan en gezien hoe een reebok in de houtwal verdween. Pas na de thee had hij de bestelronde met rouwbrieven afgemaakt. Wat hem aanging hoefde hij Lisa Verblaak nooit weer te zien, en misschien gold dat omgekeerd ook zo. Alsof er een openstaande rekening was vereffend en de boekhouding afgesloten kon worden. Toen wist hij nog niet van het resultaat van zijn kortstondig bezoek, of het resultaat van de visite van zijn zoon, diezelfde dag nog.

Want op de avond van diezelfde dag kwam Bram van Messel – die in niets leek op zijn wettige vader Benjamin Abraham Hindricks van Tools&Toys, zijn wettige vader die bij Lisa Verblaak in de meest letterlijke zin kind aan huis was geweest – bij Lisa Verblaak op bezoek. Bennie Hindricks die bij Lisa Verblaak een adresje had gevonden, een meisje uit Emmererf, om – als Kasavoeboe tussen twee kamelen – wekelijks, of zo vaak als het kon, met zijn geknikt piemeltje te spelen. Bennie Hindricks had zijn stiefzoon nauwelijks gezien en nauwelijks aan de opvoeding bijgedragen. En voor een buitenstaander in Otingerzand en wijde omgeving was dat helder waar te nemen. Bram van Messel hing er maar wat bij in het gezin van de geslaagde zakenman, en de jongen had geluk gehad op tijd weg te kunnen gaan naar het katholieke zuiden.

Bram van Messel ging zijn eigen gang, slechts af en toe overvallen door opspelende hormonen, als in een natte droom waarin het lichaam en de onafhankelijke fantasierijke geest een eigen spoor trok voor de wekker afliep.

Lisa Verblaak had na de ochtendbestelling een warme douche genomen, zich netjes aangetrokken, haar haar gekamd en haar lippen geverfd, alsof ze geweten had dat het bezoek van Henk Hoving eerder op de dag niet zonder gevolgen zou blijven. Er was een haar onbekende rust over haar neergedaald, een rust die een oorsprong vond in een gevoel van onkwetsbaarheid. En op het hoogtepunt van die euforie stond Bram van Messel aan haar deur. Jongeman met blozend gezicht, jack in Cobratinten en lichtafhangende schouders, afwachtend, aarzelend kwetsbaar, zonder kloppen op haar stoep bij de achterdeur. De ontwerper had haar vertederd.

Bram van Messel had drie maanden eerder zijn intrek genomen in Het Kasteel. Saxofonist, ontwerper van huishoudelijke artikelen, winnaar van de HEMA-ontwerpwedstrijd, met een voorkeur voor alles rondom de maaltijd. Potten, pannen, bestek, kookgerei.
Hij had Eindhoven, Strijp en het Drentse Dorp achter zich gelaten, met de ambitie de wereld te veroveren op het kleine terrein dat hij voor zichzelf had

uitgekozen. Maar eerst zou hij zijn moeder, Hilde van Messel, verzorgen en met liefde – zo mocht het wat hem betrof langzamerhand gaan heten – op weg naar haar biologisch einde begeleiden. Moeder Hilde van Messel die het sinds een paar maanden zonder zijn biologische vader – Henk Hoving – moest doen en eerder dan verwacht de laatste adem had uitgeblazen.

Henk Hoving die een einde had gemaakt aan zijn vrijdagse vrijpartij met de vrouw die hem wel als verwekker van haar zoon had gewild, maar niet als partner. Henk Hoving die enkel met Brams moeder had geneukt en nooit een poging had gedaan met Hilde Hindricks in gesprek te komen, niet omdat Henk Hoving dat niet had gewild, maar meer omdat hij niet wist wat een goed gesprek was. Hij had geen voorbeeld gehad. Ook in het jaar aan de universiteit had Henk Hoving naast de feiten geen andere werkelijkheid kunnen ontdekken. Naast metafysica, de werkelijkheid naast de werkelijkheid, was ook reflectie hem vreemd gebleven.

In meer dan één opzicht had Henk Hoving raakvlakken met de hoofdpersoon uit de verfilming van *Being there* van Jerzy Kosinski. Met dit verschil dat Henk Hoving het niet geschopt had tot president van de Verenigde Staten, maar was blijven steken als postbesteller in Otingerzand. Postbesteller met een inmiddels overleden dementerende minnares die de moeder was van zijn zoon; een zoon die zijn intrek had genomen in Het Kasteel, een zoon die hij bij gebrek aan een gemeenschappelijke geschiedenis nauwelijks als eigen kind ervoer.

Henk Hoving was pas na de dood van Bennie Hindricks aan zijn kortstondige wrok tegen zijn Hilde begonnen, een wrok die pas vorm kon krijgen nu hij zich – Godbetert na tientallen lethargische jaren – bewust was geworden van de rol die hij had gespeeld. Een wrok die hij nauwelijks van zelfmedelijden weg kon houden. Vijfentwintig jaar op het dorpstoneel en pas rond zijn vijftigste levensjaar tot besef komen van zijn rol in Otingerzand, in dit slapende Drentse Dorp. Maar wie had eigenlijk geslapen?

Het zou voor Henk Hoving nog wel enige tijd duren voor hij met onbelaste blik naar achteren zou durven en zou kunnen kijken, zou kunnen zien, de ogen te sluiten en de blik naar voren te durven werpen. Tranen was het minste wat hij kon verwachten, en agressie misschien, en teruggetrokkenheid; een van zijn meest in het oog springende specialisaties. Hij kon zichzelf nog honderd maal verrassen. Maar voor dat zover was – met de vraag of het ooit zover zou komen – had Lisa Verblaak hem een verrassing bereid. Dat dacht hij. Maar zo voelde dat niet. Hij voelde zich opnieuw gebruikt en het enige verschil was dat hij na tien minuten alweer buiten had gestaan, zonder uitzicht op een vervolg. De paring – dat was het – met Lisa Verblaak was eenmalig geweest, dat was hem helder geweest voor hij thuis was aan de Bovenboerveenseweg en zichzelf onder de douche hoorde fluiten.

Eenmaal in Otingerzand was Bram van Messel niet zo zeker meer van zijn motief om naar het Drentse dorp te verkassen. Misschien speelden er meer overwegingen een rol, waar hij nog geen weet van had. Misschien wilde hij zijn breukvlak lijmen toen hij als onhandelbare puber naar het zuiden werd gestuurd en de brink achter zich liet. Misschien...

Zijn biologische vader – Henk Hoving – kende hij niet toen hij dwars lag in zijn puberteit. Bram van Messel kende zijn verwekker niet, terwijl het halve, zo niet het hele dorp, op de hoogte was, maar niet de moeite nam om het hem te vertellen.

Bennie Hindricks, de man die hem niet had verwekt en die zich nauwelijks als vader had gedragen, al was daar geen reden toe zolang de leugen niet aan het licht was gekomen, had in Singapore de dood ontmoet na zijn biecht bij Bram van Messel. Bram die in diezelfde maand op zakenreis in Hiroshima en Nagasaki was. Dat slotakkoord met Bennie Hindricks, die niet zijn vader was, was in elk geval netjes afgerond.

Bennie Hindricks had uit Calvinistische overweging voldoende kapitaal van Tools&Toys voor Brams kindsportie achtergelaten, ruim genoeg om een studio in de Fabriek te kopen. De andere vader – Henk Hoving – die Brams dementerende moeder in de steek had gelaten, bracht post in Otingerzand alsof er niets was gebeurd. Wie was die man die hij zijn vader heette?

2.

Wouter Kienhout was geen man van grote gebaren. Hij had min of meer stilletjes zijn intrek genomen in Het Kasteel. De kleinste studio in het kunstenaarscentrum was hem genoeg. Een hoekkamer op de begane grond aan de achterkant van het gebouw en een smalle kamer met een minimalistisch keukenblok en ruimte voor een eenpersoonsbed, met een tafeltje met één stoel, van de doorlopende galerij gescheiden door een natte cel met douche en wc. Aan de achterzijde was een deur die als nooduitgang fungeerde, maar die bij mooi weer ook toegang gaf tot het terras met een ruim gesorteerde verzameling tuinbanken in hout, beton en in sierlijk gietijzer. De architect van Het Kasteel had niet lang genoeg nagedacht over de verdeling van de ruimte van de voormalige kaasmakerij. De studio op de hoek was door een rekenfout te klein voor een beeldhouwer, schilder of graficus, al was het noorderlicht wel weer prettig. Maar Wouter Kienhout schilderde niet, hij maakte geen beelden en ook geen gravures.

De zestiger schreef verhalen, langere en kortere, en maakte boeken voor zichzelf en voor anderen die zich niet verdiept hadden in de mogelijkheden een eigen boek zelf uit te geven. De naam van zijn uitgeverij – Ter Verpoozing – had hij ontleend aan een cultuurrubriek van de plaatselijke krant. De rubriek was tachtig jaar geleden opgeheven. In een mild ironische bui, dacht Kienhout wel eens dat met de opheffing van die rubriek wellicht ook een deel van de cultuur van Drenthe was verdwenen; de couleur locale in grijstinten overgeverfd. Maar als hij om zich heen keek zag hij overal nog kinderkoppies, hunebedden, langgraven, jaarmarkten met snert en rookworst, braderieën met schaapscheren opgefleurd met plaatselijke blaasorkesten en regiozangers in dorpscafées.Er was nog hoop, en wellicht zou uit de grijze archaïsche geschiedenis een kleurenpalet van de nieuwe tijd en van een nieuwe cultuur tevoorschijn komen.

Kienhout had niet veel ruimte nodig. Een brede tafel om een computer kwijt te kunnen en een plank voor een enkel naslagwerk. Wat hij wilde weten zocht hij op het web, of hij bewaarde de vraag voor thuis, waar een uitgebreide boekenkast hem antwoord gaf op dringende en minder dringende vragen, en thuis had hij zijn alwetende vrouw die elk antwoord van een passende vraag voorzag. “Want,” zei ze: “Vragen zijn belangrijker dan antwoorden. De wereld gaat aan antwoorden ten onder.” Uiteraard gevolgd door een brede glimlach.

De wereld zou hoe dan ook ten onder gaan, al kon dat – gezien de evolutie – nog wel miljoenen jaren duren. Maar als een bacterie of virus de kop zou opsteken, kon het leven op aarde ook binnen een paar weken voorbij zijn. Niemand zou daar hinder van ondervinden. De schepping had volgens de vrouw van Wouter Kienhout geen bedoeling en dat was maar goed ook. Ook Wouter Kienhout had geen doel en geen bedoeling, vooral omdat die houding het dagelijkse leven gemakkelijk maakte, al drong de kindervraag "Waartoe zijn wij op aarde?" zich op onverhoedse momenten nog wel eens op.

Wouter Kienhout woonde niet permanent in Het Kasteel. De studio was voor hem een vervangend tuinhuisje, een plek om zich terug te kunnen trekken en met zijn liefhebberij bezig te zijn zonder afleiding door huiselijke beslommeringen. Het liefst was hij onvindbaar. Wie hem wilde leren kennen, verwees hij steevast naar zijn geschriften, die voor hem een aura van heiligheid hadden. "Lees mij, dan leer je mij kennen, en ook jezelf; als je wilt." was zijn motto, niet gespeend van zelfspot. Kienhout was prettig verrast geweest dat hij die opvatting later terugvond bij Marcel Proust, schrijver van *À la recherche du temps perdu* dat ook in vertaling onleesbaar traag bleek te zijn. Gelukkig was er een hoorcollege van Maarten van Buuren waarin alles werd uitgelegd en toegelicht, zodat Kienhout waar nodig met verstand van zaken over Proust kon praten.

Als groten naar hun boeken verwezen om de identiteit en aard van de schrijver te ontdekken, dan mocht hij – mindere god – dat ook. "En," vertelde Van Buuren, "Proust had een hekel aan lezers die in romans probeerden te achterhalen waar en wanneer er door wie iets gezegd was." Alles in het bestaan was en is fictie, was de vertaling van Wouter Kienhout, en die constatering gaf hem de vrijheid om alles op te schrijven, zoder aanzien des persoons. Alles is bedacht. Wie denkt dat alles echt is, heeft nog niet voldoende boeken gelezen.

Naast zijn eigen geschriften, waar hij om uiteenlopende redenen geen uitgever voor kon vinden, gaf hij ook boeken uit van rijpe en groene schrijvers die ook geen kruiwagen hadden gevonden om bovenregionaal door te breken, maar die wel onderdeel uitmaakten van de regionale cultuur. Toppers kunnen immers alleen gedijen als er ook een brede basis aanwezig is. Dat de oplage soms/vaak beperkt bleef tot een tiental boeken was geen bezwaar. Webdrukkerijen zorgden voor betaalbare oplages vanaf één exemplaar. Daarnaast waren er tientallen gerenommeerde schrijvers pas na hun dood ontdekt door het grote publiek. Er was in die zin nog hoop op een leven na de dood.

De charme van een boek in de boekwinkel had zich verlegd naar het schrijven en knutselen met taal en vormgeving. Kienhout had langzamerhand, en vooral uit noodzaak, geleerd de voldoening te halen uit de aanloop naar het boek en niet uit de afronding en vermarkting. Gebrek

aan lezers en kopers had hem aanvankelijk verdroten en als hij zijn zelfbeheersing verloor stuurde hij tegen beter weten in en telkens zonder resultaat recensie-exemplaren van zijn Ter Verpoozing naar Hollandse kranten die zelden aandacht besteedden aan cultuur in de buitengewesten. Maar misschien was dat gebrek aan aandacht terecht. Nederland leek één volk, maar dat was het niet. Nederland is één natie binnen de min of meer toevallige landsgrenzen, maar de verscheidenheid van de regio's is te groot om van één volk te spreken. Drenthe deed al niet mee met de Republiek van de zeven verenigde Provinciën, en dat leek nog zo te zijn. Niemand in Otingerzand lag daar wakker van.

Beroemd schrijver te worden, had Wouter Kienhout een aantrekkelijke afsluiting geleken van een arbeidzaam leven dat slechts voor een beperkt deel in het teken van het woord had gestaan. Zingeving kwam met de jaren steeds meer uit het woord en het woordenspel dan uit lovende of snijdende kritieken. Dat was de vrijheid die Wouter Kienhout had ontfutseld aan zijn streberij. De Draufgänger wilde nog veel, hij deed nog veel om zich te ontplooien, maar als het er op aankwam, hoefde het niet meer. Auteurs met teveel noten op de zang of met een klagerige toon hoorde Kienhout enkele malen geduldig aan, maar als het "gezeur" niet ophield, wees hij de kunstenaar of schrijver kort-door-de-bocht de deur. Aan negatieve kritiek had Kienhout een broertje dood. En dat was niet het enige broertje dat hij gepassioneerd zou willen wurgen.

Misschien was dat vrijheid: alles kunnen, maar niets meer willen. Ook zaken die niet meer konden door het klimmen der jaren of door lichamelijke en geestelijke ongemakken bleven dan keurig overeind. "Ik kan het nog wel, maar ik wil niet meer." En daarna: "Ik hoef niet meer." Dat was de volgende stap in zelfbedrog, als voortzetting van de levenslange illusie het heft zelf in handen te houden.

Het levenslot – of bedoelde hij levens-slot? – veranderde voor Kienhout in een meccanodoos waarvan steeds meer schroefjes en moertjes op wonderbaarlijke en onnavolgbare wijze verdwenen en enkel losse niet meer met elkaar te verbinden onderdelen overbleven. Maar uit de restanten van de nog niet verloren onderdelen knutselde Kienhout met evenveel genoegen telkens weer een kunstwerk in elkaar met een oplage van twee exemplaren. Één exemplaar voor zijn vrouw en één om in de trein achter te laten.

Wouter Kienhout had gerommel gehoord in de studio naast zijn werkvertrek, maar hij had Bram van Messel niet opgemerkt, verdiept als de schrijver was in de roman in wording.

'Goedemiddag,' had Bram van Messel gezegd. 'Een goedemiddag. Ik ben uw nieuwe buurman. Ik wou even kennis maken.'

Wouter Kienhout had zich half omgedraaid. De vitrage was tegen zijn

rug gewaaid en een nieuwe windvlaag maakte van Kienhout een bruidje. Kienhout stond op, sloot het venster, hing de vitrage terug naast het raam en liep op de nieuwe buurman toe.

'Aangenaam.'

Het had er alle schijn van dat de mannen een wedstrijd deden in een krachtige handdruk afgeven. Ze keken beide naar de vuisten die om elkaar waren geklemd en grijnsden. De openingszet was op zijn minst remise.

3.

Zonder bericht vooraf was Bram van Messel bij Lisa Verblaak binnengestapt met – althans dat dacht hij – de bedoeling haar bij te praten over de laatste uren van wijlen haar minnaar Bennie Hindricks. Bram van Messel was van plan geweest een boekje open te doen en zijn verhaal, dat nog niet rustig genoeg was om te verzwijgen, nog eens dunnetjes uit te smeren. Hij zou haar zijn werkelijkheid op het Otingerzander schildersdoek verven. Dat had hij gedacht. De zijdeur stond open. Lisa Verblaak was diep voorovergebogen en haalde de wasmachine leeg om de klamme lakens in de droger, die op de wasmachine stond, te stoppen.

Bram van Messel kuchte niet, hij schraapte niet met zijn keel, hij verzette geen stap op de gewassen grindtegels. Bram van Messel wachtte met een fles wijn in de linkerzak van zijn jasje en liet het tafereel in zich doordringen. Een aanblik die hem nog lang parten zou blijven spelen.

De rok van Lisa Verblaak spande strak om haar billen. Lisa Verblaak had geen brede heupen, ze had zoals de lu hier zegt: een smal kontie. Waarmee dan geen waardeoordeel werd uitgesproken. De aard en omvang van het kontie was een constatering, meer niet. Bij paarden en koeien had de aanduiding kont meer betekenis dan bij een willekeurige vrouw, waarmee niet gezegd wil zijn dat Lisa Verblaak een willekeurige vrouw was.

Lisa Verblaak boog voorover, waar ze ook gehurkt had kunnen zitten om de schone was te pakken. Platte schoenen en blote voeten. Lichtblauwe aders in haar knieholtes. Zo stonden klasgenoten van Bram van Messel en van eerdere generaties tijdens de buitengym. Bokspringen. Aanloop, handen op de gebogen rug van de bok, opveren, benen spreiden en aan de andere kant van de klasgenoot op het grasveld landen en op naar de volgende bok. En leerlingen die gepest werden, al heette dat nog niet zo, waren de bok, de pineut. De aanvoerder van de klas – veelal uit de lagere sociale klasse waar andere regels golden dan bij import Drenten – nam de aanloop te kort en sprong juist niet hoog genoeg, maar wel gemaakt-onopvallend om niet van obstructie beschuldigd te kunnen worden. Het slachtoffer werd zonder mededogen tegen de grond gewerkt. Geheel binnen de legaliteit van de gymles op de lagere school, en daarna. Er was geen verhaal mogelijk. Alles in het leven, en vooral op het sportveld, gebeurde per ongeluk. Niets was express, ook de natrap niet. En dan nog, kwam niet iedereen vroeger of later aan de beurt? Het was zaak de trap vanaf de bovenste trede schoon te vegen. De kinderen uit de hogere sociale klasse kwamen het eerst in aanraking met het vileine en geaccepteerde geweld.

Bram van Messel hoorde hoe de schakelaar op de droger ratelde onder haar handbeweging, na de klik van de startknop.

'Oh, ben jij het?'

Bram van Messel knikte en deed een stap naar voren. Hij was het.

'Past het?'

'Ga verder. Loop door. Ik maak dit even af. Ga gerust verder. Let op de opstap.'

Het was slechts één tree vanuit de bijkeuken, met wasmachine, droger en de deur naar de wc, naar de smalle gang die naar de voorkamer leidde, met de keuken links, aan de rechterkant een studeerkamer en verderop de trap naar boven. De bijkeuken leek later bijgebouwd zonder het hoogteverschil weg te halen. De vloer in de gang en de voorkamer glom, als waren de planken zojuist nat afgenomen en geboend. En dat was ook zo. Lisa Verblaak had niet alleen haar bed verschoond na het korte en krachtige bezoek van Henk Hoving.

Lisa Verblaak was op het matras blijven liggen. Dat had ze gelezen. Wie een kind wilde, moest na de daad niet gelijk gaan staan. Henk Hoving had de weg naar buiten gevonden. Lisa Verblaak had de buitendeur dicht horen slaan. Na een kwartier was ze opgestaan, had haar oksels geschoren, haar schaamhaar, haar benen. Ze had het haar bijgepunt en een donkere kleurspoeling gebruikt, haar voeten met balsem ingewreven, het nieuwe setje lingerie uitgepakt en nadat ze de vloer met een natte mop had afgenomen haar lippen zachtrose gestift. Ze zag er prachtig en aantrekkelijk uit toen Bram van Messel haar in voorovergebogen houding betrapte. En inderdaad, Lisa Verblaak was aan een glas wijn toe. Clairette de Die.

Bram van Messel bleef in de deuropening naar de woonkamer staan en nam haar dagelijkse verblijfplaats in zich op. Hij hoefde niet te weten welke boeken ze las om een beeld van haar te krijgen. Bram van Messel keek naar de inrichting, de spullen, de leegte – de ruimte – in de kamer. Hij scande de ordening, de afstemming van vormen en kleuren. Hij zocht harmonie en tegenstellingen tussen materalen, hout, metaal, stof, leer, plastic, glas. Hij vormde zijn beeld van haar door de materie die Lisa Verblaak had verzameld en om zich heen had gedrapeerd als een passende jurk, als een passende rok, blouse, schoenen. Bram van Messel zag de voorkamer als haar make-up, een opgepoetste tweede huid. Ze had smaak.

En op de tafel met het dikke glazen blad stond op een donkerrood en ovalen dienblad met zwarte figuren en volle pioenrozen, de Japanse theepot omringd met bijpassend porselein. "Deze vrouw deugt", ging door hem heen. "Deze vrouw deugt." Hij wist niet waarom, maar hij voelde dat ze een prettig innerlijk in zich moest dragen. Niets wilde hij door zijn bezoek afdoen aan de sereniteit in de kamer. Alleen als ze naar Bennie Hindricks zou vragen, zou hij haar vertellen wat ze wilde weten, en misschien zou hij Lisa Verblaak niet vertellen wat ze zou willen weten.

Bram van Messel draaide de knop in zijn hoofd om. Hij zou haar niets vertellen van Bennie Hindricks die dood was, die zijn vader niet was, die nooit zijn vader was geweest. Bennie Hindricks, haar dode minnaar, was een anonieme voorbijganger, als dat zou kunnen. Het moest.

Bram van Messel was als op slag verlost van zijn drang om de barokke geschiedenissen uit Singapore te herhalen. Ineens realiseerde hij zich dat niemand er beter van werd de verhalen te horen over Tools&Toys, over Singapore, het Grand Hyatt, over de botanische tuin, het oerwoud in de miljoenenstad, Joyce, Diesel, jazz en over wat hij nog niet in zijn hoofd toeliet.

Bram van Messel had gelezen dat oud-krijgsgevangen en overlevenden van concentratiekampen een leven lang bleven zwijgen over de verschrikkingen die ze hadden ervaren. Niet omdat ze vergeten waren wat er was voorgevallen, niet omdat ze de wreedheden van de mens wilden ontkennen, maar omdat ze het er niet over wilden hebben. Opdissen en uitventen van ondergaan leed trok een mens terug in het verleden en daar hoefde een mens niet meer te zijn. Wie aan het naderende einde van de beschaving wilde denken kon net zo goed vooruitkijken als achterom zien. Voor iedereen lag het einde in het verschiet, daar had niemand de geschiedenis voor nodig. Drijven op oorlogservaringen en op traumatische jeugdervaringen was voor losers.

Er is nog koude thee,' zei Lisa Verblaak. Ze had een donkerrode blouse aangetrokken die mooi aansloot bij haar verhitte gezicht. Ze had zich ingespannen, dat was duidelijk.

'Maar ik maak met alle plezier verse thee. Niet uit zakjes, maar echte thee.' Ze wachtte zijn antwoord niet af.

'Heb je een voorkeur?' Ze wees naar een stoel aan de glazen tafel. Bram van Messel bleef achter de stoel staan, zijn handen op de leuning. Hij zag dat de flatscreen in de andere hoek van de kamer was afgedekt met een lichtgekleurde batik met Chinese karakters.

'Ik heb ook Japanse thee.' Lisa Verblaak knikte opnieuw.

Bram van Messel ging zitten, de stoel scheef achter de tafel, de benen over elkaar, de elleboog op het glazen blad, zijn hand als houvast aan de rand van het dienblad.

Lisa Verblaak had, als je dat zo zou mogen noemen, haar huiswerk gemaakt. Haar intuïtie had haar op het spoor gezet. Vroeger of later zou Bram van Messel bij haar binnenvallen, had ze gevoeld. Een kind, ook als de tienerjaren voorbij zijn, wil weten wat er rond zijn ouders is voorgevallen. Vroeger of later. Op internet had ze zijn werk gezien, het artikel uit BN De Stem, de foto in het Drentse Dorp en de cum laude voor een theepot waar de verslaggever wat lacherig over had geschreven. Lisa Verblaak had meer gevonden dan ze had gezocht, maar dat was bijna onvermijdelijk met de zoekmachine.

‘En heb je het naar je zin in de Fabriek?’ Ze herstelde zich: ‘In Het Kasteel, bedoel ik.’

Bram van Messel zette de theepot terug op het dienblad en wende zijn blik naar Lisa Verblaak die met een Arabia theepot en twee kopjes de kamer binnenkwam. Hij knikte.

‘Ben je al wat ingeburgerd?’

Bram van Messel knikte opnieuw. Wat zou hij moeten zeggen? Lisa Verblaak stelde de meest voor de hand liggende vragen en hij kon geen woorden vinden. Zelfs mild stotteren, dat korte tijd deel had uitgemaakt van zijn kinderjaren, bleef achterwege. En dan nog; wat was dat voor een vraag: “Ben je al ingeburgerd?”

‘Mooi servies heb je,’ zei hij. ‘Ik vind dat je smaak hebt. Mooi servies. Japans.’

‘Japans. En Fins,’ zei Lisa Verblaak. Ze zette het dienblad met thee op de tafel en schoof een stoel aan het smalle eind van de tafel naar achteren.

‘En Fins,’ herhaalde Bram.

Ze zaten onder een rechte hoek bij elkaar. Lisa Verblaak schonk thee, schoof het kopje naar Bram van Messel en legde haar onderarmen plat op het tafelblad. Onder haar rode blouse was enkel haar huid zichtbaar. Het was helder dat ze in eigen huis op vertrouwd terrein was. Met deze lichaamstaal had ze ook met ontaarde ouders gesproken die hulp van de kinderbescherming nodig hadden. Vooroverbuigen en vooral niet terugdeinzen, laten zien wie de baas is, van wie de ruimte is en die ruimte vullen tot in de uiterste hoek van de kamer. Lisa Verblaak speelde een thuiswedstrijd.

‘Je bent een geslaagd ontwerper,’ zei ze. ‘Ik heb over je gelezen. Knap hoor.’

Ze zei niet: “Ik heb over je gehoord.’

‘Ik sta aan het begin,’ zei Bram van Messel. ‘Helemaal aan het begin, maar ik zal niet ontkennen dat ik een mooi begin heb kunnen maken.’

‘Theeservies,’ zei Lisa Verblaak.

‘Ja, theeserviezen. Theepotten.’ Bram van Messel grijnsde met een gezicht dat een lichte meewarigheid en ingehouden zelfspot verraadde. ‘Ook theepotten hebben een ontwerper nodig. En,’ liet hij volgen, ‘en toevallig of niet, toevallig ben ik die ontwerper.’

Lisa Verblaak nipte aan de thee. Ze wachtte, zoals ze zo vaak had gewacht.

‘Elke generatie heeft een eigen servies nodig,’ liet Bram van Messel volgen. ‘Ik hoef geen college te geven over de geschiedenis en het doel van design, maar elke generatie kijkt op een andere manier dan hun voorouders tegen de wereld aan. Ik geef dat andere beeld vorm, en als die vorm bij de tijdgeest past, of er misschien een eindje op vooruitloopt, willen de mensen mijn ontwerpen. Niet iedereen natuurlijk, er zijn ook

hele volksstammen die liever boerenbont kopjes en schoteltjes in de kast hebben, of poezelige afbeeldingen à la Marjolein Bastin. Kan allemaal.' Hij zette zijn voeten naast elkaar en draaide de stoel rechter naast de tafel. Zo had hij dat ooit geleerd. Heel vaak had hij zijn benen bij vreemden onder tafel geschoven.

'Ik heb afgeleerd dingen afschuwelijk lelijk te vinden,' zei hij. 'Ik vind sommige voorwerpen nog afschuwelijk lelijk, maar dat zeg ik niet meer.'

Hij schrok van zijn eigen bekentenissen. Dit was niet zijn bedoeling geweest. Hij wilde zijn zielenroerselen niet prijsgeven, maar er leek geen ontkomen aan. Lisa Verblaak, ja wat deed ze eigenlijk om hem te ontvouwen?

Bram van Messel nam het oortje tussen duim en wijsvinger en bracht de thee naar zijn lippen. Toen hij het kopje terugzette, zei hij: 'Misschien vind je het gek dat ik zo bij je binnenval.' En zonder onderbreking liet hij volgen: 'Ik heb je niet gegoogled.'

Als Lisa Verblaak op zijn woorden wilde anticiperen had ze de keuze uit twee richtingen: hoe gek het was om bij de minnares van zijn stiefvader binnen te stappen, of in te gaan op haar doopceel. Bram van Messel nodigde haar uit om te vertellen wat ze kwijt wilde, maar misschien waren zijn opmerkingen eerder bedoeld om zijn eigen verhaal naar voren te brengen.

Lisa Verblaak had in haar hoofd de kinderbescherming achter zich gelaten en zag haar deeltijdbaan louter nog als broodwinning en afleiding van leegheid. Ze wilde een kind, dat was het enige dat haar gaande hield.

Ze had haar beroepsmatige gesprekstechnieken geparkeerd, maar niet verleerd. In haar onderbuik voelde ze woelingen die ze niet kon verklaren, woelingen die haar die ochtend parten hadden gespeeld, maar die niet tot rust waren gebracht door de vader van Bram van Messel.

Ze had willen weten hoe het voor Bram van Messel was om terug in Otingerzand eerst een dementerende moeder te vinden, kort daarna een lege boerderij aan te treffen en dagelijks zijn biologische vader door het dorp te zien fietsen. Lisa Verblaak had meer vragen dan Bram van Messel wilde beantwoorden.

Bram van Messel had zijn verwekker eenmaal de hand geschud en vervolgens was hij naar zijn studio in Het Kasteel vertrokken. Hij had zich niet afgewezen gevoeld, maar zijn vader was ook niet overgelopen van enthousiasme. De kennismaking in het voorbijgaan leek een aanloop naar een verstandhouding, een slechte, goede of betere. De handdruk en het lokale "moi" was een begin.

'Ik heb vroeger Frans gestudeerd,' zei Lisa Verblaak. Ze had gezien hoe de zwervende ogen van Bram van Messel bij de boekenkast waren blijven steken. Ze nam gas terug in haar subtiele ondervraging. Eerst zou ze meer over zichzelf onthullen, de jongeman naast haar zou volgen, dat wist ze.

‘Maar niet afgemaakt. Ik ben niet afgestudeerd.’ Bram van Messel keek haar vragend aan. ‘Door omstandigheden,’ zei ze. ‘Door omstandigheden die er nu niet meer toe doen.’

Het laatste deel van haar zin was aan Bram van Messel een uitnodiging om door te vragen. Als haar gemankeerde bul er niet meer toe zou doen, zou ze verzwegen hebben dat het verleden haar nog parten speelde. Lisa Verblaak voelde een omkering van rollen. Zij was de hoogleraar en Bram van Messel was de gigolo. Lisa Verblaak wist hoe ze het spel kon spelen. Ze wist van Tools&Toys. En ondanks haar lichte weerzin zette ze door; haar lichaam kon niet anders, haar geest ging mee.

Na de thee kwam de rode wijn op tafel. Ze pakte haar nieuwste aankoop Chateau Pont de Pierre van 2006 uit de boekenkast, een Lussac Saint-Emilion. De rode wijn van Bram van Messel was voor later.

Dit is *Het verhaal van Genji*,’ zei ze, ‘van Murasaki Shikibu. Misschien ken je dit boek.’

Bram van Messel kende het boek, hij had het gekocht na een lovende bespreking in de krant en hij had het gekocht omdat hij bijna alles kocht wat uit Japan kwam en met Japanse cultuur had te maken.’

‘Ik heb er wel van gehoord,’ zei hij, ‘maar ik ken het niet.’

Lisa Verblaak kwam naast hem zitten. Ze sloeg het boek open. Luxe uitgave met Japanse prenten.

‘Het is geschreven door een hofdame,’ zei ze. ‘Duizend jaar oud. De eerste Japanse roman.’ Ze sloeg een bladzijde om.

‘Ik las eigenlijk alleen boeken van vrouwelijke auteurs. Simone de Beauvoir *le Deuxième sexe*, Benoïte Groult *Les vaisseaux du coeur*, Franse, maar ook Nederlandse schrijfsters. Het was een beetje een protest van me. Alleen vrouwen te lezen. Dat snap je wel.’ Lisa Verblaak legde haar rechterhand op zijn linkerdijbeen.

Bram van Messel wist niet wat hij moest snappen.

‘Wat ik grappig vind aan Genji,’ zei ze, ‘is dat de liefde heel afstandelijk en koel wordt weergegeven, maar dat de geliefden elkaar na de ontmoeting, waarbij niet helder is of ze elkaar hebben bemind, een kort gedicht sturen. Je kent dat vast wel. Vijf, zes regels over de natuur, over kersenbloesems, over vogels, over bomen.’ Haar hand verschoof over het dijbeen van Bram van Messel.

‘En dat gaat maar door,’ zei ze, ‘een beetje als *Op zoek naar de verloren tijd*, dat gaat ook altijd maar door. Pas als je er lang bij stil blijft staan, trouw aan je onderzoek, dan kom je in het verhaal. Heel boeiend. Echte Japanse aanpak, Japanse onderwerpen. En tegelijk heel universeel en tijdloos. Net alsof er niets verandert in de wereld.’

Lisa Verblaak las een gedicht uit het boek en nadat ze een bladzijde had omgeslagen, vond haar hand opnieuw de dij van de jongen naast haar.

‘Over water en wind,’ antwoordde Bram van Messel, ‘maar zonder dat het een weerbericht wordt.’ Bram van Messel wist niet hoe hij in kon spelen op de woorden van Lisa Verblaak. Haar warme hand speelde hem parten. Hij was ermee vertrouwd dat hij zijn verstand verloor zodra een vrouw zich in zijn intieme zone begaf.

‘Maar ik heb ook boeken van Babel, Salinger, Montaigne, Philip Roth.’ Lisa Verblaak hoorde hoe ze de verwarring in de jongen aanjoeg. Ze wist niet van ophouden. Haar hele lichaam leek ingesteld op ontvangenis. Alles wilde ze binnenhalen, alles, ten koste van alles. Maar wat ze wilde verloor onder haar aanraking zijn prijs. Het beste in het leven is gratis.

Lisa Verblaak was niet van de straat. Ze was van Emmererfscheidenveen. Ze was medogenloos. En boven in haar slaapkamer had ze een vitrinekast met meer porselein en aardewerk. Niet veel, maar toch.

4.

Bram van Messel, alias Johan Hindricks, alias Johan Hoving, had geen bos bloemen meegenomen, en ook geen fles jenever of dreuge metworst. Bram van Messel was met lege handen het huis aan de Bovenboerveenseweg binnengestapt. De zoon van Henk Hoving had niet aangeklopt, maar was het huis van zijn verwekker door de achterdeur binnengegaan, zoals alle kinderen, familie, vrienden, buren en postbestellers door de achterdeur het pand betraden. De voordeur in Otingerzand was voor mensen uit het westen, voor mensen uit de rest van de wereld en voor de dood. Wie dood was, werd via de voordeur afgevoerd. Alsof de nabestaanden het lijk in verwarring wilden brengen, en de dode wilden verhinderen om ooit op de schreden terug te keren. De voordeur was de enige deur die in dit land altijd gesloten was, van binnenuit.

'Zo, hier woon je dus.'

Hier woonde Henk Hoving. Keuken met roede met vitrage net beneden ooghoogte, blauwe bekers van email aan de muur in een rek; zand, zeep en soda. Een kruidenrekje, lang niet afgestoft. Handdoeken en theedoeken aan plastieken plakhaakjes. In de kamer eikenhouten keukenstoelen met lichtgroene pluizige bekleding, ongelijk afgesleten. Henk Hoving gebruikte blijkbaar maar een van de vier stoelen. Televisie op een roltafeltje. Geen Bartje in de vensterbank, maar wel vrouwentongen die de pot allang waren ontgroeid. Het had er alles van dat in vijfentwintig jaar geen vrouw over de vloer was geweest, of nog langer, en dat was ook zo. Familie niet meegerekend. De zus van Henk Hoving – Annet was de enige die was overgebleven na de dood van Machteld – voelde niet de behoefte haar jongste broer terecht te wijzen, of zelfs maar opmerkzaam te maken op de vooruitgang in de wereld. Zijn broers en zus kwamen op zijn verjaardag, en daar was het bezoek mee afgeregeld. Meer hoefde niet.

Bram van Messel had met Henk Hoving, die inmiddels eenmaal in zijn studio in Het Kasteel was geweest, een aantal afspraken gemaakt. De jongeman vond afspraken beter dan ongemakkelijke onhelderheid, zo zou er minder spanning tussen vader en zoon in de lucht blijven hangen.

'Nooit,' had Bram gezegd, 'nooit, voorzover nooit een eeuwigheid aangeeft, zal ik je vader noemen. Je bent mijn vader, dat is niet mijn schuld. Ik had daar niets mee te maken, maar...'

Henk Hoving had geknikt. De aanzet van Bram was voor hem een reden om 'mijn zoon' in te slikken. Niet dat hij van plan was geweest om

Bram “zoon” te noemen, maar hij had licht een dwang gevoeld om zijn vaderrol op zich te nemen; omdat het zo hoorde.

Henk Hoving had nog niet besloten of hij de jongen zijn zoon zou willen noemen, hij had zichzelf die vraag nog niet gesteld. De keren dat ze elkaar hadden ontmoet had Henk Hoving met enig kunst- en vliegwerk die aanduiding van zijn kind omzeild. Een zoon paste nog niet in zijn denkkader, al wist hij al acht jaar van het bestaan van zijn kind. Hilde had hem gevraagd om te zwijgen. De wereld wist al genoeg van haar en van haar gezin en de wetenschap van een bastaardzoon zou daar weinig aan toevoegen. Zo zweeg Otingerzand over wat op straat lag.

‘Maar...’ Het bleef stil op het tikken van de klok na en de tik van de thermostaat. De verwarming sloeg aan, terwijl het warm genoeg was in de kamer. Het “maar” bleef in de lucht hangen en vond geen vervolg. Er kwam koffie op tafel omdat het zo hoorde. Gewoon snelfilter uit een pak, omdat het altijd zo was geweest en er geen noodzaak was voorgevallen om een ander apparaat aan te schaffen. En zoveel bezoek kwam niet aan de Bovenboerveenseweg. En Hilde Hindricks, die nooit bij hem thuis was geweest en nooit meer zou komen, dronk thuis espresso, thee en wijn. Veel wijn.

Bram van Messel hoefde geen tweede kop. De eerste stond met teveel melk en teveel suiker af te koelen tot beneden een acceptabele smaak en daar kwam bij dat zijn aandacht uitging naar het antwoord op zijn vraag: ‘Van wie ben ik er een?’

‘Ik mag je wel,’ zei Henk Hoving, ‘maar ik ben geen prater.’

‘Mei,’ zei Henk Hoving. ‘Het was half mei. Prachtig weer en mijn eerste jaar aan de universiteit zat er bijna op. Alles ging goed met me. Ik had alle tentamens gehaald.’ Hij trok zijn wenkbrauwen omhoog, rimpels verschenen op zijn voorhoofd.

Hij liet achterwege dat hij de boeken las, de colleges volgde, de opdrachten maakte, maar dat hij zelden had begrepen waar het wezen van de lessen was te vinden. De tentamens gingen over feiten uit de boeken met veel meerkeuzevragen, veel minder over inzicht en begrip. Misschien was dat de bedoeling van de propedeuse.

‘Ik was twintig en ik zou eenentwintig worden. Maar,’ zei hij, ‘maar laat ik het zonder omwegen zeggen: ik had nog nooit gevreeën. Nog nooit.’ Henk Hoving zei het alsof dat een ramp was, en dat was het in die jaren ook voor hem. Het was een ramp omdat hij de verhalen van zijn jaargenoten geloofde en het was een ramp omdat hij nooit gereedschap had aangereikt gekregen om een meisje te “versieren”.

Zonder wat te zeggen liep Henk Hoving naar de keuken en kwam terug met zijn jas aan.

‘Ik laot joe de tuun zien,’ zei hij. En alsof hij zich op een misser betrapte liet hij volgen: ‘Dat praat gemakkelijker. Buten.”

Henk Hoving had zich voorbereid op het bezoek van Bram van Messel, zijn zoon. Hij had geen boeken gelezen, geen schema’s gemaakt en geen lijst van zaken die aan de orde moesten komen, maar in zijn hoofd had hij in herhaling zaken voorbij laten komen die hij in elk geval kwijt wilde. Hoe lastig het ook voor hem zou zijn om te praten over zaken die hij nog nooit hardop had verwoord.

Het was een grijze dag, bijna windstil. De kippen van zijn overleden minnares liepen los op het erf. Henk Hoving strooide een paar handen graan. Een haan wees de weg. De mannen waren de schuur voorbij. Henk Hoving bleef staan en keek in de verte.

‘Ik liep met de hond in het bosplan. Kasper met de neus aan de grond, spoorzoekend naar hazen, konijnen, muizen snuivend naar lucht van wilde prooien. De hond liep los, dat mocht niet, dat wist ik wel, maar een hond wil ook zijn driften volgen. Ik mijmerde over de geur van jonge vrouwen en of ik zou kunnen ruiken of ze,’ hij wachtte, ‘of ze.’ Hij maakte zijn zin niet af en streek met de wijsvinger van zijn rechterhand langs de zijkant van zijn neus.

‘Waar denk je aan als je jong bent? Ik dacht vast en zeker aan een heleboel zaken, maar de gedachte aan de eerste keer liet me niet los. Ik voelde opwinding die kwam en ging terwijl Kasper onder de dennen en langs het bospad heen en weer rende.’ Henk Hoving stak zijn rechterhand in zijn jaszak en zette zijn voeten naast elkaar.

‘Zo ongeveer. Ik praat hier niet graag over, maar ik wil het wel zeggen.’ Henk Hoving keek kort opzij naar zijn zoon die in de verte bleef kijken.

‘Dat moet. Je hebt er recht op.’

Henk Hoving sprak. Henk Hoving hoorde zichzelf spreken. Hij schrok van zijn woordenwaterval, alsof hij een ander zijn verhaal hoorde vertellen, maar hij was het zelf die vertelde van zijn kinderbelevenis die hij nooit aan de openbaarheid prijs had gegeven. Hij had geneukt, maar het aan niemand durven vertellen. En met het verzwijgen van zijn avontuur in het werkverschaffingsbos leek hij zijn stem, waar hij toch al zuinig mee was omgesprongen, te hebben ingeleverd.

Waar heeft een kind recht op? vroeg Bram van Messel zich af. In de wet zijn mensenrechten vastgelegd. Vrijheid van meningsuiting, vrijheid om het leven naar eigen inzicht in te richten, maar de wet verhaalt niet van het recht om te weten waar, wanneer en hoe de verwekking heeft plaatsgevonden. Hij wilde het weten, niet omdat hij het wilde weten, maar omdat hem teveel was onthouden.

Bram van Messel keek naar zijn schoenen en daarna met een vlakke blik naar zijn vader.

‘En?’ zei hij. Bram van Messel stak zijn handen al spiegelend in zijn broekzakken.

‘En?’ Hij kreeg het gevoel alsof hij een smerige vraag stelde.

‘Van de kant van Wentenveld zag ik een ranke vrouw in lange zwarte jas,’ zei Henk Hoving. Hij wees naar het noordwesten waar een kerktorenspits zichtbaar was. Vanaf elke torenspits in Drenthe is een andere torenspits te zien, op een klein gebied na tegen de Stellingwerven aan. Vanaf een hoogte is iedereen overal te zien. En met een stevige westenwind kijken de hanen op de torens allemaal dezelfde kant op.

‘Donker haar in een paardenstaart. Losse tred. Ze liep alleen. Kasper ging naar haar toe, snuffelde aan haar benen, sprong tegen haar op. De vrouw – je moeder, ja, je moeder – aaide Kasper over zijn kop en liet zich de handen likken. Kasper kwam naar me toe om haar geur naar me over te brengen. De hond had geroken, en goed bevonden. Zo kwamen we aan de praat.’

De Drentse patrijs bleek een postillion d’amour op de korte baan.

‘Ze deed haar jas uit en gaf mij haar jas. We verlieten het hoofdpad en volgden een reeënspoor, misschien was het een konijnenpad, tussen oude denappels, sponzig mos, afgebroken takken. Het leek alsof ze het kronkelpad kende. Ik hoorde enkel vogels. Een Vlaamse gaai.

“Dit is een tra,” zei ze, “dit is de open plek in het bos uit de kruiswoordpuzzels.” Ze stak haar handen uit en ik gaf haar haar jas. Ze spreidde haar jas op het mossige gras met losse takjes en bruin droog blad. En wat ik nu zeg, wil je misschien niet weten. Je mag het weer vergeten. Wil je het weten?’

Bram bewoog nauwelijks zichtbaar zijn wenkbrauwen. Hij had zijn duimen in zijn broekzakken. Zijn vingers maakten een korte waaierbeweging, alsof hij zeggen wou: vooruit met de geit.

‘Zij – je moeder, die nu dood is en je niet kan vertellen of ik de waarheid spreek – je moeder gekleed in kokerrok, platte wandelschoenen met zilverkleurige gesp en een witte blouse, haalde Kasper aan, nam de hondenriem die uit mijn broekzak hing en bond Kasper vast aan de tak van een opgeschoten eikje. Waarschijnlijk heb ik heel dom staan te kijken, zo voelde ik me ook.’ Henk Hoving pauzeerde, schudde zijn hoofd met korte bewegingen strak heen en weer en liet volgen: ‘Voor zover ik nu nog kan weten hoe ik me toen voelde.’

Hij streek zijn hand over zijn hoofd. Zijn greep bleef in zijn nek steken

‘Ik ben niet zo goed in gevoel,’ zei hij. Hij kraste met zijn nagels over het vel.

‘Ze, ik kende haar niet, ik wist haar naam niet eens, ik had haar bij mijn weten nog nooit ontmoet. Ze kwam tegen me aan staan en legde een hand in mijn nek, haar andere hand voelde ik in mijn kruis.’ Henk Hoving zette zijn voeten uit elkaar, zijn benen in wijdere spreidstand.

‘Ik had haar hulp niet nodig om uit m’n kleren te komen.’ Henk Hoving grijnsde alsof hij het moment supreme tegen zijn wil opnieuw beleefde. ‘Ik was een kind. Godverdomme. Ja, echt ik was een kind.’ Na meer dan vijfentwintig jaar wist zijn lichaam feilloos de lichamelijke reactie naar voren te halen.

‘Kasper stond aan de strakke lijn en zag alles. Alles. De hond kwispelde met de staart. Blafte niet.

‘“Mama Italia,” lachte ze, alsof het heel gewoon was, een jongeman en een wat oudere vrouw op een open plek in het bos. Naakt. Zonder kleren. En het was heel gewoon, toen. Ik was heel rustig. Ik had niet het gevoel dat ik iets deed wat verboden was.

Ik kende Mama Italia uit de boeken: een oudere vrouw die jongetjes leert hoe ze,’ Henk Hoving aarzelde alsof hij het juiste woord moest zoeken, ‘hoe ze de liefde moeten bedrijven. Ik kende het van heuren zeggen, van de koeien. Dat was zo in die tied. Nu is dat anders. Of niet?’ Henk Hoving wachtte niet op antwoord.

De zon tussen de bomen, hoe mooi zijn de zonnebanen tussen de bomen. Hoe prachtig is het patroon van takken en naalden en flakkerend licht op bosgrond, op mos. Misschien was het opzet, misschien was het van haar een vooropgezet plan. Ik heb haar nooit gevraagd. Ze – je moeder – droeg geen beha, ze droeg geen slipje onder haar bovenkleding. Ze droeg een zilveren horloge en de robijn aan haar hanger, zo stond ze voor me, voor ik mijn sokken uit had.

Ik weet nog hoe Kasper ging liggen, de tong uit de bek, hijgend, met heldere ogen. Mijn Drentse patrijs.

“Mooi recht geweer,” zei ze. Maar misschien bedenk ik dat achteraf. Ze hield mij vast en tussen haar hand door gleed ik bij haar naar binnen. Ik weet nog dat mijn ogen opensperden, dat mijn onderlichaam bewoog, je weet wel hoe, en riep “Ik neuk!” Kasper blafte en rukte de riem los van het boompje.’

Henk Hoving vertelde niet dat hij bij de eerste stoot zijn zaad kwijt was. Het was nog een geluk, of pech, net hoe je het beziet, dat het zaad op weg kon gaan naar het eitje dat lag te wachten om Johan te laten geworden. Het maakt ook niet uit of het pech of geluk was. Het feit was dat na die boswandeling en na de gebeurtenissen waar Kasper getuige van was, bij Hilde Hindricks – van Messel de volgende maandstonde uitbleef, en de daarop volgende maandstonde en de daarop volgende. Het maandelijkse bloeden bleef uit tot Johan aan zijn werelds avontuur begon.

Henk Hoving vertelde niet van Lisa Verblaak en het luchtalarm. Henk Hoving zweeg, alsof hij zijn quotum aan woorden en zinnen voor die maand ruimschoots had overschreden. En dat was ook zo.

5.

Lisa Verblaak was vast van plan haar kind, haar zoonje, haar Océan alleen op te voeden. Ze had genoeg mannen over de vloer en in haar lichaam gehad om een nieuwe start te willen maken. Alleenstaande moeder voelde voor Lisa Verblaak als een kloosterling, een vrijwillig ingesloten non, die haar geluk en welbevinden haalde uit meditatie over het eigen gelijk.

Haar eerste euforie had negen maanden geduurd, even korter dan negen maanden. Océan was een week te vroeg geboren, niet langs de natuurlijke weg maar als Julius Caesar via een snee in haar buik. Een gezonde jongen uit een gezond lichaam, en geen van de mannen, die mogelijk de vader van haar kind was, stond naast het kraambed en ook in de wachtkamer waren Henk Hoving en Bram van Messel niet te vinden. De zwangerschap was beide mannen uiteraard niet ontgaan, maar Lisa Verblaak met haar dikke buik had vader en zoon enkel vriendelijk toegeknikt, met een hemelse glimlach eigen aan zwangeren; trots en onafhankelijk. De wereld van Lisa Verblaak was door hun toedoen verbeterd, onherstelbaar verbeterd.

Lisa Verblaak was in het ziekenhuis bevallen met enkel een dokter en een verpleegkundige naast haar bed. Er waren geen foto's van de bevalling, wel een filmopname, maar die was en bleef eigendom van de kliniek en enkel en alleen bestemd voor het voorkomen van claims bij vermeende medische missers en niet beschikbaar voor moeder en kind. Niet dat Lisa Verblaak behoefte had gehad aan een film- of fotoreportage. De verdoving, het mes, de snee, het hoofdje, het lichaampje aan de voetjes opgetild, de tik op de billetjes, het eerste kreetje; ze hoefde die ervaringen niet in een album. Immers: verdween alles wat werd vastgelegd niet uit het geheugen? Immers: werd niet alles wat werd vastgelegd niet gehinderd door de beperking: zo was het geweest, zo was het precies en niet anders. Alles wat niet was gefotografeerd of opgetekend gaf ruimte voor een telkens andere beleving. Het mooie aan geschiedenis was immers de mogelijkheid tot permanente herschrijving.

Océan, warm en kleverig op haar buik, de navelstreng doorgesneden, geen foto kon haar dat gevoel afnemen, geen afbeelding kon dat gevoel van eigenheid en oorspronkelijkheid versterken. Alleen op de wereld met Océan. Ze had niet voor niets geleefd.

Een jongetje. Haar grootste wens was een jongetje geweest, een mannetje, een man voor haar alleen. Maar als de boreling een meisje was geweest, was de vreugde er niet minder om geweest. Ook dan had ze een

rationalisatie doorgevoerd zodat ze oprecht en intens blij kon zijn met een kopie van zichzelf, een kopie die ze zou behoeden voor een barokke levensloop, voorzover dat in haar macht lag.

Océan was geweldig. Ruim een halve meter, bijna vijf pond, zwart haar en heldere ogen.

Drie dagen na de bevalling kwam haar moeder.

Vader Dolf Verblaak maakte de geboorte van zijn eerste kleinkind niet mee, zoals hij veel van het leven van zijn enige dochter Lisa Maria niet had meegemaakt. Dolf Verblaak was negen jaar eerder thuis op het Emmererf, met Gertrud aan het bed, aan longkanker overleden op het moment dat Lisa in Parijs had geprobeerd haar hoogleraar van gedachten te laten veranderen. Haar Franse exercitie voltooide ze tegen beter weten. Op dat moment had ze geen alternatief geweten voor het onvermijdelijke gevoel om gedumpt te worden. Voor de zoveelste keer. De begrafenis was achter de rug toen ze op Emmererf uit de bus stapte. Moeder huilde om het weerzien van Lisa Maria. Tranen had ze voor haar dochter, de tranen voor Dolf Verblaak waren op. Al jaren.

Lisa Verblaak had recht op een kindsportie van de erfenis, maar er was geen kindsportie. Als er al kapitaal was, stond het ergens bij een Duitse bank op een zwartgeldrekening. En moeder kon elke cent gebruiken. Ze had niets overgehouden aan haar huwelijk met Dolf Verblaak. Ook haar dochter was ze kwijtgeraakt door wederzijds onbegrip en een overmaat aan wederzijdse bemoeienis die geresulteerd had in een passende afstand. Vermijdingsgedrag gevoed door verontwaardiging die pas langzaam was afgeschuurd. Na de begrafenis van vader zag Lisa haar moeder jaarlijks in mid-zomer, niet in het ouderlijk huis maar op een terras van een vakantiepark, of een middenklasse café-restaurant. De laatste keer had ze haar moeder meegenomen naar een museum, zodat er iets te bepraten was. En om haar buik te laten zien.

Gertrud Verblaak leefde van een weduwenpensioen. Ze had haar naaiwerk al jaren terzijde geschoven, haar handen en niet alleen haar handen waren verstramd door reuma. Eigenlijk had ze er nooit bij gehoord, bij het Emmererf. Niemand zei het hardop, maar dat ze in Sustrum haar wortels had, ach niemand kende Sustrum. Neusustrum, ja, dat was bekend, als een van de Emslandlager, de voormalige concentratiekampen net over de grub.

Gertrud Hofmeijer was een goede Duitse tot Dolf tegen haar zin zijn diensten had aangeboden aan de bezetter. Dat was lang voor Lisa werd geboren. Gertrud had geen kinderen gewild, niet na de oorlog. Ze kon niet terug naar die Heimat, maar ze had nooit verteld waarom ze in Emmererfscheidenveen haar einde afwachtte. Wat ze kwijt wilde, vertelde ze in de kerk in Emmer-Compascuüm, bij de nonnen die nooit vragen stelden en alles goed vonden wat onze lieve heer niet afkeurde.

Lisa was enig kind gebleven, en eigenlijk kwam dat goed uit. De inkomsten bleven na de oorlog aan de karige kant. Dolf werd losvaste arbeider bij een boer die dankzij de gebeden van de katholieke kerk niet meer werd afgerekend op zijn heulen met de vijand. Er was niemand opgepakt of vermoord, er waren enkel paarden geleverd, waarvan later niet meer duidelijk was of de paarden waren gevorderd of verkocht.

Dolf Verblaak mocht boerenarbeider blijven als hij zich gedeisd zou houden. En in huis werd de deugd van nederigheid en deugdzaamheid door Lisa vertaald in onderdanigheid en teruggetrokken gedrag. Conflicten bleven onderhuids en werden met biechten en vermijdingsgedrag opgelost.

Lisa Maria Verblaak ontsnapte laat aan de geschiedenis van de veenkoloniën, waar het tempo van veranderingen en van omarming van bevrijdende inzichten trager verliep dan in de rest van de provincie, al was dat niet heel veel trager.
Océan was haar bevrijding. De wereld en niet alleen de wereld, ook de wereldzeeën lagen voor haar kind open. Ontdekkingsreizigers met lef lieten het land achter zich om nieuwe werelden te ontdekken. Océan zou bereiken waar Lisa Verblaak tekort was geschoten, maar dat zei ze niet hardop.

6.

"Je moet gaan," had Lisa Verblaak gezegd. "Je mag niet blijven." Niet lepeltje-lepeltje, maar als missionaris in een negerhut had Bram van Messel zijn lichaam tegen dat van Lisa Verblaak gevlijd. Het witte laken als een klamboe over haar en over zijn naaktheid; niet dat ze ook maar iets voor elkaar te verbergen hadden.

Bram van Messel, bleke huid, lichtbehaarde borst, een moedervlek op zijn linkersleutelbeen en een kleine wrat op zijn rechterschouder, waar hij niet bijkon. Diepe navel met een haarspoor naar beneden, naar zijn lichtgezwollen geslacht dat de daad had verricht en verlangend leek uit te kijken naar een volgende keer.

Lisa Verblaak, rozig, haar hele lichaam was lichtrood gekleurd door de inspanning en de opwinding, dat had ze altijd al gehad. De opwinding had in de loop van de jaren plaats gemaakt voor inspanning, maar deze keer met Bram van Messel waren beide in evenwicht geweest. Ze had haar binnenpret – vader en zoon op een dag – niet met Bram van Messel gedeeld. Ze kon geen reden verzinnen om haar diepere gedachten met deze knul te delen, want dat was hij; een knul.

Tegen de binnenmuur van haar slaapkamer was plaats voor een hoge inloopkast met spiegels op de schuifdeuren. Als ze haar hoofd opzij draaide kon ze zien wat met haar gebeurde, en ze had gezien en gevoeld wat met haar gebeurde. De stotende bewegingen, het versnellende tempo. De knul die met gestrekte armen zijn handen boven haar schouders op het matras had geplant en na de donatie van zijn zaad door zijn ellebogen was gezakt en met een rauwe kreet op haar was neergezegen, voorzichtig, dat weer wel.

En of het niet duidelijk genoeg was. "Je bent een lieve man. Een heel lieve man. Je verdient een lieve vrouw." En of het er toe deed, had ze gezegd: "Je hebt een mooi gebit."

Bram van Messel wist niet of hij een lieve vrouw verdiende. Hij dacht niet in termen van verdienen. Hij had zijn verlangens en een van die verlangens, misschien wel het belangrijkste, was door Lisa Verblaak aangeraakt en blootgelegd. Lisa Verblaak kon luisteren, ze kon meepraten over ontwerpen en vernieuwen, ze las boeken, ze had haar huis op orde en belangrijker nog; alles aan haar en haar onderkomen wees op harmonie. En naast die harmonie had ze een aantrekkelijk lichaam waar Bram van Messel zich met ongeremde passie aan had overgegeven. En Lisa Verblaak had geen man. Bram van Messel had gehuild.

Zijn tranen waren langzaam gekomen. Hij had gevoeld hoe ze in de schemering van haar slaapkamer in stilte langs zijn wang waren gegleden. Bram van Messel had Lisa Verblaak niet losgelaten, hij was niet uit haar weggegleden. Hij had voor altijd in haar willen blijven terwijl hij zijn hoofd in het kussen had gedrukt.

Buiten was de late zomeravond in een zachte schemering gegleden. In Bram van Messel leken hemel en aarde elkaar gevonden te hebben, samengevloeid in Lisa Verblaak in haar slaapkamer onder het schuine dak. Alsof licht en donker elkaar nooit weer los zouden laten. Door de kier langs het tuimelraam gleed een nachtbries naar binnen. En ook als er die avond geen nachtegaal geweest was – Bram van Messel zou gezworen hebben dat hij de zang van die droefstemmende vogel had gehoord.

Het waren zijn eerste tranen sinds jaren. Zelfs bij zijn cum laude waren zijn ogen droog gebleven. Hij wist wat hij in huis had aan talenten, als het over design ging, maar hij wist nog niet wat hij in huis had aan talenten als het over beminnen ging. Lisa Verblaak had met haar duim zijn vochtige ogen gedept en zich onder hem vandaan gedraaid. Lisa Verblaak had zijn hoofd tegen haar borst gedrukt en zachtjes gelachen. Misschien had ze gefluisterd "Ach jongen toch." misschien had ze gefluisterd "Kind van me." Misschien had ze iets anders gezegd.

Lisa Verblaak had niet gehuild. Ze had lang genoeg op haar rug gelegen. Lisa Verblaak was op de rand van haar bed blijven zitten terwijl ze keek hoe Bram van Messel zijn kleren bij elkaar zocht. Hij had zich niet omgedraaid toen hij zijn hemd en slip had aangetrokken, als wilde hij haar laten zien dat hij wilde blijven, dat ze alles mocht zien, dat hij zich bij het kleinste teken weer zou uitkleden om het spel te hervatten. Hier, bij haar was hij thuis, hier in de directeurswoning, hier in haar lichaam en ziel vielen zijn Heimweh en zijn Fernweh samen.

Lisa Verblaak had geen teken gegeven. Ze had geglimlacht en gewacht tot hij zijn jeans had dichtgeritst en zijn hemd had dichtgeknoopt. Bram van Messel had zijn schoenen en sokken opgepakt, haar een kus op het voorhoofd gegeven, nog eenmaal zijn kruis in haar gezicht geduwd en zonder een woord te zeggen, en zonder om te kijken was hij de trap afgedaald.

De eiken tussen haar huis en de melkfabriek ruisten zachtjes in de aantrekkende oostenwind. In het hoofd van Bram van Messel was het stil. Doodstil. Toen hij zijn studio binnenstapte viel zijn oog op *Reclining Female Nude With Legs Spread.* De ansicht van Egon Schiele.

'Verliefdheid is een vorm van hysterie,' zei Wouter Kienhout. 'Zo staat het niet in de boeken, maar zo is het wel.' Kienhout gnees. 'En nu staat het wel in de boeken. Ik schrijf de verhalen en ik laat ze drukken. Verliefdheid is een besmettelijke ziekte waar geen medicijn tegen is. Je moet het

niet willen. Of beter, je moet het tweemaal meemaken en op die manier immuniteit opbouwen.' En hij vervolgde. 'Volgens Seneca heb je dertig seconden om te besluiten je door een vrouw van streek te laten brengen. Dertig seconden waarin je jezelf bij de nek kunt grijpen en jezelf tot orde kunt roepen. Als je die mogelijkheid onbenut laat, neemt je lichaam de regie over. En,' liet Kienhout volgen, 'en die dertig seconden is waarschijnlijk een gemiddelde.'

Bram van Messel dacht aan zijn saxofoon, zijn medicijn tegen kwalen van het hoofd, en nu ook tegen kwalen van het hart.

'En bereid je er maar op voor,' vervolgde Kienhout, 'dit is vast niet de eerste keer dat je in tranen een vrouw achter je laat, of dat je door een vrouw op straat wordt gezet, al dan niet na bewezen diensten. De geschiedenis herhaalt zich, maar zelden in dezelfde vorm. Jij kunt daar alles van weten. De ene theepot is de andere niet, maar toch zijn ze gelijk. Theepotten. In de liefde is dat niet anders.'

Bram van Messel had niets willen zeggen, maar de ochtend na de nacht was hij door Wouter Kienhout van de gang geplukt. De uitgever had aan zijn gezicht gezien dat er een verschuiving was opgetreden. De jongen was niet meer de jongen van een dag eerder. Niet dat Bram van Messel in één nacht grijs haar had gekregen. Niet dat er plots rimpels waren verschenen waar ze eerst niet waren, maar de havingen van gemankeerde liefde had sporen achtergelaten.

Wouter Kienhout was ervaringsdeskundige. Hij had oog voor de kwetsuren van jongemannen. Kienhout had met Bram van Messel te doen. Niet dat hij troost wilde bieden, want troost loste in de ogen van de boekenman weinig op. Troost was uitstel van verwerking van ondergane ervaringen, die hij liever geen leed noemde. Bram van Messel kon zijn verhaal doen en Wouter Kienhout had misschien weer een aanzet voor een romantisch realistisch en absurd verhaal. Romantisch in de zin van tegengestelde belangen en hartstochtelijke conflicten. Maar van een conflict tussen Bram van Messel en Lisa Verblaak zou geen sprake zijn. Lisa Verblaak had wat ze wilde en een man hoefde daar niet meer bij. Nu ze een kind van zichzelf had, hoefde ze geen kind, ook geen ouder kind, van niemand meer. Lisa Verblaak was bevrijd, waar Bram van Messel nog aan zijn strijd moest beginnen.

Het was de eerste en enige keer dat Bram van Messel zijn lichaam deelde met Lisa Verblaak. Er kwam geen vervolg. Lisa Verblaak was niet thuis als hij aanbelde. En als ze wel thuis was, liet ze hem niet binnen. Geen thee op het zitje achter haar huis uit het Arabia servies, geen meelkoekje. Geen glas wijn als de eerste en laatste keer.

Er kwam een echo, maar niet van de vroege avond aan de Fabriekstraat 19 die in overgave samengleed met de nacht. Er kwam een echo

van de vrucht. Bram van Messel zag dat het goed was. Lisa Verblaak kwam in Het Kasteel de zwartwitafdruk laten zien. Dat had Bram voor op zijn vader, Henk Hoving. Henk Hoving kreeg geen foto van de ongeboren vrucht te zien. De erkenning van vaderschap – maar door wie? – moest wachten, er was geen termijn. Lisa Verblaak had geen haast. Lisa Verblaak had haar kind. Océan.

7.

De dorpsneger is gekozen tot voorzitter van THOR, de natuurlijke afkorting van Tot Heil Onzer Ribbenkast, de zieltogende gymnastiekvereniging die het tachtigjarig bestaan achter zich had, maar na de Oorlog de naam niet had veranderd. 'Nargens veur neudig.' De uitspraak van de allang gestorven aanjager – Buitenberg, Henderk Boetenbarg – was nog lang een gevleugelde uitdrukking in Otingerzand. Immers iedereen wenste elkaar ook Heil & Zegen. Herbert Goedkoop was al voorzitter van Otingerzand Dorpsbelangen en daarmee eindverantwoordelijke voor de jaarmarkt met kermis.

Herbert Goedkoop, wettige en zover bekend bij Geertruij Foucet de enige echtgenoot van Agnes Almann – die familiebanden had met de Hovings en een nicht was van slager Claas Brack, de jaarlijkse prijswinnaar met gekruide rollades, rolpens en boerenmetworst – werkte overdag op de naburige universiteit. Hij bekleedde een leerstoel met culturele raakvlakken. Niet-westerse sociologie, en dat voor iemand die op St. Maarten was geboren. Niemand wist wat hij precies deed en er was op een uitzondering na ook niemand die wilde weten wat Herbert Goedkoop deed. In Otingerzand werden stoelen bekleed door Evert Pielkens, in alle kleuren, maar alleen zwart als het op betalen aankwam.

De dorpsneger, zoals Egbert Schreur de donkere inwoner van Otingerzand noemde, was door de RABO-directeur voor die functie gevraagd. Wie het al druk heeft, is juist geschikt voor bestuursfuncties. Aan lanterfanters had je niks, dan liever een neger. En Egbert Schreur had recht van spreken. Met zijn Grietje Zalm had hij naast twee kinderen van eigen vlees ook een tweeling uit Rwanda onder zijn hoede. De jongens waren door burgelijke twisten die in Drenthe ondenkbaar leken, van de een op de andere dag wees geworden. Egbert en Grietje waren voorbeeldige ouders en hadden, in elk geval samen met de bank, voldoende krediet om de kinderen een mooie toekomst te bieden. En daarbij kwam dat in Otingerzand opvoeding niet alleen een zaak van de ouders was, de hele gemeenschap op de jongere generaties na, die andere beslommeringen hadden, bemoeide zich uiteraard in positieve zin met de kinderen. Wie zich de mandelige mores van het dorp eigen maakte had de grootste kans op succes. Waarbij succes bestond uit een starterswoning achter de Fabriek, een baan als dorpsleerkracht en lidmaatschap van de ijsvereniging en van THOR. Niet serieus natuurlijk, iedereen kon zelf zijn of haar leven inrichten en ook moderniteiten gingen niet aan Otingerzand voorbij. Ie-

dereen, bijna iedereen, had een mobiele telefoon, een account op Facebook en Skype op de computer.

'As ze groot bint, gaot ze wel weer vot,' had Egbert Schreur gezegd toen Geertruij Foucet de toekomst van de negerkinderen op Otingerzand had aangekaart onder het inpakken van de broden, de rollen beschuit en de wekelijkse boucheron, Frans zuurdesembrood waar Foucet beroemd mee was in Otingerzand en omstreken. De zwarte kroeskopjes kwamen al jaren niet meer in de winkel. Ze hadden genoeg kadetjes aangereikt gekregen. 'Wul ie een kadettie?' als vriendelijker en hedendaagser variant op 'Hier heb ie een kadettie. Anpakken.'

Met pasen en kerst brachten Nasilele en Kebby de ingevulde bestellijsten voor de speciale spijsbroden naar Foucet, maar vaker dan eens vergaten ze de bestelling af te halen. De jongens gingen als echte Otingerzanders hun eigen gang zodra ze uit het zicht waren. De boodschappen lieten ze over aan hun witte broer en zus. Jan en Annie waren gek op kadetjes en stukkies dreuge worst die ook door de bakker werden verkocht.

Grietje Zalm aquarelleerde en zong mee met de Otingerzand zangers. De zang ging haar beter af dan de waterverf, al had ze de verftechniek inmiddels onder de knie. Schilderkunst paste op een bijzondere manier bij een echtgenote van de bank; ze voorkwam daarmee dat ze in diverse besturen terecht zou komen. Niet dat ze dom was, dat was ze niet, maar ze had zo haar eigen dag- en avondprogramma en ze had vier kinderen om de weg te wijzen; twee witte en twee zwarte.

8.

Op een enkel appartement na was Het Kasteel geheel bewoond met kunstenaars en met schrijver/uitgever Wouter Kienhout die zich drukte als het om gemeenschappelijke activiteiten ging. Hij had geen behoefte meer aan een rol op de Bühne. Dat was geweest na zijn werkzaam leven in het onderwijs, waar hij, als hij in een frivole bui was, over opmerkte dat het onderwijs vooral hèm iets had bijgebracht. En dat iets wilde hij bij gelegenheid ook wel specificeren, maar pas als het laatste boek van Ter Verpoozing van de pers rolde. En voor het laatste boek gold hetzelfde als de laatste bus uit Otingerzand naar Groningen – die ging voorlopig niet, tenminste als de krimp niet door zou zetten.

Anja Dennenboom en Rick Kompels waren de aanjagers van de eerste Kasteelkrans. Na een jaar was het zaak het gezicht van de ridders en de jonkvrouwen in de kunsten aan de buitenwacht te tonen, vooral ook omdat de gemeente toestemming had gegeven tijdelijke bordkartonnen kantélen op de melkfabriek aan te brengen. Een borstwering in laserlicht dat gedurende de exposities en podiumkunsten dag en nacht mocht branden. Al was het effect overdag minimaal.

De Melkzaal, centraal in het gebouw, had aan de noordkant acht hoge ramen van elkaar gescheiden door smalle muren, met net genoeg ruimte voor schilderijen, etsen en tekeningen niet breder dan dertig centimeter. Aan de oostkant was een verhoogd podium met een witgekalkte muur van schoon metselwerk. De voegen waren zichtbaar en zouden, als iedereen ermee kon instemmen donkergrijs of zwart worden geschilderd. Zonodig was er in de Melkzaal ruimte voor erediensten. Voorgangers konden al naar gewoonte met de rug of met het gezicht naar het oosten buigen.

Links en rechts in de achtermuur van het toneel waren schuifdeuren naar de hal, breed genoeg om met een vorkheftruck attributen binnen te kunnen rijden. Langs de zuid- en westkant waren panelen geplaatst met schilderijen van de bewoners van Het Kasteel. Tussen de panelen stond keramiek en brons op behangerstafels uitgestald, voorzien van kleine etiketten met getallen die naar de catalogus – twee A-viertjes – verwezen. Na het collectieve overleg was afgesproken dat de werken niet van bijschriften zouden worden voorzien. Rick Kompels had een gloepende hekel aan bezoekers die slechtziend waren en als komma's naar de bijschriften gebogen stonden om er achter te komen dat het weer een schilderij was zonder titel.

Wouter Kienhout had een hoek van de tafel op het podium toegewezen gekregen voor zijn "fonds" zoals Rick Kompels, fijnschilder van zeegezichten niet zonder enige ironie had opgemerkt. Lezen was een gepasseerd station, zeker het lezen van boeken, vond Kompels die dyslectisch was, maar de eerste expositie was voor iedere gebruiker van Het Kasteel toegankelijk. En boeken hadden ook een omslag en bij een omslag kwam ook vormgeving kijken. Als het erop neerkwam mocht Wouter Kienhout exposeren omdat ook de huishoudelijke artikelen van de gelouterde en onderscheiden Bram van Messel in de zaal stonden opgesteld. En zoveel verschil was er niet tussen het ontwerp van een boekomslag en de vormgeving van een theepot.

Wouter Kienhout deed mee met de openingsexpositie omdat hij meedeed. Hij was medegebruiker van het kunstenkasteel en al woonde hij er niet – af en toe bracht hij er de nacht door, maar meestal sliep bij bij zijn vrouw in hetzelfde bed – hij voelde zich medebewoner van de bijna dertig artiesten die een onderdak hadden gevonden in de Fabriek, in Het Kasteel.

Wouter Kienhout werd licht opgeschrikt door het piepend krassen van de schuifdeur in de podiummuur. Hij was in gedachten verzonken, zoals hij vaker dan eens afwezig was als zijn binnenwereld hem in beslag nam.

'Goedemiddag.' Een prettige vrouwenstem.

Wouter Kienhout legde de stapel boeken, die hij juist uit een doos had gepakt, op de tafel.

'Goedemiddag.' Meer wist hij niet te zeggen tegen Lisa Verblaak die met een buggy het podium opreed.

'Ik kom even kijken,' zei ze. Met één hand hield ze de beugel van de buggy vast, de andere hand reikte ze naar Wouter Kienhout die uit gewoonte zijn hand eerst langs zijn broekspijp streek.

'Gelijk heb je,' zei Kienhout. 'Gelijk heb je om nu te komen kijken.'

Wouter Kienhout had Lisa Verblaak eerder ontmoet en af en toe een kort gesprek met haar aangeknoopt en daarbij alle gevoeligheden zo onopvallend mogelijk vermeden. Hij kende Lisa Verblaak van de verhalen van Bram van Messel en van een enkel onderhoud met Henk Hoving. De postbode was weinig mededeelzaam geweest, maar tussen het zwijgen en zuchten door had Kienhout begrepen dat Lisa Verblaak, na wijlen Hilde Hindricks – van Messel, een niet onbelangrijke spil in het leven van de besteller was. "Ik heb haar geneukt," had Hoving zich in een onbewaakt moment laten ontsnappen. En gelijk daarop was hij met een opkomend rood hoofd op de fiets gestapt. Waarschijnlijk was het niet bij die eenmalige bekentenis gebleven, want de onthulling zoemde al spoedig door Otingerzand.

Kienhout bleef niet lang genoeg bij Geertruij Foucet in de winkel om

al dan niet verzonnen details van de nieuwtjes te horen. Hij haalde zijn brood op de stille uren en hij construeerde zijn gedachten rond wat hij te horen kreeg en rond zijn rusteloze fantasie, die hij met een duur woord "associatief denken" muntte.

'Mooi jongetje,' zei Kienhout en stak zijn hand uit naar het kind dat met een riem losjes was ingesnoerd. Océan lachte en stak beide handjes naar Kienhout die knikte en een stap terug zette. Kleine kinderen liet hij graag bij moeders en vaders. Op die leeftijd, bijna een jaar, was het zaak om geen band met een vreemd kind op te bouwen. Zo was het bij jonge honden en zo was het ook bij baby's en peuters. Kienhout had geleerd pas nauwer contact met een kind te zoeken als de ouders daarmee instemden. Bij honden bleef Kienhout uit de buurt.

Lisa Verblaak maakte de riem van de buggy los en zette het kind op het podium. Océan wist wat hij wilde, voorzover een kind van die leeftijd al weet heeft van zijn wil, en kroop naar de rand van het podium. Het gebruikelijke ritueel voltrok zich en Océan eindigde voorlopig op de armen van zijn moeder.

'U hebt al een mooie verzameling,' zei Lisa Verblaak. Ze hield haar kind tegen haar borst geklemd en liet Océan het uitzicht op de Melkzaal. Met haar vrije hand schoof ze boeken opzij en probeerde erin te bladeren.

'Leve de meester, over Célistin Freinet,' zei ze. 'Een Fransman. Ik heb ooit Frans gestudeerd.'

Wouter Kienhout knikte, liep bedachtzaam naar de zijkant van het podium en haalde twee stoelen naar de tafel. Lisa Verblaak ging zitten.

'Boeiende pedagoog. Kan ik misschien iets van leren, voor hem.' Ze knikte haar hoofd opzij naar Océan die bezig was een lange slijmdraad te maken over de schouder van zijn moeder heen naar de leuning van de stoel.

'Dat boek is voor een klein, maar select publiek,' zei Kienhout. 'Al mijn boeken zijn niche-uitgaven voor een klein en select publiek.'

Wouter Kienhout had niet de behoefte zich te verdedigen. Een grote uitgever zou hij nooit worden, en dat was ook niet zijn behoefte. Een mooi "fonds" was al mooi genoeg en als hij bij elke uitgave en goed verhaal kon lezen, en vooral kon horen van de auteur, dan was zijn behoefte aan aandacht en aan verwerven van kennis voor een belangrijk deel bevredigd. Zolang het duurde uiteraard, want wat honger naar kennis aanging was hij nog onverzadigbaar. Om in de taal van Lisa Verblaak te blijven. Het "pourqoui" lag Wouter Kienhout voor in de mond.

'Je kunt ook een boek bij me uitgeven, als je een verhaal hebt,' zei Kienhout, 'maar met een klein kind als handenbindertje komt misschien niet veel van een verhaal of roman. En' liet hij volgen, 'je moet natuurlijk wel iets te vertellen hebben.'

Lisa Verblaak verplaatste Océan naar haar andere schouder, veegde

de kwijl van het kindermondje weg en zei: 'Ik heb wel iets te vertellen, maar ik weet niet of ik mijn verhaal wel in een boek wil. Tout le monde zit niet op het leven van Lisa Verblaak te wachten, en ook niet op de fictie van Lisa Verblaak. Maar ik lees graag.'

'En wat was je studieonderwerp?' vroeg Kienhout. 'Op welk spoor zou je me kunnen zetten in de Franse literatuur?'

'Dat zijn twee vragen,' zei Lisa Verblaak.

'Ik heb me verdiept in de literatuur van de Hugenoten en vooral in de invloed van de Hugenoten op Nederlandse literatuur in de achttiende eeuw. Details, ik weet het, klein onderdeel van een groter geheel.' En na een voortdurend zwijgen van Kienhout en een vriendelijke knik van de man die haar vader had kunnen zijn zei ze:

'In de achttiende eeuw leek er weinig gebeurd in de Nederlandse literatuur. Er zijn nauwelijks grote namen te noemen van schrijvers van proza en poëzie. En hier en daar duiken in die tijd Hugenoten op die Frans werk in het Nederlands vertaalden. Het leek origineel Nederlands werk, maar dat was het niet. Een soort plagiaat avant la lettre. Geen hoog niveau, maar wel invloed op de letterkunde in Nederland, dat toen nog een republiek was. De Franse revolutie moest nog komen, maar de "rijmknutselaars" van de Hugenoten, zoals ze oneerbiedig werden genoemd, hadden hun werk al gedaan. En wat ik boeiend vond is dat met die poëzie ook Franse moraal en leefregels binnenslopen. Franse hoffelijkheid en beschaving.'

'Gelukkig maar,' zei Kienhout. Hij hechtte aan beschaving, beleefdheid en goede omgangsvormen, maar hij trof ze nog te weinig tot ver buiten Otingerzand. Eten met mes en vork was niet in Drenthe uitgevonden, had hij gehoord, maar in Constantinopel. En Constantinoppel lag honderden jaren geleden veel verder van Otingerzand dan het tegenwoordige Istanbul. Twee uur vliegen en de islamitische wereld lag binnen loopafstand, aan de andere kant van de Bosporus, maar Istanbul was ver verwijderd van de all in vakanties in Antalya waar niemand het terrein hoefde te verlaten en iedereen alleen soortgenoten trof om zoveel te drinken als nodig was. Via Groningen Airport Eelde kwam de eeuwenoude cultuur niet op de heide terecht.

Lisa Verblaak klopte op het ruggetje van Océan. Het kind leek het naar de zin te hebben.

'Tijdens mijn studie heb ik zo ook Elisabeth Maria Post ontdekt. Nederlandse schrijfster uit de achttiende eeuw. Ze schreef een reisverhaal met een gevaarlijke zeereis naar Guyana en overweldigende natuurverschijnselen. *Reinhart, of natuur en godsdienst* heet het boek. In het boek vond ik een tekening van een angstige jongen die een blikseminslag niet onder ogen durfde te zien. Zijn dapperder metgezel stelde hem gerust. Boven de tekening stond: La Peur peut être dangereuse. Vreesachtigheid

kan gevaarlijk zijn. Dat heb ik onthouden, al weet ik niet meer zeker of de prent in het boek van Post stond. Kan ook een ander boek zijn geweest. Rhijnvis Feith misschien. Die van "Uren, dagen, maanden, jaren, vliegen als een schaduw heen."' Ze zette Océan op de vloer van het podium en toen het ventje opnieuw naar de rand kroop, pakte ze hem op en zette hem drie treden lager op de vloer van de Melkzaal.

'Laat hem de wereld maar ontdekken,' zei ze toen ze terugkwam. En trots als een moeder trots kan zijn op de ontdekkingstocht van het kind keek ze naar haar zoontje dat – met zijn hoofd in zijn nekje en beurtelings klapperende handjes – de staketsels op de vloer van de kunstkring onderzocht.

'Hij heet Océan,' zei Lisa Verblaak. 'Océan, omdat avonturiers vooral te vinden zijn onder zeelui. Wie geen angst heeft, of wie zijn angst overwint, la Peur, verkent de wereld en dat wil ik hem graag meegeven.'

'Voorzover je een kind iets kan meegeven,' ontsnapte Wouter Kienhout.

'Lijkt me een goed begin. De zee op het land van Otingerzand.'

Zee was er niet in Otingerzand, wel de Zandkoel, een zandafgraving met een brede strook strandzand rondom, met een pas vernieuwde barak als huisvesting voor een café-restaurant met kleine kaart. Een goed begin voor kinderen om water te leren kennen en voor ouderen om gebruinde en verbrande lijven van de medemens te inspecteren.

Lisa Verblaak haalde chocolademelk uit de automaat in de hal terwijl Wouter Kienhout het kruipende kind in de gaten hield. Hij nam het jongetje op zijn arm en bracht het terug naar het podium. Lisa Verblaak gaf het kind de fles. Wouter Kienhout nam de chocolade en Lisa Verblaak vertelde alsof ze een week niet had gesproken. Het was geen week, maar er waren wel een paar dagen voorbijgegaan zonder dat ze een gesprek had kunnen voeren. Lisa Verblaak oefende dagelijks in nonsociaal gedrag. Ze wilde onafhankelijk zijn van wie dan ook. Op Océan na vanzelfsprekend. Maar eigenlijk was Océan van haar afhankelijk.

'Misschien bedenk ik van alles, wat ik ook maar bedenk,' zei ze. 'Ik ben wel in de provincie geboren – Emmererfscheidenveen wist Kienhout – maar niet in Otingerzand. Ik ben niet van hier.' Ze kneep in de speen, zoog kort aan het rubber en duwde de speen weer in het mondje van Océan.

'Wat me opvalt is dat alles buiten de dorpsgrens, misschien overdrijf ik, buiten de provinciegrens steeds meer als buitenland wordt gezien. Maar misschien is dat altijd zo geweest.'

En op de vragende blik van Kienhout.

'Wie leest er nu een boek van een Franse schrijver? En als ik in huis-aan-huisbladen kijk, zie ik enkel frisse blanke boerenmeiden en boerenjongens. En dan bedoel ik niet de rozijnen op brandewijn.'

Océan spuugde de melk naar buiten. Lisa Verblaak nam haar maatrege-

len. Ze was erop voorbereid. Wat teveel is, komt naar buiten en levert soms een knoeiboel op, maar vaker zijn er regels, afspraken en verordeningen en gestichtswachten om alles in goede banen te leiden en de kots binnen te houden.

'Ik heb mijn studie door omstandigheden niet afgemaakt, maar ik heb uit mijn literaire ontdekkingsreizen, als ik dat zo mag noemen, wel geleerd dat eigen opvattingen, normen, waarden en samenlevingsvormen die we hier kennen, niet de enige mogelijke zijn. Het kan ook anders en het is op de meeste plekken in de wereld ook anders. Al ben ik niet overal geweest.'

Lisa Verblaak was niet overal geweest. Ze had Europa nooit verlaten, maar ze had haar grenzen verkend en aan de andere kant van de grub gekeken. In retrospectief had ze niet veel gezien. Parijs bleef Parijs, maar ze had enkel over de Champ d' Elysée gedoold en de Arc de Triomph beklommen om haar professeur te zien. Hartstocht had haar verblind en het werd hoog tijd om opnieuw naar die plek en andere plekken te gaan met de wetenschap van toen en de wetenschap van nu als bagage.

Eenzelfde plaats kan er heel anders uitzien, ook al is er niets veranderd. En dat gold ook voor Otingerzand, voor Het Kasteel, de Zandkoel en het werkverschaffingsbos. Wat ze nu zag hoefde niet noodzakelijk groter of kleiner te zijn dan vroeger, al betrapte Lisa Verblaak zich er wel op dat ze regelmatig door de ogen van Océan naar de wereld keek.

'Misschien zeg ik iets wat je niet aanstaat,' zei Lisa Verblaak, 'maar ik moet het zeggen. Ik heb het jaren niet meer kunnen zeggen. Ik ben het eens met Voltaire die zei: "Canaux, canards canaille." Hij had het over Holland. Gebrek aan cultuur.'

Ze bloosde licht.

'Het lijkt wel alsof ik hier zit te biechten,' zei ze.

'Misschien,' zei Wouter Kienhout. 'Ik weet het Franse woord voor biechten niet – confession, schoot hem te binnen – maar er is niets verkeerds aan biechten en als je vergiffenis wilt, dan geef ik die graag.' En met een glimlach liet hij volgen: 'Ik heb er niet voor doorgeleerd, maar ik vergeef graag iedereen. Zondebesef is, vooral als het om kruimels gaat, vaak zonde van het besef.'

In de Melkzaal veegde Anja Dennenboom de vloer. Rick Kompels verplaatste panelen. Na lang aarzelen, dat geen echt aarzelen was, maar een overwinning op zijn onoprechte bescheidenheid zette Rick Kompels het paneel met zijn olieverven recht tegenover de ingang. Niemand kon om hem heen. Zeezicht als een ansichtkaart. Het was een kalme zee met zandstrand zonder wrakhout, het was geen oceaan. Het was uitnodigend stil water.

'En,' zei Lisa Verblaak terwijl ze Océan vastsnoerde in de buggy, 'kunnen wij ook een herinneringsboek van deze eerste expositie tegemoet zien? Of is dat niets voor Ter Verpoozing?'

Wouter Kienhout glimlachte. Hij had geluisterd en gekeken en onderwijl waren zijn gedachten alle kanten opgegaan, zoals dat eigen is aan gedachten. Hij had een boek willen maken voor en over Lisa Verblaak en haar talloze minnaars, over de vaders van haar enige kind. Kienhout had zichzelf een rol in dat verhaal willen schrijven, en ook weer niet. Kind met drie vaders was wel wat veel van het goede voor een roman. Kienhout had willen nadenken en schrijven over de sociologie en en de psychologie van de Drentse gemeenschap en over karakteristieken van de volksaard, als die zou bestaan. Ze was hem voor. Terwijl ze de schuifdeur opzij schoof zei ze: 'Ik weet al een boektitel "Grootsch was de vertooning!".

En in de hal draaide ze de buggy, boog voorover en zei: 'Océan, zeg eens dag tegen meneer, zeg eens dag tegen meneer Wouter.' Lisa Verblaak richtte zich op, één hand aan de beugel van de buggy, de andere hand op heuphoogte met gespreide vingers heen en weer. 'Dag, dag, daag. Dag vent.'

9.

Herbert Goedkoop opent de Kunstkrans. Niet omdat de universitair geschoolde inwoner van Otingerzand veel van beeldende kunst weet, maar omdat de kunstenaars in Het Kasteel het onderling niet eens konden worden over wie van de leden het woord zou voeren. Rick Kompels, voorzitter, kreeg een paar dagen voor de opening het gebruikelijke gemopper – nog zonder dreigementen – in zijn mailbox. De voorzitter trad volgens sommigen met zijn zeegezichten teveel op de voorgrond en overschaduwde andere verdienstelijke kunstenaars. Jonge talenten kregen volgens het roddelcircuit te weinig kans om zich te profileren.

Wouter Kienhout vond een niet-ondertekend gekleurd A4 in zijn brievenbus met een oproep om niet mee te doen met de tentoonstelling. Het was de avond voor de opening. In de oproep streepte hij moeiteloos spelfouten aan en een grammaticale misser. Die nacht bleef Kienhout in Het Kasteel, verlicht door blauwe, rode en groene lasers. Als er iets mocht voorvallen, dan wilde hij erbij zijn. Immers hij had in de jaren zestig de studentenopstanden gemist, weliswaar doordat hij nog niet studeerde, maar hij had wel mee willen doen aan intellectueel schreeuwen en stenengooien. Soms keek hij met enige spijt terug. De jaren zestig hadden hem gevormd, maar Kienhout had weinig tot niets aan de vormgeving van de jaren zestig en daarna bijgedragen. Dat verdroot hem bij vlagen.

In de nacht naar de volgende dag was er niets voorgevallen dat het vermelden waard was. “De meeste wind waait voorbij”, zei zijn vader al. Kienhout had goed geslapen, was om drie uur wakker geworden, had stil gelegen om het ademhalen van zijn vrouw te horen, was rechtop gaan zitten toen hij alleen gesuis hoorde – dat leek de verwarming te zijn of een vollopende stortbak – en was weer gaan liggen toen hij had gezien dat hij in een vreemd bed lag dat niet helemaal vreemd was.

Aan de achterkant van Het Kasteel stond sinds een week een lantaarnpaal met een ronde neonlamp erin. Het licht scheen door de kier tussen de twee overgordijnen. Kienhout schoof de gordijnen nooit helemaal dicht, hij wilde als het ware tijdens zijn slaap contact houden met de buitenwereld. En daarbij kwam dat hij het licht niet hoefde aan te doen als hij voor een plas naar de wc moest. En dat moest hij steevast als hij rond drie uur wakker werd. Meestal na een droom. Een gewone droom.

De Melkzaal is tot de laatste plaats gevuld, tot de laatste staanplaats. Bezoekers die willen zitten, kunnen op de gang terecht, of buiten op het terras

waar grote bloempotten met scherpzand als asbak functioneren. Zesentwintig beeldende kunstenaars, inclusief fotografen, ontwerpers, uitgevers en een enkele muzikant. Bram van Messel speelt improvisaties op nummers van Yusef Lateef en Charles Mingus op de saxofoon.

Fokje Armens, die een atelier links van Bram van Messel heeft, zingt als wijlen Rita Reys met grafstem. Fokje is geen belijdend lid van het Otingerzand zangkoor. Onduidelijk of het om haar stem gaat, of dat het repertoire van de burgelijke dorpszangers niet het hare is.

'Eindelijk,' zegt Rick Kompels, 'eindelijk is het zover.' De voorzitter had er schoon genoeg van, van de voorbereidingen en het gekonkel van de artiesten. Kompels heeft voor de zojuist gearriveerde persfotograaf positie gekozen voor zijn *Zeezicht III.* Het strand en de zee boven Ameland; als metafoor.

'We zijn als kunstenaars blij dat iedereen er is. We zijn blij dat de kunst in Otingerzand leeft en een plek heeft veroverd.' Rick Kompels wijst naar Herbert Goedkoop, die voor de gelegenheid een streepjespak met zwart glimmend vest heeft uitgekozen. Agnes had hem niet over hoeven halen. De autochtone dorpsneger speelt graag het spel mee.

'We zijn blij dat een buitenstaander met kennis van zaken verstandige dingen gaat zeggen, of niet?' Kompels kijkt opnieuw opzij, 'verstandige opmerkingen over wat we aan beeldende expressie laten zien. We doen ertoe, als kunstenaars, en dat horen we graag van een ander.' De voorzitter zwaait naar de dorpsneger en zegt: 'Applaus voor Herbert Goedkoop die de dure plicht heeft de tentoonstelling te openen.'

Herbert Goedkoop glimlacht. Hij verschiet niet van kleur. Hij bloost niet. Herbert Goedkoop is gespecialiseerd in niet-westerse sociologie en hij is gepromoveerd op eilanderidentiteitsverschuiving op St. Maarten door immigratie uit de Caraïben en verandering in omgangsregels door de twee miljoen westerse cruise-passagiers die het eiland jaarlijks overstromen. *Floating and shifting identities in the Western Atlantic Ocean,* en wie wil, leest de titel van zijn proefschrift als *Deining in Drenthe*.

Dr. H. Goedkoop is niet van de straat. Hij hoort tot de intellectuelen en sinds een aantal jaren is die benaming geen scheldwoord meer. Herbert Goedkoop staat zich niet voor op zijn IQ – ruim 143 . Hij staat zich niet voor op zijn doctorstitel. Hij weet wat hij aan Agnes Almann heeft te danken, aan haar kennis van de dorpsgenoten. Hij weet de dorpse verhoudingen op waarde te schatten. Herbert Goedkoop is geen zwartwitdenker. Hij is een neger met nuance.

'Dorpsgenoten,' zegt Herbert Goedkoop. Hij zwaait zijn handen op borsthoogte uiteen zoals de paus doet bij Urbi et Orbi, maar dan veel terughoudender, bescheiden haast. 'Dorpsgenoten. Het is een voorrecht om hier tussen jullie te mogen zijn. Met al deze beeldende kunstenaars om me

heen, met vrienden, familie en bekenden, met mensen die al generaties lang in dit prachtige brinkdorp wonen voel ik me bevoorrecht als was ik de burgemeester van Zuid-Barge, als was ik de chief van een extended family. Opperhoofd van een warme uitgebreide familie waar iedereen elkaar kent, waar iedereen doordrongen is van naoberplicht en van mogelijkheden en ook van onmogelijkheden die dit warme nest biedt.

Ik open deze tentoonstelling, als ware ik de leider van het dorp. Maar voor ik de tentoonstelling open wil ik graag een paar stichtende woorden tot jullie richten. Als jullie dat goed vinden en op prijs stellen.' Herbert Goedkoop wachtte niet op instemming of toestemming.

En waar – in elk geval een deel van – de kunstenaars graag zou protesteren en deze importleek op het gebied van schoonheid en vertroosting het woord zou willen ontnemen, volgt een beschaafd gemurmel dat zoveel betekent als: natuurlijk, daarvoor ben je gevraagd.

'Mijn naam is Goedkoop, zoals jullie allemaal weten. Mijn naam heb ik ontleend aan de naam van de vader. Ik ben de zoon. En de geest van mijn vader leeft in mij voort.

Mijn vader heeft zijn naam weer van zijn vader en van zijn grootvader die in Suriname op de suikerplantage zijn naam heeft gekregen van zijn vader – mijn overovergrootvader – die de naam Goedkoop heeft toegewezen gekregen van Koos Toutenhoofds. Die Koos Toutenhoofds was een ondernemende Zeeuw. Toutenhoofds handelde in negers. In negers uit Côte d' Ivoire, Ivoorkust voor de kenners. Delen van mijn DNA zijn in Yamoussoukro terug te vinden, net als trouwens het DNA van chimpansees, maar dit terzijde.'

Voor wie er oog voor had was een lichte glimlach rond de glimmende ogen van Herbert Goedkoop te zien. Het publiek gromde wat ongemakkelijk, wist niet of het moest lachen en kuchen. Er werd gekucht, een beetje gegniffeld en een deel van de toehoorders maakte gebaren die veel weg hadden van bewegingen van vlooiende apen – en chimpansees.

Koos Toutenhoofds kwam niet uit Otingerzand, dat bestond toen nog niet, en hij kwam niet uit Drenthe.

'Drenthe bestond al toen Ivoorkust werd gekoloniseerd,' vervolgde Herbert Goedkoop. 'Drenthe heette Triantha en was de derde streek in het noordoosten van Nederland na Twente, de tweede. Wie de eerste was van de drie is mij niet bekend. *Universitas Terre Threntiae*, een gemeenschap van vrije boeren, zonder overheersers, zonder handwerkslieden, zonder steden en dorpen, keurig beschermd door ondoordringbaar veen. En voor ik het vergeet; Drenthe was een land zonder kunstenaars, tot regenten uit Amsterdam in de 17e eeuw Threntiae ontsloten, later gevolgd door de Fransen.

Onder invloed van Napoleon en zijn opvolgers werd de oorspronkelijk

eigendomsstructuur opgeheven, er was steeds minder gemeenschappelijk bezit. Onlanden bleven lange tijd van iedereen, omdat niemand dat verzopen land wilde. Iedereen kon er de schapen kwijt, als het droog was.

De regenten uit Amsterdam brachten vreemd volk mee naar Drenthe. Veel van de gemeenschappelijke waarden kwamen onder druk te staan. De naoberplicht bleef, maar kreeg deuken. Mandelig werd schandalig.

De nieuwe rijken – vooral in Assen – bouwden hun 'paleizen' en ze propageerden aanleg van kanalen en wegen en verdeling van de marke onder de boeren. Maar de geest van gemeenschappelijkheid bleef in de harten van de Drenten.

Rond 1900 kregen de autochtone Drenten in de gaten dat ze van hun bezittingen werden beroofd. Maar niet de handelaren en kooplui kregen de schuld. Het waren de 'buitenlandse' veenarbeiders uit Duitsland, Friesland en Twente die de schuld kregen van de aantasting van de Drentse cultuur. Met af en toe volksgerichten als gevolg. En ik herhaal; er waren nog geen kunstenaars in Thriantha.

Drenthe was lange tijd de achtste provincie in de Republiek van de Zeven Provinciën. De integratie met de rest van Nederland ging niet zonder slag of stoot. En dat is nu nog zo. Als het erop aankomt moeten we niets van Hollanders hebben. En Hollanders ook niets van ons trouwens.

De houding van Drentse boeren, de oorspronkelijke bevolking en de nazaten, tussen de oorlogen kan alleen begrepen worden als de geschiedenis in acht wordt genomen. Een geschiedenis van gezamenlijkheid, boermarken en isolatie van de rest van de wereld. De periode tussen Napoleon en Hitler is een boeiende tijd geweest en vraagt om nadere studie.

Uit de Olde Laantschap in een nieuwe *Universitas* ontstaan. Een gemeenschap gebaseerd op harmonie, niet door starre eenvormigheid, maar door een geïntegreerde pluriformiteit.' Herbert Goedkoop pauzeerde, keek de zaal rond en meende te zien dat een enkel toehoorder afhaakte. 'Niet dat ik dit allemaal zelf heb bedacht,' zei Herbert Goedkoop. 'Wat ik zojuist heb verteld, kunt u teruglezen in *Deining in Drenthe* van Prakke.' Van het katheder hield hij een beduimeld exemplaar van Prakke's proefschrift omhoog. Goedkoop had in zijn proefschrift uitgebreid de dissertatie van Prakke geciteerd.

'Duidelijk blijkt uit deze Historisch-sociografische speurtocht door de 'Olde Laantschap' dat onder onze voorouders geen slavenhandelaar is te vinden. We woonden niet aan zee,' zei hij met een blik naar *Zeezicht III*. 'We waren met een handjevol mensen eeuwen druk bezig de omvang van het veen te onderzoeken. Niemand hoefde Drenthe te verlaten, er was plaats genoeg voor iedereen. Maar er waren nauwelijks beeldende kunstenaars.'

En na Prakke gaat het boek *Monzongo* naar boven, *een treurspel over de koningklyke slaaf* van Nicolaas Simon van Winter.

‘En niet dat ik ervoor pleit dit treurspel op te voeren,’ zegt Herbert Goedkoop, ‘maar ik wil jullie wel graag een boodschap meegeven uit dit boeiende toneelwerk. Drenten kunnen veel leren van de slaven, onder andere de kracht van de natuurlijke neiging tot vrijheid.’

Herbert Goedkoop laat het oude boekwerk in de jaszak van zijn colbert zakken. Dit boek is hem dierbaar, te dierbaar om per ongeluk te vergeten.

‘Misschien denken jullie: waar wil die Goedkoop naartoe? Wat heeft dit verhaal met Het Kasteel te maken? Wat heeft Yamoussoukro – de hoofdstad van Ivoorkust – met Assen te maken? Wat heeft deze persoonlijke culturele erfenis en tegelijkertijd universele menselijke geschiedenis met de melkfabriek en Het Kasteel van doen? Waar blijft de kunst? Geduld. Geduld. Ik kom terzake.’

Herbert Goedkoop had overwogen om een dia-presentatie te maken bij zijn betoog, maar hij had ervan afgezien. De beelden en schilderijen in de Melkzaal konden hun werk doen.

‘Met het verhaal van mijn overgrootvader geef ik aan dat ik een geschiedenis heb. Een geschiedenis die me heeft gemaakt Een geschiedenis waar ik me niet aan kan en waar ik me niet aan wil onttrekken. Mijn voorouders waren en zijn Goedkoop. Een slaaf had geen waarde. En daar vind ik de overeenkomst. Een Drent had ook geen waarde. Een Drent in het veen, op de heide, op het zand had zich te schikken in zijn lot tot hij wakker werd geschud en zelf na ging denken. Dat wakkerschudden is nog niet zo lang geleden. Het ontbrak de provincie aan een prins die de prinses wakker kuste. Het ontbrak Drenthe aan een kikker die van een prinses een koningin maakte.’

Op dit punt had Herbert Goedkoop het audio-fragment geschrapt. Iedereen kon het geluid van kikkers kennen, en iedereen in de Melkzaal kon, als de moed er was, het kwaken van kikkers imiteren; zelf in die mate dat het menselijk gekwaak geen kunst meer was. Immers kunst mag, moet zelfs, juist zijn wat het niet is. Indachtig: “Ceçi n’est pas kikkergekwaak.”

‘Het verleden ligt achter ons en omringt ons. Kijk naar Het Kasteel, we zijn in een melkfabriek, een gebouw voor melk, boter, kaas en eieren, voor joghurt en later ook voor slagroom. De melkfabriek is voorbij, het verleden is voorbij, terwijl we er door zijn omringd. Wij zijn het verleden, het heden en de toekomst.’

Even leek het alsof Herbert Goedkoop teveel zaken in te weinig zinnen aanroerde. Maar wie wilde kon na afloop zijn toespraak downloaden en proberen thuis te begrijpen wat hij of zij had gehoord.

‘En, en nu kom ik tot mijn afronding,’ ging hij verder. ‘Let op; als een spreker zegt dat hij of zij gaat afronden, duurt het vaak nog vijf minuten. In dit kasteel – Het Kasteel – zijn we omringd door beelden in het veen als weerklank van het verleden. De saxofoonmuziek van Bram van Messel, de

zang van Fokje Armens. Ik hoor begrafenismuziek uit New Orleans doorklinken. Fantastisch. De muziek doet het verleden van de melkfabriek, en misschien een deel van de geschiedenis van Otingerzand, uitgeleide naar de rustplaats. De kunst is hier de kikker om het slapende deel van de mensen in Drenthe en wijde omgeving wakker te kussen, zodat we allemaal de koningin en koning in onszelf ontdekken. En dat met maximaal effect.'

Herbert Goedkoop was slechts één handdruk verwijderd van de koningin. Hij had de koning de hand geschud toen de vorst St. Maarten inspecteerde.

'En het zijn de schilders als Vincent van Gogh die rond 1880 de rest van de wereld opmerkzaam hebben gemaakt op de schoonheid van Drenthe.'

Herbert Goedkoop zweeg over de schilder uit Nieuw-Amsterdam die in een brief had geschreven: "Er loopen een boel Ostadetypen onder: physionomies die aan varkens of kraaien herinneren, maar zoo nu en dan een figuurtje dat als de lelie onder de doornen is."

'De kunst,' zei hij met een gebaar naar al het opgehangen werk. 'Ik heb al rondgekeken voor u met uw aanwezigheid de Melkzaal vulde. Ik zie expressionisme met een geweldadige ondertoon. Geweld om los te maken wat verklonken is. Ik zie lieflijke impressionistische afbeeldingen die verder gaan waar plaatjes van Siep schaop en scheuper beginnen. Ik zie een enkel landschap, maar ik zie enkel het landschap omdat ik de kunstenares ken en haar abstracties heb bestudeerd. De vilten wandkleden herinneren aan schapen, maar enkel omdat de wol van de schapen komt.

De gestileerde ramskop, U vindt hem wel, herinnert aan het Drents Bataljon dat in opdracht van de minister van Oorlog naar voormalig Indië vertrok om daar de Nederlandse belangen op Noord-Sumatra te verdedigen, voordat de rampspoed – bijna had ik ram-spoed gezegd – voordat de rampspoed was geboren toen Indië werd verloren. Ik zeg het U. Ik heb een zwak voor die ramskop.

De ramskop brengt verleden en heden bij elkaar. Onze koloniale geschiedenis, het bedrog van de bevrijding van Indië, de ontwaking uit de naiviteit van de vele Drentse vrijwilligers en het einde van de schapencultuur. Maar laat ik me beperken. Er zijn anderen die zich kunnen verdiepen in de veranderingen in de kunst en de cultuur in dit nieuwe landschap, waar deze expositie deel van uitmaakt. Ik kijk uit naar zo'n studie.'

Herbert Goedkoop had het laatste deel gesproken zonder zijn papieren te raadplegen. Hij zag de onrust onder de toehoorders toenemen. Hij verschoof een paar velletjes en ging verder waar hij al improviserend een zijpad was ingeslagen. Agnes had hem op het hart gebonden niet van zijn betoog af te wijken. "Als je gaat improviseren," had Agnes gezegd, "stort je de chaos in je hoofd ongefilterd uit over je publiek. Niemand weet dan meer waar je over praat. Dat mag dan wel kunst zijn. Maar ik zeg dan: Chaos scheppen; daar is geen kunst aan."

Herbert Goedkoop had enkele malen zijn voordrachten op Youtube teruggekeken, waar alles wat hij publiekelijk had gezegd ongevraagd was te vinden. Agnes had gelijk, maar soms kon hij niet anders. En zolang hij werd gevraagd om op te treden leek er weinig aan de hand. Publiek kwam meestal voor andere bezoekers en om bij de kunstscene te horen. Aanwezigheid ging boven inhoud en dat hoorde zo.

'Computerprints, acryl op papier, gemengde techniek op doek, olieverf op linnen, ets/gemengde techniek, keramiek, papier, hout, inkt, gesso op mdf, messing op steen. Modern en moderner met een enkele terugblik op traditionele kunst.' Herbert Goedkoop knikte opnieuw naar Zeezicht III schuin achter hem. Drenthe aan zee. Zoetwatervissen met veel graat.

'Het Kasteel, hoe traditioneel kan een naam zijn, grijpt terug op ridders en hofdames, op edelen, horigen en lijfeigenen. Op het kasteel in Coevorden na, net op de formele provinciegrens, is er geen overgeleverd kasteel in Drenthe. Jullie – kunstenaars – hebben het nieuwe fort opgericht op de plek van de melkfabriek en jullie staan daarmee in een waardevolle traditie. Jullie zijn de kikkers die rond Het Kasteel kwamen om een prinses te verleiden. De prinses van de eigenheid.'

Herbert Goedkoop had langzaam ontdekt dat een gezamenlijke eigenheid een illusie was. Een droom net als de droom van een gemeenschappelijke god, ook al sierde Maria met kind het wapen van de provincie. Bijna honderd jaar geleden was de afschaffing van mandelanden, van gemeenschappelijk bezit, van gemeenschappelijkheid al ver gevorderd. Het individu zou winnen, ook in Drenthe.

'Wie zijn eigen eigenheid niet onderkent, ontbreekt het aan een identiteit en wie geen identiteit heeft kan geen kunst maken. Deze tentoonstelling is een weergave van jullie individuele identiteit, van onze persoonlijke identiteit. Het is aan jullie, aan ons, aan de bezoekers om de aard van onze eigen eigenheid en uniciteit te ontdekken in het werk dat ons omringt, in het werk dat ons uitnodigt om de wereld en onszelf van nabij en van veraf te bekijken.

Ik zeg niet: werk dat uitnodigt om te worden bewonderd. Bewondering is kort, vluchtig en verdovend, verdovend en verwarringwekkend als verliefdheid. Kunst wacht op ontregeling en verwarring, kunst wacht niet op bewondering en hysterie. Kunst wacht op ontregeling en mysterie.'

Herbert Goedkoop ziet hoe op de tweede rij Agnes Almann haar voorhoofd fronst.

'Tot slot. Ik wil jullie uitnodigen om stil te blijven staan bij werk dat de meeste weerzin in je bovenhaalt en je vervolgens af te vragen: waarom haat ik dit beeld of dit voorwerp. Waardoor haalt dit werk me uit mijn comfortzone? En voor u de Melkzaal verlaat: sta stil bij het werk dat u zou willen omverwerpen, of tegen elke prijs zou willen vrijkopen uit de slavernij van het atelier.'

Herbert Goedkoop liet de papieren zakken.

'Ik dank u voor uw aandacht.'

Het duurde welgeteld negen tellen voor er applaus kwam. Eerst aarzelend en na weer negen tellen was het applaus voorbij. De eerste verwarring was blijkbaar aangebracht. Herbert Goedkoop stapte van het podium. Agnes stond bij de afstap en reikte hem haar hand.

'Open,' zei Rick Kompels, 'de tentoonstelling is open. Lös.' Hij wees naar de "lösse" schuifdeuren met uitzicht op de hal met de omineuze naam Koegang.

'Hier achter zijn drankjes en de blokkies keze.'

Vervolgens kuste voorzitter Rick Kompels in front van het publiek een verbaasde Fokje Armens vol op haar mond. Fokje Armens van wie volgens ingewijden de leeghoofdigheid rechtevenredig was met haar borstomvang. Maar dat volume was haar kwaliteit, voor wie wilde: dat was haar talent. Er zijn er die het met minder moeten doen.

Wouter Kienhout had Lisa Verblaak niet opgemerkt. Ze stond schuin achter de uitgever en trok hem aan zijn mouw. Wouter Kienhout snoof de geur van Océan die op haar arm een ereplaats had en het gewoel in ogenschouw nam. Bram van Messel liet zijn sax horen, als was het een bronstig hert aan de rand van de Zandkoel op weg naar de schepping buiten het paradijs.

'Hier moet je een boek van maken,' fluisterde ze half schreeuwend in zijn oor. 'Een boek.'

Wouter Kienhout was nog afwezig. Hij kauwde op de toespraak van Herbert Goedkoop; de dorpsneger die – afgaande op zijn filosofisch getinte beschouwing – de enige blanke in de Melkzaal leek te zijn. Kienhout kende geen zwarte filosofen, maar misschien was dat een van zijn tekortkomingen.

Wouter Kienhout wist niets te antwoorden op het herhaalde verzoek van Lisa Verblaak. Uit overspronggedrag pakte hij het handje van Océan. 'Dag vent. Dag kerel.'

'Papa, papa,' antwoordde Océan. 'Pappa.'

Lisa Verblaak lachte en schudde het ventje op door het kind met een schokbeweging lichtjes te herpositioneren. Ze snoof als had het kind een volle luier.

'Nee Océan, dat is je papa niet.'

10

Twee dagen na de opening loopt Wouter Kienhout opnieuw langs de panelen. Hij schrijft aan een roman, en weet even niet hoe het verhaal verder gaat. Een wandeling, een afleiding van het verhaal, wil wel eens helpen. Het is alsof het verhaal zich in fragmenten beschikbaar maakt. Niet veel anders dan een wandeling met een vriend. Een half uur praten, een half uur zwijgen, naar een koe wijzen, naar een auto, of naar een waslijn met drogend goed en verder praten. Verder gaan; niet altijd waar het verhaal was geëindigd. Vaker dan eens is er een wending na een periode van innerlijk overleg met het onbewuste. Praten geeft een eerste structuur aan de chaotische gedachten.

Schrijven, zorgvuldige zinnen formuleren vraagt een andere, een hogere vaardigheid. In een gesprek zijn misverstanden en onbegrip met tussenzinnen te verhelpen en te verduidelijken. De toehoorder laat al dan niet verbaal weten of de boodschap overkomt. Bijstelling gebeurt direct. Een roman vraagt zoveel zorgvuldigheid omdat de lezer enkel door opnieuw beginnen of door een tijdpauze helderheid kan geven over de worsteling met de inhoud. In afwezigheid van de schrijver.

Herbert Goedkoop bestudeert een naakt. Agnes Almann staat schuin voor hem en bekijkt de verf van dichtbij, een kijkafstand waar het beeld in verf verandert.

Een meisje van een jaar of twintig ligt op haar rug. Alles wat ze aan lijfelijkheid bezit, stelt ze beschikbaar. Schaamteloos, maar dat is niet het goede woord voor de jonge meid die de schaamte voorbij is.

Ze is trots op haar lichaam zoals dat door haar vader en moeder in aanzet in elkaar is gefabriekt. Later zal ze een Rubensfiguur krijgen, als ze tijd van leven heeft en een paar kinderen baart, nu is ze vol en strak. Misschien heeft de schilder haar mooier gemaakt dan ze is. De schilder heeft haar goed getroffen. Karakter heeft die meid.

'U kunt naar haar naaktheid kijken,' zegt Goedkoop, die naast Kienhout staat, 'maar dan ziet U slechts een deel van het schilderij.' Ongevraagd geeft de dorpsneger Wouter Kienhout advies over de manier van kijken naar de jeugdige frisheid van Carolien Brack van twee straten verder. Zij is het model. Dochter van Claas Brack – prijswinnaar met gekruide rollades, rolpens en boerenmetworst. Achternicht van Agnes Almann.

'Het is ook openheid. Ze straalt onbevangenheid uit, maar ik zie ook haar trots en haar grenzen. Ze zal haar lichaam niet aan iedere man geven. Dat zie ik.'

‘En haar geest?’ zegt Wouter Kienhout. ‘Kent U haar geest?’

‘U stelt de goede vraag. Dat mag ik wel.’

Agnes Goedkoop die van zichzelf Almann heet, maar haar vadersnaam niet meer in het publieke domein gebruikt, glimlacht. Ze kent haar man en ze kent zijn manier van spreken en argumenteren. Ze weet dat haar Herbert vaker dan eens advocaat van de duivel speelt om helder te krijgen wat nog onuitgesproken is. Hij is het die haar overeind heeft gehouden toen haar verleden haar toekomst dreigde te overspoelen.

‘Ja, haar geest.’ zegt Goedkoop. ‘Haar geest.’ En hij vervolgt: ‘Haar geest, haar ziel is in grondverf vastgelegd, daar kan ze weinig aan veranderen.’

Het is niet duidelijk of Carolien Brack haar geest niet meer kan oppoetsen of dat het schilderij onaantastbaar is nu het al voorzien is van een rode stip. De naakte meid is al verkocht, en niet aan de slager.

‘Ik heb U eergisteren gehoord,’ zegt Wouter Kienhout. ‘Uw toespraak.’

‘Mooi,’ zegt Herbert Goedkoop. ‘Mooi.’ En met een kwinkslag laat hij volgen: ‘Ik waardeer het dat er naar me wordt geluisterd. Een voorrecht.’

Hij wacht en kijkt met turende blik naar het tweede naakt dat naast het eerste hangt. Goedkoop wil wel praten, maar hij kan meer kwijt als de tegenpartij aan het woord is. De dorpsneger laat anderen praten en vult af en toe aan. Hij stuurt zonder dat het “slachtoffer” er weet van heeft.

‘Ik ben Wouter Kienhout, en ik ben uitgever.’ Kienhout steekt zijn hand uit.

‘Goedkoop, maar dat wist U al. Aangenaam.’

‘Ik heb kantoor in Het Kasteel. Mijn uitgaven liggen daar op de tafel.’ Kienhout wijst naar het podium met een tiental boeken uit zijn fonds.

‘Ik heb ze gezien,’ zegt Herbert Goedkoop. ‘Ik heb ze gezien.’ Hij kijkt opnieuw naar het zittende naakt. Het is hetzelfde meisje, Carolien op een doek van 20 x 30 cm. Klein, maar groots aanwezig. Goedkoop kijkt om zich heen en ziet zijn vrouw verderop bij bronzen beelden van een vogel en een op het eerste gezicht kwaadaardige en agressieve kat. Machteloze woede in brons. Het woeden van de hele wereld.

‘Ik maak een boek over deze expositie,’ zegt Kienhout.

Niemand van de schilders uit Het Kasteel had hem gevraagd een boek te maken. Hij was het niet van plan geweest, maar hier in de Melkzaal naast Herbert Goedkoop, naast de academische dorpsneger met een verhaal over wie we zijn, en vooral over wie hij is, laat Kienhout zijn gedachten en zijn wensen de vrije loop.

‘Ik zou Uw toespraak daar graag in opnemen,’ zegt Kienhout. ‘Past heel goed bij de kunst die hier hangt en staat. Bij de kunst van eigen bodem die hier zo prominent aanwezig is.’

‘Dank voor het compliment. Hoezo past het?’

Wouter Kienhout had niet uitgebreid nagedacht over de toespraak. Het meeste was weer weggegleden, er was een sfeer gebleven, een gevoel

van correctheid in analyse en in weergave. De toespraak die af en toe van de hak op de tak leek te gaan, had een dieper sentiment in Kienhout aangeraakt. Wouter Kienhout had gehoord wat hij wilde horen en dat was niet noodzakelijkerwijze wat gezegd was; al kwam het wel in de buurt.

'Uw benadering, de opbouw, de voorbeelden, ze waren nieuw voor me, maar ze waren raak. De identiteit van de Drent samengevat in tien minuten.'

'Vijftien,' zei Goedkoop. 'Ik mocht een kwartier spreken en ik heb alle tijd gebruikt.' Hij zette een stap achteruit en leek de naakten met elkaar te vergelijken.

'En dat had gemakkelijk een half uur kunnen zijn, een half uur zonder een moment van verveling voor de toehoorders, vermoed ik,' zei Wouter Kienhout. Hij was de afwachtende houding voorbij.

'Ik zou graag een uur van Uw tekst in het boek afdrukken, of meer. Dat zou een prima boek zijn, een goede herinnering aan deze tentoonstelling en een bijzonder beeld van de state-of-the-art. De start van Het Kasteel vastgelegd zodat er een referentie – een bench mark – is voor een volgende tentoonstelling en voor een volgende generatie kunstenaars.'

'U weet wel van tempo,' lachte Goedkoop. 'Maar wat ziet U in deze kunst als metafoor voor onze eigenheid, voor Uw eigenheid?'

Herbert Goedkoop sprak van wij en van ons. Maar Goedkoop sprak vooral namens zichzelf. Hij zette zich niet buiten de gemeenschap van Otingerzand, ook al was hij later in het dorp komen wonen. Hij was een van ons, een van het volk, en dat zijn wieg of zijn kribbe ergens anders had gestaan, of dat zijn mandje in een andere rivier dan de Nijl had gedreven, deed er toe in dezelfde mate als het er voor anderen toe doet. Niet.

Elke wieg stond op een eigen en bijzondere plek. Herbert Goedkoop was als kind door zijn moeder in een doek op haar rug gedragen, dat had niet langer dan een half jaar geduurd. Ongeveer even lang had Océan op de armen van Lisa Verblaak doorgebracht.

'Ik denk de laatste maanden na over de identiteit van de Drent,' zei Wouter Kienhout,' maar ik weet niet of ik mezelf de goede vragen stel. Als ik eerlijk ben, weet ik de goede vraag nog steeds niet.' Hij wachtte en zei: 'Maar in mijn hoofd zingt telkens een lied van verlangen, van Heimweh, van Fernweh misschien. Als ik de controle over mijn hersenspinsels los laat, gaan mijn gedachten naar zand en veen, religie, school, opvoeding, verkering, traditie, mores, boosheid. Ach wellicht kent U dat. Ik vond op het web veel over sociologie en cultuur van uw hand.'

'Kunst, deze kunst,' zei Herbert Goedkoop die een belangrijk deel van de woordenstroom negeerde, 'kunst is een spiegel van de identiteit en van wat u noemt the state-of-the-art. Dit meisje, dit naakte meisje woont vlakbij me – Goedkoop vertelde niet dat het de slagersdochter was; Carolien Brack.

Ze is een afspiegeling van de huidige tijd. Vandaag-de-dag. Maar ook dat abstracte landschap, ook dat gehavende brons in de vorm van een komma en de bronzen wereldbol met gaten vertelt het verhaal van vandaag. En ziet u verderop dat smalle gezicht op een dunne hals. Een zelfportret. Een smal hoog hoofd met krachtige blik, voorovergebogen, voorwaarts. Een ranke hals. En de kleuren en de materialen.'

Goedkoop stak zijn handen in zijn zakken, als wilde hij zijn betoog afsluiten en een slotakkoord beginnen.

'Het is niet eenvoudig om kunst één op één te vertalen naar de identiteit van een dorp, van een streek, van een provincie met willekeurige grenzen, ook al zijn die historisch gevormd. Kunst legt een wereld bloot en trekt zich – goede kunst bedoel ik, ik heb het niet over huisvlijt – niets aan van landsgrenzen of van continenten. Een deel van de kunst is universeel en wijst vaker dan eens vooruit. Althans dat lijkt zo omdat we niet altijd kunnen lezen wat kunst op dit moment vertelt. Er zit een zekere traagheid in de duiding. Zelfs voor de kunstenaar die aan de wieg staat van het schilderij of sculptuur.

Kijk maar naar de veranderingen in schilderkunst voor, tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Achteraf werden die woelingen geduid in het licht van de catastrofes. En,' liet hij volgen, 'die duiding lijkt me typisch een taak voor schrijvers, en voor alerte uitgevers.' Herbert Goedkoop stak zijn hand uit.

'Ik ga mijn vrouw opzoeken. Het was me aangenaam. Tot ziens.'

En voor Wouter Kienhout goed en wel had kunnen antwoorden draaide Goedkoop zich om en sloeg een arm om de schouder van zijn vrouw die bij de deur had staan te wachten.

Herbert Goedkoop had – zonder vooropgezette bedoeling – een aanzet gegeven voor een boek over de identiteit van de Drent, maar meer nog had hij een begin gemaakt van een beeld van de universele individuele mens. Dat lokale anekdotes nuttig waren om de universele mens te schetsen – en aansluiting te vinden bij een volk dat zich begrensd, zo niet opgesloten achtte in het geboorteland – had Herbert Goedkoop ervaren door de familiegeschiedenis van zijn vrouw. Agnes Almann is een epigoon van het volk dat nu zijn volk is, enkel en alleen zijn volk omdat hij nu hier op deze plek op aarde is. "Waar je bent, dat is je thuis." was zijn lijfspreuk. En het was niet de enige lijfpreuk van Herbert Goedkoop.

Herbert Goedkoop draaide zich om naar Wouter Kienhout die achter de tafel met zijn boeken was weggekropen om even alleen te zijn en riep net hoorbaar: 'U hoort van me, misschien.'

11

Anita Dranger staat op de cultuurpagina in het *Dagblad* prominent afgebeeld naast haar panelen. Frêle vrouw van nog geen 1,60 meter. Pijpekrullen met veel grijzen. Zwarte rok met daaronder een licht naar voren wijzende buik achter een zwarte leren riem met gulden gesp. Altijd slank geweest, niet door diëten maar door natuurlijke aanleg. Zwarte blouse met rode knopen, gouden armband, gouden horloge, zwartgemontuurde bril aan een gouden draad afhangend op haar kleine borstpartij. Afgeknepen mondje dat met tuitende lippen lijkt op een varkenssnuitje als ze begint te spreken. Tot haar pensioen was ze lerares Frans aan wat nu een OSG heet en dat daarvoor een tiental namen heeft versleten, namen die na de samenvoegingen, splitsingen en herschikkingen van onder- en bovenbouw al uit het collectieve geheugen zijn gewist.

Anita Dranger is nooit gehuwd geweest. Frans was haar passie, maar de mannelijke evenknie met diezelfde naam gaf de voorkeur aan een forsere en langere vrouw om met enige garantie nazaten te kunnen verwekken. Anita Dranger – met een naam die op zijn Frans uitgesproken een gevaarlijk karakter lijkt te beschrijven – verstopte haar gevoel van ontreddering in Franse taal- en letterkunde en toen de liefde voor de taal en voor het onderwijs sleets begon te raken had ze voldoende kapitaal vergaard om met een gouden handdruk de school achter zich te laten. Als enige erfgename van haar ouders liet ze haar gebit in goud aanbrengen, inclusief initialen op haar bovenste hoektand, zodat elke man op leeftijd – na echtscheiding of weduwnaarschap – zich wel driemaal bedacht haar te willen tongzoenen. De ochtendstond had goud in de mond. Anita Dranger had dat heel letterlijk vormgegeven en haar lijfelijke verlangens waren met de gouden ingreep ook te ruste gelegd.

Ondanks, en misschien wel dankzij haar loopbaan en haar betrekkelijke Alleingang door het leven bloeide haar kunstzinnige inborst. Na haar vijfenvijftigste had ze zich aan de muze gewijd, oorspronkelijk aan dwarsfluit en Oost-Indische inkt, maar na haar uitbundige afscheid van het gymnasium was dat al snel opgeschoven naar eenvoudige installaties en 3D-objecten. Anita Dranger nam graag ruimte in. In Het Kasteel had ze het grootste atelier gekocht.

Boekenverslaggever Joep van Ruiten – door collega's aangeduid met Hoop van Buiten vanwege zijn aanvankelijke zendingsdrift – die bij gebrek aan literaire talenten in de regio zijn focus had verlegd naar beeldende kunst en muziek in het hele noorden van het land en aanpalend

Nedersaksen, schetst op een volle pagina van de zaterdagkrant de opkomst van een vrouw die haar sporen – met onder meer "le fermier est devant la ferme et fume une pipe." – in veel kinderzielen heeft achtergelaten en – nu haar leven afstevent op het het slotakkoord, waar ze zonder enige wrok of angst over spreekt – met overgave vorm geeft aan het isolement van de ouderdom dat haar onontkoombaar omarmt. *Passé défini* staat boven het artikel. Het is de titel van haar panelen die samen een vierkante toren vormen. Haar werk steekt ver uit boven andere kunst in de Melkzaal.

Wouter Kienhout is opnieuw op zoek naar een vervolg van zijn roman. Hij maakt zich niet ongerust. Het cliché: "Het verhaal ligt al klaar, ik hoef het enkel op te schrijven", heeft hij omarmd. Misschien wijst Anita Dranger, toch gauw tien jaar ouder en navenant wijzer, hem vandaag de weg. Ook in de literatuur staan schrijvers op schouders van groten uit recente en voorbije tijden, dat uitzicht is niet alleen aan natuurwetenschappers voorbehouden. Anita Dranger heeft in elk geval geen afhangende schouders.

'Je kunt zelf een verhaal bij mijn Passé défini bedenken, maar ik vertel je graag wat ik met mijn object heb bedoeld.' Anita Dranger legt haar hand op de onderarm van Wouter Kienhout. Ze is een lijfelijke vrouw die zonder schroom haar tekort aan aanraking compenseert door haar intieme zone ongevraagd in die van iedere man die zich binnen haar schootsafstand bevindt, te schuiven. Zonder bijbedoelingen, al zou ze niet schrikken als de toenadering onverwachte gevolgen zou hebben. Anita Dranger is inmiddels bevrijd van complexen die een leven lang kunnen doorwoekeren en geregeld pas op het sterfbed het belang verliezen. Ze is een uitzondering, dat is duidelijk, en in haar uitzonderlijkheid onvoorspelbaar.

'Ik laat me graag bijpraten,' zegt Wouter Kienhout. Ze zijn de enige bezoekers in de Melkzaal. Anita Dranger heeft haar studio aan de oostzijde, dichtbij een nooduitgang. Als ze geen andere bewoners wil treffen kan ze vrijwel ongezien het gebouw verlaten en betreden. Wouter Kienhout laat haar hand op zijn arm. Hij doet alsof hij de brandende aanraking niet voelt.

'Deze panelen had ik nog. Aan de binnenkant van dit vierkante torentje zijn affiches geplakt van druivenranken, druiven in houten vaten, van wijnboeren die flessen en vaten vullen en van kelders met duizenden flessen wijn. Panelen van de school, god weet hoe lang geleden alweer. Maar daar gaat het niet over.'

De vier panelen, elk zestig centimeter breed vormen een toren van ruim twee meter hoog. De wanden van de doos zijn beplakt met vergeelde pagina's van een boek.

'Misschien vind je als uitgever, mag ik dat zo zeggen, dit niet fijn om te zien,' zegt ze. 'dit is mijn beeld van de literatuur. Het lot van de literatuur.

Het lot van het boek, en dan natuurlijk als metafoor, anders zou het geen kunst zijn.'

Aan de bovenrand beginnen pagina's van *Marthao Ledeng, de bloem van 't daarp* een streekroman van Harm Tiesing over een mooie vrouw in Drenthe van bijna honderd jaar geleden. Maar vooral een roman over het belang van onderwijs en het nut van rederijkerkamers, het nut van cultuur voor Drenten. Halverwege het paneel geeft Harm Tiesing het stokje door aan Albert Denings met opgeplake pagina's uit zijn vooroorlogs boek *Um d' olde toren*. De toren van Sleen. Anita Dranger leidt Wouter Kienhout om de vierkante toren met haar boekenpagina's. Van een tiental dialectboeken zijn de bladzijden naast en onder elkaar als behang vastgekleefd. Onderaan ziet Wouter Kienhout pagina's van *In paradisum*.

'*Paradisum* had ik achteraf aan de bovenrand willen plakken, maar dat bedacht ik te laat,' zegt ze als ze Wouter Kienhout naar beneden ziet kijken.

Anita Dranger heeft de euthanasie uit dat boek vertaald naar de begeleide dood van de streektaal, lijkt het.

'Ik heb een speciale lijm gebruikt om de bladzijden vast te plakken,' zegt de kunstenares met een lichte glimlach om haar tuitmondje. 'In halogeenlicht is de lijm bruin verkleurd, het lijkt net alsof alle boeken al heel oud zijn, maar dat is niet zo. Ik heb ook recente boeken opgeplakt. Van elk boek had ik twee nodig, zodat het verhaal doorliep. Op markplaats en op boekwinkeltjes op het web was dat heel gemakkelijk voor elkaar te krijgen. De meeste boeken kreeg ik voor een paar euro. Streektaal kost niets. De boeken.'

Wouter Kienhout ziet namen van schrijvers, die rond Elp wereldberoemd zijn, voorbijkomen. Wat moet ik met de lokale auteurs in mijn stal? gaat door zijn hoofd, maar hij spreekt zijn vraag niet uit. Hij weet wel waarom hij boeken uitgeeft.

'Oorspronkelijk had ik oude Franse literatuur op het oog,' zegt Anita Dranger, 'maar dat leek me te ver van hier. Trop loin d'ici.'

'Boeiend,' zegt Kienhout. 'Interessant. De literatuur is dood als ik je goed begrijp. Nu wij nog.'

'Het klinkt kort door de bocht,' zegt ze, maar je pakt wel op wat ik bedoel. Onze tijd, mijn tijd zit er bijna op. Ik ben de oudste in mijn familie. Ik ben aan de beurt pour mourir. Te sterven.' En, laat ze volgen met een stem en intonatie die verraadt dat het niet de eerste keer is dat dat zegt: 'Partir. Partir, c'est mourir un peu.' De Franse variant van Toon Hermans' "Sterven doe je niet ineens, maar elke dag een beetje."

'En de literatuur?' vraagt Wouter Kienhout die ook Frans heeft geleerd, maar dat niet meer hoeft te laten horen.

'Het gedrukte boek is dood. De nieuwe generatie leest op iPad, iPhone, tablet, maar niet meer van papier. De omgeving van de jongeren

is wezenlijk anders, ze richten de omgeving, hun huizen, de steden, hun vriendenkring anders in. Die verandering probeer ik vorm te geven door het oude te accentueren. Met mijn kunst laat ik de dood van het gedrukte boek zien. En juist bij het gedrukte boek voel ik me thuis.'

Anita Dranger maakt haar preek af. Het maakt niet meer uit of iemand luistert. Wouter Kienhout. Tout le monde. Anita Dranger is in haar eigen herschapen wereld.

'Duizend jaar geleden bestond de omgeving – ici – van de mens uit bos, heide en hunebedden en veel donkere nachten. Jij en ik zouden ons daar niet thuis voelen. Als we terug zouden gaan naar die tijd, zouden we waarschijnlijk heel snel naar de dood verlangen; weg van het vreemde dat ons zou omringen. Wat ik nu zie is dat de omgeving, mijn omgeving, verandert, en niet dat ik al afscheid wil nemen, zeker niet, maar ik hecht niet aan de nieuwe omgeving die zich opdringt en de wereld verovert. Daar ben ik niet in opgegroeid. Ik herken het wel, maar als ik het kort door de bocht zeg, voel ik mij niet thuis bij al die moderniteiten. Ik hoef geen internet op mijn mobiele telefoon om TV5 te zien als ik onderweg ben. Ik haak af met indringende – noem het modernistische – veranderingen. Ik hoef niet dag en nacht met de wereld in verbinding te staan. Als het erop aankomt ben ik bezig me te isoleren van de verdere vooruitgang. Niet dat ik anderen de veranderingen misgun, zeker niet, de wereld moet doorgaan, maar ik doe niet meer mee. Net zoals ik nog maar af en toe *en ville* ben te vinden. Ik mijd de stad, niet dat ik een hekel heb aan de stad en aan wat er gebeurt, maar omdat ik mijn plaats leer kennen; als een oude Eskimo op Groenland.'

'Het graf,' zegt Wouter Kienhout. 'De sneeuw.' Hij krijgt geen antwoord. Misschien heeft ze zijn woorden niet gehoord, druk als ze was met haar betoog.

Uit de zak van haar zwarte jasje klinkt de Marseillaise.

'Excusez moi,' zegt ze.

Wouter Kienhout leest de vergeelde teksten op de bladzijden met okeren randen aan strakke en gerafelde opgeplakte pagina's.

'Het is niks,' zeg God.

'In het locht van de ieuwigheid is het niks.'

'Allo,' hoort hij Anita Dranger zeggen. 'Natuurlijk. Ja hoor.' En na een pauze.

'Nee, ik hoef geen korting.'

'Fijn, dan kom ik volgende week bij je. Gaan we samen...'

'D'accord.'

En als ze het gesprek heeft weggeveegd, zegt ze:

'Die theepot. Ik heb die theepot van Van Messel gekocht.' Ze wijst naar de andere kant van de Melkzaal. 'Mooi model. Hij weet het misschien niet,

maar de vorm doet me aan het servies van mijn grootmoeder denken. Dat servies van oti is er niet meer. De oorlog, vous savez. Maar in mijn herinnering lijkt de theepot van Bram van Messel op wat ik toen bewonderde. Zonder deksel. Stuk.'

Anita Dranger pakt Wouter Kienhout opnieuw bij zijn onderarm. Hij laat zich naar de perspex vitrine met aardewerken seviezen leiden.

'En je moet van je mede-kunstenaars kopen,' zegt ze. 'De meeste schilders en beeldhouwers verkopen nooit iets. Terwijl ze het zo nodig hebben. Als je iets van ze koopt, daar worden ze blij van. Stimuleert enorm.' Ze heeft beide handen om zijn onderarm. 'Volgende week haal ik mijn aankoop. Wie de theepot nog wil zien, is daarna te laat. Kom gerust op de thee bij me. Als ik iets heb gekocht wil ik het snel in mijn bezit. Daarin ben ik ongeduldig. Snap je dat?'

Wouter Kienhout begrijpt haar haast. Hij voelt de bezitsdrang van de vrouw die nooit een man voor zichzelf heeft gehad en op de valreep vast wil houden wat haar in haar kindertijd is ontglipt; een theepot waar geen deksel oppast, enkel een zeefje.

Anita Dranger wijst naar haar Passé défini. Wouter Kienhout ziet de gebogen wijsvinger van vrouw Holle, of de vinger van de heks van Hans en Grietje. Hij weet het onderscheid niet. Het is de wijsvinger van Anita Dranger.

'Die Drentse teksten hoef je niet meer te lezen, je kunt de panelen ook uitvouwen, zijn ze heel geschikt als kamerscherm,' knort ze. 'Om achter weg te kruipen met een boek.'

En terwijl haar knorrende lach uitdooft, zegt ze: 'Ik heb nog stapel Franse boeken. *L' Aube* van Romain Rolland, quarante sixième edition. De 46ste druk. Tientallen heb ik ervan. Ik gooi ze niet weg, maar je kunt ze lenen, als je wilt.'

12

Bram van Messel stak de sleutel in het slot van de zijdeur van de woonboerderij. Het rieten dak was deels met mos begroeid en leverde een fraai kleurenpatroon in de late middagzon die over het dak scheerde. Het grind rond de buitenmuur was algengroen en hier en daar kwamen plantjes tevoorschijn, die hij niet van naam kende. De raampjes van de slaapkamer beneden waren stoffig.

Hij hield de sleutel vast en aarzelde. Het was langer dan een half jaar geleden dat hij zijn ouderlijk huis had betreden. De laatste keer was met de makelaar en met zijn halfzussen. Fleur en Rosalien deden het woord. De makelaar wilde een facelifting aan de binnenkant, een schilder om de aanblik van de uitgeleefde woning hedendaagser te maken en misschien was een nieuwe keuken ook een goed idee om de woning in deze moeilijke tijden verkoopbaar te maken. De makelaar had nog wel een adresje.

Er was niets veranderd. Meubels stonden waar ze door moeder voor het laatst waren aangeraakt, zonder witte lakens om de stoelen tegen verkleuring te beschermen. Nergens voor nodig, een opknapbeurt, vond Fleur, alles in dit geboortehuis was immers verleden tijd, waar moeder toen ze werd opgenomen in het tehuis nauwelijks nog weet van had. En niemand van haar kinderen had belang bij de inventaris, ja toch. Nee.

Bram van Messel, alias Johan Hindricks, alias Bram Hoving deed de deur aan de binnenkant op slot en bleef staan op de plek waar zijn vader, Henk Hoving, elke vrijdag had gestaan voor hij met zijn moeder Hilde Hindricks-Van Messel gedaan had wat hij elke vrijdagochtend deed. Bram van Messel voelde een onbestemde weemoed, een sluipende kilte toen hij om zich heen keek, en een onbestemde angst. Jaloezieën halfgesloten voor de achterramen en voor het glas van de achterdeur naar het terras. De zon trok strepen op de vloer en op het kleed. Buiten hadden vogels de ruimte in beslag genomen. Geen voer meer op de granieten tafel. Geen havik of sperwer. Geen schommel en klimrek.

Vijf palen om het dak en de zolder te stutten. Aan elke paal een tegeltje met jachttafereel in een bruinhouten lijstje. Een glazen tafeltje met gescheurd glas, een kuipstoeltje. De openhaard zonder familieportretten. Een schilderij met de rug naar de kamer, het abstracte werk van Abraham Hindricks van Tools&Toys, als tastbaar resultaat van de schilderlessen voor beginners in de klas samen met Lisa Verblaak.

De helft van zijn leven had Bram van Messel in dit huis doorgebracht. Onwetend van wat hem boven het hoofd hing. Hij wist niet wat te doen en

waar te beginnen. Met de makelaar was een te hoge vraagprijs afgesproken. Er kwamen geen kijkers, laat staan kopers. Bram kreeg, sinds hij in Otingerzand woonde, de taak om af en toe in het huis te kijken of er geen lekkende kranen waren, of andere technische ongemakken die schade zouden kunnen toebrengen. Fleur had hem op het hart gedrukt niets te verplaatsen en niets mee te nemen.Ze wilde graag een mail als hij was wezen kijken, uit belangstelling.

Ze zouden het huis ontruimen als er een koper was, niet eerder. Alleen sieraden en een Friese staartklok, die enkel nostalgische waarde had en waarvan er blijkbaar duizenden in omloop waren, had Fleur met zijn instemming en die van Rosalien meegenomen. Fleur had de kamers gefotografeerd. "Om bij inbraak bewijs te hebben", had ze gezegd. "Voor de verzekering." Bram had geknikt. Hij was niet van plan geweest om wat dan ook mee te nemen uit zijn halfouderlijk huis. Elk voorwerp zou hem herinneren aan het geheim: Henk Hoving en aan zijn sluimerende wrok: Benjamin Hindricks, die als het erop aankwam nooit iets met hem te maken had gehad.

Stil en stoffig met een spanning die Bram voelde, maar niet kon duiden liep hij de kamer in. Er was geen spoor van een ander mens in dit huis. Alles stond zoals hij het de laatste keer had gezien, niets duidde erop dat elk moment een dode moeder of dode stiefvader binnen kon stappen. Het huis was uitgeleefd in de letterlijke zin van het woord. Fleur hoefde niet ongerust te zijn. Niets van waarde en onkwetsbaar.

De deur van de slaapkamer stond op een kier. Bram van Messel zette het licht niet aan. In het halfduister zag hij het tweepersoonsbed, de stoelen met borduurwerk en een zijden hemd met veterschouderbandjes over de leuning. Tegen het nachtkastje stonden drie paar zwarte schoenen geschoven. Eén paar met halfhoge hakken. Tegen de zijwand een schilderij van heide met een kudde en een herder. Half onder het bed een personenweegschaal.

Hij liep door de keuken, een pan en een braadpan schoon op het fornuis. In de houder van het koffieapparaat een gebruikt filter met schimmel op het maalsel. In de gootsteen een spons onder de druppende kraan om de regelmatige tikken te dempen. Een nieuwe afwaskwast. Op het aanrecht een fles met vermicelli en een fles met zilvervliesrijs naast een bak met onderdelen van een keukenmachine. Pollepels op de kop in een bloemenvaas. In de Tomado-trommel een verschimmeld en ingedroogd brood van bakkerij Geertruij Foucet met opschrift: kwaliteit broodnodig.

Zijn jongenskamer boven aan de voorkant van het huis herkende hij aan de popposters aan de muur. Heavy Metal Kids. Het bed was opgemaakt en afgedekt met een gehaakt beddesprei. Jaren onbeslapen. Sinds Bram van Messel naar het Drents Dorp was vertrokken had hij geen nacht meer doorgebracht onder het rieten dak. Zijn moeder had hem bij elk

bezoek gevraagd of hij bleef slapen, maar hij had nooit aan haar verzoek voldaan. Hij had zijn vertrek uit Otingerzand als een bevrijding ervaren, en als hij langer in Drenthe bleef, logeerde hij bij vrienden, maar meestal reisde hij met de laatste trein terug naar Brabant.

In het kastje naast het bed lagen Sjors en Sjimmies van de rebellenclub. Stripboeken met jongensavonturen. *Sjors en Sjimmie Naar de Pintoplaneet*. Science fiction die inmiddels de werkelijkheid naderde met Amerikanen en straks ook Russen en Chinezen op de maan. Onverhuld racisme in de stripboeken en een voortborduren op vooroordelen zonder dat er iemand wakker van werd. Overgevoeligheid was nog niet sterk ontwikkeld in die jaren. Het woord hypersensitief was nog geen mode. *Sjors en Sjimmie Op zoek naar de zwarte ridder, Op weg naar Minasoussa, Bij de baanbrekers, In wonderland*, en onderaan de stapel lagen de albums van Kuifje. Van hetzelfde laken een pak. Even overwoog Bram van Messel de stripboeken mee te nemen, maar hij legde ze terug. Er waren andere tijden – de jaren waren voorbij, en dat hoorde zo – misschien wilde Fleur de boeken voor haar tweeling die nog niet kon fietsen, maar wel twee identieke fietsjes in het achterhuis had staan. Fleur wilde alles en wat Bram van Messel aanging kon ze alles krijgen.

Hij liet de deur van voorheen zijn slaapkamer op een kier, dat was beter had de makelaar gezegd – voor de tocht – en liep de trap af.

Het halletje van de trapopgang was belegd met roodoranje plavuizen in originele beschadigde staat. Hier en daar was het glazuur gebarsten en afgebroken en kwam de gebakken klei matrood tevoorschijn. Onder de trap was een bergkast voor stofzuiger en schoonmaakspullen.

Bram van Messel was eenmaal door Bennie Hindricks in de kast opgesloten als straf voor wat hij nu niet meer weet. Opsluiting zou ongehoorzame kinderen leren. De herinnering was gebleven, maar wat het leereffect was geweest, was onhelder. Misschien was opstandigheid en de voortijdige vlucht uit het huis van familie, die niet helemaal familie bleek te zijn, een gevolg van de eenzame opsluiting die niet langer dan een kwartier geduurd had, maar in de beleving Mandela's verblijf op Robbeneiland had overtroffen. Als opstandige tiener bleef Bram van Messel ver weg van zijn oudere zusters en een bij vlagen verwarde moeder die troost zocht in aspirines, anti-depressiva en later in Henk Hoving. Zijn vader, die zijn vader niet was, bleef hij uit de weg. Het enige contact bestond uit een maandelijkse bijdrage in de onkosten; een ruimhartig zakgeld "Om een grote jongen te worden" zoals Bennie Hindricks had gezegd.

Tegenover de trapkast was de naaikamer van moeder. De naaimachine stond onder een stoffen hoes en over de strijkplank lag een gekreukte blouse op het strijkijzer te wachten. Ongetwijfeld had Fleur de kamer gefotografeerd en de spullen vastgelegd die bij verkoop van het huis naar de kringloop zouden gaan, of via tijdelijke opslag in de dubbele garage van

de neuroloog aan de Veluwezoom, in de vuilcontainer hun eindbestemming zouden vinden. Misschien volgde verkoop via marktplaats, voor wie de moeite wilde doen.

Door de vitrage zag Bram van Messel een vrouw achter een buggy door de straat gaan. Lisa Verblaak met haar Océan. Lisa Verblaak met haar vaderloze kind. Met het kind van Henk Hoving. Met het kind van Bram van Messel. Lisa Verblaak met zíjn Océan.

Bram van Messel keerde zijn rug naar de buitenwereld en verliet de naaikamer. In een opwelling die uit het niets naar voren kwam, zoals gebruikelijk is met opwellingen, trok hij de deur van de trapkast open en knipte het licht aan. Stofzuiger, dweilen, ragebol, vegers en blik, poetsdoeken in een mandje, schoenpoets met borstelgereedschappen, op heuphoogte flessen en bussen met zeep en schoonmaakmiddelen. Op een plank hoger drie vierkante blikken met schoenpoets en vet voor leren meubelen. En nog hoger een kartonnen doos met Sun light zeep, althans als de tekst de inhoud dekte. Bram van Messel reikte naar de bovenste plank en haalde de doos naar beneden. In de hal opende hij de doos. Blokjes Sunlight zeep. Naoorlogse blokken zeep in dun vetpapier. Hij pakte blokjes uit de doos, die tot de rand gevuld leek.

Onder de blokjes zeep lagen lichtverkruimelde bruine enveloppen met een jaartal op de buitenkant. Bram van Messel kreeg een droge mond, een rilling liep over zijn rug. Hij vond wat hij niet had willen vinden, maar waar geen weg terug was. Hij vond waar hij naar op zoek was geweest. Een envelop met zijn geboortejaar en meer bruine dienstenveloppen met meer jaartallen. Hij ging op de een na onderste traptrede zitten, zette zijn ellebogen op zijn knieën en stak zijn hand in de envelop met zijn geboortejaar.

“Lief kind van me...”

Bram schoof het schrift terug in de envelop en haalde het langzaam weer tevoorschijn.

“Lief kind van me...”

Dit was een brief van zijn moeder. Aan de datum te oordelen een brief aan het nog ongeboren kind. Aan hem.

“Lief kind van me...”

Bram van Messel legt de envelop terug. Hij legt de blokjes zeep op de dagboeken in de zeepdoos. Zijn handen plat op de neergeklapte kartonnen flappen. Dicht. Zonlicht.

Wat hij zijn moeder heeft willen vragen, heeft hij binnen handbereik. Haar privacy, en die van hem, kunnen hem zeggen wie zijn moeder was, kunnen hem vertellen wie hij is. Zijn identiteit ligt in de zeepdoos met blokjes handzeep uit naoorlogse jaren.

13

Henk Hoving staat aan de bosrand bij de Elysiumafgraving, de Zandkoel aan de rand van het Elysiumbos. Voor hem een zandstrook van vijftien meter, daarna begint het ondiepe water en weer vijftien meter verder gaat de bodem steil naar beneden, Twintig meter in het alluviale zand van de Hondsrug en onderin is het water steenkoud. Boven is het water twintig graden, misschien meer. Henk Hoving kan goed zwemmen, maar hij gaat niet zwemmen op dit vroege uur. Hij ziet hoe de zon roodoranje opkomt boven de toppen van de dennen aan de overkant. Honderd meter, beetje minder dan honderd meter. Er is geen mens in het water, geen vogel. Over vissen weet hij niks. Zelden ziet hij zwemmers op dit vroege uur, nooit eigenlijk.

Henk Hoving maakt zijn broekriem los. Hij trekt zijn rits naar beneden. Zijn broek zakt tot beneden zijn knieën. Hij stroopt zijn bambi-onderbroek naar beneden. Zijn postbodejack raakt zijn naakte billen. Hij kijkt naar beneden. Zijn lid hangt keurig recht. De onbesneden eikel wijst recht naar het droge zand. Henk Hoving kijkt omhoog. Hoe hoog hij ook kijkt, hoe lang hij ook omhoog kijkt, hij krijgt geen stijve. Er gebeurt niets.

Henk Hoving kijkt opnieuw naar beneden. Zijn lid hangt en wijst naar het zand. Niets verandert. Hij kijkt opnieuw omhoog en voelt het water schraal door de buis. Als hij is uitgepist, trekt hij zijn bambi-broek omhoog. Trekt hij zijn jeans omhoog. Ritst hij zijn rits. Knoopt de knoop, gespt de riem. Zand plakt aan zijn schoenen.

Henk Hoving ritst zijn postbodejas dicht en loopt naar zijn fiets. Uit de fietstas vist hij het sleuteltje, en een banaan.

Hij haalt de fiets van het slot en fietst door het bos terug. Eerst door het Elysiumbos, dan het werkverschaffingsbos, langs de fabriek, door de Achterste Brinkstraat over de Brink, langs het pannekoekenrestaurant en voor de splitsing van de Bovenboerveenseweg rijdt hij het pad op. Hij zet de fiets tegen de muur. De achterdeur is niet op slot. Henk Hoving fluit.

14

Bram van Messel stapt de studio van Wouter Kienhout binnen. Als de uitgever en schrijver aanwezig is, is de deur nooit in het slot. De designer loopt door het halletje naar de keuken. Hij vult de snelkoker met water voor thee en loopt door naar de werkkamer. Een bureaustoel kraakt.

Wouter Kienhout zit verborgen achter een kamerscherm. Bram van Messel herkent de panelen van Anita Dranger; uitgescheurde en vastgeplakte bladzijden van voorgoed verloren literatuur. Het einde van het gedrukte boek.

'Assam,' zegt Kienhout.

'Assam,' antwoordt Bram van Messel en gaat terug naar de keuken en vult een thee-ei. Terwijl de thee trekt, ruimt Bram van Messel het aanrecht op en spoelt kopjes en glazen schoon. Hij zet het keukenraam op een kier, als was hij de vrouw des huizes. Een koele bries verjaagt de geur van verschraalde koffie.

'Assam,' zegt Bram van Messel.

'Assam.' Wouter Kienhout wijst naar de enige andere stoel in de studio.

'Je hebt het paneel gekocht,' zegt Bram van Messel.

'Heeft er alle schijn van. Een uitgevouwen toren. Niet dan?'

Wouter Kienhout heeft uitzicht op druiven op een zonovergoten helling, op een vergistingsbak, op houten vaten in een kelder en rekken met flessen.

'Je zou er van aan de drank raken,' zegt Bram van Messel die weet dat Kienhout de drank achter zich heeft gelaten en zich beperkt tot koffie, thee, sapjes en schoon leidingwater.

'Ik ben aan een nieuwe theepot toe,' zegt Kienhout.

Bram van Messel knikt en zegt met een milde grijns: 'Kun je niet meer betalen, na deze aankoop.'

Wouter Kienhout kent zijn pappenheimer. Hij weet dat het pad geëffend wordt voor serieuzer zaken. Serious request. En veel sneller dan hij had gedacht steekt Bram van Messel van wal.

'Ik was in het huis van mijn moeder,' zegt hij, 'aan de Achterste Brinkstraat. Het huis is nog niet verkocht.'

'Zo,' zegt Wouter Kienhout waar hij net zo goed had kunnen zwijgen. Maar soms betekent "zo" hetzelfde als een geluidloze pauze.

'Ik vond iets waar je misschien belang bij hebt.'

'Waar jij belang bij hebt,' antwoordt Kienhout. Hij weet inmiddels dat

elke schrijver, iedereen die altruïstisch of filantropisch iets van hem wil, uiteindelijk zijn eigen god wil behagen.

'Ik doe liever iets waar jij belang bij hebt,' zegt Kienhout. 'Ik behartig mijn belangen, jij behartigt jouw belangen.'

'Hij behartigt zijn belangen en wij behartigen...'

'Stop, we weten genoeg van vervoeging van werkwoorden. Wat wil je me vertellen?'

'Het is precair,' zegt Bram van Messel. 'Het is heel precair.'

'Ga je met de buurvrouw in je ouderlijk huis wonen?' vraagt Wouter Kienhout.

Soms is de senior voorzichtig en soms is de senior kordaat en rechtstreeks. Helderheid is zijn devies, en helderheid vindt hij onvoldoende. Kienhout is niet snel tevreden.

Bram van Messel zet zijn thee op de rand van de tafel. Hij bloost en kijkt naar de open deur naar de keuken, naar de wijnranken, naar het ingelijst affiche achter Kienhout met de tekst van een Duits kinderliedje over Der Herr von Doppeltmoppelt.

Kienhout ziet het begin van een glimlach op het gezicht van de jongeman. En zonder aanmoediging en zonder zich om te keren draagt Kienhout met kinderlijke stem voor:

DOPPELTMOPPELT
Der Herr von Doppeltmoppelt
hat alle Dinge doppelt.
Er hat ein Doppelkinn
mit Doppelgrübchen drin.
Er führt ein Doppelleben,
das zweite stets daneben.
Er hat eine Doppelfamilie
eine mit Lisa, eine mit Hilde.
Der Herr von Doppeltmoppelt
hat zuviel gemoppelt und
hat deswegen alles doppelt.

En waar in de tekst Sofia staat declameert Kienhout zonder met zijn ogen te knipperen Lisa en met evenveel gemak vervangt hij Emilie door Hilde, ook al hapert het ritme.

'Dubbellevens verlopen vaak moeizaam,' zegt Kienhout. 'Je hebt dat niet altijd voor het kiezen.' Hij knikt kort. 'Ik heb er ervaring mee. Ik denk er niet met genoegen aan terug. Maar wat voorbij is, dat is geweest.' Kienhout schuift het toetsenbord opzij, draait de computer zodat het beeld uit het zicht raakt. Hij wil niet zien dat er mail binnenkomt als hij in gesprek is. Hij warmt zijn handen aan de thee.

‘Na je optreden bij de opening van de kunstkrans heb ik Yusef Lateef opgezocht. Op Spotify kon ik zijn muziek beluisteren. Man met brede belangstelling. Onderzoeker, experimentator. Ik begrijp de muziek niet steeds en de herhalende ritmes vervelen me soms, maar dat komt misschien omdat ik niet weet hoe ik die muziek kan invoelen.’

‘Lateef is een aartsvader van de wereldmuziek,’ zegt Bram van Messel, ‘hij speelde eerst bij Dizzy Gillespie en legde zich later toe op Oosterse muziek en filosofie. Jazz vond hij later maar niks. Hij had het meer op muziek als een uiting van het lichamelijke, mentale en spirituele Zelf. Zweverige melancholische fluitklanken en droge saxofoonfrasen. Meditatie. Je kunt het ook meditatie noemen,’ zegt Bram van Messel en als Wouter Kienhout vragend de wenkbrauwen optrekt, gaat hij verder en zegt: ‘Ik heb in Drents Dorp vaak delen van zijn muziek gespeeld, maar langzaamaan ben ik die wereldmuziek wat voorbij. Ik blijf nu liever dichterbij de jazz. Maar bij de opening van de expositie leek het mij goed om, wat je zou kunnen noemen, exotische invloeden te laten horen. Japans had ook gekund, maar overduidelijk reclame voor mij zelf te maken vond ik niet nodig.’

Bram van Messel keek linksboven naar de hoek van de kamer en draaide zijn blik naar rechtsboven. Volgens sommige geleerden heeft links en rechts een betekenis als het over bovenhoeken gaat. Kienhout is de duiding vergeten.

‘Ik was in Achterste Brinkstraat 9. Controle van gas, licht en water, maar ook om te kijken hoe het huis erbij lag.’ Bram van Messel steekt zijn hand in een opgepimpte diplomatentas en haalde een bruine envelop tevoorschijn.

‘Dit vond ik in de trapkast tussen schoonmaakspullen.’ Hij haalt een blokje zeep uit de tas en legt het op de tafel.

‘De oorlog,’ zei Wouter Kienhout. ‘Sunlight zeep van vlak na de oorlog. Hamsteren tijdens de Korea-crisis. Heb ik al veel gezien.‘

‘En dit,’ zegt Bram van Messel. ‘Ik laat je alleen de envelop zien en de inhoud zonder die aan je te geven.’ Hij haalt een schoolschrift uit de envelop.

‘Dit zijn aantekeningen van mijn moeder,’ zegt Bram van Messel. ‘Een dagboek. Een dagboek van mijn geboortejaar. Maar ik was nog niet geboren toen moeder begon. Ze was zwanger van me.’

‘Bijzonder. heel bijzonder,’ zegt Wouter Kienhout. ‘Heb je het gelezen? Weet je wat ze schreef?’

Bram van Messel schudt zijn hoofd. ’Nee, alleen de eerste bladzijde. De eerste zinnen. Meer kon ik niet. Ik wilde het niet.’

‘Je kijkt in het leven van een ander,’ zegt Wouter Kienhout, ‘van je moeder.’

Bram van Messel vouwt zijn handen en legt zijn gevouwen handen,

duimen omhoog, op zijn buik. Buiten vliegen roeken voorbij, en kraaien. De vogels hebben bezit genomen van de kartonnen kantelen die nog niet verwijderd zijn. Niemand wil het dak op, opbouwen is prettiger dan afbreken. Het laserlicht is weggehaald. Het Kasteel vertrouwt weer op de wisseling van dag en nacht wat de belichting aangaat.

'Ik dacht,' zegt Bram van Messel, 'misschien kun je dit wel bundelen en uitgeven. Mijn moeder bijgezet, ach, ik zeg het verkeerd. Ter nagedachtenis aan mijn moeder. Nee, dat is het ook niet.' Bram van Messel schudt zijn hoofd. 'Ik kan het nog niet goed zeggen.'

'Misschien weet je nog niet wat je wilt,' zegt Wouter Kienhout. 'Misschien zijn de geschriften nog te vers en te dichtbij. Misschien wil je nog niet weten wat je je zelf niet meer kunt herinneren.'

'Misschien,' zegt Bram van Messel. 'Misschien.'

Wouter Kienhout schraapt zijn keel, kucht achter zijn hand, neemt van de koude thee en zegt: 'Elke dag is een omwenteling in je bestaan. De ene dag is de omwenteling en de verandering wat groter dan de andere dag. Je hoeft je daar geen zorgen over te maken. Je lichaam en je ziel regelen dat zelf, al lijkt het alsof je zelf de besluiten neemt. Als je oplet en met een open blik om je heen kijkt, zul je zien dat veel toevallig, zo je wilt, opmerkelijk is.'

Bram van Messel kijkt terug naar het moment in de hal van het huis van zijn moeder. – Moeder die in de hoek van de begraafplaats naast Bennie Hindricks ligt. Elk in een kuil door Henk Hoving uitgegraven en weer toegedekt. – Bram van Messel ziet opnieuw de deur van de trapkast op een kier. En voor hij er weet van had gehad, had hij de deur geopend en rondgekeken. Het was uiteraard zijn besluit geweest om weer in de trapkast te kijken, maar als het erop aankwam had hij de deur al geopend voor de gedachte in zijn hoofd was verschenen.

'Alles wat je nodig hebt, ligt op straat,' vervolgde Kienhout,' soms struikel je erover, een andere keer stap je er zonder er weet van te hebben overheen. Niet dat ik veel geloof hecht aan predestinatie – dat zou mijn leven veel minder boeiend maken, dus dat wil ik ook niet geloven – maar je kunt je lot niet ontlopen, of met grote moeite. Wat in je woelt komt op een of andere manier naar buiten. Je bent nu designer, je had ook architect kunnen zijn, grafisch ontwerper. Je bent een schepper. Je had ook boeken en tijdschriften vorm kunnen geven. De vorm van je schepping varieert, de grondslag is onveranderlijk, al weet je de omvang van je grondslag, van je talenten, waarschijnlijk nog niet. Je hebt nog een leven lang de tijd om je kwaliteiten te ontdekken.'

'Ik was niet op zoek naar mijn moeder,' zegt Bram van Messel, 'maar misschien was ik wel op zoek naar mijn moeder.'

'De buurvrouw – Lia Verblaak, misschien moeder van je kind – en je moeder Hilde spelen je parten. Misschien meer dan je op dit moment

prettig vindt. Er komt een tijd dat je de werkelijkheid onder ogen gaat zien. Misschien is die tijd aangebroken, misschien wacht je nog tot je voldoende stevig in je schoenen staat om zoon van je moeder te zijn en vader van je kind; al ben je over het laatste niet alleen baas. Hoe spijtig misschien ook.'

Wouter Kienhout reikt naar achteren en zet het raam van de haak. Met een frisse luchtstroom komen vogelgeluiden de kamer binnen.

'Ik heb je een beetje leren kennen, de afgelopen maanden. Schrik niet. Ik schrik ook niet. Ook het verhaal van Oedipus is niet volkomen uit de lucht komen vallen. Al tweeduizend jaar komt dat familiedrama op de planken. Zoon vermoordt vader en trouwt met zijn moeder, en niemand weet wat er is gebeurd. Pas aan het slot komt de helderheid. Als dat tweeduizend jaar geleden zo werkte, werkt dat nu ook nog zo. Dat heb ik inmiddels ontdekt. De wereld verandert nauwelijks. Niet. Alleen de vorm verandert. De expressie. Als vormgever weet jij daar meer van te vertellen dan ik. Niets nieuws onder de zon om een bijbeltekst te lenen.'

'Ik denk nog steeds dat niemand van Lisa Verblaak en van Océan en van mij weet,' zegt Bram van Messel. 'Maar ik merk dat iedereen in Otingerzand alles weet, ook al wordt het niet gezegd.' En alsof hij de moeder van zijn kind voldoende heeft aangeraakt zegt hij: 'Mijn moeder stimuleerde mij om nieuwe dingen te maken. Ze speelde met me. Er was niet veel speelgoed, niet in het begin, en ik gaf ook niet veel om speelgoed. Het liefst was ik aan de slag met bestek, potten en pannen.'

'En theepotten,' zegt Wouter Kienhout.

'Ook met theepotten en soepterrienes.' En met een grijns die ontspanning laat zien vervolgt hij: 'Ik kende toen nog niet de benamingen narratieve rijkdom en uitnodigende functionaliteit die in het juryrapport staan. Heldere vormtaal in balans met spaarzaam materiaalgebruik. Het klopt wel, maar af en toe moet ik wel lachen om de taal die door slijtage weinig meer betekent.'

'Shunga,' zegt Wouter Kienhout. 'Je ontwerpen zijn overgenomen door Shunga. Jouw ijkpunt, jouw start vanaf de basis. Misschien heeft je moeder in haar dagboeken over je interesses geschreven. Misschien herken je de volwassen Bram in de beschrijving van je kindertijd. Als ze over je heeft geschreven, want dat weet je nog niet.'

'Ik wil mijn moeders dagboek uitgeven,' zegt Bram van Messel, 'wat er ook door haar is opgeschreven. Desnoods maak ik één exemplaar. Eén boek. Ik wil haar recht doen.'

'Je doet haar al recht door deze wens uit te spreken,' zegt Wouter Kienhout. 'Misschien is dat al genoeg. Maar,' laat hij volgen, 'als het niet genoeg is, maak je een exemplaar van haar nalatenschap. Als je wilt help ik je.' Kienhout knikt en schuift zijn stoel naar achteren. Hij gaat staan en draait zich om. Over het voetpad dat in een wijde boog om Het Kasteel loopt,

wandelt Lisa Verblaak met haar kind, met het kind van Henk Hoving, of met het kind van de zoon van Henk Hoving.

Lisa Verblaak had een oude schoollei gekocht van Flip Drukker. Een lei met letterkralen aan een korte draad aan de onderkant. De letters vormden iPHONE. Het nieuwe in het oude, maar vooral in het oude. Océan zou beide meemaken, zo het nu leek. Als die jongen groot was, zag de wereld er vast anders uit. Thee, thee zou blijven.

'Als je met het dagboek begint,' zegt Kienhout, 'als je het gaat typen, denk dan na over een selectie. Je hoeft niet alle ruis op te nemen. Niet elke borstvoeding is interessant. Je kunt ook herhalingen comprimeren en in één gebeurtenis samenvatten.'

Wouter Kienhout zet het raam verder open. Merels kwetteren, waarschuwen elkaar en verdedigen hun territorium.

'Zo gaat dat in romans ook. Als een relatie wordt beschreven, vader – zoon, moeder – dochter, minnaar – minnares, dan komen in die beschrijvingen meerdere ervaringen bij elkaar. Dat er in werkelijkheid tien of twaalf liefdes meededen is niet belangrijk. De ervaringen kun je terugbrengen tot een of twee. Dat maakt een verhaal helderder en voorkomt dat de lezer in een doolhof het spoor bijster raakt.'

Wouter Kienhout draait zich om. Bram van Messel heeft de map met de dagboekaantekeningen opgeborgen en houdt de map rechtop op zijn dijbenen. Hij is klaar om te vertrekken. De preek, de beschouwing, de overweging van Wouter Kienhout is genoeg geweest. Bram van Messel weet wat hem te doen staat.

'Ik weet wat me te doen staat. Ik ga doen wat me te doen staat.' Bram van Messel staat op, neemt de lege theekopjes mee naar het aanrecht. Bij de deur draait hij om.

'Assam,' zegt hij.

'Assam. Tot kiek. Assam.'

15

Lisa Verblaak bladert door *Het verhaal van Genji*. Ze bestudeert de gedichten van Genji, de zoon van een Japanse keizer, maar de vijf regels achter op een kunstkaart van Edward Hopper vindt ze niet terug in het boek.

In de vallende avond
heb ik slechts vaag
de zee op het zand gezien
en droom ik van een kind
dat mijn bloed in d'adren rondpompt

Rooms by the sea. Zimmer am Mer. Chambres au bord de la mer staat op de achterkant. © 1994 Benedikt Taschen Verlag GmbH, Köln.

Twee lege kamers, misschien van een hotel, een doorgangshuis met invallend licht en een lichtgolvende zee. Geen mens te zien. Er staat geen naam op de kaart die door de post is gebracht met een onduidelijk stempel. Waar en wanneer de kaart op de bus is gedaan is niet te achterhalen.

Lisa Verblaak kent de afzender. Ze hoeft niet te raden. Ze weet dat Bram van Messel aan het woord is in het vijfregelig vers. Ontwerper van Japanse theeserviezen. Japanse theepot. Shunga.

Ze legt de kaart op tafel en schudt haar hoofd. Nee, ze is niet van plan haar Océan te delen met de vader, niet met Bram van Messel en zeker niet met Henk Hoving. Océan heeft aan één moeder genoeg. Lisa Verblaak is zeker van haar zaak zoals een moeder zeker kan zijn van haar zaak.

16

Terwijl Henk Hoving met schoenen aan tot onder zijn knieën in het water van de Zandkoel staat, schetst Bram van Messel een nieuwe theepot. Een ranke aardewerken theepot met een smalle tuit. De tuit lijkt op de snavel van een nachtegaal, maar dat weet Bram van Messel nog niet.

Henk Hoving laat het water lopen. Hij voelt de warme stroom langs zijn dijbeen. Geeft niet. De broekspijpen zijn toch al nat.

Bram van Messel maakt een nieuwe schets. De theetuit wijst een beetje meer naar boven. En in de volgende schets wijst de tuit, een beetje breder nu, naar de hemel. De theepot kan zingen. Waarom zou een theepot niet kunnen zingen, of kunnen fluiten?

In de maanloze nacht
zingt een vogel tegen warme lucht
de nieuwe maan passeert een zandweg
mijn ziel verlangt tussen stille ranken
naar een kasteel voor mijn hart

Rooms for tourists. Fremdenzimmer. Chambres pour touristes. ©1994 Benedikt Taschen Verlag GmbH, Köln.

17

'Misschien was ik voor schrijver en uitgever in de wieg gelegd,' zei Wouter Kienhout, 'maar als dat zo was heeft iemand destijds vergeten mij uit die wieg te halen. Ik zal niet de eerste en ook niet de laatste zijn die verderop in zijn leven ontdekt dat de passie op een plek ligt die lange tijd sluimerend aanwezig is gebleven. Als jij vandaag al weet dat je designer bent, ontwerper en vormgever van alles wat het huishouden aangenaam maakt, dan mag je dankbaar zijn. Je kunt jezelf met die wetenschap gemakkelijker en sneller op een hoger plan tillen, want je bent goed begonnen.' En na een korte pauze zei Kienhout: 'Misschien ligt er nog iets anders voor je in het verschiet. Ik geloof er heilig in dat een mens niet in staat is, binnen de beperkte tijd die beschikbaar is, al zijn talenten te leren kennen, laat staan om ze allemaal te leren gebruiken. Je kunt jezelf nog wel eens verrassen. Dat is mij ook overkomen. Verrassing.'

Bram van Messel had gevraagd naar de hartstocht van Kienhout en er was weinig voor nodig om de schrijver op de praatstoel te krijgen.

'Ik schrijf, en ik geef uit. Ik weet nog niet wat mijn voorkeur heeft. Het een kan niet zonder het ander. Het zijn twee kanten van dezelfde munt.' Wouter Kienhout draaide zijn ogen als wilde hij de binnenkant van zijn hersenen met zijn geestesoog bekijken.

'Iedereen heeft een verhaal en iedereen wil dat verhaal kwijt. Het liefst bij iemand die luistert, maar er zijn meer sprekers op de wereld dan luisteraars. Het boek zoekt en vindt lezers en luisteraars. De schrijver zoekt met zijn verhaal een oor. Een schrijver schrijft als het ware in een oor. Een boek geeft de schrijver – mij – het idee dat iemand luistert. Dat idee mag een illusie zijn, maar dat maakt niet uit.'

Wouter Kienhout had de panelen van *Passé defini* omgekeerd. Vanaf zijn bureaustoel had hij uitzicht op de versneden bladzijden en vastgelijmde pagina's. Hij kon er de humor wel van inzien, langzamerhand. Anita Dranger had misschien gelijk; het papieren boek zou verdwijnen en een marginale positie overhouden. Dat was geen ramp. De verhalen zouden blijven, in een andere vorm en met andere inhoud. Maar was dat ooit anders geweest? Wouter Kienhout had het nog niet op eBooks en tablets, maar dat was misschien een kwestie van tijd, en van gewenning. Hij verzette zich niet tegen het onvermijdbare, en dat was niet alleen bij boeken het geval.

Wouter Kienhout was halverwege *Worm en donder, literatuurgeschiedenis van de achttiende eeuw*. Met zwarte stift had hij groot op het omslag

geschreven 1700-1800 om de achttiende eeuw in zijn hoofd te corrigeren. Op de een of andere manier was het begrip ooit op een onhandige manier aangebracht en had hij niet af kunnen leren dat de achttiende eeuw niet begon in 1800, maar daar juist eindigde. Het standaardwerk was in zoverre een verademing dat het liet zien dat geschiedenis zich niet tussen ronde jaartallen laat opsluiten.

Gedichten, brievenromans, toneelteksten, tijdschriften, essays en columns, die in de achttiende eeuw nog niet die naam hadden, veranderden in de loop van honderd jaar van karakter. Minder censuur van kerk en staat en minder rijm op toneel en een aarzelend begin met rijmloze poëzie. De ontwikkelingen rond Otingerzand op het literaire en kunstzinnige gebied verdienden een analoge beschrijving, al was het maar om te laten zien dat er – ook in de dialectliteratuur – weinig was veranderd. Traagheid is het lot van menselijke ontwikkelingen, maar misschien is een hoger tempo ook niet wenselijk. Revoluties gaan vaker dan eens met geweld gepaard, en op oorlog, met moord, doodslag, verminking en ontreddering zitten weinigen te wachten.

De literatuur van d'Olde Laantschap, wellicht terecht aangeduid met *schrieverij*, leek een achttiende-eeuwse ontwikkeling door te maken, maar wel met vertraging van meer dan honderd jaar.

De kans leek groot dat het geschreven dialect was verdwenen voor de schrijvers en dichters de vrijheid konden proeven om te schrijven wat ze wilden en durfden. De schrijvers in Drenthe hielden zich bezig met het verleden en soms met het heden. Na teraardebestelling van de streektaal zou niemand Nedersaksische boeken en bundels kunnen ontdekken waarin de teloorgang werd voorspeld, zoals in de beeldende kunst wel het geval was.

In de hedendaagse schrieverij en in de Nedersaksische literatuur uit het recente verleden ontbreken brievenromans, satire, ironie, persiflages, thrillers, detectives, erotiek, pornografie en geheime dagboeken, om van beschouwend proza maar te zwijgen. Af en toe steekt persoonlijk leed de kop op in een biografisch getint boek, maar een brede basis en een grote diversiteit is nauwelijks te vinden. Levensechte en anekdotische korte verhalen overheersen en de enkele roman die nog verschijnt leunt sterk op de traditionele streekroman, niet alleen wat personages betreft, ook de inhoud is ronduit traditioneel te noemen. Lief en leed overheersen naast ziekte, jalouzie en verongelijktheid overgaand in zelfmedelijden.

Met de poëzie is het beter gesteld met vrije versen, ollekebollekes en haiku's, maar ook de inhoud blijft sterk leunen op persoonlijk leed, teleurstelling in het leven en nostalgie. Enkele bundels met natuurpoëzie – vooral vogels zijn populair – tillen het niveau naar een hoger plan. Op de vraag: "Welk boek uit het Nedersaksisch taalgebied zou je aan een vriend in Rotterdam cadeau willen doen?" is het lastig een antwoord te geven.

Het cadeau zou waarschijnlijk bestaan uit dreuge worsten in een doos vermomd als boek.

En de lezers in de streektaal? De lezers lijken al overgestapt op het Nederlands en op het Engels, voorzover ze nog meer dan een bladzijde tekst lezen. Anita Dranger laat met haar boekentoren zien wat gaande is. Dat maakt haar kunst niet minder boeiend. Integendeel. In boekwinkels in Drenthe, in de enkele die over zijn, beslaat de streektaal nooit meer dan een paar planken in een kast met regio-uitgaven. Geschiedenis van de eigen streek in oude ansichten en fraaie foto's van al dan niet gecultiveerde natuur overheersen. De boekhandel is niet te benijden met bol.com en digitale uitgaven voor iPad en tablets. De lezer hoeft de deur niet meer uit.

'Af en toe komen schrijvers bij me met een verhaal,' zegt Wouter Kienhout 'Soms is het af, maar vaker is het een onvoltooid manuscript. In gesprekken probeer ik met de schrijver die een boek wil maken een richtingaanwijzer te vinden. Gaandeweg wordt helder wat het verhaal is, en het verhaal is zelden wat het begin belooft. En sterker nog. Een verhaal is nooit af, elke druk is een tussenversie. Wat af is, is niet gemaakt.'

Wouter Kienhout is er niet vies van zijn verworvenheden naar voren te brengen of zelfs uit te venten.

'Wat af is, is niet gemaakt is een uitdrukking van Paul Valéry, een Franse filosoof/essayist. Je kunt deze uitspraak op meer manieren lezen. Daar houd ik van. Gemaakt betekent ook gekunsteld, namaak. Wat af is, is niet gemaakt.'

Bram van Messel weet inmiddels: Wouter Kienhout beschrijft zijn eigen ontwikkelingsproces. De schrijver en uitgever zoekt telkens naar verbindende lijnen in zijn associatieve invallen. Het ene woord roept het andere woord tevoorschijn en als het een poosje stil is, vindt hij het vervolg van de associatie in de ochtendkrant of in het avondblad of levert een vraaggesprek, een interview, een column, een ingezonden brief of een opmerking bij Geertruij Foucet een handvat om verder te denken. En niet te vergeten; zijn vrouw.

Zijn vrouw die zich nergens van bewust lijkt als Kienhout met haar in gesprek is. Zijn betere helft die met grote regelmaat ordening in de chaos aanbrengt met achteraf voor de handliggende opmerkingen. Wouter Kienhout had al ontdekt dat voor elke hand verschillende opmerkingen klaarliggen.

Met enige regelmaat, een regelmaat die toeneemt als er eenmaal een begin is met een roman, haalt een woord een heel leven naar voren. De in het hoofd opgeslagen ervaringen lijken in een handomdraai beschikbaar te zijn. Kiezen uit de veelheid uit verleden en heden is de dagelijkse oefening voor de schrijver.

Wouter Kienhout weet dat hij het schrijfproces nog niet kan uitleg-

gen. Hij weet dat hij nog verstrikt raakt in zijn uitleg van wat er in zijn hoofd gebeurt. Zijn hoofd vraagt nog om nadere studie en om gerichte aandacht. Maar misschien is zo'n onderzoek nergens voor nodig.

'En mijn genoegen?'

Bram van Messel had geen vraag gesteld, maar krijgt een antwoord aangereikt op een vraag die – zoals Paul Valéry dat zo mooi zei – vermoedelijk aanstaande is. Alsof op de achtergrond een bedaarde hand met vragen en inzichten strooit, gestaag en gedoseerd.

'Als ik een bespreking van een boek in de krant zie staan, of een verslag van de presentatie van een bundel waar ik bij betrokken ben geweest, dan voel ik een eigenaardig soort genoegdoening door me heen gaan. Een genoegdoening zonder extase; noem het gewone bevrediging, al is die bevrediging wel weer bijzonder.' Wouter Kienhout kijkt naar het plafond alsof naast de plafonnière het vervolg van zijn betoog staat te lezen.

'Ik was op een culturele middag bij de presentatie van een bundel. De entourage: een bas, een piano, een viool, een meisje dat een lied zong, een dochter van de dichter met een eigen gedicht en een vriendin met een kort verhaal dat door niemand eerder was gehoord. De ene particuliere uiting in woord, beeld en gebaar na de ander.

Ik kreeg een onbegrensde inkijk in oppervlakkige en diepere zielen. Ik zat in een hoek onder een kapstok met dampende jassen. Er was thee, koffie en er was wijn. Aan het eind van de pijpenla, met aan de wanden Jugendstilschilderijen en veelkleurig naïef werk, stond een tafel klaar met blokjes kaas, ananas met olijven en gember opgeprikt. Iedereen kwam op een zondagmiddag bij elkaar door mijn dienstverlening, door mijn uitgeefactiviteit. Ik voelde me een beetje en misschien ook wel helemaal een god. Mensen bijeen in mijn uitgeversnaam. Ter Verpoozing.' Wouter Kienhout naderde het einde van zijn euforie.

Hij had zich laten gaan. Bram van Messel was geen bedreiging. Bram van Messel zou Wouter Kienhout niet afrekenen op sentimenteel gedrag en waterige ogen.

'Kleine veranderingen in de geesten, wie weet met boeiende gevolgen waar ik geen weet van zal hebben. Mijn stempel in het zand, de volgende dag weer weggeregend of weggewaaid.'

'Assam,' zei Bram van Messel. 'Assam.' Hij ging staan en haalde een grote akte-enveloppe tevoorschijn.

'Moeder,' zei hij. 'Mijn moeder.'

Bram van Messel legde kort zijn hand op de schouder van Wouter Kienhout als was het om verbondenheid en gelijkwaardigheid te benadrukken.

'Mijn moeder. Wees voorzichtig met mijn moeder.'

Bij de deur keek Bram van Messel om voor hij vertrok en de romanticus waarin hij zich bij vlagen herkende, achterliet achter de panelen

met opgeplakte bladzijden die de zinloosheid van elke onderneming verbeeldden. Passé defini, maar wat was er mis met zinloosheid?

'Assam. Assam. Assam.'

III

1.

Thuis januari 1984

Lief kind van me, vandaag schopte je me wakker uit mijn dagdromerij. Vijf maanden ben je onderweg. Ik schrijf je omdat ik je vertellen wil in welke wereld je terecht zult komen. Ik schrijf je om je te laten weten dat ik van je houd, dat ik naar je uitkijk, ook al ben je alle dagen en nachten bij me. Ik ben je moeder en ik draag je onder mijn hart. Ik ben je moeder. Je bent mijn vlees en bloed.

Bram van Messel slaat het schoolschrift dicht. Op het varengroene omslag staat in rood een ridder te paard met een vaandel aan een stok. Ten strijde tegen de slordigheid staat in golvende letters in een halve boog onder de ridder. Misschien is het een vorst, een edelman, misschien is het een heilige die de draak van de slordigheid aanvalt.

Hilde van Messel, vijf maanden zwanger schrijft haar ongeboren kind. De moeder schijft aan Bram van Messel die bijna dertig jaar later de woorden van zijn moeder onder ogen krijgt. En na een paar zinnen sluit hij het schrift. Bram van Messel weet niet of hij wil lezen wat zijn moeder in die jaren voor hem heeft bedacht.

De eerste maanden in Drents Dorp had hij zelf een dagboek bijgehouden, een magere herhaling van zijn eerste schrijfsels in de eerste klas van het gymnasium. Bij Nederlands had hij een opdracht al te letterlijk genomen en zijn zielenroerselen in een opstel verwerkt. Romantisch en onthullend, maar ook wat drakerig had leraar Nederlands Koster gezegd. En particulier. Bram van Messel had in de eerste klas nog niet de gevoelswaarde van drakerig en particulier kunnen duiden, maar hij had wel begrepen dat wat hij had geschreven niet de toets der kritiek kon doorstaan. Literatuur was iets anders, maar wat?

Thuis 25 maart 1984

Lief kind van me. Ik kan je voelen en ik kan je zien. Mijn buik steekt als een toeter naar voren. Als ik in de kuipstoel rust voel ik je beentjes en je armpjes. Ik voel hoe je je omdraait. Actief kind ben je. Twee maanden nog voor ik je in mijn armen kan houden. Ik hoop dat je een jongetje bent. Je bent een jongentje, ik voel het, ik weet het zeker. Johan zul je heten, geschenk van Jahweh. Jonathan, van God geboren. Al ben ik in de loop van de jaren

Jahweh wel een beetje kwijtgeraakt, maar ik hecht aan tradities, dat geeft me houvast. Vertel ik je later wel.
Benjamin is in het Verre Oosten voor zaken. Hij heeft succes met zijn gereedschappen en met zijn speelgoed. Hij handelt, al weet ik niet precies waarin hij handelt. Uit Azië brengt hij mooie cadeaus mee voor je zusjes; Fleur en Rosalien. En straks ook voor jou.

En Hilde van Messel vermeed zorgvuldig Bennie Hindricks vader of papa te noemen.

Bram bladert door de zwangerschap. Weinig informatief zou Koster gezegd hebben, prietpraat over lichamelijke reacties, ongemakken, vreugde en buien van neerslachtigheid. Drukte met de meisjes en een nieuw blauw hemeltje boven de wieg waarin zijn zusjes hun eerste maanden onder een roze hemel hebben doorgebracht.

Pas in november gaat het verhaal van Hilde van Messel verder. Zijn moeder vindt tijd om terug te blikken op de bevalling.

Lieverd,
Ik heb lang niet van me laten horen. Dat hoeft ook niet, want ik heb je dagelijks in mijn armen. Je bent een flinke vent. Je drinkt en zuigt en bijt, ook al heb je nog geen tandjes. Je klooft mijn tepels, maar ik wil je aan mijn borst.
Voor later, maar dat vind je ook op je geboortekaartje. Je was 52 cm en woog 3,45 kg, bijna zeven pond. Baby's wegen we in ponden. Je was er zo maar. Je wilde naar buiten. Ik voelde dat. Ik ben heel blij met je.

Misschien zou Bram van Messel moeten huilen, misschien zou hij moeten lachen, maar terwijl hij deze intimiteiten – die nauwelijks intimiteiten waren – diagonaal las, voelde hij een onverschilligheid, een weerzin in zich boven komen.

Hilde van Messel schreef wat gebeurde, maar ze zei niets wat de moeite van het vermelden waard was. Misschien was dat wel een wezenskenmerk van een dagboek, vooral als op voorhand duidelijk is dat het geen geheim dagboek zal zijn. Alles wat Hilde schreef was bestemd voor haar zoon. Alles wat ze schreef was bedoeld om haar kind te sparen. Zo leek het.

Maanden achtereen volgt prietpraat over pijntjes in zijn buikje, overgeven, lachen, verstopping en preventieve injecties tegen mazelen en rode hond en al die andere ziektes die de heer over zijn volk heeft uitgestort. Bennie Hindricks komt nauwelijks in de schriftjes voor, enkel als hij vertrekt naar het Verre Oosten en als de gevierde zakenman terugkomt met sieraden die nauwelijks vreugde lijken te brengen.

Fleur en Rosalien gaan naar de peuteropvang en naar de basisschool. Moeder heeft de handen vrij voor het kleine jongetje en voor een luchtige roman of voor een tijdschrift over opvoeden en kinderkleding. Ze gaat

naar de bakker en ze komt terug van de bakker. Hoe boeiend kan het leven zijn.

> Lief jongetje,
> Van harte gefeliciteerd door je moeder. Je bent nu precies een jaar bij mij in huis en bij Fleur en Rosalien en bij Bennie. Wat ben ik blij met je. Je kunt al los lopen. Je lacht en kraait en je maakt me blij. Je zusjes hebben slingers in de kamer opgehangen en liedjes voor je gezongen en ...

In het tweede schrift begint Hilde van Messel een paar maanden later. Johan kan door de kamer lopen en buiten op het terras en op het gras. Johan speelt met het konijn. Johan wurgt bijna het konijn. Johan valt en huilt. Johan wordt getroost en lacht. Johan slaapt en eet en poept. Johan doet wat kleine jongetjes doen.

Bram van Messel leest wat hij niet hoeft te weten. In het derde schrift verandert de toon. Hilde van Messel begint nog steeds met Lief jongetje, Lieve Johan, Lief kind van me, maar het lijkt alsof ze haar kind uit het oog verliest.

> Lieve kind van me,
> Bennie vrijt niet meer met me. Bijna twee jaar. Wat moet ik zeggen? Moet ik dit vertellen? Moet ik dit zeggen?
> Mijn vader, opa Job uit Annen, heeft me gewaarschuwd voor Bennie. Mijn vader vond Bennie geen goede partij voor me. Maar hij vertelde niet wat er mis was met Bennie. Mijn moeder, jouw oma Rika, begreep me wel. Bennie leek aan de buitenkant op opa en de Hindricksen stonden goed bekend, al waren er bij de Hindricksen wel vervelende dingen gebeurd in het verleden. Maar in elke familie is wel iets aan de hand, had moeder gezegd. Ik kon leren met voor- en tegenspoed om te gaan, maar ik kende alleen voorspoed. Ik kende mezelf nog niet. Ik was een meisje, maar ik dacht dat ik al een volwassen vrouw was. En ik durf het jou wel te vertellen, omdat je dit nog niet kunt lezen en omdat je dit misschien nooit onder ogen krijgt. Ik houd niet van de woorden, maar ik weet zo snel geen andere woorden. Ik was een hitsig en geil meisje.

Bram van Messel slaat het schrift opnieuw dicht. Van alles wil hij van zijn moeder en van zijn vader weten, maar aan de lichamelijke behoeften van zijn moeder heeft hij geen boodschap. De nieuwe tijden. Elk doopceel ligt op het internet, maar dit wil hij niet weten.

> Lieve jongen,
> Eergisteren ben je vijf geworden. Heel lang heb ik niet met je gesproken, maar nu is het tijd om te vertellen wat me al jaren in mijn ziel brandt. Je

krijgt dit dagboek nooit te lezen. Als ik ben uitgepraat vernietig ik alles wat ik hier aan jou toevertrouw.
Oom Henk die vanmiddag op bezoek was, is je vader. Oom Henk is je vader. Ik heb hem gezegd dat hij niet weer mag komen. Ik heb gehuild, heel lang en jij huilde ook.

Hilde van Messel zet voor het eerst zwart op wit in een schoolschrift wat iedereen al wist. Ze schrijft waarom Bennie Hindricks zijn heil zoekt in het Verre oosten. Ze schrijft waardoor de liefde van haar enige wettige echtgenoot uitgaat naar Tools&Toys. Ze schrijft het gebrek aan vaderlijke inbreng in het gezin. Ze schrijft over Fleur en Rosalien en hoe moeder voor alles zorgt en vader – omwille van de smeer – in zaken zijn bevrediging zoekt. Tot Lisa Verblaak zijn pad kruist.

Hilde van Messel, moeder van Bram, noteert in haar geheim dagboek dat ze ook Henk twee dagen na de vijfde verjaardag van Bram voor de tweede keer in haar lichaam heeft toegelaten. Niet om opnieuw een zoon te baren. Niet om haar liefde te betonen, of dankbaarheid voor het cadeau dat Henk Hoving haar gaf: Bram die toen nog Johan heette, verbastering van Jonathan.

Hilde van Messel had Henk Hoving opnieuw in haar lichaam toegelaten omdat er al vijf jaar niemand bezit van haar had genomen.

Maar lieve jongen, ik heb oom Henk gezegd dat hij niet weer hoefde te komen. Ik wil niet dat hij dagelijks langs zou komen om met me te vrijen, of om jouw te zien. Al denk ik wel, soms, dat oom Henk een goede vader voor je zou kunnen zijn. Maar dat weet ik niet. Postbode.
Oom Henk heeft een rechte, zonder knik. Hi, hi, hi.

Oom Henk, vader Henk Hoving kwam de eerste jaren na de vijfde verjaardag van haar zoontje niet weer bij moeder op bezoek. Moeder ontving de fysiotherapeut, de monteur van de Miele, de verzekeringsagent, een ouderling, Brack junior. Moeder Hilde ontving wie haar prees om haar lijf en leden. Moeder deed in huis wat ongelukkige mannen buiten de deur doen om hun huwelijk te ontvluchten.

Vanaf het moment dat Lisa Verblaak op de schilderscursus bij Bennie Hindricks in beeld kwam, en in bed, besloot Hilde van Messel, die zich al vijftien jaar met haar meisjesnaam bekend maakte, van de nood en deugd te maken. De kinderen waren, op Rosalien na, het huis uit. Fleur in Brussel en Johan, die nog geen Bram heette, in Drents Dorp op het gymnasium in Eindhoven en later op de Designacademie.

Hilde van Messel schreef niet meer in haar dagboek. Ze schreef niet dat ze door wederzijds gepruts het huwelijk naar de barrebiesjes hadden geholpen en dat ze, hoewel aan de buitenkant een harmonieus gezin vormden, de kinderen in een vacuüm hadden laten zwemmen.

Bram van Messel haalde de dagboeken bij Wouter Kienhout vandaan. De uitgever had de schrijfsels niet ingezien.

Bram van Messel besloot de dagboeken van zijn moeder niet uit te geven. Hij legde de bruine enveloppen met inhoud, waardevol en onthullend, maar vooral kneuterig en ontluisterend, terug in de doos onder de Sunlight zeep. De tijd zou leren of hij de resterende schriften zou doornemen, of hij er een boek van zou maken, of dat hij met overgave de dagboeken aan de vernietiging zou prijsgeven.

IV

1.

Bram van Messel zoekt een kaart uit de reeks van Edward Hopper. Hij is toe aan een nieuw gedicht voor de moeder van Océan. Poëzie kan misschien een brug slaan tussen hem en de moeder.

Bram van Messel dicht; niet omdat hij Lisa Verblaak wil plezieren, dat wil hij niet. Hij wil haar verafschuwen en haar haten, maar dat kan hij niet. Hij wil haar niet als moeder van zijn kind, maar hij weet dat hij niets heeft te willen. Lisa Verblaak is moeder van Océan en als hij geluk heeft is hij – Bram van Messel, bijna dertig en doorbrekend theepotontwerper en opnieuw genomineerd voor de HEMA-ontwerpprijs – de vader van het jongetje dat inmiddels zelf de buggy duwt en met korte beenjes over het grasveld rent en achter Het Kasteel kraaien verjaagt.

De schilderijen van Hopper, met veel desolaatheid, leegte, vervreemding en vooral met veel eenzaamheid en langs elkaar heen leven, passen niet bij een energiek jongetje. De ontheemding past niet bij moeder en kind naast de Fabriek. In het gezinnetje Verblaak overheerst harmonie en klein geluk. Er ontbreekt niets in de directeurswoning naast Het Kasteel. Een man en vader mist.

Océan lijkt op Bram van Messel, maar wat betekent dat? Niets. Bram van Messel heeft ook trekken van Henk Hoving, al staat Bram van Messel niet als een verlopen potloodventer in verwarring aan de rand van de Zandkoel. Caran d'Ache uit de verpakking.

Bram van Messel heeft zware wenkbrauwen, net als Henk Hoving en een smal gezicht, net als Henk Hoving en bruingroene ogen, net als Henk Hoving en Océan Verblaak die door zijn moeder is erkend, maar nog geen vader heeft. Troost voor Bram van Messel is dat Lisa Verblaak niet op zoek lijkt naar een man over de vloer. Met verve besteedt ze de dagen aan haar kind en enkele middagen en avonden aan lessen Frans en thee met madeleines voor senioren.

Een deel van de erfenis, een deel van de aandelen, het kapitaal van Tools&Toys is op haar bankrekening terechtgekomen. Egbert Schreur weet daar meer van, maar heeft daar, als een goede bankier, niets over verteld. Als hem gevraagd wordt naar het kapitaal van Lisa Verblaak zwijgt Schreur en ook zijn vrouw Grietje Zalm weet van niets, al hoort Grietje Zalm wel eens iets mompelen. Maar wie niet in Otingerzand?

Lisa Verblaak past bij de sociale kring van de notabele dorpsbankier en zijn schiere vrouw die zingt en aquarelleert en moeder is van twee witte en twee zwarte kinderen die alle vier als op afspraak gelijk aan de

puberteit zijn begonnen. Océan is nog lang niet toe aan ongekozen opstandigheid en aan onbeantwoordbare vragen, maar dat zal komen. Ooit. Ooit zal het ventje willen weten wie zijn vader is en ooit zal het ventje op internet gaan zoeken naar antwoorden die daar nu nog niet zijn te vinden.

Wellicht vindt Océan in het archief van zijn moeder de Japans geïnspireerde gedichten van Bram van Messel, al dan niet digitaal. Maar als de jongen, eenmaal in het voortgezet onderwijs een matige of niet-bevlogen leraar of lerares voor literatuur treft, komt hij misschien nooit toe aan de geneugten van poëzie en proza. Wie zal het weten? Die vraag is belangrijker dan het antwoord op de vraag: Wie zal het zeggen? Op Otingerzand zal Geertruij Foucet alles zeggen, dat is al tientallen jaren zo, en dat blijft zolang de bakkerij op het dorp blijft.

Summertime, Sommer, Été, 1943. Edward Hopper. Een jonge vrouw in een witte lichtdoorschijnende jurk met korte pofmouwen houdt zich vast aan een pilaar. Ze staat op de onderste trede van een stoep van een klassiek landhuis. Classicistische bouw. Felle zon en korte schaduwen. Ze draagt een strooien hoed met zwarte band. De schaduw van de rand van de hoed valt juist over haar ogen. Ze kan ongehinderd door het felle licht in de verte kijken, maar lijkt niets te zien. Linkerarm losjes gebogen achter haar rug. De zon staat nog hoog. Ze draagt zwarte schoenen met halfhoge hakken. Zware boezem, maar ze zoogt geen kind. Vast niet. Misschien heeft ze een jongetje dat een vogels verjaagt, een middagslaapje doet of binnen met meccano speelt. De werkelijkheid is altijd wreder dan een ansichtkaart.

> ‘Wat valt het de hitte zwaar
> om koelte te brengen
> en het jonge groen te laten
> zonder te weten
> waar het op zal groeien.’

Postbode Henk Hoving zal dit bericht van zijn zoon bij Lisa Verblaak in de bus laten glijden. Hij zal niet aankloppen, niet via de achterdeur binnenstappen om het verlangen van Bram van Messel, zijn enige en voor hem verloren zoon, kenbaar te maken aan de moeder van het ventje. Henk Hoving stapt nergens meer binnen.

Wouter Kienhout overvalt Bram van Messel. De uitgever kijkt niet naar de ansicht met het vijfregelig gedicht op de adreskant. Zijn blik gaat naar *Het verhaal van Genji*. Dun papier, mooie letter, aangename bladspiegel. Eeuwenoud verhaal in een moderne jas, maar volgens Anita Dranger is elk gedrukt boek tevergeefs en dient het nog slechts als stoffering voor

de generatie die aan de beurt is om te vertrekken. Voorgoed. Maar dat aanstaande afscheid is vooralsnog geen bezwaar om schoonheid te koesteren. Schoonheid is het enige dat telt voor de sterken.

'Ik heb nieuws voor je,' zegt Kienhout die een stoel bijschuift, het goudgekafte boek dichtslaat en weglegt. 'Ik heb nieuws voor je.' Zijn toon verraadt dat het geen opgewekt nieuws is, al kan Bram van Messel de stem van zijn buurman in Het Kasteel niet helemaal duiden.

'Ik weet niet waarom ik degene ben die je informeert. Maar vandaag ben ik de boodschapper.' En zonder te pauzeren laat hij volgen: 'Hermes is niet meer. Je vader is dood.'

De mond van Bram van Messel zakt half open. Zijn ogen staren Wouter Kienhout voorbij en zoeken dan de aanblik van de uitgever.

'Assam,' zegt Bram van Messel. 'Assam.' De woorden komen traag en vlak over zijn lip.

'Ja, Assam,' antwoordt Wouter Kienhout. 'Assam.'

2.

Agnes Almann was met Herbert Goedkoop op de crematie van de postbesteller, zoals het halve dorp bij de crematieplechtigheid van Henk Hoving aanwezig was. Iedereen had ooit met de postbode te maken gehad. Niet bij geboortes, maar bij rouwkaarten kwam Henk Hoving meestal achterom en gaf hij het overlijdensbericht persoonlijk af, als was hij nog een aanzegger uit verleden tijd waar mannen in zwarte kleding en met een hoge zwarte hoed hun nieuws door het dorp toeterden tot langdurig klokgelui de boodschapperrol overnam. Wie na gebeier wilde weten wie er gestorven was, haalde een half bruin of een vergeten pakje roggebrood bij Geertruij Foucet.

Agnes Almann stapt zonder kloppen bij Wouter Kienhout binnen. Ze heeft een envelop met een afgedrukte tekst van Herbert Goedkoop over de plaats van kunst in de regio en de rest van de wereld. Haar man stuurde Agnes als boodschapper, niet omdat hij zelf niet langs had willen komen, maar om zijn vrouw een prettige middag te bezorgen, of om redenen die hij niet hardop had willen zeggen. Nieuwe contacten leggen ging beter met een envelop met inhoud dan met een mail of twitterbericht. Bij goedkeuring en welbevinden van de tekst zou hij zijn betoog uiteraard digitaal bezorgen.

'Mijn opa, Gezienus Hoving,' zegt Agnes Almann, 'was een broer van Herman Hoving, de vader van Henk Hoving, de postbode die dood is. Henk was een oom van me, zou je kunnen zeggen.' En terwijl Wouter Kienhout de familieverhoudingen in zijn hoofd herschikt, zegt ze: 'Eigenlijk ben ik een overvolle nicht van Henk Hoving, want de oma's waren zusters van elkaar. Zusse Garming, de moeder van Henk, was een oudere zus van mijn oma: Angela Garming. En om de stamboom af te ronden; mijn moeder, Rika Hoving, volle nicht van Henk, trouwde met Albert Almann. En zo zit ik hier.'

Van bruiloft komt bruiloft en iedereen in deze streken is vaak via meer lijnen familie van elkaar. Dorpen waren aparte enclaves, veelal alleen te voet of met paard-en-wagen bereikbaar. Zelden zat een boer of arbeider als een ridder op een paard. In die zin volgden Drenten de oude Grieken en Romeinen die zich met strijdwagens naar het oorlogsveld lieten rijden. Het paardrijden werd in Drenthe pas een jaar of vijftig geleden ontdekt en niet als middel om ergens te komen, veeleer als manier om weg te

gaan langs gebaande bospaden of rondjes te rijden in de paardenbak. Er was geen Drentse adel te paard. Er waren geen ridders op de heide. Het land was vooral leeg.

Vrouwen werden op het volkseigen dorp veroverd en wie van buiten de enclave kwam was schatplichtig in jenever of in spierkracht. Intelligentie werkte in het nadeel van jonge mannen op zoek naar een geschikte vrouw om de voortplanting mee in gang te zetten. Slimme mannen en vrouwen konden niet vechten en hoorden tot de weke types. Vrouwen kozen ook toen hun man op het uiterlijk, dat had de biologie voor ze bepaald.

Agnes Almann en Wouter Kienhout hebben de studio van de uitgever verlaten en zitten naast elkaar op de balk van een picknicktafel achter Het Kasteel. Op een dienblad een pot thee met biscuits in een aangebroken rol. Het is half bewolkt en net boven de twintig graden. Een mooie rustige nazomermiddag om elkaar verhalen te vertellen om ze daarna met rust te kunnen laten. De kippen van Lisa Verblaak scharrelen aan de rand van het grasveld. Kinderen horen met dieren op te groeien, vond Lisa Verblaak en voor een hondje voor Océan was het nog te vroeg. Kippen kunnen zonder toezicht hun kost bij elkaar scharrelen, prettig pluimvee, vooral als er geen haan in de buurt is.

'Mijn opa, Gezienus Hoving, heeft in de oorlog in Kiel gewerkt,' zegt Agnes Almann. 'Tegen zijn zin,' voegt ze in al zijn overbodigheid toe. 'Hij was door de bezetter tewerkgesteld. Ik heb nog een briefkaart van hem uit Kiel-Neumühlen. 15 Febr 1944 was een dinsdag.' Ze haalt de briefkaart uit de envelop alsof ze een plan had gemaakt om met de uitgever te bespreken. Ze leest:

" Lieve Allemaal,
Gisteren heb ik een pakje gehaald van het bahnhof en er waren ook 2 brieven een van Grietje en een van Appie (Eb). Jullie feliciteren Lammie Smit maar even met haar huwelijk en Piet natuurlijk ook. Hier is alles nog in beste orde. In het pakje zat alles nog in. Boter, stroop, meel, pudding, koek, schoensmeer. Ik heb eergisteren net een brief verstuurd waarin ik vraag om schoenpoets. Ik kan nu lekker dikmeel eten, nou ik zal smullen hoor, trouwens het eten is tegenwoordig niet zo slecht meer. Ik ga nu straks naar H. Boer toe, want die gaat Vrijdag naar Holland. Die kan jullie dan wel eens de boel vertellen. Van de week zal ik nog een brief schrijven, want ik heb nog maar 2 stempels op mijn kaart. Vanaf morgen moeten wij ~~een half uur~~ 20 minuten langer werken, dus dan tot 10 over vijf. Afijn dat is zo erg niet. Nu het is al weer vol. Hier is alles nog in beste orde. Nu de groeten naar allemaal en de groeten en tot ziens hoor. Jullie Gezienus."

Agnes Almann reikt de verbruinde briefkaart van haar opa aan Wouter Kienhout. De Postkarte is op 16 februari in Kiel-Neumühlen-Dietrichsdorf afgestempeld. Adolf Hitler *en profile* in paars met aan de onderkant DEUTSCHESREICH. 6 Pfennig voor een kaart naar "Holland".

In een paars kader van dezelfde kleur staat in hoofdletters:

DER FÜHRER
KENNT NUR KAMPF,
ARBEIT UND SORGE.
WIR WOLLEN
IHM DEN TEIL ABNEHMEN,
DEN WIR IHM ABNEHMEN
KÖNNEN

'Opa Gezienus is teruggekomen na de bevrijding. Anders was ik hier niet geweest,' zegt Agnes. 'Na de oorlog is opa met Angela Garming getrouwd – mijn oma was een zus van de moeder van Henk Hoving, ik zei het al. Twee broers trouwden met twee zussen. Hun eerste kind stierf een paar dagen na de geboorte. Ook een meisje. Maar in die tijd werd dat aan de nadagen van de oorlog geweten. Niemand had het er nog over. Na de oorlog was alles wat gebeurde te klein om wakker van te liggen.' En alsof ze – als meer kinderen van de tweede generatie – nog een rekening open heeft staan, zegt ze: 'Trauma's zijn later uitgevonden.'

Wie je ook spreekt, gaat door het hoofd van Wouter Kienhout, iedereen die je spreekt begint zodra de gelegenheid zich voordoet over de oorlog en hoe die oorlog de conflicten binnen de Drentse gemeenschap heeft blootgelegd. Na de oorlog kon niemand doen alsof niets was gebeurd, en er was natuurlijk nietniksgebeurd in de ogen van het gros van de bevolking.

'Het verhaal is nog niet af,' zegt Agnes Almann. 'Ik ben nog niet klaar.'

Ze zegt het op een manier die aangeeft dat ze geen interrupties wil. Ze wil haar verhaal kwijt en wat daarna overblijft is een zaak voor later. Er is geen plan, er is alleen een aanloop. De envelop met het werk van Herbert Goedkoop schuift ze zonder te kijken naar de uitgever. Vanmiddag gaat het over haar verhaal. Herbert Goedkoop kan voor zichzelf spreken.

'De broer van mijn opa – Herman Hoving, de vader van Henk – was landarbeider en had vrijstelling van werk in Duitsland. De broer van mijn opa was jonger. Hij werkte eerst als landarbeider en later op de melkfabriek. Hier.' Agnes Almann wijst naar Het Kasteel. En terwijl ze zich bijdraait en haar benen onder de picknicktafel steekt en thee inschenkt, zegt ze: 'Opa Herman was net zeventien toen de oorlog voorbij was. Uit de verhalen van mijn opa weet ik dat zijn broer een ongeleid projectiel was. Misschien zouden we dat nu ADD of ADHD noemen.

Herman Hoving was – als ik het goed heb begrepen – een kruising tussen een dorpsgek en een tomeloze bink. Nu zouden we zeggen: een handige en misschien wat dommige macho die zijn omgeving manipuleerde en ondertussen enkel zijn eigen programma volgde, of zijn eigen driften, want uit de overleveringen haal ik niet dat Herman Hoving een planner was met een doel voor ogen. Er zat geen kwade opzet in "opa" Herman. Er was geen sprake van doortraptheid. "Opa" Herman was een ongeremd kind en als ik de verhalen mag geloven is hij dat altijd gebleven.

Zo jong als hij was, kwam hij na de oorlog bij de BS. Alsof hij in het verzet had gezeten, en misschien was dat ook wel zo. Herman Hoving scheen me er driest genoeg voor, niet uit weerzin tegen de bezetter, maar om het avontuur en misschien uit doodsdrift. Maar "opa" Herman was geen intellectueel en ik weet niet of je tenminste een beetje intellectueel moet zijn om doodsdrift te voelen. Ik weet het niet.'

De Barnevelders van Lisa Verblaak kwamen al pikkend dichterbij. Op zoek naar kruimels van de koekjes misschien.

'Nog in de oorlog kreeg "opa" Herman verkering met Zusse Garming, de zus van mijn oma Angela. Wat heet verkering. Het is volgens mij niet te vergelijken met wat nu verkering heet. De woorden zijn gelijk gebleven, maar de inhoud en de gevoelswaarde verschilt waarschijnlijk hemelsbreed. – Herbert heeft daar op de universiteit eens een onderzoekje naar laten uitvoeren. Thuis ligt nog een studentenscriptie over veranderend woordgebruik in sociale context, of zoiets. –'

Wouter Kienhout denkt aan een miniatuurreeks met boekjes over niche-onderzoeken; cahiers mooi vormgegeven en boeiend voor de schrijver en zijn directe omgeving, maar hij roept zijn hoofd tot de orde. Daarbij komt dat een schrijver vooral inhoudelijk commentaar wil op zijn werk. De vormgeving, hoe belangrijk ook, is secundair. Ook die gedachte moest hij nog kwijt voor hij weer naar Agnes Almann kon luisteren.

'Zusse maakte de verkering uit,' zegt Agnes Almann. 'Het zal juni '45 zijn geweest. Dat was nieuw voor "opa" Herman. Hij was nog nooit afgewezen en zelden gecorrigeerd. Het dorp vermeed conflicten en nam hem zoals hij was. De grenzen voor geaccepteerd afwijkend gedrag waren in die jaren ruimer dan tegenwoordig. Alles werd op het dorp opgelost en landelijke regels waren vooral landelijke regels. Misschien een erfenis van de mandieligheid, waarbij de boeren zelf hun conflicten oplosten zonder gemeente of politie te raadplegen. Wie weet?

Een flink pak slaag was vaak effectiever om onbesuisd gedrag bij te sturen dan een preek van vader of moeder. Wie met een bloedneus thuis kwam, kreeg opnieuw klappen. Had je maar beter van je af moeten bijten.' Agnes Almann heeft een indringende blik, als wil ze onderstrepen dat die aanpak wellicht niet zo gek is.

De dorpsgemeenschap kan problemen oplossen en hoeft zich niet te

beroepen en ook niet te verschuilen achter landelijke wetten die voor een deel als gevolg hebben dat niemand zijn of haar mond opendoet bij pesterijen en onrecht. Opvoeding lijkt het voorrecht van de gemeente, de provincie of de staat. De burger gaat vrijuit.

‘‘Zeventien was hij. Zeventien met liefdesverdriet dat niet zo mocht heten, want dat was aanstellerij. Vernedering en afwijzing door een mooie meid, zo niet de mooiste meid van het dorp. “Opa” Herman was nog minderjarig, en zijn vader tekende het contract voor het Drentse Bataljon, vrijwilliger voor de strijd in Indië. Herman Hoving was niet de enige van de Binnenlandse Strijdkrachten die zich voor Indië meldde. Tientallen jongens, ik zou bijna zeggen jongetjes, lieten zich, met of zonder liefdesverdriet, naar Indië verschepen. Vooral uit de gereformeerde hoek. De heilige plicht – voorzover het gereformeerde geloof met heilig geassocieerd wilde worden – om de wil van God te volgen en het land te verdedigen.’

Wouter Kienhout slikt zijn beschouwingen in over vrijwilligers in de Spaanse burgeroorlog en jongens die naar Syrië gaan om Allah en de Mammon te dienen. Zoveel lijkt er niet veranderd in de laatste eeuwen. Het verhaal van Agnes onderstreept en ondersteunt zijn overtuiging dat er niets nieuws onder de zon is. Een obligate waarheid die hij uit Prediker heeft gedestilleerd en die te pas en te onpas in zijn hoofd voorbijkomt.

‘“Opa” Herman vertrok in december ‘45 via Portsmouth naar Sumatra. Henk Hoving heeft me eens jaren geleden de reisschema’s laten zien, voor hij zijn reguliere visites had op Achterste Brinkstraat 9. Henk leek zich sinds zijn bezoeken aan Hilde Hindricks steeds meer terug te trekken. Hij groette me nog wel op straat, maar ik kwam niet meer bij hem thuis. Hij is nooit bij ons thuis geweest. Ik vroeg hem wel, maar hij had het op zijn manier altijd te druk.’ Agnes Almann ademt diep in en langzaam weer uit.

De kippen rennen naar de directeurswoning. Ze hebben de voerbak gehoord.

‘Binnen negen maanden was “opa” Herman terug in Otingerzand. Geen onthaal met een ereboog, een blaasorkest of fanfare. Hij kwam min of meer stiekem het huis van Zusse Garming binnen, juist op tijd om de geboorte van zijn zoon mee te maken.’

Na ondertekening van het Indië-contract had Zusse Garming toegestemd om weer verkering met Herman Hoving te hebben. De vlucht voor liefdesverdriet was achteraf niet nodig geweest. Maar weet alles eens van te voren.

3.

Bertus Bats tekent met Oost-Indische inkt op gesso, een soort witte grondverf die vaak ondergrond is voor olieverf of acryl. Landschappen, stranden, leegtes. Niets in zijn werk herinnert aan Palembang, aan zijn jaren in de Gordel van Smaragd.

Bertus woont aan de zuidkant in Het Kasteel. Wouter Kienhout treft de schilder af en toe. Bertus Bats is de oudste van de kunstenaars in Het Kasteel. Hij leeft van de AOW en van een klein pensioen. Hij was een laatbloeier wat de kunst aanging.

'Eigenlijk ben ik geen kunstenaar,' had Bertus gezegd. 'Ik heb geen creativiteit. Ik kan niets verzinnen. Ik teken na. Eigenlijk pleeg ik al mijn hele leven plagiaat. Ik ben een levende kopie. En,' had hij toegevoegd. 'Ik ben eigenlijk een toneelspeler en ook toneelspelers vertellen en doen wat een ander heeft bedacht.'

De kunstenaar lijdt niet langer onder zijn tekort. Aan de muur in zijn studio – achter de deur weliswaar – hangt een oorkonde met vermelding van een eerste prijs en een bewijs van verdienste voor zeer verdienstelijke weergave van het regionale landschap. De eigenheid en de culturele erfenis is door de tekenaar correct en voor de eeuwigheid voor de Drenten op een authentieke en originele wijze herkenbaar vastgelegd.

Bertus Bats kwam op voor zijn nummer. De keuringsofficier had gevraagd wat hij van plan was als hij levend uit Indië terug zou komen. En na het antwoord "kunstenaar" was Bertus klaargestoomd voor de welfare-afdeling.

'Ik heb geluk gehad,' had hij gezegd, 'nooit een karabijn of mitrailleur vastgehouden. Ik zorgde voor de generator en de verlichting van het kampement, zodat de jongens films konden kijken. Want, dat weet je wel, oorlog is vooral wachten en vervelen. Voor mij was dat zo.'

In herhaling had hij *The Human Comedy, The Rear Gunner* en *The Tanks are coming* gedraaid. Maar de vrijwilligers zaten niet te wachten op oorlogsfilms. Ze hadden liever *The Bohemian Girl* van Laurel and Hardy, die ook zonder kennis van het Engels was te volgen, of films met sex of de suggestie van sex, maar dat was tegen het beleid van de staf. De maten hadden nog geluk dat er geen lustdempend kamfer aan de rijst met kip werd toegevoegd, want een hoge hormoonspiegel maakte het aangaan van het gevecht gemakkelijker.

Bertus Bats heeft er geen spijt van dat hij geen oorlogsgeweld heeft meegemaakt. De "politionele acties" kende hij van horen zeggen en van

latere onthullingen in de krant en op tv. Uit zelfbescherming vermeed hij nieuws uit voormalig Nederlands-Indië. Hij was voor zijn nummer opgekomen en hij kon niets meer veranderen aan het verleden. Zelfs pentekeningen wilde hij niet maken over die tijd. 'In mijn biografie,' had hij gezegd, 'als die er komt, zul je niets tegenkomen over invloed van die tropenjaren op mijn kunstenaarsschap. Ik ben weggeweest, dat is zo, maar toen ik terugkwam na twee jaar was er niet veel veranderd. Alles was hetzelfde, behalve dat ik een grotejongen was geworden.' En iedere goede verstaander wist wat dat betekende: grotejongen.

Grotejongen betekende: bekend zijn met de mores op het dorp. Geen kinderachtig en opstandig gedrag meer vertonen. Af en toe verkering en de daarbijhorende handelingen uitvoeren met inachtname van de nodige voorzorgen. Voorzichtigheid was geboden als het om "moetjes" en "poppies" ging. Grotejongen was binnen de sociaal-culturele laag een vrouwelijke partner zoeken, eventueel uit Wentenveld, maar liever niet uit Bargerloo waar meer verbeelding was dan in Otingerzand. Zo was het tot de Fabriek in bezit werd genomen door schilders en ververs die aanvankelijk nog hoorden tot klodderaars en bedervers.

Niet meer elk weekend met andere bijna-grotejongens klemzuipen in de voetbalkantine. Niet meer snoeven over veroveringen. Af en toe moeder helpen met kleding wassen en gratis en voor niets – of tegen betaling in sigaretten en jenever – buren en andere dorpsgenoten helpen bij de verbouw van hun huis of binnenhalen van aardappelen en hooi.

Bertus Bats was zijn hele leven tekenleraar geweest en hij was niet van plan zijn laatste jaren te laten verzieken door jeugdherinneringen. Hij keek met vreugde terug op zijn leven en loopbaan. Geen kopie van het leven van zijn vader, maar het scheelde niet veel. En nergens in de bijbel stond dat een zoon een andere route moest volgen dan zijn verwekker.

Indië was een zucht, en geen vloek geweest. En als het erop aankwam was zijn hele leven een zucht geweest. Vloeken liet Bertus Bats aan anderen over, maar eigenlijk interesseerde het leven van anderen hem niet meer. Eenmaal in de week – woensdagochtend – twee koffie met niets erbij in de voorzaal van De Witte Ram en een jonge jenever voor de reis terug naar Het Kasteel en dat alles in gezelschap van schilder Jan van Traa om over Mallorca te praten of over Tenerife waar veel geiten waren, waar de lucht schoon was en het tempo laag. En dat alles in herhaling, zoals het hoorde. En dat alles voor ze aan snee waren. Ja, Henk Hoving had hij gekend, maar alleen van de bezorging van aquarelpapier en kroontjespennen. De Zandkoel kende hij ook, van een schilderij van Jan van Traa.

Herman Hoving had zich niet verveeld kort nadat hij zich voor inscheping naar Indië tot grotejongen had bevorderd. Eenmaal in de tropen had hij maar één doel: zo rap mogelijk weer terug naar Otingerzand. Naar Zusse

Garming met wie hij inmiddels met de handschoen was getrouwd. Terug naar huis waar gezelligheid uren tussen sigarettenrook in de kamer bleef hangen, ook als de gasten waren vertrokken.

Misschien was ze zwanger. Misschien, al wist hij dat niet elk schot een patrijs betekende. Tegen de houtwal, op het natte decembergras aan het Anloërdiepje had de grotejongen gedaan wat hij tot dan had overgeslagen. Herman Hoving had op de Burgvallen geweten hoe het moest. Hij was niet gek. Zonder schreeuw had hij zijn zaad in Zusse Garming achtergelaten. Zo hoorde dat. Hij had nog nooit een stier horen kermen of een hengst horen hinneken, tijdens de paring en ook niet na afloop. Ja, hanen die kraaiden na afloop, maar Herman Hoving was geen haan. Hanen die kraaiden en teveel verbeelding kregen leerden dat snel af. Beter, die solliciteerden naar de zondagmiddagsoep.

Herman Hoving had al snel geleerd hanen te slachten. Een meter ijzerdraad aan één kant kort omgebogen in een strakke lus om achter de poot van de haan te haken. Kop op het hakblok, de bijl. Loslaten en bloedend uit laat rennen. Snoeven: "De haan zunder kop vleug over het dak van het stookhok en dekte nog een hennechie." Maar met samengeknepen handen de nek omdraaien kon ook. Heel wat anders dan de hanengevechten op Sumatra.

'Ik kom zo weer,' had hij tegen Zusse gezegd. 'Ik kom zo weer.' En opnieuw hadden ze gepaard aan het Anloër Diepien. Vijftien meter verderop, net buiten zicht van de boer met paard en wagen. Zusse had enkel haar rok weer naar boven geschoven en de broeksboord van Herman was niet verder dan de enkels gekomen. De boer liep onverstoord voorbij naast de wipkar met stront uit de stal. De boer was niet gek, zoals niemand in en om Otingerzand gek was. Alles zien betekent nog niet dat je je met alles wat je zag moest bemoeien. Ze hadden enkel zijn "Vort peerd, vort peerd." gehoord. Misschien net een beetje luider dan nodig voor het paard dat zelf de weg wist, ook zonder leidsman.

"Ik kom zo weer uut Indië. Daor zörg ik veur.'

Zusse Garming kreeg geen bericht uit Sumatra. Ze hoorde niets van de oorlog, niets van de legale bezetting, niets van de moordpartijen. Zusse was zwanger. Ze woonde bij haar ouders en wachtte op haar kind en op Herman. Maar Herman Hoving liet niets van zich horen.

Herman Hoving had de eerste klas van de mulo afgemaakt en was daarna bij de boer aan de slag gegaan tot hij op de melkfabriek een schoonmaakbaantje kreeg en melkbussen leeg mocht gooien. Herman kon lezen en schrijven, en daarmee was alles gezegd wat over dit onderwerp gezegd hoefde te worden.

Barelt Schuiling uit Zuidlaren, verre familie schreef wel. Via via druppelde nieuws door. De brief aan zijn vriendin, maakte een beetje helder hoe het soldatenleven in de Gordel van Smaragd zijn loop vond. Barelt

schreef voor Grietje, maar iedereen las mee:

"Je brief heb ik ontvangen en daaruit vernomen dat je het nog goed maakt. Hier is het ook alle dagen hetzelfde. Lekker warm, niets te doen en vreet je maar dik. Je herinnert je onze revue toch zeker nog wel van "Eenmaal kwam die dag". Dat is mijn troost hier ook en als er wat moet gebeuren, denken we maar "we hebben 2 jaar de tijd, dus kalm maar aan. Ja Griet je raakt zo gauw niet los van je vertrouwde omgeving. Ik kan me er heel veel tegen verzetten hoor, maar toch dwalen meermalen per dag je gedachten af naar huis en de huiselijke sfeer, die je bij jou daar overal vindt. Gelukkig hebben we een heel gezellige kamer met maar 16 jongens en bijna de hele dag zitten we hier ook te kletsen. Vele grappen en andere onzin wordt er verkocht, maar ook vinden wel degelijke gesprekken plaats, waaruit we nog iets kunnen opsteken. In het slot van je brief haal je natuurlijk nog even de vrouwen erbij. Nou hier kun je werkelijk haast de vrouwen tot de dieren rekenen hoor. Uitzonderingen natuurlijk voorbehouden en ze zijn hier werkelijk bij bosjes te krijgen. Je verkeert ook nog wel stellig in de overtuiging, geloof ik, dat ik ook hier nogal achter de vrouwen aanloop. Je stelt nog wel veel vertrouwen in me, maar ik durf wel haast beweren, dat ik me er hier niet aan zal branden, alhoewel ik het enkel maar als een hoepen kan uitspreken. Het begin heb ik echter al gewonnen, want na Nieuwjaar heb ik nog geen borrel weer willen drinken. Zelfs mijn fles wijn, die we hier onlangs gehad hebben, heb ik verkocht. Vijf van onze officieren zijn kort geleden beëdigd, waarbij 's avonds ook nog op een borreltje getracteerd werd. Ik heb het zelfs nog niet geproefd, laat dit je genoeg zeggen Ik heb hier als stelregel, plezierig de tijd doorbrengen en alles voor alles gezond terug te keren. Pinksteren hebben we hier ook gehad, maar net als jij ben ik maar niet weg geweest. Van zulke dagen verneem je hier maar weinig. Je hebt die dag natuurlijk vrij, maar dat is dan ook alles. Zo nu en dan gaan we 's avonds Palembang in naar de bioscoop, maar een groot liefhebber ben ik er niet van, zodat het maar bij enkele keren gebleven is. De films zijn ook bijna alles in 't Engels, zodat je 't halve nog niet verstaat. De ruimte mindert, doe allen de hartelijke groeten en ontvang een stevige poot van je vriend Barelt. Tot wederschrijfs.

Barelt kwam terug, maar dat duurde tot na 1947 en zolang had Grietje geen geduld gehad.

4.

Henk Hoving is verdronken en zonder dat er sectie is verricht gecremeerd in Assen, waarvan de plaatsnaam al aangeeft wat er resteert na verbranding van lijken.

Egbert Schreur – door de terugloop van klanten in de RABO-bank aan de Brink inmiddels deeltijddirecteur – die de hond uitliet bij de Zandkoel, had de postbode gevonden. Beter; zijn Drentse patrijs was aan de rand van het water stil blijven staan met de neus naar de hemel gericht. Oranje canvas epauletten en een lichtbruin jack staken als een opgeschud hoofdkussen net boven het wateroppervlak, en een blote kont. Egbert Schreur was niet geschrokken en Egbert Schreur was ook niet bang geweest. Voor de dood hoefde niemand bang te zijn, zeker niet als het de dood van iemand anders was.

Trix was naast hem gaan zitten en had de natte neus tegen de broekspijp van Egbert Schreur gedrukt. 'Braaf. Braaf Trix.'

Egbert Schreur had uit zijn binnenzak een sigaar tevoorschijn gehaald – Schimmelpennick. Hij rookte al jaren niet meer, maar voor reserve had hij in een kokertje altijd een sigaar bij zich. Voor noodgevallen. En het lijk dat naar de bodem leek te turen – wat natuurlijk niet zo was, ook al had Henk Hoving zijn ogen open – had hem typisch zo'n noodgeval geleken. Voor Trix had hij een stukje droge metworst – in een plastic zakje sinds Grietje geklaagd had over vetvlekken in zijn zakken.

"Henk Hoving is dood. De Zandkoel." meer tekens had Egbert Schreur niet nodig gehad. En hij had met gemak nog een sigaar kunnen roken voor de politie was gearriveerd, maar hij had maar één sigaar in zijn binnenzak gehad.

Geertruij Foucet wist te melden dat Henk Hoving al maanden dagelijks "met de boks op de kneien" aan de rand van de Zandkoel had gestaan. Voor en na de bestelronde. Maar dit was een vrij land en elk kon doen wat hij wilde. Niemand had last van de knuppel van Henk Hoving als de postbode – en vader van Bram van Messel – rond melkenstied aan de waterrand stond.

Voor Bram van Messel veranderde niet veel. Niet op het eerste gezicht. Henk Hoving was zijn vader, maar zijn vader had hem in het openbaar nooit erkend als zoon. Ook na de dood van Hilde Hindricks was het woord zoon, of zeun, of mien jong nooit over de lippen gekomen. Niet op straat, niet op Het Kasteel, niet in of om het huis aan de Bovenboerveenseweg.

De notaris was op de hoogte en dat was voldoende.

Op diezelfde dag dat Egbert Schreur thuis een tweede sigaar in de brand stak, veranderde er meer in Bram van Messel dan hij kon bevatten. En zoals dat gaat, blijken veranderingen niet uit een verschuiving van gedachten, maar zijn ze waarneembaar aan veranderingen in dagelijkse handelingen, die pas na enige tijd zichtbaar worden als een nieuw patroon.

De vadervraag speelde geen rol meer. Henk Hoving was dood. Bram van Messel leefde in zijn eigen tijdruimte en werd op slag de enige overgebleven vader van Océan. Het drong aanvankelijk niet tot hem door, tot Wouter Kienhout herhaalde wat Bram van Messel niet wilde horen en wat Bram van Messel langzaam omarmde.

'Je bent nu geen kind meer. Je bent nu zelf vader,' had Wouter Kienhout gezegd. De uitgever en schrijver had het met een grijns gezegd, alsof hij zelf een hand had gehad in de verdrinkingsdood van Henk Hoving. En dat was natuurlijk ook zo.

Wouter Kienhout schrijft dit verhaal en maakt het boek met de lotgevallen van de inwoners van Otingerzand. Als plattelandsgod in de hoekkamer van Het Kasteel bepaalt Wouter Kienhout leven en sterven van zijn dorpsgenoten. De wereld in en om Otingerzand is zijn kort bezit, zijn leven is een opgerekt bezoekuur, zoals hij bij Harmina Babtisten las:

de ruimte die we delen
wordt een stil proces
van beelden
die niet wijken

5.

En na de crematie van Henk Hoving leerde Bram van Messel zijn overgebleven oom en tante kennen. Herman, de oudste broer van Henk Hoving, leefde niet meer en daarmee was voorlopig alles gezegd. Annet Mulder – Hoving was allang geen verpleegster meer. Na de dood van haar oudste broer had ze haar baan in de psychiatrie opgezegd en was ze met een uitkering thuisgebleven. "De hele dag met gekken in de weer. Ik heb het wel gehad." Iedereen wist wat dat betekende, ook de uitkeringsambtenaar op het gemeentehuis. De gemeenschap betaalde voor zwakke genen en ook dat was normaal. Niemand had immers zijn vader en moeder uitgezocht. Tot haar AOW had Annet schoonmaakwerk gedaan in De Witte Ram, niet voor het geld, maar voor de afleiding, en dat had ze nodig nadat Willem Mulder tussen Spier en Wijster bij stil weer een boom frontaal behoorlijk had beschadigd.

Oom Erwin Hoving speelde nog dagelijks op de piano met een voorkeur voor licht klassiek, beetje Pim Jacobs, maar niet zo erg. De familie beloofde spoedig – al kon dat wel enige tijd duren – langs te komen om uit te wisselen waar nu geen tijd voor was. Liefst voor het volgende sterfgeval.

Fleur Hindricks en haar neuroloog wilden niet vooraan in de aula zitten. Ze kozen met de tweeling een rij bijna achterin. Eigenlijk hadden ze helemaal niet willen komen, maar de vader van hun halfbroer. Nou ja. En een zelfdoding door verdrinking was ook wel interessant.

Rosalien zat in de aula vooraan naast Bram. Rosalien had nog steeds geen geschikte man gevonden. Ze was niet lesbisch, dat zat wel goed, maar een man voor een intelligente vrouw, dat was niet gemakkelijk. Ze was nog niet aan een boek over identiteit begonnen. Ook niet aan een boek over een ander onderwerp.

Bram had zijn halfzus al voor de plechtigheid, die niet zo mocht heten, aan Wouter Kienhout voorgesteld. – Er was niets plechtigs aan een zelfgekozen afslag. – Misschien dat er een vruchtbare samenwerking tussen Rosalien en Wouter Kienhout kon ontstaan bij het samenstellen van een biografie of van een familiekroniek. Een gewone dichtbundel of een roman kon ook natuurlijk. Bram van Messel had gezwegen over de dagboeken van zijn moeder. Hij had voor Fleur en Rosalien pakjes gemaakt met Sunlight zeep, maar nog niet geweten of hij die presentjes na de condoleance zou overhandigen.

Lisa Verblaak zat tijdens de plechtigheid, die ondanks een zekere bedruktheid ook optimisme uitstraalde, op de derde rij aan de buitenkant van de rij met de kleine jongen naast haar. Als het nodig was, kon ze voortijdig met Océan de aula verlaten. Maar het was niet nodig. Océan werd geboeid door de dia-show achter de kist waar wisselende landschappen in de vier seizoenen voorbijkwamen. Geen bergen en dalen, maar heidevelden, stroomdallandschappen, vennetjes, werkverschaffingsbossen, kale akkers, onlanden, kanalen met eenden en veenkoloniën afgewisseld door een enkel hunebed en langgraf.

In haar rode tasje had Lisa Verblaak drie ansichten van Edward Hopper. Met gedichten.

Agnes Almann had naast de gesloten kist gesproken. Niemand had – op Egbert Schreur en de lijkbezorgers na – het verdronken lichaam van Henk Hoving gezien. Ook Bram van Messel niet, zodat het best zo zou kunnen zijn dat de kist met een zak zand was verzwaard of zelfs leeg zou zijn. Een ontbindend lichaam was geen pretje.

Bij gebrek aan andere sprekers had Agnes Goedkoop-Almann haar verre neef niet zonder stichtelijk woord uit eigen familiekring willen laten gaan. De overgebleven broer en zus van Henk Hoving waren geen sprekers en dat wilden ze ook zo houden. Niet dat ze niets te vertellen hadden, maar wat ze te vertellen hadden zeiden ze liever niet op deze plek en niet op deze tijd. Erwin had er niets op tegen gehad om een nummer te spelen, maar er was geen piano in het crematorium en toen er wel een piano was, zag hij er vanaf. Hij wist niet of zijn jongste bruurtie – naokommertie – van muziek had gehouden. Hij wist niets van zijn jongste broer, en dat had hem ook nooit gestoord. Maar dat laatste zei Erwin Hoving niet in vreemd gezelschap. Erwin meende dat hij op tijd aan zijn milieu was ontsnapt en juist daardoor op gepaste wijze aanwezig kon zijn bij de aftocht van zijn bruurtie. Erwin wist dat goede voorbeelden navolging verdienden. Hij zocht zijn idolen het liefst buiten familiekring.

De lijkrede van Agnes ging over de familie en over de grote lijnen en de karaktertrekken die vanaf meerdere kanten bij elkaar waren gekomen. Ze had een paar keer met Henk gesproken, op zoek naar gemeenschappelijkheden. ‘Maar,’ had ze gezegd, ‘Henk had een speciaal en bijzonder karakter. Weinigen hebben hem begrepen. En dat hij al vroeg en onverwacht vader was geworden, zonder het te weten, van een zoon,’ Agnes had naar Bram geknikt, ‘heeft zijn ontwikkeling en levensgeluk sterk beinvloed. Al heeft hij het daar met mij zelden over gehad.’

Agnes Goedkoop-Almann was niet van plan geweest eens lekker uit te halen en misstanden aan de kaak te stellen. Ze had dat misschien wel gewild, maar Herbert Goedkoop had haar die gemakkelijke weg afgesneden. Hij had het prima gevonden dat Agnes het woord zou nemen. Ge-

weldig zelfs, maar het zou kies zijn om de woorden, zinnen en bijzinnen zorgvuldig aaneen te rijgen.

'Henk Hoving leefde op zichzelf in een vast patroon. Hij hechtte aan gewoontes en hij was niet blij met veranderingen. De vaste bestelroute, de routine van postcodes en huisnummers – ik zeg het misschien wat badinerend – was zijn houvast, net als bruin brood van Foucet en dreuge worst van Brack.'

Het publiek begreep waar Agnes naartoe wilde. Ze hoefde niet verder te spreken. Het vervolg van haar toespraak, uitgesproken of niet, zou de volgende dag bij Geertruij Foucet te horen zijn.

En hoewel ze wist dat het niets betekende en hoewel ze wist dat het onzin was, keek ze naar de kist – die wellicht toch niet leeg was en ook niet met twee zakken potaarde was gevuld voor het gevoel – en maakte ze een kort armgebaar dat als een verkapte zegening kon worden opgevat van het verdronken en inmiddels verkleurde en onwelriekende lichaam. Henk Hoving had regelmatig zijn tanden gepoetst, vooral voor en na zijn vrijdagbezoek aan Hilde Hindricks, maar hij was nooit goed geweest in geuren.

'Het ga je goed. Het ga je goed, er zijn mensen die van je hebben gehouden,' sloot Agnes Almann haar toespraak af met een bewering die ze niet hard kon maken, maar dat hoefde ook niet. James Joyce had in *Ulysses* gelijk met zijn bewering geen grote woorden – liefde, houden van – te gebruiken – die ons zo ongelukkig maken. Maar een crematie is een uitzondering. Alles mag in het licht van het verzengende vuur aan het gehoor worden toevertrouwd.

Lisa Verblaak had tranen in haar ogen voelen opwellen. Océan had naar zijn moeder gekeken en was dichter tegen haar borst gekropen. Het jongetje leek te gaan huilen, maar liet dat achterwege. Ook peuters weten wat van hen wordt verwacht. Misschien zijn kleine kinderen niet hypersensitief, maar ze voelen wel alles wat er te voelen is, vooral als ze nog geen grotejongen hoeven te zijn.

Bram van Messel was niet van plan geweest te spreken bij de crematie. De vier, vijf keer dat hij met zijn vader had gesproken, de paar keer dat hij aan de Bovenboerveenseweg was geweest hadden hem nauwelijks een beeld gegeven van Henk Hoving. Na de voor zijn doen uitgebreide beschrijving van de verwekkingsdaad in het werkverschaffingsbos leek het alsof de bron was opgedroogd. Ze hadden vrijblijvend van gedachten gewisseld over theepotten, potten, pannen, bestek en over de kaasschaven die Henk Hoving uit de ouderlijke boedelscheiding had meegekregen omdat zijn broers en zussen dat keukengerei niet wilden.

'Iedereen,' had Bram van Messel op de valreep gezegd, 'Iedereen bedankt voor de komst.' Het leek op een toespraak waarbij begin en eind waren omgewisseld.

‘Mijn vader,’ Bram van Messel keek niet opzij.

Er was alleen een kist. Een kist met een bloemstuk en een lint zonder naam – geen lint met “Familie Hindricks” – maar anoniem van Geertruij Foucet en Claas Brack met: Rust zacht en Vaarwel. Een kist zonder portretfoto, omdat niemand een foto van Henk Hoving had.

‘Mijn vader,’ herhaalde Bram van Messel, ‘heb ik maar heel kort gekend. Hij was een man van weinig woorden. Ik zag hem voorbijfietsen. Ik hoorde hem fluiten.’

Bram van Messel bedacht zich.

‘Zonder mijn vader en moeder was ik er niet geweest. Zonder mijn vader en moeder had ik hier niet gestaan. Ik zou daar geen weet van hebben gehad, maar nu ik er ben, kan ik zeggen dat ik blij ben dat ik hier ben.’

Bram van Messel legde zijn handen plat op het spreekgestoelte. Hij keek strak voor zich uit.

‘Ik breng een deel van hun verworvenheden met me mee en ik geef mijn talenten door aan de wereld.’ Bram van Messel zei “de wereld” waar hij Océan had willen zeggen. Waar hij “mijn zoon, mijn kind” had willen zeggen. Maar hij zei niet wat hij had willen zeggen en terwijl hij naar Lisa Verblaak keek, meende hij te zien dat ze had gehoord wat hij had willen zeggen. Maar zeker weten deed hij dat niet.

Bram van Messel stond een halve minuut, die een eeuwigheid leek te duren, met gestrekte armen voor zich uit te staren. Bij de klapdeuren wachtte Carolien Brack met een bloemstukje met witte lelies en groene vettige bladeren. Wie haar een seintje had gegeven bleef onduidelijk, maar langzaam schreed de slagersdochter in huwbare leeftijd met het rouwboeket naar voren en gaf het aan Bram van Messel die, al wilde hij het niet, een bloot model zag, achterovergeleund met haar benen lichtgespreid, als was het een teken uit de hemel: Dit is het begin van de wereld, dit is leven dat verder moet gaan. Ach had hij nu zijn saxofoon maar meegenomen.

6.

Lisa Verblaak droeg de Genji-gedichten van de ontwerper de hele dag met zich mee, was het niet in haar handtas, dan was het wel in haar hoofd.. Ze zat vol plannen om te lezen, te vertalen en te schrijven, maar ze was niet van plan om Bram van Messel te antwoorden. Maar zoals dat vaker gaat met voornemens leek ze er niet aan te ontkomen. Océan nam weliswaar bijna al haar vrije tijd in beslag, maar het jongetje sliep 's middags ook wel eens een uurtje. En 's avonds, ook 's avonds was er tijd om te mijmeren en tijd om gedachten te verdringen die in herhaling aan de deur klopten. Voor haar kennis van Franse cultuur en Franse taal en letterkunde hoefde ze de programma's van TV5 niet meer aan te horen. Lisa Verlaak verlangde naar een dialoog met een man. Ook als die dialoog vooral zou bestaan uit een monoloog van haar kant.

Lisa Verblaak had geen stapels ansichten van © Benedikt Taschen Verlag GmbH, Köln. Niet van Edward Hopper en niet van De Miró of van Van Gogh. Ze schoof twee onbeschreven ansichten over de glazen tafel heen en weer. Aan de andere kant van de kamer speelde Océan met houten blokken. Stapelen, omgooien, stapelen en weer omgooien. Het echte leven in een notendop. Haar kind zou het ver schoppen. Bien sûr.

Zelfportret met uil van Jan Mankes uit 1920. Ooit aangeschaft in Museum Arnhem. Indisch hoofd met zwarte baret en op de rechterhand houdt de schilder een gestileerde uil. Een deel van de leuning van een keukenstoel is zichtbaar. Een uil in de keuken. Okertinten, bruin en geel. Zwarte ogen met een starende blik. Wie de wijsheid in pacht heeft, ziet misschien niets meer. Of: wie op zoek is naar wijsheid is vooral in zichzelf gekeerd. Of. Wie zal het zeggen?

De beleving van kunst, of het nu literatuur, schilderkunst, beeldhouwwerk, toneel, poëzie, fotografie, film of muziek is, het blijft een persoonlijke zaak. En alles wat Lisa Verblaak op de adreszijde zou dichten betekende alles wat ze ermee bedoelde en nog veel meer. En als Bram van Messel de kaart zou ontvangen, werd het aantal mogelijkheden van betekenissen oneindig groter.

Wie een persoonlijk gedicht wil verklaren kan het aantal letters tellen en dat delen door het aantal woorden of door het aantal klinkers of medeklinkers. Zo komt er altijd een getal uit de levenssommetjes dat overeenkomt met het huisnummer, de geboortedag, of de laatste cijfers van het paspoortnummer. De rekenkunst kan doorgaan tot de uitkomst overeenkomt met de gematerialiseerde illusie. En daarmee met het tijdelijke

geluksgevoel. En met een gevoel van rechtvaardiging van een keuze die op niets rationeels is terug te voeren en door de mathematische exercitie een pseudo-goedkeuring tevoorschijn tovert. Geheime tekens zijn overal te vinden, net als misleidingen en waanvoorstellingen.

De onderwijzer in de vierde klas van de lagere school oefende hoofdrekenen met de hele klas tegelijk. Iedereen kon zwijgend meerekenen: 2 plus 5 min 3 plus 8 maal 2 plus 4 gedeeld door 6 en als laatste maal nul. Zo had iedereen het goede antwoord.

Teun Hocks schilderde een oude man die zich aan een openhaardvuur warmt. Een haardvuur op een doek. Een schilderij op een schilderij. *Zonder titel.* Het grote grijze atelier met op de achterwand een werkjas aan een spijker en middenin op de plankenvloer het doek op de schildersezel met hoogoplaaiende vlammen. De vloer bezaaid met tubes en een fles met kwasten naast een blik met terpentijn en een afveegdoek. Zonder titel omdat het werk voor zich spreekt.

"Je kunt je aan elk vuur warmen," schreef Lisa Verblaak op een notitieblok. Ze wilde de kaart nog niet gebruiken, misschien zou ze iets anders bedenken. "Elk vuur dat in jezelf brandt. Je kunt jezelf warmen aan een roman, een novelle, aan de baby in jezelf, aan de peuter. Je kunt je warmen aan je tranen, aan je verdriet, aan je vreugde."

Océan stootte voor de honderdste maal de blokjes van elkaar. 'Boem.'

Lisa Verblaak noteerde niet: "Je kunt je niet aan mij warmen."

'Boem, boem,' lachte de moeder van Océan en schreef: "Je kunt je warmen aan je theepot."

Egon Schiele. *Nu allongé aux jambes écartées* uit 1914. In dat jaar schoot Gavrilo Princip de Oostenrijkse aartshertog en kroonprins Franz Ferdinand en zijn vrouw Sophie dood in Sarajevo, begin van de catastrofe. En Egon Schiele tekende in dat jaar *Naakte vrouw op haar rug met de benen wijd*.

Zo lag Lisa Verblaak op haar matras toen ze Bram van Messel ontving. Dit was haar begin van haar wereld. Haar ontvangenis van Océan was ook een hergeboorte van Lisa Verblaak, alsof ze nog niet had geleefd, alsof een eigen kind pas een bevestiging was van haar bestaan. Dunne kousen tot net boven haar knieën. Rode lippen had ze en ook dofrode tepels, niet gestift, maar van opwinding. Zij is de vrouw met de benen wijd die door Egon Schiele is weergegeven.

Wat voor dikke wolken
er ook hangen
boven de oneindige oceaan
gloeit de zon en blijft je
spoor binnen je gezichtsveld

Natuurlijk kon ze Bram van Messel hoop geven, maar hoop op wat? Nu Henk Hoving dood was en gecremeerd en in zijn moestuin uitgestrooid, bleef Bram van Messel over als enige echte vader. DNA-onderzoek was nu overbodig, en daarbij kwam dat vader en zoon veel overeenkomstige genen hadden, al zou de techniek ongetwijfeld voortschrijden en onderscheid kunnen maken. Alles te weten maakt ongelukkig.

Lisa Verblaak was toe aan een gesprekspartner voor advies, voor aanraking en voor haar monologen, maar ze was er niet zeker van of die andere gesprekspartner Bram van Messel zou moeten zijn, twintig jaar jonger en door haar verleid omdat ze een kind wilde en niet omdat ze van hem hield. De vader van Océan was vasthoudend en had op artistieke wijze haar verleid tot conceptie van een Genji-gedicht.

Dat gedicht lag nog lang op tafel bij gebrek aan een passend ansicht. De ansicht met *Naakte vrouw op haar rug met de benen wijd* kon ze niet vinden.

7.

Bram van Messel had Wouter Kienhout gevraagd om mee te gaan naar het huis aan de Bovenboerveenseweg. Waarom hij dat had gevraagd, wist hij niet, maar hij wilde de eerste keer niet in zijn eentje het huis van Henk Hoving betreden. De politie had geen nader onderzoek gedaan. Het was, mede op gezag van Egbert Schreur duidelijk een geval van zelfmoord geweest. Zelfdoding paste nog niet in de vocabulaire van de RABO-directeur.

"Hij hef zölf de emmer umschopt," had Egbert Schreur gezegd, "en der zat merakel veul water in." Zo bleef de dorpsbewoner in de traditie van het zanddorp naast het werkverschaffingsbos. Wie dood wilde, die kon, wat de medemensen in dit land betrof, doodvallen. Eigen wil eerst.

Leven was belangrijk, maar voor de geboorte was er heel lang niets en naar de hernieuwde inzichten van de huidige tijd zou er ook na de dood lange tijd niets zijn. Kortom: geen leven na de dood, althans niet in materiële vorm. Niets om je zorgen over te maken. Alleen schrijvers, dichters en enkele kunstenaars zouden in de geesten van de nabestaanden in Otingerzand en de rest van de wereld voortleven, maar ook dat was niets om je zorgen over te maken.

Egbert Schreur maakte zich zowiezo geen zorgen. Schreur regelde de financiën van de inwoners van Otingerzand op een prettige manier. Dat kon binnen de coöperatie waar elke vestiging eigen baas kon spelen. Egbert Schreur wist van iedereen het hebben en houden. Ook van Bram van Messel, die, naar de mening van Schreur, dan misschien wel een beroerde jeugd had gehad met vragen over zijn biologische en abiologische vader en over zijn eigen nageslacht bij Lisa Verblaak – die jongen van de theepotties was toch maar mooi enige erfgenaam van Henk Hoving zijn bedoeningen. Dat was notarieel vastgelegd en bij de bank bekend.

De boerderij van Hoving, nooit aangepast aan de moderniteiten, was vrij. Zonder schuld en daarnaast was er ruim twee ton beschikbaar, waar alleen Henk Hoving van wist waar dat geld vandaan was gekomen. En Egbert Schreur, maar Egbert Schreur zou niets over het smartengeld zeggen dat Benjamin Hindricks bij de postbode had gedeponeerd. Schreur had in natura – carport, oprit en beplanting – zwijggeld gekregen en was vooralsnog niet van plan zijn mond open te doen over transacties van Tools&Toys naar rekeningen in Otingerzand en in Singapore.

Bram van Messel was verbaasd geweest dat de achterdeur van wat nu

zijn huis was, niet was afgesloten. Wouter Kienhout had die verbazing weggewoven.

'Wie niets te verliezen heeft, is niet bang,' had de schrijver gezegd. 'En wat had Henk Hoving te verliezen? Alles waar hij wellicht op had gehoopt, maar wat hij nog niet bij benadering had gehad, was hem afgenomen. Niet dat ik het goedpraat,' zei Kienhout, 'maar ik begrijp zijn laatste daad wel. Wanhoopsdaad zou ik het niet willen noemen. Maar zelf het water inlopen...'

Boven de gootsteen drupte de kraan. In de hoek van het aanrecht, aan de kant van het raam had een spin een web gemaakt. Vooralsnog tevergeefs. Op de keukentafel een halfvolle kop verslagen koffie en het *Dagblad* met een halfingevulde sudoku.

'Wat had je gedacht te doen?' vroeg Kienhout. 'Had je iets in gedachten?'

Bram van Messel had niets in gedachten. Hij wist niet wat hij in het nu onbewoonde huis kon verwachten en hij wist ook niet wat hij zou willen vinden. Het was een soort morele plicht, een automatische handeling, een vervulling van een dorpsplicht: huis uitruimen van je overleden ouders. Maar hij had Henk Hoving nooit als zijn vader beschouwd. Hij had nooit vader tegen Henk Hoving gezegd.

'Nee,' zei Bram van Messel terwijl hij de krant dubbelvouwde en op een stoel legde met meer kranten, blijkbaar de stapel oud papier voor het in de container zou komen.

'Nee, niets specifieks.' Hij ging zitten en stond weer op terwijl Kienhout in de keukendeur wachtte.

Wouter Kienhout was ervaringsdeskundige. Hij had meerdere keren sterfhuizen leeggehaald en dierbare bezittingen die plots hun waarde hadden verloren naar kringloop en vuilstort afgevoerd. Ook persoonlijke papieren, fotoalbums en documenten die hij enkele maanden opzij had gelegd, waren in de afvalverwerking terechtgekomen. Over vijftig jaar zou het Drents Archief wellicht een oproep doen om authentiek beeld- en geluidmateriaal te doneren en documenten van erfrecht, echtscheiding, dagboeken of tijdsdocumenten naar een antwoordnummer op te sturen die inzicht konden geven in de maatschappelijke samenhang en de sociale ontwikkelingen, of juist het ontbreken daarvan.

In de onderste la van een buikkastje in het kamertje aan de voorkant van het huis – dat veel weg had van een kantoortje – lag een ringband op Bram van Messel te wachten. Achter vergeeld en gekreukt plastic las Bram van Messel de titel op de eerste pagina. Drents bataljon, Herman Hoving op Noord-Sumatra. Midden op het schutblad een blauwe driehoek met een witte ramskop.

'Hier,' zei Bram van Messel, en gaf het mapje aan aan Wouter Kienhout.

‘Hier, kijk eens. Wat is dit?’

Bram van Messel had zelf kunnen kijken welke papieren in het mapje waren samengebundeld, maar het was alsof zijn onderbewuste geest nog niet rijp was voor antwoorden en vragen die uit het kleine bundeltje tevoorschijn zouden komen. Wouter Kienhout nam het mapje aan en trok de stoel onder het bureau vandaan. Op het bureau geordende stapeltjes met blauwe belastingdienstenveloppen. Nota’s van gas, water elektra en kabelaansluiting. Een stapel krantenknipsels over kippen en eigen groente verbouwen. Een vergrootglas en een *presse papier* met niets om samen te drukken. Een plastic bakje met pennen en potloden en een veel gebruikt gummetje. Wouter Kienhout ging zitten. Een elleboog op het zwilk dat over het bureau was gelegd.

‘Indië,’ zei Wouter Kienhout, ‘je opa is in Indië geweest. Hij diende bij het Drents Bataljon. OVW bataljon 1-1 R.I. Regiment Infanterie. Dat wist je niet?’

Bram van Messel schudde zijn hoofd, hij kende opa Hoving niet. Bram van Messel was opgegroeid met opa Hindricks, dominee. Een dominee die zich in navolging van François HaverSchmidt – ook dominee maar van een andere kerk en landelijk bekend als dichter Piet Paaltjes – had verhangen. Net als HaverSchmidt niet in de kerk, maar buiten het godshuis.

Het Drents Bataljon was samengesteld uit BS’ers van Gewest 3 in Drenthe. Het embleem – een witte ramskop in een blauwe driehoek – verwees naar het Drentse heideschaap, maar was afgeleid van de 26th Indian Division. Deze 26th Indian Division had niets met Indianen te maken maar met Indische soldaten die bij het Britse leger dienden. Het Drentse Bataljon loste de Indiërs af op Noord-Sumatra.

Herman Hoving vertrok volgens de documenten op nieuwjaarsdag van ‘46 naar Wokingham in Engeland en hij vertrok op 25 januari ‘46 aan boord van de “Nieuw-Amsterdam” naar Indië. Op 19 februari arriveert Herman Hoving op Malakka (Chaah). Admiraal Mountbatton van het South East Asia Command (SEAC) had de Nederlanders verboden om op Java en Sumatra aan land te gaan. Nadat het verbod was opgeheven konden Herman Hoving en zijn mede-vrijwilligers de reis voortzetten. Herman Hoving had op Malakka al vijf dagen streng arrest op zijn straflijst staan. “Bij een opmerking over zijn tenue door zijn C.C., een onkrijgstuchtelijke houding aangenomen en ontoelaatbare uitdrukkingen gebezigd over zijn behandelende Officieren van Gezondheid v/h Bataljon.” en deze straf werd direct gevolgd door opnieuw “Twee dagen streng arrest. Ondanks hem bekende bepalingen betreffende het opbergen van kleeding- en uitrustingstukken, bij inspectie zijn schoenen in zeer vervuilde toestand op de tent aangetroffen.” Op 20 maart stapte het bataljon in Soerabaja van boord.

Herman Hoving was drukdoende zijn plan om naar Zusse Garming terug te keren uit te voeren.

Inmiddels op Noord-Sumatra volgden "14 dg. str. arr. Omde andere dg. water en brood. 1 mnd. N.A.A.F.I. rants. inhouden." Met als strafreden "Op zeer onverantwoordelijke wijze het leven van de soldaten van I-I R.I. in gevaar gebracht door de wachten te provoceren het vuren op de barakken te openen."

Tijdens de eerste politionele actie, op 21 juli 1947, bezette het Drentse Bataljon Arnhemia en zuiverde het gebied tussen Arnhemia, Deli Toean en Medan, maar Herman Hoving was toen al een jaar terug in Otingerzand bij Zusse Garming met wie hij tijdens zijn verblijf op Noord-Sumatra met de handschoen was getrouwd.

Het duurde tot 22 juni voor Herman Hoving werd overgeplaatst naar het Militair Hospitaal te Batavia. Op 8 juli passeerde Herman Hoving de Kreeftskeerkring aan boord van m/s "Oranje" in noordelijke richting. Op 19 juli stapte hij in Amsterdam van boord. Mooi op tijd om bij de geboorte van zijn eerste zoon te zijn, waarvoor hij na herhaald verzoek een tegemoetkoming voor de bevalling krijgt van Fl 55,00.

Half november werd Herman Hoving "Ontheven uit zijn verbintenis als oorlogsvrijwilliger wegens ongeschiktheid voor het vervullen van de militaire dienst uit hoofde van gebreken en op dato met ontslag als zodanig."

Pas twee jaar later kwam het Drentse Bataljon a/b "Zuiderkruis" terug met 24 man minder dan op de heenreis.

Wouter Kienhout legde het mapje op het bureau. Een klein rond spiegeltje dat op de rand van het bureau tegen het behang leunde viel om. Blijkbaar hield Henk Hoving zichzelf in de gaten.

Bram van Messel leunde met zijn billen en zijn handen tegen de vensterbank – hij had een sanseveria opzij geschoven – en legde zijn hoofd in zijn nek. Hij was mager geworden en mannelijker. Het jongensachtige was in een paar jaar verdwenen. Stiefvader dood, moeder dement en dood, vader van een zoontje, vader verzopen, moeder van zijn kind...

'Dit hoort vanaf vandaag ook bij je,' zei Wouter Kienhout. 'Deze geschiedenis maakt vanaf vandaag deel uit van je identiteit. Of je er blij mee bent of niet.'

Bram van Messel liet de vensterbank los. Een tegeltje viel op de vloer. Hij boog zijn hoofd naar voren en krabde in zijn nek.

'Vroeger of later was je op zoek gegaan naar details van je afkomst. Je genealogie is onontkoombaar. Je vindt een deel in dit mapje, maar als je op zoek gaat staat alles wat je weten wil, en ook wat je niet wilt weten, op het web. De wereld kent geen geheimen meer.'

Wouter Kienhout liet Geertruij Foucet als obligate kennisbron achterwege.

'Ik weet eerst genoeg,' zei Bram van Messel. 'Ik wil hier weg. Morgen is er weer een dag.'

De kippen liepen achter het huis, buiten de ren. De deur van het kippenhok stond open. Een zak graan was leeggeschud. Henk Hoving was een zorgzame man.

De dichtgeknoopte postzakken lieten ze liggen. Er was nog tijd genoeg om de achtergehouden berichten op plek van bestemming te laten bezorgen.

'We eten bij De Witte Ram,' zei Wouter Kienhout, terwijl Bram van Messel de achterdeur op het slot draaide.

8.

Agnes Almann is een moederlijke en warme vrouw. Een warm nest, zo was haar gezin. Sinds twee jaar is het nest leeg. Haar zoon – Dennis – de eerstgeborene woont in Montreal en heeft een vaste vriend – Matthew – die ook iets met wiskunde doet. Wat precies kan Agnes Almann niet navertellen en dat hoeft ze ook niet.

Haar tweede kind, Felicity – net zo donker gekleurd als vader Herbert Goedkoop – werkt sinds een half jaar aan de universiteit van Illinois. Over vier maanden zorgt Felicity voor het eerste kleinkind, een meisje met de naam Meta. De echo's laten de toekomst zien en niet alleen het verleden. Agnes skypt elke week en volgt de omvang van de buik van haar dochter. Er was weinig voor nodig om oma-gevoelens wakker te maken. Haar schoonzoon, Mike Nocella werkt als leraar scheikunde aan een school in Chicago. Twee keer per jaar komt de familie uit Amerika, maar dit jaar niet in afwachting van de boreling.

Na twee keer kloppen doet Agnes Almann de deur van de studio van Bram van Messel open. Hij hoort haar niet, opgeslokt als hij is door *de kleine symfonie* van Lateef. Vier korte delen met in het derde deel de melancholische, maar ook krachtige saxofoon. Zijn instrument staat als vaste kameraad in de houder in de hoek van zijn atelier.

Bram van Messel heeft zijn benen op het bureau en leunt achterover in een kuipstoel. Misschien was het een lichtval, misschien het dichtslaan van de deur, misschien het "Hallo" van Agnes Almann waardoor hij haar binnenkomst opmerkt.

'Kom binnen,' zegt Bram van Messel, terwijl hij zijn voeten op de vloer zet en gaat staan. Agnes Almann steekt haar hand uit.

'Ik dacht: na de crematie ga ik bij Bram langs. We hebben beiden gesproken in de aula. Ik dacht.'

'Heel mooi,' zegt Bram van Messel. 'Heel mooi.'

Agnes Almann overvalt hem en om de plotselinge overgang van mijmering en muziek naar een gesprek te maskeren zegt hij: 'Wil je thee? Ik maak thee.'

In een open metalen framekast die tot de hoge zoldering reikt, staan tientallen theepotten, vooral in zwart, bruin en donkerrood. Een enkele donkerblauwe. Bolle potten, zware, slanke, lange tuiten, korte tuiten, gebogen en rechte tuiten. Sommige theepotten lijken op tuingieters. Bij andere is de tuit in de pot geïntegreerd. Dichte handvatten, handvatten

voor twee vingers, handvatten voor een kerelsvuist. Modellen, replica's en nieuwe ontwerpen. Met viltstift zijn de namen van de modellen weergegeven: Bokashi, Shigemasa, Utamaro, Kinasada.

Naast de kast zijn op een metalen bord schetsen vastgeklemd met rode en zwarte magneetcirkels. Onderaan hangt met sellotape vastgekleefd een brochure in het Japans met afbeeldingen van theepotten met puntvormige metalen zeven en keramieken deksels. "Shunga," leest Agnes Almann. In een krantenknipsel in de *Chugoku Shimbun* ziet ze dezelfde theepot met een lachende Bram van Messel.

'Wat een variatie,' zegt Agnes Almann als Bram van Messel uit zijn keukentje komt met een pot thee en een schaal met bastognekoeken.

'Ik wist niet dat er zoveel verschillende manieren zijn om theepotten vorm te geven.'

'Niet alleen theepotten,' zegt Bram van Messel, 'alles wat je gebruikt en om je heen ziet kun je op honderden manieren vormgeven.' Bram van Messel reikt naar een stapel boeken onderin de stellingkast, maar bedenkt zich. Het zou te gemakkelijk zijn om de middag voorbij te laten gaan met wat in eenrichtingsverkeer een inleidend college in vormgeving zou kunnen worden.

'Thee zonder suiker, neem ik aan,' zegt hij. 'Suiker bederft de smaak. Ik houd niet van zoet.'

Agnes neemt plaats op een tweezitsbankje, naast een stapel tijdschriften en huis-aan-huisbladen op de zitting.

'En,' zegt Agnes na een slok thee, 'kun je je draai weer een beetje vinden? Je hebt genoeg meegemaakt de laatste tijd om van slag te kunnen raken.'

Bram van Messel kan zijn draai vinden. De veranderingen spelen op de achtergrond mee, maar op de voorgrond is hij bezig zich te oriënteren op nieuwe vormen van serviezen, gebaseerd op het Drentse Landschap. De vraag die hem bij voortduren door het hoofd speelt: hoe vertaal ik het landschap in hedendaagse vormen, aantrekkelijk en herkenbaar voor de regio? En dan liefst met universele kenmerken.

Bram van Messel weet inmiddels dat elke vorm gekunsteld is als die geen wortels heeft in eigen bodem. Kennis van de eigen geschiedenis, niet alleen van de geboortegrond en de lokale historie, maar ook van Otingerzand in een groter verband is daarvoor noodzaak. Agnes Almann is bijna twintig jaar ouder en van een zijtak van zijn familie. Ze heeft Henk Hoving als bewoner van Otingerzand langer gekend en meegemaakt. Na de crematieplechtigheid heeft zijn verre nicht enkele zaken aangeroerd over Henk Hoving waar Bram van Messel meer over wil weten. Hij had haar gevraagd langs te komen.

Met een bastognekoek in haar handen, als was het een broodje bij een eucharistieviering zoals hij die in Brabant in het Drentse Dorp had meegemaakt, zegt Agnes Almann:

‘Ik heb je vader het laatste jaar tweemaal gesproken.’ Ze legt de koek naast haar op de stapel papier. ‘De eerste keer bij Boszicht, het restaurant naast de Zandkoel. Ik fietste mijn wekelijks rondje en ik zag je vader op de bank bij de plas. Hij leek voor zich uit te staren, maar toen ik mijn hand opstak, groette hij terug. We hebben eerst op de bank zitten praten en later zijn we naar het terras van Boszicht gegaan voor thee. Dat was nog voor de verbouwing van het etablissement.’

‘Mijn vader was een wilde kerel,’ had Henk Hoving op de bank naast de Zandkoel tegen Agnes Almann gezegd. ‘Herman Hoving was een hele wilde kerel van weinig woorden.’ Henk Hoving had zijn hoofd bijgedraaid, in het zand gespuugd en opzij naar Agnes gekeken. ‘Sorry.’

Agnes Almann had geglimlacht. Zo deden mannen dat. Een verhaal beginnen, in het zand spugen en kijken of de boodschap was overgekomen.

De boodschap was overgekomen. Henk Hoving wist dat hij kon zeggen wat hij kwijt wilde. Ze waren verkast naar het afgeschutte terras.

Henk Hoving had – weggedoken achter de windschermen – aanvankelijk niet veel gezegd, maar Agnes Almann had gezegd dat ze meer wilde weten van haar opa en van Herman Hoving, de vader van Henk Hoving. Voor zichzelf, maar ook om haar kinderen beter te kunnnen begrijpen. Dennis met zijn wiskundeknobbel voldeed aan een cliché: monomaan en soms moeilijk te bereiken. Dennis belde nooit, maar als Agnes Almann met haar zoon aan de telefoon was, sprak de jongen vrijuit over van alles en nog wat. Maar initiatief tot contact zou van zijn kant niet snel komen.

Aanvankelijk had Agnes gedacht dat het teruggetrokken gedrag kwam door de homoseksualiteit van haar zoon, maar na een uitgebreid gesprek had Dennis aangegeven dat zijn geaardheid niets te maken had met zijn inzichzelfgekeerdheid. “Ik ben nu eenmaal zo,” had haar zoon gezegd. “Neem me zoals ik ben.”

Agnes Almann nam haar zoon vanaf dat gesprek gemakkelijker zoals hij is. Op Felicity had moeder niets aan te merken; moeder en dochter waren als meiden onder elkaar.

De vragen aan Henk Hoving waren niet ingegeven door een moreel oordeel, of ouders goed of fout waren, maar enkel bedoeld ter verheldering. Wie waren haar kinderen? En daarvan afgeleid de vraag naar haar eigen karakter. Agnes Almann was gevormd door haar milieu en door haar afkomst. En over die afkomst kon Henk Hoving misschien meer verhelderen.

Gezienus Hoving, de opa van Agnes, was in de oorlog door de Duitsers in Kiel tewerkgesteld en de broer van haar opa – Herman Hoving, de vader van Henk Hoving – was in Indië terechtgekomen. Beide broers waren door de oorlog getekend, maar ze waren er heel verschillend uit

tevoorschijn gekomen. Agnes Almann was geïntrigeerd door de overeenkomsten, maar vooral door de verschillen. Ze zag dat ook bij haar eigen kinderen, Dennis en Felicity met eenzelfde opvoeding, maar toch heel verschillend. Niet alleen wat het uiterlijk aanging, maar ook de karakters verschilden alsof ze heel andere vaders en moeders hadden, maar dat was niet zo.

Herman Hoving, zeventien en op Noord-Sumatra met andere Drenten die hij nauwelijks van naam had gekend toen hij op de "Nieuw-Amsterdam" naar de tropen vertrok. Jongens onder elkaar. Herman was een van de stoersten, op het oog. Kort voor de kop, vrolijk, en een grote bek. Driftig en lichtontvlambaar, maar ook behulpzaam en gevoelig.

Het was Henk Hoving niet helder geworden of zijn vader een kind was gebleven dat zijn verantwoordelijkheid niet had willen of kunnen nemen, ook niet nadat Zusse Garming zwanger van hem was geworden op het drassige wintergras aan het Anloër Diepien, de Burgvallen.

Misschien was Herman Hoving nooit aan de hand genomen, misschien was Herman Hoving nooit een leermeester tegengekomen die de wildebras een weg had gewezen om als "volwassen" man het leven op te pakken. Het waren in de oorlog en daarna geen jaren geweest van praten en overleg. Herman Hoving was een grotejongen van de zwijgende generatie, niet omdat ze niets te vertellen zouden hebben, maar omdat de woordenschat, zeker in het Drents, ontbrak om de ziel en zaligheid bloot te leggen. Praten over de ziel was voorbehouden aan katholieken en die waren op het zand nauwelijks te vinden. Katholieken ploeterden in het veen en vestigden de traditie met turf, jenever en achterdocht. Boeren van het zand keken neer op de "Roomse schaopen" en de enkele zielenherder.

In hun kindertijd hadden de jongens en meisjes de vooroordelen in herhaling voorbij zien komen en onderscheid leren maken tussen zanddrenten en veendrenten, tussen protestanten, katholieken, ongodisten, liberalen, rooien, fienen, arm en rijk. Het onderscheid deed er overdag niet toe, zolang iedereen een zekere welvaart kende. De tegenstellingen: goed en fout kwamen in de oorlog, en daarna boven tafel.

Tijdens de eerste ontmoeting had Henk Hoving Agnes Almann verteld van zijn broers en zussen, die hij nooit zag, over de broer die was overleden en over Machteld die al was gestorven voor ze haar kunstopleiding had kunnen afmaken. Creativiteit zat bij de Hovings wel in de familie, maar was niet oververtegenwoordigd, althans niet zichtbaar geworden. "Maar," had Henk Hoving gezegd, "misschien dat Bram, Bram van Messel daar toch wat van meegekregen heeft. Misschien."

Henk Hoving had een lichte blos gekregen. Henk Hoving had gedoeld op de theepotten en op de saxofoon van zijn zoon. En Erwin, de broer van Henk Hoving, maakte immers ook muziek. Het was bij de eerste

ontmoeting de eerste en enige keer geweest dat Henk Hoving zijn zoon met naam had genoemd. Agnes Almann had op dat moment niet verder gevraagd. Alles op z'n tijd.

"Als het erop aankomt heb ik nooit een goed gesprek met mijn vader gehad," had Henk Hoving gezegd. "Maar wist ik veel wat een goed gesprek was. Toen. Wie wist dat wel?"

Herman Hoving was een onstuimig kind gebleven en zijn jongste kind Henk Hoving bleef het inzichzelfgekeerde en teruggetrokken kind met een goed verstand, maar zonder weet van de mogelijkheden van zijn goede verstand.

Eenmaal had Herman Hoving, na een paar borrels waar hij meestal vanaf bleef, omdat drank hem volkomen stuurloos maakte, over de maanden in Indië verteld.

"Ik mus hen huus," citeerde Henk Hoving zijn vader. "Zusse kreeg een kind." Zusse Garming was zwanger van zijn kind en er zouden nog vier volgen. Naokomertie Henk als laatste.

Herman Hoving had weinig hoeven doen om uit de actieve dienst te komen. Tweemaal straf over schijnbare onbenulligheden die de discipline van de jongens ondermijnden en eenmaal verzwaard voor langere tijd omdat Herman Hoving zonder reden op huisjes – hutten – in de dessa had geschoten. Door de daken weliswaar, en zonder dat er doden waren gevallen, maar er was geen bevel gegeven om te schieten.

Herman Hoving was met de kolf van een geweer door zijn overste tegen de grond gewerkt. Eigenmachtig en eigenzinnig optreden was levensgevaarlijk. Oorlog was geen spel. Herman Hoving werd als mataglap – volgens de boekjes Maleis voor; door moordrazernij bevangen – afgevoerd, en in Batavia opgesloten in het Militaire Hospitaal op de afdeling voor gestoorden.

Het was duidelijk dat het leger een vergissing had begaan Herman Hoving naar de tropen te sturen. Een vergissing die via daarvoor bestemde protocollen ervoor zorgde dat Herman Hoving juist op tijd was om de geboorte van zijn zoon mee te maken.

Pas later, had Henk Hoving toegevoegd, was duidelijk geweest dat de hele operatie in Indië op z'n minst een vergissing was geweest, eerder een misstap of stommiteit. Maar daar kon Henk niet mee zitten. Politiek, daar bleef hij zo mogelijk ver vandaan. Henk Hoving had zich wel eens afgevraagd wat er van zijn vader terecht zou zijn gekomen zonder dat Indië-avontuur, maar die vraag had hij nooit hardop gesteld. Langzamerhand was de vraag naar het hoe en het wat van zijn afkomst naar de achtergrond verschoven, tot die vraag na de onverwachte dood van Herman Hoving weer naar boven was gekomen.

Henk Hoving was halverwege het eerste jaar aan de universiteit. Filo-

sofie om nog meer na te denken, zoals zijn vader had met enige scherts in zijn stem had gezegd. Maar kort daarna dacht vader Hoving niet meer na; bij gebrek aan zuurstof in de hersenen. Over het hoe en waarom van de dood van Herman Hoving wilde Henk het niet hebben. Dat was een gepasseerd station. En Agnes Almann wist al genoeg van wat er was voorgevallen, ze wist al zoveel dat ze wel eens vergat details verder te vertellen.

Bram van Messel had de overlijdensakte van grootvader Herman Hoving gezien. Bij oorzaak en bij plaats stond een schuine streep. Er was geen oorzaak en er was ook geen plaats van overlijden. Iedereen in Otingerzand wist het en het hoefde niet op papier. Zijn vader leefde niet meer om te kunnen vertellen wat er was voorgevallen, wat hem en Herman Hoving tot de daad had gebracht.

Bij Zusse Garming stonden niet veel later ook twee strepen. Hoe banaal de gedachte Bram van Messel ook voorkwam: bij Geertruij Foucet kon hij wellicht de gang van zaken achterhalen, als dat nodig was. En het was nodig. Het was nodig, omdat Bram van Messel wilde weten van wie hij er een was. Te beginnen bij zijn vader en verder terug. Al was het maar om een betere ontwerper te worden.

In dat roerige jaar, waarin Henk Hoving na de begrafenis van zijn vader en daarna van zijn moeder, op kamers was gaan wonen, was hij Hilde Hindricks in het bos tegen het lijf gelopen. Of beter: Hilde Hindricks was vervuld van haar eigen agenda Henk Hoving tegen het lijf gelopen. En op de open plek in het bos, met Kasper aangelijnd, had Henk Hoving voor het eerst geneukt. Vol overgave, misschien niet om de daad zelf, maar om de korte familiegeschiedenis van dood en verderf af te sluiten. Maar dat waren de interpretaties van Agnes Almann. Ze kon niet in het hoofd van Henk Hoving kijken, maar ze had voldoende van de universiteit van het leven opgestoken om hier en daar voorzichtige verbanden te leggen tussen levenservaringen en gedrag.

9.

Toen het verhaal eenmaal bij Geertruij Foucet was aanbeland was een half uur later heel Otingerzand op de hoogte. En met de vaste correspondent en tipgever van het *Dagblad* als broodklant leek de kans groot dat het nieuws de regiopagina zou halen.

Henk Hoving was ten onrechte gecremeerd. Hij was inderdaad dood, verdronken in de Zandkoel, maar de postbesteller had al een kuil voor zichzelf gegraven aan de rand van de begraafplaats, naast de kuil van Hilde Hindricks – van Messel die niet in hetzelfde gat was neergelaten als Bennie, haar wettige echtgenoot die maar korte tijd haar echte man was geweest.

Het was niemand opgevallen, maar de nota voor het delven van het graf, zijn eigen graf, had hij ingediend alsof het loon voor het spitwerk hem rechtens toekwam. En dat was ook zo. De baten zouden immers naar zijn enige en wettige erfgenaam gaan; Bram van Messel die ook het huis en het tegoed op de bankrekening via de notaris kon innen.

De penningmeester van "De laatste eer" verwerkte maandelijks de nota's en toen was Henk Hoving al in zijn eigen achtertuin uitgestrooid. De € 175,00 werden zonder verdere vragen overgemaakt naar Bram van Messel. De kuil zou toch wel van pas komen. (Weduwe van de oude Brack – oma van Carolien Brack – vond in de kuil van Henk Hoving haar laatste rustplaats).

In Papua Nieuw Guinea aten kinderen hun overleden ouders, niet helemaal, maar wel belangrijke delen als hart, penis, borsten en de spieren uit armen en benen. Immers geen beter graf dan in het lichaam van het eigen kroost.

Bram van Messel kreeg de gelegenheid om via zelfverbouwde aardappelen, winterpeen en uien een deel van de moleculen, atomen en ionen van zijn vader als bouwstenen in zijn lichaam op te nemen. Bram van Messel hield van lekker eten, maar hij wist nog niet of hij van tuinieren hield.

10.

Lisa Verblaak had de tekst uit het boek overgeschreven op een neutrale ansichtkaart. Het Genji-gedicht was bijna hetzelfde gebleven.

Wat voor duistere wolken
er ook hangen
boven de woelige oceaan
schijnt de zon en blijft je
spoor binnen je gezichtsveld

Ze had dikke door duistere vervangen en de wolken bleven niet langer hangen, maar dreven voorbij. Oneindig had haar achteraf wel heel groot geleken, woelig leek meer op de situatie van Bram van Messel en die van haar van toepassing. Gloeien was te heftig en schijnen paste beter. Ze had lang nagedacht of ze spoor zou vervangen door zoon, zaad of nazaat, maar Lisa Verblaak had spoor laten staan.

Op internet had Lisa Verblaak een begin gemaakt met activiteiten op datingsites. Een klankbord leek haar toch wel beter, al was het maar voor Océan. Een jongetje had een vader nodig om mee te ravotten. Die vader kon natuurlijk Bram van Messel zijn, maar Lisa Verblaak was niet verliefd op de vader van haar zoontje en enige hartstocht leek haar wel het minste wat nodig was om Bram van Messel in haar bestaan toe te laten.

Lisa Verblaak vond een schilder met een verleden. Ze vond een reiziger in herinneringen. Ze vond melancholische, droevige en bozige en oppervlakkige zelfportretten van mannen en vrouwen in houtskool, wasco, olieverf en acryl. Artistieke volwassenen op zoek naar zichzelf. Maar niemand leek op zoek naar Lisa Verblaak. Een kind leek een te hoge drempel om in gesprek te gaan, maar een hond was geen bezwaar voor een intieme relatie.

Na uitblijvend succes onder hogeropgeleiden begon de overtuiging dat hartstocht noodzakelijk was voor een prettig samenzijn aan kracht in te boeten. Wat praktisch was – seks en materiële voorzieningen – was daarmee nog niet verkeerd.

Die tournure – door omstandigheden ingegeven – zorgde ervoor dat Lisa Verblaak tijdens de middagwandeling de ansicht *Zelfportret met uil* van Jan Mankes bij Bram van Messel in de brievenbus deed, terwijl ze slechts een klop op de deur van de vader van Océan was verwijderd. Soms, vond ze, is het beter de post het werk te laten doen. Terughoudend-

heid ging beter met een ansichtkaart dan met een handdruk, zeker als Océan het atelier van zijn vader binnen zou stappen. Het kind was de fase van overal aanzitten, alles onderzoeken en alles navragen nog lang niet voorbij.

Lisa Verblaak was nog niet toe aan antwoorden, laat staan aan vragen.

11.

Herbert Goedkoop had niet alleen zijn toespraak bij de opening van de tentoonstelling in Het Kasteel aan Agnes Almann meegegeven om bij Wouter Kienhout achter te laten, maar in de envelop zat ook een beschouwing met de intrigerende titel: De Drent en de piramide van Maslov.

Agnes Almann had de enveloppe afgegeven, thee gedronken, over koetjes en kalfjes gepraat en uitgebreid haar familiegeschiedenis uit de doeken gedaan. Ze had haar waardering uitgesproken voor uitgeverij Ter Verpoozing. Niet dat ze zelf aan een uitgave toe was, dat zou misschien ooit nog eens gebeuren, maar waarschijnlijk niet, ze kon het erg waarderen, – heel erg – dat mindere goden en zwakgeletterden met hulp van Ter Verpoozing, van niemand minder dan Wouter Kienhout, toch een egodocument konden maken.

'Maar,' had ze gezegd, 'ik denk niet dat je een boek moet uitgeven van Hilde van Messel. Ik denk dat Bram ervan afziet, maar als hij haar aantekeningen wel in een boek wil.' Ze had zichzelf onderbroken 'Ach, waar bemoei ik me ook mee.'

'Te particulier,' had Wouter Kienhout gezegd. Hij had het woord geneuzel niet in de mond genomen. Er waren interessantere zaken dan wie het met wie heeft gedaan, en waar en wanneer.

'Te particulier. Ik geef liever een boek uit dat een overzicht geeft, een grote lijn met enige duiding in het perspectief van de mondiale ontwikkelingen. Al is dat misschien wat veel gevraagd. Zo belangrijk zijn wij – Drenten – nou ook weer niet. Met mekaar zijn we met minder dan een half miljoen mensen. Waar praten we eigenlijk over?'

'Over bijna een half miljoen individuen,' had Agnes Almann gezegd. Voor haar was het vertrouwd terrein. Na de kweekschool in Steenwijkerwold – de kostschool waar ze Herbert Goedkoop had leren kennen – had ze vijf jaar lesgegeven en zich via avondcursussen inzicht verschaft in de beginselen van psychologie en counselling. Herbert was met een colloquium doctum doorgestoomd naar de universiteit. Het was hem gemakkelijk afgegaan, alsof hij ervoor was geschapen, en zo voelde hij dat ook.

Agnes Almann had zich op haar nageslacht geworpen en daarmee een academische loopbaan laten lopen, maar het leven heeft zijn prijs en alles hebben maakt niet gelukkig had ze van haar vader en moeder geleerd.

"Geachte Wouter Kienhout, geachte uitgever," schreef Herbert Goedkoop

in sierlijk handschrift met zwarte inkt, duidelijk uit een vulpen, op een vel schrijfpapier zoals Wouter Kienhout jaren niet meer had gezien.

Goedkoop vervolgde:

"Bijgaand treft U mijn toespraak in licht bewerkte vorm. U kunt deze in een boek opnemen. Uiteraard ontvang ik wel graag drukproeven (pdf's) om eventuele correcties aan te brengen. Ik laat de lettertypes, alinea-indelingen en andere vormgevingsaspecten graag aan Uw deskundigheid over.

Ik heb ook de vrijheid genomen om een beschouwing mee te sturen met als titel: Drenthe en de piramide van Maslov. De eerlijkheid gebied me te erkennen dat het essay is geweigerd door de vakliteratuur. De (wellicht terechte) kritiek was het ontbreken van gedegen onderzoek. De referees troffen naar hun inzichten in het artikel teveel beweringen aan zonder dat er gedegen onderzoek aan ten grondslag ligt.

Hoewel deze bijdrage misschien niet helemaal in de bundel met kunst past, zou ik opname bijzonder waarderen. Ik wil graag een discussie aanzwengelen onder direct betrokkenen. Ik doe dit uit betrokkenheid als U mij deze woordgrap veroorlooft."

En Herbert Goedkoop had ondertekend met Hoogachtend en een onleesbare handtekening, zoals dat hoorde.

12.

Als Egbert Schreur het voor het zeggen zou hebben, en hij was blij dat hij het buiten de bank niet voor het zeggen had, zou hij Drenthe door Duitsland laten annexeren en het zou hem niet verbazen als ook Groningen en Twenthe mee zouden doen. Nedersaksië, zoals hij het gebied graag noemde, inclusief Oost-Stellingwerf en West-Stellingwerf was te klein om een zelfstandig land te vormen. Al kon dit qua oppervlakte misschien wel, vooral als hij keek naar de zelfstandige overzeese gebiedsdelen in de West. Die eilanden waren gemiddeld niet groter dan Texel of Ameland.

Holland had niets met het Noorden, maar dat telde niet mee in zijn overpeinzingen. Wat Holland van de noordelijke buitengewesten vond was onbelangrijk. Het ging erom wat de inwoners van Nedersaksië wilden. Natuurlijk, veel Duitsers waren fout geweest, destijds, maar vrijwel al die foute Duitsers waren er niet meer. En dat gold ook voor Drenten met een zwart of bruin hemd.

Het is woensdag en de bank is inmiddels dicht op maandag, woensdag en vrijdag om de laatste klanten te laten wennen aan algehele sluiting. Wie contant geld wil kan in de supermarkt terecht of bij Foucet en Brack extra geld opnemen bij een bestelling.

Bertus Bats en Jan van Traa zijn in De Witte Ram aan hun jonge jenever toe en hebben er geen bezwaar tegen dat Egbert Schreur aanschuift.

'As ie betaalt,' zegt Bertus Bats die een enkel woord plat kan praten. 'Je hebt geld genoeg.'

'De bank staat nog altied achter mij,' zegt Egbert Schreur. Hij kent het dorp, hij kent het volk. Hij is een van hen.

'Harder,' roept Egbert Schreur naar Mans Hadders achter de toog. Terwijl Mans Hadders drie jonge jenever brengt zingt Edwin Jongedijk zijn tophit *Mien dörp* in het Gronings, dat ook in Otingerzand goed is te verstaan.

Dit is mien dörp
t Stee in mien bestoan
k Vuil mie hier thuus
`n Plek om weerom te goan
t Gras is hier gruiner as op elke aander plek
t Geft mie de rust dij k zuik en dij k neudig heb

Dit is mien dörp
k Gao hier nooit meer vot
Dit is mien dörp
k Kin elkenain en k kin elke stroat
t Is nait aalmoal pais n nait aalmoal vree
Mor der wordt leefd en t leven is schier
Dit is mien dörp en doarom blief k hier

Dit is mien dörp
Das aaltied zo west
Noa aal mien raizen
Vuil k mie hier t best
k Heb in steden woond n zulfs in n aander laand
Mor naargens smoakt de stoet zo goud as hier an d'overkaant

'Vroeger had je een jukebox, kon je het liedje nog een keer afhoren,' zegt Jan van Traa.

Mans Hadders heeft de volumeknop linksom gedraaid. Hij kent zijn gasten die zonder apparaat elkaar niet meer verstaan, laat staan met een meezinger op de achtergrond. Het café beschikt over Spotify en kan miljoenen liedjes laten horen, net zo vaak als de clientèle dat wil, maar niemand wil. Als er geen gasten zijn luistert Mans Hadders naar *Mädle aus dem Schwarzen Walde* en andere Duitse meezingers uit Beieren.

'Vind je *Mien dörp* echt een mooi lied?' vraagt Bertus Bats? 'Echt?'

'Natuurlijk niet,' zegt Egbert Schreur, 'maar dat mag je niet verder vertellen.' Hij nipt voorzichtig aan de klare borrel.

Eigenlijk is het nog te vroeg op de dag om al aan de drank te gaan, maar één keer per week kan geen kwaad. En hij hoeft vandaag geen klant te zien. Op het web staat een youtubefilmpje waarop hij uitlegt dat de RABO-bank service hoog in het vaandel heeft en dat de bank dag en nacht bereikbaar is op het internet. Hij zegt niet dat ze hem thuis mogen bellen. Thuis neemt Grietje Zalm altijd de telefoon op.

'Aangezien jullie wel van hier zijn, maar niet platpraten, ga ik in het Hollands verder,' zegt Egbert Schreur. 'We zijn hier niet in Fryslân.'

Jan van Traa schudt een paar keer kort met zijn hoofd. 'Volgende,' zegt hij. 'Deze geit heeft een sik.'

'Ik heb twee zwarte zoons. Ze hebben in het buitenland gewoond, net als de Groninger zanger. Sterker nog. Kebby en Nasilele zijn in Rwanda geboren, maar er niet getogen. Als ik de jongens hoor, willen ze nooit weer terug naar Afrika. Al kan dat nog bijtrekken. De jongens zijn nog in de puberteit. Nog net. Ze hebben nog geen verkering, al denken ze van wel. Ik laat ze in de waan.'

Egbert Schreur had geprobeerd zijn zoons voor te lichten, maar de

jongens hadden dat niet op prijs gesteld. “Dat je vroeger zelf niet bent voorgelicht, betekent niet dat wij van jou willen horen hoe je verkering krijgt. Wij weten heus wel hoe het moet,” hadden ze gezegd. “Internet.” Egbert Schreur had de gesprekken met de jongens over meisjes en voorzichtig zijn aan Grietje Zalm overgelaten. Grietje wist van de hoed en de rand. Dat had hij gemerkt toen hij verkering met haar kreeg, lang voor de twee blanke kindjes werden geboren en ruim voor de twee negertjes uit Rwanda boven de bank kwamen wonen.

Egbert Schreur had ontdekt dat vrouwen, als hij dat zo mocht algemeniseren, meer ontspannen met hun lijf omgingen dan mannen. En bovendien veel bedaarder omsprongen met mannenlijven. Als het niet anders kon had Egbert Schreur liever een verpleegster aan zijn lijf dan een verpleger, maar het liefst gaf hij zich over aan zijn Grietje Zalm.

‘Ik wil je wel eens horen als filosoof,’ zegt Bertus Bats, ‘niet als geldwolf, maar als filosoof.’

Bertus Bats is nooit in Afrika geweest, ook niet in Noord-Amerika, ook niet in Zuid-Amerika en ook niet op Antarctica. Over Indië zwijgt hij op woensdag. Niet omdat hij er niet over wil praten, maar omdat Jan van Traa het verhaal al kent van de zwartwit films zonder ondertitels en van de haperende Storkgenerator. Stork is een ooievaar, een eiber. Ook dat weten ze alledrie.

‘Kijkt,’ zegt Egbert Schreur, ‘ik zal zeggen wat ik ervan vind, maar vertel het niet verder met mijn naam erbij. Ik heb zakelijke belangen in Otingerzand. Jullie zijn oud en wijs genoeg om geen hinder te hebben van mijn mening. Ik verwacht geen bedreiging van jullie kant. Schilders,’ liet hij volgen met strakke k een dikke l. Hij herhaalde: ‘Skillders.’

Egbert Schreur had de twee naakten gekocht. Carolien Brack in olieverf op de rug met haar benen wijd. Het leek hem een diepte-investering, maar hij had de schilderijtjes nog niet aan Grietje Zalm laten zien. Als het erop aankwam zat hij met de schilderijtjes omhoog. Op de bank was geen plek en hij had ze eigenlijk gekocht, naar hij zichzelf vertelde, om de schilders te ondersteunen.

‘En als ik me niet vergis heb jij,’ Egbert Schreur knikt naar Bertus Bats, ‘geen rekening bij mijn bank. Aan jou heb ik niets te verliezen.’

Bertus Bats bankierde bij voorheen Mees&Hoop omdat hij dat een mooie naam voor een bank vond. Maar hoop heeft hij niet meer. Hij heeft nog een koopsompolis naast zijn AOW.

‘Dat liedje gaat over regionale identiteit en over grotejongenworden. En wat ik hoor, maar nogmaals, vertel het niet verder, is dat deze jongen is mislukt in de wereld. In deze moderne nieuwe wereld. De zanger, of zijn alter ego heeft de aansluiting met de moderne tijd gemist. Het liefst koopt hij brood bij Foucet, om het brood, maar ook om de praatjes. Hij hoort erbij, maar als je het mij vraagt, beseft hij niet waar hij bij wil horen. Het

dorp is de dood in de pot.' Egbert Schreur ziet de kunstschilders tegelijk nee-schudden.

'Niet voor jullie, niet voor mij. Wij zijn straks dood in dit dorp. En hopelijk zijn wij, als wij echt oud zijn, wijs genoeg om onze eigen gang te gaan.' Zijn stem krijgt een samenzweerderige toon.

'Hoeveel negers zijn hier nu eigenlijk om de brink? Drie. Twee van mij en als derde Goedkoop, Herbert Goedkoop. Drie met mekaar. En hoeveel Chinezen? Eén achter het uitgifteloket en één in de keuken die zich nooit in het openbaar laat zien.'

'Maak je punt,' zegt Jan van Traa die blij is met een fris geluid dat hij te lang niet heeft gehoord.

'Het platteland loopt leeg, Otingerzand loopt leeg, Henk Hoving verzuipt zich in de Zandkoel.' Egbert Schreur schrikt van zijn woorden. Zijn hand gaat naar het borrelglaasje, maar hij laat het op tafel staan.

'Ik zag hem drijven. Trix rook hem. Ik zag hem drijven.'

Egbert Schreur reikt naar de binnenzak van zijn jasje en haalt zijn hand weer weg. In De Witte Ram mag ook al niet gerookt worden. En na een pauze waarin hij zonder morsen een slokje neemt, zegt hij: 'Als ik Henk Hoving was geweest. Als ik. Ik had me al jaren eerder verzopen.'

'Ho, ho. Genoeg,' zegt Jan van Traa. 'We hadden het over *Mien dörp*, over dat liedje.'

'Daar heb ik het ook over,' zegt Egbert Schreur. Twee handen landen op het tafeltje – handen als aardappelvorken en geen kolenschoppen sinds Otingerzand op het aardgas is aangesloten en de Limburgse mijnen gesloten zijn.

'Ik probeer het nog één keer,' zegt de bankdirecteur die allang in de gaten heeft dat hij over een half jaar, misschien een jaar, met een handdruk het pand mag verlaten. De krimp heeft hem ingehaald. Hij heeft er vrede mee. Hij heeft Grietje Zalm thuis en vier jongens die straks het huis uit gaan en over een paar jaar opa van hem maken, zodat hij met kleinkinderen kan ravotten. De bank heeft hem geleerd om in de toekomst te kijken, zonder garanties uit het verleden.

'Identiteit, want daar gaat dat liedje over, daar gaat godverdomme de hele maatschappelijke discussie over.' Egbert Schreur steeks zijn tong tussen zijn lippen naar buiten en trekt zijn tong met een ploppend geluid weer naar binnen. 'Identiteit is heel iets anders dan zwelgen in kadetjes, dreuge worst en roggestoet.

Identiteit is wie je bent en wie je geworden bent door de mensen met wie je omgaat, door het volk dat je in je comfortzone toelaat. Je ontleent je identiteit aan de anderen om je heen. En als je niet uit je doppen kijkt, zijn dat in Otingerzand een paar honderden boeren, burgers en buitenlui, drie zwarten en twee Chinezen.'

Egbert Schreur inhaleert en blaast uit alsof de Schimmelpenninck in

één keer in rook moet opgaan. Gelukkig handhaaft Mans Hadders het rookverbod.

'En jullie. En jullie.'

'Rustig maar,' zegt Jan van Traa. 'Goed om mezelf te horen. De wereld is een dorp. De wereld krimpt en iedereen komt dichter bij elkaar. En die zanger mist de boot met zijn valse nostalgie. Helemaal mee eens.'

De tijd dat hij als kunstenaar een afwijkend geluid liet horen, ligt achter hem. Iedereen lijkt nu te vinden wat hij vroeger naar voren heeft gebracht. Maar misschien vergist Jan van Traa zich. Misschien herhaalt de landschapsschilder wat hij zijn leven lang heeft gehoord.

'Er blijft in de komende leegte genoeg ruimte over voor Edwin Jongedijk,' zegt Bertus Bats, 'maar ik vrees dat hij zijn stoet straks in Groningen moet halen, bij de Turkse bakker. Al dan niet halal.'

"Maar,' zegt Bertus Bats om op een prettige manier aan de middag te kunnen beginnen. 'Heb je wel eens naar Engelse en Amerikaanse liedjes geluisterd. Vooral naar Amerikaanse liedjes: een en al heimwee naar wat nooit heeft bestaan.'

'Soerabaja, Soerabaja,' zingt Bertus Bats die het verleden naar het heden haalt.

'Vergis je niet,' zegt Jan van Traa die plots werd overvallen door een nieuw inzicht. 'Vergis je niet. Nu iedereen in dit land gelijkgeschakeld is en een soort van Nederengels als voertaal heeft, krijgt het dialect weer status aparte. Wie zich wil onderscheiden van het klootjesvolk kan dat doen door plat te praten en door in de moerstaal te zingen. Op de fietse. Zo, dat heb ik mooi gezegd.'

Hora finita est. De tijd om te reageren is voorbij.

'Heren,' onderbreekt Mans Hadders de oudemannenteut met op zijn linkerhand een dienblad met drie jonge jenever. 'Van de Ram, de Witte.' En terwijl hij de glaasjes zonder motten op de tafel zet, zegt de ober die nooit meeluistert, maar alles hoort: 'Over een kwartier komt een bus vol Japanners voor een Drentse maaltijd. Ze komen voor hiete bliksem en voor de krimp.'

'Begrepen,' zegt Egbert Schreur. Hij geeft zijn portemonnee aan Mans Hadders, schuift zijn stoel naar achteren en zegt tegen Hadders die wisselgeld terugstopt in het vette leer.

'Draai dat plaatie nog iens. Mien Dörp.'

13.

‘Als ik er goed over nadenk,’ zegt Wouter Kienhout, ‘kan ik misschien beter in de natuur gaan wandelen en vogels fotograferen, maar zolang ik nog niet goed nadenk volg ik mijn impulsen. For better and for worse.’

Wouter Kienhout heeft het plan opgevat een literair tijdschrift te beginnen. Een boeiende en wellicht wervende activiteit van zijn uitgeverij. Bram van Messel is zijn sparring partner om de nieuwe ideeën aan te toetsen. Maar van een wederwoord is vooralsnog geen sprake. De uitgever wil zijn verhaal kwijt. Zonder tegenspraak.

Bram van Messel heeft de gevoelige plek van de uitgever allang ontdekt. Afbrekende kritiek en verwijten jagen de directeur en eigenaar van Ter Verpoozing als bij donderslag in de gordijnen, om hem vervolgens in ondoordringbare duisternis te hullen. Wouter Kienhout stroomt over van goede bedoelingen en verliest uit het oog dat de weg naar de hel geplaveid is met rode steentjes in visgraatpatroon, of in vierkantjes als op het terras achter de boerderij Achterste Brinkstraat 9. (Nog steeds niet verkocht.)

‘Ik wil de regionale cultuur naar een hoger plan tillen,’ zegt hij. ‘Een podium voor nieuw talent bieden. Voor jonge mensen. Jonge mensen zoals jij. De Drenten.’

Wouter Kienhout beschouwt Bram van Messel een beetje als zijn zoon. De jongen heeft talenten die Kienhout pas op latere leeftijd bij zichzelf heeft ontdekt, te weten: creativiteit en ingehouden impulsiviteit die op onverwachte momenten onhoudbaar de kop opsteekt, bij Bram van Messel vooral op het gebied van vormgeving; gesublimeerd in theepotten. Wouter Kienhout warmt zich aan de passie van de dertiger om scheppend bezig te zijn. Hij warmt zich om zichzelf in zijn rol te bevestigen: senior met kinderlijke overmoed.

‘De literatuur in Drenthe is stil blijven staan,’ zegt de uitgever. ‘Kijk naar de inhoud van de verhalen. Het lijkt net alsof we vijftig jaar achterlopen bij Nederland, en honderd jaar bij de rest van de wereld.’ Wouter Kienhout wijst naar een plank met regionale uitgaven die hem steeds meer gaan tegenstaan. Hij laat de boeken op de plank staan, maar in zijn hoofd heeft hij al afscheid genomen van het gedateerde proza. Het Drents Archief in de Stad der Paleizen is misschien een goede eindbestemming als tussenstop naar de vergetelheid.

‘De romans gaan over vroeger. Over de brink, de boerderijen, over wat er niet meer is en over wat er misschien nooit is geweest. Het zou een

promotie waard zijn om te onderzoeken hoeveel karakters in het Drentse proza van buiten de provincie komen. Op een enkele veenbaas of op een enkele regent na komen volgens mij bijna alle hoofdpersonen in de streekliteratuur uit het dorp. De boer, de boerin, de bakker, de slager. De dominee is misschien door de gemeente beroepen uit twee dorpen verderop. En alles wat er in de verhalen voorvalt verhaalt van de eigen navel. Invloeden van buiten; ho maar. Afspiegeling van de historie. Ho maar.'

Wouter Kienhout gaat voor zijn boekenkast staan en draait zich half naar Bram van Messel. 'Deze oogst,' zegt Kienhout, 'is een verzameling boeken met verhalen van vroeger. Het gros van de uitgaven in Drenthe is van mensen die al dood zijn. Verhalen van vijftig jaar geleden.' Tussen zijn handen omvat hij een meter boeken. 'Nieuwe uitgaven gaan over vroeger. En als het documentaires zouden zijn over de sociaal economische ontwikkeling of over metamorfosen op cultureel gebied, dan hoorde je me niet mopperen, maar het lijkt wat proza aangaat wel de achttiende eeuw. Geneuzel binnen de dorpskern. Ik overdrijf,' laat hij volgen. En alsof zijn woorden tot hem doordringen, zegt hij met nadruk: "Ik overdrijf niet."

Herbert Goedkoop heeft de laatste woorden van Wouter Kienhout nog juist gehoord.

'Goedemiddag samen,' zegt hij. De dorpsneger, waarvan niemand in Otingerzand de kleur meer ziet, steekt zijn hand uit naar Bram van Messel en daarna schudt hij de uitgever in spé van het op te richten literaire tijdschrift de hand.

'Ik houd wel van overdrijven,' zegt Goedkoop. 'Maar mag ik vragen wat het gespreksonderwerp is?'

'Kienhout wil een cultureel tijdschrift starten voor de regio,' zegt Bram van Messel. 'Hij wil graag zijn eigen uitgaven onder de aandacht. Dat is dacht ik het eerste motief.' Bram van Messel kijkt met een glimlach rond zijn mond naar Wouter Kienhout die zwijgt als een autochtone inwoner van Otingerzand die op een mening wordt betrapt.

Wouter Kienhout praat het liefst één op één en als er een derde bij komt, bindt hij gemakkelijk in.

''En als tweede motief wil onze uitgever een podium bieden aan iedereen in de regio die de boel wil opschudden. Kunstenaars bedoelt hij.'

Bram van Messel houdt met zijn linkerhand zijn nek vast. De punt van zijn elleboog wijst naar de grote witte bol van melkglas, een lamp uit de voormalige lagere school.

'Ik houd wel van opschudding,' zegt Herbert Goedkoop die en stoel bijtrekt en gaat zitten. 'Maar wel graag wetenschappelijk gefundeerd. Ik houd niet van zo maar iets roepen.' Hij maakt met een rolbeweging zijn lippen nat. 'Al ben ik daar wel goed in,' laat hij volgen. 'Zo maar iets roepen.'

Wouter Kienhout is de draad van zijn betoog kwijt. Hij laat zich het

initiatief uit handen nemen. Bram van Messel legt uit wat er aan de regio toegevoegd kan worden op cultureel terrein. Door de krimp lijken de bewoners overgeleverd aan omroep Max, aan het Drent Museum, Muzeval, Nieuwe Kolk en Ogterop. Het is zaak om frisheid vast te houden.

'En tijdschrift is mooi,' zegt Herbert Goedkoop. 'Ik houd van papier. Een blad om door te bladeren, weg te leggen en weer op te pakken. Maar heeft papier niet de langste tijd gehad?' Goedkoop wijst naar de panelen van Anita Dranger. 'Boeken zijn zo passé. Of niet?'

Wouter Kienhout heeft zich hernomen. 'Misschien passé,' zegt hij, 'maar niet definitief.' Kienhout gaat rechtop zitten om zijn woorden meer body te geven. Niemand neemt een onderuitgezakt lijf serieus.

'Al zijn er maar acht lezers,' zegt Kienhout. 'Alle veranderingen beginnen met kleine aantallen. Misschien zijn zes lezers ook genoeg.'

'Of drie in mijn naam verenigd,' zegt Bram van Messel. 'Wij met z'n drieën. We kunnen een culturele kring vormen.'

Herbert Goedkoop maakt zich breed. Zo tegen de witgele achterwand van de studio zou hij mooi kunnen poseren voor een statieportret. Koning van *Universitas Terre Threntiae*. Kort kroeshaar, diepliggende ogen, mopsneus uit Sjors en Sjimmie en bovenmaatse lippen, maar niet zo bovenmaats als de lippen van Sjimmie. Gladde huid en nauwelijks baardgroei. Gewassen en gestreken wit hemd en een blauwe stropdas met een geel eilandje. De contouren van St. Maarten in een plas water. Het hele eiland, inclusief het Franse deel. Een rood stipje bij Philipsburg.

'Over invloeden van buiten wil ik graag iets vertellen. Als dat mag,' zegt Herbert Goedkoop. 'Ik heb me daarin verdiept.'

Bram van Messel reikt naar achteren en haalt een extra theeglas uit de kast. De ontwerper schenkt iedereen bij uit zijn nieuwste ontwerp. Peervormige kan, aan de onderkant donkerbruin, naar boven langzaam overlopend naar zandkleur. Wie goed kijkt, ziet van opzij de contouren van de provincie, met de ramskop als deksel op de theepot.

'De Middeleeuwen hebben in Drenthe tot in de achttiende eeuw geduurd,' zegt Herbert Goedkoop.

Wouter Kienhout is druk aan het herschikken. Dus voor 1800, gaat door zijn hoofd.

'Rust en regelmaat, en veel minder reinheid dan nu het geval is, kenmerkten de bevolking. Niemand maakte zich druk, er was ruimte genoeg op en naast de onafzienbare heidevelden en de ontoegankelijke venen. Daarbij kwam dat het meeste land mandielig bezit was. Het land was van iedereen, van niemand. Er was nauwelijks persoonlijk bezit.'

"Je kont is nog niet van joezölf," herinnert Wouter Kienhout zich de uitspraak van zijn vader, maar hij was destijds nog te jong om de strekking van die mededeling te begrijpen.

'Dat mandielige karakter stond ontwikkeling in de weg,' vervolgde

Goedkoop. 'Het lijkt een beetje op de structuur in veel Afrikaanse gemeenschappen. Alle bezit is gemeenschappelijk, er is geen privé-eigendom. Het effect is dat iedereen blijft zitten. Elke inspanning verdwijnt in het grote geheel. Er is geen noodzaak bezit te vergaren. Mandelig is schandalig, als het om voortuitgang gaat.'

Herbert Goedkoop slaat een deel over. Hij vertelt niet van Mandeville, niet van private vices, public benefits; de insteek van de liberalen, die in het negentiende eeuwse Drenthe de dienst uitmaakten en zich onkwetsbaar achtten tot de socialisten – de rooien – de macht in handen kregen.

'Voor de Franse revolutie begon, vlak voor de eeuwwisseling, kwamen arbeiders van buiten de provinciegrenzen om veen te ontginnen. Ze maakten scheuren in het gemeenschappelijk bezit. De venen en de moeren werden een "plaegh van menschen", niet vanwege de ontoegankelijkheid, maar omdat het veen aan snee kwam door "buitenlandse" invloeden. De ontginning werd een commerciële aangelegenheid en legde een bom onder het gemeenschappelijke bezit.'

'Assam,' zegt Wouter Kienhout als Herbert Goedkoop pauzeert en een slok van de thee neemt. Herbert Goedkoop laat zijn betoog niet onderbreken.

'Meppel heeft aan die ontwikkeling zijn status te danken. Je vindt dat nog terug in de drie turven in het stadswapen. Maar wat ik zeggen wil: de pioniers kwamen van buiten en verstoorden de behoudzuchtige harmonie in d'Olde Laantschap.

Drenthen uit die dagen hadden moeite met invloeden van buiten. De Franse revolutie heeft de verkoop van het mandielege laand – veen en heidevelden – versneld, maar halverwege de negentiende eeuw deden veel zanddrenten nog alsof er niets was veranderd. Het liefst beslisten ze als boermarke over veranderingen en oordeelden ze zelf over overtredingen, maar dat lukte niet meer en langzamerhand namen de gemeenten en de provincie allerlei bevoegdheden over.'

Waaronder de aanleg van straatverlichting, wist Bram van Messel die vormgeving van de lampen had bestudeerd tijdens zijn verblijf in Drents Dorp bij de lichtstad. Wouter Kienhout rekende opnieuw. De negentiende eeuw eindigde bij 1900, net als de achttiende bij 1800 ophield.

'De veenarbeiders uit Duitsland, Overijssel en uit Friesland; de Stellingwerven, vormden een ander slag volk dan de zanddrenten. De vaak katholieke veenarbeiders uit het oosten en zuiden en de fienen rond Hoogeveen waren vrijgevochten en lieten zich door niemand iets voorschrijven. – Op de fienen na, die de geboden uit het Testament volgden, het Oude meer dan het Nieuwe –. Het waren harde werkers, maar je moest ze vrij laten en ze het werk op hun eigen manier uit laten voeren. "Klap veur de bek, kuj kriegen." Kerels met korte lontjes en het mes "lös in de buuts"'.

Wouter Kienhout kende de verhalen van messentrekkerij rond Erica, Zwartemeer en Barger-Oosterveld. Hij krijgt geen gelegenheid zijn duit in de zak te doen.

'De zanddrenten hadden een ander verdedigingsmechanisme tegen invloeden van buiten,' zegt Herbert Goedkoop, die op de praatstoel zit en de ruimte neemt die hem wordt gegund.

'De zanddrent slaat er niet zo snel op, maar zegt dat hij begrijpt wat de veranderingen inhouden, om, als de boodschapper uit het zicht is, gewoon zijn eigen dingen te blijven doen.'

'Repressieve tolerantie,' zegt Bram van Messel.

'Zo zou je het kunnen noemen,' zegt de professor. 'Maar de Drenten vergaten dat ze sluipenderwijs de nieuwe mores integreerden. De volksaard verschoof langzamerhand. Ze pasten zich aan aan de nieuwe invloeden, al kun je de diverse stromingen nog gemakkelijk aanwijzen.

Geert H. Kocks – taalonderzoeker en volle neef van Wouter Kienhout – onderscheidt zeven taalgebieden in Drenthe. De doctor in het Nedersaksisch schreef een proefschrift – *Die Dialekte von Südostdrente und anliegenden Gebieten* – over accentverschuivingen in de streektaal. Huus, hoes, huis bijvoorbeeld. Aan de oostkant van Drenthe zijn invloeden van Groningen en van Duitsland gemakkelijk te horen. De veenkoloniën monden uit op het Stadskanaal, maar meer naar de "zak van Drenthe", de zuidoosthoek, hoor je in Schoonebeek de Duitsers terug in de taal. In Hoogeveen en Smilde heb je de tongval van de Friese Stellingwerven.'

'Et waeter klaetert tegen de glaezen dat et daevert,' etaleert Wouter Kienhout zijn kennis van het dialect, gevolgd door 'Church, tsjerke, kirke, kerk en Kirche.' De schrijver wordt genegeerd en neemt een slok thee.

'Je zegt: "De Drent bestaat niet",' zegt Bram van Messel. Er lijkt triomf in zijn stem door te klinken.

De theepotontwerper heeft Herbert Goedkoop goed begrepen en schopt met zijn samenvatting tegen de schenen van Wouter Kienhout, in figuurlijk zin. Wouter Kienhout heeft zijn knieën onder zijn bureau.

Kienhout wil weten wie de Drent was en is, en nu komt een buitenstaander, nu komt de autochtone dorpsneger hem vertellen dat de Drent niet bestaat, daarin bijgevallen door Bram van Messel die zijn hele leven in de provincie heeft gewoond en wat overbleef, in Drents Dorp – de enclave in Philipsburcht.

'Zo is het,' zei Herbert Goedkoop. 'De Drent bestaat niet. En dat geldt mutatis mutandis ook voor andere nationaliteiten en regionaliteiten.'

'Niemand bestaat,' zegt Wouter Kienhout die zijn speeltje verloren ziet gaan.

'Niemand bestaat,' herhaalde Herbert Goedkoop met trage maar indringende stem. 'Niemand bestaat als er geen ander mens in de buurt is. Kijk maar naar Robinson Crusoë op zijn onbewoond eiland – waarvan

sommigen beweren dat het St. Maarten was. Robinson Crusoë bestond pas vanaf het moment dat de eilandneger opdook. Op een vrijdag.' Herbert Goedkoop schudde zijn hoofd enkele malen krachtig op en neer. Hij liet achterwege dat hij – de dorpsneger – op gehaktdag in Otingerzand was aangekomen. Met Agnes.

'Ieder mens heeft een unieke identiteit en het is onzin, zo plat wil ik het wel zeggen, om een gezamenlijke identiteit te begeren. Waarom zou je dat willen?' Herbert Goedkoop wacht niet op een antwoord.

'Zelfs schapen hebben een individuele indentiteit. Vraag het maar aan Siep.' De hond van de scheper kende inderdaad opstandige, recalcitrante, gehoorzame, kleurloze en bange schapen, maar geen literaire en kunstzinnige schapen, al hoorde onderscheid in intonatie en muzikaliteit tot de mogelijkheden.

'Als je voor het eerst in China voet aan de grond zet,' zei Goedkoop die al vele malen in China was geweest, 'zie je geen onderscheid tussen de individuen. Iedereen ziet eruit als een Chinees. De eerste keer dat ik in Otingerzand was, leek in mijn ogen iedereen op elkaar. Dat is niet zo op St. Maarten. Iedereen heeft een andere kleur en een andere vorm.' Goedkoop keek naar Bram van Messel en vervolgde: 'Hele mooie ontwerpen voor theepotten kun je maken als je een bezoek brengt aan St. Maarten en de lichaamsvormen van de negerinnen, negers, Marons, mulatten, blanken, indianen, Indiërs, Amerikanen, Fransozen en Hollanders bestudeert.'

En met enige spot in zijn stem. 'Voor brede konten, zware titten, dikke lippen en varkenssnuiten hoef je Otingerzand niet te verlaten. Wel voor de variatie in kleur aan de buitenkant.'

Bram van Messel wreef met zijn hand over de buik van de theepot. De pot was leeg, maar had een deel van de warmte bewaard. Misschien had zijn moeder ooit op deze manier over zijn kinderbuikje gewreven.

'Als je een literair tijdschrift, of een cultureel magazine, gaat uitgeven, wil ik daar graag aan bijdragen,' zegt Herbert Goedkoop. 'Ik schrijf gemakkelijk en ik heb gemakkelijke meningen die door iedereen te weerleggen zijn, of aan te vullen. Daar schaam ik me niet voor. Ik vertel graag wat ik kwijt wil.'

Herbert Kienhout weet ineens niet meer of hij zo'n tijdschrift in de markt wil zetten. Misschien is een reeks cahiers een beter idee. Een cahier met een thema.

En alsof Goedkoop gedachten kan lezen, zegt hij: 'Een themanummer over identiteit lijkt me heel boeiend. Wist je bijvoorbeeld dat in 1820 Dordrecht een heel weeshuis in Drenthe heeft geleegd. En vergeet niet het opklopsel uit Amsterdam, uit Holland en wijde omgeving dat in Veenhuizen en Frederiksoord is gedumpt. Sommige verbannelingen zijn teruggegaan, maar een deel van de "booswichten" en armoezaaiers is gebleven. Drenthe uit de negentiende eeuw lijkt wel wat op Australië waar

ook boeven naartoe werden gestuurd. Schurken, initiatiefrijke mensen die opnieuw konden beginnen onder de naam pionier.'

'En een thema-nummer over ontwerpen,' zei Bram van Messel toen er een korte stilte viel. Naast de theepotten en serviezen was zijn aandacht vergleden naar speelgoed, kinderfietsjes en andere zaken waar Lisa Verblaak naar zocht als ze de zoon van Bram van Messel, Océan, van het nodige en wenselijke wilde voorzien.

Bram van Messel was vader geworden, maar pas vijf jaar nadat hij zijn kind had verwekt. Vertraagde bewustwording, door omstandigheden. Maar misschien was hij wakker geschud nadat Egbert Schreur de naakten met Carolien Brack, dochter van slager Claas Brack – prijswinnaar met gekruide rollades, rolpens en boerenmetworst, bij Bram van Messel had afgeleverd in vetvrij papier. Egbert Schreur – ex-RABO-directeur – die last kreeg van trillende handen, maar dat nog niet weet aan dokter Parkinson. Egbert Schreur die graag werk van kunstenaars in huis had, maar ook rekening moest houden met zijn Grietje Zalm van wie hij mandielig bezit was.

Grietje Zalm had liever fotowerk van Sake Elzinga aan de muur. Dat paste – zwartwit – beter bij het interieur en bij de kinderen. Elzinga richtte zijn oog en zijn lens ook over de grens. Grietje had nog geen foto's uit Rwanda van de fotograaf gezien, maar Indië had ze wel herkend in bruingetinte foto's van de fotograaf. Daarbij kwam dat Grietje weinig ophad met literatuur en geschreven woord. Haar woordbeeld was niet scherp ontwikkeld, dat had haar belangstelling laten verschuiven naar fotografie. Kijken kon ze wel en aquarelleren.

Sake Elzinga combineerde op een dromerige manier de traditie van het veen met de toekomst. Al kon Grietje niet goed aangeven welke toekomst.

"Ach," had Egbert Schreur gezegd, "Veurspellen is moeilijk, veural as het over de toekomst giet."

Maar wat wel helder was: De naakten van Carolien Brack, inmiddels enigszins gedateerd en door de toekomst ingehaald, wilde Egbert Schreur niet langer in huis hebben. Niet in de woonkamer en ook niet in de slaapkamer, om Grietje te ontzien, die niet meer de mooiste vrouw van Otingerzand was, maar toch nog alleszins de moeite waard om te bekijken. Ook in de slaapkamer met pentekeningen van dikke dames van Jan Bos voor het contrast.

Bram van Messel had de naakten in de stellingkast een plek gegeven achter de theepotten. Zo zag hij wat hij wilde zien en bleef verborgen wat hij verborgen wilde houden. Hij had het gevoel dat Otingerzand, van Foucet tot Brack en met medeweten van de RABO-bank en Lisa Verblaak, pogingen ondernam hem aan de wilde en openhartige Carolien te koppelen. Carolien die was geportretteerd, althans voor een deel, als *De oorsprong*

van de wereld van Gustave Courbet, maar dan zonder donkerblond haar. Carolien Brack in het echt verworden tot een Rubensportret; klaar om een kind te zogen.

Carolien Brack, toch minstens zes jaar jonger dan Bram van Messel. Carolien Brack die van aanpakken wist, eerst in de slagerij van haar vader en later achter de toog in De Witte Ram, alleen in de weekends. Doordeweeks woonde Carolien Brack in Groningen en verdiepte ze zich in Internationale Betrekkingen, waarbij de aard van de studie voor haar vader en moeder en meer autochtonen in Otingerzand niet helemaal duidelijk was. Carolien Brack die tweewekelijks op zondagmiddag diensten bijwoonde in de Waalse kerk in de kapel van het Pelstergasthuis.

Bram van Messel meed de bakkerij van Geertruij Foucet en de slagerij van Brack. Maar of dat hem zou helpen?

14.

Lisa Verblaak zit aan de tuintafel en sorteert ansichtkaarten. Ze zoekt een vervolg op *Zelfportret met uil* van Jan Mankes. De kaart die inmiddels bij Bram van Messel achter een magneet geklemd zit, naast de kaart van Egon Schiele met de dame met roodgestifte lippen. Het is twee dagen na de vijfde verjaardag van Océan. De jongen met zijn stoere hoge schoenen speelt in de tuin met zijn hamer, nijptang en kinderzaag. Hij is van plan een boot te bouwen uit planken en latjes uit de schuur. Een boot met een mast en een vlag. Een piratenvlag. Lisa Verblaak legt de ansichtkaarten terug in de doos. Ze krijgt bezoek.

Bram van Messel heeft een verlaat verjaardagscadeau voor zijn zoon meegebracht. Océan, onwetend van zijn geschiedenis, klimt op de knie van zijn vader en scheurt het feestpapier van de doos met meccano. Océan is net jong genoeg voor de schroefjes en moertjes. Met de scheepstoeter kan het kind beter overweg.

'Laat maar aan oom Wouter zien,' zegt Lisa Verblaak. 'Oom Wouter vindt je toeter vast heel leuk.'

Als Océan het grasveld oversteekt en in de achteringang van Het Kasteel verdwijnt, zegt Lisa Verblaak. 'Wouter Kienhout is als een opa voor Océan. Hij is idolaat.'

Het is niet helder wie ze bedoelt; Océan of Wouter Kienhout.

'Loop maar even mee,' zegt Lisa, terwijl ze in het voorbijgaan zijn schouder aanraakt. 'Kun je een goede wijn uitzoeken om de verjaardag van je...'

'Dit is de kinderkamer,' zegt Lisa Verblaak. Haar linkerhand aan de deurkruk, in de rechter witte wijn in een matbeslagen glas.

Bram van Messel staat schuin achter de vrouw die de moeder van zijn kind is, of het kind van zijn vader.

Lisa Verblaak, die de moeder van zijn kind is, telt steeds meer grijze haren. In haar nek is haar huid van kleine putjes en smalle rimpels voorzien, kleine plooien in de huid. Ze heeft in elk oor een gulden oorknop. Gaatjes door haar oorlel. Die had ze zes jaar – een paar maanden minder dan zes jaar – ook al. Bram van Messel ruikt haar lichaam. Ze draagt geen parfum. Dezelfde geur als toen. Bram van Messel ruikt haar lichaam boven het bouquet van de wijn. Hij drinkt het glas in een teug leeg en zet het lege glas op een tafeltje op de overloop. Aan het langetermijngeheugen

van Bram van Messel mankeert niet veel. Zijn lichaam weet alles nog.

Strak staat hij achter Lisa Verblaak als ze de deur naar de kinderkamer dicht doet en weer op een kier zet.

'Océan is een rustige slaper,' zegt ze. 'Als hij huilt mag hij bij me in bed.' Ze draait zich om en lijkt te schrikken van zijn nabijheid. 'Océan bij mij in bed maakt me rustig.'

Ze zegt niet dat ze niet huilt als haar kind bij haar slaapt. Ze zegt niet dat ze haar zoektocht naar een man vergeet als Océan bij haar slaapt.

Bram van Messel zet een stap terug en neemt haar lege glas. Lisa Verblaak laat zonder aarzeling toe wat ze nog niet wilde toen Bram van Messel met de doos meccano en zijn toeter bij haar de tuin binnenstapte.

'Maar Océan huilt niet zo vaak. Bijna nooit,' zegt ze terwijl ze haar hoofd licht naar achteren buigt. Ze kijkt naar Bram van Messel als wil ze controleren of hij een vuiltje in zijn oog heeft.

Er zit geen vuiltje in zijn oog. Bram van Messel ziet alles scherp en als Lisa Verblaak haar pink uitsteekt om wat er niet is uit zijn oog te verwijderen, slaat hij zijn ene arm om haar schouder, en voor de hand van de andere haar bil heeft gevonden voelt Bram van Messel haar gulzige tong tussen zijn tanden. Het wijnglas komt als afgesproken met toastklank op het tafeltje terecht.

Ze liggen naast elkaar op de rug. Lisa Verblaak en Bram van Messel. Lisa Verblaak houdt haar hand om het pikkerige lid van Bram van Messel dat onder haar aanraking groeit. Het laken verhult de lijven. Hoogzomer en op dit uur lijken de vogels te pauzeren.

Vanaf Het Kasteel klinkt een scheepstoeter, steeds dichterbij.

'Zo nu kun je de weg wel vinden,' horen ze de donkerbruine stem van Wouter Kienhout. 'Doe de groeten aan je moeder. Doe je dat?'

Océan antwoordt met de toeter.

Als de toeter voor de derde maal lang uithaalt, draait Lisa Verblaak naar Bram van Messel.

'Mooi kind hè. Mooi kind,' zegt ze terwijl ze haar lichaam op dat van de man naast haar draait.

'Je weet niet half hoe dankbaar ik je ben. Een kind, wat is kostbaarder dan een kind?'

Voor Bram over zíjn vaderschap kan beginnen en over zíjn zoon komt de toeter de trap op. Lisa Verblaak schuift naast 'haar' man.

'Mama, mama.'

'Dag vent, ben je daar weer?'

Océan trekt zijn schoentjes uit en laat zich door zijn vader helpen. Océan kruipt tussen de naakte lijven en blaast opnieuw op de toeter.

Bram van Messel wacht tot Océan "papa, papa" zegt. Het jongetje

blaast op de toeter, moeder helpt opnieuw met de schoentjes en Océan gaat achterwaarts de trap af.

"Een kind, wat is kostbaarder dan een kind?"

Lisa Verblaak verwacht geen antwoord. Bram van Messel legt zijn hand op haar opening. Op het nachtkastje ziet hij een kaart van Egon Schiele. *Am Bauch liegender weiblicher Akt.*

Ze haalt zijn hand weg en geleidt Bram van Messel waar hij eerder was.

'Kom, kom, zegt Lisa Verblaak terwijl ze haar kuiten tegen zijn billen trekt. Ze duwt haar onderlijf omhoog en grijpt hem met beide handen bij zijn nek. 'Kom,' zegt ze.

Op het grasveld maakt de scheepstoeter opnieuw een rondje.

Terwijl Bram van Messel voor de tweede keer van haar verhitte lijf glijdt, zegt ze: 'Papa. Papa. Papa. Zoek jezelf een vrouw. Zoek jezelf een moeder voor een kind, jouw kind.'

15.

‘Waarom heb je je stiefvader vermoord?’ Wouter Kienhout stond op een halve meter afstand van Bram van Messel.

Als Bram van Messel had gewild, had hij de schrijver/uitgever gemakkelijk bij de strot kunnen pakken.

Bram van Messel pakt de schrijver niet bij de strot. Hij smoort de auteur niet omdat Bram van Messel weet dat ook zijn verhaal dan onvoltooid eindigt. Wouter Kienhout is wat dat aangaat oppermachtig. De literatuur is een van de weinige terreinen die Wouter Kienhout niet heeft verlaten.

Wouter Kienhout is geen moderne schrijver en uitgever, eerder een post-moderne. Hij is geen Witte Ram in d’Olde Laantschap, eerder een Witte Raaf. Maar dit terzijde.

De mannen – Wouter Kienhout en Bram van Messel – staan op een open plek in het bos. Het is geen tra. De open plek in het werkverschaffingsbos is een jaar geleden aangelegd op voorstel van de kunstenaars in Het Kasteel.

Landschapsschilder Siemen Dijkstra wilde de plek markeren voor deze zou verdwijnen, vergetend dat juist de markering met een beeld van Andrijana Martinovic de geschiedenis zou herschrijven. Haar bronzen ram, teken van kracht en doorzettingsvermogen – al heeft de kunstenaar dat misschien niet zo bedoeld – staat ongeveer op de plek waar Henk Hoving voor de eerste keer – op haar uitdrukkelijk verzoek en onder het wakend oog van Kasper de Drentse patrijs – met zijn rechte penis het ontvankelijke lichaam van Hilde Hindricks – van Messel binnengleed, juist op het moment dat een eitje de sprong in de linkereileider had gewaagd.

Maar dat het juist die plek was, de voormalige tra, waar Gods wegen en ook de wegen van Witte Wieven en van Wodan en Donar naar het leek al eeuwen in alle richtingen wezen, dat wist niemand meer.

Bram van Messel had het kunnen weten, maar die bladzijden uit het dagboek van zijn moeder had hij overgeslagen, per ongeluk omdat ze aan elkaar waren gekleefd met lichaamssappen van de schrijfster. Zo banaal kan het zijn, en wat kan gebeuren dat gebeurt ook. Ook als we die banaliteiten niet willen weten. En misschien, achteraf gezien, waren die verkleefde pagina’s niet de ergste banaliteiten in het geheim dagboek van Hilde Hindricks – van Messel. Waarbij alsnog de vraag kan worden

gesteld of niet alle geheime notities met de bedoeling door onschuldigen gelezen te worden niet banaal zijn en met spoed aan het vuur of aan het Drents Archief prijsgegeven moeten worden. Maar genoeg uitgeweid over zaken die weinigen willen weten.

Vanaf de open plek, bijna in het midden van het bos, voorzover een barok vormgegeven bos met parallelle bomenrijden en wisselende ondergroeiing een midden heeft, zijn zeven paden stervormig aangelegd. Vanaf de open plek loopt één pad in rechte lijn naar Het Kasteel. De andere zes paden leiden uiteraard naar andere bestemmingen, waaronder de Zandkoel en – met een kleine omweg – naar Geertruij Foucets vette en knapperige croissants en naar slager Claas Brack – prijswinnaar met gekruide rollades, rolpens en boerenmetworst.

De hoge toren van voorheen de Melkfabriek lijkt vanaf deze plek inderdaad op een kasteel. De volgende stap in de vooruitgang is een gracht in de hoge zandgrond. Een romantisch en diep water rondom Het Kasteel gaat wegens praktische bezwaren niet lukken, maar een lichte variant, een smalle lange vijver in een flauwe boog met om de vijftig meter een zitbank voor de krimpende bevolking hoort tot de mogelijkheden, vooral omdat het vrijkomende zand elders in Otingerzand een goede bestemming kan krijgen; een toeristische grafheuvel nabij de Zandkoel waar Henk Hoving zijn einde tegemoet liep. De kunstenaars werken er graag aan mee, ondanks de banaliteiten van het kunstmatige en de onvermijdelijken vervalsing van de geschiedenis. Ralph Douglas kan er zijn beelden van devotie kwijt.

Herbert Goedkoop schreef de onderbouwing bij het voorstel voor de divergerende paden. Volgens de dorpsneger is elke geschiedenis vervalst. Niets is waar, omdat er geen definitie van waar en werkelijkheid is te geven. Drenthe was geen land van bossen, alle bossen zijn aangelegd. Er is geen oorspronkelijke natuur met adders, salamanders, zwaluwen, zonnedauw en andere vleesetende planten. Herman Kolker heeft veen en heide (Erica) heel goed weergegeven – gestileerd lijkt het niet op wat het voorstelt.

Er is natuur met ijsvogels en boomklevers, met grote en kleine weegbree en paddenstoelen het hele jaar rond. En soms is er gagel en soms ook niet. Stichting Het Drentse Landschap weet de details van wat vandaag natuurlijk is. Albert Rademaker gaf de Drentse buitenlucht vorm met als belangrijkste motto: "Zat is meer as genogt".

Ook het *Laand-schup* van Opa Oosting van Albert Rademaker ligt er in Anloo niet meer bij als in die decembermaand toen Henk Hoving aan het Anloër Diepien, in de Burgvallen, in twee etappes werd verwekt door Indië-ganger – bijna had ik gezegd "vrijwilliger" – Herman Hoving. En dat terwijl de boer met de wupkar met een lading stront over het zandpad voorbijreed. "Magkoe neugn, veurteetn," schijnt Herman Hoving tegen Zusse Garming gezegd te hebben. Zusse bleef eten na de warme daad.

"Vort peerd. Vort peerd."

En netzomin als er oorspronkelijke natuur in dit land rond en in Otingerzand bestaat, zijn er ook geen oorspronkelijke bewoners. Lang geleden was er niemand in Thriantha en later in de tijd was er iemand en daarna kwamen er meer en evenzovele vertrokken door op reis te gaan, door een natuurlijke dood, door moord & doodslag – Barger-Oosterveld, Zwartemeer –, door mazelen en door opoffering à la Abrahams zoon – maar dan in Yde en Nei-Dordt in het veen – waarna weer anderen kwamen om min of meer zelfstandig een kuierpad te maken, een grafheuvel te spitten, een hunebed te bouwen.

En na die oorspronkelijke bewoners kwamen er nieuwe oorspronkelijke bewoners in een nieuwe oorspronkelijke natuur met geiten, schapen, bokken, bruine en witte rammen, paarden en daarna kwamen er weer nieuwe oorspronkelijke inwoners met koeien, kippen, eenden, konijnen en oorspronkelijke kalkoenen, zo rond de tijd dat de winterzonnewende door weer nieuwe oorspronkelijke bewoners werd geannexeerd en met rendieren tot kerstmis werd gepromoveerd.

Er kwamen wilde ganzen en tamme ganzen, waarvan de laatste vogels toepassing vonden rond Coevorden; het ganzenrieden, een behendigheidstest voor oorspronkelijke Drenten. Wie kon de kop van een gans verwijderen in volle galop op een paard gezeten? Dat was nadat Drenten hadden geleerd dat het mogelijk was om op een paard te gaan zitten, in plaats van de eeuwige uitkijk op de kont en de kut van het paard vanaf de dissel van de wupkar.

Er kwamen heidenen, animisten, boeddhisten, christenen in alle soorten en maten. Er kwamen ongodisten, veganisten, vegetariërs en omnivoren. Naast homofielen en heterofielen kwamen er lipofielen met een voorkeur voor kaantjes en vette worsten.

De mens bracht de wolf terug in het landschap omdat *lupus est homo homini* (Plautus) niet langer opgeld leek te doen onder de nazaten van de oorspronkelijke Romeinen, Batavieren en Kaninefaten. In tijden van voorspoed heeft een mens geen medemens nodig als vijand, maar de behoefte om een ander schepsel te zien creperen blijft. Natuurreservaten voorzien gelukkig in die behoefte en psychiatrische instellingen. Alfred Hafkenscheid heeft er zijn beroemde schilderwerk aan te danken, en de culturele prijs van Drenthe. Alle lof. Alle lof.

Er kwamen oorspronkelijke Pinda-Chinezen, er kwamen Han-Chinezen en Anna-Chinezen. Er vertrokken – niet altijd uit vrije wil – oorspronkelijke Van Messels, Cohens, Samuels, Levies en er kwamen bij ons in het dorp alhier – zij het mondjesmaat – oorspronkelijke Künes, Gölen, Ahmed, Parsana, Asli, Yoesoef en Maryam en Ibrahim, die net zo goed Jozef, Maria en Abraham hadden kunnen heten voor in de plaats. En zo heten ze ook.

De nieuwe autochtonen dansten ook, maar niet naar de pijpen van

Oeze Volk en veelal niet op klompen. En ook de gedichten, verhalen en romans van de nieuwe autochtonen vonden niet altijd weerklank bij de oude autochtonen. De muziek kreeg gemakkelijker een nieuwe plek, vooral omdat de helft van alle liedjes gaat over universele liefde, over schrijnend heimwee en stil verlangen.

Herbert Goedkoop kon het zo mooi zeggen. Het was duidelijk dat die man had doorgeleerd. Zijn essay over *De Drent en de piramide van Maslov* kwam uit als Cahier 3 in de nieuwe reeks van Ter Verpoozing. Nummers 1 (*Herwonnen Elysium*)en 2 (*Van West naar Oostwaartsch, en verder*) verschenen voorlopig niet door ingebreke blijven van de auteurs.

Herbert Goedkoop had niet alleen doorgeleerd, hij had van alle beschikbare mooie en lelijke vrouwen Agnes Almann getrouwd en bij en met haar een nieuwe Adam en Eva verwekt. Al bleek die Adam – Dennis the menace – eerder een Abel te zijn – van de mannenliefde. Maar zijn dochter Felicity zorgde al weer voor nieuwe oorspronkelijke bevolking in Illinois.

Wouter Kienhout had zijn predikbeurt voorbij laten gaan. Hij had telkens voor het zingen de Latijnse kerk verlaten. De schrijver en uitgever voelde een zekere jaloezie als hij de dorpsneger voorbij zag fietsen. Wat was ook hij graag een erudiete zwarte man geweest. Apart, met aparte en eigenzinnige opvattingen. Een neger in Otingerzand en toch oorspronkelijk. Herbert Goedkoop had het onmogelijke geflikt.

Wouter Kienhout verwekt met zaad uit het zand, als Onan uit *Gen. 38 – 9* en uit het veen *1 Kor. 13*, voelde zich na een bijna opgebruikt leven nog altijd gast op eigen grond. En de dorpsneger liep zonder te blozen vrij rond alsof hij nooit anders had gedaan.

Wouter Kienhout was net als Bram van Messel, Lisa Verblaak en de anderen die nog leefden of al dood waren, nog druk bezig zich aan de slavernij van de afkomst te ontworstelen, in plaats die oorsprong van de eigen wereld te omarmen.

Het Kasteel was bevolkt door kunstenaars die dagelijks hun zelfportret in olieverf, brons, tweedehands ijzer, handvegers, schuurdeurhaken of acryl neer moesten zetten om te bewijzen dat ze bestaan. De ene kunstenaar stond wat vrolijker in het leven dan de ander, en dat was dan weer een perfecte afspiegeling van het volk van eigen bodem, van ieders eigen bodem.

Wouter Kienhout die zijn uitgeverij was gestart om al die dolende zielen met een beperkt identiteitsgevoel een monument te verschaffen, aangezien de loszandgemeenschap niet op het idee zou komen een monument op te richten voor de bevrijde Drent, voor de oorspronkelijke *loner* op de heide die vrij was omdat er niemand in zijn buurt was te vinden, op de schapen na; witte en een enkele zwarte. Een monument voor de Drentse schapenhoeder die bij gebrek aan beter net als Griekse herders

recht in de leer de herderlijke beginselen in praktijk bracht zonder dieren leed aan te doen (*Psalm 23*).

Hoe graag had Wouter Kienhout met Herbert Goedkoop thee gedronken in De Witte Ram, en als het kon met een servies op tafel van de hand van Bram van Messel, die – daar twijfelde Wouter Kienhout geen moment aan, al kon hij het natuurlijk mis hebben – zijn stiefvader Benjamin Hindricks had vermoord. Waarschijnlijk door een krachtig Oosters elixer in de thee. Maar dat wist Wouter Kienhout niet, en dat hoefde hij ook niet te weten. Versmoring zou ook kunnen.

Maar Wouter Kienhout was veroordeeld tot koffiedrinken thuis en eenmaal in de week op woensdag met Bertus Bats aan het vaste tafeltje in de serre bij De Witte Ram. Plaatsvervanger voor Jan van Traa die zijn laatste pastorale en bucolische schilderijen aan DELA had geschonken om de aula mee op te fleuren. Jan van Traa die gewoon, bedachtzaam en rustig in zijn slaap was overleden. Jan van Traa die op zijn sterfbed niet meer in staat was een blaastest uit te voeren, en dat vroeg niemand van hem.

Ook bij Jan van Traa werd de medicijnenvoorraad niet meer gecontroleerd toen de kist eenmaal was afgesloten. Net als de met lood verzegelde Benjamin Hindricks bij terugkeer op eigen bodem met rust werd gelaten en geheel tegen de verwachtingen in al spoedig door zijn wettige Hilde werd gevolgd.

Hilde van Messel die eerst het contact met haar kinderen verloor – ondanks de deskundige aangetrouwde neuroloog met verstand van gebrekkige signaalgeleiding – en daarna het verstand uit haar hoofd voelde verglijden, terwijl de lager gelokaliseerde driften bleven. Maar Henk Hoving, hoe monomaan en traditiegetrouw ook, voelde er niet langer voor het oeroude ram-en-ooipatroon door te zetten met de moeder van zijn kind.

De moeder die hem bij zijn bloedeigen Bram vandaan had gehouden. Dat Egbert Schreur de toom kippen van de deeltijdminnares Hilde van Messel bij postbode en grafdelver Henk Hoving had afgeleverd – alle goede bedoelingen van de RABO-directeur ten spijt – was de schakelaar geweest die Henk Hoving naar de Zandkoel had geleid. Dat was nog voor de stervormige padenroute in het werkverschaffingsbos was aangelegd. Henk Hoving had een langere route door het Elysiumbos moeten volgen om zijn fiets naast de Zandkoel te kunnen stallen. (De fietssleutel werd in de fietstas teruggevonden.)

Wouter Kienhout liet Bertus Bats in De Witte Ram over Indië vertellen en over de films die voor de oorlogsvrijwilligers werden vertoond. Het repertoire voor onze jongens onder de Gordel van Smaragd was inmiddels uitgebreid met *One flew over the cuckoos nest, My fair lady* en *Sisi, koningin van Oostenrijk en Hongarije*. En Bertus Bats die ooit toneelspeler had willen worden, zong bij de kersttentoonstelling in Het Kasteel liedjes over *Soerabaja* en *het Kleine café in de dessa*. Zo hoorde hij alsnog bij de elite.

Bram van Messel brak door met een besteklijn, opnieuw bij Shunga Trading Company. Messen, vorken en lepels gebaseerd op Japanse eetstokjes. De tentoonstelling werd verluchtigd met erotische prenten uit voorbije eeuwen, waarover in de broodwinkel van Geertruij Foucet met bekroonde croissants nog enige ophef ontstond. De expliciete ingekleurde pentekeningen van masturberende Japanse vrouwen en vrijende Japanners met oversized gereedschap – Tools&Toys als bijschrift – bleken schokkender dan willekeurige filmpjes op youtube. Zoiets hadden de dames achter de toonbank nog nooit gezien. De heren werd niets gevraagd, maar dat was al eeuwen zo.

Jammer dat Jan van Traa dat niet meer mee had gemaakt, dan had hij opnieuw met licht schaamrood op zijn kaken kunnen vertellen van de frivole eigenhandigheden van slagersdochter Brack terwijl ze in bonte kleuren op doek werd vastgelegd. "Dat beeld kon alleen een oude schilder schilderen," had Jan van Traa gezegd. 'Zonder trillende handen." En met die opmerking was iedereen weer thuis in autochtonenland. Een dreuge metworst ontbrak niet.

Egberts Schreur had op een stille middag de naakten aan Bram van Messel geschonken. Noch thuis, noch op de bank was er plaats voor de slagersdochter in olieverf. De lust van de oud-RABO-man was stillechiesan verdwenen. Olieverf hielp niet om de natuurlijke loop der dingen tegen te houden.

Lisa Verblaak had kunnen verhalen van haar avonturen met hoogleraren Frans, maar ook van andere disciplines. Ze had kunnen vertellen van haar vertalingen van *L'Aube*, het eerste deel van *Jean-Christophe* van Nobelprijswinnaar Romain Roland over groei en bloei van een jongeman tijdens oorlogen en van haar abstracte schilderijen waar Bennie Hindricks doorheenschemerde met zijn geknikt lid, dat ook bij haar alle hoeken van haar donkere kamer had bestreken. Het interesseerde niemand langer dan de tijd die nodig is om een haan de kop af te snijden en leeg te laten bloeden, al dan niet op het verenkleed van een Barnevelder. Het schilderij *De abstractie* hing ondersteboven op de kinderkamer. Dat vond Océan mooier. Océan die, vertelde hij later, graag een jonger zusje had gehad.

Lisa Verblaak had aangifte kunnen doen van moord op Bennie. Ze had interpol kunnen inschakelen om serveerster Joyce uit het Hyatt Grand Hotel te laten ondervragen over de seksuele voorkeuren van Benjamin Hindricks die zijn moeder niet kon vergeten en Lisa Verblaak had Bram van Messel die ze ooit als Johan Hindricks en later als Johan Hoving had leren kennen, aan kunnen klagen. Maar ze had gekozen voor sterke genen die Indië hadden overleefd, al was er later wel het een en ander mis gegaan. Maar waar niet op het Emmer-erf. Elke man maakt wel een vergissing, daarbij soms geholpen door een autochtone vrouw, waar dan ook

vandaan, die een jager nodig heeft, en een intellectueel om over Japanse literatuur te spreken, als dat mogelijk is.

Océan heeft nog geen weet van het vervolg. De nazaat van Indië, van Kiel-Neumühlen-Dietrichsdorf, van holocaust en hunebedden, van Hugenoten en dorpsneger, van theepotontwerper en messenslijper, van een vertaalster met een Franse slag en gesublimeerde nymphomane trekjes, met een kartonnen scheepstoeter en the real meccano heeft een toekomst voor zich. Het enige dat het ventje weet – over een paar jaar, als het gaat nadenken, en dat is nooit zeker – het enige dat het ventje weet is dat er kunst bestaat en namaak, en dat het zaak is zich kunst en vlijt eigen te maken op de grond onder zijn voetzolen, omdat die grond – veen, zand, klei of alluviale löss – de enige grond onder zijn bestaan is. Boeken hoeft hij niet meer te lezen, want boeken bestaan niet meer ondanks inspanningen van Ter Verpoozing. Waar hij is, is waar hij zal gaan. Daar is zijn thuis. Aan Océan de taak om het land te veroveren en zich op elke plek op aarde veilig te voelen.

Bram van Messel weet intussen genoeg van zijn afkomst om zich aan zijn muze te kunnen wijden: de theepot. Hij is inmiddels zo geconditioneerd dat hij elke ochtend als hij heet water in de theepot giet en daarna het ei met Assam, Assam, Assam onderdompelt – deze volgorde, niet andersom – het liedje fluit dat door toehoorders, mochten die er zijn, herkend zou worden als de melodie van "If I were a carpenter, and you were a lady, would you marry me anyway. Would you still have my baby?"

In december 1946 was zijn opa niet verder gekomen dan een sonoor "Magkoe neugn." Herman Hoving kende Johnny Cash nog niet en dat was wederzijds.

En Carolien Brack. Carolien Brack wilde graag een kind, het liefst een meisje, maar een jongetje was ook goed. En ondanks haar cum laude Internationale Betrekkingen wilde de dochter van slager Claas Brack – prijswinnaar met gekruide rollades, rolpens en boerenmetworst – graag een kind van eigen bodem, van eigen vlees en bloed. Carolien Brack zocht het avontuur dicht bij huis, als het kon in Otingerzand. Ze hoefde niet naar de wereld. Als een ding haar duidelijk was geworden tijdens haar studie dan was het wel dat de wereld naar haar zou komen. Het Drents Dorp was overal.

Claas Brack had geen enkel bezwaar tegen welke partner voor zijn dochter dan ook. De afstammeling van Hugenoten, en al eeuwen bejegend als autochtone Drent, als waarlijk echte Otingerzander, maakte van zijn hart, lever, maag, nieren, blaas en hersenen geen moordkuil. Je zou hem nooit horen zeggen: "Ik breng je nog liever naar het kerkhof dan dat je met een fiene vrijt". Carolien mocht vrijen met wie ze wilde. Immers lichamen waren ervoor om van te genieten. Van alle onderdelen.

De slager was een adept van Emmanuel Kant. De spreuk van de filosoof: "Er is moed voor nodig om je verstand te gebruiken." hing in koper gegra-

veerd in het achterhuis waar hij met enige regelmaat een zwien, een bolle en bij uitzondering een paard de hals doorsneed. Want – hij wilde het niet – altijd bleef aan het slagersmes een gevoel van onmacht en verwijt hangen, waar hij het liefst voor zou vluchten.

Elke keer had hij moed nodig om een leven te beëindigen. Met een of meer borrels op wilde hij wel verklaren dat hij zelfmoordenaars – ik bedoel ook de Taliban, zei hij als er gesputter kwam – maar slappelingen vond, die hoefden immers maar één keer een leven te beëindigen.

Sinds zijn voorvaderen op de loop waren gegaan voor brandstapel en guillotine had hij besloten nooit weer weg te lopen voor zijn verantwoordelijkheid. Iemand moest het doen. En ook in het Nieuwe Testament werd vlees gegeten. "Zie dit is mijn lichaam, proef dit is mijn bloed."

Claas Brack keek uit naar een kleinkind, een nieuw leven, graag een jongetje om hem in de slagerij op te volgen, maar een meisje was ook goed.

Genoeg uitgeweid. Het einde is nabij.

Carolien Brack, inmiddels een dame die haar afkomst niet verloochende, kende als geen ander de weg van alle vlees. Het werd een meisje. Terra was haar naam. Ruim vijf pond schoon aan de haak. Een halve meter lang als de beentjes werden gestrekt. Nee, geen keizersnede. Net als de vader was Carolien groot geschapen.

'Waarom heb je je stiefvader vermoord?'

Wouter Kienhout op een halve meter van Bram van Messel.

Bram van Messel pakt de schrijver bij de strot.

Vanaf de Brusselseweg, twee straten verder, klinkt klagelijk geluid van ezels. Om beurten roepen de beesten tevergeefs de handelaar in hobbydieren. De ezels maken hun bestaan kenbaar. Niemand luistert of kijkt naar ze om.

Einde

Legenda

U kunt dit verhaal lezen zonder last en ruggespraak. U kunt dit boek lezen om de personen te identificeren. Marcel Proust, schrijver van meer dan 3000 pagina's *À la recherche du temps perdu* had een gloepense hekel aan lezers die op zoek gingen naar de echte spelers. Wat is waar gebeurd en wie is wie op welke plek? Van mij mag U, graag zelfs als dat U pleziert. Ik ga U niet voorschrijven hoe deze roman te consumeren. Dit is Uw verhaal, niet langer het mijne.

Ik begon mijn verhaal op 8 november 2013. In de maanden daarna las ik *Het verhaal van Genji* van Murasaki Shikibu en *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800 De republiek, Worm en donder* van Inger Leemans & Gert-Jan Johannes.

Ik las (tweedehands) *Deining in Drenthe* van Prakke.

Ik las *Kort bezit* van Harmina Babtisten.

Ik las *Everyman* van Philip Roth.

Op mijn kamer lag een stapel Sjors & Sjimmies.

Ik luisterde naar (de nrcacademie) hoorcolleges over Emile Proust, Duitse literatuur, Nederlandse literatuur.

Ik zocht op Spotify muzikanten met een bespreking in NRC en *de Volkskrant*.

Ik bezocht *Opkrassen*, de slottentoonstelling van VERKUNO in het Koetshuis van Mensinge (Roden).

In diezelfde tijd maakte ik (met Albert Rademaker en Flip Drukker) het boek *Wat af is, is niet gemaakt* bij de tentoonstelling van het Drents Schildersgenootschap 60 jaar in het Drents Museum in Assen. De samenstelling van dat boek leverde veel boeiende contacten, daar heb ik ook uit geput. Ik heb een aantal kunstenaars, al dan niet geparafraseerd, terug laten komen. Maar zij zijn het niet. Ik ben het.

Mijn jurylidmaatschap van de *Dagblad van het Noorden*prijs voor streektaalliteratuur en streektaalmuziek gaf mij weer andere achtergronden.

Al associërend kwam ik bij Drentse Hugenoten (bakker en slager – zoek de namen op het web).

Met de *Peizer Kring* – zie omslag – bezocht ik de Cobra-tentoonstelling in de Buitenplaats in Eelde.

In Warenhuis Vanderveen in Assen mocht ik een inleiding houden bij de tentoonstelling van het DSG 60 jaar. Daar is de redevoering van Herbert Goedkoop uit ontstaan.

Een schoenendoos met oorlogscorrespondentie lag jaren te wachten op vereeuwiging.

Hilde: ook hooizolder in het Drents. Hilde: de naam van een jonge vrouw die me de eerste beginselen leerde van wat ik destijds nog niet meester was. (Ze is niet op het web te vinden, wel de beginselen).

Kienhout: eeuwenoud – duurzaam – hout in veen.

Kien = slim, maar dat wist U al.

Van het hout = van het kruis = rooms katholiek. Ik schreef een verhalenbundel met die titel.

Agnes = lam (Agnus Dei = Lam Gods)

Verblaken: Oud-Nederlands: verschroeien, verzengen.

Elysiumbos, naar Het Neie Hemelriek bij Eext.

Diverse titels uit mijn uitgeverij Ter Verpoozing.

Voor alles geldt: gebruik namen uit de tekst als zoektermen en wellicht gaat er een andere wereld voor U open.

Excuses voor een enkele typefout in de tekst.

Wie vragen of suggesties heeft, wie verbeteringen wil voorstellen, kan me bereiken via gerardstout@kpnmail.nl

Peize 21 januari 2014

Bibliografie

Godslastering, Over gevoeligheden (documenten, 1986)
Fogelsanghstate (ansichten, 1995)
Moeder aarde (novelle, 1997)
Vertaling in veelvoud (novelle, 1998)
Herinnering in zilverzout (roman, 1998)
Weer en klimaat (1996)
(Vertaling boek van Paul J. Crutzen)
Zambia, mu si ali fo (Afrikaanse herinneringen, 1999)
Het witte doek (novelle, 2000)
Toeristenstad (verhalen, 2000)
Het bont palet (schilderwerk, 2000)
Bon dia dushi (roman, 2001)
Kan niet ligt op het kerkhof (coaching, 2005)
Leven na de dood (wetenschap, 2005)
Wrak vee (verhalen, 2005)
Parus major (fotoboek, 2006)
Passer domesticus (fotoboek, 2006)
Talpa talpa (fotoboek, 2006)
Plek van bestemming (novelle, 2010)
Vaste verkering (relatietips, 2010)
Visrokerij (perspectiefwisselingen, 2010)
Anno Ludwig (roman, geromantiseerde biografie, 2010)
Wending / Grijs (novelle, 2012)
Kienhout / Skazki (verhalen, 2012)
Ik was op een begrafenis (novelle, 2013)
Apport Kasper, apport (thriller, 2013)
Dialoog met Willem Haandrikman (schrijfinstructie, 2013)
Drents eigen kost (fotokookboek, 2013)
Aan de slag (didactiek, 2013)
Veenmoord (detective, 2013)
Onlanden (verhalen, 2013)
Waarom moet ik dit lezen? (schrijfinstructie, 2014)
Wat af is, is niet gemaakt (redactie, 2014)
(60 jaar Drents Schildersgenootschap)
Otingerzand (roman, 2014)
Donkerrood (novelle, 1992-2014)
Seks in een tijd van technologische reproductie (2014)
(Vertaling van toneelstuk van Carl Djerassi)
De verering van Maria (theaterdialoog, 2014)
Van blauwzwart naar lichtbruin (theaterdialoog, 2014)
Daartoe (novelle, 2014)

VERZAMELD WERK

I. De grote verzoening (onthulling van de schrijver, 2014)
II. *Bon dia dushi, Anno Ludwig, Otingerzand* (romans, 2014)
III. Binnen zonder kloppen (alle verhalen)
IV. & V. Drents Werk (alle Drents werk, 2014)

Drentse bibliografie

Varning, svag is (novelle, 1991)
Gehaktdag (Jans Pol: schetsjes met Martin Koster, 1992)
Zwak Ies (novelle, Het Drentse Boek, 1992)
Eroetiek (Roet, winter 1992)
De Minnebrief (roman, 1993/2013)
Matglaozen Dreum (roman, Het Drentse Boek, 1994)
Wanda (roman, Het Drentse Boek, 1995)
Liek in 't veen (Roet, winter 1996)
Wisseling van de wacht (streekroman, 1998/2005)
Kwartetten (vierloek, 2001)
An de reize (verhalen, Het Drentse Boek, 2004)
Mien verzuuk (Drèentse essays, 2005)
Heavy metal (verhalen, 2006)
De leesclub (roman, 2008)
In paradisum (novelle, 2009)
Plek van bestemming (novelle, 2010)
Ningtien (roman, Het Drentse Boek, 2011)
Weense wals (ZKV, 2012)
Frank bakt een ei (kinderverhalen, 2013)
Op zien Drents (Eroetiek, 2013)

Ter Verpoozing

Jan Borkent, *Onderwijsonderzoek in Ethiopië* (verkenning, 2013)
Rouke Broersma, *Pieter Pieper* (kinderboek, 2010)
Rouke Broersma, *Met Bunner groet*
(essays over Drentse literatuur, 2011)
Rouke Broersma, *Leve de Meester*
(onderwijsessays, 2013)
Rouke Broersma, *Westland, de Ambonezen over u*
(Verzamelde Vertellingen deel 1, 2012)
Rouke Broersma, *Westland in de Weerribben*
(Verzamelde Vertellingen deel 2, 2014)
Jan B. F.N. Engberts, *Verandering als constante* (filosofie, 2013)
Meta Geerts, *Dahlia's* (handleiding, 2013)
Meta Geerts, *Viltwerk* (handleiding 2013)
Theo de Jong, *Zoveel gepasseerd* (gedichten, 2013)
Martin G. Koster, *Gien mèens te zien* (gedichten, 2013)
Johns Maswabi, *The man who married a hen* (Zambiaanse mythes, 2013)
Tetsuaki Miyachi, *A real trick down the sock* (education, 2012)
Mike Nocella, *Terra incognita* (Education in Chemistry in NL, 2012)
Marloes Otten e.a. *De Kunst van Verhalen* (verhalen via GKV, 2014)
Ton Peters, *Vanwege het getal* (gedichten, 2013)
M.J. van Raalte, *Een jaar in het leven* (roman, 2014)
Chrétien Schouteten, *De scheikundige* (toneel over Fritz Haber, 2013)
Machiel Sol, *Een droom* (gedichten, statements, liedteksten, 2014)
Fred Visser, *Zondagse wandelingen* (herinneringen, 2012)
John B. Vorenkamp, *Geen bericht terug* (gedichten, 2012)
John B. Vorenkamp, *Spel* (recensies, 2013)

Vrijwel al deze boeken zijn online te bestellen bij www.iwemabestseller.nl en vermeerbestseller.nl

INHOUD

Bon dia dushi	7
Anno Ludwig	179
Otingerzand	529
Bibliografie	758